

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETE
ÉS A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG
FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BARTA JÁNOS, KIRÁLY ISTVÁN, KLANICZAY TIBOR, NÉMETH G. BÉLA,
SOMOGYI SÁNDOR, SÖTÉR ISTVÁN, SZAUDER JÓZSEF, TOLNAI GÁBOR,
VARGA JÓZSEF

SZERKESZTIK:

KLANICZAY TIBOR (felelős szerkesztő), NÉMETH G. BÉLA

1966. LXX. ÉVFOLYAM

1966

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Bibl.O.

2533

Komlowszki Tibor (titkár), V. Kovács Sándor, Rigó László, Tarnai Andor

A LXX. évfolyam munkatársai

Áfra János (Budapest)	Láng József (Budapest)
Alszeghy Zsolt (Budapest)	H. Lukács Borbála (Budapest)
Bán Imre (Debrecen)	Lukácsy Sándor (Budapest)
Barlay Ö. Szabolcs (Budapest)	Mályusz Elemérné Császár Edit (Budapest)
Baróti Dezső (Budapest)	Margócsy József (Nyíregyháza)
Barta János (Debrecen)	Mafrtinkó András (Budapest)
Basch Lőránt (Budapest)	May István (Budapest)
Batári Gyula (Budapest)	Merhán Miklós (Budapest)
Béládi Miklós (Budapest)	Mezey László (Budapest)
Bellia György (Budapest)	Nacsády József (Szeged)
Bertényi Iván (Budapest)	B. Nagy László (Budapest)
Bessenyei György (Budapest)	Nagy Péter (Budapest)
Boronkai Iván (Budapest)	Németh G. Béla (Budapest)
Bóta László (Budapest)	Nizsalovszky Endre (Budapest)
Csomasz Tóth Kálmán (Budapest)	Oltványi Ambrus (Budapest)
Degré Alajos (Zalaegerszeg)	Ormis, Ján V. (Bratislava)
Díoszegi András (Budapest)	Papp Géza (Budapest)
Eckhardt Sándor (Budapest)	Páosztory Tibor (Budapest)
T. Erdélyi Ilona (Budapest)	Petrovich Ede (Pécs)
Esze Tamás (Budapest)	Pirnát Antal (Budapest)
Fehér Géza (Budapest)	Pomogáts Béla (Budapest)
Földényi László (Debrecen)	Pór Péter (Budapest)
Fülöp Géza (Budapest)	Réti Tamás (Budapest)
Gergely Gergely (Budapest)	Rigó László (Budapest)
Herepei János (Szeged)	Scheiber Sándor (Budapest)
Hopp Lajos (Budapest)	Sinka Erzsébet (Budapest)
ifj. Horváth János (Budapest)	Sölyom Károly (Vác)
Jelenits István (Budapest)	Somogyi Sándor (Budapest)
Jenei Ferenc (Budapest)	Stoll Béla (Budapest)
József Farkas (Budapest)	Szabó Flóris (Pannonhalma)
Juhász Géza (Debrecen)	Szaunder József (Budapest)
Káthona Géza (Szekszárd)	Szerb Antalné (Budapest)
Kecskés András (Várpalota)	Sziklay László (Budapest)
Képes Géza (Budapest)	Szilágyi Ferenc (Budapest)
Kiss József (Budapest)	Tamás Anna (Budapest)
Klanciczay Tibor (Budapest)	Tamás Attila (Szeged)
Koczás Sándor (Budapest)	Tarnai Andor (Budapest)
R. Kocsis Rózsa (Budapest)	Tarnóc Márton (Budapest)
Kókay György (Budapest)	Téglás Tivadar (Budapest)
Koltay-Kastner Jenő (Szeged)	Terray Barnabás (Dunakeszi)
Komlós Aladár (Budapest)	Tolnai Gábor (Budapest)
Komlowszki Tibor (Budapest)	Varga Rózsa (Budapest)
Koren Emil (Budapest)	Várhidi Gyuláné (Budapest)
Kovács Győző (Felsőgöd)	Végh Ferenc (Vác)
Kovács József (Budapest)	Vezér Erzsébet (Budapest)
Kovács József (Ráckeve)	Weber Antal (Budapest)
Kovács Magda (Budapest)	V. Windisch Éva (Budapest)
V. Kovács Sándor (Budapest)	Wintermantel István (Budapest)
Kurcz Ágnes (Budapest)	Zsoldos Jenő (Budapest)

TARTALOMMUTATÓ

Tanulmányok

<i>Baróti Dezso</i> : Radnóti Miklós első verseskötetei	572
<i>Diószegi András</i> : A tragikus Mikszáth	352
<i>Hopp Lajos</i> : A Mikes-hagyomány és a XVIII. század végi nemzeti irodalmi mozgalom	283
<i>Iffj. Horváth János</i> : P. mester és műve	1, 261
<i>Kecskés András</i> : A komplex ritmuselemzés elvi kérdései	106
<i>Komlós Tibor</i> : Egy manierista „Theatrum Europaeum” és szerzője	85
<i>Lukácsy Sándor</i> : Petőfi és Cabet	293
<i>Németh G. Béla</i> : Az önmegszólító verstípusról	546
<i>Pór Péter</i> : Szentessy Gyula	363
<i>Rigó László</i> : Salamon Ferenc nemzeti irodalomestménye	335
<i>Sólyom Károly</i> : Új szempontok az Anonymus-probléma megoldásához	54
<i>Tolnai Gábor</i> : Juhász Gyula problémák	529

Kisebbségi közlemények

<i>Alsóeghy Zolt</i> : Az Epitaphion Katastrophikon. 158. — <i>Ábra János</i> : Malom a pokolban. 384.
— <i>Ábra János</i> : Móricz Zsigmond és Holics Janka első találkozása 1902-ben. 594. — <i>Boronkai Iván</i> : Cerbanus Maximus Confessor- és Johannes Damascenus-fordítása. 140. — <i>Degré Alajos</i> : Szabó Dezso sümegei fegyverei. 591. — <i>Eckhardt Sándor</i> : Balassi Bálint szidalmi. 157. — <i>Herepei János</i> : Szenci Molnár Albert tragédiája. 160. — <i>Kathona Géza</i> : Dürer-motívumok a Sylvester-újtestamentum apocalypsis-illusztrációiban. 155. — <i>Képes Géza</i> : 148 új Aranyverssor. 385. — <i>V. Kovács Sándor</i> : Az antik források kérdése Mátyás király leveleiben. 153. — <i>Margócsy József</i> : Megjegyzések Rusvay Tibor recenziójához. 607. — <i>Martinkó András</i> : Hogyan szűnt meg a győri „Hazánk”? 381. — <i>May István</i> : Az altdorfi egyetem magyar hallgatói. 165. — <i>Ormis, Ján V.</i> : Uderszki Vanda szlovák honossága. 389. — <i>Pásztor Tibor</i> : „Még valami Pongrácz István grófról”. 392. — <i>Petrovich Ede</i> : A középkori pécsi egyetemmel kapcsolatos szentbeszéd kora. 142. — <i>Pomogáts Béla</i> : Gulyás Pál irodalmi elvei. 601. — <i>Szabó Flóris</i> : A huszita biblia és állítólagos patarén elemei. 146. — <i>Tarnai Andor</i> : Landelinus ifjú. 166. — <i>Várhidi Gyuláné</i> : József Attila utolsó nyarához. 600.

Vita

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság vitája a Kézikönyv első két kötetéről (<i>Tarnóc Márton</i>)	172
A Magyar Irodalomtörténeti Társaság vitája a Kézikönyv harmadik és negyedik kötetéről (<i>Rigó László</i>)	395
A Magyar Irodalomtörténeti Társaság vitája a Kézikönyv ötödik és hatodik kötetéről (<i>Tamás Attila, Láng József</i>)	608
Az első kötet egy bibliográfiai utalásának helyesbítése (<i>Az első kötet szerk.</i>)	182
<i>Bán Imre</i> : Megjegyzések a Kézikönyv XVIII. századi fejezeteihez	175
<i>Csomasz Tóth Kálmán</i> : Néhány tárgyi észrevétel az első és második kötethez	181
<i>Juhász Géza</i> : Talányos Csokonai?	400
<i>R. Kocsis Rózsa</i> : A két háború közti magyar baloldali drámái — színpadi avantgard problémájához	616
<i>Kovács József</i> : Szocialista irodalmunk filológiai kutatásának kérdéséhez	620
<i>Kurcz Ágnes</i> : Az Anjou-kori oklevelek narrációja. — Baranyai Decei János magyar Sallustiusa	179

Adattár

<i>Barlay Ö. Szabolcs:</i> Adatok a petrarkizmus magyarországi történetéhez	183
<i>Basch Lóránt:</i> A Baumgarten-alapítvány a végrendeletől az életbelépésig	646
<i>Esze Tamás:</i> A fiatal Ady Temesvárott	630
<i>Fehér Géza:</i> Vörösmarty-versek ismeretlen kéziratai	424
<i>Jenei Ferenc:</i> A Balassi-hagyaték történetéhez	190
<i>Kókay György:</i> Kazinczy Ferenc kiadatlan levelei és Rát-életrajza	415
<i>Komlós Aladár:</i> Adalékok a Nyugat íróinak műveihez	641
<i>Koren Emil:</i> József Attila és Luther Márton diadalmi himnusza	656
<i>Kovács József:</i> Lackner Kristóf ismeretlen életrajza	210
<i>Nizsalovszky Endre:</i> Csél (avagy A kritikus?) Eötvös József (?) vigjátéka	431
<i>Papp Géza:</i> Thordai János lengyel dallammintája	208
<i>Pirnáti Antal:</i> Rimay Epicediumának latin kísértő szövegei	197
<i>Scheiber Sándor—Zsoldos Jenő:</i> Kiss József-levelek	451
<i>Szerb Antalné:</i> Babits Mihály és Lénárd Sándor	655
<i>Szilágyi Ferenc:</i> Adatok egy Arany-vers hitelességéhez s egy Arany-törredékhez	448
<i>Tarnai Andor:</i> Verseghy Marseillaise-fordításai	409
<i>Terray Barnabás:</i> Adatok Kölcsey és a pozsonyi tanulmányfűzés kapcsolatához	418
<i>Vezér Erzsébet:</i> Ady ismeretlen levelei Kabos Édéhez és Kabos Ilonkához	623

Szemle

A magyar irodalom története 1600-ig. (<i>Koltay-Kastner Jenő</i>)	215
A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. (<i>V. Windisch Éva</i>)	220
A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig. (<i>Barta János</i>)	455
A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig. (<i>Szauder József</i>)	462
A magyar irodalom története 1905-től 1919-ig. (<i>Nagy Péter</i>)	663
A magyar irodalom története 1919-től napjainkig. (<i>Weber Antal</i>)	668
Antal Árpád—Faragó József—Szabó T. Attila: Kriza János. (<i>Somogyi Sándor</i>)	231
Antológia staršej slovenskej literatúry. (<i>Klaniczay Tibor—Sziklay László</i>)	226
Forgács László: József Attila esztétikája. (<i>Földényi László</i>)	687
Földes Anna: Bródy Sándor: (<i>Gergely Gergely</i>)	499
Fritz Valjavec és a magyar irodalom. (<i>Tarnai Andor</i>)	233
Halasi Andor: A jövő felé. (<i>Láng József</i>)	685
Illyés Gyula: Ingyen lakoma, 1–2. köt. (<i>Béládi Miklós</i>)	503
Jókai Mór összes művei, 22–23, 34, 36–37, 41–42. (<i>Stoll Béla</i>)	491
Komlós Aladár: A szimbolizmus és a magyar líra. (<i>Barta János</i>)	672
Magyarország története. 1–2. köt. (<i>Tarnai Andor, Lukácsy Sándor, Somogyi Sándor, József Farkas</i>)	467
Nemeskürty István filmtörténeti könyvei (<i>B. Nagy László</i>)	691
Ruzicska, Paolo: Storia della letteratura ungherese. (<i>T. Erdélyi Ilona</i>)	696
J. Soltész Katalin: Babits Mihály költői nyelve. (<i>Jelenits István</i>)	683
Szabolcsi Miklós: Elődök és kortársak. (<i>Bessenyei György</i>)	229
Tezla, Albert: An Introductory Bibliography to the Study of Hungarian Literature. (<i>Kiss József</i>)	240
Tóth Árpád összes művei. 1–2. köt. (<i>Koczás Sándor</i>)	675
Vörösmarty Mihály levelezése. 1–2. köt. (<i>Martinkó András</i>)	483

Apácai Csere János munkái. 1–2. köt. (*Hopp Lajos*) 248. — A százéves Színésziskola. (*Mátyuszné Császár Edit*) 514. — Benedek Marcell: Hajnaltól alkonyatig. (*Tamás Anna*) 706. — Bornemisza Péter: Énekek három rendbe. (*Tarnóc Márton*) 247. — Elek László: Justh Zsigmond. (*Wintermantel István*) 513. — T. Erdélyi Ilona: Az Ifjú Magyarország és Kazinczy Gábor. (*Kovács Magda*) 509. — Fábry Zoltán: Kúria, kvaterka, kultúra. (*Varga Rózsa*) 249. — Féja Géza: Szabadcsapat. (*Sinka Erzsébet*) 705. — Gárdonyi Géza: Isten rabjai. (*Nacsády József*) 515. — Gesta Romanorum. (*Bóta László*) 699. — Gömöry János: Emlékeim egy letűnt világról. (*Batári Gyula*) 516. — Grezsa Ferenc: Juhász Gyula egyetemi évei. (*Belia György*) 701. — Házi olvasmányok az általános iskolai irodalomtanításban. (*Téglás Tivadar*) 707. — Karácsonyi Béla: Tanulmányok a magyar–lengyel krónikáról. (*Kurcz Ágnes*) 245. — Komját Irén: Az idők sodrában. (*H. Lukács Borbála*) 705. — Kovács Ferenc: A magyar

jogi terminológia kialakulása. (Mezey László) 698. — Kuncz Aladár: Fekete kolostor. (Pomogáts Béla) 704. — Kunszery Gyula: A magyar szonett kezdetei. (Kovács Győző) 511. — Magyar könyvészet. 1945–1960. IV. köt. (Fülöp Géza) 517. — Mályuszné Császár Edit: Adatok a magyar rendezés történetéhez a XIX. század második felében. (Oltványi Ambrus) 509. — Mészáros István: A középkori nevelés. (Bertényi Iván) 246. — Nemes István: A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében. (Kurcz Ágnes) 703. — Orationes Ladislai de Macedonia. (V. Kovács Sándor) 245. — Papp László: Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. (Hopp Lajos) 507. — Saitos Gyula: József Attila Makón. (Tamás Attila) 702. — Sopron és a megye múltja egykorú iratok tükrében. (Kovács József) 506. — Staud Géza: Magyar kastélyszínházak. 1–3. köt. (Tarnai Andor) 700. — Studien zur ungarischen Frühgeschichte. G. Vernadsky: Lebedia. — M. Ferdinandy: Álmos. (Borókai Iván) 244. — Süle Sándor: Kisszántói Pethe Ferenc (Kókay György) 508. — Szalatnai Rezső: A szlovák irodalom története. (Végh Ferenc) 248. — Szomory Dezső: Az irdalom hegyén. (Réti Tamás) 515. — Sziklay László: Az ifjú Hviezdoslav. (Merhán Miklós) 510.

Krónika

Albert Tezla kutatásai és könyvei a magyar irodalomról. (V. Kovács Sándor)	524
A magyar filológia csehszlovák bizottságának alakuló ülése. (Sziklay László)	708
Az Intézet kiadványai. 1956–1965. (V. Kovács Sándor)	256
Az Intézet tíz évének (1956–1965) főbb eseményei. (Rigó László)	251
Az Intézet tudományos beosztottjainak névsora (1956. január 1–1965. december 31.)	254
Az Irodalomtörténeti Intézet Klasszikus Magyar Irodalmi Osztályának vitaülése. (Törő Györgyi)	520
Az Irodalomtudományi Bizottság munkájáról. (Hopp Lajos)	519
Az MTA Textológiai Munkabizottságának vitája a Jókai Kritikai Kiadás szövegkritikai kérdéseiről. (Kiss József–Klaniczay Tibor)	523
Eötvös József könyvtára. (Lukácsy Sándor)	528
Helyreigazítás. (Kovács Győző)	708
<u>Horváth István Károly</u> . 1931–1966. (V. Kovács Sándor)	525
Intézeti hírek	709
1965. december 1–1966. július 31.	
augusztus 1–október 31.	

Magyar irodalomtörténetírás. 1965. [Bibliográfia]. (V. Kovács Sándor)	711
Melléklet	

A LXIX. évfolyam tartalom- és névmutatója. XXXVII p.

NÉVMUTATÓ

- Aba Sámuel 21–22, 44
 Abafáy Gusztáv 727
 Abádi Benedek 157
 E. Abaffy Erzsébet 715
 Abaffy Ferenc 410–11
 Abafi Lajos 415, 417
 Abbioso, O. 187
 Ábel Jenő 165
 Abet Ádám 724
 Abody Béla 714, 722
 Ábrányi Emil 367, 379, 531
 Ábrányi Kornél 467
 Ábrányi Kornél ifj. 366
 Acsády Ignác 352, 357
 Ady Endre 112–113, 116, 118, 120, 130, 133–134, 137, 139, 219, 242, 256–259, 361–362, 369, 371, 376–380, 463, 481, 501, 503–505, 526, 530–531, 536, 541–544, 569, 580–581, 603–604, 608–610, 613, 623–641, 644, 647–648, 651–652, 654–655, 663–668, 672–675, 682, 686, 698, 717, 722–727
 Ady Lajos 624, 630–633
 Ady Lajosné Kaizler Anna 633, 635
 Ady Lőrinc 624
 Ady Lőrincné 633
 Ádám Ottó 514
 Adamová, Zuzana 260, 525, 712
 Adams, B. S. 722
 Adorján 55, 59, 63–64, 71, 78, 83, 261–262
 Áfra János 385, 599
 Agárdi Ferenc 722, 728
 Ágoston Imre 187
 Ágoston, Szent 167
 Aiszkhülosz 601–602
 Ajtai György 208
 Ajtony 12–13, 39, 47, 50, 75
 Ákos mester 280, 282
 Alamanni, L. 187
 Alán (kanonok) 55, 83
 Albert (kanonok) 83
 II. Aleksziosz 38
 Alexander (kanonok) 83
 Alexander Bernát 648
 Alexius 59
 Allegretti, A. 187
 Almási Miklós 712, 722, 728
 Almásy György 718
 Álmos 16, 20, 39–40, 46, 69, 75, 263, 265–266, 270, 272–273
 Álmos (herceg) 3
 Alpár 21
 Alpári Gyula 706
 Alsted, Johann Henrik 163–164
 Alstedius I. Alsted
 Alszegehy Zsolt 159, 715
 Alvinci Péter 161, 163
 Amade Antal 178
 Amade László 224–225, 249, 474
 Amaltheo, G. B. 187
 Amandus (kanonok) 83
 Ambrus Zoltán 258, 352, 397, 499, 641–642, 651, 727
 Ananias (kanonok) 83
 András Sámuel 718
 I. András 44, 68, 431
 II. András 13, 30, 45, 48–51, 55–56, 59–60, 62–63, 67, 69–74, 77–78, 81–82, 261–262, 264–273, 275–281
 III. András 143
 András (kanonok) 60, 83
 Andrej 39
 Ἀνδριωτης I.: Andriotis
 Andriotis 2–3
 Angerianus, Hieronymus 189, 218
 Angrand, Pierre 302
 Angvillara (della) G.A. 187
 Angyal Endre 218, 715
 Anna (királynő) 82
 Anna (István bán felesége) 82
 Anna (Velek leánya) 49, 75
 Anna (István bán leánya) 82
 Anonymus I.: Péter mester
 Antal Árpád 231–233, 719
 Antal Gábor 721, 727
 Antal János 722
 Antal László 712, 714
 Antiochiai Anna 75
 Anyos Pál 458
 Apácai Csere János 248, 257, 477, 715, 717
 Apáti Ferenc 540
 Apollinaire, Guillaume 580
 Apollodórosz 154
 Apor Péter 224–225
 Appianus Alexandrinus Sophista 19
 Appollinarus (kanonok) 83

- Apponyi György 314
 Aquinói Szent Tamás 142–143, 145
 Aragon, Louis 231, 589
 Aragoniai Beatrix 174, 390
 Aranka György 284, 287, 291, 718
 Arany János 106, 129, 136, 138, 167, 232, 256–257, 259, 284, 330, 336, 340, 342–351, 363, 368, 372, 385–389, 397–400, 448–450, 461, 464–466, 479, 503–504, 511, 544, 547–548, 550–551, 567–568, 603, 611, 675, 680, 706, 718, 720–722, 728
 Arany Juliska 450
 Arany László 397, 450, 467, 479, 697, 700
 Arányi Jenő 607
 Arató Endre 722
 Ariosto, Lodovico 487
 Árpád 1–2, 4–5, 11–13, 15, 20–21, 23, 34–35, 38, 40, 44–49, 51, 70, 73, 80, 263, 268
 Árpádházi Szent Erzsébet 143–144
 Artamonov, M. I. 717
 Arthus 73
 Artomius 209
 Asbóth János 350–351, 397–399, 463, 479
 Ascher Öskár 676, 714, 723, 727
 Asen 37
 Aso (kanonok) 83
 Atanagi, Dionigi 183–190
 Attila 15–16, 40, 47–48, 50, 75, 282, 348
 Augier 338, 510
 Augustinus (kanonok) 83
 Aulard, Alphonse 294

 Babeuf, François Émile 302, 305, 307, 310
 Babits Mihály 106, 136, 248, 257–258, 482, 503–504, 506, 530, 532–533, 536, 546–547, 551, 554–558, 563, 566–567, 569–570, 581, 601, 603, 608, 611, 613–614, 644–656, 664, 666, 668, 670, 673–675, 683–687, 704, 706, 722, 724–726, 728
 Bachát László 718
 Bácskai B. Sándor 714
 Badics Ferenc 399, 455
 Bailly, Auguste 296, 298
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 705, 727
 Bajkó Mátyás 718
 Bajomi Lázár Endre 722
 Bajza József 383, 395, 432–433, 461, 476, 489–490, 511, 697
 Bak Róbert 600
 Bakai Benedek 195
 Bakócz Tamás 641
 Bakos Ferenc 717
 Bakos József 715, 718
 Bakoš, Ludovit 423
 Bakoš, Mikulás 708
 Balassa László 424
 Balassi Bálint 99, 103–104, 157–158, 172, 181, 184–185, 188–192, 194–198, 203–205, 207–208, 215–216, 218, 220, 228, 232, 249, 251, 256–257, 472, 536, 543–544, 547–548, 550, 566–567, 710, 712, 716–717
 Balassi János 715
 Balassi Menyhárt 185
 Balázs Béla 230, 482, 608, 611, 614, 669–670, 673, 675, 693, 715, 722, 726–727
 Baldacci, L. 187
 II. Balduin 264
 Balics Lajos 55, 59, 62, 74
 Bálint György 230–231, 617, 670, 724
 Bálint Imre 622
 Bálint Tibor 722
 Ballingh János 195
 Balog 202, 207
 Balogh Edgár 249–250, 719–720, 722–723
 Balogh György 714
 Balogh László 722
 Balzac, Honoré de 338–339
 Bán Frigyes 694
 Bán Imre 96, 103–104, 179, 220, 257, 259, 519, 718
 Banescu, N. 19
 Bánfihunyadi János 164
 Bánk 273
 Banville, Theodore Fauillain de 112
 Bányai Elemér 723
 Bányai Kornél 705
 Barács Marcel 647
 Baraczkai István 715
 Baránszky Jób László 256, 368, 722
 Bárány Boldizsár 707
 Baranyai Decsi János 180–181, 717
 Baranyi Imre 258, 720–722
 Barbarasa, H. 187
 Barbarics György 158
 Barbarossa Frigyes 52
 Barbato, P. 187
 Barbusse, Henri 704
 Barczafalvi Szabó Dávid 415–417, 508
 Bárczi Géza 3, 5, 30, 32–33, 178, 219, 265, 714, 722
 Barcsai Ábrahám 474
 Bárd Miklós 368, 372
 Bárdos Pál 728
 Bárdosi Németh János 722
 Barignano, G. 187
 Baritz György 718
 Bárkány Jenő 452
 Barkóczy Ferenc 178
 Barla Gyula 720
 Barla Szabó Ödönné I.: K. Nagy Magda
 Barna József 712
 Barnabás 30
 Barnave 330
 Báróczi Sándor 474, 719
 Baróti Dezső 251, 530, 572, 574, 722
 Baróti Lajos 293
 Baróti Szabó Dávid 415–416, 429, 458, 718
 Barrot, Odilon 314
 Barta András 728
 Barta István 326, 718
 Barta János 251, 347–348, 395–397, 462, 491, 519, 525–526, 675, 712, 714, 720
 Barta Lajos 451, 686, 723
 Barta Sándor 503, 505–506, 609, 619

- Bartal Antal 5, 7
 Bártfay László 490
 Bártfay Lászlóné 490
 Bartha Dénes 409
 Bartholomeus (püspök) 279
 Bartoniek Emma 9–10
 Bartók Béla 251, 324, 367, 505, 604, 723
 Bartók János 715
 Basch Lóránt 646, 722–723
 Basilius I.: Bulchu
 Básti Lajos 721
 Bata Imre 714, 722, 728
 Batári Gyula 517, 572
 Báthori Gábor 158–159, 257
 Báthori István 195
 Báthori Zsigmond 180
 Batsányi János 242, 283, 287, 289, 410,
 412–413, 508, 512, 718
 Batthyány Boldizsár 716
 Batthyány Ignác 177
 Batthyány Lajosné 319
 Batthyány Orbán 181
 Batthyány Tivadar 291
 Baudelaire, Charles 673
 Bauer Tiborné 712
 Baumgarten Ferenc 646–655, 722
 Bay Ferenc 720
 Bayer József 311, 399
 Bayle, Edit 712
 Bazarab 179
 Bazard 303
 II. Baziliosz 37
 Bäumer, S. 148
 Beatrix királynő I.; Aragoniai Beatrix
 Béber László 720–721
 Beck Károly 316–318, 520
 Beck Péter 722
 Becsky Andor 722, 727
 Beér János 722
 Begnerus, Marcus 165
 Beke Albert 712
 Békefi Antal 715
 Békefi Remig 145
 Békés István 242
 Bél Mátyás 175, 178, 216, 224–225, 227, 238,
 249, 473, 715, 717
 I. Béla 64
 II. Béla 1, 8, 26, 28, 31–32, 37, 39, 54–55,
 58, 60–61, 64, 69–71, 263, 271–272
 III. Béla 1–2, 8–10, 12–14, 26, 29, 31–32,
 36, 38–42, 45, 49–52, 54–55, 58–59,
 67, 71–73, 75, 78, 82, 216, 219, 261–263,
 266, 270, 272, 276–278, 281
 IV. Béla 60, 65, 67–68, 72, 264, 272, 276, 515
 Béládi Miklós 254, 256, 259, 506, 527, 668, 722
 Belesinus 262
 Belia György 256–257, 530–531, 533, 702,
 727
 Bellér Béla 715
 Bembo, Pietro 187–190
 Benalio, GG. 187
 Benczédi László 470
 Benda Gyula 728
 Benda Kálmán 409–413, 717–718
 Benedek (XIII. sz.) 49
 Benedek (kanonok) 83, 280
 Benedek, Szent 147, 473
 Benedek Elek 700, 722
 Benedek Marcell 704, 706–707, 714, 723–724
 Beniczky Farkas 192
 Beniczky Péter 227, 249
 Beniczkyne Bajza Lenke 400
 Beniuc, Mihai 722
 Benjámin László 722–723, 726
 Benkő József 718
 Benkő László 712, 722
 Benkő Loránd 178, 242, 508
 Benkő Samu 719–720
 Benn, Gottfried 570
 Benner, Joseph 295, 523
 Benyovszky Móric 527
 Benyovszky Pál 601
 Beöthy Zsolt 172, 216, 351–352, 455, 467,
 510, 698
 Béranger, Pierre Jean 303, 315, 325, 331
 Bercsényi Miklós 286, 288
 Bérczy Károly 399, 466
 Berend T. Iván 467, 480, 482
 Berényi Zsigmond 722
 Béres András 719
 Bergonzi, Bernard 710
 Berkeszi István 635, 640
 Berkovits Ilona 147, 721
 Berlász Jenő 257
 Bernard 330
 Bernáth Árpád 722
 Berrár Jolán 29
 Bertalan (püspök) 59
 Bertényi Iván 246
 Bertha Bulcsu 726
 Berthier 297, 311
 Berthold 59, 72, 82, 273, 277, 279
 Berza László 714
 Berze Nagy János 700
 Berzeviczy Albert 651
 Berzsényi Dániel 457–458, 460–461, 466,
 512, 527, 577, 697
 Bessenyei György 178, 231, 242, 284, 287,
 289, 291, 396, 455–457, 460–461, 473,
 719
 Bessenyei György 722, 728
 Bessuier, M. 19
 Bethlehem (kanonok) 58, 78, 83
 Bethlehem (ifjú) 58–59, 64
 Bethlem I.; Bethlehem
 Bethlen Gábor 87, 100–101, 158–164, 633,
 715, 717
 Bethlen Kata 175–176, 224–225, 716–717
 Bethlen István (XVII. sz.) 160, 195
 Bethlen István (XX. sz.) 649, 661
 Bethlen Miklós 163, 176, 224, 283
 Bethlen Péter 195
 Bezerédi István 382
 Bikácsi László 514, 721
 Billa 47
 Billaud-Varennes 300

- Bini, G. F. 187
 Birányi Ákos 329
 Birkás Endre 723
 Biró Ferenc 718
 Biró Gábor 718
 Biró Márton 177
 Bisztray Gyula 257–259
 Bitay Árpád 723
 Blanc, Louis 295, 304, 313
 Blandrata György 184, 717
 Blanqui, Louis 306, 308
 Blasius (püspök) I. Bulchu
 Bleyer Jakab 234–237, 239
 Boccaccio, Giovanni 217, 220
 Bocskay István 92, 243, 257
 Bocsu 47
 Bod Péter 161, 164, 178, 225, 474, 691
 Boda Gyuláné 575
 Bodgál Ferenc 720
 Bodnár György 254, 256, 259, 519, 526–527, 615, 663, 668, 728
 Bodolay Géza 258, 314, 419, 421, 729
 Bodor Aladár 667
 Bodor Antal 632
 Bodosi György 718
 Bodrogi Tibor 713
 Bogadi András 195
 Bogát 15
 Bogdan 83
 Bogdán István 714–715
 Bohatta, Hanns 166
 Bohus János 485
 Bohus János Imre 712
 Boiardo, MM. 187–188
 Bojtár Endre 254, 709, 722
 Bojthi Veres Gáspár 162–163
 Bóka László 106, 215, 217, 251, 371, 638–639, 704, 712, 722–726
 Bokor László 254, 256
 Boldizsár Iván 722
 Boleszló 59, 263, 280
 Bonaventura 142–143
 Boncza Berta 675
 Bonfini, Antonio 183, 238, 244, 473, 716, 717
 Bongianelli, G. 187
 VIII. Bonifác 143
 Bónis György 715
 Bor Ambrus 722
 Bor Kálmán 252–254, 259, 711
 Bori Imre 259, 527, 668, 722
 Borics 263, 271
 Boris Bálint 226
 Bornemisza Péter 181, 184, 218, 220, 247, 257, 260, 717
 Boronkai Iván 142, 245, 699–700
 Boros Dezső 718, 720
 Boros István 96
 Boross Samu 453–454
 Borromei (Szent) Károly 167
 Bors 6, 12–13, 24, 44, 46–49, 52, 68, 74–75, 80, 82, 276, 278
 Borsa Gedeon 715, 717
 Borus József 718
 Bory István 715, 721
 Borzsák István 17, 715
 Bosnyák (Bošniak) Márton 228
 Boswell 715
 Bóta László 257, 543, 700
 Botsford, Keith 725
 Botka Ferenc 527, 722, 727
 Bouglé, C. 326
 Bowring, John 242
 Boyta 11, 13, 24, 47, 74–75
 Bozzai Pál 311
 Bóhm Károly 467
 Bölöni Farkas Sándor 719
 Bölöni György 665
 Bölöni Györgyné 726
 Bölöni Pálfi András 208
 Bőngér 44, 46, 49
 Börne, Ludwig 336
 Bráncusi, 725
 Brandenburgi Katalin 164, 195
 Brassai Viktor 722
 Bredár Gyula 715
 Brentano, Franz 556
 Brisits Frigyes 260, 483–491, 528
 Brisso 311
 Britonio, G. 187
 Broccha 74
 Brodarics István 710
 Bródy Sándor 352, 354, 361, 397, 499–503, 664, 685, 720, 724, 727
 Bromlej, I. W. 218
 Brunmayer, Hans 526
 Brunner Emőd 176
 Bruno, Giordano 217
 Brühl 136, 138
 Brüll Adél 624, 667
 Buchez, P. J. B. 296, 304, 307–308
 Buczy Emil 395, 397
 Buday György 582, 585
 Budó 110
 Bugát Pál 718
 Bugeaud 330
 Buhr, Manfred 549
 Bulcsu (vezér) 15, 29
 Bulcsu (győri prépost) 50, 55
 Bulcsu (libertinus) 29
 Bunger 6, 24, 31, 75, 80
 Buonarroti, Filippo 305–306
 Buonarroti, M. 187
 Burgundio 140
 Burns, Robert 457
 Busa Margit 257
 Bustya Endre 715
 Büky Béla 715
 Baron, George Noel Gordon 321, 349, 678
 Cabet, Etienne 293–333, 520–521
 Cadusa I.; Kadusa
 Caesar, Caius Julius 17
 Calán 44–45, 50–51
 Calmette, J. 9, 14
 Calojohannes 38
 Campan, Madame 304

- Campanella, Tommaso 217
 Camus, Albert 552
 Cantimori, Delio 332
 Capecigue 524
 Capilupi, L. 187
 Cappello, B. 187, 189
 Căpsan, Cornel 720
 Capucius 62
 Caramico, M. 187
 Carlyle, Thomas 304, 357
 Caro, Annibal 188
 Carolides György 163
 Caron, Pierre 294
 Carpi (da) L. 187
 Carrel, Armand 330
 Casa, Giovanni della 187–188
 Casamassima, Emanuele 715
 Cassiodorus, Flavius Magnus Aurelius 143
 Castelletti, Cristoforo 218
 Castiglione, Baldassare 187, 189
 Castries 330
 Catullus, Caius Valerius 167, 201
 Caudwell, Christopher 690
 Cavaignac, Godefroy 293, 306
 Cavalcanti, Guido 187
 Cazalès 330
 Celanói Tamás 143
 Cenci, Giacomo 187, 189
 Cénner Mihály 718, 722
 Cerasio, G. A. 187
 Cerbanus 140–142
 Chalubka, Ján 249
 Chagall, Marc 586
 Charléty, Sébastien 326
 Chaulot, Paul 725
 Chemma 73
 Chénier, André 301, 312
 Chevalier, M. 523
 Chise 83
 Chmel, Rudolf 525, 709, 712, 722
 Chrescentius Gergely 67
 Chobot Ferenc 67
 Cholnoky László 463
 Choniates, Niketas 19–20, 23
 Cicero, Marcus Tullius 144, 200, 205
 Citolini, A. 187
 Clédat, L. 150
 Cletus 55
 Cloutz, Anacharsis 301
 Cobb, Richard 304
 Coculesco, Pius Servien 109
 Colaković, Enver 712
 Collalto 210
 Colle, Francesco Maria 145
 Colloredo 411
 Colozio, A. 187
 Colsoy 44
 Columna, Guido da 182
 Comenius, Ján Amos 248, 715
 Como, Paolo Giovo 183
 Comte, Auguste 548
 Constantius, Antonius 154
 Contarini, A. 187, 189
 Continuatus, Theophanes 25
 Coppetta, F. 187
 Corday, Charlotte 300, 311
 Cormenin 523
 Cornelius (comes) 262
 Cornides Dániel 39, 412, 718
 Corso, R. 187
 Cortesius, Alexander 716
 Cosmas 69
 Couthon 301, 305
 Crane, Walter 720
 Cremonai Simon 146
 Croce, Benedetto 552, 669
 Cucendus 59
 Cunitz 150
 Curiacus 83
 Curtius, Ernst Robert 655
 Cuvillier, Armand 307
 Czegei Wass György 176
 Czegléd Imre 720
 Czeldes Orbán 227
 Czigány Dezső 629
 Czine Mihály 252, 254, 257, 259, 519, 527, 599, 663, 668, 712, 714, 722
 Czóbel Ernő 727
 Czóbel Minka 379
 Czobor László 718
 Czvittinger Dávid 165, 216, 224, 474, 696
 Csaba 1–4
 Csák Borbála 189
 Csák Máté 599
 Csáky Albinné 352
 Csalin, M. 553
 Csanád 12–13, 29, 47
 Csanádi Imre 722, 726
 F. Csanak Dóra 259, 598
 Csanaki Máté 164
 Csanda Sándor 258–259, 527, 668, 709, 712, 717–718, 727
 Csánki Dezső 49
 Csányi László 382, 485, 714
 Csaplár Ferenc 722
 Csapláros István 259, 527, 717, 720–721
 Csapó József 178
 Csapodi Csaba 715, 718
 Csapodiné Gárdonyi Klára 257, 715
 Csapodi Lajos 176
 Csarada 631
 Császár Elemér 289, 412–413
 Császár Ferenc 717, 719
 Csatáry 631
 Csáth Géza 451, 723, 727
 Csáthó Kálmán 687
 Csatkai Endre 717
 Csató Pál 485, 490
 Csehi Gyula 712, 727
 Csehov, Anton Pavlovics 354, 531
 Cséka Aladár 595
 Csekey István 449–450
 Csemiczey Csemiczky Sándor 295
 Csengery Antal 343, 397, 466, 479
 Csengery Gusztáv 656

- Csepel 74
 Cser László 429
 Cserei Mihály 176, 224
 Cserépfalvi Imre 656–657, 661–662
 Cserépy László 694
 Cseres Tibor 712, 724
 Csernanszky János 165
 Csernel György 195
 Csete Róza 158
 Csetri Lajos 712, 714, 727
 Csiky Gergely 397, 510
 Csillag Ilona 514
 Csinády Gerő 715
 Csobán Endre 605
 Csóka J. Lajos 1, 14, 39, 43, 45, 263
 Csokonai Vitéz Mihály 178–179, 242, 256–
 257, 283–284, 288, 311, 336–337, 350–
 351, 364, 375, 400–408, 457–461, 601,
 605–606, 697, 710, 718, 721
 Csomasz Tóth Kálmán 182, 208
 Csorba Sándor 722
 Csuka Zoltán 607, 722
 Csukás István 258, 520–521, 718, 722
 Csúzy Zsigmond 225

 D'Allemagne, Henry René 326–327
 Dallos Sándor 695
 Dalos György 722
 Damascenus, Johannes 140–142
 Damiani János 177
 Dán Róbert 715
 Dániel Ernőné 371
 Dánielisz Endre 720
 Daniss Győző 714
 Dankó Imre 720
 Dante Alighieri 217, 220, 384, 601–603,
 678 713, 717, 719, 721
 Danton, Georges Jacques 301, 309, 313, 317
 331
 Dardano, G. T. 187
 Dares Phrygius 56, 266
 Darholcz Ferenc 161, 203, 207
 Darholcz Kristóf 191–192, 194, 197–198,
 203
 Darkó István 517
 Darnay Kálmán 591
 D'Artois 297
 Darvas József 231, 609, 723, 725
 Darvasi István 722
 Dávid (apát) 140, 142
 Dávid Ferenc 218
 Dávid Gyula 722
 Dávid Katalin 715
 Daxner, Ivan 391
 Daxner, Juraj 391
 Daxner, Marko 391
 Daxner, Samo 391
 Daxner, Štefan 391
 Dayka Gábor 719
 Deák Ferenc 344, 350, 477, 484–485, 488,
 490
 Debreceni Ember Pál 164, 224
 Debreceni Pál 254
 Debreceni Tamás 195
 Deér József 245
 Degré Alajos 509
 Degré Alajos 593, 722
 Dehény József 591–592
 Delevsky, J. 302
 Delminio, Giulio Camillo 187–188
 De Marchi L. 722
 Deme László 712
 Demény János 722
 Demeter 61
 Demeter Tibor 242
 Demetz, P. 722
 Denifle 144
 Denis, Michael 149
 Dercsényi Dezső 715
 Derkovits Gyula 251
 Dersi András 208
 Dersi Tamás 712, 714, 722–723, 727
 Déry Tibor 609, 611–612, 614, 671,
 723
 Descartes, René 248
 Desiderius (püspök) 29
 Desmoulins, Camille 301, 331
 Desnos 589
 Dessewffy József 490
 Détshy Mihály 195
 Dévay András 167, 178
 Devecseri Gábor 684, 723
 Dévényi Iván 728
 Deville, Gabriel 304
 Dézamy 310
 Dezsényi Béla 259, 455, 728
 Dézsi Lajos 162–163, 165, 194, 399
 Dezső 63
 Dickens, Charles 338, 353, 357
 Diego, G. 187
 Diener-Dáki Péter 723
 Dienes András 254, 257, 718
 Dienes László 725
 Dilthey, Wilhelm 548, 557
 Dima, Alexandru 525
 Dio Cassius 18
 Dionysius 30, 66
 Diószegi András 251–254, 256, 258–259,
 352, 462–463, 467, 513, 519, 526–527,
 616, 621, 668, 712, 723
 Diószegi Sámuel 605, 718
 Disney, Walt 514
 Dobos Piroška 727
 Dobossy László 715, 718, 723
 Dobozy Imre 723
 Dobrossi István 330, 509
 Dolanský, Julius 236
 Dolgorukij György 39
 Dolinszky Jozefine 596
 Domanovszky Sándor 39–40
 Dominicus 83
 Domokos Pál Péter 713
 Domokos Péter 715
 Domonkos (bán) 48–49, 74
 Domonkos (cantor) 280
 Domonkos Ottó 714

- Domonkos, Szent 143
 Donner, G. R. 178
 Dorogi Zsigmond 714
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 356, 361
 Dózsa György 451, 540, 640–641
 Döbrentei Gábor 395, 397, 407
 Dömötör Tekla 717
 Dörnyei Sándor 714–715, 720
 Draskóczy Sámuel 421
 Drexel, Jeremias 167
 Dsida Jenő 611, 726
 Du Cange 2, 5–6, 15, 20, 142
 Dudás Kálmán 607
 Dufraisse, Marc 309
 Dugonics András 401, 412, 508, 718
 Duló Gábor 192
 Dulong 330
 Dumas, Alexandre 325, 338
 Dumas, Alexandre ifj. 338
 Dumourier 299–300, 304
 Duplay 305
 Durkheim 548
 Durovič, Ján 226
 Duszik Lajos 661
 Duveau, Georges 303, 330
 Duvignaud, J. 714
 Dux Adolf 701
 Dümmerth Dezső 714
 Dürer, Albert 155–157

 Eckhardt Sándor 23, 88, 158, 188, 191–192,
 194, 198, 251, 256–257, 264, 543, 715
 Ed 21, 24, 44, 49
 Edömré 21, 24, 44, 49
 Egressy Gábor 509–510, 514
 Egri Lajos 622
 Egri Viktor 250
 Egry József 641
 Egyed Antal 487, 489
 Éjszaki Károly 720
 Elek László 513–514
 Elekes Lajos 246, 267, 269, 718
 Elekfi László 106, 124
 Eliot, George 338
 Ellis, A. Y. 124
 Előd 47, 75, 80
 Eluard, Paul 503–506, 589
 Elvinus 78, 263
 Emich Gusztáv 313
 Endlicher István László 81
 II. Endre 14, 40, 68
 Endrényi Magda 720
 Endrődi Sándor 367, 372, 378, 531
 Enfantin 326
 Engel János Keresztély 718
 Engel József 718
 Engel Károly 718, 720, 722–723
 Engels, Friedrich 217, 310, 688, 690
 Eördegh István 311
 Eörsy István 723
 Eötvös József 295, 326, 331, 342, 352, 357,
 366, 431–447, 461, 479, 521, 523–524,
 697, 719

 Eötvös Károly 451, 463
 Eötvös Loránd 523, 721
 Eötvös Mihály 487
 Erasmus, Desiderius Rotterdamus 188, 218,
 518
 Erdei Ferenc 712
 T. Erdélyi Ilona 255, 257–260, 331, 455, 509,
 698, 712
 Erdélyi István 717
 Erdélyi János 232, 257–258, 331–332, 340,
 343, 345–346, 349, 408, 421, 465, 509,
 697, 700, 718
 Erdélyi József 504, 604, 611–612, 705
 Erdélyi László 25, 37, 52, 261–263
 Erdélyi Pál 399
 Erdődy Gábor 177
 Erdős Károly 182, 715
 Erdős Mór 595
 Erdős Renée 400
 Erényi Tibor 521
 Ęri István 723
 Erizzo, S. 187
 Erki Edit 723
 Erőss László 723
 Essen, Otto von 108
 d' Este, Ercole 218
 Esquiros, Alphonse 295
 Esze Tamás 167, 243, 630, 715
 Eszterházy Antal 286
 Eszterházy Károly 381–382
 Eszterházy Pál 289
 Ete 11, 24, 44–46
 Eudu 11
 Eufrozina 41
 Euripidész 514
 Euse 43

 F. (kanonok) 83
 Fábián Gábor 485–489
 Fabó Irma 723
 Fábry Zoltán 249–250, 514, 526, 669, 695,
 723–724, 727
 Fabulya László 728
 Falk Miksa 399
 Fallenbüchl Zoltán 258
 Faludi Ferenc 168–169, 176, 178, 220, 225,
 289, 473, 512, 547, 551, 566–567
 Faludi Szilárd 715–716, 718–719
 Fantin-Desodoards 523
 Faragó József 231–233, 712, 719–721
 Farge, René 331
 Farkas (ispán) 57, 79
 Farkas Antal 721
 Farkas Emőd 378
 Farkas Géza 635
 Farkas Gyula 363, 365, 367, 461, 509,
 604
 Farkas Imre 644
 Farkas László 712, 723, 726
 Farkas Zoltán 694
 Farnese Sándor 183
 Faut Márk 716
 Fáy András 485–487, 718

- Fazekas István 728
 Fazekas Mihály 407, 457, 461, 504–505, 544, 601, 605, 718–719
 Fehér Erzsébet 723
 Fehér Ferenc 712, 723
 Fehér Géza 51, 258, 260, 424, 528
 Fehér Imre 695
 Fehér Ipoly 381
 E. Fehér Pál 714, 723, 727
 Fehértói Katalin 715
 Féja Géza 604, 705, 712, 723, 727
 Fejér Ádám 723
 Fejér György 40, 49–50, 262–263, 265, 268–273, 275–279
 Fejérpataky László 50, 60–61, 261–262, 277
 Fejes Endre 722–725
 Fejős Imre 256
 Fejős Pál 693–694
 Fejtő Ferenc 688
 Fekete Gyula 724
 Fekete István 707
 Fekete Lajos 717
 Fekete Sándor 254, 257, 396, 456, 460, 521, 719
 Felea Victor 723
 Feleký Géza 648, 654
 Felszeghy Ödön 720
 Felvinczi György 210, 224
 Fenaruolo, Girolamo 187, 189
 Fényi András 712
 Fenyő István 257–259, 455, 520–521, 714, 719
 Fenyő László 726
 Fenyő Miksa 623, 647, 665
 Fenyvesi István 728
 I. Ferdinánd 183
 II. Ferdinánd 212–213
 Ferdinandy, Michael de 244
 I. Ferenc 289, 408
 Ferenc, Szent 143, 145, 473
 Ferenczffy Lőrinc 196
 Ferenczi Imre 715
 Ferenczi László 254, 259, 663, 712, 714, 723, 728
 Ferenczi Zoltán 196, 301, 399, 432–433, 467
 Ferenczy István 485
 Ferenczy József 399
 Ferenczy Zsigmond 242
 Ferrata, G. 714
 Ferrières 304
 Fessler Ignác Aurél 395
 Fest Sándor 13, 147, 262
 Festetics György 290–291
 Festetics László 290
 Feyl, Othmar 419
 Ficzy Dénes 720, 722–723
 Filareto, A. 187, 190
 Filippus 83
 Finácz Ernő 246
 Finály Henrik 153
 Fischer, A. 553
 Fischer, Ernst 690
 Fischer Kristóf 473
 Fischer Sándor 316
 Fiser, Franciscus 148
 Fitz József 724
 Flaker, Aleksander 526
 Fleischmann, Hector 306
 Fleury, Edouard 304
 Florianus, M. I.; Mátyás Flórián
 Fodor András 712
 Fodor Gerzson 177
 Fodor István 715, 718
 Fodor János 177
 Foglietta, M. 187
 Follain, Jean 503–505, 725
 Foltin János 64
 Fónagy Iván 106, 109–110, 113, 117, 121, 124–125, 127–128, 132, 139, 257
 Fónyi Gézané 254
 Forbáth Imre 249–250, 727
 Forgách Mihály 195, 200, 205
 Forgách Zsigmond 547
 Forgács Antal 610, 727
 Forgács László 565, 687–690, 723, 727
 Forró Miklós 185
 Foulon 297, 311
 Fourier, François Marie Charles 310, 314, 326–327, 721
 Földeák János 727
 Földényi László 690
 Földes Anna 499–503, 727
 Földes Béla 631
 Földes Éva 715, 717
 Földes Péter 712
 Földessy Gyula 112, 401, 604, 641, 673–674, 722, 724, 727
 Földi János 401, 407, 601, 605
 Földi Tamás 727
 Frajnd, M. 714
 Fraknói Vilmos 59, 74, 153–155, 410
 France, Anatole 354, 623
 France, Renée de 218
 Franco, N. 187
 Frangepán Bernát 390
 Frangepán Bertalan 8
 Frankenburg Adolf 489, 507
 Frankenstein, Valentin Frank von 248
 Franyó Zoltán 630, 634–637, 640–641, 723
 Freisingi Ottó 69
 Freud, Sigmund 547, 554, 569
 Fried István 714, 718
 Friss Istvánné 728
 Frölich Dávid 237, 715
 Fuchs Simon 720
 Fulbertus 59
 Fumano, A. 187
 Fűkő Boriska 594, 597
 Fűkő János 594
 Fülöp 30
 Fülöp Géza 257, 518, 719
 Fülöp Ilona 715
 Fülöp László 723, 727
 Füst Milán 611–612, 725
 Gaál Gábor 669, 704, 723, 725–727
 Gaal György 700
 Gaal József 295

- Gabelman Miklós 211, 213
 Gábor 61
 Gábor Andor 611–612, 614, 622, 641, 669–670, 692, 726
 Gábor Áron 476–477
 Gábor Ignác 112
 Gáborjáni Klára 723
 Gáborjáni Szabó Zoltán 723
 Gabourd, A. 296
 Gábrriel Asztrik 144
 Gacciola, D. 187
 Gácsér Imre 31
 Gaffiot 5
 Gagyí László 640
 Gajdenko, P. P. 552, 565
 Gál Gizi 640
 Gál István 715, 720
 Gál Sándor 718
 Galambos Ferenc 257
 Galambos Lajos 231, 723
 Gáldi László 106, 112–113, 115–116, 118, 121, 124, 126, 128, 133, 178, 182, 257, 314, 369, 520–521, 684, 715, 718
 Galeotto Marzio 154, 184
 Gálfalvi Zsolt 723
 Gálgóczy Erzsébet 723
 Gáll István 723
 Galla Endre 723
 Gallo, C. 187
 Gallois, Léonard 295, 305–307
 Gálos Magda 513
 Gálos Rezső 146–147, 289, 412
 Gálszécsi István 716
 Galterius I.; Salterius
 Galsai Pongrácz 728
 Ganfridus 55, 58, 83
 Gara Arnold 641
 Gara József 378
 Garai Gábor 72, 723–725
 Garamvölgyi József 519, 541
 Garaudy, Roger 302, 306, 690
 Garay János 697
 Garázda Péter 154
 Gárdonyi Géza 397, 499, 515, 721
 Gárdonyi Sándor 715
 Gárdonyi Zseni 242
 Garin, Eugenio 217
 Garrone, Alessandro Galante 306
 Gáspár Endre 727
 Gáti József 714
 Gaufridus I.: Ganfridus
 Gavríl, Scridon 720
 Gazdapusztai Gyula 715
 Gedő Szeréna 242
 Geduly Henrik 662
 Geleji Katona István 103, 160, 163–164, 717
 Gelléri Andor Endre 613, 650, 671, 722–723, 725, 727
 Gellért, Szent 81, 716
 Gellért Endre 514
 Gellért Oszkár 667, 714, 723
 Gellért Sándor 604
 Gensonné 311
 George, Stefan 674
 Georges 5
 Georgius 30
 Gérard, Walter 305
 Gerardus (főesperes) 83
 Geréb László, 42, 183, 242, 258
 Gereblyés László 723
 Gerehlyes Endre 723
 Gerencsér István 176
 Gerevich Tibor 652
 Gerézdi Rabán 153, 173–175, 215, 246, 251, 253–254, 258–259, 543, 715–717
 IX. Gergely 61
 Gergely Gergely 259, 462, 503, 515, 720–721
 Gergely Pál 256
 B. Gergely Piroška 718
 Gergov, C. 723
 Gerhoh 140
 Gerics József 473, 717
 Gerő Győző 717
 Gertler Viktor 693
 Gertrudis (királyné) 273, 279
 Gerskovics, A. A. 714
 Gervasius 29–30
 Gessler (zenetanár) 595
 Géza 469
 Géza (herceg) 272
 II. Géza 8, 37, 39, 41–42, 64, 69, 267, 269, 271
 Gide, André 516
 Gide, Charles 302
 Gionó 611
 Giovanni 183
 Giovio, Paolo 183
 Girardin, Emile 330
 Girmus, Wilhelm 527
 Gisselbrecht, A. 723
 Giustiniano, O. 187
 Glad 25, 47, 75
 Glirius, Mathias 218
 Gocholchus 50
 Goda Gábor 230–231
 Godfréd 61, 63
 Goethe, Johann Wolfgang 432, 449, 485, 511, 570, 631
 Gogolák, Ludwig von 717
 Goleniscsev-Kutuzov, Ilja Nikolajevics 218, 717
 Gombocz Zoltán 21–22, 26, 44, 219, 412
 Gombos Albin 16–17, 36
 Gombos Ferenc 264
 Gomołka, Mikolaj 209
 Gondinet, Edmund 595
 Gondos Ernő 712
 Gonzaga (da) C. 187
 Gorkij, Maxim 242, 251, 257
 Gorove István 327
 Gortvai, E. F. 723
 Gosztonyi János 514
 Gottwald, Klement 250
 Gozdu Elek 352, 354, 500
 Göllner, Carl 717

- Gömöry János 516–517, 721, 727
 Gömöri Jenő Tamás 723, 726
 Gőnczi Imre 712
 Görög Demeter 284–285, 287, 289–291
 Gött János 718
 Gracián, Balthazar 548
 Gradinico, G. 187
 Gradinico, P. 187
 Graf, Arturo 17
 Graf Rezső 712
 Gragger Róbert 316
 Grammont 124, 128
 Greguss Ágost 339–340, 342–343, 345–346, 419, 466
 Greguss Mihály 419–420, 423
 Grezsa Ferenc 259, 534, 701–702, 728
 Grifoni, G. A. 187
 Gró Lajos 694, 724
 Gromó 183–184
 Gryczowa, Alojda 209
 Grynaeus Tamás 716
 Grynäs, Simon 716
 Guarnallo, A. 187
 Guérin, Daniel 306
 Guevara, Antonio 86, 88–89, 91–93, 95–96, 98, 100–104, 210
 Gugelweit János 506
 Guidi, Benedetto 186–187, 189–190
 Guidiccione, G. 187
 Guillemin, Henri 308
 Guillevic, Eugène 725
 Guizot, François 309
 Gulácsy Irén 723
 Gulácsy Lajos 641
 Gulyás István 598
 Gulyás József 400
 Gulyás Pál 453, 601–606, 632
 Gundulić, Ivan 222
 Gunst Péter 467, 473, 721
 Gurtner Márton 211, 213
 Gusztáv Adolf 88
 Gusztinyi János 176
 Guzmics Izidor László 485, 487
 Gündisch, Gustav 716
 Gvadányi József 508

 Gyagyovszky Emil 610
 Gyalogi János 716
 Gyapay Dénes 383
 Gyárfás Imre 712, 717, 719, 721, 727
 Gyarmathy Sámuel 718
 Gyenis 641
 Gyenis Vilmos 717, 720
 Gyergyai Albert 399, 723
 Gyertyán Ervin 565, 712, 728
 Gyertyánffy György 636
 Gyetvai János 622, 726
 Gyóni Géza 507
 Gyóni Mátyás 3, 17, 19–20, 265
 Gyökössy Endre 532
 Gyöngyös Iván 622
 Gyöngyösi Arva Pál 177
 Gyöngyösi Gábor 712

 Gyöngyösi István 222–223, 406, 473–474
 Györffy György 1, 11, 20, 45, 57, 70, 714–717
 Györffy Miklós 723
 György herceg 288
 György Lajos 166
 György, Szent 148
 Györy Aranka 723
 Györy Dezső 249–250
 Györy János 13, 47, 54, 56, 70, 80, 266
 Gyula 44, 47, 75
 Gyulai Pál 231–232, 258–259, 314, 316, 339–344, 346–347, 350–351, 397, 424, 426, 464, 466, 489, 510–511, 514, 547, 721
 Gyurkó László 714
 Gyűker József, Öreg 720, 722

 Haan Lajos 701
 Hackel Anna 718
 Hadrovics László 58, 80–81, 219, 717
 Hajdu Győző 723
 J. Hajdu Helga 717
 Hajdu Henrik 723
 Hajdu Nagy János 449–450
 Hajdu Péter 219
 Hajdu Zoltán 723
 Hajnal Anna 609, 723, 727
 Hajnal István 60–61, 246, 649
 Hajnóczi Dániel 717
 Hajnóczy József 409–412, 415, 718
 Hajósi Dániel 516
 Halasi Andor 685–687, 727
 Halász Gábor 231, 363, 378, 513
 Halász László 712
 Halévy, Daniel 294
 Halévy, Elie 326
 Halici, Mihail 248
 Haller János 699–700
 Haller László 178
 Halphen, Louis 294
 Hamada, Milan 527
 Hamann, Gustav 716
 Hamar Imre 723
 Hammerl Lajos 723
 Hanák Péter 259, 467, 477–481, 663, 712
 Hankiss Elemér 566
 Hankiss János 696, 698
 d'Hanriot 305
 Hanzó Lajos 718
 Haram 26
 Haraszti Erika Ágnes 718
 Haraszti Éva 520–521
 Hardemberg 304
 Harsányi István 400, 712
 Harsányi Zoltán 491, 721, 728
 Hársfalvi Péter 715, 723
 Hartmann János 163
 Hartyáni Zoltán 460
 Haruckern Ferenc 701
 Hatos Géza 720
 Hatvani István 719
 Hatvány Lajos 315–317, 331, 516, 600, 665, 723

Hatvany Lajosné 623
 riausmann Ferenc 489
 Havas Adolf 293–294, 314–315
 Havas Gyula 679
 Havas László 716–717
 Házy Gyula 725
 Hayeková, Matilda 716
 Házi Jenő 506–507, 716
 Hazucha Ferenc I.; Kelmenfy László
 Hébert 301, 309
 Heckenast Gusztáv 295–296, 715
 Hegedüs András 381, 723
 Hegedüs Ferenc 722
 Hegedüs Géza 514, 685, 712, 714, 718–719, 723
 Hegedüs Lajos 106, 108, 121
 Hegedüs Nándor 256–257, 723
 Hegel, Georg Wilhelm 249, 553, 556, 688–689
 Hegyi Barna 694
 Hegyi Rezsőné 633–634
 Heidegger, Martin 547, 552–553, 555–556, 558–559, 561–563, 565, 569
 Heinitz 125
 Heinrich Gusztáv 248
 Hellebrant Árpád 166
 Heller Ágnes 549
 Heltai Gáspár 173, 181, 220, 258, 353, 540
 Heltai György 254
 Heltai Jenő 453–454, 611, 641–642, 654
 Heltai Jenőné 454
 Helvetius 338
 Henrik (cseh herceg) 70
 Henrik (német császár) 144
 Henriot, Émile 304
 Herczeg Ferenc 354, 397, 611, 670
 Herder, Johann Gottfried 249, 413–415
 Hérédia, José Maria de 534
 Herényi István 718
 Herepei János 103, 160, 165, 260, 716
 Hermand, Jost 367
 Hermann István 712, 714
 Hermányi Dienes József 353
 Hérodotosz 154
 Herpai Gábor 605
 Herskó János 514
 Hertzberg 73
 Hervay Ferenc 716
 Heteu 11
 Hetyéssy István 716
 Hevenesi Gábor 166–171, 224, 474
 Hevesi Sándor 514, 693, 714, 726
 Hevesy Iván 616, 619
 Hidas Antal 669
 P. Hidvégi Andrea 33
 Hildnestabné 596
 Hiller István 720, 723
 Hindy Árpád 290
 Hodinka Antal 24, 40–42
 Hoffgreff György 247, 716
 Hoffmannstahl, Hugo von 674
 Holbach, Paul Henri Dietrich d' 401, 404–405

Holics Janka 594–599
 Holl Béla 716
 Holub József 143
 Holzmann, Heinrich Julius 166
 Hóman Bálint 17–18, 35, 38, 42, 45, 57, 64, 72, 262, 473, 489
 Homérosz 189, 602
 III. Honorius 62, 270, 281
 Hont Ferenc 691
 Honterus János 237
 Honti János 69
 Honti Katalin 714
 Hopp Lajos 175, 220, 248, 253–254, 259, 283, 290, 508, 519–520, 527–528, 709, 712–714, 716, 718
 Horánszky Lajos 242
 Horányi István 718
 Horányi Mátyás 254
 Horatius Flaccus, Quintus 79, 144, 154, 367, 401, 429
 Horgas Béla 727
 Horger Antal 700, 702
 Horka 44, 47, 75
 Hornyák Lipót 619
 Hossinger, Karl 527
 Hosszu Zoltán 694
 Horvát István 395, 417, 484, 488
 Horvát Mária 286
 Horváth Ádám 408, 416
 Horváth Árpád 293
 Horváth Cyrill 399
 Horváth Ferenc 489
 Horváth Ilona 293
 Horváth István 285–286, 291
 Horváth István Károly 708
 Horváth János 56, 63, 106–107, 109–114, 117, 126–127, 140, 153, 179–180, 215–217, 219–220, 232, 240, 243, 251, 289, 319, 321, 323–324, 333, 346, 351, 378, 457–459, 461–463, 465, 665, 668, 673, 698
 Horváth János, ifj. 1, 4, 14, 21, 29, 47, 80, 140–141, 275, 473, 518
 Horváth Károly 245, 252–254, 256, 258–259, 395–396, 427, 455, 457, 462, 525–526, 528, 714, 720
 Horváth Mária 715–716, 723
 Horváth Mihály 357, 399, 475–476
 Horváth Miklós 712
 Horváth Tibor 715
 Horváth Zoltán 506–507, 714, 721–723
 Hölderlin, Friedrich 601, 606
 Hrabovszky Dávid 419
 Hrencsik Mártonné 596
 Hruz István 516
 Hruz Mihály 516
 Huba 11, 15, 76
 Hubay Jenő 595
 Hubay Miklós 720, 723
 Hueber Antal 701
 Hugo, Victor 339, 503, 505, 719
 Hugrin I.; Ugrin
 Hunfalvy János 392
 Hunfalvy Pál 64

Hunt, H. J. 326
 Hunyadi János 715
 Hunyadi Mátyás 101, 153–155, 173–175,
 183–184, 218–219, 390, 469, 716
 Hunyadi Sándor 361, 694
 Husserl, Edmund 556
 Husz János 148
 Huszár (Boér) József 286
 Huszár Sándor 723
 R. Hutás Magdolna 718
 Hübner 177
 Hühnerfeld, P. 553
 Hülvely István 714
 Hviezdoslav, Pavel 260, 510–511
 Hyginus 430
 Hysce 83
 Ibañez, Blasco 704
 Ibrányi Mihály 195
 Ibsen, Henrik 531, 686
 Ignotus Hugó 372, 397, 601, 664, 724
 Ignotus Pál 600, 723
 Ila Bálint 506, 714
 Ila Mihály 529, 723, 728
 Ilku Pál 250
 Illés Béla 251, 361, 610, 669, 671, 726–
 727
 Illés Endre 516, 704, 712–714
 Illés Jenő 723
 Illés Lajos 724, 728
 Illés László 252, 254, 258–260, 519, 526–
 527, 616, 668, 714, 724, 728
 Illyés András 178, 224
 Illyés Gyula 321, 503–506, 538–540, 570,
 608–614, 667, 671, 685, 714, 722–725,
 727
 Illyés István 175
 Imre (király) 13, 15, 26, 37–39, 45, 49,
 52, 56, 60, 62, 64, 67–72, 77, 261–264,
 266–267, 269, 272, 277, 279, 281
 Imre, Szent 143–146
 Imre Katalin 254, 260, 527, 668
 Imre Lajos 520–521
 Imre László 724
 Imre Samu 716
 Imrédy Béla 367
 III. Ince 15–16, 37–38, 57, 63, 262–263,
 272–273, 277, 279
 IV. Ince 142
 Indali Gyula 367
 Ioannes 78
 Ioannitus 15–16, 37
 Ipolyi Arnold 42, 64, 67, 191–192, 264, 467,
 700
 Irányi István 719
 Irinyi József 311, 345, 476
 Irmscher, Johannes 218
 I. S. mester 155
 Isac, Emil 704
 Isambert, Gaston 302
 Isidorus 142, 278
 Isoz Kálmán 78
 István (bán) 75, 82

István (nádor) 180
 I. István, Szent 9–10, 12, 14, 37, 44, 62,
 74, 143, 266, 271, 469
 II. István 25, 37, 41, 64
 III. István 37–39
 IV. István 74
 V. István 60, 65, 67
 Istvánffy Miklós 194–195, 200, 205
 Istvánfi Pál 220
 Itóka France 725
 Iványi Béla 716, 722
 Iványi Ödön 352, 361, 502
 Izabella királynő 183, 185
 Izbegh 50
 Izjaszláv 41–42
 Izsák (XIII. sz.) 30
 Jáfet 4
 Jakab püspök 59, 67, 78, 83, 262, 280
 Jakab nemes 49
 Jakab Elek 209
 Jakubovich Emil 26, 28, 31–33, 55, 57–58,
 64–65, 68–71, 80, 262
 Jakó Zsigmond 161, 716
 Jakucs István 712, 716
 Jamblichos 430
 Jammes, Francis 678
 Jancsó Elemér 285, 704–705, 712, 718, 722
 –724
 Janet, Paul 294, 307
 IX. János (pápa) 264
 János (érsek) 57, 59, 71, 82, 263, 269, 279–
 281
 János Zsigmond 183–186
 Janus (prépost) 83
 Janus Pannonius 154–155, 172–175, 216,
 218, 470–472, 717
 Jarozláv 40
 Jaspers, Karl 558, 560, 563
 Jászai Mari 707
 Jászai Rezső 295
 Jászberényi Tamás 171
 Jászi Oszkár 481, 727
 Jaurès, Jean 304
 Jausz Béla 715–716, 718–719
 Jeanne d'Arc 308
 Jelenits István 685, 718, 720
 Jellačić, Josef 383
 Jenei Ferenc 98–99, 190–191, 197, 254, 258,
 712, 716
 Jenei Imre 694
 Jenei Károly 484
 Jókai Mór 116, 241, 301, 341–342, 352, 356,
 397–398, 421, 462, 464, 466–467, 476,
 491–501, 521–523, 544, 697, 707, 720–
 721
 Johannes kanonok 55, 63, 83
 Johannes (nobilis) 66
 Johannes de Saswar 83
 Johannes de Tambaco 145
 Joinville, Jean de 264
 Jolánta (királyné) 71, 81, 83
 Joó Tibor 412, 604

- Jorga, Nicolae 723
 Jósika Miklós 342, 389–392, 697,
 718–720
 Józsa János 718
 II. József 177, 285, 287, 289, 405, 418, 470
 József Attila 115, 120, 230, 251, 257, 259, 465,
 546, 559–571, 581, 600–601, 608–615,
 655–662, 667, 669, 671, 675, 677, 680,
 687–690, 698, 702–703, 708, 722–728
 József Farkas 254, 257–260, 483, 527, 663,
 668, 710, 724, 728
 József Júlia 341
 Juhász Ferenc 230–231, 611, 675, 722–726
 Juhász Ferencné Szeverényi Erzsébet 255
 Juhász Géza 408, 601, 687, 710, 718
 Juhász Géza (Újvidék) 720
 Juhász Gyula 229–230, 257–260, 529–545,
 585, 587, 613, 644–645, 655, 666–667,
 673–675, 678, 686–687, 701–702, 722–
 723, 725
 Juhász László 81, 255
 Julianus 83, 282
 Julow Viktor 259, 401, 403–405, 455–456,
 718, 728
 Jung 557
 Justh Zsigmond 361, 513–514, 721
 Justinus 275
 Justus Pál 724
 Juvenalis, Decimus Junius 144, 202
- Kabdebó Lóránt 724, 727
 Kabos Ede 451, 623–630
 Kabos Ernő 728
 Kabos Gyula 694
 Kabos Ilonka 623–630
 Kacsó Sándor 714, 727
 Kádár Zoltán 717
 Kaderschajka, G. 709
 Kadocsa (vezér) I.; Kadusa
 Kadusa I, 4, 15, 35, 47
 Kaffka Margit 516, 613, 666, 723
 Kafka, Franz 502
 Kaizler Lászlóné Jakó Ilona 633
 Kájoni János 175–176
 Kákonyi Péter 247
 Kalán 59, 72, 75, 277, 280
 Káldi János 724
 Káldor Miklós 600
 Káldy Nagy Gyula 717
 Kállay Miklós 604, 648
 Kálmán (király) 9–10, 25, 41, 271–272
 Kálmán Béla 242
 Kálmán Ödön 153
 Kálmány Lajos 700, 720
 Kalmár György 718
 Kálnay Ferenc 622
 Kalocsay Kálmán 712
 Káltyi Márk 473
 Kálvin János 218
 Kamarás Béla 720
 Kamody Miklós 720
 Kandra Kabos 64
 Kant, Immanuel 404
- Kántor Lajos 710, 721
 Kanyar József 718
 Kapisztrán János 506
 Kaposi Márton 724
 Kaposvári Gyula 724
 Kapuvári Anna 711
 Karácsony Benő 725
 Karácsony Sándor 604
 Karácsonyi Béla 604
 Karácsonyi Guido 342
 Karácsonyi János 45, 47, 49, 66, 74, 76–78
 Kardos László 106, 128, 601, 666, 675–679,
 681, 687, 712, 724
 Kardos Pál 230, 601, 724
 Kardos Tibor 57–58, 70, 146, 154, 172–175,
 251, 255–256
 Karikás Frigyes 724
 Karinthy Frigyes 361, 451, 611, 641–642,
 644–645, 654–655, 673, 692, 725, 727–
 728
 Kármán József 177, 412, 458, 512
 Karner Károly 716
 I. Károly 179–780
 III. Károly 469
 IV. Károly 144–445
 Károly Róbert 143
 Károly Sándor 146–147, 149–150, 152,
 719
 Károlyi Gáspár 182, 715
 Károlyi Györgyné 318
 Károlyi Mihály 481
 Kárpáthy-Kravjánszky Mór 183
 Kárpáti Aurél 686
 Kárpáti Kelemen 593
 Kárpáti Pál 716
 Kárpáti Sándor 712
 Kassák Lajos 482, 609–612, 620, 644, 667,
 669, 675, 684, 722–726
 Kassner, Rudolf 655
 Kászon József 724
 Katapán 42, 45, 50–51, 60–61, 63–64, 71,
 82, 261, 280
 Káthay Mihály 191–192, 195, 197, 200, 203,
 205, 207
 Káthona Géza 157
 Katona Béla 724, 727
 Katona Imre 700, 720
 Katona István 71
 Katona Jenő 719, 728
 Katona József 458–459, 460–461, 706–707,
 719
 Katona Lajos 700
 Katz, E. 452
 Kávássy Sándor 724
 Kazán István 514
 Kazimir Károly 514
 Kazinczy Ferenc 178, 257, 283–284, 287,
 289, 353, 396–397, 401, 404–408, 410,
 415–418, 431–433, 456, 458, 460–462,
 487–488, 508, 511–512, 607, 697, 704,
 718–719
 Kazinczy Gábor, 260, 319, 331, 395, 509
 Kázmér (herceg) 73

- Kazy Ferenc 159, 179
 Kazsdan, A. P. 36
 Käfer István 716, 720
 Kähler, H. 709
 Keanus 36
 Keats, John 466
 Kecskeméthy Aurél 315, 467
 Kecskés András 106, 118
 Kecskésné Dobóvári Erzsébet 125–126, 139
 Kelemen bán 30
 Kelecsényi Ákos 716
 Kelemen János 728
 Kelemen László 288
 Kelényi Ferenc 718
 Keleti Márton 695
 Kellemen Károly 591
 Kellér Andor 722
 Kelmenfy (Hazucha) László 490
 Kemény G. Gábor 251, 255–256, 258, 724
 Kemény József 164
 Kemény Lajos 417, 657
 Kemény Simon 642, 673, 724
 Kemény Zsigmond 335–337, 339–343, 350
 –352, 397–399, 462, 466, 479, 487, 697,
 720–721
 Kemp, Robert 304
 Kempster, Jürgen 724
 Kende János 724
 Kenderesi Ferenc 484
 Kenéz Ernő 255
 Kenyeres Imréné 255
 Kenyeres Zoltán 255, 260, 527, 668,
 724–725
 Képes Géza 251, 255–256, 389
 Kerekes Sámuel 284–285, 287, 289–291
 Kerékgyártó István 724
 Kerényi Frigyes 317
 Kerényi Károly 244, 605–606
 Kerényi László 716
 Keresszegi István 160
 Keresztury Dezső 397–399, 449, 519, 720–
 721, 724, 726
 Kerr, Alfred 654–655
 Kertész Mihály 692
 Kéry Gyula 293
 Kéry László 714
 Keserű Bálint 103, 260, 718
 Keserű Dajka János 103, 160, 163
 Kessel, Patrick 330
 Keszler Borbála 716
 Keszthelyi Tibor 712
 Kesztnér Zoltán 702
 Ketel 24, 26, 44–46, 51, 74–75
 Kézai Simon 4, 244, 282, 471, 473
 Kóniátes, Niketas 22
 Kilényi Irma 530
 Kilian, Lucas 99
 Kilian, Wolfgang 99
 Kindermann, Heinz 721
 Kindlová, Hana 724
 Kinnamosz, Johannes 19–20, 265
 Kinsky Vencel 178
 Király István 251, 256, 519, 522, 724
 Kis János 507
 Kisfaludi Sándor 714, 727
 Kisfaludy Károly 424–427, 429–431, 459,
 461, 485, 697, 718
 Kisfaludy Sándor 258, 289, 291, 461, 512, 697,
 718–719
 Kispéter András 252, 255, 259, 712, 728
 Kispéter Miklós 693–694
 Kiss Aurél 714, 724
 Kiss Ferenc 106, 255, 258, 531–532, 534–
 535, 663, 712, 724
 Kiss Gyula 714
 Kiss Jenő 728
 Kiss József (költő) 451–454, 531
 Kiss József 243, 253–255, 259, 316, 712,
 718, 722, 727
 Kiss Károly 395
 Kiss Lajos 621–622
 Kiss Lajos 252, 712, 724
 Kiss Pál 406
 Kiss Sándor 724
 Kiss Tamás 724
 Kjaer 136, 138
 Klaniczay Tibor 88–89, 91, 102–104, 140,
 157, 172–173, 175, 188, 190, 192, 215–
 220, 223, 228, 251–259, 464, 478–479,
 519, 525, 527, 543, 610, 709–710, 712,
 714–715, 717–719, 724, 727
 Klaus, Georg 549
 Klebelsberg Kunó 651–652
 Klein, Karl Kurt 238
 Kleinschrodé 523
 Klobusiczky András 195
 Kloc, Ján 157, 716
 Klock, Ullrich 527
 Knauz Nándor 22, 55–57, 63–64, 75, 79,
 82–83, 147, 277
 Knieszsa István 3, 26–31, 712
 Kóbor Tamás 451
 Kochanowski, Jan 208–209, 222
 Koczás Sándor 526, 541, 608, 614–616, 664,
 683, 724
 Koczogh Ákos 724
 Kocztur Gizella 675, 678
 R. Kocsis Rózsa 620
 Kodolányi János 603, 650
 Kodály Zoltán 604, 649
 Kókay György 286, 415, 508, 718
 Kollár, Ján 227, 249, 719
 Koller József 144
 Kollonits Lipót 210
 Kolozsvári Grandpierre Emil 612, 728
 Kolta Ferenc 707, 712, 714, 724
 Koltai Virgil 382
 Koltay-Kastner Jenő 176, 220
 Kolumbus, Christoforo 217
 Komját Aladár 482, 609, 619, 669 – 670,
 705–706
 Komját Irén 705–706, 728
 Komjáthy Jenő 367, 369, 379, 466 701, 721
 Komjáthy Miklós 717
 Komjáthy Miklósné 517
 Komlós Aladár 106, 172, 175, 251, 255–258,

- 260, 370, 398, 400, 451, 462–464, 467,
526–527, 616, 641, 662, 672–675, 712,
715, 722, 724, 728
- Komlovszki Tibor 85, 543, 714, 716, 720–721
- Komor Ilona 718
- Komnenosz, Andronikosz 38
- Komnenosz János 37
- Komócsin Zoltán 712
- Komoróczy Géza 724
- Koncz József 162–163
- Konfucius 404
- Konstancia királyné 70
- Konsztantinosz Porphyrogenetosz 23–25,
33, 264
- Kónya Judit 714
- Kónya Lajos 231
- Kopál, Ján 709
- Koppány 10
- Kopré József 724
- Korcán 11–12
- Korda Sándor 692
- Koren Emil 656
- Korláth 49
- Koroda Pál 363, 372, 378
- Sz. Koroknay Éva 716
- Koroknai Zsuzsa 724
- Korvin János 390
- Kós Károly 705
- Kosáry Domokos 714
- Kossovits József 405
- Kossuth Ferenc 640
- Kossuth Lajos 311–312, 326, 382–383, 456,
475–476, 489
- Kostyál István 290
- Kosztolányi Dezső 128, 257–258, 361, 451,
503–506, 516, 530–539, 546, 557–559,
561, 563, 566–567, 569–570, 607, 609,
641–642, 644, 648–649, 654, 666–668,
673–675, 683, 686–687, 704, 723–727
- Kótay Pál 716
- Kotvan, Imrich 226
- Kovács Zoltán 716
- Kovachich Márton György 719
- Kovács Endre 208–209, 328, 716–717, 721
- Kovács Ferenc 693, 698–699, 717
- Kovács Győző 512, 528, 714, 718–719, 721,
724
- Kovács Ilona 724
- Kovács József 255, 622, 714–715, 720, 724
- Kovács József 210, 258, 507, 716
- Kovács Kálmán 259, 462–463, 466–467,
488, 491, 720–721, 724
- E. Kovács Kálmán 725
- Kovács Magda 509
- Kovács Pál 381–383, 720
- Kovács Sámuel 490
- Kovács Sándor 662
- V. Kovács Sándor 155, 173, 215, 220, 246,
255, 259, 525, 699–700, 708, 710–713,
715–717, 724
- Kovács Sándor Iván 247, 260, 713
- Kovács Zoltán 718, 720
- Kovacsics József 506, 714
- Kovacsóczy Farkas 710
- Kovacsóczy Mihály 431
- Kovalovszky Miklós 139, 256, 258, 724, 726
- Kozma (püspök) 83, 277
- Kozma Andor 378, 451–452, 624–625, 644,
656
- Kozma Béla 717
- Kozma Dezső 713, 721, 724, 727
- Kozma István 453
- Kozma Sándor 451
- Kozoca Sándor 311, 714, 719, 724
- Kőhalmi Béla 572, 724
- Kőhegyi Mihály 714, 717–720
- Kölcsy Ferenc 258, 312, 337, 418–423, 457,
459, 461, 465, 487, 512, 547–548, 550–
551, 566–567, 586, 697, 719
- Köleséri Sámuel 718
- Könyves Kolonics 702
- Kőpeczi Béla 253, 256, 525, 709, 724
- Kőszeg Ferenc 721
- Kövendi János 208, 210
- Kövesdi Pál 717
- Krajevski Gizella 714
- Kraszewski, Józef Ignacy 259, 721
- Kreil Antal 410
- Krejčí, Karel 720
- Kresling, Johannes 716
- Kresznerics Ferenc 485, 488
- Kriaras, E. 525
- Kristó Nagy István 724
- Kristóf György 448–449, 724
- Kriza Ildikó 713
- Kriza János 231–233, 700, 719
- Krman, Daniel 227
- Krohn, Julius 602
- Krohn, Kaarle 602
- Kroiszosz 154
- Krúdy Gyula 352, 361, 451, 463, 608, 610,
706, 722–725, 728
- Krúdy Mária 724
- Kubáni, Ludovít 389–392
- Kubinyi András 718
- Kubinyi 641
- Kulcsár István 179, 284–285, 287–291
- Kulcsár János 724
- Kulcsár Kálmán 549
- Kulcsár Péter 717
- Kulcsár Zsuzsanna 717
- Kun Dániel 424
- Kuncz Aladár 613, 704–706, 723–724, 728
- Kund 75, 80
- Kunfi Zsigmond 481
- Kung Fu-ce I.: Konfucius
- Kuntár Lajos 719
- Kunszery Gyula 260, 511–512, 719, 724
- Kupcsay Felicián 648
- Kurcz Ágnes 181, 704, 717
- Kurszán 75
- Kusý, Ivan 527
- Kutasi György 718
- Kuthy Lajos 509
- Kündü 11–12
- L. (travisi magister) 57

- Lalata, A. 187
 Lahautiere 310
 Laborc (vezér) 25–26, 30
 Laborde 78
 Labracherie, Pierre 306
 Labrousse, Ernest 476
 Lackó Miklós 467, 480, 482
 Laczkfy István 179
 Lackner Ádám 211, 213
 Lackner Kristóf 210–214, 506, 716
 Laczkó Géza 704
 Laczkovics János 410
 Lactelle 295–296, 523
 Lactantius Firmianus 202, 207
 Ladányi Dezső 632, 635
 Ladányi Mihály 723
 Lafayette, Maria Joseph 297, 299, 303, 308, 314, 330
 Laffitte 303
 Lahner György 476–477
 Lajos, Szent (francia király) 264
 I. Lajos (magyar király) 63, 143, 145, 471
 II. Lajos 716
 VII. Lajos 16–17
 XVI. Lajos 297, 300, 308
 Lajos Ferenc 155
 Lajos Fülöp 303, 308, 314, 327
 Lajta Andor 691
 Lakos Katalin 724
 Lakatos László 451
 Lakatos Péter Pál 726
 Lám Frigyes 381
 Lamartine, Alphonse 295, 304, 313
 Lambrecht Kálmán 384
 Lamennais, Hugues Félicité Robert de 327–328, 331
 Lameth, Charles 330
 Lampel R. 384
 Landrovics István 177
 Láng József 616, 687
 Lang, Georg 166
 Lante, T. 187
 Lányi Ernő 630
 Lányi József 411
 Lányi Viktor 691
 Laponneraye, Albert 306–307
 Laski Jeromos 392
 I. (Szent) László 9, 25, 37, 66, 153, 143
 III. László 71, 82, 264, 267, 272
 IV. László 67
 László Gyula 79
 László Lajos 724
 László Zsigmond 106, 109, 120, 127–128
 Lauček, Dano Zabo 391
 Laurencius (kanonok) 83
 Laurentius (1221-ben) 27
 Lauretta (prof.) 526
 Lavotta Rezső 628
 Lázár István 715
 Lázár János 178, 224
 Laziczus Gyula 121
 Lechner 631
 Leconte, Lisle de 534
 Lederer Emma 54, 246, 266, 269, 724, 274
 Lefébvre, G. 306
 Lehel (vezér) 15, 47
 Lehoczky Gergely 718
 Lékai János 622, 726
 Lénárd Sándor 655–656
 Lendvai Ernő 324
 Lendvai Lili 640
 Lengyel Balázs 724
 Lengyel Béla 259, 728
 Lengyel Dénes 491, 522
 Lengyel Géza 259, 728
 Lengyel József 621–622, 669, 720, 723–724
 Lenin, V. I. 481, 688–590
 Lentvoray Pál 157
 Leonardi, A. 187
 Leone, G. F. 187
 Leone, M. 187
 Leroux, Pierre 310
 Leroy, Maxime 302
 Lessing, Gotthold Ephraim 259
 Lesznai Anna 673, 675, 724, 726–727
 Leuze, Uranelt de (álnév) 306
 Leval, André 295
 Levasseur, R. 305–307
 Lévy József 664, 721
 Lewis, Jacobus 692
 Liefde, C. L. de 326
 Ligeti Lajos 22, 525–526
 Lilienfeld 548
 Lilienberg Sándor 719
 Lindsay, Vachel 692
 Lipót 177
 I. Lipót 420
 Lippai György 717
 Lippai János 717
 Lipsius, Justus 88
 Lipták Gábor 713
 Lirai Miklós 145–146
 Lisle, Claude-Joseph Rouget de 499
 Lisznyai Kálmán 340
 Liszt Ferenc 490
 Lisztes László 713
 Litavin, G. G. 36
 Ljungdal, A. 724
 Loránd Imre 713
 Lórántffy Zsuzsanna 96, 100
 Lorca, Garcia 611
 Lombardus, Petrus 140
 Losonci Miklós 714
 Lösonczy Anna 189, 178
 H. Losontzi István
 Lote 121, 124
 Lothár (császár) 55, 69–71
 Lotz, John 527
 Louvancour, Henri 326
 Loyolai Szent Ignác 548
 T. Lovas Rózsa 724
 Lovassy László 19, 421, 423, 489
 Lovászy Márton 720
 Lovik Károly 354, 451
 Löbl-Láng Árpád 607
 Lőkös István 719

- Lőrinc ispán 13
 Lőrincz Loránd 617
 Lőrincz Péter 607
 Lucanus, Marcus Annaeus 144
 Lukács (esztergomi érsek) 56–57, 70
 Lukács (orvos) 627
 H. Lukács Borbála Gedő Andrásné 254, 706, 714, 725
 Lukács György 379, 396, 462, 482, 546, 553, 608, 665, 689–690, 713–714, 722–726, 728
 Lukács Lajos 509, 720
 Lukács Sándor 383, 476–477
 Lukácsy Sándor 242, 253–255, 259, 293, 296, 396, 713–714, 717, 719, 721, 728, 424, 455, 483, 520–521, 524
 Lukinich Imre 326
 Lunacsarszkij, Anatolij Vasziljevics 690
 Luther Márton 473, 656–662
 Lux Anna 489
 Luxemburgi Zsigmond (császár) 148, 153, 216–217, 219

 M. (custos) 83
 Mac Intyre A. 725
 Macartney, C. A. 18
 Macaulay, Thomas 357
 Macedóniai László 245, 708
 Machek Gusztáv 293
 Macheropio, N. 187
 Macone, R. 187
 Macrobius 201, 205
 Mácza János 618–619
 Madách Imre 242, 257–258, 366, 397–399, 460, 462–463, 465–466, 601, 603, 706, 720–721
 Madách Borbála Anna 721
 Madách Gáspár 191–192, 197–198
 Madarász Emil 412, 610
 Maday Gyula 532
 Mados György 288
 Madzsar Alice 620
 Madzsar Imre 77
 Maeterlinck, Maurice 675
 Magdics Klára 110, 113, 128
 Magno, A. 187
 Magno, C. 187
 Magóg 3–4, 46, 75
 Magoss Olga 598
 Magyarországi Sándor 144
 Mailáth János 242, 395
 Maillard 297
 Maiorescu, Titu 721
 Maistre, Joseph de 304
 Maitron, Jean 302
 Majakovszkij 257, 612, 619
 Majewski, Alfred 393
 Major Ervin 719–720
 Major István 250
 Major János 725
 Major Nándor 713
 Majtényi Mihály 607, 728
 Majthényi Miklós 595–596
 Majthényi Miklósné 596
 Makay Gusztáv 714, 720
 Makedóniai Fülöp 4
 Makk Károly 695
 Makkai Árpád 694
 Makkai László 140
 Makkai Sándor 603–604
 Makoldy István 634
 Makoldy János 634
 Makoldy László 634
 Makoldy Lászlóné Újvári Terézia 634
 Makoldy Margit 633, 639
 Makoldy Mihály 634
 Makoldy Miklós 631–636
 Makoldy Miklósné Szőke Berta 634
 Makoldy Sámuel 633–634
 Malipiera, O. 187
 Malonyai Dezső 451
 Mályusz Elemér 177, 182, 715
 Mályuszné Császár Edit 509–510, 514, 719–721
 Manasses, Konstantinos 17
 Mancini, F. 187
 Manetta 189
 Manfred, A. Z. 305
 Mann, Heinrich 654–655
 Mann, Thomas 354, 654–655, 725
 Mannetta, B. 187
 Manuel (görög császár) 7, 17, 22, 36–39, 303
 Manzoni, A. 218
 Már Péter 418
 Marat 300–301, 305, 307–308, 311, 313, 332–333
 Marczali Henrik 264, 271, 274
 Marcellini, V. 187
 Marcellus (kanonok) 83
 Marcus Aurelius 86, 89, 96
 Margit (Velek leánya) 75, 82
 Margócsy József 491, 523, 607, 713
 Margócsy Józsefné Oberländer Erzsébet 491, 523
 Mária Terézia 177
 Máriássy Félix 694–695
 Marinetti 619
 Mark, Thomas R. 719–720
 Márki Sándor 59, 640
 Márki Zoltán 720
 Markievicz 710
 Markó Árpád 718
 Markos András 716
 Markov, Walter 306
 Markovics Rodion 704
 Markovits Györgyi 259, 725, 728
 Márkus István 720
 Márkus László 617, 620
 Markusovszky Sámuel 419–421
 Marmitta, G. 187
 Marosi Péter 720
 Marót (honf.) 76
 Marót Károly 325
 Maróthy János 713
 Maróti Lajos 713, 725
 Martelli, V. 187

- Martinkó András 106, 112, 255, 259–260
 383, 491, 520–521, 526, 709–710, 713–
 715, 718–719, 722, 725, 727
 Martinovics Ignác 290, 404, 408–409, 411,
 413
 Martinus (kápt. jegyző) 55–56
 Martinus (kanonok) 83
 Martio, Alessandro 189
 Márton József 407
 Márton László 725
 Mártonffy Márton 384
 Marullus, M. T. 218
 Marx, Karl 217, 310, 549, 688, 690
 Marzio, A. 187
 Masznyik Endre 656
 Máté (pap) 61
 Mathiez, A. 306, 311, 313
 Matl, Josef 714
 Matolcsy Andor 694
 Mátrai László 526, 716
 Mátyás (eszt. ér.) 60
 Mátyás Flórián 37, 60, 66, 81
 Mátyus István 718
 Maver, Giovanni 218
 Maxai Eőse Péter 163
 Maximus Confessor 140–142
 May István 166
 Mayerhold 618, 620
 Mazzini, Andrea Luigi 332
 Mazzini, Giuseppe 332
 Mécs László 517, 569, 609, 705
 Medgyesi Pál 160
 de Medici, Lorenzo 217
 Mednyánszky László 393
 Megyer Szabolcs 727
 Mehring, Franz 689
 Meleagrosz 154
 Melich János 25, 30, 55
 Melicherčík, 226
 Méliusz Juhász Péter 605, 716
 Méliusz József 725
 Meltzl Hugó 721
 Ménmarót 20, 23, 36, 46–48, 50–51, 76
 Menon 330
 Méreiné Juhász Margit 721
 Merényi Oszkár 232, 258, 419, 527
 Merhán Miklós 511
 Merlo, Y. 187
 Meunier 641
 Meštan, Antonin 716
 Mészáros (katona) 285, 291
 Mészáros Ede 279
 Mészáros István 246, 716, 718
 Mészöly Gedeon 146
 Mészöly Miklós 725
 Metternich, Klement 314
 Meucci, A. 725
 Mezei József 259, 462, 515, 720
 Mezei Márta 242, 257, 259, 283, 455
 Mezey László 140, 246, 255, 699, 717
 Mezősi Károly 258, 325, 520–521, 719
 Michael (custos) 83
 Michalchová, Milena 226
 Michelangelo 187–188
 Michelet 295, 304, 313
 Migne, Jacques-Paul 22
 Mignet 294–295, 304–305, 307, 313, 315,
 523
 Mihály (custos) 280
 Mihály (pap) 59, 78
 Mihály Gábor 311, 715
 Miheleji István 720
 Mika Sándor 2, 4–6, 21
 Mikes János 290
 Mikes Kelemen 224–225, 283–291, 353,
 527–528, 544, 716, 718
 Mikes Lajos 647, 649–650, 652–653, 722
 Miklós (esztergomi érsek) 64
 Miklós (ispán) 78–82
 Miklós Andor 649, 652
 Miklós Jutka 645
 Miklós Pál 252, 255, 525
 Mikó Imre 719
 Mikszáth Kálmán 257, 352–362, 392–394,
 397, 419, 421, 466–467, 500–501, 522,
 544, 697, 706, 720–721, 728
 Milano, G. 187
 Milkó Izidor 257
 Milne, A. A. 655
 Milotay István 654
 Milotay Nyilas I. 160
 Milton, John 172
 Mina (da la) P. 187
 Minárik 226
 Minosloy (vezér) 42
 Minoszláv I.; Minoszlóy
 Mirabeau 295, 298, 301, 311, 333, 523
 Mišianik, Ján 226–228, 249, 251, 257, 716
 Miskolci Csulyak István 160–161, 258
 Miskolci László 147
 Mitard, Stanislas 306
 Mitsotakis, Johann K. 2, 5
 Mocenico, T. 187
 Mocko, Ján 226
 Mócsy, A. 16–17, 19
 Mód Aladár 725
 Módis László 161
 Moesch Lukács 178
 Mohay Béla 714
 Molecz Béla 242
 Molino, M. 187
 Molleville, Bertrand de 304
 Molnár Béla 449–450
 Molnár Erik 264–266, 467–468, 470–473
 Molnár Ferenc 361, 453, 641–642, 664, 686,
 723
 Molnár György 510, 721
 Molnár István 693
 Molnár János 178
 Molnár József 714, 716, 718
 Molnár László 713
 Molza F. 187
 Mons 186
 Montesquieu 302
 Montgaillard 304, 306
 Moór Elemér 3

- Moór Péter 622
 Mór (püspök) 246
 Móra Ferenc 607, 609, 671
 Móra László 523
 Morange, Georges 302
 Moravcsik Gyula 3, 17–19, 24, 36, 140, 142
 Möríc 162
 Möricz Miklós 594, 725
 Möricz Virág 596–597, 599
 Möricz Zsigmond 257–259, 352, 361 399–400, 452, 463, 482, 501, 503, 505, 517, 594–599, 608, 610–611, 649, 651–652, 664, 666, 668, 670, 686, 704, 706–707, 612–614, 722, 725–726, 728
 Morier, Henri 117, 121, 132
 Morus Tamás 518
 Morvay Gyula 250
 Mossóczy Zakariás 716
 Mounier 329
 Moys 77
 Mozart, Wolfgang Amadeus 606
 Mstislav 42
 Mucsi Józsefné 719
 Munkácsi Bernát 22, 264
 Munkácsy Magdolna 725
 Muray Károly 595
 Muszty László 707
 Mügelin, Henrik 41
 Müller, Joachim 710
 Müller Klára 707
 Müller Lipót 315
 Münz, Rudolf 618

 N. (kanonok) 83
 Nácsa Klára 727
 Nacsády József 515
 Nádasdi István 288
 Nádasdy Kálmán 694
 Nádasdy Tamás 157, 191–192, 197, 200, 205
 Nádasdi János 171
 Nádas József 619
 Nagy Andor 726
 Nagy Barna 716
 Nagy Endre 600
 Nagy Gábor 400, 405
 O. Nagy Gábor 242
 Nagy Ignác 311
 Nagy István 727
 Nagy Iván 48, 638
 Nagy Károly 330
 Nagy Lajos 219, 230, 257, 361, 504–506, 610–611, 613–614, 671, 726, 728
 Nagy László 611, 716, 722–723
 B. Nagy László 260, 527, 668, 695, 713, 725
 K. Nagy Magda 251–252, 254
 Nagy Miklós 259, 397, 399, 462–463, 466, 491, 522, 525, 707, 713, 720–722
 Nagy Miklós (XIX. sz.) 293, 393–394
 Nagy Olga 713
 Nagy Pál 725
 Nagy Péter 251, 255, 257, 259–260, 519, 522, 526–527, 591, 615–616, 668, 670, 714, 725, 728

 Nagy Sámuel 401
 Nagy Sándor (görög uralkodó) 4, 19, 73
 Nagy Sándor 721
 P. Nagy Sándor 339
 Nagy Zoltán 191, 667, 673
 Nagy Idai András 715
 Nalácz József 176
 Naményi Lajos 166
 Nánási Fodor Pál 177
 I. Napoleon 295, 306, 312–313, 405, 413
 Nápolyi László 148
 Náprági Demeter 195, 716
 Náray György 175, 717
 Naszodi Zsigmond 720
 Navagiero, A. 187
 Necker 296–298
 Nedelicz Vályi Mihály 718
 Négyesy László 399, 451, 530, 532
 Némedi Lajos 178, 715, 719, 725
 Neményi Ambrus 513
 Nemes István 703–705, 725
 Nemes Székely János 718
 Nemeskürty István 257–258, 691–695, 714, 717–718, 725, 728
 Németh (plébános) 593
 Németh Andor 619, 703
 Németh Antal 721
 Németh G. Béla 255–256, 259, 351, 369, 462–464, 467, 479, 519, 546, 715, 721, 725
 Németh Gyula 23–24, 26, 44, 219, 716
 Németh Lajos 259, 462
 Németh László 106, 112–113, 504–505, 513, 602–606, 608–610, 613, 671, 706, 713, 722, 725
 Németh Miklós 255
 Neruda 612
 Nettement, Alfred 304
 Neuser Ádám 218
 Ney Klára 721
 Nicholas (kanonok) 83
 Nicoara, Mircea 725
 Niederhauser Emil 476, 714, 719
 Niemeyer, Max 553
 Nietzsche, Friedrich 531–532, 556, 601, 673
 Nino (de) N. 187
 Nizsalovszky Endre 431
 Nobécourt R.-G. 330
 Nógrádi Pap Gyula 378
 Nógrádi Sándor 728
 Novák István 289
 Novello, L. 187
 Novomeský, Laco 250
 Nowak, J. R. 725
 Nunco (kanonok) 83
 Nyéki Vörös Mátyás 258, 507
 Nyerges András 725
 Nyilas István 247
 Nyilas Márta 719
 V. Nyilassy Vilma 259
 Nyíró József 694, 705
 Nyíró Lajos 251–256, 519, 709, 713, 725
 K. Obermayer Erzsébet 245

- Odo de Deogilo 16–18
 Oesterley, Herrmann 699–700
 Oineűs 154
 Ojtozi Eszter 717
 Okáli, Daniel 527
 Oláh Gábor 532, 673, 667, 724, 727
 Oláh Miklós 154, 710
 Oláh Sándor 641
 Olosz Katalin 713
 Oltványi Ambrus 255, 395–399, 510, 520–521, 525, 528, 721
 Oltyán Béla 725
 Oluptulma (kumán vezér) 24, 26, 44–46, 75
 Omaszta Gyula 638
 Omaszta István 632, 636, 638–639
 Omaszta Lajos 634–636, 638
 Ond (vezér) 44–45, 51
 III. Orbán (pápa) 56
 Orbán Balázs 700
 Orczy Lőrinc 178, 415
 Orificio, R. 187
 Ormis, Ján V. 392
 Orosz József 719
 Orosz László 259, 455, 719
 Ortutay Gyula 242, 251, 700, 713, 725
 Ostrogorsky 7, 9–10, 19–20
 Osvald, František/Richard 720
 Osvát Ernő 482, 536–537, 647, 654, 665
 Osváth Béla 255, 259–260, 462, 527, 663, 668, 714, 723–725
 Osszián 485
 Otrókoci Főris Ferenc 238
 Ottlyk György 701
 Otto Ferenc 725
 Ottokár 143
 Ound 45–46
 Ousand 24, 44
 Óváry Lipót 183
 Ovidius Naso, Publius 144, 154, 167
 Owen, Robert 314, 327
 Ozorai Imre 258
 Őd vezér I.: Eudu
 Őrkénd 22
 Őrley István 725
 Ősbő 12, 14–15, 43, 46–49, 66, 76, 80

 Pace, P. 187
 Pach Zsigmond Pál 470
 Paczkó Ferenc 418
 Padányi Biró Márton 177
 Padovana, Gianetta 190
 Paduai Antal 145, 147
 Pais Dezső 1–7, 11, 15, 19, 21–25, 33–35, 40, 42–45, 48–49, 54, 68, 76, 80–81, 158, 178, 264, 279, 649, 716, 718, 727
 Pákh Albert 397
 Paku Imre 714
 Pál (prépost) 261
 III. Pál pápa 183
 Palágyi 372
 Palasovszky Ödön 617, 619–620
 Palásti László 721
 Páldy Róbert 714–715

 Paleogus, Jacobus 218
 Pálffy Albert 315, 318–319, 327
 Pálffy Endre 720
 Pálffy Fidél 423
 Pálffy János 701
 Pálffy Károly 397, 411
 Palkó István 725
 Pallós Kornél 176
 Pálmai Kálmán 713, 717, 719, 721, 725, 727
 Palóczi Edgár 291
 Palóczi Horváth Ádám 243, 257, 407
 Palóczy László 311
 Palocsay György 224
 Pályi András 721, 725
 Pamlényi Ervin 467
 Pándi Pál 215, 217, 252, 258–259, 319, 321, 325, 327–328, 381, 396–397, 455, 484, 519, 525, 712–713, 719, 724, 726
 Pántzél Dániel 290
 Pap Károly 516, 649–650, 725, 728
 Pápai Páriz Ferenc 224, 238, 716, 778
 Pápai Sámuel 216
 Pape 18
 Papp Dániel 361, 720
 Papp Ferenc 713
 Papp Géza 208
 Papp Károly 613
 Papp László 507–508, 715
 Papp Zoltán 725
 Pašiaková, Jaroslava 713, 725
 Passuth László 713
 Pásztor Árpád 648
 Pásztor Béla 609
 Pásztor Emil 721
 M. Pásztor József 725
 Pásztor Tibor 394
 Pata (X. sz.) 21, 44
 Pataki Bálint 725
 Pataki Ferenc 301–303, 520–521
 Pataky Dezső 728
 Patyi Sándor 255
 Paulay Ede 510, 514
 Pauler Gyula 8, 37–38, 40–41, 49, 55–57, 59, 67–68, 70–72, 83, 269
 Paulini Béla 641–642
 Paulus 30
 Pauly, August 16–17, 23
 Paur János György 212, 214
 Paur Orsolya 212, 214
 Pavesi, C. 187, 189
 Pavlovic, Teodor 718
 Payr Sándor 657, 659–660, 662
 Pázmány Péter 178, 286, 472, 538
 Pearson, Talcott 549
 Pech (pap) 77
 Pechsa („Péter”) 77
 Péchy Jenő 98
 Péczeli József 718
 Péczely László 106, 113–116, 128, 130, 132–133, 260
 Pejović, Danilo 725
 Péleusz 154
 Pellegrino, G. 187

- Péntek (pap) 30
 Penther 417
 Perecsenyi Nagy László 489
 Pereszlényi Pál 177
 Perliczi Dániel 178
 Perloth Csaba 641
 Pernesz Gyula 721
 Persius Flaccus, Aulus 144
 Perugiai Bernát 62, 67
 Pesti Gábor 180
 Péter (egri püspök) 73, 83, 262
 Péter (győri püspök) 51, 59–60, 64, 67–78, 82, 276–278, 280–81
 Péter (veszprémi püspök) 55
 Péter (esztergomi prépost) 51, 55–57, 59, 63–64
 Péter mester (esztergomi prépost) 219, 244, 261–282, 716
 Péter (szfvári prépost) 55, 58–59, 61, 71
 Péter (esztergomi kanonok) 83
 Péter (szfvári kanonok) 59
 Péter (kancellár) 63
 Péter mester (ismeretlen) 63–64
 Péter mester (Anonymus. l.: még Torda ppök és Péter győri ppök) 1–84, 261–282
 Péter (Miksa fia) 262
 Péter László 260, 529, 540–542, 714, 725, 728
 Peterdi Andor 610
 Péterfy Jenő 258, 349, 351, 363, 365–366, 375, 397, 500, 510
 Péteri Takáts 289
 Petelei István 352, 354, 500
 Pethe Ferenc (Kisszántói) 508, 720
 Pethle I.; Péter (győri ppök)
 Petho (kanonok) 83
 Petőcz Pál 725
 Petőfi Sándor 219, 232, 242, 252, 254, 257–260, 293–333, 335, 337–338, 340, 342, 344–345, 348, 350–351, 371, 366, 376, 381–382, 396, 408, 455–456, 459–461, 465–466, 475–476, 489–490, 503–505, 509, 511, 516, 520–521, 523, 536, 538, 544, 604, 611–612, 685, 702–703, 718–719, 721
 Petőfi Zoltán 719
 Petrarca, Francesco 187–188, 217, 220, 512, 543
 Petri Mór 633–634
 Petrik, Wladimir 527
 Petrolay Margit 713
 Petrován Oszkár 713
 Petrovich Ede 146, 649
 Petrőczy Kata Szidónia 224
 Petrus (bolgár uralkodó) 15–16, 37
 Petrus (nemes) 29
 Petrus Anglicus 147
 Petz Margit 641
 Pexa I.: Pechsa
 Pexenfelder, Michael 170–171
 Pécseli Király Imre 182, 258
 Philipposz (gör. uralk.) 19
 Piaget 548
 Pikay István 721
 Pikler 631
 Pilinszky János 725
 Pillot 310
 Pinelli 184
 Pingand, Léonce 306
 Pino, B. 187
 Pintér Jenő 140–142, 172, 221, 455, 462, 696, 698
 Pintus, Kurt 570
 Pioro, Gabriel 306
 Piotrowsky, S. A. 302
 Pirnát Antal 88, 102, 104, 174, 192, 196–197, 215, 218, 220, 255, 258–259, 543, 718
 Piscator, Erwin 618–620
 Pišut, Milan 709
 Pitroff Pál 381
 Plancknauer János 165
 Platón 187, 550
 Plautus, M. 144, 202
 Plehanov, Georgij 690
 Plinius, ifj. 144
 Plutarkhosz 154, 167
 Pócza 110
 Podhradszky József 429
 Podiano, M. 187
 Pogány Gusztáv 517
 Pogány László 630
 Pogány Péter 257
 Poggio, Francesco Bracciolini 715
 Poggio, G. 187
 Poitou 338
 Póka Gyula 595
 Pokorný, Rudolf 389–392
 Polgári Mihály 177
 Polivkaú, Jiří 389, 391–392
 Pomogáts Béla 255, 260, 527, 606, 668, 705, 725
 Pompéry János 381–383
 Pongrácz (nemes) 30
 Pongrácz István 392–394
 Pongrácz Jenő 394
 Pongrácz Ludmilla Zmeskál Zoltánné 394
 Ponith (ispán) 60
 Ponori Thewrewk József 395
 Ponteil, Félix 302
 Pope 288, 405
 Popovic, Anton 527, 708–709
 Pór Péter 363
 Possevino, G. B. 187
 Poszler György 260
 Potocki 222
 Pottier, Eugène 327
 Pousa (kanonok) 83
 Pouthas, Charles H. 476
 Pölöskei Ferencné I.: Varga Rózsa
 Pöstényi, Ján 226
 de Pradt 304
 Prágai András 88, 91–92, 96, 98–104, 196
 Pray György 78, 412
 Pražák, Emil 710
 Pražák, Richard 719
 Preckenfeldt, Franz 170

- Premaxrini, G. 187
 Prohászka János 721, 725
 Prohászka Lajos 601, 603
 Prokop Gyula 192, 716
 Prudhommeaux, Jules 302–304, 307
 Proudhon, Pierre Joseph 302, 314, 523
 Proust, Marcell 516, 722
 Ptolemaiosz 19
 Pueto, A. 187
 Pujmanová, Marie 250
 Pukánszky Béla 235, 725
 Pukánszky Kádár Jolán 256
 Pulszky Ferenc 719
 Puskin, Alekszandr 494, 531
 Pusztai Gyula 721
 Putilov, B. N. 713

 Quénisset 314
 Quintilianus, Marcus Fabius 415

 Rába György 255, 259–260, 527, 663, 668, 725
 Rabaud 330
 Rabener, Justus Gottlieb 166
 Racine, Pierre 503
 Rác István 509
 Rác Lajos 176
 Ráday Gida 224
 Ráday Gedeon 283, 415
 Ráday Pál 177
 Radnóti Miklós 538–540, 572–590, 608–
 609, 611–612, 614–615, 671, 675, 703–
 704, 722–723, 725–728
 Radnóti Miklósné 573, 725
 Radó György 257, 691, 721, 725
 Radó Polikárp 147–148, 717
 Ráduly János 720–721
 Radvánszky Albert 657
 Radvánszky Béla 191, 198
 Radvánszky János 224
 Radványi Géza 693
 Raffay Sándor 657
 Rajka László 85, 88–99
 Rájnisi József 416, 429
 II. Rákóczi Ferenc 92, 99, 175–176, 224, 227,
 243, 283–288, 290, 359, 470–471, 527
 I. Rákóczi György 88, 96, 98, 100–101,
 195–197
 II. Rákóczi György 160–161, 164
 Rákóczi József 288
 Rákos Péter 526, 708, 725
 Rákos Sándor 723–725
 Rákosi János 208
 Rákosi Jenő 397, 399, 654
 Rákosi Viktor 378, 467
 Rakovsky, Martin 249
 Ramasetter Vince 593
 Ramat, Raffaello 526
 Ranc, Arthur 332
 Ránki György 467, 480, 482
 Ranódy 694
 Raspail 330
 Rassy Tibor 721
 Rát Mátyás 415, 417–418, 508, 718

 Ráth Károly 59
 Ratke, Wolfgang 248
 Rátz Bálint 288
 Rauch András 210
 Rawinski, Marian 725
 Rayda Frigyes 727
 Rázsó Gyula 714
 Read, H. 725
 Rebreanu, 704, 722
 Redl Károly 716
 Regino 275
 Reinitz Béla 628–629
 Reitz Antal 601
 Rejtő István 255, 257, 419, 721, 728
 Rejtő Jenő 616
 Rem György 163
 Remarque 704
 Rembrandt 503
 Reményi, Joseph 714
 Remenyik Zsigmond 612–613, 619–620
 Remenyik Zsigmondné 619
 Remete László 725
 Renard, J. 354
 Renhoffer Frigyes 145
 Renouvier, Charles 309
 Rényi Péter 713
 Repszeli László 179
 Reseta János 490
 Réti Tamás 516
 Rév Mária 721
 Révai József 460–461, 512, 719
 Révai Miklós 287–289, 291, 416, 458, 718
 Révay Péter 192, 200, 205, 238
 Révay Vilmos 191–192
 Reuss Gusztáv 391–392
 Reuss, Lúdovit 389, 391
 Reyman, Jan 527, 716
 Rexa Dezső 724, 727
 Réz Pál 257, 713–714, 725
 Rezik János 224, 517
 Révész Béla 482, 664, 673, 726
 Révész Imre 177, 716–717, 725
 Reviczky Ádám 420
 Reviczky Gyula 352, 367, 379–380, 461, 466,
 550–551, 566–567, 599, 639, 701, 720
 Rhédeyné 404–405
 Rhenanus, Beatus 472
 Ribay György 718
 Richter Éde 157–158
 Rictus, Jehan 536
 Riedl Frigyes 291, 351, 397
 Rietaler, Mathias 285
 Rietaller Mátyás 289
 Rigó László 255, 335, 400, 491, 710, 713,
 721–722, 727–728
 Rilke, Rainer Maria 674
 Rimay János 87–88, 91, 103–104, 159,
 190–192, 194–208, 220, 472–473, 544
 Rimay Krisztina 192
 Rippl-Rónai József 724
 Ritigliario, Gf. 187
 Ritter Márton 716
 Rittershausen Konrád 165

- Rivarol 304
 Roa, Martin de 171
 Robertus (anglicus) 59, 64, 83
 Robert (esztergomi érsek) 59, 61–63, 72, 82
 Robespierre, Charlotte 306
 Robespierre, Maximilien 301, 305–307, 309–311, 315, 317, 330, 332
 Robiolio, S. 714
 Robotos Imre 713
 Roche, Achille 305–306
 Rockenstein Lipót 449–450
 Rockenstein Mihály 448–449
 Rodin, A. 531
 Roederer 304, 330
 Rogerius 60, 72
 Rolland, Romain 704
 Roland Madame 301, 333
 Román János 622
 Rónai Béla 713
 Rónai Mihály András 714
 Rónay Dénes 692
 Rónay György 397–400, 684, 714, 717, 719, 721, 728
 Rónay László 725, 727–728
 Ronsin 301
 Rosa, Alberto Asor 475
 Rosenbaum, Karol 260
 Rosszijanov, Oleg 726, 728
 Rost, Johann Leonard 166
 Rotarides Mihály 216, 471–472, 716
 Rotarides István 158–159
 Roth, Erich 718
 Rottenbiller Lipót 490
 Roucher 312
 Rousseau, J. – J. 404
 Rousselot, Jean 720–721
 Roux, Jacques 304, 307, 309
 Roux, P. C. 296
 Rorario Jeromos 183
 Royer Pál 167
 Rozvány Erzsébet 257, 448
 Rozvány György 448
 Rózsa Sándor 582
 Rózsa Zoltán 715
 Rózsavölgyi 490
 Rozsnyai Ervin 713
 Röck-Richter 698
 Röthi Orbán 195
 Rubinyi Mózes 394, 451, 723, 725–726
 Rude, Fernand 302–303
 II. Rudolf 212–213
 Rudnyánszky Gyula 367
 Rufinus 170
 Rugonfalvi Kiss István 633
 Ruma Károly György 418, 490
 Rusvay Tibor 607, 728
 Ruszti Gyula 641
 Ruzan 390–392
 Ruzicska, Paolo 696–698, 714
 Ruzsiczky Éva 719
 Saavedra, Fajardo Diego 100
 Sabatier, Robert 725
 Sadoul, Georges 692
 Sáfrán Györgyi 257, 448
 Sáfáry László 726
 Sági István 719
 Saint-Etienne 523
 Saint-Just, Antoine 301, 305, 329, 332
 Saint-Simon, Louis 310, 314, 326–327
 Saitos Gyula 702–703, 728
 Sala, Kaarina 710
 Salamon (kanonok) 83
 Salamon (király) 6, 263
 Salamon Ernő 725, 728
 Salamon Ferenc 335–351, 466, 510, 721
 Salon dux I.: Zalán
 Salinari, Carlo 217
 Sallay Imre 424–425
 Sallustius Sripus, Caius 144, 180–181, 461
 Salterius (aragoniai nemes) 78
 Salyámosi Miklós 726
 Samain 532
 Samuel (bolgár uralk.) 15–16
 Sand, George 338
 III. Sándor pápa 59, 70
 Sándor István 242, 289, 291, 714, 719
 Sándor Iván 721, 726
 Sándor Jenő 721
 Sándor László 726
 Sándor Pál 302, 552, 688, 713
 Sándorffy László 637
 Sansonetti, S. 187
 Santa Ferenc 255, 611, 722–724
 Sántha Károly 656
 Sapegno, Natalino 217
 Sági Lajos 713, 716, 719
 Sára Péter 727
 Saracinello, C. 187
 Saran 124
 Sárar Erzsébet 714
 Sargina Ludmilla 255, 709
 Sarkadi Imre 231
 Sarkady Sándor 384, 719
 Sárközi György 503, 505–506
 Sárosy Gyula 485, 490
 Sartre, Jean-Paul 552
 Sas Andor 719
 H. Sas Judit 713
 Sas László 726
 Sashegyi Oszkár 720
 Sasu, Dorothea 719
 Saul (érsek) 261
 Saul (kancellár) 63
 Saurai, Wolfen von 211, 213
 Sayna 50
 Schéda Mária 727
 Schedius Lajos 423, 718
 Scheiber Sándor 257, 448, 451, 454, 717, 719, 721, 726–727
 Schelken Pálma 726
 Scherer Ferenc 36
 Schiff Béla 635–636
 Schiller, Friedrich 430, 601, 606, 719
 Schimmer Károly Auguszt 295, 305
 Schmitth Miklós 73

- Schmitthenner, Wilhelm 19
 Schöne, Albert 100
 Schönherr Károly 686
 Schöpflin Aladár 365, 647–48, 650, 654–655, 687, 724
 Schrött, Erazmus 417
 Schram Ferenc 717
 Schrevellius 18
 Schroeder, Felix von 234
 Schulek Tibor 717
 Schuster Oszkár 593
 Schwandtner János György 62, 81
 Schwanshoffer Kristóf 210–211
 Schweitzer, Albert 726
 Schwitzer Pál 377
 Schuöind, Hedvig 235
 Scott, Walter 390
 Scribe, Eugène 338
 Scripture 123
 Sebesi 700
 Sebestyén Géza 517
 Sebestyén Gyula 39, 55, 67, 71, 263–264
 Sebestyén Károly 726
 Sebők Magda 727
 Sebők Zsigmond 451
 Sedech (kanonok) 83
 Séé, Henri 304
 Selecký, Stefan 226, 228, 249
 Sellei Zoltán 713
 Sellyei József 250
 Seneca, Lucius Annaeus 100, 144
 Serba 124
 Seres József 713, 721, 727–728
 Seres Zsófia 726
 Sertő Kálmán 705
 Sforza, Bona 183
 Shakespeare, William 353, 358, 465, 510–511, 514, 719
 Shaw, G. B. 354, 628, 686
 Sibrik Miklós 286
 Sidonius 142
 Sieroszewski, Andrzej 526–527
 Sievers, Eduard 109, 127
 Sieyes 309, 523
 Sík Csaba 726
 Sík Sándor 106, 109
 Siklós András 467, 480–81, 728
 Silesius, Angelus 648
 Silfen János 726
 Sill Ferenc 717
 Simai Kristóf 417
 Simó Jenő 726
 Simon István 722–723, 725–726
 Simon Lajos 231
 Simon Zoltán 714, 726
 Simon Zsuzsa 514
 Simor András 726
 Sinclair, Alexander R. 713
 Sinka Erzsébet 705, 714, 726
 Sinka István 603–604, 610, 705
 Sinkó Ervin 726
 Sipos István 255, 728
 Siroky, Villiam 250
 Sismondi, S. 218, 327
 Sivirsky, Antal 728
 Skrobinec, J. V. 719
 Słaski, Jean 717
 Smetius, Heinricus 162
 Smidt Lajos 721
 Soboul, A. 306, 313, 475
 Solt Andor 259, 455, 719
 Solovjev, A. V. 150, 152
 J. Soltész Katalin 317, 683–685, 713, 719, 728
 Soltész Zoltánné 155, 157
 Solyom Jenő 419, 661
 Solyom Károly 54
 Solyom Katalin 139
 Soma (püspök) 50
 Somló Sándor 378
 Somlyai Ambrus 592–593
 Somlyó György 231, 714, 725–726
 Somlyó Zoltán 644, 667, 692
 Sommer, Johann 218
 Sommervogel 166
 Somogyi Antal 509
 Somogyi Sándor 233, 252, 255–256, 258–259, 462–463, 466, 483, 519, 713, 721
 Somogyi Tóth Sándor 723
 Sonkoly István 713
 Soós Márton 718
 Soproni Péter 506
 Sós Endre 726–727
 Sothomoz (kanonok) 83
 Soulier 338
 Sőtér István 243, 251–256, 259, 321, 325, 328, 335, 368, 397–399, 432, 455, 462–464, 500–502, 519, 523, 525–528, 591, 670, 709, 721–722, 726
 Sóni Pál 714
 Spencer, Herbert 548
 Spengler, Oswald 602, 605–606
 Speroni, Sperone 185–188
 Spica, T. 187
 Spini, G. 187
 Spira György 520–521
 Spire, André 109–110, 121
 Spissich János 412
 Stael, Madame de 295, 523
 Staiger, Emil 568
 Statius, Publius Papinius 144
 Staud Géza 700–701, 713, 726
 Steinacker, Harold 234–236, 239
 Steineker István 652
 Steinmayer, Elias 165
 Stenczer Ferenc 719, 728
 Stendhal, Henry Beyle 305
 Stepper, Wilhelm 634, 636–637
 Stettner György 486, 489
 Stitnický, Ctibor 717, 726
 Stojkovits Mihály 634
 Stoll Béla 208, 215, 220, 255–259, 499, 521–522, 718, 720
 Stöckel Lénárd 237
 Straka, Anton 724
 Straus, T. 726

- Streliszky 454
 Stromp László 656
 Strutius, Joannes 155–157
 Štur, Ludovit 249, 423
 Sudrowski 209
 Surányi Miklós 648
 Surdu Luca 635
 Sue, Eugène 338
 Sugár Erzsébet 726
 Sunád I.: Csanád
 Surányi Bálint 182
 Surlus, Laurentius 169
 Sutkowski, Adam 209
 Sükösd Mihály 257, 526, 608, 613–615, 714
 Süle Sándor 508, 719–720
 Süpek Ottó 259, 713, 719
 Süteő Imre 255
 Sylvester János 155, 157, 257, 716

 Szabad György 467, 477–478, 521
 Szabadi Béla 719
 Szabédi László 106–107, 125
 Szabó Ágnes 728
 Szabó Béla 250
 Szabó B. István 726
 Szabó Dezső 257, 259, 591–593, 603–604, 611, 664–665, 670, 692, 705, 723, 728
 Szabó Endre 502
 Szabó Ferenc 721, 726
 Szabó Flóris 153
 Szabó, George 716
 Szabó György 255, 527, 668, 726
 Szabó István 717, 723
 Szabó Károly 2, 4–6, 21, 81, 163, 166, 195
 Szabó Lőrinc 503–504, 506, 546, 567, 569, 570, 581, 601, 608–610, 614, 655, 664, 671, 678, 682, 722–724
 Szabó Pál 705, 722
 Szabó T. Attila 210, 231–233, 719, 721
 Szabó Zoltán 713, 719, 721, 728
 Szabolcs (vezér) 28, 47, 66, 75, 80
 Szabolcsi Bence 69, 106, 120, 184, 242, 259, 462, 712
 Szabolcsi Gábor 726
 Szabolcsi Miklós 215, 217, 229–231, 242, 251–260, 519, 526–527, 531, 620–621, 663, 668, 702, 709, 713–714, 726, 728
 Szabolcska Mihály 367, 378, 380
 Szádeczky-Kardoss Samu 715
 Szádeczky Lajos 246
 Szakács Béla 721
 Szakáll Károly 714
 Szakasits Árpád 726
 Szakonyi Károly 723, 726
 Szakáts Károly 713
 Szalai Imre 726
 Z. Szalai Sándor 515
 Szalatnai Rezső 248–249, 516, 714, 726
 Szalay Benjámin 427
 Szalay Gábor 431–432
 Szalay Károly 713
 Szalay László 395, 399, 431–432, 479, 485, 719

 Szállási Árpád 717
 Szalók (vezér) 12, 46, 66
 Szalontai Mihály 726
 Szaltikov-Scsedrin, Mihail, 721
 Szamota István 153
 Szana Tamás 399
 Szántó György 291
 Szántó Judit 619, 688
 Sz. Szántó Judit 726
 Szántó Tibor 715
 Szappanos Balázs 727
 Szapolyai János 183, 185
 Szarka Géza 726
 Szász Károly 599
 Szász Károly 721
 Szász Zoltán 721
 Szatmáry Ágnes 286
 Szathmári István 713, 715, 717–718, 722, 727
 Szathmári Pap Zsigmond 161
 P. Szathmáry Károly 466
 Szauder József 215, 217, 251–252, 255–256, 259, 285, 395–397, 413, 455–456, 458, 467, 519–521, 525, 528, 714–715, 721
 Széchenyi István 236, 396, 456–457, 475–476, 521
 Szederkényi Ervin 726
 Szegedi István 679
 Szegedi Lénárt 175
 Szeghalmi Elemér 719, 721, 726
 Székács József 656
 Székely Ádám 178
 Székely György (történész) 269, 246, 467, 469, 471–472, 717
 Székely György 618, 691
 Székely István 258
 Székelyhidi Ágoston 714
 Szekeres László 255
 Szekfü Gyula 176, 236, 476, 489, 603
 Szelepcsényi György 175
 Szelestey László 340
 Szeli Ábrahám 165
 Szeli István 260, 527, 668
 Szelim (basa) 285
 Széll Zsuzsa 726
 Szemere (vezér) 28
 Szemere Bertalan 419, 487
 Szemere Miklós 490
 Szemere Pál 407, 431–432, 486
 Szemlér Ferenc 726, 728
 D. Szemző Piroska 721
 Szenci Kertész Ábrahám 196
 Szenci Molnár Albert 104, 159–165, 182, 237, 257, 402
 Szenczi Miklós 255–256
 Szendrei Júlia 293
 V. Szendrei Júlia 719
 Szenteleky Kornél 607
 Szentessy Gyula 363–380
 Szentiváni Mihály 232
 Szentiványi Márton 224, 238, 473
 Szent-Iványi Béla 713, 716
 Szentjóni Szabó László 290, 413

- Szentmarjay Ferenc 409–411
 Szentmiklóssy Alajos 395, 427
 Szentpétery Imre 10, 14, 48–49, 51, 56,
 59–60, 180, 245, 261–262, 267–268,
 270–272, 275, 277
 Szentpétery Zsigmond 720
 Szép Ernő 641–642, 644, 667, 673
 Szép Fülöp 143
 Szepetneki János 247
 Szerb Antal 248, 260, 670, 696, 698
 Szerb Antalné 255, 655
 Szerdahelyi György Alajos 178
 Szerdahelyi István 714
 Szerdahelyi Kálmán 510
 Szeremlei Gábor 718
 Szerencs (vezér) 27, 29
 Szeverényi Erzsébet l.: Juhász Ferencné
 Szigeti József 248, 717, 726
 Szigeti József (Kolozsvár) 286
 Szigeti Kilián 147
 Szigeti Remig 140, 142
 Szigligeti Ede 342, 399, 509–510, 514, 720
 Szij Rezső 717
 Sziklay László 228, 249, 255, 258, 260, 510–
 511, 525–527, 709, 713–715, 717, 719
 Szilády Áron 215, 399
 Szilády Jenő 226, 247
 Szilágyi András 582, 726
 Szilágyi Domokos 713–714, 728
 Szilágyi Ferenc 448, 719, 721, 726
 Szilágyi Géza 400
 Szilágyi János 714, 728
 Szilágyi Loránd 1, 15, 29, 32, 43, 51, 54–56,
 58–59, 63, 69–73, 261–263, 269, 277,
 279–280
 Szilágyi Péter 726
 Szilágyi Sándor 163, 195, 450, 509
 Szilágyi Vilmos 713
 Szili József 254–255, 527, 722, 726, 728
 Szilvás Gyula 255
 Szily Kálmán 242
 Szinetár Miklós 514
 Szini Gyula 641
 Szinnyei Ferenc 649
 Szinnyei József, id. 165, 179, 399, 416, 419–
 420, 450–451, 462, 634, 701, 720
 Szinnyei-Merse Pál 356
 Szirmai Károly 607
 Szirmay Ádám 420, 423
 Szilávy János 410
 Szluckij, V. 728
 Szobjeszló (cseh fejedelem) 70
 Szobotka Tibor 715
 Szokoly Miklós 200, 205
 Szojtán l.; Zoltán
 Szomaházy István 641, 664
 Szomjas-Schiffert György 717
 Szomory Dezső 515–516, 642, 673, 728
 Szontágh Gusztáv 487
 Szovárd (vezér l. Zuárd)
 Szűcs István 721
 Szőke Albert 634
 Szőke Sándor 251, 255
 Szöllősy Kálmán 726
 Szóts István 693–694
 Sztárai Máté 700
 Sztripszky Hiador 226
 Szuper Károly 331
 Suromi Lajos 283, 715, 717
 Szűcs Jenő 246
 Szűcs Sándor 719
 Szűts László 713
 Szvatopluk 70
 Szvorényi József 176
 Szweykowski, Z. M. 209
 Taar Ferenc 720–721
 Tabéry Géza 451
 Tábori Kornél 328, 421
 Tacitus, Publius Cornelius 718
 Tagányi Károly 264
 Taine, Hyppolit 531
 Takács Miklós 714
 Takáts Gyula 726
 Takáts Sándor 357, 384, 701
 Taksony (fejedelem) 263
 Tallai István 98
 Tállyai Márton 160
 Tamás (egri püspök) 60, 72, 83
 Tamás (szfv. prépost) 61–63
 Tamás (veszprémi prépost) 55
 Tamás (klerikus) 61
 Tamás (várnagy) 179
 Tamás Aladár 259, 617, 619, 728
 Tamás Anna 520–521, 707, 714
 Tamás Attila 259–260, 465, 526–527, 608,
 613, 616, 668, 703, 714, 721–722, 726,
 728
 Tamás Lajos 525, 713, 726
 Tamási Áron 604, 611, 613, 671, 694, 705–
 706, 722
 Táncsics Mihály 301, 719
 Tansillo, L. 187
 Tantó István 707
 Tanuzaba 22, 75
 Tarcal (vitéz) 44, 74
 Tarczy Lajos 395, 490
 Tardy Lajos 717
 Tarnai Andor 171, 175, 177, 220, 240, 255,
 259, 283, 409, 455, 483, 526, 701, 716–
 717, 719
 Tarnóc Márton 175, 247, 255, 710, 717
 Tarnóczy Tamás 108, 110, 139
 Tas (vezér) 15, 47, 66
 Tasnádi H. István 175
 Tasnádi Veres Mihály 163
 Tasso, Torquato 189, 218
 Tatár Géza 726
 Taurinus István 518
 Tausk Hermann 392
 Taxner Ernő 714, 726
 Taxonyi János 171
 Téglás Tivadar 491, 707
 Telegdi Zsigmond 716
 Teleki Blanka 722
 Teleki József 176, 490, 715, 717

- Teleki László 720–721
 Teleki Sámuel 718
 Temesvári Pelbárt 470
 Terebessy A. B. 140–141
 Terentius Afer, Publius 144, 202
 Terray Barnabás 418
 Terray Károly 419
 Terreur 305
 Tersánszky Józsi Jenő 610, 614, 728
 Tersztyánszky Dániel 165
 Tertinszky Edit 726
 Tessedik Sámuel 718
 Tessedik Sámuelné 490
 Tétény (vezér) 47
 Tezla, Albert 240–243, 524–525, 715
 Thackeray, William 338–339
 Thaly Kálmán 100, 175, 286–287, 291, 701
 720
 Thebaldeo, Antonio 187
 Theiner Augustinus 15–16, 38
 Theokritosz 427, 429, 581
 Theophanes 15
 Thibaudeau 306
 Thienemann Tivadar 725
 Thiers, Amadé 295–296, 304–305, 308, 311,
 313, 523
 Thietmár (érsek) 264
 Thomas (főesperes) 62, 67, 70, 72
 Thomas, Jules 309
 Thomas, Lucien-Paul 121, 127
 Thordai János 208–210
 Thököly Imre 192, 470
 Thököly Zsuzsanna 192, 472
 Thuróczy János 173, 182, 472, 716
 Thury Zoltán 354, 721
 Thurzó Imre 197
 Tiborc Zsigmond 721
 Tibullus, Albius 167
 Tieni, M. 187
 Tieck, Ludwig 485, 490
 Tihanyi Ernő 725
 Timót (zágrábi püspök) 74
 Timár Ilona 259
 Timár Kálmán 146
 Timon Sámuel 159
 Tinódi Sebestyén 228, 257, 708, 715
 Tipari Dezső 641
 Tissot, P.-F. 296
 Tisza Kálmán 354
 Tiszabecsi 195
 Tiszay Andor 619–620
 Toldy Ferenc 216, 242, 291, 400, 405, 407,
 425–426, 485, 487, 489, 509, 698, 718–
 719
 Toldy István 398–399, 467
 Toller, Ernst 620
 Tolnai Balog 192
 Tolnai Gábor 103, 178, 217, 251–252, 256,
 519, 526, 529, 717, 726
 Tolnai Lajos 259, 361, 397–398, 500, 502,
 720–721
 Tolnai Vilmos 219, 419–421, 431, 448–
 450
 Tolma (vezér) 44
 Tolomei, Claudio 186–188
 Tolsztoj, Lev 531
 Tolvaj Bertalan 714
 Tomaj Csák 66
 Tomaj Sebestyén 66
 Tomaschek 23
 Tomasik, Samuel 391
 Tomasz Jenőné 255
 Tombor Tibor 717, 719
 Tómiš, Karol 713, 727
 Tomitano, Bernardino 184–185
 Tompa József 719
 Tompa László 605
 Tompa Mihály 259, 397, 448, 461, 463, 466, 722
 Torda (püspök) 46, 48–52, 76, 276, 279
 Tordai Zádor 717
 Torkos László 656
 Tormay Cecil 670
 Tormai P. Gáspár 161
 Toronyi Tamás 715
 Toscani, A. 187
 Tot, Amerigo 655
 Tota (XIII. sz.) 49
 M. Tótfalusi Kis Miklós 178, 224, 717
 Tóth Ágota 713
 Tóth Árpád 544, 608, 614, 644, 647, 666,
 672–673, 675–683, 686, 728
 Tóth Béla 242, 700
 Tóth Dezső 252, 255–256, 258–260, 381,
 427, 455, 519, 526–528, 668, 726–727
 Tóth Ede 352
 Tóth Endre 693, 727
 Tóth Ferenc 291
 Tóth Gyula 515
 Tóth István 717
 Tóth Kálmán 463
 Tóth László 176
 Tóth Lőrinc 180, 490
 Tóth Samu 713
 Tóth Sándor 727
 Tóth Sarolta 718
 I. Tóth Zoltán 47, 56
 Toti, G. 727
 Touchard, Jean 302
 Tournay, Étienne de 59
 Tőhötöm (vezér) 44, 74–75
 Tölts János 211, 213
 Tömörkény István 259, 354, 397, 499, 725,
 727–728
 H. Törő Györgyi 254, 259, 719
 Török Gábor 484, 727
 Török Gyula 613, 720, 722
 Török János 399
 Török Jenő 692
 Török Sophie, Babits Mihályné 530, 646–647
 Trahard, Pierre 333
 Trattner János 487, 489
 Trefort Ágoston 524
 Trencsényi-Waldapfel Imre 452, 721, 725
 Tridon, Gustave 306
 Tristis Vilmos 634, 636–639
 Triteanu, M. 209

- Trócsányi Zsolt 256
 Trócsányi Zoltán 704
 Troiano, Girolamo 187, 189
 Tschernoff, I. 302
 Tulma (kumán vezér) l.: Oluptulma
 Turczel Lajos 708–709
 Turda püspök l.: Torda
 Turgenyev, Ivan 353
 Turóczy-Trostler József 54, 100, 242, 251, 316, 325–327, 331, 512, 727
 Turul ispán 270
 Turzol l.: Tarcal
 Turcsányi Elek 641
 Tüskés Tibor 727
 Tvardovszki, Alekszandr 222
 Tzara, Tristan 504–505
 Tzetzes, Johannes 19–20

 Ubaldus (prépost) 83, 280
 Udvardy Ferenc 635, 637
 Ugek (vezér) 46, 75
 Ugolin l.: Ugrin
 Ugrin (eszt. érsek) 50, 71, 78–79, 262
 Ugrin (kalocsai érsek) 50, 63, 72
 Ugrin (szfvári prépost) 62
 Ugron l.: Ugrin
 Ujczné Orbán Magda 714
 Ujfalussy József 727
 Ujfalvy Sándor 242, 487–488
 Ujházi László 419
 Ujvári Péter 450
 Ujvári Tamás 715
 Ujvári Zoltán 719, 721
 Ulmer, E. 431
 Umetoli, Temiokul 722–723
 Umjakova 721
 Ungvári Tamás 259–260, 527, 663, 668, 713–714, 727
 Urhegyi Emília 715
 Uria (kanonok) 83
 Urias (apát) 57
 Urkund (vezér) 75
 Uros (apát) 14
 Ursuuru 24, 44, 50, 75
 Usubuu l.: Ösbö
 Uzoni Fosztó István 208

 Vachot Cornélia 311
 Vachott Sándor 489, 509
 Váci Mihály 722–725, 727
 Váczi Dezső 692
 Váczy János 415
 Vadász Elemér 714
 Vadász Miklós 641
 Vadnai Károly (P. Kiss Sándor) 338
 Vahot Imre 339, 343, 489, 509
 Vajda György Mihály 252–256, 259, 462, 519, 527, 709–710, 719, 721
 Vajda János 257, 340, 363, 367, 370, 373, 376, 379–380, 397, 463, 466–467, 477, 720–721
 Vajda Júlia 401, 403, 407
 Vajda László 693

 Vajda Péter 312
 Vajda Sámuel 178
 Vajta (vezér) 11
 Valaczkai L. 245
 Valerius Maximus 201, 206
 Valéry, Paul 111
 Valjavec, Fritz 233–239
 Valkó Iván Péter 110
 Valkovszky Erzsébet 723
 Valla, Lorenzo 218
 Valle (della) GM 187
 Valsecchi, Luigi 176
 Valvasone, Erasmo di 187, 190
 Vámos László 514
 Vanni R.M. 187
 Varga Imre 175, 220, 255, 259, 717
 Varga János 467, 474–477, 520–521, 722
 Varga József 255, 259, 526, 663, 727–728
 Varga József (amerikai szoc. író) 622
 Varga Károly 713
 Varga László 100, 717
 Varga Mihály 618, 727
 Varga Rózsa 250, 255, 727
 Varga Sándor 717
 Varga, Sz. E. 721
 Vargha Balázs 242, 257, 718, 720
 Vargha Gyula 368, 644, 651, 664
 Vargha Kálmán 253–260, 515–516, 527, 663, 668, 727–728
 Varannai Aurél 713, 719
 Várad-Sternberg János 719
 Várady Antal 325, 327–328, 330
 Varchi, Benedetto 188
 Várfalvi Nagy János 210
 Vargyas Lajos 106, 112–113, 713
 Várhidi Gyuláné 601
 Vári Péter 728
 Varjas Béla 155, 173, 190, 215, 220, 247, 255–260, 709–710, 713
 R. Várkonyi Ágnes 467, 469–472, 716, 720
 Várkonyi Nagy Béla 727
 Várkonyi Nándor 242, 714
 Várkonyi Zoltán 514
 Várnai Zseni 610
 Váró Ferenc 164
 Varró Ilona 727
 Vas Gereben 463, 720
 Vas István 231, 684, 727
 Vass László 250
 Vasvári Pál 301, 314, 719
 Vatai László 728
 Vatatzes 264
 Vecellin (comes) 10
 Végh Ferenc 249, 255, 717
 Véghely Dezső 716
 Vajánsky 249
 Vekerdi László 718
 Velek (vezér) 12, 15, 30, 43, 46–52, 66, 74, 76, 82, 276, 278–279, 281
 Veniero, D. 187, 190
 Veniero, L. 187
 Veniero, M. 187
 Vér Andor 727

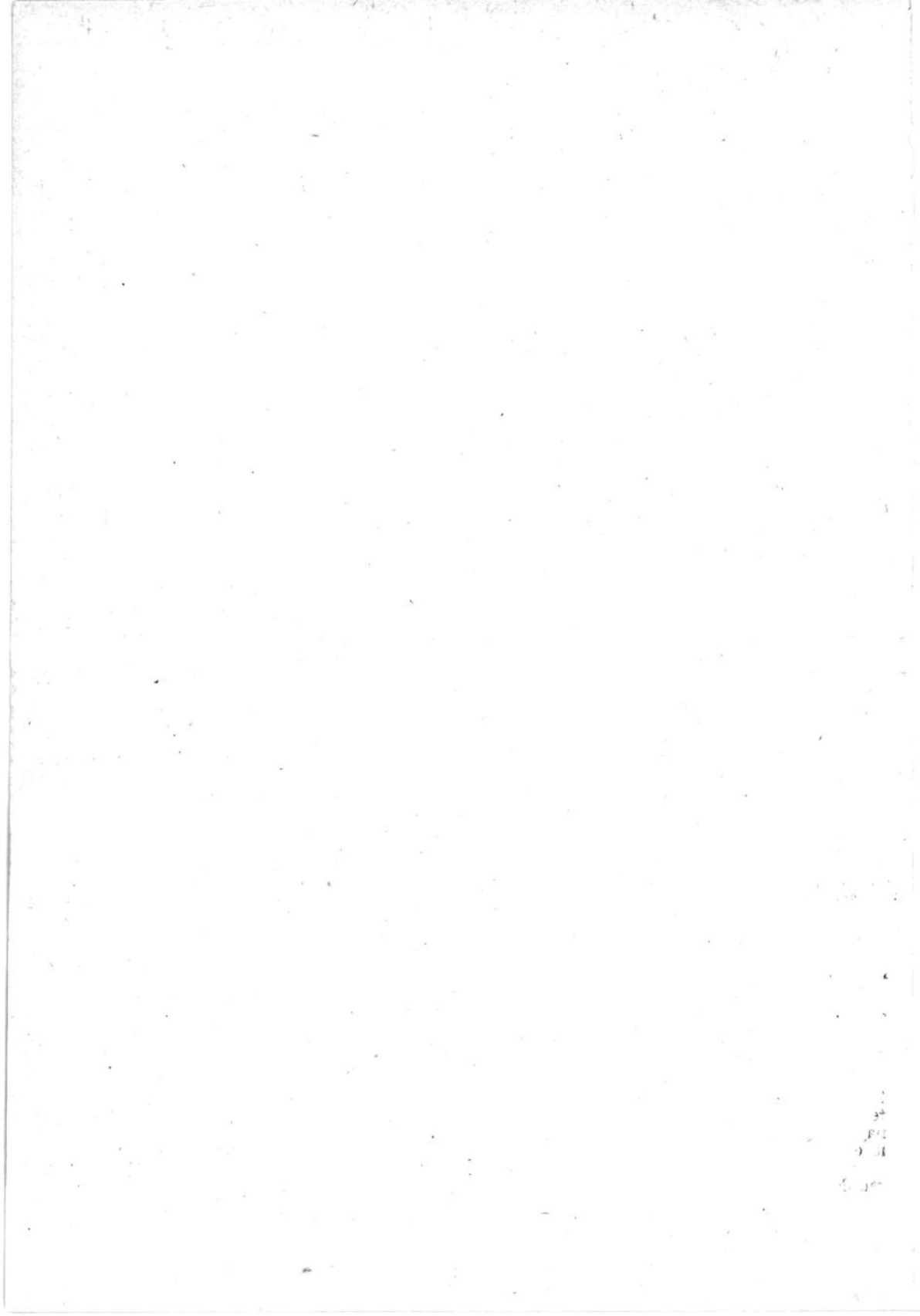

- Verancsics Antal 512
 Verdezzotti, G. 187
 Verdi, Giuseppe 474
 Veres Péter 603–604, 609, 611–612, 705, 714, 723, 725
 Veress Endre 183
 Vergerio, Pier Paolo 219
 Vergilius Maro, Publius 5, 144, 189
 Vergniaud 311, 329
 Verlaine, Paul 376, 532
 Vernadský, George 244
 Verne, Jules 641
 Veronai Péter 142–143
 Verseghy Ferenc 409–415, 474, 718–719
 Vértés O. András 717, 719
 Vértesi Arnold 399, 502
 Vértesy Miklós 714–715, 717, 727
 Vertog, Dziga 695
 Vészi Margit 623, 641, 648
 Vetéss István 717
 Vezér Erzsébet 255, 541, 623, 727–728
 Vietorisz József 656
 Vig Erzsébet 600
 Vikár Béla 726
 Vilbaldus (kanonok) 83
 Vilhelmus (kanonok) 83
 Villat, Louis 294
 Vincent 301
 Vincze László 301
 Virág Benedek 697
 Vita Zsigmond 714, 717
 Vitányi Iván 714
 Vitéz János 716
 Vitkovits Mihály 288, 719
 Vitztnyédi János 165
 Vladimir (fejedelem) 40
 Voigt Vilmos 714, 717
 Voinovich Géza 431–432, 448–450, 489
 Volf György 152–153
 Volodimer 42
 Volodimirko (vezér) 41
 Voltaire 298
 Voyta I.: Boyta
 Vozári Dezső 250
 Vörös Antal 467, 469, 471–473
 Vörös József 707
 Vörös Károly 257, 720
 Vörös László 727
 Vörös Mihály 718
 Vörösmarty Béla 487
 Vörösmarty Erzsébet 719
 Vörösmarty Mihály 111, 172, 219, 256, 258–260, 326, 345, 368, 384–385, 424–431, 457, 459, 476, 483–491, 504, 528, 544, 547–548, 566, 651, 678, 719
 Vujicsics D. Sztoján 255
 Wacha Imre 727
 Wageu 211, 213
 Waigand József 717
 V. Waldapfel Eszter 719
 Waldapfel József 188, 215, 242, 251, 257, 285, 404, 461, 519–520, 526, 528, 717, 721
 Wallaszky Pál 216
 Walsh, James 715, 717
 Walter (káptalani titkár) 55
 Walter Benjamin 379
 Walterus (esztergomi kanonok) 83
 Walther, David Christian 166
 Waltz 143
 Wassermann, Jacob 655
 Wathay Ferenc 715
 Wéber Antal 257, 259, 400, 455, 672, 714, 727–728
 Weber, M. 548
 Wéber Simon Péter 405
 Wedekind, 641 Frank 641
 Weinberg, William 622
 Weitling, Wilhelm 314
 Welinus (comes) I.; Vecellin
 Wellmann Imre 717
 Welte, 142
 Wenzel Gusztáv 8–9, 13–14, 16, 22, 30, 38, 49–52, 261–263, 277–278, 280
 Weöres Sándor 609, 613, 675, 722
 Werbőczy István 79, 715
 Wesselényi Miklós 484, 488–490
 Weszprémi István 178, 257
 Wetzer 142
 Wgud (XIII. sz.) 30
 Whitmann, Walt 114
 Wiese, Benus von 546
 Wilde, Oscar 532, 686
 Wildt, Johann 718
 C. Wilhelmb Gizella 715
 Willy, Margaret 714
 V. Windisch Éva 173–174, 226
 Windisch Károly Gottlieb 234, 237
 Windischgrätz, Alfred 311
 Winter, Eduard 715
 Winter, Georg 99
 Wintermantel István 514
 Wion 77
 Wissowa, Georg 16–17, 23
 Witt Fülöp 316
 Wittgenstein, Emil 385
 Wittnyédy István 716
 Wix Györgyné 719
 Wodianer F. 384
 Wohl Janka 340
 Wolf Herman 163
 Wos (kanonok) 83
 Wundt, Wilhelm 548
 Xenophón 650
 Yoles (királyné) 51, 277
 Zádor (Stettner) György 487
 Zágoni Ernő 727
 Zalán (vezér) 20–21, 23, 34–36, 39, 44–45, 47
 Zalán Menyhért 140
 Zalár József 340
 Zalka Máté 361, 622, 725, 728
 Zarka János 484, 487
 Zatureczky Sámuel 418

Závodszy Levente 9, 271
 Zeheutner, Paul 169
 Zeland (püspök) 62
 M. Zemplén Jolán 718
 Zempléni Árpád 363–364, 366, 368, 371, 374,
 378
 Zentai Rózi 600–601
 Zibolen Endre 715–716, 718–719
 Zichy Mihály 721
 Zichy Ottó 381–383
 Zigány Árpád 698
 Zilahy Károly 350, 397–398
 Zilahy Lajos 694, 705
 Zimándi István 258
 Zircz Péter 714
 Zitta, Victor 728
 Zmeskál Zoltán 394
 Zola, Emile 501, 516
 Zólkiewski, Stefan 710
 Zolnai Béla 544, 715
 Zolnai Vilmos 714, 727
 Zoltai Dénes 724, 727
 Zoltán (fejedelem) 34, 48, 51
 Zoltán József 718
 Zoltvány Irén 246
 Zombor (vezér) 47, 75

Zonaras 7
 Zoppi, G. 187
 D. Zöldhelyi Zsuzsa 491, 523, 721
 Zrinszky László 258
 Zrínyi Miklós 91, 172, 215–216, 237, 239,
 259, 283–284, 291, 336–337, 350, 420,
 472, 538, 716–717
 Zrínyi Péter 420–421, 423
 Zobor (vezér) 4
 Zoványi Jenő 103, 725
 Zuard (vezér) 1–4, 15, 35, 47
 Zvonarics Imre 210

 Zsakó István 717, 719, 721
 Zsámboky János 100, 710, 715, 717
 Zsdánov, Andrej Alekszandrovics 690
 Zsidai József 727
 III. Zsigmond (király) 195
 Zsigmondy Sámuel 419, 421
 Zsilinszky Mihály 701
 Zsirai Miklós 242
 Zsirmunskij, Viktor Makszimovics 124
 Zsoldos Jenő 257, 314, 451, 454, 726–727
 Zsolt (fejedelem) 263
 Zsolt Béla 360–361, 644

P. MESTER ÉS MŰVE*

(Első közlemény)

I.

P. mester görög (bizánci) nyelvi ismeretei

P. mester művének keletkezési idejét kielégítő és megnyugtató módon meghatározni nem utolsósorban azért nem sikerült, mivel a mű szerzőjének kiléte és egész pályafutása újszólván rejtély maradt. Egyik Béla királyunk *notáriusaként* működött egy ideig, — ennyit elárul magáról, de az is biztos, hogy abban az időben, amikor a *Gesta Hungarorum*ot írta, már nem volt notárius, és kérdés, vajon valami magasabb méltóságot egyáltalán betölthetett-e? Kézenfekvő ugyanis az az okoskodás, hogy, ha notáriusi tisztjét valami magasabb hivatallal váltotta volna fel, nem hivatkoznék az *egykori* alacsonyabb hivatalára. Ez a körülmény szinte elháríthatatlan akadályt jelentett minden olyan kísérlettel szemben, amely magasabb méltóságokban funkcionáló személlyel próbálta azonosítani a *Gesta* szerzőjét. Másfelől azonban az is tagadhatatlan, hogy akár a XII. század közepén, akár a század végén, vagy a XIII. század elején működött is P. mester — aszerint, hogy II. vagy III. Béla király „egykori” notáriusa volt — nem lehetett mindennapi ember már művének pusztá megírása folytán sem, de még kevésbé akkor, ha művének határozott politikai tendenciáját figyelemre méltatjuk. Nehéz tehát elképzelni, hogy a *Gesta* szerzője a közélet területéről visszahúzóódhatott valamely iskola falai közé, ahogy ezt kifejezetten kimondja Csóka Lajos — aki II. Béla király egykori jegyzőjét látja benne, — vagy már előbb Szilágyi Lóránd, aki e feltűnő körülménnyel nem foglalkozik ugyan s így magyarázatot sem keres rá, hogyan csúszott le esztergomi kanonokká — a szerinte III. Béla király — egykori udvari notáriusa. Még a többektől feltételezett politikai bukás esetén is, legalább egy jól jövedelmező prépostságban látni viszont őt, mindenestre elfogadhatóbb lenne, mint a köztudomásúan *szegény* esztergomi kanonokok sorában — esetleg az ottani káptalani iskola vezetőjeként.

Mindezeket a rejtélyes ellentmondásokat talán más megvilágításban látjuk, ha P. mester művéből kiindulva próbálunk fényt deríteni P. mester pályájának alakulására.

P. mester művében több helyütt találjuk annak a félreismerhetetlen bizonyítékát, hogy P. mester a latin és a magyar nyelven kívül ismerte a középgörög (bizánci) nyelvet, továbbá valamely török (kun—kumán?) nyelvet, és valamilyen szláv nyelvet is.

Lássuk mindenekelőtt a középgörög nyelv ismeretére vonatkozó adalékokat.

A *Gesta* 44—45. fejezetében arról szól P. mester, hogy két magyar vezér, Zuard és Kadusa engedélyt kérnek Árpád fejedelemtől, hogy seregükkel elmelessenek Görögországba, „ahol aztán majd egész Macedóniát meghódítják a Dunától a Fekete-tengerig”.¹ El is foglalták a Vazil-kapun túl „Fülöp király várát, majd Kleopátra városáig az egész földet meghódították... Szovárd ugyanezen a földön vett magának feleséget és az a nép, melyet most Csaba-magyar-

* Az Anonymus-kérdés fontosságára és tisztázatlanságára való tekintettel folyóiratunk jelen számában két egymástól függetlenül készült, de a szerző személye tekintetében hasonló eredményre jutó Anonymus-dolgozatot közlünk. Horváth János értekezését gy terjedelme miatt azonban csak két részletben tudjuk közzé tenni. A már sajtó alatt második, befejező rész következő számunkban jelenik meg. (A szerk.)

¹ Ford. PAIS D.: A Magyarok Cselekedeteiről. (A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk. GYÖRFFY Gy. Bp. 1958.) 127.

jának mondanak, Szovárd vezér halála után Görögországban maradt. Mégpedig a görögök szerint azért mondták csabának, azaz ostoba népnek, mivel urának halála után nem volt kedve útrakelni, hogy hazájába visszatérjen”.² Az aláhúzott rész latinul: Et Zuard in eadem terra duxit sibi uxorem et populus ille, qui nunc dicitur Sobamogera, mortuo duce Zuard in Grecia remansit et ideo dictus est soba secundum Grecos, id est stultus populus, quia mortuo domino suo viam non dilexit redire ad patriam suam.

Pais Dezső fenti fordítása még érezteti, hogy P. mester itt a *Sobamogera* kifejezés nyelvi — etimológiai magyarázatát akarja adni; a fordítás azonban úgy hangzik, mintha P. mester a *soba* szót a magyar *csába* szóval akarná értelmezni.³

A régebbi fordítások közül a Szabó Károly—Mika Sándor-féle ‘a latin szövegnek ugyan — szösz szerint — pontosabb fordítását adja, a szöveg értelme azonban még kevésbé kielégítő: „És Zuard azon a földön vőn magának nőt, és azon nép, melyet most Sobamogeranak neveznek, Zuard vezér halálával Görögországban maradt, és azért nevezték a görögök szerint sobának, azaz ostobának, mivel ura halála után nem kívánczolt visszatérni hazájába.”

Mindkét fordítás azonban ellentmondást tartalmaz: a most *sobamogera*nak nevezett nép azért nevezetik a görögök szerint sobának, azaz ostobának (stultus), mivel ura halála után nem kívánczolt visszatérni. . . Eszerint a *sobamogera* név nem volna magyar eredetű elnevezés, hanem éppen görög, amit Pais ennek ellenére a magyar „csába” szóval értelmez, a Szabó—Mika-féle fordítás pedig a „görögök szerint sobának, azaz ostobának nevezett” népről beszél, azaz itt a *soba* ~ *stultus* szavak kapcsolata egészen értelmetlenné válik.

A kérdés nyitja a „secundum Grecos” kifejezés helyes értelmezésétől függ. A *secundum* praepositíót P. mester egész művében — eltekintve a fenti helytől — mindössze négyszer használja, mindig ugyanabban a jelentésben:

Prolog: *secundum traditiones diversorum hystoriographorum.*

c. 13. *vocatus est Arpad dux Hungarie et ab Hungu omnes sui milites vocati sunt Hunguari secundum linguam alienigenarum*

c. 40. *castrum fortissimum de terra, quod nominaverunt Sclavi secundum ydioma suum Surungrad, id est nigrum castrum.*

c. 40. *Hungari secundum suum idioma nominaverunt Scerii, eo quod ibi ordinatum fuit totum negotium regni.*

A fenti helyekből kiderül, hogy a *vocari* (vocare), *appellari* (appellare) *secundum* + (acc), mindig valamilyen nép nyelvén való megnevezést jelent. A szóbanforgó helyen hiányzik ugyan az *idioma* v. *lingua* szó, a kifejezés ‘secundum Grecos. . . *vocatus*’ azonban aligha jelenthet mást, mint *secundum idioma Grecorum*, azaz: a görögök nyelvén. S valóban van egy közép- és újkörög szó, amelyet P. mester a *Sobamogera* szó *soba* eleme jelentésének meghatározására a fenti helyen felhasznál: Du Cange görög Glossariumában a ZABOΣ címszó alatt a következő jelentéseket találjuk: ‘curvus, uncus. Glossae Graecobarb. MSS. . . ἀγκύλον, ζαβόν, στρελλόν. Ζαβόνειν: Inclinare’ azaz ‘görbe, horgas, fordított, fonák, visszás.’ Du Cange nyilván fogatékos dokumentálását kiegészíti *ΑΝΑΠΙΩΤΗΣ: ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΚΟ ΛΕΞΙΚΟ ΤΗΣ ΚΟΙΝΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ. ΑΘΗΝΑ 1951.* (Collection de l’Institut Français d’Athènes 24.) adatai: ζαβός, ἐπίθ.,: Ζαβός ἢ Ζαβός — βακχεύων, τρελός, vagyis ‘nährisch, verrückt, toll’, tehát tökéletes megfeleljön az Anonymusi ‘stultus’-nak. Joh. K. Mitsotakis: Taschenwörterbuch der neugriechischen Umgangssprache (Berlin) c. szótárában ζαβός, ἢ: ‘verdreht, verkehrt’ jelentést találunk; ebből van uo. ζαβά adv.: ‘verkehrt, dummer Weise’ jelentésű határozószó is. Ezen adatok alapján bizonyossá válik, hogy a fenti ‘secundum Grecos’ kifejezés jelentése csakis: a ‘görögök nyelvén’ lehet. Eszerint tehát a fenti hely fordítása: ‘És Zuard ugyanezen

² PAIS D. ford. 128.

³ V. ö. PAIS jegyzeteit. SRH I. köt. 93—94.

⁴ Béla király névtelen jegyzőjének könyve a Magyarok Tetteiről. Ford. SZABÓ K., a fordítást javította és bevezetéssel ellátta MIKA SÁNDOR. MK. 30 és 30a. sz. 53.

a földön vett magának feleséget, és az a nép, amelyet most Sobamogorá-nak neveznek, vezérnek, Zuarnak a halála után is Görögországban maradt, és azért hívják görög nyelven soba-nak, azaz ostoba népnek, mivel urának halála után nem kívánt visszatérni hazájába.”

Természetesen P. mester fenti helyének lefordítása után is tisztázandó kérdés marad, hogyan kell olvasni P. mester *soba* szavát, ill. hogyan kell kiejteni azt a *ζαβός* v. *σαβός* 'stultus' jelentésű görög szót, amellyel P. mester etimológiai és jelentésbeli kapcsolatba hozta a *soba* szót.

Ami a *soba* kiejtését illeti, P. mester eléggé következetes helyesírása mellett is⁵ eléggé problematikus. Az *s* betű ugyanis *š* és *č* hangértékű lehet nála egyaránt: *š* hangértékű, mint a Souyou (17, 22, 31, 33. fej.); Saru (47. fej.); Saroltu (27. fej.); Saturholmu (15. fej.) esetében; és *č* hangértékű, mint: genus Saac (6. fej.), Sac (50. fej.); Sunad (11, 14. fej.); Sepel (44, 50—51. fej.), Seztüreg (44. fej.) stb. esetében.

Még komplikáltabb a *soba* *o* betűje hangértékének megállapítása. Az *o* betű ugyanis a XI—XII. század folyamán egyaránt lehet *o* és *a* hangértékű is.⁶ Itt azonban segítségünkre jön a P. mester által a *soba*-val egyeztetett görög *ζαβός* szó *a*-ja, mely szerint P. mester idejében az *o* betűnek feltétlenül valami á-féle hang felelhetett meg bizonyos esetekben. Eszerint tehát P. mester *soba* szava vagy *šaba*, vagy esetleg *čaba*-ként olvasandó. A görög szó ejtését illetően szintén problematikus lehet a *ζ* és a *β* hangértéke. Bizonyos, hogy a középgörögben a *ζ*-nak általában *z* hangértéke volt; egyes esetekben azonban *s* főként idegen szavakban *š* hangértéke is lehetett,⁷ bár úgy látszik, inkább a szó belsejében, mint a szó kezdetén; pl *Ἀλμούζης* < almuš.⁸ Gyóni szerint⁹ Álmos herceg *Ἀλμούζης* neve 1180—1183-ban, 1204—1206 után, és 1282 után a fenti formában nyert feljegyzést a bizánci íróknál s ebben a szóban szerinte a *ζ*-nak *š* hangértéke van. Az itt jelentkező hangtani — hangjelölési nehézséget azonban talán segít áthidalni Andriotis fentebb idézett szótárának az a megjegyzése, mely szerint a *ζ*-val írt *ζαβός* szót később (*μεταγενέστερο*) *σ*-val is írták, amelynek az általános *s* hangértéke mellett idegen szavakban volt *š* hangértéke is a bizánci görögben.¹⁰ *Σάνδρου* < šándru, *Ἀκούσης* < ákuš, *Βορίσης* < boriš, stb. — Ami már most a *β* hangértékét illeti, bizonyos, hogy a bizánci görögben ennek a betűnek általában *v* hangérték felelt meg, helyenként azonban *s* főként idegen szavakban *b* hangértéke is volt.¹¹ *Βουλτζός* < bultsuu, *Σομβώτον* < sombotu; *Σιβίνιον* < sibir stb. A fentiek alapján P. mester a magyar *šoba* ~ *čoba* ~ *šaba* ~ *čaba* szót a bizánci *šabos* ~ *čabos* 'stultus' jelentésű szóval hozta etimológiai és jelentéstani összefüggésbe, ami etimológiai szempontból nyilvánvaló képtelenség, azt azonban kétségtelenül bizonyítja, hogy P. mester valóban tudott görögül, sőt beszélt a középgörög nyelvet.

Ami viszont a *Sobamogera* név *moger* elemét illeti, P. mester ezt itt valóban *populus* 'nép'-nek értelmezi, ahogy már Moór Elemér megállapította.¹² Természetesen kérdéses lehet, mennyiben ismerte, vagy ismerhette P. mester a *moger* szó értelmét, hiszen a Csaba-elemet sem a magyar nyelv segítségével, hanem a görög nyelvből magyarázza, értelmezi. Mindenesetre a *moger* népnév értelmezésére művének az elején a bibliai *Magog* tudós etimológiát s egyben genealógiát találja ki.¹³ Mindjárt a prológusban felteszi a kérdést: „Ezt a szittya földről kijött népet mi okból hívják az idegenek beszédében hungarusoknak, a maga nyelvén meg magyeri-

⁵ V. Ö. KŰEZA ISTVÁN: Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Bp. 1952. 79—82.: Anonymus helyesírása.

⁶ V. Ö. BÁRCZI GÉZA: Magyar hangtörténet. Bp. 1952.

⁷ V. Ö. MORAVCSIK GYULA: Byzantinoturcica. Berlin 1958². II. 33. és GYÓNI MÁTYÁS: A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Bp. 1943. 210.

⁸ V. Ö. MORAVCSIK i. m. 33; Gyóni i. m. 211.

⁹ Gyóni: i. m. 17—18.

¹⁰ V. Ö. MORAVCSIK: Bizantinoturcica II. 35. és Gyóni i. m. 206.

¹¹ V. Ö. MORAVCSIK i. m. 32; Gyóni i. m. 210. és 205.

¹² MOÓR ELEMÉR: A magyar népnév eredetének kérdéséhez. NyK LIV. 1952. 79.

¹³ PAIS: M. A. 20.

nek”¹⁴ A felvetett kérdésre aztán az 1. fejezetben adja meg a választ: „Scitiának első királya Magóg volt, a Jáfet fia és az a nemzet Magóg királyról nyerte a magyar nevet.”¹⁵ Ámde ugyancsak a Prologusban a *Hetumoger* kifejezést „hét fejedelmi személy”-lyel értelmezi.¹⁶ Ezek szerint P. mester már nem igen ismerhette a *moger* ~ *magyar* szó pontos jelentését, ha csak nem arról van itt szó, hogy a „tudós” Magóg-etimológia kedvéért, a *Hetumoger* esetében pedig politikai koncepciójának érdekében — hogy ti. az eredetileg ’hét nép’ jelentésű népnévet ’hét [fejedelmi] személy’, ’hét vezér’-nek értelmezte a moyer ~ magyar szót. S valóban, művének 36. fejezetében mintha egy pillanatra kiesett volna „tudós” szerepéből s a *Hetumoger* szót népnévként használja — akkor még feltehetően ismert ’nép’ jelentésben. Ebben a fejezetben arról van szó, hogy Zuard és Cadusa a Nyitra vidékén kalandozik s felderítőket küld a vidékre. Ezek „háromszor rányilaztak a szlovenekre és csehekre.” S itt szóljon már P. mester a saját szavaival: „Mikor a szlovenek és csehek, akiket Zobor őrségre kirendelt, észrevették, hogy azok, akiket hét-magyarnak mondanak, ilyen fegyvert használnak, nagyon megrémültek.”¹⁷ Ezen a helyen nem „vezérekről” van szó, hanem a honfoglalók kiküldött kémeiről s így a *Hetumoger* itt a honfoglaló nép neve Hétnép jelentésben. P. mester tehát ezt a szót, mint népnévet ismerte, de történeti koncepciója érdekében ártértelmezte „hét fejedelmi személy”-lyé.

Az a körülmény viszont, hogy P. mester a *Sobamogera* szó — nyilván az ő korához képest is régi-régi néprész megjelölés magyarázatát, értelmét éppen a bizánci görög nyelv segítségével vélte megvilágíthatónak, arra enged következtetni, hogy a XII. századi Görögország területén, talán éppen a Vardar folyó vidékén, jelentékeny magyar néptöredék élhetett, amelyből a magyar hunttörténet írójánál, Kézainál Csaba királyfi népe lett.¹⁸

A *soba* szóval kapcsolatban fentebb kifejtettek után most már másképpen fogjuk megítélni ugyancsak a fenti szakaszban már idézett: *ultra portam Wacil. . . castrum Philippi regis ceperunt* (An. 45.) kifejezősmódot is. A helyből ugyanis félreérthetetlenül megállapítható, hogy itt az antik és középgörög *Philippopolis*-ről, (a mai Bulgária területén levő Plovdivről) van szó, csakhogy a görög helynév *πόλις* „város” elemét latinra fordítva *castrum*-mal adja vissza, melynek ebben az időben valóban „vár” esetleg „város” a jelentése. Nem valószínű, hogy a görög *πόλις* szónak „város” jelentése a XII—XIII. század folyamán nyugaton vagy nálunk általánosan ismeretes lett volna, noha egy sereg városnév elemeként előfordul (pl. Konstantinápoly, Drinápoly, Neapolis stb.). De még ha így volna is, akkor is P. mester görög—bizánci nyelvismeretét bizonyítja a fenti *castrum Philippi regis* kifejezés. Ő ugyanis eszerint tudja, hogy *Philippopolist* Nagy Sándor apjáról, Fülöp király-ról nevezték el.

Elég rejtélyesnek látszott eddig P. mester gestájának az alábbi részlete is: P. mester a 49. fejezetben elmondja, hogy Árpád fejedelem vitézei a Balaton környékén kalandozva sikereikről követeik útján értesítik a fejedelmet. „Küldötteik Árpád vezért a Torbágy-erdőben vadak után járva-elve találták” (Pais 131.): *Missi vero eorum ducem Arpad in silva Turobag arpalice ambulantem invenerunt*. Pais Dezső a korábbi fordításában¹⁹ a fenti helyet még így adja vissza: „Küldötteik Árpád vezért a Torbágy-erdőben [az *arpalice* szó itt megfejtethetetlen!] sétálgatva találták.” Erről a „megfejtethetlenségről” tanúskodik a régebbi Szabó Károly—Mika Sándor-féle Anonymus-fordítás is;²⁰ „Követeik pedig Árpád vezért a turobagi erdőben [Torbágy] árpadosan sétálgatva találták.” A helyes megfejtéshez közel jár Pais Dezső a

¹⁴ Prolog.: *quare populus de terra Scithica egressus per idioma alienigenarum Hungari et in sua lingua propria Mogerii vocantur*. SRH. I. 33.

¹⁵ SRH. I. 35.: *Et primus rex Scithie fuit Magog filius Japhet et gens illa a Magog rege vocata est Moger*.

¹⁶ SRH. I. 33.: *septem principales persone que Hetumoger vocantur*.

¹⁷ SRH. I. 78.: *Hoc cum vidissent Sclavi et Boemi, quos ad custodiam constituerat Zubur, quod isti, qui dicuntur Hetumoger, talibus uterentur armis, timuerunt valde*.

¹⁸ V. ö. HORVÁTH J.: A hunttörténet és szerzője. ItK 1963. p.

¹⁹ Magyar Anonymus. Bp. 1926. 86.

²⁰ Magyar Könyvtár 30 és 30a szám 56.

Scriptores Anonymus-kiadásának jegyzeteiben,²¹ amikor rámutat arra, hogy a latin irodalomban²² többször előfordul a Harpalicus, Harpalice név, amely etimológiailag a görög ἀρπάζω, ἀρπαλίζω szavakkal függ össze, „quod 'crebriter arripit, eripit' significat.” Megoldása nem is lehetetlen, de azt hiszem, nincs szükség ilyen körülményes, kerülő utakon keresni a magyarázatot. Mind az ó-görögben, mind az újgörögben megvan a ἀρπάζω, ἀρπαλίζω ige „rabolni, elragadni” továbbá „megfogni, magáhozragadni” értelemben.²³ Lehet, hogy a régi magyar nyelvben a 'vadászik' jelentésében a „megfog, megragad” igék szerepeltek,²⁴ — a „vadászik” ige töve ugyanis eredetileg egészen mást: erdőt²⁵ jelentett, s a „venari” jelentése nyilván későbbi, bár a „vadász” szó helynévként már 1339/1358-ban is előfordul; a „vadászik” ige pedig a XIV. sz.-ban.²⁶ Mivel tehát a görög ἀρπάζω igének „vadászik” jelentése nincs, a belőle képzett arpalice szó csak akkor jelenthet „venans, venando loca peragrans”-t, ha feltesszük, hogy a régi magy. nyelvben a gör. ἀρπάζω-nak megfelelő „megfog, megragad” igék szolgáltak a 'vadászat' kifejezésére. Valószínűbb azonban — s emellett szól a latinos adverbium végződés is az arpalice szóban —, hogy talán helyesebb volna a ἀρπαλέος szóból kiindulnunk az Anonymusi arpalice szó megfejtésében, melynek egyik jelentése: „reizend, lieblich, angenehm”: a latinos adverbium végzettel ellátott alakot tehát „kényelmesen, kellemesen” jelentésben, vagy esetleg a ἀρπάζω kikövetkeztethető passzív jelentésének megfelelően „elragadtatva” jelentésben alkalmazta itt P. mester az Árpád-név mellett hatásos szójátékként. Biztosat mondani azért nehéz, mert itt kétségtelenül egy görög szó szerepel, de nem görögös, hanem latin grammatikai végződéssel ellátva. Ilyesmit azonban csak olyan valaki merészelhetett, aki a görög nyelvben éppenúgy otthonos volt, mint a latinban.

Bizonyos mértékig a fenti görög-latin elemekből akotott szójáték-gyakorlatot folytatja P. mester Gestájának egy másik helyén is. Az 55. fejezetben ugyanis a következő különös és éppen ezért nem mindig helyesen értelmezett résszel találkozunk: Felix igitur Hungarorum embola multa periculum experientia iam securior et exercitior de ipsa continua exercitatione preliorum viribus et potestate prestantior totam Bavariam . . . igne et gladio consumpserunt.

A helyet Szabó—Mika²⁷ a következőképpen értelmezi: „Szerencsés hát a magyarok rohanása

Melyet a sok veszély tapasztalása

Már biztosabb s gyakorlottabbá tőn,

S mely a csaták folyton üzéséből erőben s hatalomban jelesebb lőn, egész Baviát . . . tűzzel, vassal pusztíták. . .”

Az embola görög eredetű szó, de már a középkori latinba is átkerült; jelentése ú. l. Pais Dezsőnek is gondot okozott, mivel a Magyar Anonymusban²⁸ adott fordítását: „Szerencsés tehát a magyarok nyeresége: a veszedelmekben szerzett tapasztalat; már biztosabb, gyakorlottabb is ez a szakadatlan hadakozás következtében, meg erőben és hatalomban is kitűnőbb” — utóbb²⁹ közölt fordításában a következőképpen módosítja: „Szerencsés tehát a magyarok így nyert poggyásza: a veszedelmekben szerzett tapasztalat.” stb. Gaffiot³⁰ nagy szótára a Codex Justinianus egyetlen helyéhez a „chargement d'un navire” jelentést adja meg, mely jelentés az ott megjelölt helyre valóban megfelelő. A szó gyengén van dokumentálva a középkori latinságban, többek közt Du Cange Glossariumában is, s innét Bartal Glossariumában,

²¹ SRH. I. 99.

²² Verg. Aen. I. 316.

²³ V. ö. GEORGES: Griechisch—Deutsches Handwörterb. s. v. és Mitsotakis újjörög szótárát.

²⁴ V. ö. ragadmány: zsákmány.

²⁵ V. ö. BÁRCZI: Szóf. Sz.

²⁶ V. ö. BÁRCZI: Szóf. Sz. „vad” címszót.

²⁷ SZABÓ—MIKA i. m. 63.

²⁸ Bp. 1926. 95.

²⁹ A magyarok elődeiről és a honfoglalásról, Bp. 1958-ban 135.

³⁰ Dict. lat. — français. Paris 1934.

s ezért a szó késői jelentése, úgy látszik, nem eléggé világos. Pedig a Képes Krónikában is előfordul,³¹ Salamon és a hercegek győzelmének leírása kapcsán: „una cum *felici embola* totius Hungarie cum triumpho victorie gaudentes redierunt”. Bizonyos, hogy a Krónika e helyén az *embola* nem jelenthet zsákmányt, sőt poggyászt sem. A szó a görög *ἐμβάλλω* „hineinwerfen, auf etwas werfen, schleudern” származéka; a katonai nyelvben is szereplő műszó, „hineinfallen”, sich hineinwerfen oder *στρατόν*, „einen Einfall machen, einbrechen”, tehát *rátör, betör* értelemben. Az ebből származó *ἐμβολή* a katonai nyelvben: „das Hineindringen, Einfall” = háborús benyomulás, betörés, támadás, (a sereg) harcbevétel s innen jelentésetolódással maga a hadi vállalkozás, a 'harcba vetett sereg' → hadsereg. A jelentésfejlődés e két utolsó fázisa azonban sem a latin, sem a görög szótárakban nincs dokumentálva (a Du Cange-ban sem!). Anonymus fenti helye azonban alig hagy kétséget az iránt, hogy az *embola* szó „hadsereg, had” értelmében szerepel a szövegben. Ez éppen az általa alkalmazott, igen szellemes szójátékból derül ki. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az *exercitatio* és az *exercitatione preliorum* ebben az összefüggésben az elhallgatott *exercitus* „had-sereg” szót idézi fel, amelyet itt P. mester a görög *embola* szóval helyettesít. Ahogy a latin *exerceo* „gyakorol” igéből elkülönült a „begyakorolt, regularis sereg” jelentés, továbbá ahogy a *legere* „válogat, összegyűjt” igéből a latin *legio* szó³² speciális katonai jelentést nyert, ugyanúgy válhatott a „bevetés”-ből a („harcba vetett) sereg”. Míg azonban az *exercitus* ~ *exercitatio* ~ *exercitatio* etimologizálást valószínűleg Isidorus-ból vette P. mester, addig a görög *embola* összekapcsolása a latin *exerceo* többől képzett szavakkal már minden bizonnyal az ő eredeti leleménye. Erre a lehetőségre azonban nem igen jöhetett volna rá, ha nem tud a latin mellett bizánci görögül is.

Az eddig tárgyalt mozzanatok talán valószínűvé tehették, hogy P. mester jártas volt a bizánci görög nyelvben. Gestájában vannak azonban olyan mozzanatok is, amelyek arra engednek következtetni, hogy a pusztá görög nyelvi ismereteken túl a bizánci görög birodalom szervezetével és — az akkori fogalmak szerint — világhatalmi politikai célkitűzéseivel is tisztában volt, sőt éppen e bizánci világhatalmi törekvések történeti síkon való paralizálására, cáfolatára — amennyiben azok külpolitikai szempontból magyar érdekeket is érintettek — írta meg részben a magyar honfoglalás „történetét”. Míg P. mester művének belpolitikai, társadalomtörténeti jelentőségére, vagyis arra, hogy művével a honfoglaló nemesi családok jogait hangsúlyozta — az uralkodó családdal szemben is — mások is, magam is több ízben nyomatékosan rámutattunk, addig P. mester művének e világhatalmi vonatkozásáról eddig szó sem esett a tudományos irodalomban.

Vegyük tehát sorjában a fentebb jelzett problémaköröket.

Más jelleget, de az eddig tárgyaltaknál is lényegbevágóbb és jellemzőbb bizánci görög hatásról tanúskodik a Gesta ama részlete, ahol arról szól P. mester, hogy Bors vezért, Bunger fiát közös elhatározással a lengyelek földje felé küldték nagy sereggel, „hogy szemlélje meg az ország határait, továbbá gyeplő-akadályokkal erősítse meg egészen a Tátra hegységig s alkalmas helyen emeljen várat az ország őrizetére.”³³ Bors e megbízatásoknak eleget is tesz és a Boldva folyó mellett várat épít, melyett az ott lakó nép „Borsodnak hívott, mivel kicsiny volt”. Árpád vezér pedig Borsot „e jeles cselekedetért” (pro beneficio suo) ebben a várban ispánná tette, és „ennek a vidéknek minden gondját neki ajándékozta” (et totam curam illius partis sibi *condonavit*).

Az utóbbi részlet természetesen szó szerinti fordítás, amelynek alig van értelme megfelelő magyarázat nélkül. Éppen ezért az eddigi fordítások igyekeztek „értelmet” adni a fenti szövegnek:

Szabó—Mika³⁴: „A vezér pedig jó tettéért Borsot azon várban ispánná tevő és azon rész minden gondját ő reá bízta.”

³¹ c. 103., idézi PAIS: SRH. I. 110. jegyz.

³² V. ö. ezekre ERNOUT-MEILLET: Dict. étymol. de la langue lat. Paris 1959. s. v. exercitus.

³³ 18. fej. PAIS D. ford.

³⁴ i. m. 26.

Pais³⁵: „A vezér pedig jeles cselekedetért abban a várban ispánná tette és egészen *red* *bizta*, hogy annak a résznek viselje gondját.”

Am a *curam condonare* kifejezés sem a klasszikus-kori, sem a középkori latinban a fenti helyen kívül nem fordul elő; a „gondját *viselni* valaminek” vagy „valamiről gondoskodni” a „gondoskodást valamiről *rábízni* valakire” sohasem fejezték ki *curam condonare* szókapcsolattal. Eszerint ez a kifejezés egy *calque*, ami azonban a magyar nyelvből sem fejthető meg. Ellenben pontosan megfelel egy bizánci középgörög nyelvi formának, ahol az ennek szószerint megfelelő kifejezés *πρόνοια* *᾿ανέτω* államkormányzati és közjogi fogalom. A bizánci birodalomban a *πρόνοια* sok tekintetben megfelel a középkori feudális nyugat Európa *beneficium*-ának, de mégsem azonos azzal. Ostrogorsky³⁶ meghatározása szerint: „Bizonyos szolgáltatások fejében a bizánci főembereknek területeket adtak igazgatás (*εἰς πρόνοιαν*) céljából. A *pronoia* adományozások abban különböztek az egyszerű birtokadományozásoktól, hogy a *pronoia* a megadományozott személyéhez volt kötve s csak bizonyos időre, többnyire a *pronoia*-tulajdonos életére szólt, és ennek megfelelően sem elidegenítés (eladás), sem örökösödés útján nem volt átruházható.” A *pronoia*-tulajdonosok a birtokukban levő területek igazgatására és a jövedelmek beszedésére külön közigazgatási szerveket állítottak fel, amelyeket az állami közigazgatási apparatus mintájára szerveztek meg és azok mellett önállóan működtek.³⁷

Ilyen *pronoia*-adományozásról szól pl. Zonaras III. 670.: *ὁ περὶ ὁ Μονομ'αχος καὶ τὴν τῶν Μαγγάνων ἀνέθετο πρόνοιαν καὶ τὰ περὶ τῆς ἐλευθερίας αὐτῶν ἐνεπίστευσεν ἔγγραφα*. Mivel a bizánci, újgörög *ἀναθέτω*: *übertragen*, *beauftragen*, *anvertrauen*, továbbá *ἀνατίθημι*: *anvertrauen*, azért a fenti görög idézetben az *ἀνέθετο πρόνοιαν* kifejezés szó szerint megfelel P. mester *curam condonavit* kifejezésének. P. mester tehát ezt a bizánci közjogi terminust fordítja szószerint latinra, amivel biztos jelét adja annak, hogy jól ismeri a bizánci politikai-jogi viszonyokat és magát a bizánci nyelvet is.

Egyébként a XI. sz. hetvenes éveiben már nagy tömegben történtek *pronoia*-adományozások, s bár a *pronoia*-rendszer érezhetően korlátozta a központi hatalom jogait, Bizánc katonai ereje a *pronoia*-birtokosokon nyugodott Manuel császár idejében is.³⁸

A *pronoia*-adományozás az Árpád-kori Magyarországon nem volt szokásos, de a hosszú ideig bizánci fennhatóság alatt élő balkáni népeknél, főként Dalmáciában, *pronia* néven (ami a *πρόνοια* bizánci középgörög fonetikus írott alakja) meghonosodott. Erről tanúskodnak Bartal szótárának alábbi, délszláv területekre vonatkozó (meglehetősen pontatlanul meghatározott) és aránylag késői időből datált adatai:³⁹

Pronia: *beneficium alicui collatum*; adomány Ger. Pfunde. Ljub. Mon. Sl. XVII. 100. anno 1421. *territoria dantur et conferuntur nobilibus et aliis fidelibus personis in proniis et dicti tales vocantur proniarii*.

Ljub. Mon. Sl. XII. 189. an. 1414.: *advisamus... vos, quod in dictis partibus sunt nonnulle pronie, que dantur certis personis de tempore in tempus... que quidem persone proniari tenentur ad certa onera personalia*.

Proniari (a *pronia*) *labores prestare a pronia v. s. Pronia*.

Proniarius, i. *beneficiarius, praebendarius*. V. s. *Pronia*; adományt élvező. Ljub. Mon. Sl. 150. an. 1409.

A Jugoszláv Akadémiák Szótárbizottsága gondozásában és a Jugoszláv Történeti Intézet kiadásában Zágrábban megjelenő Saopćenja Centralne Redakcije 10. könyomatos füzetében⁴⁰ a következő, pontosabb (sajnos évszám és lelőhely nélküli) adatokat találjuk:

³⁵ M. A. p. 48.

³⁶ Gesch. des byzantinischen Staates. München 1940. 232.

³⁷ OSTROGORSKY: i. m. 232.

³⁸ OSTROGORSKY: i. m. 232. jegyz. és 278.

³⁹ BARTAL A.: Gloss. med. et inf. Latinitatis Bp. 1901.

⁴⁰ Zagreb 1965. 40–41.

pronia: feudum militare; *pronarius*: qui habet „proniam”, i. e. feudum militare.
prognarius: possessor proniae, i. e. feudi militaris.

P. mester a fentiek szerint nemcsak a középgörög nyelvben volt járatos, hanem Bizánc politikai és közigazgatási rendszerét is alaposan ismerhette, a bizánci pronoia-adományok mintájára rajzolta meg a honfoglalás idejére visszavetítve egész várispánságok területének, ill. a várispáni méltóságnak élethossziglani (vagy örökös?) eladományozását. Nagy vonásokban és a részletek elhanyagolásával a pronoia-birtok — mivel a bizánci birodalomban egész tartományokra (thema) is kiterjedhetett, — közel esett a magyar várispánság rendszeréhez, vagy legalábbis több-kevesebb joggal analóg szervezetként lehetett azt felfogni és ábrázolni: elsősorban katonai (és gazdasági) jelentőségénél és szerepénél fogva. Azonban a várispánság analógiájaként is csak attól az időszaktól kezdve lehetett felfogni a pronoia-birtokot, amikor királyaink részéről a várispánság tiszttségének és egész vármegyéknek az eladományozása megindult.

Bár feltétlenül indokolt ezzel a kérdéssel kapcsolatban Pauler Gyula megjegyzése,⁴¹ hogy ti. „hamis theória, hogy a király sem adományozhatja el a vármegyei földeket, mivel már II. Béla és II. Géza is adományoztak”, mégis olyan jellegű — egész vármegyére kiterjedő — földbirtok-adományozásról, amilyenekről P. mester számol be *Gestájában*, III. Béla uralkodása előtti időből nincsen tudomásunk. Korábbi királyaink legfeljebb egy-egy várbirtokot ajándékoztak el. III. Béla azonban 1193-ban Modrus horvátországi vármegyét Frangepán Bertalan comesnek adományozza:⁴² totam terram pertinentem ad Comitatum Modrus cum pertinentiis et totis redditibus ei et hereditibus suis iure hereditario contulimus perpetuis temporibus possidendam. Az adományozás fejében azonban — s ez a bizánci pronoia-adományozás lényege — katonai természetű feladatokat ró a megadományozottra a következő módon (i. h.): Tali pactionis interventu: quod prenomatus Comes in exercitu Serenitatis Nostre infra limites Regni nostri cum decem loricis in compensationem suscepti beneficii nobis assistat; extra Regnum vero cum quatuor loricis nobis serviat. — Azaz ama feltétel mellett történt az adományozás, hogy az ország határain belül 10 páncélost, az ország határain kívül meg 4 páncélost tartozik a király rendelkezésére bocsátani a megadományozott. Mind az adomány, mind a vele járó kötelezettség a megadományozott utódjára is kiterjed (i. h.): si iam dictus Comes absque prole ingrederetur viam carnis universe, unus ex filiis fratrum ipsius eodem pacto c o n u e n c i o n i s nostre observato sub Nostre Serenitatis dominio terram tranquille possideat et quiete.

Úgy véljük, nem lehet véletlen sem az, hogy ilyen hűbéri jellegű (az idézett oklevélben: in compensationem suscepti beneficii) birtokadomány a Bizáncban nevelkedett III. Béla király uralkodása alatt fordult elő első ízben az Árpád-korban, sem az, hogy a birtokadománynak ez a formája éppen a Horvát-Dalmát tengerpart vidékén, tehát azon a területen jelentkezett, amely a XII. század folyamán többször bizánci uralom alatt állott, s így a pronoia, mint birtoklási és közigazgatási forma régtől fogva ismeretes volt. Igen jellemző ebből a szempontból, hogy a XII. sz. folyamán a balkáni birtokaiért Bizánccal szinte állandóan háborúskodó Velence kifejezetten ilyen pronoia-szerződést köt 1163-ban ugyancsak a Frangepán-családdal a dalmát Veglia Comitatum illetően. Ez a szerződés a bizánci pronoia-fogalomnak megfelelően csak élethossziglan szól és a jövedelmek fejében szintén katonai kötelezettségekkel jár:

qui comitatum Veglensem prudenter regere atque tueri potestis: idcirco ipsum Comitatum et totam insulam vobis ambobus fratribus tempore vite vestre damus, concedimus atque transactamus. . . cum omnibus redditibus ut omnia integra et illibata habeatis et potestative cuncta vendicatis vobis. . . pro ipso Comitatu et insula atque redditibus illorum trecentos quinquaginta Romanatos nostro Communi (sc. Venetiarum) persolvere debetis. Insuper etiam ipsam insulam

⁴¹ MNT. I. köt. 655.

⁴² WENZEL, ÁUO. XI. köt. 53.

ab omnibus inimicis Venetie sine nostro adiutorio sine fraude *defendere debeat*, exceptis coronatis personis et illorum exercitu...⁴³

Amíg tehát Velence 1163-ban egy *a bizánci pronoia-fogalomnak* mindenben megfelelő szerződést köt a Frangepánokkal a bizánci kulturális hatás alatt álló és nem egyszerű bizánci politikai fennhatóság alá tartozó Dalmácia egyik tartományára, Vegliára vonatkozóan, addig III. Béla magyar király 1193-ban ugyanezzel a Frangepán családdal Modrus vármegyére köt ilyen pronoia-szerű szerződést. Ez a szerződés ugyanis annyiban megfelel a bizánci pronoia-nak, hogy az adomány fejében (*in compensationem suscepti beneficii...*; *eodem pacto conventionis nostre observato*) pontosan meghatározott katonai feladatokat tartozik teljesíteni a megadományozott, annyiban viszont túlmegy III. Béla adománya a *pronoia* eredeti fogalmán, hogy az adomány nem pusztán *életműszíglan* szól, hanem „neki és az örökösödési jog folytán örökösének örök időkre birtokul” — ahogy az oklevél szövege szól.

A mondottakból viszont az is könnyen belátható, hogy III. Béla fenti adománya nem felel meg teljesen a nyugateurópai klasszikus hűbértörök-adományozásnak (*beneficium*) sem, jelölve annak, hogy Magyarországon a feudális kialakulása bizonyos értelemben speciális fejlődési vonalat követett. Mindenesetre a bonyolult tagozódású nyugateurópai hűbéres rendszer nálunk épp úgy nem fejlődött ki, mint ahogy Bizánc gazdasági és társadalmi fejlődésében is idegen maradt.⁴⁴ Nyilvánvalóan ez az oka annak, hogy amikor P. mester a magyar honfoglalás történetét és ezzel párhuzamosan a későbbi, középkori államberendezkedés alapjainak létrehozását ábrázolja, gyakran igen nehéz helyzetben lehetett a helyes terminológia kiválasztásában és azoknak a magyar viszonyokra való alkalmazásában. A nyugati kifejelet hűbéri rendszerben használatos terminus a földbirtok-adományozásra, a *beneficium* nem volt használható a magyar viszonyok között. Úgy látszik ugyanis, hogy a magyar feudális állam kezdeti, nyugati mintára történő berendezései, I. István király korában, még különbséget tettek *saját birtok* és a szolgálatok fejében nyert és nyilván szolgálatokkal terhelt királyi adomány között. Míg ugyanis I. István király I. törvénykönyve 6. és 7. cikkelyében csak a *saját vagyon* átörökíthetőségéről szól,⁴⁵ addig a II. törvénykönyv 2. cikkelyében a *saját birtok* mellett már a *királyi* adománybirtokok örökölhetőségét is megengedi.⁴⁶ Ezzel az intézkedésével István király maga vágta útját az éppen megindult hűbéri rendszer birtokpolitikai kibontakozásának. Tény az, hogy a *beneficium*, mint hűbéres szolgálattal terhelt birtoklási forma némi ingadozás után kivész a magyar közjogi életből. Végső felszámolására, úgy látszik, Kálmán király tette meg a döntő intézkedést, amikor I. törvénykönyve 20. fejezetében úgy intézkedik, hogy az I. István király által adományozott birtok minden megszorítás nélkül örökölhető, viszont „más királyok adománya apáról fiúra szálljon, és ha fiú nincsen, következze a testvér, akinek holta után az ő fiait sem kell kirekeszteni az örökségből. De ha testvér nem található olyan, legyen a birtok a királyé.”⁴⁷ Kálmán király tehát az adománybirtokok örökölhetőségét lényegesen megszorította és ezzel bizonyára jól átgondolt birtokpolitikai okokból az István király után történt adománybirtokokat jellegükben lényegesen közelebb hozta a nyugati hűbéres

⁴³ WENZEL, ÁUO. XI. köt. 39–40.

⁴⁴ V. ö. a nyugati hűbériségekre: J. CALMETTE: *Le monde féodal*. Paris 1946. Különösen 165–79.; hogy Bizáncban nem fejlődött ki a nyugati mintájú hűbériség: OSTROGORSKY: i. m. 302.

⁴⁵ V. ö. István törv. I. 6: *De concessionem regali proprietarum rerum... unusquisque habeat facultatem sua dividendi, tribuendi uxori, filiis, filiabusque atque parentibus sive ecclesie...*; továbbá I. 7: *sicuti ceteris facultatem dedimus dominandi suarum rerum...* Kiad. Bartonek Emma: Szent István Törvényeinek XII. századi kézírata, az Admonti kódex. Bp. 1935. 21.

⁴⁶ id. kiad. 36.: *De successoribus regaliu beneficiorum... unusquisque proprietarum simul et donorum regis dominetur, dum vivit... ac post eius vitam filii simili dominio succedant.*

⁴⁷ V. ö. Corpus Juris. Bp. 1889. I. köt. 102–103. és ZÁVODSZKY LEVENTE: A Szent István, Szt. László és Kálmán királyok korabeli törvények és zsinati határozatok. Bp. 1904.

*beneficium*okhoz. Ilyenformán a birtokok jellegét is kifejezésre juttató terminusok használata tekintetében Kálmán király fenti törvényének a megjelenéséig bizonyos átmeneti időszakasz állapítható meg. Ennek az átmeneti időszakasznak az emléke lehet a krónikák 64. fejezetének az a része, amely a lázadó Koppányt leverő Vecellin megjutalmazásáról szólva a *beneficium* szót használja: Welinus [=Vecellinus] comes interfecit Cupan ducem et largissimis *beneficiis* a Beato Stephano tunc duce remuneratus est. (Script. rer. Hung. ed. Szentpétery, Bp. 1937. I. 313.)

Kálmán király fenti törvénye után hosszú időre kiyész a *beneficium* szó használata a jogi és okleveles gyakorlatból.⁴⁸

Annál érdekesebb és jellemzőbb, hogy a *beneficium* szó „birtokadomány” értelemben⁴⁹ újból éppen abban a fent idézett 1193-ban III. Bélától kiállított oklevélben fordul elő először, melyben Modrus vármegye földjeit a Frangepánoknak adja „iure hereditario” és „perpetuis temporibus possidendam”, mely kifejezések ellene mondanak az adomány fejében kikötött (in compensationem *suscepti beneficii*), az adományt terhelő kötelezettséggel. III. Béla ez adománya nem hűbértart, mert „örök időkre” szól, de nem is *donum*, mert ezután teljesítendő szolgáltatásokkal van megterhelve. III. Béla fenti „adománya” tehát, minthogy több ponton ellenkezett a nyugati *beneficium* fogalmával, lényeges pontokon viszont egyezett a bizánci pronoia-adományokkal, azért — azt hisszük — a bizánci jogi-politikai viszonyok körül jól tájékozott P. mester nem is egészen jogtalanul jelölte ezt a birtokadományozási formát a bizánci pronoia latin tükör kifejezésével: *curam condonare*.

Nem éreztelen P. mester működési idejét illetően a bizánci pronoiaával kapcsolatban arra is rámutatnunk, hogy amikor 1204-ben a bizánci császárságot az ún. latin császárság váltotta fel, a bizánci pronoia is új értelmet nyert, ill. jellege bizonyos mértékig módosult a nyugati *beneficium* irányában. Ez a módosulás szinte magától értetődő jelenség volt akkor, amikor a keresztetek nyugati feudális mintára igyekeztek berendezkedni a bizánci birodalom területén. A talaj ehhez meglehetősen elő volt készítve, mivel a „feudalizációs folyamat a bizánci birodalomban — mint Ostrogorsky kifejti (i. m. 302.) — két évszázad óta győzelmesen haladt előre: a bizánci birodalom gazdasági szerkezete ekkor már nem sokban különbözött a nyugatitól és ez nagyon lényegesen megkönnyítette a latin uralom berendezkedését.” „Valóban — mondja Ostrogorsky — a bizánci pronoia csak át kellett keresztelni és már meg is volt a feudum. A bizánci tarományokban talált viszonyok a latinok számára sok esetben teljesen megszokottak voltak és így sok mindent változtatás nélkül átvehettek.” Kétségtelen, hogy Ostrogorsky itt a bizánci feudalizációs folyamat ábrázolását nagy mértékben leegyszerűsíti és a nyugati, meg bizánci feudális rendszerek között továbbra is fennálló különbségeket elhanyagolja, mindamellett lényegében kétségtelenül helyesen vázolja e folyamatot főbb mozzanataiban.

Ezek alapján talán egészen természetesnek vehetjük, hogy P. mester a honfoglalás idejében történt állami berendezkedést — főképpen a birtoklási viszonyokat illetően — részben a bizánci viszonyok mintájára, részben a XII. század végére kialakult magyar gyakorlatnak — s ebben a III. Béla király által kezdeményezett, egész vármegyék területének pronoia, szerű eladományozása gyakorlatának is — a szemmeltartásával rajzolta meg, ill. rekonstruálta.

⁴⁸ Igen jellemző erre I. István király fentebb már idézett II. 2. törvényének szövegtörténete: A korai, XII. századi Admonti Kódex (BARTONIEK E. kiad. 36.) a törvény címében még hozza a *beneficium* szót: „De successoribus regalium *beneficiorum*”, a XV. századi Thuróczy-Kódexben viszont a nyilván értelmetlenné vált *beneficium* szót teljesen mellőzik a címbe s helyette „értelmes”, mert a törvény szövegéből vett, körülírást találunk: De dominio *proprium rerum et regalis doni*, (ahol a *saját birtok* és a *királyi adomány* közötti különbség még nincsen elmosva), míg ez a cím a XVI. századi Ilosvay-Kódexben teljesen értelmetlenné torzult: De *dominio propriarum rerum et regis domo*.

⁴⁹ A *beneficium* más jelentéseivel, mint pl. egyházi javadalom, stallum etc. nem foglalkozunk.

A XII. századi ténylegesen fennálló birtoklási formáknak megfelelően többször éles különbséget tesz a *saját tulajdonban* levő földbirtok és a viselt tisztség címén nyert területek között. A legjellemzőbb hely erre talán a 37. fejezet, ahol Nyitra várának meghódítása után „Árpád vezér Hubát Nyitra és egyéb várak ispánjává tette, egyszersmind tulajdon földet is adott neki a Zsitva folyó mellett a Tursok-erdőig.” (Pais D. ford.)⁵⁰

Más esetekben meg a szó gondos megválasztásával, juttatja pontosan kifejezésre a birtokadomány milyenségét. A „magán birtok”, „saját birtok” kifejezésére a *loca* „lakhely”, a *possessio* és a *terra* kifejezéseket használja, mint pl. a 30. fejezetben: *et cepit dux donare suis fidelibus loca et possessiones magnas*; ugyanígy a 46. fejezetben: *hospitibus secum commorantibus dux Arpad terras et possessiones magnas dabat*; továbbá a 57. fejezetben: *nobilissimus miles nomine Heten, cui etiam dux terras et alias possessiones non modicas condonavit*.

Ezektől az egyszerűbb adományoktól azonban nyilván meg kell különböztetnünk azokat a nagy adományokat, ahol egész várak, és a hozzájuk tartozó várföldek népeikkel együtt kerültek P. mester szerint eladományozásra. Igaz ugyan, hogy első királyaink birtokadományai mindig együtt jártak a birtokot művelő dolgozó népek eladományozásával, s éppen ezért nyilván külön értelme és jelentése van annak, amikor P. mester kiemeli, hogy a nagykiterjedésű birtokokat „megszámlálhatatlan sok néppel együtt” adományozta valamely fő emberének Árpád vezér. Így nyer nagy adományokat a Duna mellett Ete, Eudu apja — akitől egyébként a Kalán nemzetséget származtatja P. mester — és ennek vezértársa Boyta, akitől P. mester szerint, a Baracska nemzetség ered. Ezeknek „hűséges szolgálatukért Árpád vezér nem csekély ajándékokat adott; azonkívül meg Ödnek, Ete fiának a Duna mellett földet számtalan néppel együtt. S azon a helyen Öd a vidék népét meghódítván, várat épített, melyet közönségesen [=vulgariter: a nép nyelvén] Szekcsőnek nevezett azért, mert ott magának széket és állandó lakot állított. Vajtának is hasonlóképpen nagy földet adott a Sár felé számtalan néppel, melyet ma is Vajtának hívnak”. (47. fej.)

Csak helyenként szól e nagy birtokadományozásokkal kapcsolatban és P. mester — nem is egészen félreérthetetlenül arról, hogy ez adományok nemcsak a szolgálatok jutalmazására, hanem további szolgálatok teljesítésére is kötelezik a megadományozottat. Ilyen érdekes hely Kündünek, Korcán apjának a megadományozása a 46. fejezetben: *in eodem loco Cundunec patri Curzan terram dedit a civitate Atthile regis usque ad centum montes et usque Gyoyg et filio suo dedit unum castrum ad custodiam populi sui. Tunc Curzan castrum illud sub suo proprio nomine iussit appellari, quod nomen usque in hodiernum diem non est oblivioni traditum*. Az aláhúzott szavak értelme nyilván ez: „fiának adott egy várat az ő [=Árpád] népének védelmére, őrizetére”; de esetleg úgy is lehet értelmezni, hogy „Korcán népe védelmére bírta ezt a várat”, azaz, hogy Korcán népe védelmezze azt s végül, hogy a vár Korcán népének védelmére szolgál. Mindkét esetben tehát további szolgálat terheli a várat és birtokot, mégpedig védelmi szolgálat. A fenti hely ilyen értelmezése kézenfekvővé válik, ha Györffy György kutatásai alapján Korcán várának fekvését is tekintetbe vesszük: ez a vár a legfontosabb dunai átkelőhely budai oldalán feküdt Óbudán, tehát elsőrangú stratégiai jelentősége volt a Dunántúl, a vezéri szállásterület védelmében. (Vö. Györffy György: *Kurszán és Kurszán vára*. Budapest régiségei. XVI. köt. Bp. 1955. p. 20—21.) Györffy idevonatkozó fejtegetéseivel kapcsolatban a félreértés elkerülésére meg kell jegyeznem, hogy P. mester fenti tudósítása saját korának felfogását tükrözi — s számunkra itt ez a lényeges és egyúttal korjelző. A meghódított föld megszállása, a törzsek letelepedése nyilván egészen másként ment végbe: nem adományozások útján. Ezért könnyen lehet, hogy P. mester előadása ellenére éppen a főfejedelmek szállásterülete volt Kündü ~ Korcán birtoka. De Györffy is kiemeli e nemzetség óriási birtokait éppen e vidéken: „Kétségtelenül bírta a nemzetség a középkori Pilis és Pest megye

⁵⁰ dux Arpad Hubam fecit comitem Nitriensem et aliorum castrorum et dedit ei terram propriam iuxta fluvium Sytuua usque ad silvam Tursoc.

területét. Kiterjedhetett települési területük Nógrád megye déli lejtős oldalára is. A nemzetség kezében tartotta tehát az ország szívé^a és legfontosabb dunai átkelőt, a megyeri révet.” (I. m. 22.) — Hogy a megyeri s a Pesti rév a királyság megalakulása után is mily fontos stratégiai pont az ország „szívében”, arra vö. A Gellért-legendák forrásértéke c. tanulmányomat (MTAKadémia I. Oszt. Közl. XIII. 70—71.).

Lényegében tehát a fenti hely vizsgálata is oda vezetett, hogy a Kündü-Kurszánnak juttatott nagykiterjedésű — vármegyényi — földbirtok adományozása P. mester szerint együtt járt bizonyos, pontosan körül nem határolt, lényegében azonban katonai természetű védelmi kötelezettségek vállalásával a megadományozott részéről. Ebben az esetben is nyugodtan írhatta volna P. mester, hogy a földbirtokkal és a várral együtt Árpád vezér „annak a vidéknek a gondját odaadományozta (curam illius partis condonavit Cundunec patri Curzan) Kündünek, Korcán apjának, azaz szerinte egy bizánci rendszerű pronoia-adományról volt itt szó, amely mindenesetre kevésbé körülírt adományozási forma, mint a nyugati hűbéres *beneficium*. Nyilván éppen ezért választotta P. mester a honfoglalás rekonstrukciójakor ezt a bizánci adományozási formát — bizonyos, a magyar viszonyokból adódó speciális módosításokkal. Más esetekben viszont, úgy látszik, tartózkodik e nagy adományokat terhelő szolgáltatások körülírásától, mivel nyilván nem akarta egyfelől ezeket a kötelezettségeket túlságosan hangsúlyozni, ami szintén az idők jele, másfelől meg úgy gondolta, hogy a birtokadományozásokkal kapcsolatban használt terminusai az egykoriak számára úgyis világosak és félreérthetetlenek. Úgy gondolta pl., hogy amikor leírja azt, hogy Árpád vezér odaadományozta Ősbőnek, Szalók atyjának „pro fidelissimo servicio” (hűséges szolgálata fejében), Veszprém várát minden tartozékaival együtt (dedit castrum Bezprem cum omnibus appendiciis suis), azaz a várhoz tartozó földekkel és népekkel együtt (52. fej.), akkor az mindenki számára ugyanazt jelenti, mint mikor azt mondja még ugyanebben a fejezetben, hogy Ősbő vezértársának, Veleknek „odaadományozta Zaránd vármegyét” (Velequio dedit comitatum de Zarand). Az eddigi fordítások a *comitatum* de Zaránd kifejezést *zarándi ispánság*-nak értelmezik, ami esetleg félrevezető, mivel akkor a megye-ispáni *méltóságra* is gondolhatunk. Mivel azonban a fenti helyen két társ-vezér megadományozásáról van szó, s közülük az egyiknek, Ősbőnek Árpád vezér „Veszprém várát minden tartozékaival együtt” adta, azért a másik vezér, Velek sem kaphatott ennél kevesebbet: ő megkapta Zaránd vármegyét. De akár területnek, akár méltóságnak értelmezzük is a fenti helyen a „comitatus”-t, ezeknek a nagyarányú adományoknak mindenesetre csak az Aranybulla 16. pontja akart véget vetni, amikor kimondja: „*Integros comitatus vel dignitates quascumque in Praedia seu possessiones non conferemus perpetuo.*”⁵¹ P. mester elgondolása szerint azonban a birtokadományozásnak ez a formája nemcsak a honfoglalás korában dívott, hanem a későbbi időkben, István király korában is folytatódott. István király a lázadó Ajtonyt leverő Sunád-ot, a hatalmas Csanád-nemzetség és egy vármegye névadó őst ugyanúgy ajándékozta meg, mint a honfoglaló Bors, Ősbő és Velek vezéreket: *rex pro bono servicio suo uxorem et castrum Ohtum cum omnibus appendiciis suis condonavit. . . quod castrum nunc Sunad nuncupatur* (11. fej.).

Összegezvén fentebbi vizsgálataink eredményét, kimondhatjuk, hogy az egész megyékre terjedő birtokok eladományozása bizonyos terhek, elsősorban katonai, védelmi szolgálatok további vállalása mellett, III. Béla 1193.-iki adományával indul meg, s úgy látszik egyre nagyobb méreteket öltött, ill. egyre gyakoribbá vált, míg ezeknek az adományoknak az 1222. Aranybulla 16. pontja véget nem vetett. Ezek az időpontok áthághatatlan határpontok P. mester művének létrejötté szempontjából. A mű iratási ideje ezek szerint 1193. elé semmiképpen nem tehető, s eszerint P. mester csak III. Béla király egykori jegyzője lehetett. A fentiekben igyekeztünk arra is rámutatni, hogy P. mester a magyar honfoglaláskori birtokpolitikai berendezkedés ábrázolására, nyilván annak jellemzésére egy bizánci közjogi kifejezés, a pronoia

⁵¹ Helyesen fordítja a Corpus Iuris I. köt. 139.: „*Egész megyét vagy akárminémű méltóságot örök jószágul vagy birtokul nem adunk.*”

latin tükörszavát, a *curat* használja, mivel talán ez felelt még meg legjobban a XII—XIII. század fordulóján — és csakis ekkor — a katonai szolgálatokkal terhelt vármegyényi birtokok jellegének. Mint említettük, e nagybirtokok jellegének kifejezésére a nyugaton használatos *beneficium* terminus kevésbé lett volna alkalmas. E terminus ellentmondásos, pontatlan használatára fentebb III. Bélának a Frangepánokkal 1193-ban kötött szerződése elemzésekor már rámutattunk. Az ott mondottakat kiegészíthetjük még azzal, hogy a nálunk egyébként is ritkán előforduló *beneficium* szó, úgy látszik minden megkülönböztető jelentésárnyalat nélkül egyszerűen „adomány”-t, „adománybirtok”-ot jelent a későbbi időkben, pl. Imre király 1199-ben kiadott oklevelében, melyben Lőrinc ispánt *adományozza meg*, mivel az a máramarosi vadászaton a lováról lebukó király életét megmentette. Ez oklevél arengája így hangzik (HO. II. 1.): *collata nobis fidelium servicia nuda beneficio nullatenus relinquamus*. Érdekes, hogy ez a szó ismét csak arengában fordul elő II. András 1221-ben kiadott oklevelében, melyben Pannonhalma birtokait erősíti meg (Wenzel: ÁUO. I. p. 171.): *Regie Serenitatis provida circumspectio sicut in conferendis beneficiis pro meritorum exigencia singulis se debet manu larga liberaliter exhibere, ita pariter ad collatorum conservationem tenetur non impari sollicitudinis studio vigilare*.

Minthogy tehát a *beneficium* szó éppen a XII—XIII. század fordulóján a magyarországi latinságban „adománybirtok” jelentésben fordul elő s így is csak ritkán, ezt a terminust P. mester joggal mellőzte előadásából mind a *possessio, terra propria* (37. fej.) mind a „katonai szolgáltatásokkal terhelt nagybirtok” jelentésben. Valószínűleg éppen azért kerülte e szó használatát, mert nagyon is ismerte e szó nyugaton használatos jelentését, ti. a „hűbérbirtokot”. Egy alkalommal mintegy játszik a *beneficium* szó e jelentésével: éppen azon a helyen, ahol a *cura* szót is használja *pronoia* értelemben (18. fej.): „*Dux vero pro beneficio suo Borsum in eodem castro comitem constituit et totam curam illius partis sibi condonavit*”. Elvégre nem volna lehetetlen egy ilyenféle értelmezése a fenti szövegnek: A vezér, *beneficium*ként Borsot megtette ugyanabban a várban ispánnak és annak a vidéknek a *pronoia*-ját neki ajándékozta, (ez volna tehát a tulajdonképpeni *beneficium*). Hogy mégsem egy ilyenféle értelmezés mellett foglalunk állást, annak oka az, hogy más esetekben az adomány indokát jelöli meg szinonim szavakkal, de nem az adomány minőségét, jellegét. Így a 44. fej.-ben: *Boyte pro suo fidelissimo servicio dedit terram magnam*; 47. fej.: *quibus etiam pro fidelissimo obsequio dux Arpad donavit munera non minima*; 52. fej.: *Vsubunec... pro suo fidelissimo servicio dedit castrum Bezprem*. stb.

Ezek alapján a fenti szövegben a *pro beneficio suo* kifejezés is az érdemek indoklására s nem a birtok milyenségére vonatkozik. Mindamellett annyi tény, hogy a „jó tettéért” vagy „jeles cselekedetéért” magyar kifejezés éppúgy, mint a latin *beneficium* is ebben az összefüggésben elég suta. Minthogy azonban P. mester számára a fenti helyek tanúsága szerint kéznél voltak a helyes kifejezések is (*servicium, obsequium*), a *pro beneficio suo* kifejezés szándékolt, de lefordíthatatlan szójáték P. mester részéről a nyugaton használatos terminológia „fonák és értelmetlen” mivoltának kimutatására. Mintha azt akarná ezzel mondani: nem az a *beneficium*, amit valaki jutalomként kap, hanem az a *beneficium*, amit a vitéz megtesz, végrehajt. Természetesen egészen másként áll a dolog, ha a *beneficium* terminus jelentését nem a megadományozott szempontjából nézve akarjuk meghatározni, hanem az adományozó tetteiből kiindulva: akkor az adományozó gyakorol „jótéteményt,” *beneficium*ot azzal, akinek adományát juttatja. Nyilván ez utóbbi szempont jut szóhoz P. mesternél ismét szójáték-féle formában akkor, amikor Sunad megadományozásáról szól a 11. fejezetben: *Cui [ti. Sunad]... rex pro bono servicio suo... castrum Ohtum cum omnibus appendiciis suis condonavit, sicut enim mos est bonorum dominorum suos fideles remunerare: a boni jelző értelmét nyilván az elhallgatott *beneficium* teszi teljessé.*⁵²

⁵² Hogy P. mesternél nem ritkaság a szójáték, *adnominatio*, arra v. ö.: GYÖRÝ JÁNOS.: P. mester franciaországi olvasmányai. Magyarágtudomány 1942. 15.; FÉST SÁNDOR: Anonymus

Hogy a hűbértokra nyugaton használt terminusokat, a *beneficium*-ot és a *honor*-t⁵³ P. mester csakugyan ismerte — s ez nem kevésbé fontos, mint a bizánci terminusok ismerete — arra az 52. fejezet már idézett mondata világíthat rá: Tunc dux Usubunec patri Zoloucu pro suo fidelissimo servicio dedit castrum Bezprem cum omnibus appendiciis suis et Veluquio dedit comitatum de Zaran et sic ceteris nobilibus honores et loca condonavit.

Bár fordításaink ezen a helyen a *honores* szót *tisztségek*-kel adják vissza, nagyon valószínű, hogy P. mester a *honores* szón itt olyan adományokat ért, mint ugyanebben a mondatban a *castrum cum omnibus appendiciis suis* és a *comitatus* szavakon, hogy ti. ezeket nem saját tulajdonába adta (*terram propriam*) a megadományozottaknak, hanem bizonyos teljesítendő, katonai-védelmi szolgálatok fejében, tehát a bizánci pronoianak nagyjából megfelelő értelemben. Bizonyára nem véletlen, hogy az Aranybulla 10. pontja a hadban elesettek hozzátartozóinak megjutalmazásáról szólva különbséget tesz *iobagio habens honorem* és az egyszerű *serviens*, közneves között: a *honor*-t birtokoló jobbágyúr hadban történt elhalálása esetén annak fia vagy testvére „congruo honore donandus”, míg a hadban elhalt közneves fia „sicut regi videbitur, donetur”.⁵⁴ Hogy az Aranybulla latinságában más a *honor*, mint a *dignitas*, arra a már idézett 16. fejezet a bizonyosság: Integros Comitatus vel *dignitates* quascumque in predia seu possessiones non conferemus perpetuo. Ezek alapján nagyon valószínű, hogy P. mester *honores* szava sem egyszerűen *tisztséget* jelent, hanem ahogy az idézett meghatározás mondja: „concession à charge de service — de service militaire à cheval surtout”. (Vö. Calmette: i. m. 167.)

E fentebbi, birtokadományozási vizsgálatainkat azzal zárhatjuk, hogy P. mester különbséget tesz a saját tulajdonul adott birtok és a „szolgálattal terhelt birtok” között, s ennek jelzésére — mivel Magyarországon a hűbériség nem alakult ki klasszikus, nyugati formájában — a bizánci görögből vett pronoia latin megfelelőjét *curam condonare* használja egy ízben, egy második alkalommal meg a *honor* szót alkalmazza rá. Ez adatoknak korhatározó értéke van, amennyiben az ilyen, megyényi kiterjedésű adományokról III. Béla 1193. évi adománya előtt nincs tudomásunk, az Aranybulla viszont intézkedik az ilyen jellegű adományok megszüntetéséről.⁵⁵

*

P. mester művének azonban, úgy tűnik, a fentiekén túlmenőleg még további bizánci vonatkozásai is vannak. P. mester *latin* terminusait vizsgálva szembetűnik a 11. fejezetben a Romani *principes* kifejezés egy olyan mondatba ágyazva, mely szerint Pannonia „előbb

angol forrásai. EPHK 1935. 172.; HORVÁTH JÁNOS: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 204. K.

⁵³ V. ö. J. CALMETTE: Le monde féodal. Paris 1946. 166—67.: La vassalité se combine avec la concession terrienne... On appelle cette concession à charge de service — de service militaire à cheval surtout — un *benefice* (beneficium) ou un *honneur* (honor).

⁵⁴ Si quis Jobagio habens honorem, in exercitu fuerit mortuus, eius filius vel frater congruo honore sit donandus. Et si serviens eodem modo fuerit mortuus, eius filius, sicut Regi videbitur, donetur. — A Corpus Juris I. p. 137. a *congruo honore* kifejezést „illendő tiszttel” fordítja.

⁵⁵ A *honores* szó ebben az értelemben nálunk először a legalább is kéteshitelű (V. ö. SZENTPÉTERY I.: Szt. István király oklevelei. Szt. István Emlékkönyv. II. köt. Bp. 1938. különösen p. 168-tól; és legújabban CSÓKA J. LAJOS: A pannonthalmi alapítólevél interpolálása. LK 1961. 85.) pannonthalmi alapítólevél (és az ettől függő pécsi- és pécsváradi oklevelek) Heribert C-re visszavezethető arengájában található: si locis divino cultui mancipatis... *honores et possessiones* adagmentaverimus. Érdekes, hogy ezzel a formulával utoljára II. Endre király 1225-ben kiadott oklevelében találkozunk újra, melyben a király Uros apát kérésére Pannonthalmának ajándékozza Gönyüt. (WENZEL: ÁUO I. köt. 209.) Az oklevél fogalmazványa tehát nyilván Uros apátra vezethető vissza.

Attila király földje volt. Az ő halála után a római fejedelmek foglalták el Pannonia földjét egészen a Dunáig” (Pais D. fordítása; a többi fordítások is ugyanúgy.).⁵⁶ Helyesen állapítja meg Szilágyi Loránd [Az *Anonymus-kérdés revíziója*. Száz. 1937. 14.], hogy a *principes* szó „a király közvetlen környezetét képező főméltóságok megjelölésére” szolgáló terminus hazai forrásainkban a XI—XII. század fordulójától kezdve az egész XII. századon keresztül, s így P. mester anakronisztikusan ugyan, de érthető okokból használja ezt a terminust Árpád vezér közvetlen környezetének jelzésére. Bizonyos azonban, hogy a fenti helyen a szó nem ebben az értelemben fordul elő: nem magyarországi, hazai terminus. P. mester fenti elbeszélésének tárgyi-történeti mozzanatából kiindulva azt kellene mondanunk, hogy mivel Pannoniát csakugyan a császárság (*principatus*) alatt foglalták el a rómaiak, a *Romani principes* a fenti helyen „római császárokat” jelent. Ám a középkor folyamán sem az antik-, sem az ún. német-római császárokat általában nem a *princeps* szóval jelölték, hanem az *imperator* terminussal, amelyet „császár” értelemben P. mester is gyakran használ (pl. 1. fejr. nullius umquam *imperatoris* potestate subacti fuerunt; 12. fejr.: *consilio imperatoris* *Gregorum*; 15. fejr.: *timebat adventum imperatoris Theotoniorum*; 20. fejr.: *per gratiam domini mei imperatoris Constantinopolitani* stb.). A hazai terminus „főemberek” itt értelmetlen volna; a „fejedelmek” jelentés meg tárgyi-történeti és nyelvi szempontból egyaránt valószínűtlen. A szó jelentésének megfajtásához hozzásegítenek az alábbi helyek: 33. fejr.: *Quibus etiam militibus in expeditionem euntibus principes et ductores constituit duos filios avunculi sui Hulec Zuardum et Cadusam nec non Hubam unum de principalibus personis*.

41. fejr.: *super quem exercitum constituti sunt principes et ductores Lelu filius Tosu, Bulsuu filius Bogat...*

47. fejr.: *cui prefecit principes et ductores duos de principalibus personis...*

50. fejr.: *cui exercitui principes et ductores facti sunt Vsubuu et Velec*. stb.

Ezeknek a helyeknek a tanúsága szerint, azt hiszem, nem lehet vitás, hogy a *principes* szinonimája a *ductores* szónak, s mindkettő jelentése „hadvezér, csapatvezér, seregvezér”, régi magyar szóval talán: „had-nagy”. Amikor P. mester a 11. fejezetben leírta a *Romani principes* kifejezést, nem gondolt arra, hogy ez félreérthető, amikor viszont a magyar seregek *principes*-eiről beszélt, akkor már a félreértés elkerülése végett mindig a *ductores* szinonimával együtt használta a terminust. Így nem is érthető félre. Önmagában azonban a *principes* szó nem jelentett had-vezért, had-nagyot, csak a *legionum* vagy *cohortium* szavak kíséretében, és mint katonai műszó átkerült a bizánci görögbe is [vö. pl. Theophanes p. 137.: *καὶ οἱ προηγουμένης ἐκάστης σχολῆς ὁμοσε τοῦτο*. Vö. Du Cange: Gloss. lat. s. v. *princeps*.] s nyilván innen került P. mester latin nyelvébe, mivel nyugaton ez a terminus „hadvezér” jelentésben ebben a korban ismeretlen.

Emellett szól III. Ince pápa 1204-ben Imre királynak küldött válaszlevele, melyben Imre királynak ama panaszát hárítja el, hogy a pápa hajlandó a bolgárok királyává koronázni Ioannitiust, noha az nem jogos ura annak a földnek, mert egy részét tőle (=Imre királytól); más részét meg más országtól foglalta el.⁵⁷ Másként áll azonban a dolog — tanítja ki a pápa a magyar királyt, „mert a pápai fensőbbség régen sok királyt koronázott meg Bulgáriában egymás után, pl. Pétert és Sámuel és utánuk több mást is, ... de végre, amikor a görögök kerekedtek fölül, a bolgárok elvesztették a királyi méltóságot, sőt a súlyos konstantinápolyi iga alatt kényszerültek szolgálni, míg legutóbb két testvér, ti. Petrus és Iohannitus — kik

⁵⁶ 11. fejr.: *que etiam primo fuisset terra Athile et mortuo illo preoccupassent Romani principes terram Pannonie usque ad Danubium*.

⁵⁷ THEINER: *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*. I. köt. 36. etsi scripseris (sc. rex Emericus), quod prefatus Iohannitus nullius terre de iure sit dominus, licet aliquam partem tui et aliam alterius regni ad tempus detineat occupatam, unde miraris, quod tam manifestum inimicum tuum te inconsulto, tam subito in regem proposuerimus coronare.

az előbbi királyok törzsekéből származnak — őseiknek földjét nem elfoglalták, hanem inkább visszafoglalták — s innét fogva szóljon a szöveg eredetiben: „ita quod una die de *magnis principibus* et innumeris populis mirabilem sunt victoriam consecuti.”⁵⁸

A fenti szövegben a *magni principes* aligha jelenthet „fejedelmek”-et, de „császárokat” sem, hanem csakis a bizánci császár vezéreit, *thema-dux*-ait, ill. *megadux*-ait — akikről alább még lesz szó. Hogy III. Ince a fenti levelében eszerint egy bizánci terminust használ, annak egészen egyszerűen az az oka, hogy a pápa a bolgár uralkodótól és legszűkebb környezetétől szerezte értesüléseit — bolgár vagy görög nyelven, mint ez Ioannitiusnak egy 1202-ben III. Ince pápához írt leveléhez fűzött megjegyzésből nyilvánvaló. [Vö. Wenzel ÁUO. VI. 228. jegyzetét, továbbá u. o. p. 201. és 277—78. ahol Ioannitius a saját oklevelére a bizánci *chrysobolum* szót használja.] Ioannitius és környezete ugyanis nem tudott latinul s ezért 1204-ben két „fiút” küldött a pápához, „hogy az iskolában megtanulják a latin írást, mert itt nekünk nincsenek grammatikusaink, akik a leveleket, amelyeket hozzánk küldesz, számunkra lefordítanak”.⁵⁹

A mondottak szerint tehát P. mester fenti helyén a *Romani principes* kifejezés „római vezérek”-et jelent, akik elfoglalták Pannoniát. Ez történetileg ugyan nem, de nyelvileg kielégítő megoldás, mely ismét Bizánc felé mutat. Történetileg P. mester fenti ábrázolása azért nem állhat meg, mert a hun uralom összeomlása után a szorosabb értelemben vett Pannónia (=Dunántúl) különböző germán népeknek adhatott csak átmeneti szállást, míg tartósabb uralmat csak az avarok uralma jelenthetett. A források mindenesetre a hunok után sem nyugat-római, sem kelet-római (=bizánci) hódításról e területen nem tudnak s erre a régészeti leletek (Vö. összefoglalóan: A. Mócsy: *Pannonia*. Pauly-Wissowa R. E. Supplementband IX. Stuttgart 1962. 773—76.) sem engednek következtetni. P. mestert nyilván még az ő korában tekintélyes római romvárosok: Savaria (Szombathely), Valcum (Fenekpuszta), Scarbantia (Sopron), Brigetio (Ószőny), Gorsium (Székesfehérvár mellett), Aquincum (Óbuda) stb. látványa vezette e helytelen történeti rekonstrukcióhoz és egy, a bizánciaknál még élő szó: Pannonia.

Bizáncban kell keresnünk nézetünk szerint az idők folyamán oly sok vitára okot adó *pascua Romanorum* és *pastores Romanorum* kifejezések eredetét és értelmét, amelyek, mint alább látni fogjuk, a Pannonia szóval vannak valahogy kapcsolatban. P. mester szerint ugyanis Pannonia a *pascua Romanorum*. P. mester két helyen szól erről:

9. fej.: ...rogaverunt Almu ducem, ut... in terram Pannonie descenderent, que primo Athile regis terra fuisse... quam terram habitarent Sclavi Bulgarii et Blachii ac *pastores Romanorum*. Quia post mortem Athile regis *terram Pannonie Romani dicebant pascua esse*, eo quod *greges eorum in terra Pannonie pascebantur*, et iure *terra Pannonie pascua Romanorum* esse dicebatur; nam et modo Romani pascuntur de bonis Hungarie.

A másik hely a 11. fejezetben: que etiam primo fuisse terra Athile regis et mortuo illo preoccupassent Romani principes *terram Pannonie* usque ad Danubium, ubi collocavissent *pastores suos*.

A *pascua Romanorum* kifejezés némileg módosult formában megvan még Odo de Deogilo Saint-Denis-i apátnak (+1162) VII. Lajos francia király Szentföldi útjáról írt munkájában. (*De profectione Ludovici VII. regis Francorum in orientem* an. 1147—1149.; kiad. Gombos;

⁵⁸ THEINER i. m. 36.: secus est tamen ex aliqua parte, ut salva tui pace loquamur, cum super hoc non plene noveris veritatem. Nam antiquitus in Bulgaria multi reges successive fuerunt auctoritate apostolica coronati, sicut Petrus et Samuel et alii nonnulli post illos... sed tandem prevalentibus Grecis, Bulgari perdidit regiam dignitatem, quinimo compulsi sunt gravi sub iugo Constantinopolitano servire donec novissime duo fratres, Petrus videlicet et Ioannitius, de priorum regum prosapia descendentes, terram patrum suorum non tam occupare, quam recuperare ceperunt, ita.....

⁵⁹ WENZEL: ÁUO. VI. 293.: Misi autem ad tuam magnam Sanctitatem pueros duos; ... ut addiscant in scholis litteras Latinas, quoniam hic grammaticos non habemus, qui possint litteras, quas mittis, nobis transferre. Et postquam ipsi addiscerint, remittantur ad Imperium meum.

Catalogus fontium historiae Hungaricae. Bp. 1938. p. 1720.) Odo de Deogilo királyának, VII. Lajosnak a kíséretében maga is járt Magyarországon, s amikor művében Esztergomot (Estrigun), az ország akkori fővárosát említi, akkor jegyzi meg: Terra hec in tantum *pabulosa* est, ut dicantur in ea *pabula Iulii Cesaris* extitisse. [i. h.] Mivel a *pabulosa*, *pabula* jelentése: *takarmánydús*, ill. *takarmány*, e kifejezéseket fel lehet fogni P. mester *pascua*: *legelő* szava szinonimájának. Mindamellett P. mester *pascua Romanorum*-a és Odo *pabula Iulii Cesaris* kifejezése között elég jelentékeny a különbség ahhoz, hogy kizártnak tartsuk Hóman Bálint vélekedését, aki e két kifejezés közös forrását a Szt. László-kori Ösgestában keresi [Hóman B.: *A Szt. László-kori Gesta Hungarorum*. Bp. 1925. p. 00. 1.], de annak magyarázatával adós marad, hogyan jöhetett létre az egyik kifejezés a másikból, minthogy egyetlen szavuk sem egyezik. Ámde, a két kifejezés *tartalmilag* mégis elég közel áll egymáshoz, úgyhogy valóban közös forrásra kell visszavezetnünk őket, csak nem *írott*, hanem szóbeli forrásra. Nos, nem lehet véletlen, hogy Pannoniával kapcsolatban ez a kifejezés: *Julius Cesar legelői* ~ *a Rómaiak legelője* két olyan íronál bukkan föl először, akik közül az egyikről — Odo de Deogilóról — biztosan tudjuk, hogy járt Bizáncban, a másiról, P. mesterről, pedig már az eddig elmondottak alapján is nagyon valószínű, hogy vagy járt Bizáncban, vagy legalábbis, hogy nagyon tisztában volt a bizánci viszonyokkal. A kifejezésnek ugyanis későinek és keletinek — bizáncinak kell lennie, mivel az antik latin-görög történeti forrásokban és földrajzi művekben⁶⁰ a fenti, bőséget kifejező megjelöléssel szemben e vidék barátságtalan jellegét hangsúlyozzák, ahol a föld lakhatatlanul hideg, állandó fagy miatt szenved, felhőborította és kultúrnövények, olaj, bor és gabona nélkül szűkölködik. (Vö. Borzsák: i. m. 24.) Kedvezőbb leírás Pannoniáról nagyon ritka az antikvitásban; legfeljebb hegyeit és óriási erdeit emelik ki, továbbá mindössze egy helyütt van említve Pannonia jelzőjeként a *glandifera*: makkban gazdag (a helyeket lásd a fenti irodalomban). Odo de Deogilo és P. mester bőségre utaló kitétele tehát nem származhatik antik forrásból. De Bizáncban is csak későn bukkan fel: abban az időben, amikor a bizánciak Magyarország földjéről Manuel bizánci császár (1143—1180) hadjáratai folytán részletesebb ismeretekre tettek szert. A kérdés legalaposabb ismerője, Gyóni Mátyás Pannonia *bőségének egyetlen* összefoglalóbb jellemzését ismeri csak, Konstantinos Manassesnak egy beszédét, melyet Manasses 1173-ban intézett Manuel császárhoz (vö. Moravcsik: BT. I. 355.). Az Árpádok korában ez egyedülálló bizánci forrásban találkozunk először azokkal a terminusokkal is, amelyek értelemszerűen megvannak Odo de Deogilonál és P. mesternél is. Manasses azt mondja: A magyar nép „sok szántónak és gabonatermő földnek élvezi a hasznát, mert a föld, melyen a *barmok legelnek*, füves és dús: a rét és nádas *legelője* kövér és gazdag, meg harmatos és vízöntözte-végtelen”.⁶¹

Bizonyos, hogy Odo de Deogilo és P. mester nem írott forrásból vette Pannoniára vonatkozó fenti kitételét. Erre mutat az, hogy a *tartalmilag* azonos jelentésű, de *nyelvileg* egymástól teljesen elütő kifejezés említésekor *mindkét író*, nyilván nem véletlenül a *dicere* igét használja (P. mester: terra Pannonie pascua Romanorum esse *dicebatur* ~ Odo de Deogilo: Terra hec in tantum pabulosa est, ut *dicantur* in ea pabula Iulii Cesaris extitisse), annak jelzésére, hogy valóban mindketten úgy *hallották* a megjelölést. E hallomás következménye lett aztán, hogy nyelvileg más- és más formát öltött ugyanaz a tartalom. A francia pap számára a *római* elsősorban a Galliát is meghódító Julius Caesar volt, P. mester számára pedig — aki a mondást az eredetihez közelálló formában őrizhette meg, megmaradt eredeti kétértelműségében a *római*: nyugat-római ~ kelet-római (= bizánci). A bizánciak ugyanis köztudomásúlag magukat hivatalosan mindvégig *rómaiaknak* (οἱ Ρωμαῖοι) nevezték, s ezt a XII. század második felében

⁶⁰ Ezeknek Pannoniára vonatkozó adatait részletesen feldolgozta: BORZSÁK I. Die Kenntnisse des Altertums über Karpatenbecken (Diss. Pannonicae I. 6.) Bp. 1936; A. GRAF: Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. Diss. Pannonicae. I. 5. Bp. 1936; A. MÓCSY: Pannonia. Pauly-Wiss. RE. Suppl. IX. 1962. 519—532.

⁶¹ Idézi GYÓNI M.: Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében. Bp. 1938. 26.

Magyarországon (görög befolyás kora!) nem tudni lehetetlen volt. P. mester tehát meghagyta a mondást a maga kétértelműségében: hadd higgye mindenki, amit akar: a görögök, a németek, vagy a pápa pusztítja Magyarországot javait.

A fenti szövegekből (9. és 11. fej.) továbbá az a megállapítás is önként adódik, hogy P. mester számára a *pascua Romanorum* meg a *terra Pannonie*. . . , ubi collocavissent *pastores suos* (*Romani principes*) szorosán együvé tartozó fogalmak, melyeknek közös inspirálója nyilván a *Pannonia* szó görög-bizánci népies-tudákos etimológiája lehetett. Erre mutat Odo de Deogilo és P. mester egymástól kifejezésben eltérő, jelentésben azonban azonos meghatározása, mely szerint *Pannonia*=*pabula* ~ *pascua*. A *Pannonia* szó ugyanis a görög nyelvérzék számára könnyen két elemre volt bontható, *πᾶν-voμός*, ill. egy ebből képzett melléknévi alak: *πᾶν-voμός* ~ *voμή*. *Πᾶν* = minden, *voμός*=*legelő* (Pape: *Griech. Wb.*: *Weideplatz*, *Weide für Vieh*; Schrevelius: *Lexicon manuale Graeco-Latinum* (Dresdae et Lipsiae 1752): *voμός* idem quod *voμή*: *pabulum*, regio, praefectura, provincia; u. itt. a latin-görög részben: *pascuum*: *βοσκημα voμός, δ; voμή*. Az ilyenféle összetételek sem voltak ritkák, mint *πανδασία* *πᾶν* (neutr.): minden + *δαίς* femin.: lakoma, „volständiges Gastmahl” vagyis „bőséges lakoma”. Ugyanakkor a *voμός* szónak „den Hirten betreffend” (Pape: *Griech. Wb.*) azaz „pásztori, pásztorhoz tartozó” jelentése is volt. A szó megvan az újjörögben is *voμή* alakban, „legelő” jelentésben. A népies ~ tudákos szófejtést természetesen nem igen zavarhatta emellett, hogy a *Pannonia* szó második tagjában *n* van a görög *m* helyén. Bizonyos, hogy az antikvitás nem ismerte ezt a népies szemmagyarázatot. Dio Cassius pl. a latin *pannus* „szövet, ruha” szóból magyarázza (XLIX. 36.6), ami még lehetetlenebb. A lehetőség azonban a fenti szófejtéshez adva volt a görög nyelvészek számára annál is inkább, mivel a *voμός* szót már az antik görögök használták „tartomány, kerület” jelentésben is a barbárok (így a szkíthák) földje egyes részeinek megjelölésére. (Vö. Pape: *Griech. Wb.*) Hogy egy ilyen népies-tudákos görög etimológia kerülhetett P. mester tudomására, arra nézetünk szerint bizonyíték, hogy a XII. század közepe táján Bizáncban járt Odo de Deogilo is ismeri a kifejezést, de azt más szinonimával (*pabulum*) adja vissza.

A magunk részéről nem is foglalkoztunk volna ezzel a hamis etimológiával, ha egyfelől a forráskritika nem vont volna messzemenő következtetéseket P. mester *pascua Romanorum* kifejezéséből (Vö. Hóman B.: *A Szt. László-kori Gesta Ungarorum*. Bp. 1925. továbbá C. A. Macartney: *Pascua Romanorum*. Századok. 1940. 1—11.), másfelől meg ez az adat nem volna jellemző P. mester bizánci kapcsolataira, arra, hogy bámulatosan jól van értesülve csak Bizánc területén élő nézetekről és hiedelmekről.

Emellett azonban Pannoniával és a P. mester által a honfoglalás korában feltüntetett lakóival (9. fej.: *quam terram habitarent Sclavi Bulgari et Blachii ac pastores Romanorum*) kapcsolatban éppen *Pannoniának* a fentiekben bizáncinak bizonyuló *pascua* ~ *pastores*^{61a} etimológiája nyomán, rá kell mutatnunk arra is, hogy amikor a bizánci XII. századi történetírók *Pannoniáról* és annak lakóiról, a *pannones*, ill. *παννώνιοι*-ról szólnak, ezen archaizáló néven nevezik igen sokszor nemcsak a magyarokat és ezek országát, a tulajdonképpeni Pannoniát, hanem a bulgárokat és azoknak Duna-menti, balkáni lakóterületét is. Az erre vonatkozó adatokat igen pontosan összegyűjtötte Moravcsik Gyula a *Byzantinoturcica* (Berlin 1958) II. köt. 244. lapon (és a MNy 1929. (XXXIII) évfolyamában p. 60.). Ezen adatok szerint *Παννώνια* in archaisierendem Sinne 1. „Ungarn” (X—XII. Jh.); 2. „Bulgarien” (XII. Jh.); *Παννώνες* in archaisierendem Sinne 1. „Ungarn” (XII. Jh.), 2. „Bulgaren;” (XII. Jh.) (vö. Moravcsik Gy.: *Byzantinoturcica*. II. p. 244.).

Ennek az első pillanatra szinte érthetetlen fogalomzavarnak végső oka, úgy látszik, a későantik történeti és földrajzi irodalomra vezetendő vissza. A *pannonokat*, *Pannonia* lakóit ugyanis, úgy látszik, már az időszámításunk szerinti II. század kezdetétől fogva „tudós”

^{61a} Jellemző, hogy a *pastores* szót sem használja P. mester a fenti összefüggésen kívül. Helyette a *subulci* és *bubulci* szavakat használja az 1. fejezetben.

spekuláció folytán azonosítani kezdték, ill. összekeverték a *Παλαιοες* = *Paeonii* néppel. E tekintetben már Appianusnál (III. 14) teljes a zavar, úgyhogy a paeonokra és a pannonokra vonatkozó adatok, mint W. Schmitthenner megállapította (*Historia*. VII. [1958] 208.) már teljes összevisszaságban kerülnek elénk. Utóbb azután a két nép lakóhelyét, *Pannoniát* és *Paioniát* is összekeverték, ill. egyenértékűen egyiket a másik helyett használták.⁶² Ezt az antik hagyományt folytatták tehát a későbbi bizánci történétírók a maguk archaizáló módján. S valóban Moravcsik Gyula a bizánci történétírók és egyéb források egész seregét állítja össze (*Byzantinoturcica*. II. 242.), amelyekben a „*Παλαιοες* in archaisierendem Sinne 1. 'Ungarn' (XI—XVI. Jh.); 2. 'Bulgaren' ” (XII. Jh.) jelentésben fordul elő, s ennek megfelelően ezeknek lakóhelye, országa: „*Παυονία* in archaisierendem Sinne 'Ungarn' ” (XII—XVI. Jh.).

A két nép és két terület összezavarásának nyilvánvaló oka, a két név: *Pannonia* és *Paionia* hasonló hangzása. Azonban *Paionia* a Duna-menti Pannoniával ellentétben az antikvitásban a Balkánfélszigeti Makedonia, amelyet a phryg eredetű *paeones* nép foglalt el, akik makedóniai Fülöp és Nagy Sándor idejében játszottak történeti szerepet. (Vö. M. Bessnier: *Lexique de géographie ancienne*. Paris 1914. p. 561.). A bizánci korban viszont — Moravcsik Gyula fenti összeállítására szerint — azoknak a balkáni népeknek archaizáló neve lett, akik Makedoniában s attól északra telepedtek meg, elsősorban a bulgároké és a földrajzi fogalmak összekeveredése után a pannoniái magyaroké is, ill. a Pannoniában és Paeoniában lakó népekre vonatkoztatva teljes összevisszaságban.

P. mester és műve szempontjából ez azért érdekes, mert a fenti, honfoglaláskori, szűkebb értelemben vett Pannonia népeinek felsorolásában (*quam terram habitarent Sclavi Bulgari et Blachii ac pastores Romanorum*) ugyanezt a zavart tételezhetjük fel, mint a XI—XII. századi bizánci történétíróknál. P. mester Pannonia honfoglaláskori lakóiként említi a szlávokon (szlovenek?) és a bulgárokon kívül, de a bulgárokkal együtt a Blachii-t is, akiket a bizánci XII. századi Niketas Choniates (+ 1213) Bulgária, (= a fentiek szerint Pannonia) lakóiként emleget *Βλάχοι* (az adatokat lásd: Moravcsik: *Byzantinoturcica* II. 91.) (= P. mester: Blachii) néven, akiknek tudvalevőleg döntő szerepük volt a XII. század végén újjászülető bolgár cárság megalapításában. (Erre vö. N. Banescu: *Un problème d'histoire médiévale: Création et caractère du second empire bulgare* (1185). București, 1943. és Ostrogorsky: *Gesch. des byzantinischen Staates*. München 1940. p. 321.) Könnyen lehet tehát, hogy P. mester Pannonia (= Dunántúl) népeinek a felsorolásában a Bizáncban használatos kettős értelmű — mert Magyarországra és a Bulgáriára egyaránt használatos — *Pannonia* népeit Sclavi Bulgari et Blachii = ac pastores Romanorum sorolja fel, akik egyúttal *valamennyien: pastores Romanorum*: a rómaiak pásztorai. (Ennek az értelmezésnek nem mond ellene a P. mesternél ehelyt használt ac kötőszó sem. Ez különben is részletkérdés.) Mindenesetre ez elfogadhatóbb magyarázat lenne, mint a Dunántúlon (= Pannoniában) P. mestert követve vlach telepeseket feltenni. (Vö. Pais D. térképét: *Magyar Anonymus*. Bp. 1926. Melléklet.) P. mester részéről viszont ez a „pontatlanság” ismét bizánci orientációra vall.

Hogy az ilyen földrajzi-történeti „elcsúszás” éppen az archaizálás és téves azonosítás következtében, meg a tudákos nyelvészkedés folyományaképpen milyen könnyen megtörténhetett a bizánci történétíróknál, arra nem kevésbé klasszikus példát idézhetünk Gyóni Mátyás nyomán⁶³ Ioannes Tzetzes (cc. 1110—1180) *Historiarum variarum chiliades* c. művéből. Tzetzes „az európai Mysia területével azonosítja hazánkat” — mondja Gyóni. „Két Mysia van — mondja Tzetzes —: az egyik a kisázsiai Kaikos folyónál, a másik pedig a Duna vidékén, mely nem más, mint Magyarország. Ezután Ptolemaios nyomán leírja a Magyarországgal tévesen azonosított Moesia superiort és Moesia inferiort. Míg tehát kortársai, pl. Kinnamos

⁶² Az egész kérdés összefoglalását és részletes bibliográfiát lásd: Mócsy: Pannonia. col. 520.

⁶³ Gyóni M.: Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében. Magyar—görög tanulmányok. Szerk. MORAVCSIK GYULA. Bp. 1938. 26.

és Niketas Choniates pontosan tudják, hol van Magyarország, vagy legalábbis annak déli része, addig Tzetzes téves képet ad róla, s a Balkánra helyezi hazánkat". Persze, az azonosítás alapja itt is egy „nyelvészeti” megállapítás; a bizánci görögben ui. az *oi* diftongus (Moisia) éppen úgy *i*-nek hangzott, mint a *Mysia* *y*-ja. Sőt az is nagyon valószínű, hogy Magyarország Balkánra való helyezését az akkor közkeletű *Pannonia* ~ *Paionia* felcserélhetősége is elősegítette, melyeknek „azonosságát” ugyancsak a tudákos nyelvészkedés deríthette ki a hasonló hangzás alapján.

Bármily tanulságos volna is tovább vizsgálni, hogy a *Pannonia* ~ *Paionia* földrajzi fogalmak összezavarása és az ezzel kapcsolatos *pascua Romanorum* kifejezés milyen további hullámokat vet a későbbi történeti és földrajzi irodalomban, erről itt le kell mondanunk, mivel P. mester művében úgy tűnik, további oly mozzanatok is találhatók, amelyek Bizánc felé mutatnak.

*

Ismeretes, hogy Árpádkori latin forrásaink pontosan különbséget tesznek *rex* és *dux* jelentése és a két méltóság között. A *dux* rendszerint a trón várományosa és egyúttal részuralkodó, mivel az ország egyharmad része, a *ducatus*, az ő fennhatósága alá tartozik. (Vö. Györffy Gy.: *A nemzetségtől a vármegyéig.*) Éppen egy bizánci forrásból (Iohannes Kinnamos, †1185 után) tudjuk, hogy ennek a *dux* címnek a magyarban az *uram* szó felelt meg.⁶⁴ A *dux* szó P. mesternél is méltóságot jelentő szó, mivel Árpád „vezér” neve mellől sohasem marad el. A „hét vezér” azonban már sohasem *dux* nála, hanem következetesen „septem principales persone”. Eszerint Álmos, ill. Árpád — minthogy ők P. mester szerint *dux*-ok — nem tartoznak a „Hetumoger”-ek, a „septem principales persone” közé. De így meg a hetes szám válik értelmetlenné! (Egyébként ebből a lehetetlen helyzetből is kikövetkeztethető, hogy eredetileg semmiként sem lehetett szó „hét vezérről” (septem duces), hanem csak „hétmagyarról”, a magyarok régi népnévéről.

A sereg-, vagy seregrész-vezérek neve P. mesternél, mint fentebb láttuk, legalábbis első említésükkor következetesen *principes* et *ductores*, utóbb azután már helyenként a *dux* is előfordulhat. Viszont országrészek, tartományok legfőbb vezetőit P. mester szintén következetesen *dux* titulussal emlegeti. Pl. *dux de Kieu*, *dux Zuburiensis*, *dux bicoriensis*, és legfőként Salán „vezérnek” és Bulgaria „vezérének” a *dux* szó jelöli a méltóságukat. Mivel Bulgaria *dux*-a a Gesta több helyéből kikövetkeztethetően nem önálló „fejedelem”, hanem a bizánci császár alattvalója, ami többé-kevésbé Salán *dux*-ról is elmondható, azért, azt hiszem, több-kevesebb valószínűséggel ez utóbbi *dux* titulusok is bizánci eredetre mennek vissza. Nem szuverén uralkodókat jelentenek, s a földterület, amelyen a főhatalmat gyakorolják, nem önálló ország, vagy fejedelemség, hanem fölöttük a hatalmat a bizánci császár gyakorolja, ahogy ezt Menemourout, a „bihari vezér” nyíltan meg is mondja: *terram hanc... per gratiam domini mei imperatoris Constatinopolitani nemo potest auferre de manibus meis* (20. fej.). S valóban a bizánci birodalomban a XII. század folyamán az egyes tartományok, themák vezetőinek, előljáróinak *dux* volt a titulusuk.⁶⁵ Du Cange görög glossáriuma megjegyzi még a *δουξ* szó alatt, hogy a provinciák *dux*-ain kívül voltak még az egyes városoknak is *dux*-aik. Ennek a jelentésnek forrásainkban szintén vannak nyomai (pl. Chron. comp. saec. XIV. cap. 104.).

A fentiek alapján összefoglalóul azt kell mondanunk, hogy P. mester nemcsak ismerte a bizánci középgörög nyelvet, hanem Bizánc XII. századi intézményeivel, politikai célkitűzéseivel és a birodalom szervezetével is tisztában volt, s ez ismereteit igyekezett a honfoglalás-kori Magyarország viszonyainak rajzában is felhasználni. Egyik-másik adata a mű keletkezési idejének a megállapítása szempontjából is nagy fontossággal bír.

⁶⁴ Vö. Gyóni M.: *A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei.* Bp. 1943. 104.

⁶⁵ Vö. OSTROGORSKY: *Geschichte des byzantinischen Staates.* München 1940. 260: „... in der Kommenenzeit sämtliche Vorsteher der Themen den Titel Dux tragen, wogegen als Katepane nunmehr die Untergebenen des Themendux bezeichnet werden, die älteste Bezeichnung Strateg aber schon im 11. Jahrhundert völlig verschwindet.”

P. mester török nyelvi ismeretei

Ama gyakori, hol békés, hol háborús érintkezés folytán, amely kétségtelenül már régi idők óta fennállott bizonyos török nyelvű népek és a magyarok között egyfelől, másfelől meg ugyanezen török népek (besenyők, kunok, kumánok és a régi bolgárok) és a bizánci birodalom között, nem igen lesz meglepő számunkra, ha a bizánci viszonyokról jól tájékozott P. mesterről kiderül, hogy a bizánci görög nyelv mellett valamely török (kumán?) nyelvet is értett — valamely szláv nyelven és a magyar nyelven kívül.

P. mester töröknyelvi ismeretének bizonyítására mindenekelőtt gestájának 32. fejezete látszik alkalmasnak. Itt arról beszél P. mester, hogy a szerinte Kiev alatt (10. fej) a magyarokhoz csatlakozó „kumán” vezéreknek, Ednek és Edömérnek Árpád vezér a Mátra-erdőben, nagy földet adott, ahol ezeknek unokája Pata, később várat épített:

„Tunc dux Arpad in silva Matra dedit terram magnam Edunec et Edumenec, ubi postea Pota nepos eorum castrum construxit, ex quorum etiam progenie longo post tempore rex Samuel descendit, qui *pro sua pietate Oba* vocabatur.”

Ezt a szakaszt Szabó—Mika⁶⁶ a következőképpen fordítja: „Akkor Árpád vezér a Mátra erdejében nagy földet adott Edunek és Edömérnek, ahol azután nemzetségéből származott sok idő múltával Sámuel király, kit *kegyességéért* Obának neveznek vala.”

A kérdéses helyet Pais Dezső is hasonló módon értelmezi:⁶⁷ „akit *kegyességéért* Abának hívtak.”

A latin szöveg *pro pietate* kifejezése azonban itt aligha fordítható *kegyességéért* kifejezéssel. Aba királyt ezzel ellenkezően krónikáink és a még kétségtelenül P. mester előtt írt Gellért-nagylegenda is⁶⁸ kegyetlen és kíméletlen zsarnoknak ábrázolják.⁶⁹ A krónikában nyilvánvalóan sokkal későbbi, XIII. századi interpolációnak kell tekintenünk azt a megjegyzést, hogy halála után néhány évvel Aba sebeit csodálatos módon behegedve találták.⁷⁰ Ezek szerint Aba „*pietas*”-a legalábbis vitatható. Nézetünk szerint ezen a helyen nem is Aba *kegyességéről*, „*pietas*”-áról van szó, hanem az *iránta megnyilvánuló* — s nem is a „nemzet” részéről, hanem saját *nemzetsége* részéről megnyilvánuló — *tiszteletéről*: ennek a tiszteletnek köszönhetette az Aba nevet, melyet nyilván saját törzse vagy nemzetsége adott neki.

Nyelvi szempontból a *pro sua pietate* kifejezés P. mester latin nyelvhasználata szerint is értelmezhető így: az ő *megtiszteltetése kedvéért*, vagy egyszerűen: *iránta való tiszteletből*. A *pro* praepositíót P. mester másutt is használja ilyen jelentésben. Pl. a 14. fejezetben: Salanus. . . Arpadium ducem Hungarie quasi deridendo salutavit et suos *pro risu* Hungarios appellavit: „*nevetség kedvéért, gúnyból*”. A 16. fejezetben: Salanus. . . unam sarcinam de herbis melioribus sabulorum Olpar quasi *pro risu deridendo*. . . duci Arpad misit: Mika—Szabó⁷¹ értelmezése szerint: „*mintegy nevetség okáért*”.

Nyelvileg tehát semmi akadályja annak, hogy a *pro sua pietate* kifejezést „*iránta érzett tiszteletből*” vagy „*megtiszteltetése kedvéért*” kifejezésekkel adjuk vissza. Ami viszont a kifejezés jelentéstani részét illeti, az *Oba* ~ *Aba* szó Gombocz Zoltán megállapítása szerint⁷² török tiszteleti jelző, ill. méltóságnév. Az idevonatkozó adatokat gondosan összeállította Gombocz, s ezek alapján megállapítja, hogy „az Árpád-kori magyarság közt, török (besenyő?) hatás

⁶⁶ I. m. 39.

⁶⁷ Magy. Anon. Bp. 1926. 63. és A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Bp. 1958. 118.

⁶⁸ Vö. erre: HORVÁTH J.: A Gellért-legendák forrásértéke. MTA I. O. XIII. 21—82.

⁶⁹ Vö. SRH I. köt. 332.: Aba vero rex devictus fugit versus Tysciam et in villa quadam in scoobe (recte: *scrobe*) veteri ab Hungaris, quibus regnans nocuerat, crudeliter iugulatur.

⁷⁰ SRH. I. köt. 332.: Post aliquos autem annos, cum esset effossus de sepulchro, sudarium et ipsius vestimenta invenerunt incorrupta et loca vulnerum resanata.

⁷¹ MIKA—SZABÓ: i. m. 26.

⁷² Árpád-kori török személynveink. MNy 1915. (XI.) 341—45.

alatt az *Aba* személynév és származékai igen gyakori volt”.⁷³ Valóban maga P. mester is említ egy *besenyő* főembert (57. fej.): „a besenyők földjéről jött egy vezéri (de *ducali* progenie) nemzetségből való vitéz. Neve Tanuzaba volt: Örkénd apja, kitől a Tomaj-nemzetség származik”.⁷⁴ A Gombocz által gondosan felsorolt személy- és helynevekből azonban nem tűnik ki, hogy a magyarok közt általános lett volna az *aba* szó jelentésének ismerete is. Ellenkezőleg, mivel az adatok szerint *szolgák* személyneveként is gyakori volt,⁷⁵ azt kell gyanítanunk, hogy a szónak a jelentése a magyar nyelvben ismeretlen volt^{75a} — mint ahogy a ma használt személynevek jelentése is túlnyomórészt ismeretlen, vagy legalább is nem közismert. Annál súlyosabban esik latba, hogy — fenti fejtegetéseink értelmében — P. mester *ismerte* az *oba* szó méltóságjelző jelentését, amilyen jelentése ennek a szónak csak a török nyelvekben volt ismeretes, Sámuel királyt — P. mester fenti helye szerint — „az *iránta való tiszteletből* nevezték Obá-nak. A Tonuzoba-ról fentebb idézett szakaszból is szemmel látható, hogy P. mester a név második elemének, az *oba*-nak, magas méltóságot jelző jelentését *értette*, s ezért írta Tonuzobá-ról, hogy „de *ducali* genere”, azaz „vezéri? fejedelmi? nemzetségből” származott.

Az elmondottak alapján aligha lehet kétségbevonni, hogy P. mester *értette* a *besenyők* vagy a *kumanok* török nyelvét. Erről egyébként gestája még további — részben az egész gesta értékelése szempontjából is igen lényeges — adatokkal is szolgál.

Itt a *tulbou* szóról kell röviden szólanunk. Munkácsi Bernát megfejtési kísérlete után⁷⁶ hosszú ideig kísértett a nyelvtudományi irodalomban az a nézet, hogy a P. mester Gestája 7. fejezetében előforduló *tulbou* szó, melynek jelentése biztosan *tömlő*, török, ill. mongol szó. P. mester szövege a szó jelentése felől nem hagy kétséget: „et fluvium Etyl super *tulbou* sedentes ritu paganismo transnataverunt (7. fej.). Előbb Pais Dezső⁷⁷, majd Ligeti Lajos⁷⁸ mutatott rá arra, hogy súlyos hangtani akadályai vannak annak, hogy a *tulbou*-t a *mongol tuluma*-ból, a magy. *tömlő* szavunkat meg a mongol *tülüme*-ből származtassuk. Így tehát a *tulbou* szó etimológiája ismeretlen lévén, (bár Pais a *Scriptores*. I. 41. jegyzeteiben felteszi, hogy török eredetű), további következtetéseket magából a szóból nem vonhatunk. Tárgyi szempontból azonban mégis figyelemre méltó ez a szó, mivel a XI—XII. századi bizánci források a *tömlőn* való átusztatást a *magyarokkal* kapcsolatban soha nem említik, ellenben annál gyakrabban szólnak erről a közlekedési eszközről a balkáni kumanokkal és besenyőkkel kapcsolatban. P. mester tehát a balkáni barbároknál tapasztalt átkelési módot adaptálta a honfoglaló magyarokra.

Ami a fentebb mondottakat tárgyi szempontból érinti, talán nem érdektelen, hogy *Niketas Khoniates* (†1210—1220 körül) *Kroniké* című művének abban a részében, ahol Manuel császárnak a magyarok ellen, majd a kumanok (*Scythae?*) ellen 1151-ben viselt hadjáratát beszéli el,⁷⁹ részletes leírást közöl arról, hogyan kelnek át a szkíták (=cumanok) a folyókon börtömlőkön.⁸⁰

⁷³ I. m. 342.

⁷⁴ Ford. PAIS: A magyarok elődeiről i. m. 138.

⁷⁵ 1086: „*Oba uinitor* in Arpad.” WENZEL, I. köt. 35; 1138: „*Oba servus* in villa Geysce” KNAUZ, Mon. Strig. I. köt. 91. — Kicsinyítő-képzővel: 1138: „*Abadi, servus* in villa Surcudi, KNAUZ, Mon. Strig. I. köt. 91., 1138/1329: „*Obudi, servus* in villa Wadashu,” KNAUZ, Mon. Strig. I. köt. 96.; 1211: *Obud*, WENZEL I. köt. 119; 1214: *Obud*, 1219: *Obudut* (acc.) Vár. Reg. 97. 182. §.; 1277: *Obud*, WENZEL IV. köt. 92.

^{75a} A méltóságjelölő szavak szolga-névként való gyakori használatát PAIS DEZSŐ „az ómagyar humor vagy irónia ékesen szóló bizonyítékaiként” értékeli, ami felteszi a szavak jelentésének ismeretét. Sok esetben ez nyilván így is volt. (Vö. Szó történeti és szófejtő tanulmányok. Bp. 1963. 123.)

⁷⁶ MUNKÁCSI B.: Ung. *tulbu* und *tömlő*. MSFOu. XVII. 284—289.

⁷⁷ PAIS D.: *Tömlő*. MNy 1934. 36.

⁷⁸ LIGETI L.: Mongolos jövevényszavaink kérdéséhez, NyK 1935. 219.

⁷⁹ L. II. c. 7. MIGNE P. G. lat. tant. edita. LXIX. 431—432.

⁸⁰ Flumen transeunt corio subere expleto, itaque compacto, ut nec minima guttula penetret. Quo Scythia consensu equinaque cauda prehensa, et sella ceterisque belli instrumentis impositis, equo pro velo, corio pro nave utens facile traicit Istrique vastum pelagus tranat.

„A folyón bőrtömlőn kelnek át, amelyet parafával merevítenek és úgy összeszerkesztenek, hogy azon egy csepp víz sem hatol át. Ebbe beszáll a szkíta és megragadva lovának a farkát miután fölrakta a nyerget és a többi hadi szerszámokat, a ló a (húzó) vitorlája, a tömlő a hajója s így könnyen átkel és átúsztat a Duna óriási tengerén.”

Más XII. századi bizánci történetírók a tömlőn való átkelést a besenyőkkel kapcsolatban írják le, úgyhogy P. mester ezt az átkelési módot még akár szemtanuként is ismerhette, de talán nem a magyarokkal, hanem a besenyőkkel vagy a kumanokkal kapcsolatban.

P. mester török nyelvi ismereteinek bizonyítása kapcsán szükségképp eljutunk *Gestá*-jának egyik legkritikusabb történeti kérdéséhez, ti. a kumanoknak és a honfoglaló magyaroknak szerinte együttes beköltözése kérdéséhez.

Mielőtt azonban a bonyolult és szerteágazó probléma fejtegetéséhez fognánk, helyesebb lesz egy ugyancsak töröknek látszó, bár nyilván helytelen etimológiát szemügyre vennünk, ti. a *Bolgár* népnév hihető etimologizálását.

Pais Dezsőnek tűnt fel először a P. mester szövegéhez írt latinnyelvű jegyzeteiben,⁸¹ hogy a *bolgár* Salanust s általában a *bulgarokat* büszkékné, dőlyfőseknek jellemzi P. mester. Az idevonatkozó helyek:

14. fej.: Salanus... *more Bulgarico*, ut mos est eorum, minari cepit... u. itt alább: Dux Arpad audita legatione Salani: *superbi* ducis, non *superbe*, sed humiliter eis respondit.

39. fej.: O Scitici, qui per *superbiam Bulgarorum* a castro Hungu vocati estis Hungari...

51. fej.: Menumorout, qui duci Arpad primo per legatos proprios *Bulgarico corde: superbe* mandando terram cum pugilo se daturum negabat.

Jól tudjuk, hogy a *bulgár* népnévnek általánosan elfogadott török etimológiája van,⁸² amely szerint egy török *bulya* keverni, összekavarni, összekavarni ige -r képzős nomen verbaleja a bulgar népnév stb. „keverék” jelentéssel. P. mester idézett helyei azonban arra mutatnak, hogy az író a *more Bulgarico*, *Bulgarico corde* kifejezéseket teljesen egyenértékűnek tartja a *superbe* latin szóval, mintegy *more Bulgarico ~ Bulgarice: superbe*; vagy: Salani: *superbi (=Bulgari)* ducis. P. mester tehát, úgy látszik, itt is etimologizál. S mivel a török *bulya* igének csakugyan van „*qui caput huc illuc versans superbe graditur, aliquo superbe ingreditur, superbe elate, arroganter, inflat se gerit, se praestat*”, azaz „fejét ide-oda hányva gögösen, elbizakodottan, szemtelenül, felfuvalkodva viselkedik”, jelentése is, szinte bizonyosra vehetjük, hogy a fenti helyeken P. mester török nyelvészkedésével állunk szemben. Hogy egy-egy esetben a bulgárok „gögös, fennhéjázó” viselkedéséről, magatartásáról a bizánci történetírók (Theophanes Continuatus X. sz.; Niketas Choniates (†1213) is megemlékeznek,⁸³ az annak a bizonyítéka, hogy a *bulgár*-szónak „gögös” értelme előttük sem volt ismeretlen. P. mester azonban bizonyosan független e bizánci *történetíróktől*, de az is szinte bizonyosra vehető, hogy a XII. század végén és a XIII. század elején, a második bolgár cárság megalakulása idején, a bolgároknak e fennhéjázásáról hangoztatott nézet elsősorban bizánci politikai körökben válhatott különösen időszerűvé. Erre alább még visszatérünk. A bulgár = „gögös, fennhéjázó” etimológia azonban P. mester török nyelvismeretének nyomós bizonyítéka.

Ezek után térjünk vissza P. mester kumánjaihoz. Mindmáig megfejtetlen kérdés, miért nevezi P. mester *kumánoknak* azt a török nyelvű néptöredéket, amely a honfoglaló magyarokkal együtt költözött be Pannóniába, mint a honfoglaló magyarok nyolcadik törzse, melyet Konstantinos Porphyrogenetos császár *kabar*-(ejtsd: kavar-)oknak nevezi.

Konstantinos Porphyrogenetos császár a X. század közepén írt *De administrando imperio* c. művének 38. fejezetében a kabarok (=kavarok) néperől szólván elmondja, hogy „az úgynevezett kabarok a kazárok nemzetségéből valók. És úgy történt, hogy valami pártütés

⁸¹ SRH. I. 104—105.

⁸² TOMASCHKE: Pauly—Wissowa R. E. s. v. Bulgaroi; NÉMETH GYULA: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1930. 95.

⁸³ Vö. ECKHARDT S.: Anonymus dőlyfős bolgárjai. MNy 1960. LVI. 248—250.

támadt közöttük a kormányzat ellen és belháború útján ki, felülkerekedett az előbbi kormányzatuk, és közülük egyeseket lemészároltak, mások pedig elmenekültek és elmenvén letelepedtek a türkökkel (=magyarok) a besenyők földjén, összebarátkoztak egymással és holmi kabaroknak nevezték el őket. Ennek következtében a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket (=magyarokat), és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök másik nyelvét is.”⁸⁴

Konstantinos szerint tehát a *kavarok* a magyarokhoz történt csatlakozásuk után, és már a mai Magyarországon is beszélték eredeti türk nyelvüket, s tekintve hogy három törzsük csatlakozott a magyarokhoz — Konstantinos szerint egy külön fejedelemmel, „aki máig is megvan”⁸⁵ — beolvadásuk, nyelvi önállóságuk elvesztése nem történhetett máról-holnapra, s így könnyen lehet, hogy P. mester korában még törökül is beszélhettek. Németh Gyula mindenesetre a P. mester szerint (9.—11. fejezet) Galiciában csatlakozott „*kumánok*”-ban a lázadó kavar törzseket látja, akik a magyarokkal együtt költöztek be Pannoniába.⁸⁶

Németh Gyula a P. mester által felsorolt hét „*kumán*” vezér (1. *Ed*; 2. *Edumen*; 3. *Etu*; 4. *Bunger pater Borsu*; 5. *Ousad pater Vrsuuru*; 6. *Boyta* a quo genus *Brucsa*; 7. *Ketel pater Oluptulma*) névsorának vizsgálata során megállapítja, hogy e nevek mind a törökből fejthetők meg s így bizonyítva látja, hogy „a kabarok kétségtelenül törökök”,⁸⁷ s a „*kumán*” vezérnévsor török mivolta Anonymus hitelességét bizonyítja.⁸⁸ Németh Gyula azonban a fenti vezérnévsor *Ousad*, *Vrsuuru*, *Boyta* neveit török szótövek magyar képzővel ellátott alakjainak gondolja,⁸⁹ s ebből a nyelvi jelenségből a kabarok elmagyarosodására következtet. Pais Dezső újabban azonban a fenti három névről meggyőző módon bebizonyította, hogy ezek „nemcsak az elő részében, hanem a maga egészében”⁹⁰ török nyelvi eredetűek, s éppen ezért a fent tárgyalt nevekben nem lát a kabarok elmagyarosodására vonatkozó bizonyítékokat.⁹¹

A mi szempontunkból e fenti vizsgálatoknak azért van különös fontosságuk, mert — különösen Pais 1962-ben írt fenti cikke — azáltal, hogy részletes nyelvi vizsgálataikkal bebizonyították, hogy P. mester „*kumán*” személynevei egyúttal a „maguk egészében” kifogástalan töröknyelvi alakulatok, inkább lehet belőlük e nevek lejegyzőjének, P. mesternek töröknyelvi ismereteire következtetnünk, semmint arra, hogy valamilyen írásos lejegyzés állott P. mester rendelkezésére, ahogy Németh Gy. gondolja. Alig hihető ugyanis, hogy e török neveket törökül nem tudó író ily pontosan képes lett volna leírni. De ennél talán még tovább is mehetünk. Aligha lehet véletlen, hogy a *Vrsuuru* név — *uru* elemének — melyet régebben a magyar *úr* szóval egyeztettek — a Pais által⁹² felhozott különböző töröknyelvi megfelelői közül éppen a *Codex Cumanicus uru* „*Semen*” adata felel meg a legtökéletesebben; továbbá az *Ousad* névnek ugyancsak a *Cod. Cumanicus* *ovsadi* alakja a pontos megfelelője. Ezekből az adatokból talán szabad arra következtetnünk, hogy P. mester annak a török népnek a nyelvét ismerte, amelyet a nyugati és bizánci források valóban *cumani*, *comani*, ill. *κούμανοι*, *κομάνοι*, az Orosz Évkönyvek pedig *polovec* és *polovci* néven emlegetnek.⁹³ Nagyon

⁸⁴ MORAVCSIK GYULA: Biborbanszületett Konstantin, A birodalom kormányzása. A görög szöveget kiadta és magyarra fordította Moravcsik Gy. Bp. 1950. 174—175.

⁸⁵ I. m. 175.

NÉMETH GYULA: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1930. 223.: „Anonymus szerint a honfoglaló magyarság hét magyar törzsből s egy csatlakozott „kun” törzsből állott. Ebből világosan adódik a hét kun vezér népének a kabarokkal való azonossága.”

⁸⁶ NÉMETH GY.: i. m. 239.

⁸⁷ I. m. 240.

⁸⁸ I. m. 239.

⁸⁹ I. m. 240.

⁹⁰ PAIS DEZSŐ: Úr volt-e valóban Vrsuuru? MNy LVIII. 1962. 140.

⁹¹ PAIS: I. m. 145—146.

⁹² PAIS: I. h. 140.

⁹³ Vö. MORAVCSIK: BT. II. köt. 167. és HODINKA A.: Az Orosz Évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916. index.

valószínű tehát, hogy P. mester a Konstantinos által *kavarok*nak nevezett s a honfoglaló magyarokkal együtt Pannóniába költöző töröknyelvű népet, illetve azoknak az ő korában is élő utódait *nyelvi* okokból nevezte *kumán*-oknak, azaz ezek nyelvét a XII. századi balkáni kumánok nyelvével találta azonosnak. Ez az azonosítás viszont egyfelől bizonyítja, hogy P. mester csakugyan tudott kumán-török nyelven, másfelől azt is bizonyítja, hogy a honfoglalókkal együtt beköltöző töröknyelvű nép P. mester működése idején legalább részben, még török nyelven beszélt. Az természetesen más kérdés, hogy ez a nyelvi alapon történt azonosítás — akárcsak nyelvi szempontból is — minden tekintetben jogosult volt-e, azaz a kumánok nyelvével való teljes azonosságot jelenti-e, vagy csupán annyit, hogy P. mester a honfoglalókkal együtt beköltöző néprész nyelvének török-kumán jellegét állapította meg — az esetleges különbségekre azonban már nem volt tekintettel.

Mindamellett még így sem ellentmondásmentes a *kumanok* szerepeltetése P. mester művében, mivel nemcsak a magyarokhoz csatlakozott *kavar* törzseket nevezi kumánoknak, hanem egy olyan népet is, amely a magyarok és kavar-kumánok beköltözése előtt Glad bodonyi (de Bundryn) vezérnek segítségére volt a Marostól Orsováig terjedő vidék elfoglalásában (11. fejezet), sőt e vidéknek a hódító magyarok ellenében védelmezője is a bulgárok és blac-ok kötelékében, szövetségében (44. fej.). Viszont a Meszesi kapun túl lakó *Blasi* et *Sclavi* népek vezére, „Gelou quidam Blacus” már a honfoglalók megjelenése előtt „sok jogtalanságot szenvedett el a *kumánok* és besenyők (Picenatis) részéről (25. fej.) P. mester szerint. Ez a székelyek Erdélybe való betelepítésének (XI. sz.) emléke lehet.

Ezek a helyeken a kumánok — a XII. század végi állapotoknak megfelelően — többnyire a bolgárok és blachok szövetségében harcoló török nép, amelyet a nyugati és bizánci források egyaránt *cumani*-ként emlegetnek, s akiknek részük volt a második bolgár birodalom megeremtésében is.⁹⁴

Mindezek alapján tehát ki kell mondanunk, hogy P. mester csupán abban következetes a *cumani* terminus használatában, hogy ezen a néven csak török nyelvű — bár egymástól időben és földrajzi elhelyezkedésben egyaránt különböző — népeket jelöl, a konstantinói *kavarok* esetében teljesen anakronisztikusan, a többi esetben pedig a nyugati és bizánci szóhasználatoknak megfelelően ugyan, de a Magyarországon a XI. század második felétől kezdődően s az egész XII. század folyamán következetesen használt *cuni* ~ *kun* terminológiával szöges ellentétben. Minthogy ezen a ponton irodalmi hatásról P. mesternél aligha lehet szó — erre legalábbis semmi jel nem mutat — csak arra gondolhatunk, mint fentebb már kifejtettük, hogy P. mester a Balkánon és a bizánci birodalom területén megismert *kumán* nép török *nyelve* alapján kumán-nak nevez minden magyarországi töröknyelvű népet, tekintet nélkül a Magyarországon használatos régebbi *kun* terminusra.⁹⁵ Besenyőket viszont nem ismer, csak az irodalmi hatást mutató Picenati-kat.

Az természetesen könnyen lehet — bár bizonyítékunk nincs rá —, hogy a magyarok *kun*-nak nevezték a honfoglalókkal együtt Pannóniába költöző *kabar* törzseket is, a krónikákban rendelkezésünkre álló adatok azonban azt mutatják, hogy a külföldi forrásokban *cumani*-nak nevezett népet emlegetik krónikáink *cuni* vagy *kuni* néven I. László király idejétől kezdve Kálmán, majd II. István királyok idejében is, sőt a XIII. században beköltöző *cumani*-knak is magyarul *kun* lett a nevük. Ezen a ponton tehát P. mester — legalább is ami a *cuni* ~ *kuni* népnév használatát illeti — tudatosan szakított e név Magyarországon szokásos használatával — feltehetőleg a saját török-kumán nyelvi ismeretei nyomán.

A *Gesta* 13. fejezetében említett *Loborcy* személy, ill. folyónév — bár ez nyilván a törökből fejthető meg,⁹⁶ P. mester török nyelvi ismereteinek bizonyítására nem használható fel,

⁹⁴ Vö. ERDÉLYI L.: Anon. III. Béla jegyzője. Szeged 1933. 7.

⁹⁵ A kérdésről másként PAIS D. A Script. jegyzeteiben: SRH I. köt. 42—43. és 102.

⁹⁶ Vö. MELICH J.: Laborc. MNy XIX. 69—71., és MELICH J.: A honfoglaláskori Magyarország. 18—19.

mivel nem szól arról, hogy a *Laborc* nevet milyen nyelven értelmezi. Maga Melich is elismeri,⁹⁷ hogy a *Laborc* és *Haram* nevek „a bolgár-törökség mellett csak közvetve vallanak”. Ellenben felhasználható ebből a szempontból is a 15. fejezetben említett *Ketelpotoca* víznév, amelyet P. mester egy „kumán” vitéznek *Ketel*-nek a nevével hoz kapcsolatba, akit a hét kumán vezér között is felsorol (8. fej. VII. duces Cumanorum. . . *Ketel* pater Oluptulma) s neve csakugyan török közszónak bizonyul „vezeték, hátsó” jelentésben.⁹⁸

Annak, hogy P. mester az általa leírt török neveket *értette*, s így a török (kumán?) nyelvben való jártassága kétségbevonhatatlan, van egy döntő bizonyítéka is. Szerinte a hetedik kumán vezérnek, *Ketel*nek a fia *Oluptulma*. Ezen a néven emlegeti őt a 8, 10 és 14. fejezetben, míg a 15. fejezetben egyszerre *Tulma*-nak nevezi ugyanezt a vitézt: *Ketel* et filius suus *Tulma*. Ez a szokatlan jelenség abban leli magyarázatát, hogy az *Oluptulma* név két elemből álló összetett név, melynek egyik eleme a török *Alyp*, *Alp* 'hős'; a másik eleme pedig a szintén török *tolma*, amely a köztörök *tol-* 'voll sein, gefüllt sein, sich füllen' ige *-ma* képzős igei származéka (Vö. Gombocz Z.: *Árpád kori török személynéveink*. MNY 1915. (XI.) 151.) A név jelentése tehát „hős-töltelék, hős-gombóc” lehetett. E név első elemét, az *Alyp*, *Alp* „hős” szót P. mester nyilván tiszteleti jelzőnek érezte-*értette* s így a *tolma* elemtől elválaszthatónak vélte és el is választotta attól. Arra ugyanis nyilván nem gondolt itt, hogy a törökben az *Alp*, *Alyp* elemmel képzett névösszetételek, vagy „kettős” nevek igen gyakoriak voltak. Gombocz (i. h.) a következőket idézi: *Alp-Kus*, *Alp-Arslan*, *Alp-Turan* etc. Ez az önkényes elválasztása a két név-elemnek a legbiztosabb jele annak, hogy P. mester csakugyan értett valamely török nyelvet. Nyilván ez a magyarázata annak is, hogy a „kumanok”-nak oly nagy szerepet biztosított a honfoglalás történetében, sőt az sem kizárt, hogy maga is valamilyen módon e „kumánok” közé tartozott, vagy legalábbis nagyon közelről ismerhette őket, amint alább erre még visszatérünk.

III.

P. mester kora és a nyelvészeti irodalom álláspontja

A) Helyesírástörténeti megfontolások

Ami P. mester magyar szavainak nyelvi állapotát illeti, a kérdés kétségtelenül még további részletvizsgálatokat igényel, de azért itt is figyelemreméltó eredményekre mutathatunk rá.

Igen fontosak Knieszsa István megállapításai P. mester helyesírására vonatkozólag. Egyik megállapítása negatív, amennyiben határozottan kijelenti, hogy „nincs egyetlen egy kancelláriai kiadvány sem, *sem* II. Béla alatt vagy után, *sem* III. Béla és Imre alatt, amelynek hangjelölése akár megközelítőleg is hasonlítana Anonymushoz.”⁹⁹ Ez a megállapítás természetesen nem akarja kétségbevonni P. mester kancelláriai működését, hiszen erre maga P. mester utal bevezető szavaiban, hanem csupán annyit jelenthet, hogy nem maradt ránk olyan oklevél, amely valóban P. mester kezétől származnék. Jelenti azonban azt is, hogy *helyesírástörténeti szempontból nincs okunk P. mester művét II. Béla és közvetlen utódai időszakához kölni*, ahogy ezt Jakubovich tette. Helyesírástörténeti vizsgálatok tehát a fentiek szerint határozottan ellepe szólnak P. mester feltételezett II. Béla-kori kancelláriai működésének is.

Ezt a negatív megállapítást azonban több pozitív és a kor meghatározás szempontjából is mérlegelendő megfigyelés egészíti ki. A *č* = cs hangnak következetes s betűvel való jelölése Knieszsa szerint „a XII. század második felétől fogva szinte eltűnik”.¹⁰⁰ Annál súlyosabban esik a latba, hogy ez a helyesírási sajátosság „két XIII. század eleji emlékekben, a tihanyi apátság

⁹⁷ I. m. 22.

⁹⁸ Vö. NÉMETH GY.: A honf. magyarság kialakulása. Bp. 1930. 239.

⁹⁹ KNIEZSA ISTVÁN: Helyesírásunk története . . . Bp. 1952. 81—82.

¹⁰⁰ I. m. 82.

1211-es összeírólevelében és a Várad Regestrumban” nagyobb számban előfordul,¹⁰¹ állapítja meg Kniezsa. Ebben az összefüggésben talán az a jelenség sem merő véletlen, hogy P. mester Szerencs nevét *Zeremsu* (22. 31.) mellett két alkalommal *ch*-val *Zerenche*-nek írja, ami a XIII. sz.-ban általános helyesírási sajátság lesz.

Sajátságosnak mondja Kniezsa¹⁰² a χ hangnak a gestában 5-ször is előforduló *c* jelét (Bucna 24, 27, *Zyloc*, *Ziloc* 22=*Zilah*, *Bodoctu* 50=*Bodajk*). Szerinte „erre a XII. század végétől van néhány adatunk.¹⁰³ S valóban meglepő módon erre a hangjelölésre ismét a XIII. sz. eleji Várad Regestrumban találunk számos adatot. A kormeghatározásnál — ha e jelenségeknek van kormeghatározó értékük — nyilvánvalóan nagyobb súlyuk van a későbbi időkre mutató adatoknak, mint a korábbi időkre utalóknak, mivel a visszamutató adatok mindig *surviva*nce-nek, továbbélésnek, hagyománynak is tekinthetők. Így tehát jellemzőnek kell tartanunk, hogy a *Gesta Ziloc Zyloc* (c. 22=*Zilah*) „sajátságos” írásmódjára éppen a Várad Regestrumban találunk pontos megfelelőket:

VR. 187. sz. 1220-ból: *Ziloc* villa [opp. *Zilah* in com. Szilágyközép—Szolnok]; u. o.: *curiali comite de Ziloc*; viszont a korábbi időből (?) származó adat: VR. 310. sz. 1214-ből: *de villa Ziloch*. Vö. HB. *mulchotja*, *ozchuz*, *achsin*, *zoboducha*, *charm*ul, *chomuv*, *choltat*.

P. mester *Bodoctu* (c. 5=*Bodajk*) helynevének írásmódjához ugyancsak feltűnő párhuzam kínálkozik a Várad Regestrumban:

VR. 172. sz. 1214-ből: *de villa Boct* (p. 193: *Nunc Bojt* in com. Bihar); VR. 287. sz. 1214-ből: *de villa Boctu* (p. 191. *Nunc pagus Bojt* in com. Bihar); VR. 331. sz. 1208-ből: *de villa Botcu* (!) (p. 156: *Rectius Boctu*, *serius Bohtu*, *Boht*... *nunc vero Bojt* in com. Bihar); VR. 262. sz. 1213-ből: *de villa Buht*; VR. 101. sz. 1221-ből *Petro de villa Bokc* (p. 260: *Bokc*=*Bocht*=*Boht*=*Bojt* *pagus* in com. Bihar).

Hasonló jelenséget tapasztalunk az Abauj megyei *Zsujta* helynév helyesírását il etően a Várad Regestrumban:

VR. 5. sz. 1219-ből: *Reynold de villa Sucta* (p. 234: *Nunc Zsujta* a Göncz septentrionem versus in com. Abauj).

A fenti példák azért bírnak különös jelentőséggel, mert a fenti *ct*~*xt* írásmód *xt* hangértékének megfelelően előfordul a *ht* helyesírási változat is a fenti *Buht* (1213) mellett a későbbi *Sajti*-nak elődje *Soht*-ként írva:

VR. 92. sz. 1221-ből: *Laurentius de villa Soht*, melyhez a kiadó megjegyzi p. 258: *Nunc Sajt pronuntium esse constat. Sajti nominatus est olim pagus comitatus Csanadiensis, qui hodie Sajtény vocatur, at est etiam penes Tasnad in com. Szilágy alias Közép-Szolnok praedium, Sajti nomine.*

A Várad Regestrum (1208—1235) vallomása szerint tehát a χ hang jele mind szóvégen (*Ziloc*), mind a *xt* kapcsolatban (*Bodoctu*) a XIII. század elején még túlnyomó többségében megvan és azonos P. mester helyesírási gyakorlatával, helyenként azonban már *-h* hangjelölés is található. Viszont χ hang jelölésében a Várad Regestrum *c* és *h* jelei (VR. *Boctu*~*Buht*; *Sucta*~*Soht*) mint egymásnak *hangalak* szempontjából megfelelő írásbeli (helyesírási) variánsok tökéletesen megfelelnek P. mester Bycoriensy (169), Byhoriensem (389) helyesírási variánsainak (itt még a *Bikoriensis* alakok is tekintetbe vehetők !); másfelől meg a χ -hangnak a fenti *c*~*h* jelölése mellett az előforduló *ch*-val való jelölésére, mely a HB és a VR korának összekapcsolása szempontjából lényeges, de eddig kellően nem értékelt jelenség, VR: *Ziloch*: HB *mulchotia*, *ozchuz*, *achsin*, *zoboducha*, *charm*ul stb. A HB χ -hang jelölése (*ch*) és P. mester χ -hang jelölése (*c*~*h*) között az összekötő kapcsot ismét a pontosan datálható VR. hangjelölése adja, amelynek bizonyossága szerint a χ -hangot a XIII. sz. elején (és Kniezsa i. h. szerint a XII. sz. végén is) *c* (k) *h* *ch*-val jelölték: Vö. VR *Ziloc* (1220) *Ziloch* (1214) HB: *mulchotja*,

¹⁰¹ I. m. 82.

¹⁰² I. m. 81.

¹⁰³ MNy XXIV. 325.

achsin, charmul, chomuv, choltat. Ennek alapján a HB helyesírása a VR helyesírásával volna egykorú, a VR helyesírása meg több lényeges ponton is azonosítható a P. mester helyesírási gyakorlatával. Semmiképpen nem azonosítható azonban a II. Béla király *utáni* helyesírási gyakorlattal.

Ami P. mester művében az *s* (=sz) hang *következetes* *z* jelölését illeti, amely mellett kétszer előfordul az *sc* jelölés (Scereducy c. 45 és Scery c. 40) és a Susudal, Sudal (c. 7 és 46) helynévben az *s* is, ez a következetesség figyelemreméltó ugyan, de egyáltalán nem feltűnő, ha a Várad Regestrum vallomásával vetjük egybe e jelenséget. Azok a személy-, ill. helynevek amelyeket P. mester *z* betűvel ír *s* (=sz) hangértékben, a Várad Regestrumban is *kivétel nélkül* *z* betűvel vannak írva:

Anon: *Zobolsu*: VR. 381. sz. 1213-ból: curialis comes de *Zobolcz* (?), VR. 152. sz. 1213-ból: comite de *Zobolch*; VR. 144. sz. 1213-ból: curiali comite de *Zobolch*; VR. 316. sz. 1214-ből: Curiali comite de *Zobols*; VR. 242. sz. 1216-ból: de villa *Zobolsu* [Baranya m.]; VR. 12. sz. 1219-ből: curiali comite de *Zobolch*; VR. 64. sz. 1219-ből: comite de *Zobolchy*; VR. 212. sz. 1221-ből: cives castri de *Zobolch*; u. o.: provincia *Zobolch*; u. o.: comes curialis de *Zobolch*; VR. 213. sz. 1221-ből: comprovinciales de *Zabolch*; VR. 214, 215, 216, 220. sz. 4-szer: 1221-ből: comprovinciales de *Zobolch*; Egyetlen esetben sincs *s*-sel, vagy *sc*-vel írva! Viszont:

Anon: *Zemera*: VR. 207. sz. 1222-ből: *Zemerem* (acc.) ioubagio castri. VR. 132. sz. 1234-ből: *Scemer* filius *Scemera*; VR. 282. sz. 1215-ből: *Scemera* reus.

An. *Zotmar*: VR. 379. sz. 1213-ból: ioubagio castri *Zothmar*; VR. 295. sz. 1214-ből: comes *Zothmariensis*; VR. 317. sz. 1214-ből: comes de *Zothmar*; VR. 183. sz. 1215-ből: ioubagiones castri de *Zotmar*; VR. 181. sz. 1215-ből: comite de *Zothmar*; VR. 275. sz. 1215-ből: curiali comite de *Zathmar*; VR. 86. sz. 1219-ből: Demeno comite de *Zothmar*; VR. 58. sz. 1220-ből: comite de *Zothmar*; VR. 102. sz. 1221-ből: castrenses *Zathmar*, uo.: comitis de *Zothmar*; VR. 370. sz. 1221-ből: comite de *Zathmar*. Kivétel nélkül *z*-vel írva.

Anon. *Zoloucu* ill. *Zolocu* VR. 155. sz. 1213-ból: *Zoloc* de villa *Rechel* (=Kecel a Kraszna mellett).

A fentiek szerint tehát a *Szabolcs* és *Szatmár* név a VR-ban kivétel nélkül *z*-vel fordul elő, akárcsak Anonymusnál; a *Szemere* név viszont egy esetben *z*-vel, 2 esetben *sc*-vel van írva; az *sc* jel azonban Anonymusnál is előfordul *s* (=sz) hangértékben. Eszerint tehát az *s* (=sz) hangnak *z*-vel való következetes jelölése, különösen bizonyos szavak esetében korántsem elszigetelt jelenség még a XIII. sz. elején sem.

Fontosabb Kniezsának az anonymusi *s* (=sz) hangok jelölésére vonatkozó tételéből egy nemleges megállapítás, hogy ti. P. mesternél az *s*-betű *sz* hangértékben egyáltalán nem fordul elő, holott „az egész XII. századon keresztül kisebb-nagyobb arányszámban mindenütt megtalálható”.¹⁰⁴ Ez nagyon lényeges és nézetünk szerint egyenesen korjelölő sajátság, vagy legalábbis annyit jelent Jakubovich megállapításával *szemben*, hogy P. mester művét helyesírástörténeti szempontból *lehetetlen* a XII. században elhelyeznünk. Ezt csak még teljesebbé teszi Kniezsának az a megállapítása, hogy „az *s* betű *č* (=cs) hangértékben főként néhány emléünkben gyakori (pl. Anon., Vár. Reg.), egyébként aránylag ritka”,¹⁰⁵ azaz helyesírástörténeti szempontból a két mű között valamiféle megfelelés, ill. félreismerhetetlen rokonság tényleg fennáll — nyilván időbelileg. Míg azonban P. mester művében a megfigyelt helyesírási sajátságok egy író egyéni rendszerének is tekinthetők, addig a Várad Regestrum, mely csaknem 30 év (1208—1235) alatt a káptalan előtt hivatalosan lefolytatott jogi ügyleteket foglal írásba, bizonyosan több notárius egyéni sajátságain túl nagyjából rendszert képez helyesírás szempontjából. Ha a kettő között éppen a legkritikusabb helyesírási kérdésekben

¹⁰⁴ Kniezs: I. m. 82.

¹⁰⁵ I. m. 20. és 34.

annyi meglepő egyezés található, ez véletlen aligha lehet, s belőle bizonyos mértékig kronológiai következtetést levonni jogosult eljárás.

P. mester a *č* hangot *s* betűvel írja (kivéve Szerencs nevét, amelyet egyszer Zerenche-nek, egyszer Zerensze-nek ír¹⁰⁶), holott a XII. sz. végétől egyre jobban hódít a *ch* írásmód. Ennek ellenére a VR-ban, meg részben a 1211-es tihanyi összeírásban túlnyomó még az *s*-es írás, akárcsak Anonymusnál. A *č* hang *s* betűvel való jelölését a XIII. sz. elején Kniezsa „határozottan régies”-nek minősíti,¹⁰⁷ de ugyanakkor megállapítja, hogy a Várad Regestrumban „feltűnően sok az *s* (ti. *č* hangértékben — H. J.), amelynek pedig az 1211-es oklevélen kívül alig van másutt egyikét nyoma. Itt pedig 60-szor található.”¹⁰⁸

Anon. *Bulsu*, *Bulsuu*: VR. 148. sz. 1213-ból: *Bulsuh* dux exercitus de castro Zounuc; u. o. *Bulsu*; VR. 282. sz. 1215-ből; *Bulsu* ioubagio Petri; VR. 241. sz. 1216-ből: *Bulsuhut* (acc.; libertinus); VR. 78. sz. 1219-ből *Bulsu* bilotus de Heues; VR. 205. sz. 1222-ből: villa *Bulsu* (ma Böcs, Abaúj-Zemplén m.); VR. 95. sz. 1220-ból: biloto *Bulsu*; VR. 358. sz. 1229-ből: *Bulclu* ioubagio castri *Clu*.

Itt csak a legkésőbbi adatban (1229) szerepel a *ch*, mindamellett nem bizonyos, hogy ez egyúttal időrendet is jelent, mivel lehet, hogy az adat egy másik jegyzőtől származik. Fontosabb ennél, hogy a VR-ban a Bulcsu név 1213–1222-ig csak a „régies” *s*-es írással fordul elő.

Itt kell vizsgálat alá venni az Anonymus-irodalomban régtől fogva döntő kronológiai érvként tekintett *Csanád* nevet, nemcsak írásmódja, hanem hangalakja miatt is. A Szi-lágyi Lóránd által nagy gonddal összeállított adatokból¹⁰⁹ megállapítható, hogy ez a név szemlély és helynévként 1185-ig (III. Béla uralkodásának a közepe) kizárólag *Sunadi*, *Zunadi*-, *Chunadi*- (1166-ban) hangalakokkal és helyesírással fordul elő, leszámítva a 1111-es (*Chonadiensis*) és az 1113-as (*Chanadiensis*) két, más szempontból is kivételt képviselő Kálmán-kori zabori oklevelet. 1185 után *Sanad*, *Senad*-, *Cenad*-, *Chnanad*- (először 1198-ból), *Chenad*- (először 1199-ből) hangalakokkal és írásmóddal fordul elő. Ezzel szemben a Várad Regestrum idevonatkozó adatai meglepő és igen érdekes adatokat tartalmaznak mind hangalak, mind helyesírás szempontjából. De, úgy vélem, ezek az adatok sem azonos értékűek; különbséget kell tenni köztük jelentés-funkciójuk szerint. A *Csanád* névnek ui. tisztázatlan az etimológiája, de legrégibb formájában *Sunadi* (: csunadi) mindenesetre egybeesett, vagy legalábbis nagyon hasonlított a nyelvünkben talán török jövevényszóként élő „csunya” szavunkkal, amely (szolga-) személynévként eléggé gyakori az Árpád-korban.¹¹⁰ A „csunya” szavunk közszói használatban hangalakilag az egész nyelvtörténet folyamán, úgy látszik, nem változott, de mint — feltehetőleg egykori személynévből alakult — helynév, különösen amióta egy püspökség és egy egész vármegye neveként kezdett szerepelni, és így mintegy hivatalos terminussá válva elvesztette eredeti jelentését: lassanként hangalakilag is megváltozott és teljesen elszakadt közszói hangalakjától, és annak írásképtől is. Így nem lehet véletlen, hogy a Várad Regestrumban a szó, mint a *püspökség* neve természetesen megegyezett az akkori (XIII. sz. eleje), hogy úgy mondjuk, *hivatalosan* használt terminus hangalakjával, sőt írásmódjával is. Ilyen funkcióban kétszer fordul elő a szó: VR. 344. sz. 1222-ből: episcopo Desiderio *Chanadensis* (!); VR. 249. sz. 1222-ből: *Chanadiensem* canonicum (acc.).

Mint *vármegyének* és a vármegye nevével összefüggő *nemzetiségnek* és az ezzel kapcsolatos helynévnek szintén elváltozott formájában szerepel a név: VR. 158. sz. 1213-ból: Geruasium

¹⁰⁶ Vö. Kniezsa: i. m. p.

¹⁰⁷ I. m. 33.

¹⁰⁸ I. m. 34. Vö. Kniezsa MNy XXV. 33.

¹⁰⁹ Száz. 1937. 142–144.

¹¹⁰ V. ö. Berrár Jolán: Női neveink 1400-ig. Bp. 1952. 10.; 1198: *Cune* (OMO. 63.); 1199: *Chunus* (HO. V. 2.), stb.

de genere *Chenad*; VR. 107. sz. 1220.: Paulo comite de *Chenadu*; VR. 43. sz. 1219-ből: pristaldo Georgio de *Chonad*; VR. 45. sz. 1219-ből: *Chenadini* (locativus) helynév Csanád m.-ben.

Ezekkel az adatokkal szemben a VR-ban is előfordul a „csunya” jelentésű *Sunad* név, mint alárendelt (vagy egy esetben talán szolga?) személyek nevéként, sőt helynévként is, de nem a hatalmas Csanád nemzetség nevével kapcsolatos csanádmegyei helynévként: VR. 254. sz. 1213-ből: *Sunad* castrensis de Clus. Két, 1219-ből származó ügydarabban (VR. 75 és 77. sz.) van említve egy villa *Sunad*, melynek fekvése azonban nem állapítható meg, bizonyos azonban, hogy nem a Csanád megyei Csanád-ról van szó, mivel az ügyiratokban a váci püspökséghez tartozó személyek pörösködnek, az ügy pristaldusa meg a Vác közelében levő Rátót faluból való (pristaldo Péntek de villa *Ratolt*). Ezen kívül még egy 1221-ből származó ügydarabban (VR. 363. sz.: *Chunad* ioubagio castri Sumpsey) fordul elő személynévként.

Ami tehát P. mesternél a *Sunad* személynév írását illeti, ez beleillik a XIII. század első harmadában a VR. tanúsága szerint még helyenként divatozó írásmód rendszerébe. Ami azonban az ekkori *Chenad*, *Chonad*, *Chanad* névformák és P. mester *Sunad* nevének kapcsolatát illeti, P. mester e tekintetben valószínűleg még az élő hagyományra támaszkodhatott. Mindenesetre 1247-ben említve találunk egy bizonyos Pongratius filius Kelemenus bani de genere *Chanad*-ot;¹¹¹ az apa, *Kelemenus bán* éppen a század elején működhetett magas bán-i méltóságában s a hatalmas nemzetségből egy ugyancsak 1247-ből¹¹² származó oklevél a nemzetség osztozkodása kapcsán Izsákot, Barnabást, Fülöpöt, Pangratiust, Gregoriust, Dionist és Wgud-öt említi ugyanebből a nemzetségből. P. mester úgy látszik nagyon ismerős lehetett a Csanád megyei viszonyokkal és ismerhette személyesen is a megye hatalmas birtokos urait; közülük egyet, ti. Velek-et (Velec, Veluc, Veluquio), egyenesen a honfoglaló vezérek sorában emleget, és a csanádi püspökséghez tartozó egész vármegyét, Zaránd-ot (később Arad m.) ajándékoztat neki Árpád vezérrel (An. c. 52.: Veluquio dedit comitatum de Zaránd). Az egyik *Velek*-et 1225-ben II. András király *dux*-nak (herceg? bán?) nevezi. Így tehát genealógiai kutatásai során P. mester kiásta, ill. megőrizte, nyilván személyi kapcsolatai révén a XIII. századi Csanád v. Csanád nemzetség *Csunád*, ill. *Csuryád* nevű őseit. A *Csanád* névnek P. mester részéről valóban — korához képest — régies *Sunad* írásmódja és főként hangalakja tehát tudatos etimologizálás eredménye, s mint ilyen a „korjelző” helyesírási és hangtani érvek sorából — nézetünk szerint — törlendő adat.

A helyesírással kapcsolatban emeljük ki még Kniezsa nyomán, hogy a *c* hangnak (*a* előtt) *ce*-vel (*Topulucea* 31, *Ponoucea* 44, *Wereuecca* 33 (helyesen: *Wereuecea*), *Vereucea* 56, *Rabuceam* (acc) 50, szó végén pedig *cy*-vel (*Loborcy* 2-szer 13, *Lucy* 20, *Miscoucy* 31, *Scereducy*) 45, *Racy* 42, 57), valamint a *d'* hangnak *ge* és *gy*-vel való jelölése a XII. században ismeretlen,¹¹³ holott P. mesternél velárisok előtt és szóvégen is előfordul, (*pl. Zogea, Zogea, Geula, Naragy*) továbbá, hogy a „*ce* és *ge* jelölés együttesen Anonymuson kívül sehol másutt nem található”.¹¹⁴ E francia eredetűnek magyarázott¹¹⁵ jelenség ha nem is együttesen, de külön-külön legalábbis részben, és egyes elemeiben, ismét XIII. század eleji emlékekben fordul elő, és a Váradi Regestrumban!

VR. 227. sz. 1221-ből: villa *Libicy* [p. 226.: Pagus Libicz a Marczali orientem versus, nunc pars pagi Libicz-Kozma in com. Somogy]; ugyanez a helynév előfordul a VR. 85. sz. 1219-ből *Libik*-nek írva, ami nyilván sajtóhiba *Libic* helyett; a VR. 266. sz. 1213-ből viszont, Laurentium de villa *Libeci*. VR. 116. sz. 1220-ből: Teutonici de decem villis . . . *Guncy* (=Gönc:

¹¹¹ WENZEL ÁUO. VII. köt. 220.

¹¹² WENZEL ÁUO. VII. köt. 242.

¹¹³ KNIEZSA: I. m. 80, 82.

¹¹⁴ I. m. 82.

¹¹⁵ MELICH MNY. X. 388; BÁRCZI: Melich-Emlékkönyv. 42; BÁRCZI: Influence française dans l'orthographe hongroise du moyen âge. Acta Linguistica. I. 25.

Abauj m.); VR. 124. sz. 1220-ból: *castrenses de villa Drancy* (=Forsan pagus Daróc qui a Beregszasz occidentem versus adiacet.).

De nemcsak szóvégen találkozunk a VR-ban a *cy*-, ill. *ci*-vel, hanem *a* előtt is: VR. 221. sz. 1221-ből: *monasterii de Taplucya* Miskocii; VR. 41. sz. 1219-ből: *ioubagiones monasterii de Taplucia*.

Kniezsa szerint a *cy* ebben a korban, ti. a Váradi Regestrum írása idején, nem feltűnő.¹¹⁶

Franciás jelölésmód Anonymusnál, hogy a *g* hangot *e* előtt *gu*-val írja.¹¹⁷ Kivéve a *Bunger* nevet, „ha ugyan ezt a nevet valóban *g*-vel kell olvasni” — jegyzi meg Kniezsa. Ugyanezt a jelenséget tapasztaljuk a Váradi Regestrumban is:

VR. 109. sz. 1220-ból: *de villa Guezt* (=Geszt, Bihar m.); bár ugyanezt a 265. sz. 1213. ből: *villa Gest*-nek írja; VR. 86. sz. 1219-ből: *villa Senguér* (=Csenger, Szatmár m.); VR. 242. sz. 1216-ből: *villa Guerdei* (=Gerde, Baranya m.); VR. 183. sz. 1215-ből: *villa Guernezt* (Csánki I. 487. szerint *Gernyez* Szatmár m.-ben).

Ugyanez a helyzet az 1211-es tihanyi összeírásban is.¹¹⁸ *Pl. Egueteu* (=égető); *Leguine* (=leginy); *Syguer* (=siger); stb.

E helyesírástörténeti szemlénket azzal a konklúzióval zárhatjuk, hogy a részletes vizsgálatok nem igazolják Jakubovich 1925-ben felállított tételét, mely szerint „helyesírás szempontjából Anonymus műve a XII. sz. közepére mutat”. Kniezsa részletekbemenő vizsgálatai után kétségtelenné válik, hogy Anonymus helyesírása mint *rendszer* az egész XII. századi gyakorlattól lényegesen elüt, s bár a maga *egészében* a XIII. századi gyakorlattal sem egyezik, egyéni helyesírási rendszerének legkritikusabb pontjain a „régies színezetű” Váradi Regestrummal és az 1211-es összeírással vehető egybe leginkább. Ilyenek: a *χ* hang *c* jelölése, az *s* (=sz) hang *z* jelölése, a *č* hang *s* jelölése, a *c* hang *ce~cf* jelölése, ill. a szóvégi *c* hang *cy* jelölése, a *g* hang *gu* jelölése *e* előtt, továbbá a *d'* hang *ge* ill. *gy* jelölése velárisok előtt és szóvégen.

Hogy P. mester műve és a Váradi Regestrum között kétségtelenül megállapítható összefüggésre eddig nyomatékosabban nem mutattak rá (de lásd Kniezsa utalásait!), annak oka nyilván az, hogy P. mester művéhez a megkívánt párhuzamot — egyébként jogosan — a királyi kancelláriából kikerült oklevelekben keresték. Könnyen lehet azonban, hogy az a néhány oklevél, amelyet P. mester mint notárius írt — sokat nemigen írhatott — történetesen nem maradt ránk, ill. ha egyik-másik mégis tőle származnék, ennek sem volna különösebb bizonyító értéke. Minden valószínűség szerint igaza van ui. Kniezsának, amikor a III. Béla kancelláriájából kikerült oklevelekről azt mondja: „Az oklevelek helyesírásának lényeges különbségei még annak a föltevését sem engedik meg, hogy a kancellárok maguk bármilyen befolyást gyakoroltak volna az oklevelek magyar szórványainak írásmódjára... a készen hozott oklevelet a kancelláriában csak átfogalmazták... de a birtokok neveit, a határozatokban előforduló földrajzi neveket a készen hozott feljegyzésekből változatlanul másolták át.”¹¹⁹

E helyesírástörténeti vizsgálatok alapján szabad talán nyomatékosabban, mint ez eddig történt az anonymusi irodalomban, rámutatni arra, hogy P. mester művében a fentiek szerint jelentkező *legjellegzetesebb* helyesírási sajátságok a XII. század második feléből együttesen nem mutathatók ki, sőt szórványosan is csak egyik-másik (ezt Kniezsa is leszögezte!) viszont *legsajátosabb* helyesírási sajátságai, részben együttesen is, részben külön-külön, egytől egyig megtalálhatók a XIII. század elejéről, ill. a század első harmadából származó terjedelmes emlékekben, az 1211-ből származó tihanyi összeírásban és a Váradi Regestrumban. Ez tehát annyit jelent, hogy P. mesterben II. Béla notariusát nemigen kereshetjük. Annál valószínűbb viszont, hogy a „néhai” III. Béla notáriusa volt.

¹¹⁶ I. m. 33. Vö. Kniezsa: MNy XXV. 28—29.

¹¹⁷ Kniezsa: i. m. 81.

¹¹⁸ Vö. Gácsi Imre: Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátságai. Bp. 1941. 9.

¹¹⁹ Kniezsa: i. m. 11.

Szilágyi Lóránd 1937-ben megjelent példamutató Anonymus-tanulmánya bő nyelvtörténeti anyag felsorakoztatásával valószínűsítette, hogy magyar nyelvtörténeti szempontból sincs áthághatatlan akadálya annak, hogy P. mestert műve alapján III. Béla király (1172—1196) egykori jegyzőjének tartsuk. Hogy ennek ellenére nyelvészeti irodalmunk mégis egy fél századdal előbbi időre, II. Béla (1131—1141) király utáni időkre teszi a Gesta íratását, annak jól indokolható oka az, hogy a Gesta csakugyan régies nyelvallapotot mutat, továbbá az, hogy Szilágyi Lóránd — nem lévén nyelvész — óvakodott attól, hogy a Gestával kapcsolatban összeállított nyelvtörténeti anyagának vallomását kellőképpen általánosítsa, és így adataival ne csak *bizonyítson*, hanem valóban *bebizonyítsa*, hogy P. mester műve nyelvtörténeti szempontból is *csak és kizárólag* a XII—XIII. század fordulójára tehető, ahová Szilágyit más — történeti jellegű — megfigyelések vezették. Pium desiderium! A valóság azonban a nyelv — mint történeti-társadalmi fejlemény — területén is ellentmondásos és így a nyelvtörténet területén mutatkozó esetleges ellentmondások feloldásához is meg kell találni a megfelelő módszert.

Mindenesetre, ami P. mester Gestája magyar nyelvi adalékainak nyelvtörténeti értékelését illeti, szinte megfellebbezhetetlennek látszik Jakubovich Emil 1925-ben egyidejűleg több dolgozatában is hangoztatott ama nézete, melynek legpregnansabb megfogalmazását az „Adalékok legrégibb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez” című cikkében adta (MNy. 1925. p. 31.), mely szerint „(Anonymus) magyar *nyelvtörténeti adatai*, *helyesírása*, jobban párhuzamba állíthatók a XII. század közepéről, mint végéről vagy éppen a XIII. század elejéről származó okleveleink e nemű adataival. A vele egykorúnak tartott Halotti beszédnél pedig *tetemesen régibb* nyelvallapotot mutat.”

A leghatásosabb ebben a megfogalmazásban a *Halotti beszédre* való hivatkozás, melyhez viszonyítva P. mester nyelvi adatait, — csakugyan szinte önként adódik a megállapítás, hogy P. mester műve mintegy fél századdal korábbi nyelvi állapotokra mutat a Halotti beszéd állapotánál. Ez szinte kényszerítő erejű megállapítás P. mester művének XIII. század-eleji megírása ellen. Ám Jakubovich tétele *ebben a formában* mégsem lehet — bizonyos korrektívumok figyelembevételével nélkül — igaz. Ha ugyanis Jakubovich tételét mereven érvényesítjük, és a Halotti beszéd nyelvi állapotát tesszük meg normának és kormeghatározónak a XII—XIII. század fordulóján, vagy esetleg később létrejött nyelvi emlékek számára, ez ahhoz vezetne, hogy tekintélyes számú, a Halotti beszéd *utáni* időből *datált* hiteles dokumentumot nyelvi okokból jóval a Halotti beszéd elé kellene besorolnunk, mint pl. az 1208—1235 között létrejött és pontosan időhöz köthető Várad Regestrum „archaikus színezetű” ügyiratait. Az ellentmondás tehát nyilvánvaló: Jakubovich tétele a Várad Regestrum esetében sem tartható fenn, s így nagyon is kérdésessé válik, vajon fenntartható-e P. mester művének kormeghatározása tekintetében.

A kérdés végleges tisztázására, a nyilvánvaló ellentmondás feloldására mi természetesen nem vállalkozhatunk, ez a nyelvészeti kutatás megoldandó feladata. Annyi azonban világos, hogy datálatlan nyelvemlékeink korának — és ide tartozik P. mester műve is — a meghatározásakor nem lehet kizárólagos szempont a nyelvi állapot egyszerű lemerése, hanem emellett messzemenően tekintetbe kellene venni a végső kronológiai konklúzió levonásakor elsősorban a nyelvjáráskutatásnak a nyelvtörténet területén is érvényesíthető tanulságait. Ilyen irányban alapvető kezdeményként üdvözölhetjük Bárczi Géza „Történeti nyelvjáráskutatás” című dolgozatát (MNy. (XLIII) 1947. p. 81—91.) melyben kimutatja, hogy már a X. századi magyar nyelvben is legalább két magyar nyelvjárással kell számolnunk, s a „Magyar Hangtörténetében” (Bp. 1954. 16.), a *-di*, *-ti* ~ *-du*, *-dü* képző alakváltozataival (ez P. mester leggyakoribb képzője) kapcsolatban hangsúlyozza, hogy „itt időrendi kérdésről van szó és a fejlődés során a labiális alakok szaporodnak, ... de az is valószínű, hogy az adatok megoszlásában területi

(=nyelvjárási) tényezőket is figyelembe kell venni. A kettő kombinációja a dolog nyitja.” Pais Dezső meg részint a „Nyék” című dolgozatában a magyar nyelv régi nyelvjárásainak, még ugor-kori előzményeire mutat rá, majd a „Magyar irodalmi nyelv kialakulása” című nagyszabású művében a nyelv történetének a különböző történeti feltételek között lassanként s nem ellentmondások nélkül történt egységesülési folyamatát, s e folyamat dialektikus mozgását ábrázolja sokoldalú körültekintéssel. Így tehát annak a statikus, egysíkú történeti nyelvszemléletnek a bázisát, amelynek képviselője Jakubovich volt, időközben súlyos csapások érték, de P. mester Gestájának nyelvtörténeti jellegű megítélésében a helyzet hosszú ideig alig változott. De mégis! Bárczi Géza egyik tehetséges tanítványa, P. Hidvégi Andrea, nyilván mesterének buzdítására, három (folytatásos) dolgozatot szentel Anonymus szórványainak *hangtani* vizsgálatára, mely cikkek közlése azonban meglehetősen elhúzódott. Első cikke „A magánhangzók labializációja Anonymus magyar szórványaiban” címen 1951-ben jelent meg (Magyar Nyelvjárások, szerk. Bárczi Géza, Debrecen, 1951. 95—117.), melynek folytatása csak 1955-ben jelent meg a „Palatálisok nyiltabbá válásának problémája” (MNy. 1955. 17—23.), majd „Adalékok Anonymus nyelvjárásához” címen (U. o. 156—163.). A három dolgozat fontos mondanivalójának végső eredményei csak az utolsó közleményben voltak levonhatók, tehát 1955-ben. Hidvégi ugyanis éles szemmel észrevette, hogy P. mester Gestájának magyar szórványaiban hangtörténeti szempontból két, egymással ellenkező és egymást keresztező hangfejlődési tendencia figyelhető meg, ti. a labializáció fokozatos térhódítása ($i > \ddot{u}$; $\ddot{i} > u$; $a > \ddot{a}$, ill. $\ddot{d} > o$), másfelől meg a labializációval ellentétes hangfejlődési tendencia, ti. a zárt hangok nyiltabbá válása ($i > \ddot{e}$). Úgy gondolta Hidvégi, hogy e hangtani jelenségek vizsgálata, „s a nyelvi jelenségekből levonható következtetések alkalmasint megerősítik majd Jakubovich (Kleb. Eml. 210) »feltételese« kormeghatározását a Gesta keletkezéséről” — mondja Hidvégi első cikkének a bevezetőjében (MNyj. 1951. p. 95.). Ám, tanulmányának végén, aprólékos és módszeres vizsgálatok után, kénytelen kijelenteni, hogy vizsgálatai kronológiai szempontból — mert hisz éppen ez volt a kitűzött cél: meghatározni hangtani jelenségek nyelvtörténeti vizsgálata alapján Anonymus korát — nem jártak sikerrel, mert azok a hangtani jelenségek, amelyekről régebben azt tartották, hogy *kronológiai szempontból biztos kormeghatározást tesznek lehetővé: szinkronikusan jelentkeznek Anonymus nyelvében*, mint két egymásbahatoló nyelvjárás, ti. az e-ző (nyiltabbá válás) és ü-ző (labializációs tendencia) egyidejűleg és egymás mellett élő nyelvi jelenségei. Kár, hogy Hidvégi nem folytatta megkezdett vizsgálatait, de negatív eredményei az Anonymus-problémakör esetében súlyos pozitívummá válnak, mivel módszeres vizsgálatai során világosság derült arra, hogy ami nyelvi szempontból első pillanatra kronológiai értékűnek látszott, az különböző nyelvjárások szinkronisztikusan fennálló nyelvi jelenségekként értékelhető.

Természetesen, ami a palatálisok módszeres vizsgálata során Hidvégi munkája nyomán kiderült, az érvényes lehet a velárisok esetére is, de érvényes lehet pl. a tövégi hangzókra vonatkozólag is. Éppen Bárczi mutatott rá (M. Hangtört. 15.) arra a különös jelenségre, hogy a tövégi rövid magánhangzók „teljes eltűnése már az ősmagyar korban megindult, hiszen Konstantinos Porphyrogenetosnál (950 táján) előfordulnak már esetek, mikor a magyar szó végéről a magánhangzó hiányzik.” Közelfekvő az a feltevés, hogy egyik nyelvjárásban ez korábban ment végbe, míg a másikban megmaradt, s így ez utóbbinak szükségképpen archaikusabb a színezete, de adott esetben ez a jelenség kronológiai értékkel mégsem bír. Ugyancsak Bárczi mutatott rá, éppen a Halotti beszédre hivatkozva, hogy különbség van az „írott” nyelv, és az élő beszéd között: „Az oklevelek nyújtotta nyelvi formák, mint a hivatalos nyelv általában, érezhetően archaikusak. A HB (= Halotti beszéd) tanúsága e téren nem megvetendő,” — írja (M. Hangtört. 18.).

Ezek szerint a mai nyelvészeti irodalom már korántsem állítana fel olyan merev nyelvészeti sorompókat, mint ezt Jakubovich tette annak idején: Másfelől meg — ezt is el kell ismerünk — a P. mester Gestája körüli homályt a történeti-filológiai vizsgálatok sem oszlatták el annyira, hogy a nyelvészetnek aszerint szükségképpen *kellett* volna kialakítania álláspontját.

Minthogy a legtöbb nyelvtörténeti és helyesírástörténeti sajátság, ami P. mester művére jellemző, előfordul a Váradi Regestrumban is — esetleg a jelenségek bizonyos százalékos eltolódásával — a magunk részéről nem látjuk akadályát annak, hogy P. mester művét a XIII. század elején próbáljuk meg elhelyezni.

IV.

Történeti megfontolások

A) Az „országhatárok megállapításáról”

Az „országhatárok megállapításáról” (de constitutione regni) szóló utolsó fejezetében P. mester úgy nyilatkozik, hogy „Zulta vezér . . . kitűzte Magyarország határait a görögök felé egészen *Vaszil kapujáig és Rácföldig, Nyugat felé egészen a tengerig, ahol Spaloto városa van.*” A Vaszil kapu tudvalevőleg azonos a Balkán hegységen keresztülvezető Claustra Sancti Basilii szorossal Szófia és Philippopolis között; a Rácföld pedig a Morava folyó nyugati elágazása közelében kezdődött s kb. a Drináig terjedt nyugatra. Ettől nyugatabbra a dalmát tengerpart húzódott a dalmát város-államokkal, amelyek közül P. mester itt Spalatót említi. Ha ezeket a földrajzi pontokat a térképre vetítjük, akkor megkapjuk a P. mester szerinti honfoglaláskori Magyarország déli határait. Ez lényegében az Al-Dunától jóval délre, sőt a Balkán hegységen is túl, valahol Szófia és Philippopolis között kezdődött s kissé észak felé kanyarodva szinte nyílegyenesen tartott Nis-től nyugatra a Dalmát tengerparti városig, Spalatóig. P. mester ennek a déli határnak a megvonásában a maga módja szerint korántsem önkényesen járt el. Előkészítette ezt már művének korábbi fejezeteiben is. Az előzmények visszanyúlnak a 38. fejezetig, ahol a Salanus vezér és Árpád vezér közötti döntő ütközetről van szó. Salán előbb a görög császártól és a bolgárok dux-ától kér segítséget,¹²⁰ amit azok meg is adnak neki.¹²¹ Salanus ebben az időben Titelben tartózkodik és ide jönnek a szövetséges görög és bolgár csapatok is,¹²² innen indul az ütközetbe Salán vezér és serege. Ugyanakkor Árpád vezér és népe a Tisza mellett, Alpár homokjáról indul a küzdelembe, amelyet P. mester szerint valahol Alpár és Titel között vívnak meg. Pontosán nem lehet tudni, hol ütköztek meg, mert a megfutamodó görögök és bolgárok menekülés közben a *Tiszába* fulladnak, s „ezért azt a helyet, ahol a görögök vesztüket lelték, attól a naptól kezdve mostanig görögök révének hívják” (39. fej., ford. Pais D.). Eszerint ez a rév a *Tiszán* volna Alpártól valamivel délre. Viszont ugyanezen fejezet híradása szerint „Salán vezér, . . . amint látta, hogy övéi alulmaradnak a küzdelemben, futásnak eredt, s hogy életét megmentse, Bolgárfehérvárba [=Belgrád] sietett” (Pais D. ford.). Belgrádba az út nyilván a Titeltől nyugatra feltehető Dunai révén, a *portus Greci*-n történhetett. A mi szempontunkból azonban ez nem lényeges kérdés. Ellenben P. mester egész honfoglalás-története szempontjából alapvetően fontos, hogy a Salánnal vívott döntő csata után a magyarok Salánt üldözve ostrom alá veszik Bolgárfehérvárt is, ahová Salán menekült.¹²³ Bolgárfehérvár védője azonban már nem a tönkrevert Salán, hanem ennek rokona (consanguineus-Salani ducis), a *bulgárok dux*-a, aki *görög* csapatok segítségével száll szembe az ostromló magyarokkal.¹²⁴ A magyarok *görög és bolgár foglyokat* ejtenek s azokat „vasra

¹²⁰ 38. fej.: dux Salanus . . . misit legatos suos ad imperatorem Grecorum et ducem Bulgarorum, ut sibi auxilium darent causa pugne contra Arpad ducem Hungarorum.

¹²¹ 38. fej.: Imperator Grecorum et dux Bulgarorum magnum exercitum Salano duci miserunt.

¹²² 39. fej.: Dux autem Salanus cum adiutorio Grecorum et Bulgarorum egressus de Tetel . . .

¹²³ 41. fej.: transnavigaverunt Danubium . . . in illo loco, ubi fluvius Zoua descendit in Danubium, et inde egressi contra Albam Bulgarie civitatem equitare ceperunt.

¹²⁴ 41. fej. Tunc dux Bulgarorum consanguineus Salani ducis cum magno exercitu contra eos pugnaturus cum adiutorio Grecorum accessit.

verve elküldték Árpád vezérnek Magyarországra”. A 42. fejezet töretlen folytatása ennek az elbeszélésnek, melynek lényege, hogy a *dux Bulgarie* ajándékokat küld ezután a magyar vezéreknek és békéért könyörög, továbbá „azt is megüzente, hogy nem fogja pártját nagybátyjának, Salán vezérnek, hanem *meghódolva híven szolgál majd Árpád vezérnek és évi adót is fizet majd neki*. Azok pedig ráállva a békére és a „vezér” fiát (*proprium filium ducis*) zálogul elfogadva „Bolgárország” sok javával eltávoztak, a „vezért” pedig bántatlanul hagyták.¹²⁵ Ez az elbeszélés más szavakkal annvit jelent, hogy a magyarok *elfoglalták és egyúttal hódoltatták is Bulgáriát* s éppen azért bocsátották szabadon Bulgária dux-át, hogy az a vállalt kötelezettségeknek eleget tehesen. A félreértés elkerülése végett azonban P. mester még nyomban hozzáteszi az előbbi mondatokhoz, hogy magyarok „azután útjukat folytatva a Vaszil-kapuig mentek; majd innen tovább indulva a rác-földet hódították meg . . . Erről a helyről felkerekedve egészen a tengerig jutottak s annak a hazának minden nemzetét erőszakkal és szépszerével a magyarok vezérének, Árpádnak az uralma alá hajtották. *Spaloto* városát szintén elfoglalták, sőt egész Horvátországot meghódították.” (Pais D. ford.)

Itt tehát részletezve megkapjuk az utolsó fejezetben (57. fej.) jelzett déli határokat „a görögök felől”. Az ország déli határa ezek szerint jóval az Al-Dunától délre, sőt a Balkán hegységtől is délre érintkezik csak Görögországgal. Ennek nem mond ellene P. mesternek a Dunával kapcsolatos ama megállapítása sem, hogy a Duna „Regensburgtól Görögországig (38. fej.: . . . aquam Danubii, que a *Ratispona in Greciam* descendit) folyik”. A Fekete-tenger melléke ugyanis egészen a Duna torkolatáig még a második bolgár cárság megalakulása után is (1186—1204) bizánci görög fennhatóság alatt maradt, s P. mester is az ország déli határainak megvonásakor csak azt mondja, hogy a határ a Balkán hegységtől délre, a Vaszil kaputól pedig nyugatra terjed az Adriáig, és nem egyszersmind keletre is a Fekete-tengerig. Így tehát a Duna valóban „*in Greciam descendit*”, még a második bolgár cárság megalakulása után is. Így mindazok az elgondolások, amelyek P. mester fenti adata alapján olyanféle kronológiai érvet próbáltak kovácsolni, hogy a bolgár cárság restaurációja után (1186) a Dunának Görögországhoz már semmi köze sincs, mivel akkor a Duna már Bulgária földjén folyik, s így P. mester adata 1186-ot megelőző időkre mutatna — nem járnak helyes nyomon.¹²⁶

Hogy Magyarországtól délfelé hol kezdődik Görögország területe, azt egészen félreérthetetlenül megmondja P. mester a 44—45. fejezetekben. A 44. fejezet vége felé Zuardu és Kadusa arra kéri Árpád vezért, „hogy adjon nekik engedélyt arra, hogy *Görögországba mehessenek* és ott meghódítsák maguknak egész Macedoniát a Dunától egészen a Fekete-tengerig”.¹²⁷ Itt az sem lényegtelen természetesen, hogy P. mester már előbb a 41—42. fejezetben részletesen beszámolt Bulgária meghódításáról, ahogy fentebb láttuk. — Árpád vezér természetesen megadja az engedélyt, s így Zuard és Kadusa előbb az Alduna melletti nevezetes erődöt, a Nándorfehérvártól délkeletre fekvő *Barancsot* (=Branicevo) foglalják el, majd innen mindjárt a Balkán hegységen túl fekvő *Scereducy* (=Sardika=Szófia) várához „érkeztek”, mire a „bulgárok és macedonok népei” nagyon megijedtek. „Erre annak a földnek a lakosai mindvalahányan elküldötték követeket sok ajándékkal, hogy a földet *hódolva* felajánlják és fiaikat kezesül átszolgáltassák nekik. (Pais D. ford.) A két magyar vezér erre tovább vonult túl a Vaszil kapun és elfoglalta Fülöp király várát (=Philippopolis) „majd Kleopatra városáig az egész földet meghódították s hatalmuk alatt tartottak mindent Durazzó városától egészen a rác-földig” (Pais D. ford.), sőt itt valahol le is telepedtek (nyilván a Vardar folyó táján)

¹²⁵ PAIS D. ford.; 42. fej.: . . . *dux Bulgarie* misit nuntios suos cum diversis donis . . . deprecans eos, ut paci faveant, et insuper mandavit, quod partem Salani ducis avunculi sui non foveret, *sed Arpadio duci Hungarie subiugatus fideliter serviret et annuale vectigal persolveret*. Illi vero paci faventes proprium filium ducis in pignus accipientes cum multis bonis rebus *Bulgarie* discesserunt et *ducem* eorum illesum dimiserunt.

¹²⁶ Így HÓMAN B. sem.: A Szt. László kori Gesta Ungarorum. Bp. 1925. 67.

¹²⁷ 44. fej.: . . . ut eis licentiam daret in *Greciam* eundi, ut totam *Macedoniam* sibi subiugarent a Danubio usque ad *Nigrum Mare*.

a Sobamogera (erről szóltunk fentebb). A *Fekete-tenger* helyett tehát ez a csapat is — az *Adriáig* jutott. Ez a terület viszont már Görögország, hiszen a Sobamogera is „in Grecia remansit”. (Ebből is világos, hogy a *Cleopatram* egyszerű szövegromlás Neo-Patras helyett.) Az akkori *Bulgáriához* viszonyítva viszont Görögország a Vaszil kapun túl, Philippopolisnál kezdődött. S valóban, egy XII. századi, ismeretlen szerzőtől származó Szentföldi itinerarium (*Descriptio itineris in Terram Sanctam, sive Via Hierosolymitana*)¹²⁸ azt mondja, hogy az út a Szentföldre Magyarországon keresztül (ezt itt nem részletezzük) vezet a Szávaig: „ad flumen magnum, quod vocatur Suonna, in cuius ripa ultra flumen posita est civitas bona et dives, quae vocatur *Belgrada, initium Bulgariae*. De Bulgrada (!) per desertum in septem diebus per sylvam nimiam et per montes et colles ad castellum, quod vocatur *Nis*. De Nis per desertum usque castellum, quod vocatur *Straliz* (=Sredec=Sardica: Szófia) in quatuor diebus. De hoc castello in aliis quatuor diebus ad unum magnum fluvium, praeter alios fluvios multos, qui interfluunt Bulgariam. Ultra fluvium illum (csak a *Marica* lehet) posita est civitas, quae vocatur *Philippopoli: prima civitas est Macedoniae regionis. Ibi inter illum fluvium terminatur Bulgaria et incipit Macedonia.*”

Bulgária határa tehát dél felé, Görögország felé, e XII. századi itinerarium szerint éppen úgy, mint P. mester fenti ábrázolása szerint, Philippopolis a Marica folyó mellett.

Ezek szerint tehát P. mesternek a Balkán félsziget e részéről vallott nézetei a XII. századra vonatkozóan igazolhatók, hitelesnek vehetők. A kérdés azonban éppen az, hogy közelebb-ről, pontosabban meg lehet-e határozni ezen adatok alapján azt az időpontot, amikor a mű létrejöhett. Itt előljáróban csak annyit jegyzünk meg — s alább ezt részletesen próbáljuk majd igazolni is —, hogy Magyarországnak az a déli határa, amelyet P. mester a fentiek szerint részletesen megrajzolt, Manuel bizánci császár halála előtt (1180) és III. Béla király 1181—83-iki bolgár hadjárata előtt *teljesen elképzelhetetlen*. Ezt alább részletesen kifejtjük. Itt csupán arra szeretnénk röviden rámutatni — amit fentebb már érintettünk is —, hogy P. mester ábrázolása szerint Magyarország területének tekintélyes része, a Duna—Tisza köze és a Garamtól keletre a felső-Tisza vidéke *közvetlenül* a *bolgár* Salán dux fennhatósága alá tartozott, sőt részben e vidék lakossága is (vö. Laborc vidékét, délen meg Csongrád várának lakóit) a bolgarszláv néphez tartozott. Salán dux viszont — nem egészen tisztázott módon — valahogy függőségben van Bulgária dux-ától. Egyik helyen (41. fej.) P. mester úgy nyilatkozik, hogy a dux *Bulgarorum* rokona (consanguineus) Salán dux-nak; a 42. fejezet szerint még Salán Bulgária dux-ának a nagybátyja, s így mindkettőjüknek öse volt az a nagy Kéanus — maga is Bulgaria dux-a —, aki „a görög császár segítségével és annak tanácsára elfoglalta a Rutének határa felé eső földet”.¹²⁹ Salán dux-ról mindenestre nem mondja P. mester, hogy a görög császár alattvalója, de annyi biztos, hogy Salán segítséget *kér és kap* a „görögök császártól és a bulgarok dux-ától”. (38. fej.) Ezzel szemben a Bulgárok dux-a nem *kér* segítséget a görög császártól, de mégis rendelkezik felettük Bolgárfehérvár (Alba Bulgariae) ostromakor (41. fej.).

Ez óvatos és bizonytalankodó előadásból arra lehet talán következtetnünk, hogy P. mester ezen a ponton kényes kérdéseket akar megkerülni. Nem akarja azt mondani, hogy Magyarország területe bizánci fennhatóság alatt állott egy dux (Salanus) vezetése alatt, mert ez kellemetlenül emlékeztetne a Manuel által kimondottan hangoztatott történeti igényekre Pannoniával szemben.^{129a} De Bulgaria dux-a is hol úgy viselkedik, mintha független volna a görög császártól, hol meg úgy, mintha csak a császár utasítására cselekednék. Mindamellet az a körülmény, hogy a bihari dux, Menemorout, nyíltan bevallja, hogy országát „urának,

¹²⁸ Kiadva: GOMBOS: *Catalogus fontium hist.* Hung. Bp. 1937. 844—845.

¹²⁹ mortuo Athila rege magnus Kéanus preavus ducis Salani, dux de Bulgaria egressus auxilio et consilio imperatoris Grecorum preoccupaverat terram illam... ad confinium Ruthenorum.

^{129a} Vö. SCHERER FERENC: Komnénosz Manuel bizánci császár (1143-1180) világhatalmi törekvései. Gyula, 1912. — továbbá: MORAVCSIK Gy.: Bizánc és a magyarság. Bp. 1953. 75-86. A. P. KÁZSDAN—G. G. LITAVIN: Bizánc rövid története. Bp. 1961.

a konstantinápolyi császárnak a kegyelme folytán senki sem veheti el tőle”, vagyis a bizánci császár mintegy szavatolja országának épségét: ez katonailag aligha volna lehetséges, ha Bulgária nem állana szintén a görög császár védelme, fennhatósága alatt. P. mester eserint Bulgária hovatartozására vonatkozóan sem akar nyilatkozni. Nyilván azért nem, mivel szerinte — és tegyük hozzá: az akkori magyar külpolitika szerint — Bulgária már nem tartozott ugyan Bizánc fennhatósága alá, de nem volt még szuverén állam sem, vagy legalábbis nem volt még hivatalosan elismerve, s a magyar király különösen vonakodott Bulgária önállóságának elismerésétől. Ez a helyzet csak 1203—4-ig tart hatott, mert ebben az évben a pápa, III. Ince hivatalosan elismerte az új bolgár államot, megkoronáztatta királyát Ioannitiust Imre király akarata ellenére is, és megveti az önálló, a konstantinápolyi patriarchától független bulgár egyház alapjait. Alább erre még visszatérünk, de előbb a bizánci-magyar viszonyok alakulását kell röviden szemügyre vennünk a XII. század folyamán.

*Történeti és földrajzi szempontból, úgy látszik, döntően kormeghatározó két mozzanat. Az egyikre már M. Florianus — nem egészen szerencsés megfogalmazásban —*¹³⁰ *és utána Erdélyi László*¹³¹ *rámutatott. Ennek a lényege az, hogy az ország határait Görögország felé a Balkán hegység keleti részén keresendő Vasil-kapunál kitűzetni — ahogy P. mester teszi — teljesen értelmetlen, sőt politikai okokból lehetetlen lett volna mindaddig, amíg a bizánci görög császárság erejének teljében állott. Ez az időszak pedig 1186-ig állott fenn. A „bolgárölő” II. Bazilios császár ugyanis — úgy lehet I. István király segítségével — 1020 táján megsemmisíti az I. bolgár cárságot s ettől kezdve Bulgária a bizánci birodalomnak csak egyik themája, tartománya görög fennhatóság és görög dux vezetése alatt: hivatalosan tehát Görögország. 1186-ban a bolgár—román Péter és Asen testvérek bolgár, román és kumán segítséggel lerázzák a görög igát, a független, szuverén Bulgária hivatalos elismerése azonban késett és nagyon elhúzódt. A pápa hosszas tárgyalások után csak 1203—4-ben volt hajlandó az új bolgár királyságot s vele együtt a független bolgár egyházat elismerni. Korábban királyaink alkalmilag vezettek ugyan hadjáratokat bolgár földön, ezeket azonban mindig a Görög-bizánci császárság elleni hadjáratnak tekintették, mint pl. II. István 1127—ben.*¹³² *Krónikáink beszámolóí szerint II. István, afeletti haragjában, hogy a bizánci császár, Komnenos János, I. László király Piroška nevű lányának a férje, a maga alattvalójának, hűbéresének nevezte őt, II. István „ezt nagy gyalázatnak tartotta, és lelkének felindulásában (indulatában) nagy sereget gyűjtve meg-rohanta Görögország vidékeit és tüzzel-vassal elpusztították Brundinsiumot (=Barancs) és Scarbicum-ot (=Sardica: a későbbi Szófia), nemkülönben Nist is és még Görögország más városait is.”*¹³³ *Annak azonban semmi nyoma, hogy a bosszúló hadjárat végeztével II. István a bolgár terület meghódítására, megtartására is gondolt volna. Ellenkezőleg, már a következő évben (1128) a görög császár nagy haddal vonult fel a Dunán és Haram váránál, Új-Palánka körül tönkreverte az ellenálló magyar sereget.*¹³⁴ *II. István alatt tehát Magyarország nem terjeszkedett a bizánci birodalom ellenére. II. Béla 1138-ban felveszi ugyan a Rex Ramae címet is — amiről Anonymus nem tesz említést! —, amely egy kis szerb zsupánság csupán a Narenta legfelsőbb völgyében, „de ezt semmi esetre sem a byzanciaktól foglalták el a magyarok” — Pauler valószínű állítása szerint.*¹³⁵ *Az 1143—1180-ig uralkodó Manuel alatt, II. Géza (1141—62) és III. István (1162—72) idejében szinte szüntelenül folyt a hadakozás a bizánci birodalom és Magyarország között, balkáni magyar hódításokról azonban szó sem lehetett, mivel a magyar királyok mindvégig védekezésre szorultak Manuellel szemben, sőt 1164-ben*

¹³⁰ Font. Dom. II. köt. 1883. 279.

¹³¹ Anonymus III. Béla király jegyzője. Szeged 1933. 7.

¹³² PAULER: I. 303.

¹³³ SS. I. 434.: Quod cum audivisset rex, pro magna iniuria reputavit, et collecto exercitu impetu spiritus sui invasit partes Grece, Brundinsium atque Scarbicum nec non etiam Nis, aliasque civitates Grecorum igne et gladio vastaverunt.”

¹³⁴ cf. SS. I. 440—441. PAULER: I. 305—6.

¹³⁵ PAULER: I. 319, 619.

Manuel császár egészen Bácsig nyomul előre s az udvarában nevelkedő későbbi III. Béla örökségeként — legalábbis névleg — megkapta Horvátországot és a dalmát tengerpartot is,¹³⁶ amelyet később III. Istvánnak csak részben sikerült visszaszereznie. Amikor viszont III. István halálával az addig Bizáncban élő III. Béla nyerte el a trónt, Manuel, mint a források kifejezetten említik, mielőtt elbocsátotta volna udvarából Bélát, „előbb megeskette, hogy egész életében Manuelnek, a római birodalomnak barátja lesz és érdekeit szolgálni fogja”.¹³⁷ III. Béla valóban nem is tett semmit Manuel érdekei ellen egészen annak haláláig (1180).¹³⁸ Sőt 1176-ban, amikor Manuel az Ikoniumi török szultánság ellen indított hadjáratot, seregében ott voltak a III. Béla által segítségére küldött „szövetséges” magyar csapatok. Manuel halála után azonban azonnal (1181) hadjáratot szervez a dalmát tengerpart visszaszerzésére¹³⁹ egészen a Narenta torkolatáig.

Ugyanígy Manuel császár halála után III. Béla 1182-ben és 1183-ban két ízben is nagy hadjáratot vezetett Bizánc ellen, amikor Manuel kiskorú fia, II. Alexios helyett Komnenos Andronikos bitorolta Bizáncban a főhatalmat, megölette Manuel özvegyét (1282) s röviddel ezután (1184-ben) a törvényes trónörökös, II. Alexios is.¹⁴⁰ Béla 1182-ben elfoglalta Belgrádot és Barancsot, majd 1183-ban a szerbekkel összefogva Nist és Sofiát úgy elpusztította, hogy, a források szerint, kő kövön nem maradt.¹⁴¹ Ez volt a XII. sz. második felében az első olyan balkáni hadjárat magyar részről, amikor a magyarok közvetlenül Bizáncot támadhatták és eredményesen. Ennek az eredményes hadjáratnak az emléke tükröződhetik P. mester művében, amikor Magyarország hátarait a görögök felé (ex parte Grecurum) *Scereduc-nél* (Sofia) és a *Wacil* kapunál jelöli meg. E magyar hadjáratok után ui. rövidesen (1186-ban) a bolgárok is fellázadnak és lerázzák a bizánci igát. Mindamellett ebben az időben politikailag és jogilag független Bulgáriáról még alig lehetett beszélni. Az ország hivatalos függetlenségének az elismerése a pápa részéről ugyanis csak Imre király alatt 1203–4-ben következett be. Addig nyilván még a bizánci birodalom részének tekintették Bulgáriát. Jellemzően tanúsítja ezt Imre király nyilatkozata, amelyet éppen a bizáncitól független bolgár egyház megszervezése és királyának hivatalos elismerése érdekében Magyarországon keresztül odautazó pápai legatusnak tett, mondván, hogy a bolgár trónpretendens Calojohannes *másoktól*, többek között a magyar királytól is! úgy lopkodta össze országát.^{141a} Calojohannes viszont a pápához írt levelében arról panaszkodik, hogy országának egyes püspökségeit a magyar király, Imre tartja megszállva.^{141b} A bolgár föld északi része tehát III. Béla és Imre királyok alatt valóban — sem előbb, sem később — magyar fennhatóság alá tartozott. Nos, P. mester szinte szószerint ugyanezt mondja Bulgária dux-áról Gestájának 42. fejezetében: „... Bolgárország vezére különféle ajándékokkal elküldte követeit... s könyörgött, hogy... álljanak rá a békére. Azonfelül azt is megüzente, hogy *meghódolva híven szolgál majd Árpád vezérnek és évi adót is fizet neki*.”^{141c} Mindebből világosan kirajzolódik, hogy az a földrajzi-politikai helyzet, amelyet

¹³⁶ PAULER: I. 387—394. HÓMAN: I. 380.

¹³⁷ PAULER: I. 416.

¹³⁸ PAULER: I. 420.

¹³⁹ PAULER: I. 420.

¹⁴⁰ PAULER: I. 421.

¹⁴¹ PAULER: I. 423.

^{141a} Imre királynak ezt a nyilatkozatát csak a pápa válaszleveléből ismerjük. III. Ince pápa 1204-ben így ír Imre királynak: (Theiner: *Vetera Monum. Slavorum meridionalium* illustr. I. Romae, 1863. 36.): etsi scripseris, quod *prefatus Johannitus nullius terre de iure sit dominus, licet aliquam partem tui, et aliam alterius regni ad tempus detineat occupatam*...

^{141b} Calojohannes, aki már korábban is Bulgária *Imperatorá*-nak, császárnak címezte magát, — s talán ezért vált közkeletűvé Bizáncban a *bulgár* név „dölyfös” etimológiája, P. mesternél meg az ezzel egyenértékű *superbus* (lásd fentebbi) — III. Ince pápához erre vonatkozólag azt írja 1204-ben (WENZEL, ÁUO. VI. 283.): *Sciat autem Sanctitas tua, quod quinque episcopatus Bulgariae pertinent ad Imperium meum, quas invasit et detinet Rex Ungariae* (ti. Imre király) *cum iustitiis Ecclesiarum; et ipsi episcopatus sunt annihilati*.

^{141c} Anon. c. 42.: ... dux Bulgariae misit nuntios suos cum diversis donis ... deprecans ... ut paci faveant et insuper mandavit, quod ... *Arpadio duci Hungariae subiugatus fideliter serviret et annuale vectigal persolveret*.

P. mester Magyarország déli határainak alakulását illetően felvázol (persze a honfoglalás idejére visszavetítve!) sem III. Béla uralkodásának utolsó évtizede előtt, sem Imre király után nem állott fenn, de semmiképpen nem létezett II. Béla király vagy annak közvetlen utódai, II. Géza és III. István alatt, mindaddig, amíg a hatalmas és harcias Manuel császár (1143–1180) ült a bizánci trónon.

Az a mód, ahogyan P. mester egyfelől a görög–bolgár viszonyt, másfelől a magyar–bolgár viszonyt ábrázolja művében, éppen ennek a — Bulgária történetében — átmeneti kornak a bélyegét viseli magán, amikor Bulgária kán-ja, a magnus dux politikailag valamilyen módon még függ a bizánci császártól, annak mintegy a vazallusa, másfelől meg szuverén uralkodóként mutatja magát, aki pl. haddal segíti Salán vezért, meg Ajtonyt, a bihari vezért. Manuel császár életében a bulgár viszonyoknak ilyen ábrázolása elképzelhetetlen. De nem valószínű az sem, hogy Manuel uralkodása idején a bizánci–bulgár haderőről úgy lehetett volna nyilatkozni, mint ezt Almos vezér teszi: Csak úgy tartsatok a görög–bulgár hadseregtől, mint a legyektől.

B) Halics-Galicia kérdése

Ugyanerre az eredményre vezet Halics-Galicia civitas történetének a vizsgálata is, amire az Anonymus-irodalom eddig nemigen volt tekintettel,¹⁴² alkalmasint a P. mester által használt terminológia következtetlensége folytán.

Anonymusnak Oroszországra vonatkozó adatait Domanovszky vette tüzetesebb vizsgálat alá.¹⁴³ Megállapításainak lényege az, hogy Anonymus az orosz fejedelemségek közül ismeri „Kievet, Halicsot, Lodomeriát és Szuzdalt, de ha Oroszországot akar mondani azt írja: Ruscia que vocatur Susudal”.¹⁴⁴ Az orosz fejedelemségek között a hegemoniát Suzdal viszont csak a XII. század vége felé, Dolgorukij György harcai után nyerte el, aki eredetileg Rosztov és Szuzdal fejedelme volt a Volga mellékfolyói mentén a mai Moszkva táján. Ő volt Szuzdallnak „első önálló fejedelme”,¹⁴⁵ s 1155-ben elfoglalta Kievet, ahol 1157-ig uralkodott legidősebb fiával, Andrejjel, s bár Dolgorukij György halála után a kиеviak elűzik Andrejt Kievből, ez 1169-ben megostromolta és elpusztította Kievet. Innen számítható Kiev bukása — mondja Domanovszky,¹⁴⁶ mert Andrej felvette a nagyfejedelem címet, s bár székhelyét nem tette át Kievbe, a Szuzdali nagyfejedelemség döntő hegemoniáját biztosította egész Oroszország felett.¹⁴⁷ Így érthető, hogy Anonymusnál *Ruscia* (c. 7.) egyenlő Szuzdallal.

Domanovszkynak ezt az érvelését, amellyel azt bizonyítja, hogy a *Gesta* a XII. század vége és a XIII. század eleje előtt nem jöhetett létre, nem hiszem, hogy hatálytalanítani lehetne azzal az egyszerű megállapítással, hogy Szuzdal létezett már a XI. század végén.¹⁴⁸ Nem Szuzdal létében, vagy nemlétében van a fenti érvelés kronológiai bizonyító-ereje, hanem éppen abban, hogy Szuzdal, mint Oroszország leghatalmasabb fejedelemsége, a többi orosz hercegségek közötti hegemoniája folytán egész Oroszország helyett szerepel Anonymus ábrázolásában. Ez a helyzet pedig a XII. század vége előtt valóban nem állott fenn.

Mindamellet — Domanovszky érveléséhez kapcsolódva — még néhány kronológiai szempontból fontos mozzanatra mutathatunk rá Anonymus gestájában az orosz politikai-közjogi viszonyokra vonatkozóan.

¹⁴² De vö. mégis: CORNIDES DÁNIEL: *Vindiciae Anonymi*. Buda 1802. és SEBESTYÉN GYULA: *Ki volt Anonymus?* Bp. 1898. 35. és 84.; 6k azonban csak a név első előfordulását és az abból adódó kronológiai érvet vizsgálják.

¹⁴³ DOMANOVSKY S.: *Anonymus és a II. Géza korabeli gesta*. Száz. 1933. 38–54. Kül. 50–54.

¹⁴⁴ I. m. 50.

¹⁴⁵ I. m. 52.

¹⁴⁶ I. m. 53.

¹⁴⁷ I. m. 53.

¹⁴⁸ Vö. CSÓKA cikkét.

A 8. és 9. fejezetben a *Kiev* előtti harcokról és *Kiev* ostromáról olvasunk. Ennek ellenére — de Domanovszky fentebbi fejtegetéseivel teljes összhangban — a 11. fejezetben „Álmos vezérnek és főembereinek” a békétárgyalások alkalmával; a „duces Ruthenorum, scilicet de Kyeu et Susudal” adják túsul fiaikat további hadisarc fizetése mellett — jelöl annak, hogy politikai-közjogi szempontból P. mester Kievet és Susudalt azonosnak, egynek veszi.¹⁴⁹

De még ennél az azonosításnál is jobban rávilágít P. mester korára az a megjegyzés — amit az Anonymus-irodalom eddig figyelmen kívül hagyott —, hogy ti. a „kievi békekötés” egyik feltétele a magyarok részéről az volt, hogy „*évenként* adót fizessenek, tizezer márkát”.¹⁵⁰ Ez az orosz föld, vagy legalább egy részének végleges *hódoltatását* jelenti, holott az „*öshazá-ból*” útrainduló honfoglalóknak eleve is kimondott céljuk volt — ahogy ezt már előbb, az 5. fejezetben elmondja Anonymus —, hogy „megkeresik Pannonia földjét, amelyről a szállongó hírből azt hallották, hogy az Attila földje, akinek nemzetségéből származott Álmos, Árpád atyja”.¹⁵¹

P. mester ábrázolása szerint tehát a honfoglalóknak nem volt céljuk Oroszország területén megtelepedni s harcaikat csupán a Pannoniába vezető út biztosítása céljából vívták, továbbá — mint ezt Anonymus több helyen is hangsúlyozza — az út folytatásához szükséges élelmiszer és ruházat, meg más szükséges dolgok biztosítása hadisarc formájában.¹⁵²

Nos, ez a helyzet: az orosz föld egy részének Halicsnak (Galícia) a meghódoltatása, véglegesnek szánt elfoglalása III. Béla uralkodása végefelé következett be. Ugyanis, amikor 1187-ben meghalt Halics fejedelme, Jaroszláv, őt Vladimir követte a fejedelmi székben. De ez Románnak, Lodomeria harcias fejedelmének a támadása elől III. Bélához menekült családjával és kincseivel együtt és tőle kért segítséget. III. Béla 1188-ban meg is indul Halics elfoglalására s azt a Halicsi Évkönyvek vallomása szerint¹⁵³ cselelt be is vette, de nem adta vissza volt fejedelmének, „hanem megtartotta magának és kisebbik fiát, Endrét” tette meg a hercegség kormányzójának s ő maga fölvette a „*rex Gallicie*” címet.¹⁵⁴

S valóban P. mester egyetlen orosz város meghódításával kapcsolatban nem használja azokat a jellemző kifejezéseket, amelyeket Galíciával kapcsolatban: c. 11.: Álmos vezér övéivel együtt Halicsba jött s ott pihenőhelyet választott magának és övéinek. Midőn ezt Halics vezére megtudta, minden hozzátartozójával *mezitláb eléje ment Álmos vezérnek és* különféle ajándékokat nyújtott át Álmos vezér használatára; majd Halics városának (= vár) a kapuját megnyitván, *mint saját urát*, úgy látta vendégül, egyetlen fiát az ország főembereinek fiaival együtt túsul adta ... (Pais D. fordítása.)

Bizonyosra vehetjük, hogy e harcok útján juthatott el Anonymushoz a Susdalon túl, a Volga mellett élő magyarok híre: ez a fontos értesülés.

¹⁴⁹ c. 10. Dux vero Almus et sui primates inito inter se consilio petitioni ducum Ruthenorum satisfacientes, pacem cum eis fecerunt. Tunc *duces Ruthenorum, scilicet de Kyeu et Susudal* ... filios suos in obsides dederunt ...

¹⁵⁰ c. 9. tributumque *annuatim* persolverent decem milia marcarum.

¹⁵¹ c. 5. Tunc elegerunt sibi querere terram Pannonie, quam audiverant fama volante terram Athile regis esse, de cuius progenie dux Almus pater Arpad descenderat.

¹⁵² c. 8. insuper victum vestitum et alia necessaria.

¹⁵³ Vö.: HODINKA: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozású adatai. Bp. 1916. p. 293.

¹⁵⁴ PAULER: i. m. I. 426—27. [1189. máj. 2-án Béla már rex Galicie. Kük. II. 151. — Fejér CD. II. 247.] Ezt az Ipatius kézirat (HODINKA p. 293.) így mondja el: „A király (III. Béla) pedig bevonult Halicsba, de Volodimert nem ültette a fejedelemségbe, hanem minden készletet a halicsiaknak adva, fiát, Endrét tette meg fejedelme, Volodimert meg ismét visszavitte a magyarokhoz és kényszerrel elszedvén a vagyonát, nejével együtt egy toronyba záratta.” A gusini kézirat későbbi szövege (HODINKA: i. m. 293.) pedig a következőképpen mondja el az eseményeket — mindenesetre P. mester szövegéhez közelebb állva: „A halicsiaknak nem lévén fejedelmük, és mert azt hitték, hogy csakugyan Volodimer a fejedelmük érkezik a magyarokkal, ellenállás nélkül beengedték a várba a magyarokat. Velök együtt András királyfi is bemenvén Halicsba Volodimer nélkül, megparancsolta a halicsiaknak, hogy neki hűséget esküdjenek. Azután nagy erőszakoskodásokat követett el magyarjaival a halicsiakon, mert nemcsak nagy adókat vetett rájuk ... stb.

Bizonyos, hogy oroszföldi hadjáratokról a korábbi királyaink idejéből is tudunk, ezeknek azonban nem volt hódító hadjárat jellege: korábbi királyaink nem gondoltak e területek meghódítására.

Kálmán király úgynevezett orosz hadjárata (1099-ben) csúfos kudarccal végződött az Orosz Évkönyvek¹⁵⁵ és a magyar krónikák¹⁵⁶ szerint egyaránt.

II. Istvánt 1123-ban Ladomér falai alatt cserbenhagyták vitézei azzal a jellemző megokolással, hogy nincs, kinek a számára elfoglalniuk a hercegséget. Ha ugyanis István akarna Ladomérben maradni uralkodóként, ők otthon mást választanak királlyá; ha viszont közülük akarna valakit otthagyni hercegnek (dux), közülük ezt senki nem vállalná.¹⁵⁷ Ez a *Képes Krónikában* elbeszélte jelenet mindennél világosabban kifejezésre juttatja, hogy ebben az időben még a gondolata sem merülhetett fel annak, hogy orosz területeket csatoljanak Magyarországhoz — bármilyen formában, vagy címen.

II. Béla alatt (1131—1141) semmiféle oroszföldi hadjáratról nem tudunk. Annál többet hadakozott orosz földön II. Géza, de, miként Hodinka megállapítja,¹⁵⁸ „inkább sógorsági, rokoni tekintetből, semmint politikai érdekből hadakozott”. II. Géza ti. Izjaszlávot, feleségének, Eufrozinának a testvérét segíti a kievi nagyfejedelemség elnyeréséért folytatott harcaiban. Éppen ezért nyilvánvaló félreértés és anakronisztikus beállítás a Mügeln-féle krónikában az a megjegyzés, hogy II. Géza király *hűbérként* adta a meghódított Lodomeriát (talán Vladimirkónak — Mügeln nevet nem említ —), s hogy arra kötelezte őt, hogy „mindég szolgáljon a magyar királyoknak”.¹⁵⁹ Az orosz évkönyvek az 1152-re tehető hadjárattal kapcsolatban ezzel ellentétben arról szólnak,¹⁶⁰ hogy II. Géza és Izjaszláv a San partján szétverik Volodimirko seregét, mire az békéért könyörög. Izjaszláv ismeri már esküszegő legyőzött ellenfelét s ezért húzódozik a békekötéstől. A magyar király azonban rábírja Izjaszlávot a békére, ha Volodimerko hajlandó esküt tenni: „Mi tehát mindent megbocsátunk és a *részedet sem vesszük el* — mondja a magyar király, II. Géza —, de esküdj meg a keresztre, hogy a *kezeden levő orosz városokat mind visszaadod* (ti. Izjaszlávnak) és *Izjaszlávot egész életedben el nem hagyod*, hanem amíg élsz, mindig vele tartasz. Volodimirko pedig mindezeket esküvel fogadta a keresztre.”¹⁶¹ Itt tehát szó sincs hűbérbe adásról s Volodimirko nem is a magyar királynak, hanem Izjaszlávnak, az akkori kievi nagyfejedelemnek tesz hűségesküt, s neki adja vissza az elfoglalt orosz városokat.

Mügeln fenti híradása tehát nyilvánvalóan forrásának félreértésén alapul: a két orosz fejedelem, Izjaszláv és Volodimirko között jöhetett létre — II. Géza segítségével folytán — olyan alárendeltségi viszony, amelyet Mügeln forrás hűbéres viszonynak minősíthetett. Ez a „hűbéres” viszony — az orosz források nem szólnak hűbéres viszonyról — vö. a fentebbi idézetet —, azonban nem a magyar király és az orosz fejedelem között állt fenn, hanem Izjaszláv és Volodimirko között. Mivel azonban a két orosz fejedelem között ez a „hűbéres” viszony kétségtelenül II. Géza király katonai beavatkozása következtében jött létre, könnyen érthetővé válik Mügeln fenti „stílári elcsúszása”. Mindenesetre, ismervén II. Géza és Izjaszláv — az orosz évkönyvek híradásai alapján túlzottan is szívélyes rokoni és politikai kapcsolatát, II. Géza részéről orosz *hódító* hadjárata lehetetlen gondolnunk. Krónikáink is ebben az értelemben számolnak be II. Géza oroszföldi hadjáratairól — röviden, de a lényeget illetően hitelt érdemlően:¹⁶² „és sereget vezetett (II. Géza) Oroszországba a Lodomeri fejedelem ellen, hogy meg-

¹⁵⁵ HODINKA 57—65.

¹⁵⁶ SS. I.

¹⁵⁷ PAULER I. 299—300.

¹⁵⁸ Orosz Évk. 90.

¹⁵⁹ Mügeln, Chron. c. 52. SS. II. 198.: Do ward er genöt vón dem Kunig Geysa, daz er daz lant von im empfahen must czu lehen und den ungarischen Kungen ymmer dienen scholt.

¹⁶⁰ HODINKA: Orosz Évk. 173—187.

¹⁶¹ I. m. 187.

¹⁶² Chron. 167. fej.

bosszulja az apósa, Minosloy ellen elkövetett jogtalanságot. Már előbb is küldött sereget érdekében, ezzel a sereggel azonban a rutének és a kunok gyalázatosan elbántak.”¹⁶³

Az orosz évkönyvek adatainak ismeretében csak ez a fordítás lehet helyes. II. Géza 1151. évi orosz földi hadjáratára vonatkozik a híradás. A király ebben a hadjáratban nem vett személyesen részt, hanem Mstislavval, Izjaslav fiával küldte seregét Izjaslav segítségére. A sereg Sapogynja mellett megállapodott. Az ellenség „Volodimer pedig igen sok italt küldött a magyaroknak és Mstislavnak”. Mstislav és a magyarok erre lerészegedtek. „Az örök éjféltájban a táborba rohantak, mondván: jó Volodimer. Mstislav erre övéivel lóra ülven, költögetni kezdte a magyarokat. Ezek pedig feküvének, akár a halottak. Szürkület körül rajtuk ütött halicsi Volodimer és néhányat foglyul ejtve, a többi mind lemészárolta... Izjaslávhoz pedig elért a hír Kievbé, hogy a fia megfutamított és a magyarok leöltek.”¹⁶⁴

A magyar krónikákban II. Géza apósaként hibásan *Minosloy*-nak írt névre is talán elfogadhatóbb magyarázatot adnak az Orosz Évkönyvek, mint Pauler próbálkozásai. Izjaszláv e hadjáratának egyik mozzanata *Miroslavsko* falunál történt. E helynév némileg romlott formája kerülhetett bele krónikáinkba Izjaszláv neve helyett *Minosloy* formában¹⁶⁵

Az elmondottak szerint tehát Halics (Galícia) meghódoltatásának elbeszélése P. mester részéről a honfoglalás korára visszavetítve II. Géza több oroszországi hadjárata ellenére, aligha lehet utalás e Géza-kori harcokra, hanem sokkal inkább a III. Béla által csakugyan elfoglalt Halics államjogi viszonyainak némileg módosított visszavetítése, s így a mű keletkezési idejére vonatkozólag ez korjelző adat. Mindenesetre oklevelesen bizonyítható, hogy a magyar királyok közül először III. Béla királyunkra alkalmazták 1190-ben a *rex Calatiae* (= Galíciae) címet. Az oklevélnek annál nagyobb bizonyítóereje van ebből a szempontból, mivel nem a magyar kancelláriából került ki az oklevél — ahol esetleg a cím használata a királynak csupán igény-jogát is jelenthette —, hanem a dalmáciai Zára város és Arbe szigete közt létrejött egyezkedésben.¹⁶⁶

V.

A *Gesta* szerkezete és szerzője

Már Ipolyi Arnoldnak feltűnt, hogy a *Gesta* helyi vonatkozásai az egri egyházmegye területére sűrűsödnek s ezért a *Gesta* szerzőjét az egri egyházmegye egy papjában kereste. Ezt a szempontot azután Hóman Bálint próbálta felhasználni a szerző kilétének megállapítása érdekében, de inkább ötletszerűen, semmint módszeresen. Ő ugyanis Ipolyi alapján helyes megfigyelését, hogy ti. P. mester az egri egyházmegye területén feltűnő tájékozottságot mutat, úgy, próbálta kronológiailag is értékelni, hogy szerinte a *Gesta* szerzője ezeket az adatokat a III. Béla kancelláriájában működő, s később, de még III. Béla idejében — egri püspökké választott *Katapánnak* köszönheti (Turul 1912). Hóman Bálint fenti kísérleteinek ingatagságára akaratlanul is, Pais Dezső egy e szempontból is jelentős tanulmánya — Ösbő címen —

¹⁶³ c. 167.: duxitque exercitum (sc. II. Géza) in Rusciam super Lodomerium ducem, ut vindicaret iniuriam soceri sui Minosloy, pro quo etiam iam pridem miserat exercitum, qui male tractatus fuerat a Rutenis et Cunis. Ezt nyilvánvalóan hibásan fordítja GERÉB L. Képes Krón. Bp. 1959. 185.: „majd sereget vitt Oroszországba, a ladoméri herceg ellen, hogy megbosszulja ipa, Minoszláv sérelmét; miatta már előbb is küldött sereget, mert a rutének és a kunok elbántak vele”.

¹⁶⁴ Vö. HODINKA: Orosz évk. 165—67. a Kievi Évkönyvek híradásai.

¹⁶⁵ Vö. HODINKA: i. m. 157.: „Vincslav és Izjaslav meg... fent a Dnepr innenső partján vonultak... és megálltak Vitecevnél, *Miroslavsko* falunál amazokkal szemben.”

¹⁶⁶ AUO. VI. köt. 178. Anno Dominicæ Incarnationis 1190. mense Junii die Sanctorum Ioannis et Pauli, Indictione octava Jadrae. Temporibus domini nostri Belae Dei gratia invictissimi Regis Ungariae, Dalmatiae, Croatiae, Ramae, nec non CALATIAE (Galiciae); et Petri Jadertinae Sedis venerabilis Archielecti... Vö. még CD. II. 247. 1189. máj. 2. oklevelet, melyben III. Béla maga is „rex Galliciae”-nek nevezi magát.

mutatott rá,¹⁶⁷ melyben bizonyos dunántúli (főként Fehér és Veszprém megyei) és tiszántúli (főként Szolnok és Csanád megyei) helynevek csoportos megfeleléseire hívta fel a figyelmet. E csoportos megfelelések fennállanak „egyrészt a P. mestertől előadott *történet* és a tőle említett *személynevek*, másrészt az anonymsi események *színhelyeinek* (későbbi) *földrajznevei* között” — ahogy ezt Szilágyi Loránd is elismerte, összegezvén Pais dolgozatának a lényegét.¹⁶⁸ Pais vizsgálatai szerint három honfoglaláskori vezér, Euse, Ősbő és Velek, „feltűnően nagy szerepet játszik” a *Gesta*ban s ezek hőstetteinek elbeszélése nem kevesebb, mint hét fejezetet tesz ki, a 19—20 és a 48—52. fejezeteket. E vezérek által végrehajtott hadivállalkozások dunántúli és tiszántúli színterén e vezérek nevéből képzett, vagy azzal kapcsolatba hozható helynevek találhatók csoportosan, amivel Pais P. mester „honfoglaláskori hagyományainak hitelességét” vélte bizonyíthatónak. A feltárt összefüggésekből azonban sem a *Gesta* íratási idejének, sem szerzője kilétének a megállapítására nem tért ki.

Pais fenti útmutatása nyomán Szilágyi Loránd próbálta számba venni a P. mester által felhasznált családi és nemzetségi hagyományokat,¹⁶⁹ „melyeket egyes előkelő családok a maguk múltjáról s főképen birtokszerző őseikről saját körükben ápoltak s egyik nemzedékről a másikra átszármaztattak”. Meg kell azonban állapítanunk, hogy Szilágyi Loránd alapjában helyes irányú fenti vizsgálatai különösebb eredményre nem vezettek, mivel a mű szerzőjének kérdését régebbi, sok szempontból döntő jelentőségű vizsgálatai értelmében¹⁷⁰ már eldöntöttnek veszi, s így mellőzhetőnek tartja annak a kronológiai szempontból és a szerző kilétét illetően sem lényegtelen kérdésnek a tisztázását, hogyan ismerhette meg P. mester — a fenti vizsgálatok szerint nagyjából hitelt érdemlően, vagy legalábbis helynevekkel igazolható módon — az ország különböző vidékein élő nemzetségek „ősi” hagyományait. Szilágyi a *Gesta* szerzőjét más érvek és megfontolások alapján Péter esztergomi kanonok személyében határozta meg¹⁷¹ — mint ismeretes, s így a nemzetségi hagyományok és a szerző kapcsolatainak kérdését különösebben nem is vizsgálja, mivel szerinte ezeket mint kancelláriai notárius, majd később mint esztergomi kanonok is megismerhette. Nézetünk szerint azonban P. mester nem indifferens módon „sine ira et studio” tárgyalja a mintegy véletlenül tudomására jutott családi és nemzetségi hagyományokat, hanem nagyon is tervszerűen, tudatosan és látható elfoglaltsággal a „kuman” 7 vezér és ezek leszármazói iránt. Igaz ugyan, hogy a családi kapcsolatokat — amennyiben nem az Árpád-házról van szó — általában nem említi, de történetírásának egyik jól leplezett rugója mégis a rokon-családok kiemelése és ezeknek mintegy igénye a birtokon túl a hatalomban való részesedésre.

Az alábbiakban ezeket a szálakat igyekszünk majd felfejteni, de előbb még foglalkoznunk kell Csóka J. Lajos legújabbban megjelent Anonymus-cikkének¹⁷² ide vonatkozó megállapításaival.

A topográfiai összefüggések felhasználásával próbálta a szerző személyét meghatározni Csóka J. Lajos is. Megfigyelése szerint a szerző bencés szerzetes, pontosabban „a pannonthalmi bencés iskola magistere” lehetett,¹⁷³ mivel a „honfoglalásnak alig volt olyan fejezete, melynek nem lett volna kapcsolata bencés apátságokkal.”¹⁷⁴ Érvelése szinte megvesztegető különösen ott, ahol az Anonymus által megrajzolt honfoglalási útírány egyes pontjait az 1067-ből datált százdi bencés monostor alapító levele helyneveiben is felleli.¹⁷⁵ Valójában azonban a százdi

¹⁶⁷ MNy XXIV. 92—95; 169—75.

¹⁶⁸ SZILÁGYI LORÁND.: P. magister forrásai és módszere. MNy 1947. 198.

¹⁶⁹ SZILÁGYI: MNy 1947. 193, és különösen 246—49.

¹⁷⁰ Vö. SZILÁGYI L.: Az Anonymus-kérdés revíziója. Száz. 1937.

¹⁷¹ Száz. 1937. 191.

¹⁷² CSÓKA J. LAJOS: Ki volt Anonymus? MNy 1962. 92—103., 216—22, és 371—8. és külön is.

¹⁷³ CSÓKA J. L.: Ki volt Anonymus? Bp. 1962. 17.

¹⁷⁴ I. m. 14.

¹⁷⁵ I. m. 12.

oklevélben a százdi monostornak adományozott több birtok van leírva határpontjaival; ezek a birtokok részben a Tisza és a Bodrog, részben a Duna mellett, sőt részben a Körös mellett (pl. Zeguholmu) voltak szétszórva. Ezekből az egymástól távolos birtokrészek határleírásaiból nehezen, vagy egyáltalán nem lehetett volna akárcsak többé-kevésbé is elfogadható színteret rekonstruálni a honfoglalás számára — nézetünk szerint. Ennek ellenére, tagadhatatlan, hogy a honfoglalás rajzában szereplő földrajzi nevek közül elég tekintélyes szám a bencés monostorokkal, vagy azok birtokaival kapcsolatba hozható. Ennek oka azonban nyilván nem az író „bencés” beállítottsága, vagy a bencés monostorok iránti különös érdeklődése, hanem sokkal inkább az a körülmény, hogy az egyes nevezetesebb nemzetségeknek megvolt a maguk nemzetségi (többnyire bencés) monostora s így ezek a kegyúri jog folytán az egyes nemzetségek birtokaihoz tartoztak. Ha tehát P. mester a nemzetségi birtokviszonyokat akarta ábrázolni, természetesen beleültözött számos bencés monostornak, mint ősi nemzetségi birtoknak a nevébe. Alig érthető azonban, hogy a szerző, állítólagos bencés létére — ahogyan Csóka gondolja — egyetlen esetben sem emlékezik meg — anticipációként sem — egyik-másik bencés *monostorról*, még a leghíresebből, a Pannonhalmiról sem, holott más — birtokjogi — esetekben előre nyúl István király, sőt I. András király idejéig is. Az is meglehet, hogy az egyes nemzetségi monostorok — minthogy a nemzetség tagjai oda temetkeztek — a nemzetségi hagyományok őrizői, fenntartói voltak, s így a nemzetségi hagyományok kutatója ezen a réven is találkozhatott a nemzetségi (bencés) monostorokkal. A szerző azonban semmi jelét nem adja annak, hogy a bencés rend tagja lett volna.

Hogy mennyire a nemzetségi hagyomány, s ennek kapcsán az ősi, honfoglalás kori birtokjog, ill. birtok-igény igazolása volt a célja P. mesternek, azt a legjobban Ketel vitéz példáján mutathatjuk be. Árpád vezér még a Bodrog parti Zemlin várából követeket küld az Alpárnál tartózkodó Salán vezérhez, hogy a Sajóig terjedő területeket kérje tőle ősi jussából. Árpád ez *első* követségének teljesítésére Ond vezért, Ete apját a Calán és Colsoy nem őseit küldi, továbbá a hét „kumán” vezér egyikét, Ketelt, Oluptulma apját, és harmadikul a szintén „kumán” származású serény vitézt, Turzol-t (14. fej. vége). Az erre következő 15. fejezet egészen váratlanul a *De Camaro castro* címet viseli, és ahelyett, hogy megtudnánk belőle a követség eredményét, arról értesülünk, hogy a követség elindult ugyan, de útközben Ketel majdnem belefullt egy patakba, melyet tréfából társai Ketelpataká-nak neveztek el. Az egész elbeszélés azonban csak arra szolgál P. mester számára, hogy elmondhassa a lényegét, ti. hogy „később Árpád vezér kegyesen ugyanennek a Ketelnek adományozta Sátorhalomtól egészen a Tolcsva vízéig az egész földet lakosaival egyetemben.” P. mester azonban még itt sem tér vissza a fő-történet folytatásához, hanem folytatja Ketel vitéz később nyert birtok-adományainak ismertetését, hogy ti. Ketel a Vág és a Duna összefolyásánál is kapott nagy földeket, ahol fia, Alaptolma felépítette Komárom várát. „Ennek a várnak a szolgálatára odaadta mind a magával hozott, mind pedig a vezértől nyert népnek a kétharmadát.” (= Tehát tulajdonképp ő adott a megyerendszer kialakulásakor a királynak, és nem fordítva!) Elmondja még itt, hogy itt temették el „pogány módra Ketelt, meg a fiát, Tolmát”, továbbá, hogy utódai a Bodrog menti birtokot I. András király idejéig birtokolták, András király azonban „Ketel utódaitól cserébe megszerezte azt a helyet”. (Pais D. ford.) Végeredményben tehát e család birtokainak egész történetét elmondja, századokkal későbbi eseményeket is befoglalva. Ugyanígy járt el P. mester a legtöbb esetben (pl. Bönger — Bors — Miskolc; Ousad — Ursuuru; Ed — Edumen — Pata — Aba; Tuhutum — Horca — Gyyla stb. esetében is). Ami már most a Ketel, pater Oluptulma történetét illeti: P. mester állítása szerint Ketel — mint fentebb láttuk — kumán vezér, s neve csakugyan a törökből fejthető meg, jelentése *vezetékő, hátastő*,¹⁷⁶ fiának a neve szintén a törökből fejthető meg, jelentése „hős-töltelék”;¹⁷⁷ Komárom nevét

¹⁷⁶ Vö. NÉMETH Gy.: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1930. p. 239; PAIS DEZSŐ azonban (SRH I. 55.) a török *küt* „custodit” ige származékának tartja; számunkra a lényeges, hogy a Ketel név török nyelven értelmezhető, ahogy azt nyilván P. mester is tette.

¹⁷⁷ Vö. GOMBOCZ Z.: i. h.

többször a szláv *komar* „szúnyog” személynévre vezetik vissza,¹⁷⁸ de Pais Dezső ezt is megfelfejtőnek tartja a törökből. Ugyancsak Pais figyelmeztet arra (SRH. I. 55.), hogy Komárom szomszédságában csakugyan megtalálhatók egy *Olup* nemzetség nyomai és *Alap*, *Tolma* és *Kethel* helynevek. — Ezekből a török nyelvi elemekből alkotta meg tehát P. mester a Ketel pater Oluptulma történetét? Szinte kizárt dolog, hiszen még azt is tudja, és részletesen el is beszéli, hogy I. András király Ketelnek a Bodrog melletti birtokát elcserélte „két ok miatt: először, mert a királyoknak alkalmas volt vadászat céljára, másodszor meg, mert szeretett azokon a tájakon lakni a felesége. Tudniillik ez, mivel az orosz vezér leánya volt, ott közelebb lehetett a szülőföldjéhez, azonkívül pedig félt a német császár jöttétől is, hogy majd Péter király vérének megbosszulása végett betör Magyarországra.” (15. fej.; ford. Pais). Ezt sem kitalálni, sem kikövetkeztetni a fenti helynevekből nyilván nem lehet. Ez csakis családi, nemzetségi hagyomány lehetett. Ebben az esetben nagy valószínűséggel e hagyomány forrására is rámutathatunk. Karácsonyi (Magyar nemzetségek II. 332. és Csóka i. m. 11. l. és Hóman B.: Magyar történet. Bp. 1935. I. 457.) úgy látszik, nem ok nélkül tette fel, hogy a Katapán — Koppán nemzetség Ketel — Oluptulmával hozhatta kapcsolatba származását, mivel Komárommal szemben a Duna jobb partján állott nemzetségük monostora, Koppány-monostor Alap község közvetlen szomszédságában. Ebben az esetben P. mester Árpád vezér első országos követjárását annak a Katapánnak honfoglaláskori őseivel végezteti, aki III. Béla király alatt mint székesfehérvári prépost 1190-től kancellár s ebben a minőségében 1198-ig megmarad Imre király kancelláriájában is, míg nem 1198-ban megválasztják egri püspöknek, de még püspöki minőségében is megmarad 1199-ig kancellárnak¹⁷⁹ — s büszkén viseli a *magister* címet még püspök korában is. Az oklevelek méltóságjelző záradékában 1217-ig találkozunk a nevével. Eszerint tehát P. magisternek, Béla király notáriusának felettese, kancellárja volt, kézenfekvő tehát, hogy tőle kapta a *Ketel* nevű pogány ősi birtok-történetét. P. mester meg egy udvarias gesztussal tiszteli meg pogány ősein keresztül a kancellár-püspököt, aki mint kancellár, maga is több követségjárásban vehetett részt.

Ezt a megfelelést magunk is pusztán véletlennek tartanánk, ha nem ugyanezt tette volna P. mester Árpád vezérnek ugyanezen első országos érdekű követküldése alkalmával III. Béla egy másik kancellárjának *Calanus* pécsi püspöknek honfoglaló őseivel, *Oundu* pater *Ete*-vel is (14—15. fej.). A követség, mint láttuk, a Tisza menti Alpár várában keresi fel Salánt, a bolgárok vezérét, s ez a követség kapja meg Salán vezértől a ravasz földvásárlás szimbólumait, „két korsó Dunavizet, meg egy nyalábot Alpár homokjának a java fűvéből” (16. fej.). Utóbb azután (30. fej.) még egy követség keresi fel Salán vezért Alpár homokján. Ennek a követségnek is a kancellár *Calanus* pécsi püspök őse, *Ete* volt a vezetője. Ezen a vidéken történik P. mester ábrázolása szerint a döntő ütközet Árpád vezér és Salán között. „A vezér azt a helyet Óndnak, Ete apjának adta a Tiszától a Botva-mocsárig és a Körtvély-tótól Alpár homokjáig. Utóbb pedig ... Ond fia Ete sok szlovént gyűjtött össze s Alpár vára meg a Böldrév között igen erős földvárat építtetett, melyet a szlovének a maguk nyelvén Csongrádnak, azaz fekete várnak neveztek.”

S valóban, mint Györffy György megállapította,¹⁸⁰ „az Óndtól leszármazó Kalán — más néven Bor-nem a XIII—XIV. században is az Anonymus által megjelölt vidéken „lakott”. E nemzetsége volt Alpár,¹⁸¹ Csongrád,¹⁸² a nemzetség egyik őseinek nevét viselő, később elpusztult Ete,¹⁸³ Kalánkőröse, a későbbi Nagykőrös,¹⁸⁴ Szer(monostora), az első

¹⁷⁸ Vö. MELICH: A honfoglaláskori Magyarország. 388.

¹⁷⁹ Vö. FEJÉRPATAKY L.: A királyi kancellária az Árpádok korában. Bp. 1885. 92—93.

¹⁸⁰ GYÖRFFY GY.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Bp. 1963. 882—883.

¹⁸¹ I. m. 891.

¹⁸² I. m. 894.

¹⁸³ I. m. 895.

¹⁸⁴ I. m. 897.

„országgyűlés” színhelye (Pusztaszer) és a Bár-Kalán nem nemzetségi monostorának helye¹⁸⁵ és eredetileg, úgy látszik, az egész Csongrád megye területe.¹⁸⁶ Ez első követjárás történetének értékelése szempontjából talán azt sem érdektelen megjegyeznünk, hogy Ound pater Ete és a „kumán” Ketel pater Oluptulma e követtségjárással el is játszották történeti szerepüket: a harcokban már nem vesznek részt.

Ennyi párhuzamosság nem lehet a véletlen műve P. mester honfoglalás-ábrázolása és a XII—XIII. század fordulóján élő méltóságok „közéleti” szerepe között, s így azt kell mondanunk, rátapintottunk P. mester történetírói módszerének, eljárásának egyik — a kor meghatározás szempontjából talán a legfontosabb — vonására, s ezzel talán megtaláltuk a kulcsot *Gestája* ama vonatkozásainak feltárására, amelyek nem a honfoglalás története, hanem az író korának megismerése szempontjából jelentősek és a szerző személyének a meghatározására is megbízható támpontokat nyújtanak.

Fentebb jeleztük már, hogy P. mester tendenciózus történetíró. A fentiek erről már ízelítőt adhattak. Műve megírásának a *Prologus*ban kimondott célja: ismertetni Magyarország királyainak és nemeseinek származásrendjét.¹⁸⁷ A félreértés elkerülése végett azonban mindjárt hozzá is teszi, hogy a nemeseken a „hét fejedelmi személynek, akiket hétmagyarnak hívnak”, utódait, leszármazóit érti.¹⁸⁸ Ettől a kitűzött programtól azonban mindjárt a mű elején eltér, amennyiben a „hét fejedelmi személy” mellett bekapcsolja tárgyalásába a Kíev alatt csatlakozó (8. és 10. fej.), „hét kumán vezért” és azoknak utódait, ill. rokonságát is. Ezzel lényegesen megnőtt a tárgyköre, de még ezen a „bővített” programon is néhány — nem sok — esetben túlmegy, és olyan személyeket szerepeltet, akik sem a „septem principales persone”, sem a „septem duces Cumanorum” és ezek rokonságába nem tartoznak bele. Ha tehát ezeket mégis belevonja tárgyalásába, ennek nyilván különös, *személyes* okai lehettek, s így ezek az esetek megérdemlik a leggondosabb vizsgálatokat.

P. mester honfoglalás-ábrázolásának alapvető kompozíciós elve, hogy a honfoglalást hadi vállalkozások sorozatára bontotta. Az *első* ilyen hadi vállalkozást P. mester ismét egy „kumán” vezérnek, Borsnak, Böngér fiának a nevéhez kapcsolja. (18. fej.) Ez a Bors vezér a későbbiek során is egyike a legtöbbet szereplő vezéreknek. Erre alább még visszatérünk.

E fejezet után egy másik hadivállalkozás előkészítése következik: a bihari vezérhez, Ménmaróthoz küld követeket Árpád vezér és követeli tőle a Szamostól a Nyírségig és a Meszesi Kapuig terjedő területeket. A követésre két serény vitéz kap megbízást, akik azonban sem a „hétmagyar”, sem a „hét kumán vezér” leszármazói közé nem tartoznak, tehát még P. mester „bővített” tervezetének kereteit is túllépik. Nyilván érezte ezt P. mester is, mert e serény vitézek megnevezése — „*Ősbő, Szalók apja és Velek, akinek ivadékából származik Torda püspök*” — után mintegy mentegetőzve mindjárt hozzáteszi: „*ezek nemzetségükre nézve a legelőkelőbbek voltak*”. Node talán ezt mégsem lehet mondani, s ezért kis döccenővel így folytatja a mondatot: „*miként a többiek is akik Szittyaföldről kijöttek és Álmos vezért nagy tömeg néppel követték*”.

Az író tehát láthatóan részrehajló e két vitéz említésénél. Először is azért, mivel a honfoglalás történetének úgyszólván még az elején fellépteti e vitézeket, mikor még a „hét fejedelmi személy” közül is csak egyet, Ound-ot vont bele név szerint az események bonyolításába, és a „hét kumán vezér” közül is csak egyet, Ketelt. Másodszer meg azért, mivel ezeknek a vitézeknek a honfoglalók között különösebb tisztségük nem volt, mégis a *nobilissimí* jelzőt alkalmazza rájuk, amivel egyébként csak az Árpád-ház őseit, *Ügyeket* (3. fej.: Ugek . . . de genere Magog regis erat quidam *nobilissimus* dux Scithie;), meg a Bular-földről beköltöző

¹⁸⁵ I. m. 904—905.

¹⁸⁶ I. m. 884.

¹⁸⁷ Prolog: genealogiam regum Hungarie et nobilium suorum.

¹⁸⁸ Prolog: qualiter septem principales persone, que Hetumoger vocantur, de terra Scithica descenderunt . . .

Billa és Bocsu-t (57. fejj.: de terra Bular venerunt quidam *nobilissimi* domini... Billa et Bocsu.) hajlandó kitüntetni. Ezekkel szemben még a „hét fejedelmi személyt is csak viri *nobiles* genere titulusra méltatja a *Gesta* szerzője.¹⁸⁹ Mindenesetre Ősbő és Velek vitézek a *Gesta* egyik legszínesebb epizódjának a hőseivé válnak P. mester előadásában, mert nemcsak Ménmarótnál tett követségjárásukról kapunk színes beszámolót a 20. fejezetben, hanem történetük szinte végighúzódik a *Gesta* egész hátralevő részén. Nem csupán követek ők ugyanis, hanem valódi sereg-vezérek (51. fejj.: *principes exercitus*; magyarul: *had-nagyok*). Az író semmit sem mulaszt el annak érdekében, hogy kiválóságukat bizonyítsa. Vitézségük különös hangsúlyt nyer az által is, hogy követségjárásuk után Árpád vezér a Ménmarót elleni hadjárat vezetésére nem kevesebb, mint három vezért jelöl ki, most már a „hétmagyar” közül: Tast, Lél apját, Szabolcsot, Előd fiát, „akitől a Csák nemzetség származik”, és Tétényt, Horka apját, „Gyula és Zombor” nagyapját, akik meg is hódítják a Tiszántúl nagy részét, egészen a Meszesi Kapuig, sőt Tétény még az Erdőntúli részeket is (partes *Ultrasilvanas*), tehát Erdélyt, Ménmaróttal azonban ezek sem boldogulnak. „Szeghalomnál át akartak kelni a Körösön, hogy Ménmarót ellen harcoljanak, de Ménmarót katonái odajöttek és megakadályozták, hogy átkeljenek” (28. fejj.). Közben más vezérek meghódítják az egész Felvidéket, ahol a fő szerepet ismét Bors vezér játssza (31., 34. fejj.), majd megtörténik az epikus részletességgel ábrázolt döntő ütközet is Salán vezérrel a Tisza menti Alpár mezején (38–42), továbbá két déli, balkáni hadjárat, melynek eredménye Bulgária meghódítása,¹⁹⁰ továbbá a Rácföld, a dalmát tengerpart és Horvátország elfoglalása. Ezután szünet következik a harcokban, mialatt Árpád vezér és nemesei berendezkednek a „vezéri szigeten”, Csepel szigetén (44. fejj.), hogy onnan rövid pihenő után Zuard, Kadocsa és Bojta vezetésével a Marostól délre eső területek meghódítására induljon egy sereg. Itt Glad vezérrel kapcsolatban ismét utal Ajtony történetére, amivel ügyesen felidézi a már többször emlegetett Csanád emlékét. E hadjárat utórezgéseként említi a szerző a Görögországban maradt Sobamogyera epizódját (45. fejj.). Egy másik sereg ezalatt szintén Csepel szigetéről kiindulva átkel a Dunán és nagy örvendezés közben bevonul Attila városába (=Óbuda), s miután itt „több napon keresztül a kobzok és sipok édes hangja mellett és a regösök énekeit hallgatva” vígan lakomáztak és lovagi játékokat tartottak (46. fejj.), újból elindul a sereg, most már a Dunántúl meghódítására, melynek elbeszélése meglehetősen részletező (47–50).

Csak e hosszú kitérő után kanyarodik vissza a szerző a 19. fejezetben említett Ménmarót bihari vezér történetéhez (50. fejj. vége) és vele kapcsolatban a két „igen nemes” vitézhez (itt is megismétli a *nobilissimi* jelzőt! 51. fejj. vége) Ősbőhöz és Velekhez. Csakhogy ezek most már nem követek, hanem a „bihari vezér” ellen küldendő sereg vezérei (*principes et ductores*). Fentebb visszakanyarodást mondtunk, mivel tényleg 30 közbevetett fejezet után tér vissza a szerző elbeszélésének egyszer már felvett fonalához,^{190a} mivel azonban Ménmarót országának Ősbő és Velek vezérek által történt meghódítása egyúttal a honfoglalás történetének zárófejezete, egészen nyilvánvaló, hogy a Ménmarót-történet és a benne szereplő Ősbő és Velek vitézkedésének elbeszélése az az epikus keret, amely közrefogja az egész honfoglalás-történet epizódjainak sorozatát. Másfelől meg ez a záróakkord újból és nyomatékosan emlékeztetünkbe idézi annak a két „igen nemes” vitéznek a személyét, akik, úgy látszik, közelébb esnek a *Gesta* szerzőjének a szívéhez, mint akár a hét magyar, akár a hét kumán vezér.

¹⁸⁹ Vö. 5. fejj.: *Isti enim VII principales persone erant viri nobiles genere et potentes in bello.*

¹⁹⁰ 42. fejj.: *dux Bulgarie... Arpadio duci Hungarie subingatus fideliter serviret et annuale vectigal persolveret.*

^{190a} Az elbeszélés menetének ezt a megszakítását és a hozzá való „visszakanyarodást” már többen (Karácsonyi János, Győry János, I. Tóth Zoltán) is észrevették, de ezt interpolációval magyarázták, amiről szó sem lehet. Ez P. mester művészi kompozíciós elve. Vö. HORVÁTH J.: Stílusproblémák 219; 236.

Ősbő és Velek e Ménmarót elleni hadjáratának története ugyanis valóban hatásos mozzanatokban bővelkedő és a sok harc után a hódítók és meghódítottak kiengesztelődésének, megbékélésének poétikus zárómozzanata a honfoglalás történetében.

Ősbő és Velek vezérek előtt önként meghódolnak a bihari székelyek, „akik előbb Attila király népei voltak, . . . és különféle, ajándékokkal együtt fiaikat önként túsul adták és Ősbő serege előtt első hadrendként indultak Ménmarót ellen harcba”. Ménmarót pedig Bihar várát vitézeinek védelmére bízva, feleségével és leányával elvonul az Igfon erdőbe. Ezután megindul a vár ostroma, amit P. mester itt oly részletesen ecsetel, mint művében sehol másutt. Kölcsönös nyilazással kezdődik, majd Ősbő és Velek hajítógépekkel folytatja az ostromot és végre, nyilván az ostromgépek védelme alatt, sikerül a magyaroknak és a székelyeknek betemetni a vár-árkot és már a létrákat támasztják a várfalakhoz, mire Bihar vár védői „megnyitják a várat és mezétláb, könnyörögve vonulnak Ősbő és Velek elé” (51. fej.). Nagy zsákmányt ejtenek, s most már az előbb dőlyfős Ménmarót, „aki előbb követei útján bolgár szívvel dőlyfős üzenetben tagadott meg még egy marok földet is Árpád vezértől, most legyőzve és eléjük borulva ugyanazon követek útján vonakodás nélkül felajánlja egész országát, Árpád fiának Szoltának pedig a leányát”. (Pais D. ford.) Mindez természetesen Ősbő és Velek érdeme! Nemcsak győznek és békét szereznek, hanem a fejedelem fia számára feleséget is. Mert Árpád vezér „Ménmarót üzenetét szívesen fogadta és helyeselte; majd mikor hallotta, hogy Ménmarót leánya már egykorú az ő fiával, Ménmarót kérelmének teljesítését nem akarta tovább halasztani, és leányát Szolta feleségül elfogadta.” (Pais ford.) Ősbő és Velek szerepe most egyszerre megváltozik: a győztes hadvezérekből leánykérők lesznek; megülik az eljegyzést Ménmarót leányával, majd „nagy tisztességgel és örömmel visszatértek Árpád vezérhez. A vezér és főbbágyai eléjük vonultak és Ménmarót leányát, amint ilyen nagy vezérnek a jegyesét megilleti, tisztességgel a vezéri házba vezették. Árpád vezér, valamint minden főembere menyegzőt ülve nagy lakomát csapott és majdnem napról napra — menyegzői szokás szerint — együtt vendégeskedett a köröskörül elterülő országok vitézeivel” (52. fej. Pais D. ford.). Természetesen itt sem hiányozhatott a lovagi tornajáték. S ezzel vége a honfoglalás bő epizódokkal tarkított — meséjének. Az ugyanis, hogy Ősbő Veszprém várát kapta jutalmul „minden tartozékaival együtt”, Velek pedig a „comitatus de Zarand”-ot — talán már nem mese, hanem csupán — anakronizmus.

Milyen valóság bujkál e mese mögött?

Be kell vallanunk, hogy Ősbő-vel kapcsolatban azon túlmenőleg, amit róla Pais Dezső megállapított,¹⁹¹ hogy ti. neve Fehér megye helységneveiben mindmáig ránk maradt, további adatokat nem sikerült feltárni. Annál érdekesebb azonban *Velek vezér*, „akinek sarjadékától származik Turda püspök” (19. fej.).

II. András király egy 1225-ben kiadott oklevelében említést tesz egy Velek dux-ról, akinek e titulus szerint hercegi? (dux) rangja van. Hogy rokonságban volt-e az Árpádokkal, nem tudjuk, s így azt sem, minek köszöni a dux rangot. Ellenben ugyanebből az oklevélből megtudjuk, hogy ennek a Velek dux-nak a leánya Bors comesnek, Domonkos bán fiának a felesége. Az oklevélben II. András Bors comest *rokonának* nevezi, Veleket azonban nem.¹⁹² Ez a rokoni kapcsolat a királyi család és Bors comes között valószínűleg régebbi eredetű és

¹⁹¹ MNy 1928. (XXIV.) 94.

¹⁹² Sopronmegye Oklevéltára (kiad. NAGY IVÁN, Sopron 1889.) I. 9.: . . . quod noster cognatus et in omnibus semper fidelis Bors comes . . . pater suus pie memorie Dominicus banus . . . u. o. 15.: tria predia post mortem uxoris comitis B(ors), filie ducis Velek, que ipsa propriis pecuniis, quas secum de domo patris sui attulerat, a Dominico filio Jacobi [SZENTPÉTERY: Jacou-t olvas, l. alább] comitis de Mischouch emerat . . . — Az oklevélre vonatkozólag I. SZENTPÉTERY I.: A borsmonostori apátság Árpád-kori oklevelei. Bp. 1916. 115., ahol a fenti kiadás szövegeltéréseit is hozza, továbbá: SZENTPÉTERY I.: Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Bp. 1923. 420. sz.

nem azáltal jött létre, hogy Bors Velek *herceg* leányát vette feleségül.¹⁹³ Mindenesetre III. Béla király egy 1194-ből datált oklevele magát Domonkos bánt is *noster dilectus cognatus*, scilicet *Dominicus banus*-nak mondja.¹⁹⁴ III. Béla 1193-ban kiadott hiteles oklevelének méltóságai között mint a király udvarbírája és bodrogi ispán van említve,¹⁹⁵ más hivataláról vagy tisztségéről nincs tudomásunk s így azt sem lehet tudni, honnan ered a *báni* címe. Tény azonban, hogy III. Bélának kedvelt embere lehetett, akárcsak fia, Bors comes II. András királynak. II. András király fentebb idézett 1225-iki okleveléből az is kiderül, hogy Bors apja Dominicus a *Miskolc*-nembeli Jakab (vagy Jákó?) fia volt.

A *Gesta* szempontjából azonban a Bors és Miskolc comeseknél is fontosabb Velek dux személye.

A *Gesta* fenti elemzése alkalmával rámutattunk arra a sajátos szerkezeti felépítésre, hogy a szerző Ősbő és Velek vitézkedéseinek és szerepének elbeszélésébe, mint valami keretbe foglalta az egész honfoglalás-történetet. Ezzel különösképp és indokolatlanul kiemeli (Ősbő és) Velek honfoglaláskori szerepét, mivel ezek nem is tartoztak sem a „hétmagyar”, sem a „hét kumán vezér” sorába, vagy rokonságába. Ebből az elfogultságból, ill. részrehajlásból az író családi kapcsolataira következtethetünk. A szerző szerint Velek vezérnek van egy leszármazója: 49. fej.: *Velec*, a cuius progenie *Turda episcopus* descendit . . .

Az elmondottak után szinte önként adódik, hogy ebben a *Turda episcopus*-ban keressük a *Gesta* szerzőjét: Ő érthető okokból lehet elfogult Velek vezérrel, akár korábban élt őse ez, akár közeli, még élő rokona. Nem a „hét vezér” közül való, de azért *nobilissimus*. A *Gesta*-beli Velek megkapta érdemei jutalmazásául a *comitatus de Zarand*-ot (52. fej.): „a régi Zaránd vármegyében, most Arad megye ÉNy-i szélén, valóban megjelenik 1495, 1508: *Elek* helynév (Csánki I. 730.). Ez a szókezdő *v*-nek a magyarban nem ritka lekopásával (vimád: imád; Vigmánd: Igmánd) lett a *Velek* formából” — írja Pais¹⁹⁶ — annak ellenére, hogy ő még a fenti összefüggésre nem gondolt. A szerző szerint nyilván a Velek-nem fészke Zaránd megyében volt, azért adományoztatja Árpád vezérrel Veleknek ezt a megyét. Ezzel kapcsolatban azonban ismét rá kell mutatnunk a szerző szerep-kiesésére: az újonnan elfoglalt földnek hogyan lehet Zaránd megye a neve? Nem helyesen ugyan, de következetesebben jár el Veszprém-varánál, Bihar-varánál, ahol már meglevő és meghódított várakat tesz fel s ezeket adományoztatja el.

II. András király fent idézett, 1225-ből származó oklevele szerint a XIII. század elején élő Velek dux leánya, Anna, Bors comes felesége: e rokoni kapcsolat alapján érthetővé válik, miért nyer oly feltűnően nagy szerepet a honfoglalás idején a „kumán” Bors vezér, Böngér fia, s talán általában a honfoglaláskori „kumánok” is. A szerző részrehajlása egészen nyilvánvaló: míg Bors vezér több hosszú hadjáratot vezet a felvidéken és az ország északi határait biztosítja a lengyelek és csehek felé, s ezen érdemeiért kapja nagy kiterjedésű birtokait, addig a vele szomszédos Abák ősei (Edu és Edumen) a későbbi Abauj megyében és a Mátra vidékén úgy kapták hatalmas birtokaikat, hogy egyetlen haditettükről sem szól az író. Ugyanígy jár

¹⁹³ KARÁCSONYI: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1901 II. köt. 364. — Egyébként a *dux* a XIII. században nálunk már nemcsak *herceget* jelent, hanem *bánt*-t, vagy valamely tartomány kormányzóját, *vajdát*-t is; pl. WENZEL, ÁUO. VII. 152. ann. 1244: . . . fidelis noster Dyonisius Banus et Dux totius Sclavonie . . . in Banum et Ducem totius Sclavonie prefecimus eundem. — Vagy: FEJÉR, CD. III/1. 318. ann. 1202.: Hemericus Rex . . . Benedicito *ducí*, filio Korlath . . . contulerat . . . Ez a Korláthfia Benedek Pauler szerint (MNT. II. 64.) az Arágoniából bevándorolt Tota asszony férje, 1208–1209-ben Halics kormányzója volt.

¹⁹⁴ WENZEL: ÁUO XI. 56. — SZENTPÉTERY: A borsmonostori apátság. 14. és Krit. jegyz. 157. sz. hamisnak mondja ugyan ezt az oklevelet, de nincs okunk feltenni, hogy a *rokon* megjelölés ne fedné a valóságot.

¹⁹⁵ WENZEL: ÁUO XI. 54.: Dominico Curiali Comite et eodem Budrugensi.

¹⁹⁶ PAIS D.: Ősbő. Az anonymsi honfoglalás-hagyomány hiteléhez. MNY 1928. (XXIV.) 94. Meg kell itt jegyeznünk, hogy Pais (i. h.) a fejérmegyei Mór közelében található *Velek*-et is ide vonja: 1430: Weleke; 1437: Veleg; 1440: Welegh; 1453: Welegh (Csánki III. 356.)

el a szintén szomszédos *Ursuuru* megadományoztatásánál is. Ezzel szemben a „Zaránd-megyei” Velek „igen nemes vitéz” hősi vállalkozásai során, részletes beszámolót kapunk a bihari Ménmarótról és ennek országáról, és a Bihar vidéki székelőkről, kiket Attila király népeinek tart, továbbá az ezzel szomszédos, „erdőtúli vidék” meghódításáról a Meszesi kapun túl. Így érthető, hogy oly jól van tájékozódva a szerző nemcsak a Kőrösök vidékén, hanem a Zaránd megyével szomszédos Csanád megye földrajzi viszonyaival és e terület egykori urának, a lázadó Ajtonynak és az egykori Csunád-nak (ismét nem honfoglaláskori, hanem későbbi) történetével. E tiszántúli és erdélyi táj csak úgy ontja a történeti visszaemlékezés epikusán színezett elemeit. Látszik, hogy az író itt van otthon és nem a felvidéken, de még kevésbé Dunántúl. Az alig több egy célszerűen megszerkesztett hadi-itinerariumnál. Ez is amellett szól, hogy az írónak köze lehet a Zaránd megyei Velek vezérhez, akitől Turda püspök származtatja magát.

Az első nehézség Turda püspök szerzőségének feltevésével kapcsolatban: a neve, *Turda*; a második a címe: *püspök*. A mű prologusa ezekkel szemben „*P. dictus magisterről*” és a „dicsőséges Béla király egykori *notáriusáról*” szól. A kisebb nehézséget a név megmagyarázása okozza. Ilyen nevű püspököt ugyan középkori egyháztörténetünk nem ismer, de arra több példánk van, hogy főként a nevezetesebb nemzetségekből kikerült püspökeink a XII—XIII. század folyamán nem bibliai v. keresztény nevet hordanak, hanem megmaradnak pogány (nemzetségi?) nevük mellett. A korábbiak közül megemlíthetjük *Izbegh* győri püspököt, akit egy 1150. évi és egy 1156 körüli oklevél tanú-névsorában találunk említve,¹⁹⁷ továbbá egy *Soma*, *Chemma*, *Samā* néven emlegetett egri püspököt az 1156—1166 évekből,¹⁹⁸ akit az oklevelek 1169-től *Sayna*, *Chemma* néven kalocsai érsekként emlegetnek.¹⁹⁹ Sokkal nevezetesebb ennél a P. mester által is emlegetett *Calán* püspök, aki először egy 1181-ben kelt oklevélben bukkan fel, mint III. Béla kancellárja,²⁰⁰ majd 1183-tól 1217-ig pécsi püspök. A sort folytathatjuk *Cathapármal*, aki 1192-től III. Béla király kancellárja, 1198-tól 1217-ig pedig egri püspök,²⁰¹ továbbá a Csák nemzetségből származó *Ugrin* győri püspökkel, akit az oklevelek 1204-ben esztergomi választott érseknek tüntetnek fel;²⁰² ettől mindenesetre különböző személy az az *Ugrin* v. *Hugrin*, aki szintén a Csák nemzetségből származván (vö. Wenzel: ÁUO. VII. 41.) először 1217-ben tűnik fel az oklevelekben, mint II. András király kancellárja,²⁰³ majd 1219-től kalocsai érsek,²⁰⁴ aki 1230—35 között „mint kalocsai érsek másodszor lépett a kancelláriába, hol már egyszer (1217—1219) szolgált”.²⁰⁵

Ezek azonban *következtesen* e nem keresztény nevükön szerepelnek. Előfordul azonban olyan eset is, amikor egy püspök két néven is szerepel:²⁰⁶ pogány néven kívül a keresztény néven. Ilyen esetet képvisel *Bulchu* győri prépost, aki II. András kancellárja 1228—1229-ben. „1229-ben csanádi püspökké lett s ekkor neve *Basilius*, *Blasius* alakban is előfordul” — írja Fejérpataky.²⁰⁷ De talán ideszámítható az a *Godefridus* aradi prépost is, aki II. András király első kancellárja volt 1205—1206-ban, akinek a neve különféle változatokban fordul elő, többek között *Gocholcus* (Fejér CD. III. l. 33.) formában is,²⁰⁸ ami aligha tekinthető eredeti nevéromlott formájának, hanem inkább második nevének.

¹⁹⁷ Vö. SZENTPÉTERY I.: Krit. jegyz. 78. és 85. szám.

¹⁹⁸ SZENTPÉTERY: Krit. jegyz. 107, 111, 112. sz.

¹⁹⁹ SZENTPÉTERY: Krit. jegyz.: 113, 118. sz.

²⁰⁰ Vö. SZENTPÉTERY: Krit. jegyz. 133, 136, sz. 1183-ból.

²⁰¹ Vö. FEJÉRPATAKY: i. m. 92—93.

²⁰² Vö. SZENTPÉTERY: Krit. jegyz. 210. sz.

²⁰³ SZENTPÉTERY: Krit. jegyz. 315. sz. és FEJÉRPATAKY: i. m. 95—97.

²⁰⁴ SZENTPÉTERY: Krit. jegyz. 352. sz.

²⁰⁵ FEJÉRPATAKY: i. m. 97.

²⁰⁶ Leszámítva az olyan eseteket, amikor azonos név különböző változatairól van szó, mint pl. *Calanus* ~ *Galany*, v. *Ugrin* ~ *Ugolinus* stb.

²⁰⁷ I. m. 97.

²⁰⁸ Vö. FEJÉRPATAKY: i. m. 94.

Ezeknek a példáknak a nyomán nyugodtan állíthatjuk, hogy a *Gesta*ban említett (19. fej.) Velek utóda *Turda episcopus magát a mű előszavában a P. sigla alatt, keresztény nevén nevezi meg, s eszerint P. magister azonos egy, keresztény nevén P(etrus) vagy P(aulus) nevű püspökkel.*

Ennek az azonosításnak a fentiek szerint különösebb akadályja nincs. S minthogy az eddigi eredményekhez is magából a műből vettük az érveket, annak eldöntését is a *Gesta* segítségével kíséreljük meg, vajon *Péter* vagy *Pál* nevű püspök rejtőzik-e a P. sigla mögött. Eddigi vizsgálataink szerint III. Béla, Imre és II. András királyunk valamely P-betűs püspökéről lehet csak szó. Több is van belőlük, de meg kell jegyeznünk, közülük egy sincs, akit ne vettek volna célba P. mester számos azonosítási kísérlete során. Alább mi is soravesszük őket, főleg Péter esztergomi prépostot, Szilágyi Loránd Anonymus-jelöltjét, főként a *Gesta* keletkezési idejének pontosabb meghatározása és a mű politikai mondanivalójának megvilágítása kedvéért. Itt csupán egy tartalmi mozzanatra utalunk, mivel a *Gesta* szerzőjének bizonyuló Turda püspök, honfoglaláskori ősenek, Veleknek, olyan jellemző szerepet is tulajdonít, melyet nyilván késői utóda hajtott csak végre: ő maga, Turda püspök, azaz P. magister.

Velek volt az az 52. fejezet szerint, aki a meghódolt Ménmarót leányát eljegyezte Árpád vezér fiának, Zultának a számára; Velek ülte meg az eljegyzést s ő hozta Árpád udvarába a menyasszonyt. Ha a *Gesta* szerzője a kancellár Kalanus püspök honfoglaláskori őst, Ond vezért s vele együtt a szintén kancellár Katapán honfoglaló őst, Ketelt (14—16. fej.) a késő utódok funkcióiban követekeként szerepeltette — mint ezt fentebb kifejtettük —, akkor szinte logikus, hogy Velek vezérnek leánykérő és feleségszerző funkciója az utóda, Turda püspök által végzett ténykedés egyszerű visszavetítése.

Ilyen szolgálatot a számbajöhető P. kezdbetűs püspökök közül csak az a *Petrus episcopus* tett, akit az oklevelek 1205-től 1217-ig győri püspökként emlegetnek.²⁰⁹ II. András királynak ugyanis egy 1217-ből keltezett oklevele arról számol be, hogy kedvelt híve *Petrus győri püspök* „már ifjúkorának első éveitől kezdve is ... hűségesen, a legkitünőbb módon és a legnagyobb odaadással szolgált nekünk ... azután pedig igen sokszor saját költségén és kiadására követségünkben eljár az országon kívül, különösen akkor, amikor Konstantinápolyba küldöttük a mi kedves feleségünknek, Yoles királynénak az elhozatala céljából...”²¹⁰

Eszerint tehát a *Gesta*nak ez a „leánykérő-követség” mozzanata is az író korából, sőt személyes élményeiből van visszavetítve és beiktatva saját honfoglaláskorinak feltüntetett ősenek tettei és hűséges szolgálatai (pro fidelissimo servicio, 52. fej.) közé. Ez egyúttal eggyel több ok arra, hogy a prologusban említett P. mester személyét azonosnak vegyük a Velek dux nemzetségéből származó Turda püspökkel, aki nem más, mint Péter győri püspök pogány, nemzetségi nevén.²¹¹

²⁰⁹ Vö. SZENTPÉTERY: Krit. jegyz. 217, 219—224, 227—339. sz.

²¹⁰ WENZEL: ÁUO VI. 383: notum facimus, quod cum in procinctu itineris essemus in transmarinis partes proficiscentes, dilectus ac fidelis noster Petrus Geuriensis Episcopus, qui nobis à primeis iuventutis sue temporibus, et deinceps in legationibus nostris extra Regnum proprijs sumptibus et expensis quampluries deferendis, et maxime tunc, dum Constantinopolim ad transducendam carissimam coniugem nostram Reginam Yolen transmississemus, idem P. episcopus dilectus et fidelis noster inter ceteros nobiles et primates Regni nostri fideliter et excellenter summopere summaque diligentia servivisset.

²¹¹ Nem akarjuk mindenáron bizonyítani Turda episcopus és Péter győri püspök azonoságát, (ez a továbbiak folyamán úgyis bebizonyosodik), de a fentiekben elég világosan kirajzolódott P. mester etimológizáló hajlama nemcsak magyar—latin nyelven, hanem görög és török nyelven is. Ezért nem tartjuk kizártnak, hogy az eredeti Turda név, mint a törökből megfejthető név, végeredményben azonosítható a latin Petrus, magyar Péter névvel. Az Erdélyben helynévként is előforduló Torda nevet ui. FEHÉR GÉZA (A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. Századok, 1927 [LXI]) nyilván nem ok nélkül bolgártörök névnek tartja s azonosnak az oszmánli török Tuzla névvel (mely a mai Jugoszláviában helynévként, Törökországban meg folyónévként ma is megvan), s jelentése Fehér szerint „só-hely”. Bár a tör. da ~ la képző szerepe nem egészen világos, az alapszó jelentése a Cod. Cumanicus sze-

Megemlítenedőnek tartjuk, hogy a Gesta leánykérés-mozzanatában már Erdélyi László²¹² is utalást látott III. Béla király korára, aki 1182-ben a még 6 éves Imre fia számára eljegyezte Barbarossa Frigyes császár leányát, aki azonban két év múlva meghalt. Valóban lehetséges, hogy P. mester több és különféle történeti elemekből komponálta meg a maga elbeszélését azzal a céllal, hogy azt egykönnyen ne lehessen saját korának eseményeivel azonosítani. A maga módján vigyázott művének „történeti hitelére” — és nem átlátszó „kulcsregényt” akart írni. Arra azonban a fentiek szerint volt gondja, hogy műve mégse váljék személytelenné. A *Gesta* sajátos szerkezetéből adódó feltűnő igyekezet, hogy a Zaránd megyei Velek vezért a többi honfoglaló rovására kiemelje, továbbá, hogy a Velek dux rokonságát, főként a kumán Bors vezért, és a feltehető szülőházáját, a Tiszántúl tájait az ott lakó nemzetségekkel és történeti mende-mondáival oly színesen belevitte művébe, már régóta Turda püspökre mint szerzőre irányította volna a kutatók figyelmét, ha a mű prologusa nem egy P. kezdőbetűs *magistert* nevez meg szerzőjéül. Valóban, a nehezebb kérdés az, miért nevezi magát a szerző a mű elején csupán *magister*nek, ha csakugyan *püspök* volt? S miért nem mondja meg, milyen püspök? Ezekre a kérdésekre a mű további elemzése során adhatunk csak választ.

(Folytatjuk)

Ианош Хорват

МАСТЕР П. И ЕГО ПРОИЗВЕДЕНИЕ

Научный очерк обращает внимание на многие новые точки зрения касающиеся времени творчества *Gesta Хунгарорум* и его автора, главным образом при помощи терминологического исследования Гести написанного мастером П. Во многих местах произведения мастера П. мы находим доказательства того, что мастер П. владел кроме латинского и венгерского, среднереческим (византийским), дальше каким-то турецким (кун — куман?) языками и каким-то славянским языком тоже. В Гесте имеются такие места, которые позволяют прийти к заключению, что далеко за пределами простого знания греческого языка, автор ясно понимал организацию византийской греческой державы и — по понятиям того времени — поставленную перед нею, цель мирового господства, даже на исторической плоскости опровержения этих стремлений Византий к мировому господству — поскольку они касались венгерских интересов с точки зрения внешней политики — он как раз написал «историю» венгерского обретения родины. Мастер П. изобразил и государственное устройство произошедшие во время обретения родины — главным образом в связи с владельческими отношениями — отчасти по византийскому образцу, отчасти придерживаясь с точки зрения венгерской практики образованной в конце XII века. Он в своем произведении, соответственно фактически существующим владельческим формам XII века, проводит много раз резкую разницу между *поместьем представляющим собственность* и землями полученными по должностному званию. В 1193 году Бела III начал жаловать вотчины, охватывающие целые комитаты при некотором обременении главным образом при принятии военной службы. 16 пункт Золотой буллы 1222 года прекратил эти жалования. Итак написание произведения мастера П. никак не могло произойти раньше 1193 года и потому мастер П. мог быть писарем только короля Бела III.

Очерк своим тщательным терминологическим исследованием текста Гесты доказывает, что мастер П. не только что владел византийским среднереческим языком, но хо-

rint is: só. Az erdélyi Tordán mindenestre régi sóbánya és sóstó van, ami alátámasztja a Tordán név „só” jelentését. Másfelől meg, úgy látszik, a magyarországi középkori latinban a „kő” jelzésére a *sal* mellett a *lapis* „kő” szót is használták, pl. 1092 (WENZEL ÁUO I. 38.) Rex... XXIII-or mansiones dedit, qui quatuor vicibus per annum *sal* defferent, scilicet sex milia *lapides* fratribus. A latin *lapis*-nak a görögben (és újbörögben is) a *πέτρα* felel meg. A *Petrus* név és a görög—latin *petra* „kő” etimológiai kapcsolatára meg már a Biblia is utal, ami a klerus körében általánosan ismert lehetett: Tu es *Petrus* et super hanc *petram* aedificabo ecclesiam meam. Így tehát nem lehetetlen, hogy P. mester a saját görög—latin *Petrus* nevét fordította le a török *Turdá*-ra, (és így hiába kutatunk Turda püspök után), vagy az is lehetséges — ahogy fentebb már utaltunk rá — hogy a pogány *Turda* nevet mint püspök felcserélte a *Petrus* névvel.

²¹² ERDÉLYI L.: Anonymus, III. Béla jegyzője. Szeged 1933. 6, 12.

рошо знал византийские учреждения XII века, поставленные политические цели и учреждения державы.

Очерк и с точки зрения истории правописания подробно анализирует Гесту мастера П., и приходит к выводу, что особенности орфографии — все — можно найти в памятниках происходящих из начала XIII столетия т. е. из первой трети столетия. Исследование исторического правописания тоже доказывает что мастер П. мог быть писарем только Бела III.

Очерк исследует с новой точки зрения сказ Гесты говорящий о завоевании Галича (Галиции) и доказывает что эта часть отражает в несколько измененном виде государственно-правовые отношения Галича взятого Белой III. Заключительная часть очерка занимается определением структуры Гесты, а также личностью автора. Мастер П. — как подчеркивает очерк — необоснованно выдвигает роль вождя Велек при обретении родины. Такое пристрастие дает возможность сделать вывод о семейных связях автора.

По мнению мастера П. есть один потомок вождя Велека: *епископ Турда*. По всей вероятности этот епископ Турда является автором Гесты, который в предисловии произведения называет себя под знаком П., христианским именем. Согласно с 52 главой Гесты, вождь Велек обручил дочь Менмарота для Зултана, сына вождя Арпада. Роль Велека в святовстве является простым отражением миссии свата епископа Турды. Один документ короля Андраша II, с 1217 года говорит что любимый приверженец *дьерский епископ Петрус* был послан в Константинополь с целью привезти королеву Йолеш. Это «святовство» в Гесте является тоже со времен писателя даже из его личных переживаний было перенесено обратно в эпоху обретения родины. Это данное доказывает тоже, что личность мастера П. упомянутого в прологе тождественна с епископом *Турдой* происходящего из народности вождя Велека. Он является никем иным как дьерским епископом Петром под языческим именем.

ÚJ SZEMPONTOK AZ ANONYMUS-PROBLÉMA MEGOLDÁSÁHOZ

I.

Pais Dezsőnek egy 1953-ban megjelent tanulmányában a következőket olvassuk: „... P. mester idejében — tehát ha ő II. Béla jegyzője volt, 1150 körül, ha pedig III. Béláé, 1200 körül — ...”¹ Pais Dezsőnek nyilván meg vannak az okai arra, hogy ilyen óvatosan nyilatkozzék tizenhat évvel Szilágyi Loránd az Anonymus-kutatás terén valóban fordulatot jelentő tanulmányának a megjelenése után² nemcsak Anonymus személyére, hanem a mű megírásának az időpontjára vonatkozólag is. Ez az óvatosság különben az egész Anonymus-irodalmat jellemzi. Mintha a kutatók tollát megbénítaná a *Gesta* keletkezése körüli bizonytalanság: csak olyan — rendszerint elég általánosságokban mozgó — kijelentéseket engednek meg maguknak, amelyek ráillenek a két kor bármelyikére.³ Ez a tény azonban megakadályozza, hogy teljesen kiaknázhassuk ebben az eredeti kútforrásunkban felhalmozott páratlanul gazdag történeti-művelődéstörténeti anyagot. A minden szavát gondosan megfontoló Pais Dezső a fenti fogalmazással is bizonyára azt akarta kifejezni, hogy Szilágyi Lorándnak Anonymusra vonatkozó fejtegetései nem győzték meg teljesen.

Mi is úgy gondoljuk, hogy Szilágyi gondolatmenetébe csúsztak be tévedések, s ezt a megjegyzést azzal a tisztelettel tesszük, amely joggal illeti a tanulmányt és szerzőjét, hiszen egy ilyen fontos kérdésben példát mutatott a filológus pontosságra, módszerességre és alaposságra.

Érdemes röviden áttekinteni a helyzetet: Szilágyi Loránd annyira meggyőző érvekkel mutatta ki, hogy a *Gesta* megírásának 1196 és 1203 közé kellett esnie, hogy ma már ebben komolyan kételkedni alig lehet. Más szóval azoknak az álláspontja, akik Anonymust II. Béla

¹ Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. Bp. 1953. 4.

² Az Anonymus-kérdés revíziója. Száz. 1937. 1—54. és 136—202. Kivonata megjelent a *Scriptores Rerum Hungaricarum* (SRH) II. kötetének 631—634. oldalain: *De aetate ac persona P. magistri, Anonymi Belae regis notarii*. címen.

³ Találón jellemzi ezt az állapotot Győry János egy mondata (*Gesta regum — Gesta nobilium*. Bp. 1948. 76.): „Az utóbbi évek kutatásait egyöntetűen jellemzi, hogy már nem annyira a szerző személyét keresik, nem azt, hogy mi van a rejtélyes „P”-szigma mögött, hanem magára a műre vonatkoznak.” Nem nehéz ebben felismerni a csalódottság érzését: az újabb kutatásokat is éppen olyan óvatosság és bizonytalanság jellemzi, mint a Szilágyi tanulmánya előtt megjelenteket. Szélsőségesen jelentkezik ez Turóczi-Trostler József álláspontjában, aki Győry könyvéhez írt bevezetőjében a Névtelen személyazonosságának a kutatását „megtévesztő álproblémá”-nak nevezi. Ez az álláspont tarthatatlan. Jelentős művek szerzőinek a kutatása sohasem lehet álprobléma, legkevésbé akkor, amikor első eredeti fogalmazásban fennmaradt forrásunkról van szó. Mi mindenesetre úgy értékeljük a fenti nyilatkozatokat, mint annak a sejtésnek a kifejezését, hogy a Szilágyi által javasolt Péter esztergomi prépost személye körül valami nincs rendben. LEDERER EMMA (*Bevezetés a történettudományba*. Egyetemi jegyzet. Bp. 1960. 49.) így nyilatkozik: „... Azt, hogy Péter esztergomi kanonok volt-e vagy sem, ma még nem tudjuk pontosan eldönteni.”

király jegyzőjének tartották, tarthatatlanná vált.⁴ Ennek következtében azonban egy sajátos, fonák helyzet alakult ki. Azok a történészek, akik a művet III. Béla korába helyezték (Pauler, Sebestyén stb.), nem tudták kis hányadát sem felhozni azoknak a külső és belső érveknek saját jelöltjeik mellett, melyeket pl. Jakubovich Emil az övé mellett — Péter székesfehérvári prépost (veszprémi püspök?), II. Béla követe Lothár császárnál 1134-ben — felsorakoztatott. Ezek között az érvek között, amint ez már a dolog természetéből következik, voltak erősebbek és gyengébbek, de annyira nyomósak mindenesetre voltak, hogy úgy napirendre térni felettük nem lehetett, ahogyan ezt Szilágyi Loránd tette. A legkevesebb érvet éppen Szilágyi tudta felhozni a saját jelöltje érdekében, akit a névazonosságon és magister címén kívül végeredményben semmi más nem támogatott.

Ezzel a kibékíthetetlennek látszó ellentéttel aztán az egész Anonymus-kutatás zsákutcába jutott. Ma ugyanaz a helyzet, mint 1937-, ill. 1938-ban volt a *Scriptores Rerum Hungaricarum* kiadásakor: Jakubovich Emil felfogásával Szilágyi Loránd véleménye néz farkasszemet.

Nem tartjuk itt szükségesnek, hogy az eltérő álláspontokat ismertessük, ezeknek a jó része ugyanis nem a mások álláspontjának a cáfolata, hanem mindegyik fél túlnyomórészt a saját álláspontja mellé felsorakoztatható érveket adja elő. Tudjuk, hogy Szilágyi a gestairó személyét megkísérelte azonosítani azzal a Péter nevű egyházi személlyel, aki 1183-ban tűnik fel, mint az esztergomi káptalan kanonokja és 1218 körül halt meg ugyanennek a káptalannak a prépostjaként.⁵ A következőkben, mindjárt a tárgyra térve, megpróbáljuk elősorolni mindazokat a nehézségeket, amelyek — véleményünk szerint — ennek az azonosításnak az útjában vannak.

1. Semmi nyoma annak, hogy az esztergomi prépost a királyi udvarban vagy a kancelláriában valaha működött volna.

2. A *Gesta* szerzője Esztergomot és környékét meg sem említi, mintha nem is ismerné, holott Esztergom III. Béla idejében királyi székhely volt.

3. Nincs példa arra, hogy notarius vagy a kancellária valamely más tagja egyúttal az esztergomi káptalan tagja is lett volna. Sőt arra is alig van eset, hogy valamely más *székeskáptalan* tagja működött volna a királyi udvarban vagy a kancelláriában.⁶

4. Neve első ízben 1183-ban bukkan fel az esztergomi káptalan kanonokjai között.⁷ Magisteri címéből és kanonokságából következik, hogy a kánoni kort meghaladta. A névsorban

⁴ Elsősorban a nyelvészek képviselték ezt a felfogást. Vö.: JAKUBOVICH EMIL: Adalékok az Anonymus kérdéshez. Akad. Ért. 434. sz. (1926). (Megjelent különnyomatban is, ennek a lapszámozására fogunk hivatkozni a következőkben.); továbbá: P. mester. (Adalékok az Anonymus kérdéshez.) Klebelsberg emlékkönyv. 169—213.; „P. magistri, qui Anonymus dicitur, Gesta Hungarorum.” Praefatio. SRH. I. 15—30. Legutoljára MELICH JÁNOS foglalt határozottan állást II. Béla kora mellett. (Dolgozatok II. Akadémiai Kiadó, Budapest 1963.)

⁵ A rávonatkozó legfontosabb okleveleket KNAUZ NÁNDOR közölte a *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis* I. kötetében (1874); 111, 128; 144, 158; 164, 175; 184, 193; 185, 194; 188, 196. A 226, 219-ben már nem szerepel, de utódja sincs még.

⁶ 1230-ig három ilyen esetről tudunk, mind a három II. András idejére esik. II. Andrásnak 1209-es (vice) kancellárja, Tamás, 1210-től veszprémi prépost volt, Cletus, 1219—1224 közötti kancellárja pedig egri prépost. Azonban Tamás veszprémi prépostsága csak ideiglenes megoldás volt, amit mutat az, hogy még ebben az évben egyúttal szebeni, majd mindkét tisztséget letéve székesfehérvári préposttá lett. Cletus esetét pedig eléggé megmagyarázza az, hogy püspöke éppen Tamás, az előző kancellár. Bulcsu, aki 1228—29-ben volt kancellár, győri prépostnak írja magát, ami szokatlan kivétel. (Nem lehetetlen azonban, hogy a győri Szt. Adalbert (királyi?) prépostság élén állt. Igaz, hogy ezt a prépostságot csak 1299-ben említik, de meg lehetett már a tatárjárás előtt is, mert 1271-ben szó van Szt. Adalbert utcájáról Győrben. Vö. BALICS LAJOS: A római katolikus egyház története Magyarországon. II., 67.)

⁷ KNAUZ: Monum. Eccl. Strig. I. 111, 128.: „... existentibus in ecclesia strigoniensi: Adriano preposito, Gaufrido cantore, Petro magistro, Waltero curiali comite, Alano magistro, johanne presbitero, ... , martino notario, ... stb.” Az oklevél hasonmását közölte Szilágyi Loránd említett tanulmányában.

elfoglalt „előkelő” helyéből következően azonban úgy látszik, hogy a káptalan öregebb tagjai közé tartozik, 30—35 év körülinek nyugodtan gondolhatjuk, születése tehát az ötvenes évekre tehető. 1198-ban már prépost. Ezt abból a pápai levélből tudjuk meg, amelyben a pápai „registreum”-kötetnek — a pápa kifejezését idézve — „praedecessorum nostrorum temporibus” történet nevezetes megcsonkítása szerepel.⁸ A pápa leveléből az mindenesetre kiderül, hogy Péter prépost már hosszabb ideje — lehet, hogy 1187 óta — viselte a tisztségét, ha III. Orbán uralkodását nem is számítjuk bele. Ha Péter magister legalább két, de lehet hogy 13 éve az ország legelőkelőbb székeskáptalanának a prépostja, miért nem használja ezt, miért a régi, jóval igénytelenebb és szerényebb magister címét?⁹ A prépost a püspök után következő legmagasabb egyházi méltóság, elhallgatni még a kancellárok sem szokták.¹⁰

5. Míg Anonymusnál a jelek arra mutatnak, hogy Franciaországban (valószínűleg Párizsban) végzett tanulmányokat, semmi nyoma annak, hogy az esztergomi prépost valaha is járt Párizsban. Magisteri címét más helyen és módon is szerezhette. Sőt, ha az esztergomi káptalan 1183-beli Petrus magistere valamelyik párizsi iskolán tanult és jártas az oklevél-írásban, miért nem ő a káptalan notarius-a, miért Márton kanonok, aki nem is magister?¹¹

6. A XI. század többnyire mondákba-legendákba burkolt alakjaival szemben a XII. század második fele, valamint a XIII. század az a kor, melynek a szereplői már hűsből-vérből való eleven embereként lépnek elének a hét évszázados múlt homályából. Lukács esztergomi érsek, Imre és II. András királyaink jól megkülönböztethető, személyes tulajdonságokkal bírnak, hogy csak egy-kettőt említsünk. A Gesta szerzője egyike a legpregnansabban meghatározható egyéniségeknek. Ez az Anonymus-kép az idők folyamán szinte észrevétlenül alakult ki, s ami fontos, a szerző személyének ismerete nélkül, pusztán a Gesta tanulmányozása alapján. Horváth János: „... Anonymus büszke önértéssel vallja az írás, a scriptura fölényét az élőszó felett...”, „... fölényes tudós-göggel utasítja el magától az írástudatlanok 'hamis' fabuláit s a jocularok szöszátyár énekeit...”, „Főgondját a család- és birtoktörténeti levezetésekre fordította s hitelre is leginkább e tekintetben tarthat számot. Nemzet-ségi hagyományokat bőven használt...”¹² Pauler Gyula: „Tárgya... sokkal gazdagabb, változatosabb, elbeszélő tehetsége sokkal nagyobb volt, sem hogy Dares Phrygius szellemtelen, egyhangú modorába esett volna;...”, „... hiányt nem tűr, s így az egész honfoglalás mintegy

⁸ KNAUZ: Mon. Eccl. Strig. I. 144, 158. Szilágyi szerint a helyes évszám 1198. Ugyanott kifejezte azt a véleményét, hogy az esztergomi prépost és társai „tanúi, sőt talán részesei” voltak a tettnek. Úgy látszik azonban, hogy inkább csak tudtak róla, legalábbis erre mutat a „conscios” szó amely helyett elírás vagy hibás (kétes) olvasás révén kerülhetett be a „con-socios” szó, (a királynak írt levél „conscios”-t használ), valamint az, hogy a pápa a tettet meg is nevezte. Hogy az ügy magyar szereplői véletlenül szereztek-e tudomást a charták eltulajdonításáról, vagy az ügynek magyar vonatkozásai is voltak, csak további kutatás dönthetné el. Az eset a továbbiak folyamán közelebből nem fog bennünket érdekelni.

⁹ Ez a tény természetesen több kutatónak feltűnt. Az esztergomi prépost királyi jegyző-ségének lehetséges időpontja (1187 előtt, Győry János szerint 1180 körül) és a Gesta megírásá-nak időpontja közötti 15—20 éves köz magyarázatául I. TÓTH ZOLTÁN (Tuhutum és Gelou. Hagomány és történeti hitelesség Anonymus művében. Száz. 1945—46.) és GYÖRNY JÁNOS (Gesta regum — Gesta nobilium. Bp. 1948.) megalkották az ún. interpolációs elméletet. E szerint Anonymus a Gesta 1180 körüli első megfogalmazását később, 1200 körül átdolgozta. Erről az elméletről itt csak annyit, hogy nehezen képzelhető el egy „racionalista” írónál az, hogy az ellentmondások hosszú, „fokozatos elaboráció” következtében jutnak be a művébe. Azonkívül egy ilyen átdolgozás, amely feltételezi a mű új lejegyzését, bőven adott volna alkal-mat a szerzőnek arra, hogy előszavát megváltozott felfogásának megfelelően átdolgozza a „quondam” és „bone memorie” szavak sietős beszúrása helyett. (Vö. Győry i. m. 5. fejl., külö-nösen a 79—82.)

¹⁰ Ugrin, II. András kancellárja, a későbbi kalocsai érsek, 1217-ben nem volt prépost, ezért használja csak a magister címet. (L. SZENTPÉTERY IMRE: Az Árpád-házi királyok okleve-leinek kritikai jegyzéke.: 318, 319. stb. számait.)

¹¹ L. a (7) sz. jegyzetben közölt névsort.

¹² A magyar irodalmi műveltség kezdetei. 35—36.

tervszerű egész bonyolódik le szemünk előtt. Jegyzőnk, mint látszik, jól ismerte az egész országot Szathmártól Zágráb, a mosonyi láptól Orsovaig, csak Erdély kivétel, mert ott részletesebb ismerete a Meszes környékén túl nem terjed. Ismerte az útvonalakat, s azért a hadi mozdulatokat a dolog természete szerint beszélve el, talán az igazat el is találta, ...”¹³ *Hóman Bálint*: „Ez elbeszélés megítélésénél döntő tényező Anonymusnak a kútfőkritikusoktól mindig kiemelt kitűnő földrajzi és stratégiai tudása. ... a stratégiai helyzetet mindig alaposan átgondoló Anonymus ...”, „... ő, a nagy geographus és stratégia ...”¹⁴ *Kardos Tibor*: „Mindenesetre Péter magister, szerényen bár, de határozottan remélhette, hogy olvasói jól tudják, ki az a 'P. mester', aki ilyen kiváló genealógiát írhatott, amelyre saját szavai szerint „büszke lehet” nemzete.”¹⁵ *Györffy György*: „... nagy földrajzi ismeretével részint forrásai, részint helynevek, részint saját elképzelése alapján megrajzolja országunk határait.” „Földrajzi tévedésről Anonymusnál nem lehet szó. E leírásban ugyanarról a rendkívüli földrajzi tájékozottságról tesz tanúságot, amely önálló honfoglalás- és kalandozás-leírásának egyik legjellemzőbb vonása.”¹⁶ *Jakubovich Emil*: „Opus P. magistri etiam, ut vetustissima patriae nostrae descriptio, maximi momenti est; auctor enim a montibus Turtur silvaque Zepus usque ad Ursciam, porro a Trunsun usque ad partes Transsylvanas totius regni accuratissimam notitiam habuit. Ideoque narrationem occupandae patriae ratione geographica militarique diligentissime elaborare potuit.”¹⁷ stb.

Ha most az így kialakult Anonymus-jellemrajzot összevetjük azokkal az adatokkal, amelyek az esztergomi préposztrol megmaradtak, szembetűnik a két kép egymástól való idegensége. A *Gesta* szerzője büszke saját magára, büszke litterátor mivoltára, büszke királyára és annak őseire, továbbá a foglaló ősökre hivatkozó nemzetségekre. Alaposan ismeri az ország földrajzát. Kitűnően ért a stratégiához! Nagyvonalú és tud nagy arányokban gondolkodni. Ismert személyiség. Jellemzi egy sajátos vallási közömbösség, természetesen a kor adta és saját klerikusi mivoltának a keretei között. Az egyházzal, vallással szemben csak konvencionális kifejezései vannak, stílusa azonban átmelegszik, ha pogány ősekről, azok tetteiről van szó, s ez nincs bizonyos mélabú, nosztalgia nélkül. Mindannyi olyan jellemvonás, amelynek az esztergomi prépost halvány alakjában nyomára sem akadunk. Ez utóbbi — úgy látszik — sohasem nőtt ki egyházmegyéje kereteiből.¹⁸ Valóban, ha az esztergomi prépost volt Anonymus, akkor kettős életet élt: külső élete az esztergomi káptalan falai között zajlott le (melyek közül nem vesztetett még ki Lukács érsek szigorú szelleme, s ez nehezen tűrte volna meg a *Gesta* világiasságát), s ezzel párhuzamosan lenne egy álmódózással teli belső élet, mely ez esetben bizonyára nem lenne mentes a keserűségnek és mellőzöttségnek az árnyalataitól. A *Gesta* azonban derűs alkotás, benne az ilyen értelemben vett keserűségnek nincs nyoma.¹⁹

¹³ A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I. köt. 359—360. Vö. még az anonymusi honfoglalás stratégiai vázlatát ugyancsak PAULERNÉL: A magyar nemzet története Szent Istvánig. 231—234.

¹⁴ A székelyek eredete. 18. o.

¹⁵ Középkori kultúra, középkori költészet. 109.

¹⁶ GYÖRFFY GYÖRGY: Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. Néptudományi Intézet, 1948. 25. és 59.

¹⁷ SRH. I. 29. o.

¹⁸ Íme az adatok: 1183-ban tanú az esztergomi káptalan és Farkas ispán közötti adásvételi megállapodásnál; 1198: kihallgatandó tanú L. tarvisi mester által eltulajdonított pápai regestrumlapok ügyében; 1204: III. Ince egyik megbízottja a palatói érsek ellen alkalmazandó esetleges kánoni büntetés végrehajtására; 1209: korjelölőként szerepel János esztergomi érsek két oklevelében; 1210: ő és az esztergomi káptalan írásban tanúsítja Urias pannonhalmi apát és a somogyi apát között bizonyos tizedek ügyéből keletkezett viszály barátságos befejezését. A KNAUZ: Mon. Eccl. Strig. I. 165, 175-ben szereplő „Magister Petrus”-ra később rátérünk.

¹⁹ A közállapotokkal való elégedetlenségét viszont többször is kifejezi. Így pl. az 1. fejezetben: „Quando enim Scithici victoriam habebant, nichil de preda volebant, ut moderni de posteris suis, ...”, vagy a 9. fejezet sokszor emlegetett mondata: „... nam et modo Romani pascuntur de bonis Hungarie.”

Mindezeket összevetve a *Gesta* szerzőjének és az esztergomi prépost azonosságának a valószínűsége elég kicsiny.

II.

Mint már említettük, Szilágyi érvelése nyomán bebizonyítottak vehetjük azt, hogy a *Gesta* szerzője csak III. Béla jegyzője lehetett. Ha már most gondolatban végigfutunk az eddigi kísérleteken, valamennyi mögött rábukkanunk két premisszára:

1. Anonymus notáriusi hivatala III. Béla uralkodásának az elejére, a kancellária megszervezése körüli vagy az ezt megelőző évekre esett.

2. A *Gestát* az öregedő Anonymus írta.²⁰

Ilyen határozott formában azonban egyik sem alapulhat a szövegen, a második pedig mintha az előszóval is ellentétben állna. Ott ugyanis ez áll: „Promisi et enim me facturum, sed aliis negotiis impeditus et tue petitionis et mee promissionis iam pene eram oblitus, nisi mihi per litteras tua dilectio debitum reddere monuisset.”, s ez a fogalmazás jobban illik egy legfeljebb 8—10 éves időközre, mint egy ember fiatal és öregedő kora közt eltelt 20—25 évre.

Hagyjuk el ezeket a tételeket — hiszen úgy látszik, hogy természetlenek —, és induljunk ki a következőkből:

1. Anonymus notáriusi, ill. kancelláriai működése III. Béla uralkodásának utolsó esztendeire, az 1190-es évekre esett.

2. Lehet, hogy III. Béla halála után ezt a hivatalát egy másikkal cserélte fel, amelyet ő a „... multis et diversis huius laboriosi seculi impeditus sim negotiis, ...” szavakkal jellemez.

3. A *Gestát* III. Béla halála után néhány évvel, az 1198—1203 évek között írta.

III.

Amikor Szilágyi Loránd említett tanulmányában addig jutott, hogy különválasztotta az eddig egynek gondolt két személyt, Péter magister esztergomi prépostot és Pétert, a székesfehérvári káptalan prépostját, ezeket írta: „Ezzel azonban eljutottunk az Anonymus-kérdés — mondhatnánk — legkritikusabb pontjához, amelyen idáig minden elmélet hajótörést szenvedett: hogyha a *Gesta*-író királyi jegyző urának halála után az új királynak tovább szolgált, sőt ott csakhamar kancellárrá lett, miért nevezi magát munkájában az előbbi király jegyzőjének?”²¹ Szilágyi — számításba véve azt a megfigyelést is, hogy az egyidőben szereplő két Péter közül csak az esztergomi használta a magister címet, a másik pedig egyszer sem —, az esztergomi prépost mellett döntött. Alátámasztotta ezt azzal, hogy a királyi kancellária tagjai között talált három Párizsban tanult klerikust, akiket az esztergomi káptalan tagjai között is feltalálni vélt.²²

²⁰ JAKUBOVICH EMIL tudatosan korlátozta kutatásait az ennek megfelelő határok közé: „A mű megírásának korát tehát a II. Béla (+1141) és III. Béla (+1196) halálát követő évek közt lefolyt erős félszázadra kell tüzetesebb korhatározó adatainak megismerése előtt korlátoznunk.” (Adalékok az Anonymus-kérdéshez. Kny. 6—7. o.) Az újabbak közül I. KARDOS TIBOR: i. m. 109. és HADROVICS LÁSZLÓ: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. Bp. 1955. 94.

²¹ SZILÁGYI: i. m. 180.

²² Ez Szilágyi Loránd elméletének legbonyolultabb és egyik legvitathatóbb pontja. Az 1156 és 1218 között előforduló esztergomi kanonokok névsorát a mellékelt Táblázat-ban foglaltuk össze. (L. a Függelék II. sz. táblázatát.) Elfogulatlanul vizsgálva ezt a névsort, azonnal látjuk, hogy az 1183-as Betleem csak az 1156-os oklevél Bethleem-jével lehet azonos — tehát igen idős ember —, nem pedig a Párizsban elhunyt Bethlehem „adolescens”-szel. Nyilvánvalóan az esztergomi székeskáptalanhoz tartozó valamelyik — az esztergomi Szt. Tamás vagy a pozsonyi — társaskáptalan prépostja volt, akik általában tagjai voltak a székeskáptalannak is. Az 1183-as káptalan öreg tagjai közé számítható Gaufridus cantor is, aki való-

Azonban Szilágyi Loránd, bár helyesen ismerte fel, hogy Anonymus csak a két személy egyike lehet, helytelen eredményre jutott. Gondolkodásába tehát hiba csúszott be. Vissza kell kanyarodnunk oda, ahol Szilágyi még választás előtt állt. Világos ugyanis, hogyha Anonymus nem azonos Péter esztergomi préposttal, akkor Péterrel, az 1202–1204 közötti kancellárral, a későbbi győri püspökkel azonos.²³

Hol tévedett Szilágyi? Ott, ahol a két prépostot körülbelül egyidősnek vette. Ennek pedig az volt az oka, hogy talált egy 1184-ből származó oklevelet, melyben szerepel a székesfehérvári káptalannak egy Péter nevű éneklő-kanonokja, és feltette, hogy ez azonos a későbbi prépost kancellárral.²⁴ Azonban Péter székesfehérvári éneklő-kanonok és Péter székesfehérvári prépost két különböző személy, a köztük levő különbség legalább egy évtized. Erre két bizonyítékot is hozhatunk fel. Péter, a székesfehérvári káptalan oszlopos (columnaris) kanonokja 1184-ben elmúlt húsz éves,²⁵ a 60-as évek táján született, Péter kancellár pedig az 1170-es évek közepe táján, tudniillik körülbelül egyidős II. András királlyal. II. András ugyanis a rávonatkozó 1217-ben kelt oklevelében a következőket mondja: „... dilectus ac fidelis noster Petrus Geuryensis Episcopus, qui nobis a primeis iuuentutis sue temporibus ... seruiuisset.”²⁶ II. András születésének az időpontja bizonytalan, Pauler Gyula — úgy látszik — 1176 körülre teszi,²⁷ Márki Sándor 1175-re,²⁸ sőt Ráth Károly — nem tudni milyen adat alapján —

színién azonos az 1156-ban szereplő Ganfridus kanonokkal s nevébe elírás vagy nyomdahiba folytán került *n* helyett *u* betű (vagy fordítva), de aligha azonos II. András 1205–1207 közötti kancellárjával. Az meg a legkevésbé valószínű, hogy Kalán, a palliatus pécsi püspök, az 1192 körüli délvidéki bán, az egyik legelőkelőbb ősfoglaló magyar nemzetség sarja az esztergomi káptalamban kezdte volna a pályáját és — akár ideiglenesen is — Calanus-ról Alanus-ra változtatta volna a nevét. Az 1183-as Robertet legszívesebben az 1198-ban szereplő „mag. Robert anglicus”-szal azonosítanánk, aki már ekkor is koros lehetett, de nem az 1207–09 közötti francia származású kancellárral, aki 1209-ben lett veszprémi püspök, 1239-ben halt meg, s élete vége felé, mint esztergomi érsek, hazánk történetében fontos szerepet játszott. De nem is indokolt ennek a párizsi csoportnak az esztergomi káptalanhoz való kapcsolása, mert hiszen a legfontosabb személy, Péter magister, hiányzik a sorukból. Legvalószínűbb az a feltevés, hogy a négy fiatal klerikust maga III. Béla küldte ki Párizsba, hogy megfelelő kiképzésük után a kancelláriában alkalmazhassa őket. Erre mutat az is, hogy Bethlehem halálát Étienne de Tournay egyenesen a királynak írta meg. Adrian hazajövele után a budai prépostságot nyerte el és kancellár lett, Mihály és Jakab pedig valószínűleg a királyi klerikusai közé kerültek. Különbben is ebben a korban az egyházi pályára készülő előkelő származású ifjaknak nem a székeskáptalokban, hanem a királyi udvarban tett szolgálatokon keresztül nyílt meg az út a főpapi méltóságok felé. Pl. 1210-ben öt kancellárviselt püspöke volt az országnak. Ezért joggal feltehetjük, hogy a Párizsban tanult Jakab azonos azzal, aki a Boleszló halálával megüresedett váci püspöki széket nyerte el 1213-ban. Adorján kancellárnak az esztergomi préposttal való névazonossága valószínűleg véletlen, a név ebben a korban elég gyakori.

²³ Teljesség kedvéért azt a lehetőséget is számba kellene vennünk, hogy a *Gesta* szerzője nem sokkal a mű megírása után meghalt. Ezt azonban — úgy látszik — elhagyhatjuk.

²⁴ „Albensis cantor tunc Petrus extitit, Fulbertus custos, Alexius decanus, pristaldus Cucendi; ...” Pannonhalmi Rendtörténet. X. 500. o. SZILÁGYI i. m. 178.

²⁵ A püspökké választás korhatára, amint ezt III. Sándor pápa dekrétuma a III. lateráni zsinaton kimondta (1179), a betöltött 30. év. A káptalani méltóságok betöltéséhez legalább a megkezdett 20. év kellett, a tridenti zsinat ezt a korhatárt a megkezdett 22. életévben állapította meg. (Sess. XXIV. C. XII. de reform.) Annak igazolására, hogy ebben a korban milyen szigorúan ragaszkodtak általában az egyházi hivatalok betöltésénél a kánoni korhoz, több eset közül elég a Berthold kalocsai érsekké választása körüli viharra utalni, valamint arra, hogy pl. a pápa 1220-ban János esztergomi érseket szigorúan megbüntette azért, mert jóváhagyta Bertalan pécsi püspök megválasztását, mielőtt meggyőződött volna arról, hogy elérte-e a kánoni kort. (Vö. BALICS: i. m. II. 132–133. A Balics által állított 25 éves korhatár félreértésen alapul. L. FRAKNÓI V.: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-Székkal. I. 43.)

²⁶ Árpád-kori Új Okmánytár. VI. 383. SZENTPÉTERY: Krit. Jegyz. 322. sz. Ezt a fontos oklevelet a következőkben igen sokszor fogjuk idézni.

²⁷ A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. II. 8.

²⁸ Pallas Lexikon. I. 607.

1174-re.²⁹ Bármelyik adatot is fogadjuk el, a fehérvári éneklő-kanonok András születésekor legalább 12—16 éves, de ettől eltekintve az oklevélben szereplő kiemelt kifejezés jóval többet jelent egyszerű „szolgálat”-nál, jelenti azt, hogy Péter gyermek- és ifjúéveit a királyi udvarban, András királyfi mellett töltötte, vagyis *együtt nevelkedett vele*.³⁰

A fenti következtetés helyességét más oldalról is ellenőrizhetjük. II. Andrást szentföldi útjára két püspök kísérte el, Péter, a győri és Tamás, az egri, mindketten volt kancellárok. A győri püspök azonban aligha vállalkozott volna erre az útra, ha a 60-adik éve felé jár, viszont ez elég jól elképzelhető — mondjuk — 42 éves korában.

Ez a felismerés azonban nagyon fontos, mert a huszadik éve körül járó Péter — aki talán éppen Párizsból frissen érkezett magister — működhetett, sőt — kancellári jövőjét tekintve — minden valószínűség szerint működött is Katapán kancelláriájában III. Béla élete végén.

IV.

Elég korán, már a XI. század végén feltűnik nálunk is egy kisszámú, de igen jelentős egyházi réteg: a királyi klerikusok csoportja. Helyzetükre jellemző, hogy többé-kevésbé kívül állnak az egyházmegyei szervezet hierarchiáján, működésük tere a királyi udvar. Feladatukról elég változatos: végzik az udvar működése közben felmerült írásos teendőket, birtokhatárolásokat, ők írják az okleveleket, s gyakran ők pecsételik meg stb. Mindebből nyilvánvaló, hogy a király legmegbízhatóbb emberei közé tartoznak. Úgy látszik tehát, hogy a királyi udvarnak ezek a mozgékony és képzett tagjai az ország igazgatásában igen tevékeny szerepet vittek. Feladataiknak megfelelő magas képzettséggel bírnak. Sok *magistert* találunk közöttük, ami külföldi iskolák, ill. egyetemek látogatására enged következtetni. A szálak Franciaország felé, elsősorban Párizsba vezetnek.³¹ Legtöbbjük előkelő származású: a főrangú családok

²⁹ A magyar királyok és erdélyi fejedelmek hadjárati, utazási és tartózkodási helyei. Győr 1866. 14.

³⁰ Ez a jellegzetes kifejezés („... a primevis iuventutis sue temporibus ...”, „... a primevis puericie sue temporibus ...”) hazai okleveleinkben Imre király uralkodása alatt tűnik fel (III. Béla okleveleiben legalábbis nem találkozunk vele). Fejérpataky László erre vonatkozólag a következőket írja: „A királyi udvarban töltött gyermek- és ifjúkori évekből lehet kimagyarázni az oklevelek azon szavait, mikor kancellároknak vagy notariusok részére tett adományokban ezeknek gyermekkoruk óta (a *primaevus pueritiae suae*) tett szolgálatairól van szó.” (A királyi kancellária az Árpádok korában. Bp. 1885. 60.) Ehhez csak azt kell hozzáfűzni, hogy a kifejezés világiak részére kiállított oklevelekben is előfordul. Nagyon tanulságos ebből a célból a következő oklevelek „narratio”-it összevetni: M. Florianus: *Chronica hungarorum*. Quinque-Ecclesiis 1883. 274., valamint Szentpétery kritikai jegyzékének a következő okleveleit: 303. sz. (1216); 322. (1217); 531. (1234); 694. (1240); 1604. (1269) 1884. (1268); 1881. (1268); 1898. (1269). Ebből magától értetődően következik az, hogy a szóban forgó személy a királyfi vagy a királlyal körülbelül egyidős, esetleg fiatalabb („... a primevis puericie sue ...”), de 10—16 évvel semmi esetre sem idősebb. A királyi herceg mellett szolgálatot teljesítő felnőtt udvarnok esetében a szöveg más. V. István Ponith dobokai ispán esetében ezt a következőképpen fejezi ki: „... que et quas a primevis temporibus infancie nostre, in domo nostra iugiter famulando ...” (Krit. jegyz. 1884.; H. O. VIII. 111.) II. András és Péter győri püspök együtt nevelkedésére van egy majdnem pontosan megfelelő analógiánk. Rogerius Mátyás esztergomi érsekről, IV. Béla egykori kancellárjáról, majd váci püspökről a következőket írja: „Maiores tamen de clericis cecidere: Mathias Strigoniensis archiepiscopus, quem rex tum propter fidelitatem, tum, quia simul nutriti erant, magis diligebat, ...” (30. fejt. SRH. II. 572.)

³¹ Ennek a francia típusú klerikus-képzésnek a jellemzésére legjobb, ha HAJNAL ISTVÁN szép tömör szavait idézzük (Vergleichende Schriftproben zur Entwicklung und Verbreitung der Schrift im 12—13. Jahrhundert. Verlag Danubia, 1943.): „... der französische ... Typ der Universität die Klerikerbildung verlieh, die in der kirchlichen, der ländlichen und der städtischen feudalen Verwaltung erforderlich war. Im französischen Typ der Universität ist demnach die „artium facultas” die wesentliche. Die überwiegende Mehrheit der Studierenden

és nemzetségek egyházi pályára szánt fiai a szükséges elméleti ismeretek megszerzése után a király környezetében sajátították el azt a gyakorlatot és áttekintést, amely később magas egyházi méltóságok betöltésére képesítette őket.³² Az udvar világi levegőjéhez voltak szokva, a tábori, katonai élet, a harc sem volt nekik idegen. Részt vesznek diplomáciai tárgyalásokon és gyakran reájuk bukkanunk külföldre menő követségek tagjai között.

A kancellária, s az ehhez szükséges testület 1185 körüli megalakulásakor a régi *notarius* elnevezést a *cancellarius* cím váltja fel, a nótáriusok pedig egyszerre eltűnnek a szemünk elől.³³ Ez azonban nem jelenti azt, hogy maga a foglalkozás megszűnt. Sokkal valószínűbb az a feltevés, hogy a kancellária megalakulása után az oklevéladás egyes fázisai — melyeket azelőtt a nótárius egymaga végzett el — megoszlottak, s a nótárius elnevezés átcúsúzott azokra, akik az okleveleket leírták, a kancellárnak pedig csak az átvizsgálás és megerősítés maradt. Az 1185 után kialakult kancelláriát tehát fokozatosan kialakuló legalább hármas rétegződésének kell elképzelnünk. A rangsor alján helyezkedtek el a másolók, nótáriusok stb., akik a kancellária legfiatalabb tagjai lehettek.³⁴ Fölöttük a már gyakorlattal bíró réteg helyezkedett el, melynek feladata volt az oklevelekben foglaltatott jogi cselekmény vagy tény — birtokadományozás, határolás, határozatok stb. — megfogalmazása, megállapítása, tehát mindaz a sokféle tevékenység, amelyet a kancellár egyedül elvégezni nem tudott volna.³⁵ A testület vezetője a kancellár, később szerepét átvette a vicekancellár.

Régóta ismeretes az a szoros kapcsolat, amely a kancellár személye és a székesfehérvári préposti tisztség között létezett, de kevés kísérlet történt e kapcsolat természetének közelebbi meghatározására. Egészen természetesnek látszott az a magyarázat, hogy a király annak a káptalannak a fejét vezette ki kancellárnak, amelyre a királyi és országos levéltár őrzete volt bízva. Maga a székesfehérvári káptalan a XIII. század folyamán a kiváltságai közé sorolta azt is, hogy a mindenkori székesfehérvári prépost a kancellár.³⁶

Bármennyire természetesnek látszik ez a magyarázat, a megmaradt adatokkal nehezen egyeztethető össze. Való, hogy a kancellári tisztséget legtöbbször a székesfehérvári prépostok töltötték be, azonban olyan sok eset van, amikor a kancellár nem székesfehérvári prépost, hogy ezt a kapcsolatot nem tarthatjuk kizárólagosnak.³⁷ Feltűnő viszont az, hogy az esetek

strömte hier aus ganz Mitteleuropa zusammen; . . .", továbbá „Der von der Universität heimkehrende Student kam nicht aus der Fremde, nicht mit einem starren Wissen ausgerüstet, sondern mit einer schmiegsamen Fertigkeit zur Bearbeitung der heimischen Verhältnisse." (7—8.)

³² A nótáriusok és kancellárok előkelő származásáról. I. FEJÉRPATAKY: i. m. 59.

³³ Adrian volt az utolsó, aki egy oklevélen még notariusnak (Krit. jegyz. 140. sz.), a többi megmaradt oklevélben pedig már kancellárnak írja magát.

³⁴ Hajnal István az egymástól távolos területek oklevélírásának feltűnő egyöntetűségét és egyidejűségét állapította meg. Ez csak úgy magyarázható, hogy az egyeteméről kikerült fiatal magisterek a kancelláriákba kerülve, mindjárt meghonosították az éppen divatos írásformákat. (Vö. Írástörténet az írásbeliség felújulása korából. Bp. 1921.) Egy másik helyen ezt írja: Die Schrift ist auch nicht Sache besonderer, niedriggestellter Kopisten, sondern eine Fertigkeit, die das Ausstellen der gesamten Urkunde, die lateinische Abfassung und die Fertigkeit in der fachgemässen Beurteilung der Angelegenheiten in sich begreift; ein inneres Zubehör des Berufs einer hochgebildeten Klerikerschicht." (I. m. 6.)

³⁵ Az oklevelek gyakran feltüntetik azokat, akik a birtokhatárolást vagy beiktatást végezték. Ezek között sokszor találunk királyi klerikusokat. (L. a Krit. jegyz. következő számain: 155. (Demeter, Gábor fia, 1193); 188. és 193. (Tamás királyi klerikus, 1200 és 1201); 281. (Máté udvari klerikus, 1213); stb.)

³⁶ Fejérpataky László a székesfehérvári káptalannak ezt a jogát — kiindulva IX. Gergely pápának egy 1240-ben kelt oklevélből — 1156-ig viszi vissza, anélkül, hogy a kérdés közelebbi vizsgálatába bocsátkoznék. (L. III. Béla magyar király oklevelei. III. Béla magyar király emlékezete. Bp. 1900. 162.)

³⁷ A bennünket közelebbről érdeklő 1185—1217 közötti években szereplő nyolc kancellár közül csak négy volt székesfehérvári prépost: Katapán, Péter, Robert és Tamás. Ez utóbbi csak kancellársága negyedik évében került a préposti székbe. Péternek Godfréd aradi prépost,

túlnyomó többségében a kancellárok mindig ugyanazon három-négy prépostság élén állnak. Ezek: a székesfehérvári, az aradi, a szebeni, ritkábban az óbudai (veszprémi, titeli). A felsoroltak — a veszprémi kivételével — mind ún. *királyi prépostságok* (praepositurae regales) voltak, s igen jól megkülönböztethetők egyéb káptalanoktól.³⁸ Úgy látszik, hogy kivétel nélkül királyi alapításúak, ami azt jelentette, hogy ha a káptalan prépostot választott, ehhez a király beleegyezésére is szükség volt.³⁹ Királyaink ezekhez a kegyuraságukon alapuló jelölési, ill. hozzájárulási jogaikhoz szigorúan ragaszkodtak, s ezek megsértőivel mindig határozottan — sokszor kíméletlenül — szembeszálltak.⁴⁰ Ebben a korban Magyarországon az egyházi tisztségek betöltésének a kánoni formáit az esetek legnagyobb részénél megtartották. A kánonjog szerint az érsek, püspök, a királyi prépostságoknál a prépost megválasztása a káptalan joga, azonban szükséges volt még a király beleegyezése, s végül annak a felettes egyházi hatóságnak a megerősítése, amely alá az illető intézmény tartozott.⁴¹ A káptalanok természetesen igyekeztek olyan választásokat eszközölni, amelynél a király beleegyezésére számíthatnak. Ez megtörténhetett az udvarban végbevitt előzetes puhatolózással, esetleg a király megkérdezése útján. A XII. század vége felé kialakult az a szokás, hogy ezekbe a javadalmakba az udvar legbefolyásosabb, legtekintélyesebb klerikusait ültették be, amilyenek voltak pl. a kancellárok, ill. kancellárjelöltek. Ez persze nem jelenti azt, hogy a préposti tisztség elnyerése egyidőben történt a kancellári kinevezéssel — így aligha tudnánk a prépostságok előbb említett váltakozását megmagyarázni —, inkább az a valószínű, hogy a király bizalmas klerikusai az éppen sorakerülő megürült prépostságot kapták meg. Hiszen nyilvánvaló, hogy ez a prépostság többnyire a javak élvezését jelentette káptalani funkciók végzésének terhe nélkül, hivatásuk ugyanis szorosan a királyi udvarhoz kötötte őket. A káptalanok pedig szívesen engedelmeskedtek a királyi óhajnak, mert ez a káptalannak nemcsak tekintélyt és dísz, hanem — a befolyásos prépost révén — sokszor királyi adományokat is jelentett.⁴²

A királyi prépostságok között ősi — Szent Istvántól eredeztetett — kiváltságaival kitűnt a *székesfehérvári prépostság és társaskáptalan* („sub laude et titulo virginis”). Bazilikáját — a Hartvik-legenda szerint — maga I. István építtette, s ő látta el a mellé létesített káptalant olyan kiváltságokkal, melyekhez legfeljebb a pannonhalmi apátságéi foghatók. Ki volt véve

Robertnek Tamás veszprémi, majd szebeni s végül fehérvári prépost volt az utódja, Tamás után pedig Ugrin következett, aki nem is viselt semmilyen préposti tisztséget.

³⁸ A szóban forgó korszakban (ca. 1150—1300) a prépostságok, ill. káptalanoknak nagyjában három típusát különböztetjük meg: 1. Az érseki, ill. püspöki székhelyeken a püspök v. a székesegyház mellé szervezett *székeskáptalanok*; 2. az egyes egyházmegyékben szervezett, önállóan működő ún. *társaskáptalanok*. Általában főpapi v. világi alapításúak, egyházi főhatóságuk az a főpap, akinek az egyházmegyében fekszik, prépostja általában az illetékes székeskáptalannak is a tagja. (Ilyenek többek között az esztergomi Szt. Tamás, a pozsonyi Szt. Üdvözítő, a csanádi Szt. Üdvözítő, a csázmái Szt. Lélek, a háji Szt. Lőrinc stb.); 3. A *királyi prépostságok*. Alapítójuk király, kegyuruk a király, egyházi főhatóságuk a pápa v. az esztergomi érsek. (Ilyenek a székesfehérvári Bold. Szűz, az óbudai Szt. Péter és Pál, az aradi Szt. Márton, a szebeni Bold. Szűz, a titeli Szt. Bölcsesség, s talán a hantai Szt. Mihály, a szépesi Szt. Márton, a vasvári Szt. Mihály stb. prépostságok.)

³⁹ III. Honorius pápa II. András beleegyezése nélkül nevezte ki Capucius pápai subdiaconust az aradi prépostság élére. A beiktatás azonban a jogaiban sértett király leghatározottabb ellenkezésén meghiúsult. (L. BALICS: i. m. II. 58—59.)

⁴⁰ 1245-ben a veszprémi káptalan a király megkérdezése nélkül választotta meg Zelandot püspökké, s ezért a király még a káptalant is feldúlatta. (BALICS: i. m. II. 12.)

⁴¹ A királyi prépostságok — a székesfehérvári kivételével — az esztergomi érsek joghatósága alá tartoztak. A fehérvári közvetlenül a pápa fennhatósága alatt állt — legalábbis 1202 óta.

⁴² Így gondolkodott a spalatói káptalan is, amikor Perugiai Bernátot — Imre király nevelőjét — választotta spalatói érsekké: „Itaque vacante Ecclesia Spalatensi, elegerunt Bernardum in Archiepiscopum suum, et quia Regi carus erat, sperabant propter ipsum ciuitati et Ecclesiae multa comoda prouenire.” (Thomas archidiaconus: Historia salunitana. Cap. XXIV. Schwandtner: Scriptores. III. köt. 567—568.)

püspöki joghatóság alól, prépostja és kanonokjai csak az érseki tartományi zsinatokon tar-
toztak megjelenni, a király és a prépost beleegyezése nélkül a bazilikában püspök nem miséz-
hetett, birtokán a tized öt illette.⁴³ A bazilika volt a királyi jelvények őrzőhelye, őrzésükre a
káptalan tagjai voltak rendelve. Itt koronázták a királyokat. Mindent összevéve Székesfehérvár
és a királyi bazilika a királyi család egyházi és világi központja volt, amihez hozzájárult az is,
hogy itt, a székesegyház sekrestyéjében volt elhelyezve a királyi és országos levéltár.⁴⁴ Voltak
itt elhelyezve történeti feljegyzések, gesták és legendák is.⁴⁵ Így érthető, hogy középkori
történetírásunk Székesfehérvárral és a királysággal a legszorosabb kapcsolatban van.⁴⁶ A kró-
nikás, a gestairó elsősorban itt férhetett hozzá a forrásokhoz, amelyeknek — úgy látszik —
hivatalos, oklevélszerű jellegük is volt, legalábbis erre vall Nagy Lajos királynak a székes-
fehérvári káptalanhoz írt, 1349-ben kelt levele, amelyben a *Legenda Sancti Stephani* címen
szereplő összeírás tartalmáról kér felvilágosítást.⁴⁷

Milyen lehetett a kancellária és a káptalan viszonya? Nyilvánvaló, hogy a kancelláriá-
nak kellett rendelkeznie egy olyan állandó székhellyel, ahol bizonyos formális eljárások végbe-
mentek. Ez volt, ha nem családunk, a székesfehérvári káptalan. Azonosnak azonban nem
vehetjük a kettőt, hiszen nyilván voltak a káptalannak más teendőikkel megbízott tagjai is.
Inkább két olyan körnek képzelhetjük el, melyek részben fedik egymást. A kancellária lényegé-
ben önálló testület volt, amit eléggé bizonyít az a tény, hogy maga a kancellár sem mindig
tagja a káptalannak.

Amikor Szilágyi Loránd az esztergomi prépost mellett döntött, erre a legfőbb érve az volt,
hogy a székesfehérvári prépost egyszer sem használta a magister címet. Ez a tény azonban
nem jelenti szükségképpen azt, hogy nem is volt magister. Az adatok azt mutatják, hogy azok
sem teszik ki mindig, akikről biztosan tudjuk, hogy azok voltak. Adorján kancellár egyszer
sem használja, holott egyike azoknak, akiknek párizsi tanulmányairól okleveles bizonyíté-
kunk van. Nem használta Saul kancellár sem. Katapán hét oklevélben használta, háromban
nem. Dezső, Péter, Gotfréd és Robert kancellárok egyszer sem, Tamás mindaddig, amíg fehér-
vári préposttá nem lesz, használja, azután elhagyja. Elhagyja Ugrin kancellár is kalocsai
érsekké választása után. Összegezve, a cím használatában nagy következetesség nincs, de a
püspökök és a fehérvári prépostok általában el szokták hagyni. *Péter kancellár* első név szerinti
felbukkanásakor már székesfehérvári prépost, a neve mellől hiányzó magister egyáltalán nem
feltűnő, ezt el is hagyhatta, ahogyan *Péter esztergomi prépost* sem használta 1204 után.⁴⁸
A hiányzó magister címből tehát a Szilágyi Lorándhoz hasonló következtetéseket levonni
nem jogos. Ellenkező a helyzet a préposti és magasabb egyházi méltóságok esetében: ezeket
a kancellárok mindig gondosan kiírják, ezért pl. joggal következtethetjük azt, hogy Ugrin,
II. András 1217 utáni kancellárja nem volt prépost, hanem egyenesen a kancellárságból
került a püspöki székbe.⁴⁹

⁴³ SRH. II. 417—418. és I. 316. o.

⁴⁴ L. Nagy Lajos király alább említett levelét és a reá adott választ.

⁴⁵ HORVÁTH JÁNOS: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. 65.

⁴⁶ HORVÁTH JÁNOS: i. m. 69—70.

⁴⁷ A káptalan így felelt: „Nos igitur praecepto Vestre sublimitatis libenter obtemperasse-
mus . . . sed dictam legendam genitor Vester Dominus Carolus, quondam inclitus rex Hunga-
riae ad scitum omnium nostrorum tempore Joannis quondam custodis de Sacristia interiori ad
Visegrad fecit deportari.” (FEJÉR: C. D. VII. 108—109.)

⁴⁸ 1204-től már csak esztergomi prépostnak írja magát. Szilágyi téved, amikor azt mondja,
hogy vele kapcsolatban „mindig megtaláljuk a magister címet is”. (I. m. 179)

⁴⁹ Itt van a helye, hogy néhány szót szóljunk arról a „Magister Petrus”-ról, aki III. Ince
1204. nov. 22-i levelében szerepel (KNAUZ: Mon. Eccl. Strig. I. 165, 175), s akit Szilágyi, tanul-
mánya 178. oldalán, az esztergomi préposttal azonosít. Az oklevél kérdéses helye így szól:
„ . . . porro . . . Abbas de Buccon et Magister Petrus, pro rege Predicto, necnon et Prepositus
Poson. et Thesaurarius Ecclesie Vestre, pro vobis (ti. az esztergomi káptalan képviselőjében)
in contrarium allegantes . . .”. Tehát az *esztergomi* prépost a király, a *pozsonyi* prépost és az

1912-ben Hóman Bálint — akinek Anonymus jelöltje ugyancsak Péter győri püspök volt⁵⁰ — felhívta a történészek figyelmét a *Gesta* és az *egri egyházmegye* közötti kapcsolatra.⁵¹ Ezt azonban alig méltatták figyelemre.⁵² Igaz, Eger a Felső-Tiszavidék püspöksége volt, a meg-

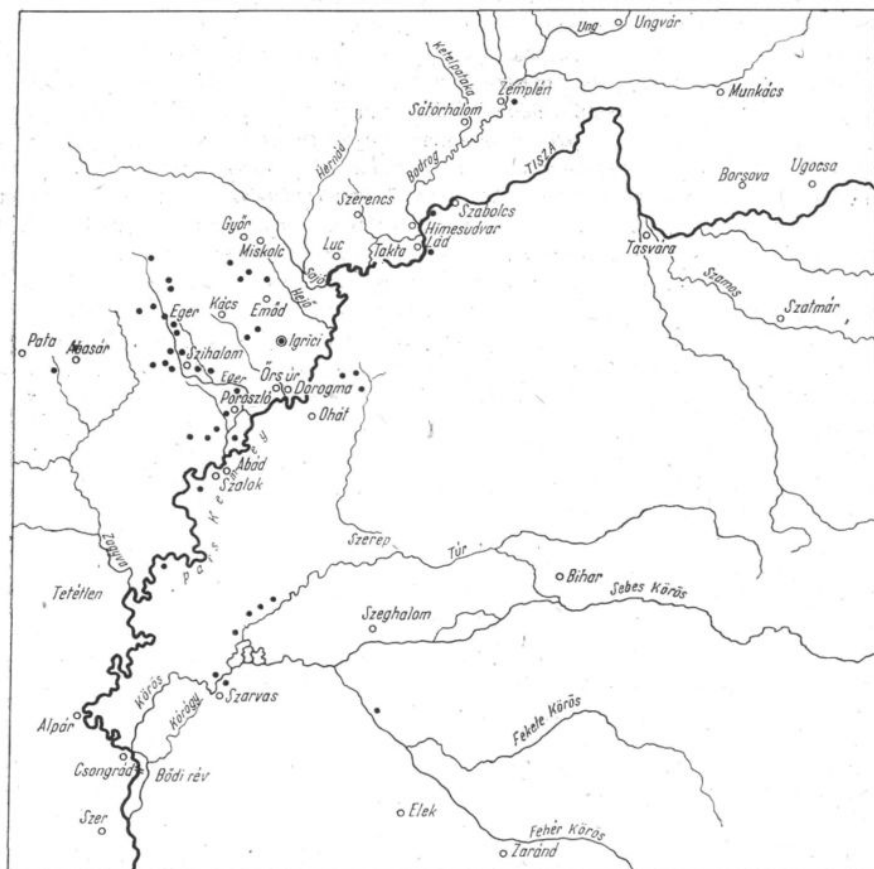
esztergomi thesaurarius a *káptalan* képviselőjében járt volna Rómában. Ez önmagában is alig fogadható el, még kevésbé érthető az, hogy a pápai levél miért nevezi őt egyszerűen csak *Péter magisternek*, holott — eltekintve attól, hogy az 1198-as levélben „P. strigoniensis praepositus”-nak címezi őt — körülbelül két hónappal korábban (1204. szept. 14.) a pápa ugyancsak neki, az esztergomi prépostnak ír, hogy megbízásából egy kánoni eljárást folytasson le. (L. KNAUZ: i. m. 164, 175.) Ebből nyilvánvaló, hogy az esztergomi prépost a pápai udvarban jól ismert személy, rangjának ilyen eltévesztése — a káptalanának szóló levélben — nem képzelhető el. A király követe egy *másik* Péter magister volt. A leghízelgőbb feltevés az, hogy azonosítsuk Péter kancellárral, ez mindjárt bizonyítékot szolgáltatna magisteri címére, de ennek is az előbbihez hasonló nehézségek állanak az útjában: hiszen ő is prépost, még hozzá az ország legelőkelőbb káptalanának az élén áll, s a király kancellárja. Mégis, a pápai kancelláriának ilyen tévedése könnyebben lenne magyarázható a kancellár fiatal korával — számításaink szerint 29–31. éve körül jár —, valamint azzal, hogy talán kevésbé ismerték a pápai udvarban. (A megválasztott fehérvári prépostnak — közvetlenül pápai joghatóság alatt lévén — személyesen kellett ugyan Rómába mennie megerősítéséért, de a pápák ettől néha eltekintettek.) S bár emellett szól még az is, hogy mint királyi követnek, eléggé jelentős személynek kellett lennie, nem szabad azt a lehetőséget sem számításra kívül hagyni, hogy itt más Péter magister, immár a harmadik bukkan fel, s vele együtt összesen négy Péter nevű egyházi személy! Ez — tekintve a Péter személynév korabeli nagy gyakoriságát — nincs kizárva.

⁵⁰ „Tekintettel arra, hogy Anonymus a XII–XIII. század fordulóján élt, azt hiszem, minden eddigi hipotézissel szemben helytállóbb hozzátétel, ha abban a *Petrus magister*-ben keressük személyét, akit 1183-ban a később III. Béla, illetve fiai kancelláriájában működő Adriánnal, Kalánnal (? „Alano magistro”), Róberttel és az 1183–92. közt Adriánnal együtt Párisban járt s ott meghalt Bethlem-mel együtt II. Géza egykori kancellárjának, az első „comes capellae”-nak, Miklós esztergomi érseknek környezetében látunk, mint kanonokot s aki 1202–04-ig Imre kancellárja, 1204–17-ig győri püspök volt.” (HÓMAN BÁLINT: A Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi leszármazói. Bp. 1925. 44.) Hóman megjegyzése jól jellemzi a kutatás akkori állapotát.

⁵¹ A honfoglaló törzsek meglepedése. Turul, 1912. 89–114. (Megjelent a *Magyar középkor*. Bp. 1938. c. gyűjteményes kötetben is: 63–109.) A most következő, az egri egyházmegyehez kapcsolódó fejezetünk már készen állt, amikor — Hóman felfogása eredetének nyomozása közben — újból elolvastuk ezt az 1912-es tanulmányt, amelyről csak egy közel két évtizedes kivonat állt rendelkezésünkre az egri egyházmegyére való rövid utalással, s meglepetve vettük észre, hogy Hóman már itt az egész egri problémát — bár a miénktől eltérő úton — lényegében kibogozta, sőt Anonymus Zaránd megyei adatainak a jelentőségét is felismerte. Ő azonban csak az egyházmegyére gondolt, nem vette észre az egri püspökség birtokaihoz való kapcsolatot, ezért tartotta a szerzőt „egri papnak vagy innen származónak”. Végeredménye: „... a *Névtelen jegyző Katapán egri püspök környezetében keresendő* s ha nem ő volt, egyike lehetett az ő kancellársága alatt működött nótáriusoknak”, a mi eredményünkkel jórészt megegyezik. Meg kell jegyezni különben, hogy Hóman e meggyőződése — mint ő maga is elismeri — tulajdonképpen régebbi egri történészek felfogásának az átvétele. Az első, aki kifejezte ezt — úgy látszik — Ipolyi Arnold. Kandra Kabos 1887-ben ezt írta: „Az a sejtésem, sőt hitem, hogy ha *történelmünk atyját*: I. (!) Béla király „*névtelen jegyzőjét*” valaha névleg ismerni fogjuk, egyházi állása után egri prépostnak fog bizonyosodni, miután minden valószínűség szerint *egri megyei pap* volt.” (Az egri nagyprépostok és káptalan az Árpádok korában. Adatok az egri egyházmegye történetéhez. II. 491.) Ugyanott idézi Foltin János miskolci plébános hasonló véleményét is. Erre jutott Hunfalvy Pál is: „... azt következtetem, hogy Eger megyebeli pap volt.” (Magyarország Ethnographiája. 1876. 363.)

⁵² Kivétel Jakubovich Emil, aki felismerte és elfogadta ezt a fontos megállapítást, és megpróbálta Anonymus-jelöltjének az életrajzába beilleszteni. Nem rajta, a tényeken múlt, hogy ez nem sikerült. Az elmelete, hogy II. István egri időzései között ismerkedett meg a fiatal pappal, és megkedvelve udvari pappá, királyi jegyzővé, sőt óbudai préposttá tette, nem egyéb romantikus elképzelésnél. Az élet rendje egészen más volt. Akármilyen egyszerűnek és differenciálatlannak képzeljük is el a királyi udvar szerkezetét ebben a korai korszakban, a

felelő hagyományanyag és az egyházmegye területének az összeesése lehetett véletlen is. De ha a mellékelt térképet figyelmesen szemléljük, meglepő kapcsolatok fedezhetők fel az egri püspökség birtokai és a *Gesta* helynevei közt. A püspöki birtokokat a térképen IV. Béla 1261-ben kelt nevezetes oklevele nyomán tüntettük fel.⁵³

A püspökség birtokait pontokkal, Anonymus helyneveit kis körökkel jelöltük. Már a kétféle módon jelölt helynevek egymásba keveredése is feltűnő, különösen a *Sajó*, *Hejő*, *Eger* és *Cserő*, valamint a Tisza mellékének Szabolcstól Tiszapüspökiig terjedő szakaszán. A következő megfigyelés még érdekesebb: a *Gesta*-ban előforduló kb. 22 birtokadományozásnak a fele olyan nemzetségekre vonatkozik, amelyeknek a birtokai az egri püspökség birtokaival közvetlenül határosak. *Zemplénnel* szemben a *Bodrog* túlsó partján, *Sátoraljaújhegytől*

királyi klerikusok életpályájában már ki kellett alakulnia bizonyos szabályosságnak, ez pedig nyilván az volt, hogy a tanulmányok megelőzték az udvari szolgálatot, s a dolog természete szerint meg is kellett előzniük, ha azokra a feladatokra gondolunk, melyeket a klerikusoknak elvégezni tudniuk kellett. Ha viszont Jakubovich e tanulmányokat 1124 előttre teszi, akkor az ezzel kapcsolatos kun elméletével került volna bajba.

⁵³ Az oklevél teljes szövegét, mely V. István szó szerinti átírásában maradt fenn, Szentpétery közölte a Krit. jegyz. 2123. száma alatt. Kevés kivétellel csak a régi megyei térképeken fellelhető helyneveket tüntettük fel.

— a *Gesta* 15. fejezete szerint ennek a környékére esett az *Alap(tolma)*-nem első birtoka — nem messze találjuk *Szentmáriát*, a püspökség ősi birtokát.⁵⁴ A *Tarcal*, a *Taktaköz* és *Ladány* mellett a püspöki *Timárt* és *Eszlárt*⁵⁵; *Miskolc* és *Diósgyőr* mellett — amely a Bors-Miskolc-nemzetség ősi birtoka volt — *Kisgyőrt*, *Harsányt*, *Vattát* és *Hejő-Papit*; a valószínűleg a tatárjáráskor elpusztult *Ohát-nem* (Anonymus 28. fej.: *Huhot*) birtokai mellett a Hortobágy mentén fekvő *Szentmargítát*, „*Bagzegh*”-et és „*Popeghaz*”-t.⁵⁶ *Szihalom* (Anonymus 32. fej.: *Zenuholm*; okl.: *Scenholm*) ősi püspöki birtok, s a szomszédos Szemerében birtokos nemesek nyilván a *Szemere-nem*nek egy messze került ága (okl.: „*terras nobilium de Scemere*”). A *Sajó* és *Nyárád* mentén letelepült előkelő *Örösür-nem* birtokai mellett (Anonymus: *Casu* = *Kács*) *Cserepet* és *Noszvajt* találjuk. A hatalmas *Aba-nemzetség* Gyöngyös körüli ősi szállástelepei, sármonostori apátságuknak *Tisza*-menti birtokai (okl.: *Veheg*) határosak az egri püspök földjeivel, s *Gyöngyöspata* mellett ott van *Gyöngyöspüspöki*. A püspöki *Tisza-Nánát* Abáddal összekötő *Abádi-réven* a vámot az ott birtokos *Tomaj-nembeliek* szedik (Anonymus: „*genus Thomoy*”, okl.: „*nobiles viri, videlicet Iohannes, Dionisius maior, Chak et Sebastianus de genere Tomoy*”); tőlük délnyugatra szomszédosan helyezkednek el a *Szalók-nembeliek* birtokai, ezek északra a püspöki földekkel határosak.

A *Gesta* írója a Tisza jobb partjának *Csongrád* körüli részét, ahol a *Bór-Kalán-nemzetség* szállástelepei voltak, kitűnően ismeri. Alig 40 km-re ismét egri püspöki birtokokat találunk: *Szarvas* (Anonymus 50. fej.: „*in Ceruino Monte*”) mellett egy *Halász* nevű falut két halastóval.⁵⁷ A 28. fejezetben *Tas* és *Szabolcs* vezérek az *Apróhalmok* („*parvos montes*”) mellett ütnék táborot és a *Túr-folyó* („*fluvium Turu*”) mentén haladnak a *Dorogmai-révhez*: *Szerep* és a *Hármas-Körös* között több — köztük két egyházas — püspöki hely sorakozik.⁵⁸

A Felső- és Közép-Tisza vidékére terjedő hatalmas egri egyházmegyének volt egy sajátos — máig meg nem magyarázott — nyúlványa, amely talán össze sem függött az egyházmegye többi részével: a régi *Zaránd* megye területén levő Pankotai-főesperesség az egri püspök fennhatósága alatt állt. S íme, az anonymsi helyek térképének a Sebes-Körös bal partjától a *Márosig* úgyszólván teljesen üres területét két Zaránd megyei hely tarkítja: az 52. fejezetben említett „*castrum Zarand*” és a *Velek* nevéből keletkezett *Elek* helység. Mondanunk sem kell, hogy ezen a vidéken is találunk püspöki birtokokat.⁵⁹

⁵⁴ Az *Alap-nemzetséget* a XIII. században az Anonymus által megjelölt helytől kissé nyugatra, Győr és Komárom megyék határvidékén találjuk meg. Nevét *Bőny-Rétalap*, *Rétalap* és *Püspökálap* helynevek őrzik. (L. KARÁCSONYI JÁNOS: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I. 121.)

⁵⁵ A Takta és Szerencs környék, a Hernád völgye *Aba* szállásbirtok volt.

⁵⁶ Az *Ohát-nemzetséggel* kapcsolatos adatok korhatározó jelentőségére Mátyás Flórián hívta fel a figyelmet. (M. Florianus: *Chronica Hungarorum. Quinque-Ecclesiis* 1883. 280—281.) Anonymus a 28. fejezetben az *Ohát-nemről* úgy írt, mint akik a kapott földet az ő idejéig békében bírták. A század végén, 1299-ben *Ohát*-ot már a *Rátót-nem* kezében látjuk. (KARÁCSONYI i. m. III. 17.)

⁵⁷ Okl.: „*Item villa Halaz iuxta Crisium triplicem in comitatu Changradiensi cum duabus piscinis vicissim positis, Halasztoua et Asuantou vocatis, ...*”

⁵⁸ Okl.: „*Item Pouhamara Turkeddi et directa medietas Nachaeghaz vocate, item Keueeghaz et Noghteluk prope Turuize existentes cum omnibus piscaturis in Turuize existentibus et mergis omnibus Weyz (voc)atis de duabus partibus Thuruize secundum suas metas per beatissimum regem Ladizlaum donate et possesse pacifice per ecclesias Agriensem ab antiquo, in comitatu de Zounuk exintentes.*”

⁵⁹ „*Item villa Sombol cum Sombolhege in toto, que villa est locus episcopalis curie. Item Pecher cum Dusnukzoth et Dusnukbos usque ad Crisium ac pulsatoribus et conditionariis ecclesie. Item Neueg iuxta Crisium Album de duabus partibus Crisii cum loco molendini ac libero transitu Crisii in comitatu de Zarand existentes, per beatissimum Stephanum regem collate.*” Anonymus zarándi adataihoz azonban meg kell jegyezni a következőket. Tüzetesebben megvizsgálva, a *Gesta* öt egymástól többé-kevésbé független hagyománytömbre hasítható szét, amelyeknek az összeolvasztására a szerző kevés kísérletet tett. A *Velek-hagyomány* az ún. Ösbő (Szalok)—Ősi—Velek-körbe tartozik, s ez — a kör dunántúli vonatkozásai miatt — az

Az adatoknak ilyen nagyszámú megfelelése nem lehet véletlen. A *Gesta* írója olyan jól ismeri az egri egyházmegyét és annak a birtokait, hogy hosszabb időt kellett eltöltenie az egri püspök környezetében. Sőt ismerte — beleértve a környezet hagyományait is! — már ifjúkorában, mielőtt még a prologus tanúsága szerint „szeretett barátjának” együtt-tanulásuk idején megígérte a *Gestát*, különben hogyan vállalkozhatott volna arra, hogy a magyar királyoknak és nemeseknek a történetét megírja? Világos, hogy *Anonymus ifjúkorát az egri egyházmegyében töltötte*. S mivel — véleményünk szerint — Anonymus azonos Péter győri püspökkel, úgy is mondhatjuk, hogy Péter kancellár, a későbbi győri püspök, az *egri püspök udvarában nevelkedett*, de akkor az 1217-es oklevél tanúsága alapján *Egerben nevelkedett maga II. András király is!*

VI.

Tudjuk, hogy III. Béla, a trónörökös Imre fiának a nevelését Perugiai Bernátra bízta.⁶⁰ András nevelkedéséről a források hallgatnak.⁶¹ Azonban az *egri püspöknek a királyfiak nevelésére vonatkozó privilégiumát a XIII. században általánosan elismerték!* Igaz ugyan, hogy IV. Béla már említett 1261-es oklevele csak a negyedik királyfi nevelésére vonatkozólag említi ezt a jogot,⁶² de hogy nem ebben a formában gyakorolták, bizonyítja az, hogy Imre király László fiának a nevelését — úgy látszik — az egri püspökre bízta,⁶³ valamint az, hogy ilyen formában ez a jog III. Béla óta illuzorikus lett volna, hiszen III. Béla után nem volt olyan magyar király, akinek négy fia volt.⁶⁴ Királyaink rendkívül nagy adományokkal látták el ezt a püspökséget, melynek a jövedelme mindjárt az esztergomié után következve, jóval meghaladta a kalocsai érsekét. Ennek a jövedelemnek egy részét azonban a püspöknek nyilvánvalóan a királyfiak nevelésére kellett fordítania.⁶⁵ Valóban, V. Istvánnak az egri püspök kiváltságaira vonatkozó második, 1271-es oklevele⁶⁶ a tényleges gyakorlatot regisztrálva általában beszél a királyfi neveléséről, születésének sorrendjére való tekintet nélkül, szemben

Egerhez kapcsolódó hagyományanyagtól független is lehet. A többi (Tarcál, Bors, Ohát, Örösur, Aba, Tomaj) éppen az jellemzi, hogy sem a jelzett öt körrel, sem egymással nem (vagy csak lazán) függenek össze, tehát csak az egri egyházmegyével való szomszédsági (topológiai) kapcsolatuk révén kerülhettek be a *Gestá*ba.

⁶⁰ Bernát első ízben a László király szenttéavatása ügyében érkezett Chrescentius Gergely bíboros kíséretében járt Magyarországon. „Erat autem in Comitatu eius Clericus quidam, Capellanus ipsius, Bernardus nomine, . . . patria Perusinus, vir litteratus, et eloquens, statura procerus: hic, quia frequenter in Vngariam fuerat missus, motus erat effectus Regi Belae, gratiamque ipsius, et multorum Principum, et Praelatorum Vngariae, habebat ita vt Rex ipse, filium suum Henricum ei nutriendum traderet et docendum.” (Thomas archidiaconus: Historia salonitana. Cap. XXIV. De Bernardo archiepiscopo.)

⁶¹ Egyáltalán nem találjuk megalapozottnak azt a véleményt, hogy András nevelője Jakab, a későbbi váci püspök volt. (L. SEBESTYÉN GYULA: Ki volt Anonymus? Bp. 1918. 77.) Ha azoknak a vádaknak csak a fele igaz, amelyeket saját káptalana ellene emelt, aligha volt alkalmas ember egy királyfi nevelőjének. (L. CHOBOT F.: A váci egyházmegye történeti névtára. Vác 1917. II. 466—467.)

⁶² „Hoc non pretermittimus, quod si aliquo tempore reges Hungarie nostri successores quatuor filios habuerint, episcopus Agriensis, qui pro tempore fuerit, quartum custodiet, prout a sanctibus regibus extitit ordinatum et statutum.”

⁶³ L. IPOLYI ARNOLD: Az egri megye sz. János apostol s evangelistáról nevezett régi székesegyháza az egri várban. Eger, 1865. 25.

⁶⁴ PAULER: i. m. II. 300.

⁶⁵ I. m. I. 255. és II. 300. Az 1271-es V. István-féle oklevél (Krit. jegyz. 2124. sz.) a jövedelem egy részéről meg is mondja: „Item de poledriis decima integra; que decima poledrorum filio regis Hungarie nato vel nascituro debet reseruari, deducta parte tertia episcopo Agriensi; vt, quum filius regis ad aetatem peruenerit legitimam, superabundans in equis existat, et patronum Ecclesie Agriensis se cognoscat; rege autem, patri suo, antiquato, erecto vexillo, regnum gubernare valeat et ab incursibus malorum defendere.”

⁶⁶ Krit. jegyz. 2124. sz.

a IV. Béla-féle fogalmazással, amely — úgy látszik — a kiváltság eredeti, ősi formáját tartotta fenn. Az egri püspöknek ez a fontos feladata magyarázza meg a király kegyúri jogának a sajátos formáját is: az egri káptalan csak a király által előre kijelölt három személy közül választhatott püspököt, akitől megkívánták, hogy előkelő származású, és jogban járatos legyen.⁶⁷

Látható, hogy a két különböző irányból megindított következtetéseink ugyanarra a helyre: az az időbeni egri püspök udvarához vezetnek, akinek a neve szintén Péter. Talán még két dolgot felhozhatunk megerősítésül.

A királyfiak nevelése együtt történt azon ifjakéval, akiket a püspök ugyanazon céllal a házába fogadott. Rendszerint igen előkelő családok gyermekei voltak. Ez a nevelés nyilván nem a négy fal között folyt le, hanem lényeges részét képezték a megfelelő katonai, hadi, lovagi tornajátékok és ügyességek, s bizonyára nem kis szerepet játszott benne királyaink és főuraink egyik legnagyobb szenvedélye, a vadászat. Endre és Imre maguk is szenvedélyes vadászok voltak, Endre kitűnő, míg Imre — Pauler szerint — kevésbé volt szerencsés.⁶⁸ Lehetetlen, hogy ne jusson eszünkbe: Anonymus nem kevesebb, mint öt helyen tér ki a magyarok vadász-szenvedélyére,⁶⁹ egyik helyen éppen az ifjak nevelésével kapcsolatban,⁷⁰ egy másik helyen, amikor I. András birtokcseréjéről szól.⁷¹ A 33. fejezetben pedig Bors vezér szarvas-vadászata valóságos vadászkaland.

Már Jakubovich Emil felhasználta azt a fontos adatot, hogy az ország sok vidékén feltűnő *igric-telepek* egyike — Igrici — éppen Borsodban van, néhány kilométerre levő püspöki falvakkal (Gelej, Vatta, Hejőpapi) körülvéve, Egerhez közel, a Gestában is említett *Emőd* szomszédságában. Erről a borsodi Igriciről legutóbb Pais Dezső írt,⁷² s ő abból, hogy határában a múlt századi katonai térképeken is fel vannak még tüntetve ilyen helynevek, mint Énekesér, Énekesrét, Dallós-ér,⁷³ arra következtet, hogy ezek az igricek „egészben vagy részben *énekesekké, dalosokká* szakmászodtak”. Ha azonban sikerül őket összekapcsolni Anonymus *énekes* jokulátoraival,⁷⁴ akkor ez azt jelenti, hogy a borsodi igricek már a XIII. század fordulója körül is csak énekeket adtak elő, s nem utólag szakmászodtak dalosokká. Más szóval úgy látszik, hogy itt egy énekes jokulátor telepről van szó. Valóban, egy ilyen települést nem szabad olyannak elképzelnünk, melyben mindenféle rendű-rangú mulattató elem *összeverődött*, hanem olyannak, amely zárt, kötött nemzeti kötelekben élt, mint Árpád-kori falvaink általában. A nemzetségben a foglalkozás, annak fogásai, titkai generációról generációra öröklődtek. Így öröklődhetett a csallóközi igriceknél az alakoskodás, mulattatás, bohóckodás, a borsodi igriceknél pedig énekek előadása. Hogy ezek az énekesek — akiket, mint szerte Európában,

⁶⁷ Krit. jegyz. 2124. sz.: „... quod vacante sede Agriensi nullus alius possit eligi in episcopum, nisi nobilis genere et iuris peritus. Vnde de tribus praesentatis per Dominum regem, moribus et vita approbatus et legitimae aetatis, qui in custodia, regis filio impedienda, regni et regno fideliter possit deservire, quum idem Episcopus Agriensis, ex statutis sanctorum regum, locum nutricis teneat in tempore insultus infidelium et iniquorum in custodia et defensione facienda.” Ugyanennek az oklevélnek egy másik helye arra enged következtetni, hogy IV. Béla is Egerben nevelkedett: „Rex Bela, pater noster carissimus vnicuique, quantum potuisset, perditas libertates et priuilegia restaurasset, et specialiter Ecclesiae Agriensi, tamquam *suae propriae, suorumque successorum nutrici speciali*.”

⁶⁸ Mindkettőjükéről jellemző eseteket idéz PAULER: i. m. II. 8—9.

⁶⁹ A 7. 15. 33. 49. és 50. fejezetekben.

⁷⁰ A 7. fejezetben: „Et iuvenes eorum fere cottidie erant in venatione, unde a die illo usque ad presens Hungari sunt pre ceteris gentibus meliores in venatu.”

⁷¹ A 15. fejezetben: „... rex Andreas ... canbiuit illum locum ... quia utilis erat ad venationes ...”

⁷² Árpád- és Anjou-kori mulattatóink. 15.

⁷³ Ez utóbbi a Pallas Lexikon megyei térképén is fel van tüntetve. III. köt. 542.

⁷⁴ Prologus: „... garrulo cantuioculatorum ...”; 25. fej.: „Ut dicunt nostri ioculatores” 42. fej.: „... credite garrulis cantibus ioculatorum ...”; 46. fej.: „... cum omnibus cantibus ioculatorum ...”

bizonyára nálunk is a mondaanyagban való nagy járatosság jellemzett⁷⁵ — környékük fejedelmi és nemzetségi hagyományait művelték és híven őrizték, már foglalkozásukból és feltehető közönségük igényeiből is következik. Ha eddigi okoskodásunk helyes, a *Gesta* szerzőjének nem kellett messze mennie hagyományokért: hivatott művelői ott éltek a közvetlen közelében, nem is szólva arról, hogy az egri püspök udvarában sem lehettek ritka vendégek.

VII.

Az eddigieknek egyik legmeglepőbb eredménye az, hogy a *Gesta* — minden eddigi elképzeléssel ellentétben — egy fiatal, mindössze 27—29 éves ember műve. Szerzőjére — akit a fennmaradt adatok alapján aránylag jól ismerünk — a magyar közéletben rövid, de fényes jövő várt. Egyik király kegye emelte a kancellária élére, egy másiké a győri püspöki székre, s alig 42—43 éves, amikor hirtelenül eltűnik a szemünk elől. Fel kell vetnünk azt a kérdést, hogy ennek az életpályának az adatai támogatják-e a *Gestából* nyerhető Anonymus-képet?

1. Ha Péter győri püspöknek az Imre—András viszályban annak idején elfoglalt álláspontját próbáljuk kideríteni, akkor abból a két életrajzi tényből kell kiindulnunk, hogy Imre uralkodása alatt lett kancellár és András uralkodása elején győri püspök. Imre nyílt ellenségei közé tehát nem tartozhatott, ugyanis nem valószínű, hogy a két testvér udvarát behálózó intrikák és cselszövések légkörében — beleszámítva Imre lobbánékony és gyanakvó természetét is — a király kinevezte volna erre a fontos tisztségre, ha nem bízott volna feltétlenül benne. Lehet azonban, hogy titkon — legalábbis érzelmeiben — Andrásához húzott, hiszen fiatalkorát ennek a környezetében töltötte el, s Andrásnak az egyénisége is alkalmasabb volt emberek megnyerésére, mint komolyabb, ridegebb természetű bátyjára. Azok közé tartozhatott, akik a testvérek kibékülését óhajtották, s a félreértések okát nem egyéniségük és törekvéseik ellentétességében, hanem tanácsadók nagyravágyásában látták. Ezzel összhangban áll a *Gesta* vérszerződésének a 4. pontja, melyet különben már Szilágyi is a testvérviszályra vonatkozó célzásnak gondolt: „Ut, siquis de posteris eorum infidelis fietet contra personalem ducalem et discordiam faceret inter ducem et cognatos suos, sanguis nocentis fuderetur, sicut sanguis eorum fuit fusus in iuramento, quod fecerunt Almo duci.”⁷⁶

2. Az a gondosság, amellyel Anonymus a *Gestában* előforduló számos hírnök- és követjárást, azok küldését és fogadását szinte a szertartás részleteiig leírja, arra mutat, hogy jól ismerte az ezzel kapcsolatos szokásokat és volt kedve megérzeke ezek külsőségeihez és pompájához. Feltehető, hogy maga is vett részt hasonlókon, tehát tartozhatott a királyi udvar — ma úgy mondanánk — diplomáciai testületéhez. Erre már a *Gestából* sejthető nyelvtudása is alkalmassá tette: a latinon kívül — úgy tűnik — a német és valamelyik szláv nyelvet is ismerte.⁷⁷ Jakubovich Emil a szerzőnek ebből a vonásából kovácsolta egyik legfőbb érvét a jelöltje mellett. Részben ennek alapján tartotta Anonymusnak azt a Péter „*fehértvári püspök*”-öt, akit II. Béla 1134-ben Lothár német császárhoz küldött követségbe. E követségnek legbővebb leírása a prágai Cosmas folytatójánál maradt fenn. Jakubovich az elméletét ennek a leírásnak, és Anonymus követségekkel kapcsolatos szövegrészleteinek tagadhatatlanul megegyező termino-

⁷⁵ Vö. SZABOLCSI BENEC: A középkori magyar énekmondók kérdéséhez. It. 1928.; HONTI JÁNOS: Anonymus és a hagyomány. Min. 1942.

⁷⁶ Nem akarunk ennek a bizonyítéknak túl nagy jelentőséget tulajdonítani. Tudjuk, hogy Jakubovich Emil saját álláspontjának igazolására a vérszerződésnek két pontját is fel tudta használni, hogy II. Béla-kori nyílt célzásoknak vette volt őket. A vérszerződésnek együttesen vett öt pontjából árad olyan levegő, mely hasonlíthatatlanul közelebb áll az aranybullához, mint pl. a magyar királyi hatalomnak Freisingi Ottó leírásából ismert II. Géza-korabeli állapotához. Nem szükséges mindenütt korabeli viszonyokra való célzást keresni. Anonymusnak különben is szokása ezekre felhívni olvasói figyelmét.

⁷⁷ Vö. 1. fej.: „... que per linguam Hungaricam dicitur nunc Buduar et a Teothonicis Ecilburgu uocatur.” és 40. fej.: „... quod nominauerunt Sclai secundum ydioma suum Surungrad, id est nigrum castrum.”

lőgiájára alapítja. Szerinte átvételről van szó, ezek az egyezések csak azzal magyarázhatók, hogy a magyar követ személyesen találkozhatott az őt elkísérő Szobjeszló cseh fejedelem kíséretében levő cseh történetíróval, s attól vette át a követések leírásánál használt szavakat és kifejezéseket. Azonban ebből az érvelésből egyedül a *követjárás ténye* fogadható el.⁷⁸

Anonymus a prologusában a következőket írja: „... quamvis multis et *diversis* huius laboriosi seculi impeditus sim negotiis, ...”. Nincs különösebb okunk ennek az őszinteségében kételkedni, ezért, ha a szöveg értelméhez szorosabban ragaszkodunk, feleletet találhatunk a Szilágyi által felvetett problémára is: miért nevezi magát az előző király jegyzőjének, ha a következőnek is szolgált? A legegyszerűbb magyarázat az, hogy Imre király alatt már nem volt jegyző. Kancelláriai nótáriusnak, székeskáptalani prépostnak lehetett sok dolga, de *különféle*, ill. *mindenféle* ügyeket királyi klerikusok intéztek. Más szóval feltehető, hogy Anonymus 1196 után a király — nem pontosan körülhatárolt funkciójú — klerikusai között volt. Erre az időre eshetett hosszabb *óbudai tartózkodása* is. A Gesta szerzője a Duna mindkét partját Soroksártól a Megyeri-révig, Százhalomtól Fejéregyházig, valamint a Csepel-szigetet olyan jól ismeri, hogy ez részletességben a második helyen áll. Óbuda és környéke Imre korában az udvar (királyné?) kedvelt tartózkodási helye lehetett, bár erről sokat nem tudunk az Imre alatti udvari élet színes ábrázolásai ellenére sem.⁷⁹

Ezekben az években kellett megismerkednie a *spanyol-aragon krónikákkal* is!⁸⁰ Erre kétféle lehetőség is adódhatott: vagy közvetlenül Aragóniában, vagy pedig Imre aragon származású feleségének, Konstanciának kísérete által esetleg behozott példányok révén. Az első valószínűbbnek látszik. Vagyis feltehető, hogy *Anonymus tagja volt — természetesen még mint fiatal klerikus — annak a küldöttségnek, amely 1197-ben vagy 1198-ban Aragóniában járt, s Konstanciát Magyarországra hozta.*⁸¹

II. András többször említett 1217-es oklevelében Péter győri püspökről a következőket olvassuk: „... dilectus ac fidelis noster Petrus Geuryensis Episcopus, qui nobis a primeis

⁷⁸ Attól eltekintve, hogy az a szinte szánalmas kép, melyet ő Péter követről fest, nem vág össze azzal, amilyenek a Gesta szerzőjét képzeljük, csak arra akarjuk felhívni a figyelmet, hogy nem volt szokás „frázisokat kereső és azokat unos-untalan ismételtető, szöszegény” latinistát — aki ráadásul királyi követ létére a kíséretében véletlenül jelenlevő cseh klerikus nótáriustól tanulja meg a követésekkel kapcsolatos terminológiát! — követésbe küldeni, legkevesbé egy császárhoz. De hiszen maga Jakubovich is néhány oldallal később „finom modorú, francias műveltségű udvari pap”-nak írja le őt. Különbösen is az egyező latin szavak annyira általánosan használtak és ismertek (miserat, muneribus, legatio, laetus, repatriare, donum stb.), hogy bizonyító erejük alig van. A lőajándékozás is általános szokás volt: nem csak Anonymusnál ajándékoznak sokszor lovat, ajándékozott II. Béla is Lothár császárnak, ajándékozott Lukács érsek testvére is a pápa bíboros követének, sőt, amint a pápának erre vonatkozó leveléből kiderül, még jokulátoroknak is szokás volt lovat ajándékozni. De *fehér lovat* ajándékoz Árpád vezér is Szvatopluknak *aranyos nyereggel* és *aranyos kantárral* a XIV. századi krónikában, s ha átvételről lehetne szó, a kifejezést legföljebb a cseh krónikás vehette volna át a magyar követtől, hacsak nem akarjuk azt feltételezni, hogy az utóbbi krónika forrásának a szerzője is találkozott a cseh krónikással. (Vö. mindezekre: JAKUBOVICH: Adalékok ... Kny. 24—25., majd 28.; SRH. I. 288.: „... et ei equum album cum sella deaurata auro Arabie et freno deaurato miserunt pro terra sua.”; Lukács testvérének a lőajándékozására vonatkozólag I. III. Sándor pápa levelét: Száz 1959. 408.)

⁷⁹ Vö. GYÖRFFY GY.: Krónikáink és a magyar őstörténet. 109.; KARDOS TIBOR: Középkori kultúra, középkori költészet. 71—78. és másutt; Thomas archidiac.: Historia salonitana ... Cap. XXXVII.

⁸⁰ L. GYÖRNY JÁNOS: Gesta regum — Gesta nobilium. 90—96. Ez véleményünk szerint György János kutatásainak a legfontosabb eredménye. György maga is érezte, hogy valami fontos dologra bukkant rá, de szemmel láthatólag nem tudott mit kezdeni vele. A szókinsnek, a fordulatoknak, a kifejezőkészségnek ilyen nagyszámú egyezése igen erős stílári hatásra, sőt közvetlen átvételre mutat.

⁸¹ PAULER szerint (i. m. II. 489. jegyzete) a házasság 1198-ban semmi esetre sem történhetett, mert a jelenlevőnek említett Henrik cseh herceg egész 1198-ban beteg volt, s június 16-án már meghalt.

inuentis sue temporibus et deinceps in legationibus nostris extra regnum propriis sumptibus et expensis quampluries deferendis et maxime tunc cum Constantinopolim ad transducendam carissimam coniugem nostram Reginam yolem transmissemus, idem P. episcopus, dilectus et fidelis noster inter ceteros Nobiles et primates regni nostri fideliter et Excellenter summopere summaque diligencia seruiuisset.” András király tehát több diplomáciai megbízásról beszél. A Jolánta királyné behozatala és a *Gesta* 51–52. fejezetei közötti analógia annyira meglepő, hogy az utóbbi leírást az ott szerzett élmények hatása alatt keletkezetteknek is gondolhatnánk — s ezzel minden kronológikus rend felborulna —, ha nem lenne elég okunk az aragóniai követ-ségben való részvétel feltételezésére.

Az oklevélben említett követségek közül ismerünk még egyet: 1205 májusában — rövid-del győri püspökké választása után⁸² — ő vezeti azt a küldöttséget, amely a Bécsben meghalt gyermek III. László holttestét és a koronázási jelvényeket hazahozta.⁸³ A követség vezetésével nyilván II. András bízta meg.

Ha András király már trónralépésének első napjaiban ilyen fontos és kényes ügyet bízott rá, nagy gyakorlata lehetett, s külföldi küldetéseknél már klerikus és kancellár korában részt kellett vennie, sőt ügyességével ki is válhatott, mert később követségek vezetőjeként találkozunk vele. Valóban van valami feltűnő 1202-ben való váratlan felbukkanásában, holott a kancelláriában előzőleg nincs nyoma. Nem is itt, hanem Imre diplomáciai testületében kell keresnünk, mint ahogy később, II. András idejében is ezen a téren látjuk működni őt.

A két személy azonosításának a feltételei tehát itt is adva vannak. Később röviden érinteni fogjuk azt is, hogy Péter püspök, ill. Anonymus első külföldi élményeit már ifjú-korában megszerezhetette.

3. Amikor Jakubovich Emil vizsgálatai nyomán nyilvánvaló lett, hogy a „P. dictus magister” szerkezet egy P betűvel kezdődő nevet takar, Sebestyén Gyula *Adorján kancellár-elmélete* megdőlt. Ebben az időben — jóval Szilágyi tanulmányának megjelenése előtt — Pauler elméletétől eltekintve, csak két személy jöhetett számításba ahhoz, hogy Anonymussal azo-nosítsuk: a II. Béla korabeli Péter székesfehérvári prépost, a Lothár császárhoz küldött magyar követ, és Péter, ugyancsak székesfehérvári prépost, a későbbi győri püspök III. Béla idejében. Különös véletlenek sorozata okozta azt, hogy közöttük dönteni igen nehéz volt. Mindkettő székesfehérvári prépost, mindkettőtől kideríthető az, hogy diplomáciai megbízásai voltak, s mindkettőjüknek a környezetében feltűnik a Katapán név. Jakubovich tisztában volt ezzel, s a helyes személy kiválasztásához szükséges jeleket — úgy vélte — megtalálta a *Gestából* kihámozható „nyelvtörténeti” és „korhatározó történeti adatok”-ban. Valójában a kérdést a győri püspök javára Szilágyi Loránd tanulmánya döntötte el, illetve eldöntötte volna, ha Szilágyi közbe nem veti a saját jelöltjét. Az az imponáló biztosság és módszeresség, amellyel a *Gesta* megírásának a korát meghatározta, mindenkinben azt az érzést keltette, hogy a tanul-

⁸² Ugrin győri püspök rövid idővel esztergomi érsekké választása után 1204. augusztus 20-a körül — még megerősítése előtt — meghalt. Halálával egyszerre két főpapi szék üresedett meg: az esztergomi és a győri. Bár ezeknek a hónapoknak az egyháztörténetét aránylag jól ismerjük, az esztergomi szék körül támadt bonyodalom miatt a győri püspökség betöltésének a körülményei homályban maradtak. Mindenesetre a János kalocsai érsek esztergomi érsekké választása ellen tiltakozó suffraganeusok között a győri nincs felsorolva, tehát lehet, hogy a szék 1204. november 22-e előtt még nem volt betöltve. Erre a választásra az 1204. nov. 22-e és 1205. május eleje közötti időben kerülhetett sor, valószínűleg András — akkor még a kiskorú király gyámja — támogatásával. (Imre 1204. szeptember 21. előtt meghalt.) Az új győri püspök 1205. augusztus 1-én még nem volt megerősítve, ami nyilván azzal indokolható, hogy eddig az időpontig a felettes esztergomi érsekség ügye sem dőlt el.

⁸³ Az Admonti Krónikának erre vonatkozó szövegét KATONA: *Historia Pragmatica Hungariae Concinnata*. (Budae, anno MDCCCLXXXII.) I. 728. oldaláról idézzük: „Paucis ergo transactis diebus Ladezlaus infans moritur, corpusque illius a Iaurino episcopo Albam translatum et in sepulcro regum regio modo tumulatum est. Sicque sedata est controversia grandis, que inter ducem et Andream regem orta fuerat, pro repetenda tam regina, quam thesauris seu corona, quam simul asportasserat, ...”

mány második része is hasonló gonddal van megírva, álláspontját általában elfogadták, s azóta sem jutott senkinek az eszébe, hogy Szilágyi kutatásainak az eredményét ellenőrizze.

Azt mondtuk, hogy Szilágyi tanulmánya lényegében már eldöntötte Anonymus személyének a kérdését, anélkül, hogy ezt észrevették volna. Ugyanis már azelőtt is el lehetett volna dönteni. Emlékezzünk vissza arra, hogy Pauler és Hóman a *Gesta* szerzőjének legjellemzőbb vonását elsősorban földrajzi, katonai és stratégiai képességeiben és képzettségében látták. Ez — nyugodtan állíthatjuk — az összes Anonymus-jelöltek között csak egyre illik: Péter győri püspökre. A III. Béla korától felmerülő katona-püspökök közül való ő, akiknek a sorát talán Kalán, a pécsi püspök, a velencei köztársasággal diadalmasan szembeszálló délvidéki bán nyitja meg, akiket megtalálunk Imre és II. András udvarában, akik Andrást szentföldi útjára elkísérték, ott voltak IV. Béla környezetében, s közülük sokan lelték halálukat a mohi csataterén. Figyeljük meg, hogyan jellemzi Pauler Gyula *Ugrin* kancellárt, a későbbi kalocsai érseket, aki Péter győri és Tamás egri püspökkel együtt elkísérte Andrást Palesztinába: „... királyi kancellár Ugron vagy Ugolin, a Csák-nemzetség egyik gazdag és nagytekintélyű ágából, szép, daliás, bátor, elszánt, tüzes, de azért a politikában is elég tiszta fejű, nem kicsinyeskedő, bőkezű nagy úr, aki — úgy látszott — seregek élére termett, de a papi pályát választotta...”⁸⁴ Rogerius hasonlóképpen: „Ugolinus Colocensis archiepiscopus nobilissima ortus prosapia magna et ardua mundi negotia obmissis minimis disponens; hic erat, sub cuius fiducia nobiles Hungarie respirabant, hic erat, sub cuius fiducia maiores et mediocres humiles se reddebant;...”⁸⁵ Katonapüspök volt Róbert, a veszprémi püspök, a „leodensis”, szintén volt kancellár — II. András reá és a győri püspökre bízta a közgyűlést elől menekülő Berthold kalocsai érsek „kikísérését”, valójában katonai védelmét 1214-ben — és Tamás, aki visszamaradt Szíriában, s csak közel két év múlva tért haza Damietta sikeresen megostromolt falai alól.⁸⁶ E lovag-püspökök közé tartozott a győri püspök is: előkelő, büszke, gazdag nagy úr,⁸⁷ ennek a magyar kora-lovagkornak a szellemétől átitatva, akinek az ideálja már nem a korábbi századok aszkézise, hanem a harc, hadi dicsőség és lovagi becsület.⁸⁸ E jellemvonásai — melyek

⁸⁴ PAULER: i. m. II. 59.

⁸⁵ SRH. II. 572. Ugrin jellemzéséhez l. még Thomas archidiac.: Historia salonitana . . . XXXVII. fejezetét.

⁸⁶ PAULER: i. m. II. 68. és 499.

⁸⁷ Származásáról alább. Hogy igen gazdag lehetett, abból látjuk (s ez egyúttal egyéniségre is rokonszenves fényt vet), hogy a saját költségén véghezvitt követségeért nem kért kárpótlást a királytól — amint ez általában szokás volt —, hanem csak a vasvári káptalan biztonságáról kíván gondoskodni szentföldi tartózkodása idejére. Még homályos és tisztázandó Péter püspöknek Vasvárhoz fűződő kapcsolata, amely egyrészt a *Gesta* 48. és 49. fejezeteiben, Vsubuu és Eusee dunántúli hadjáratában, másrészt Péter püspöknek a vasvári káptalanról való gondoskodásában nyilvánul meg. Ez különben Anonymus és Péter győri püspök azonosításának egyik fontos, de homályos hátterű bizonyítéka. Egy királyi adományáról tudunk: II. András — nem tudni mikor — a rábaközi Szovát (Zoac) földet adományozta neki. (Krit. jegyz. 409. sz.) Különböző ezeknek az elvilágiasodott főpapoknak a jellemzésére legyen szabad idézni a *Carmina Burana In huius mundi patria* kezdetű darabjának a következő sorait:

Sok püspök, koronás bár,
.....
vessző helyett veszen lándzsát,
pásztor süveg helyett szablyát,
stóla helyett paizsot ölt föl
(malomkő ez, halált őről),
fehér ing helyett vértet,
.....
s vadbőrt a sokszáz éve
viselt gallér helyébe. stb. (GARAI GÁBOR ford.)

L.: C. B. Középkori diákdalok. Magyar Helikon, 1960. 10—11.)

⁸⁸ András egyéniségét és uralkodását a történetírók különbözőképpen ítélik meg, de általában megegyeznek abban, hogy az első olyan uralkodónk, akit környezetével együtt a XII. század folyamán kialakult lovagi eszmények teljesen áthatottak. Mint a következmények

már fiatakorában, amikor még csak „litterátori” becsvágai voltak, olyan élesen rajzolódtak ki a *Gestájában*⁸⁹ — már korábban is ráirányíthatták volna a nagyobb figyelmet, ha a kor Péter nevű egyházi alakjainak összebonyolódott adatait sikerült volna kibogozni. Ez azonban nem sikerült, hozzá az első lépést éppen Szilágyi tette meg.

VIII.

Most egy pillanatra meg kell állnunk. Eddigi nyomozásaink eredményeképpen — úgy véljük — megpillantottuk a szerzőt, a 29—31 éves királyi kancellárt, a fiatal győri püspököt, fényes királyi követségek és küldöttségek tagját, sőt vezetőjét, akitől utoljára akkor veszünk búcsút, amikor férfikora delelőjén — 45 évesnél aligha idősebb! — éppen II. András szentföldi udvarának főurai közt a legelső helyet foglalja el.⁹⁰ Úgy látszik, hogy valóban a szerencse fia, hiszen ahhoz, hogy a pályája ilyen gyorsan és simán emelkedjék, a sorsnak mindent meg kellett adnia neki: tehetséget, gazdagságot és előkelő származást. Azonban, ha tovább kérdezzünk: ki volt Péter győri püspök, milyen családból, ill. nemzetségből származott, az első pillanatban szinte legyőzhetetlen nehézségekkel találjuk magunkat szemben. A forrásaink erre vonatkozólag a leghalványabb célzást sem tartalmazták. Ha mégis valamilyen eredményre akarunk jutni, eddigi módszerünkön változtatni kell. S⁹¹ most az olvasó talán megbocsátja e tanulmány írójának — aki félig-meddig matematikus is —, ha egy pillanatra megkísérli egy olyan eljárás alkalmazását, amely történeti kutatásokban ugyan szokatlan, de amelyben az állítások vannak legalább olyan biztosak és meggyőzőek, mint az eddigi okoskodásaink „hagyományos módon” nyert állításai — szem előtt tartva természetesen a feltételeknek a tárgy természetéből fakadó több-kevesebb „valószínűségét”! Talán sikerül a megmaradt gyér források egyel közt való óvatos tapogatózásaink végén olyan eredményre jutnunk, amely érdekességével elég nagy valószínűségével kárpótolni fog bennünket a megtett út fáradságáért.

Az Árpád-kori társadalomban az egyén helyét a származása, azaz családjának, rokonságának, nemzetségének társadalmi-gazdasági helyzete („rangja”) eleve kijelölte, ezen az egyén csak a legritkább esetben változtathatótt. A kötelezettségek, szolgáltatások és privilégiumok kusza labirintusában minden többé-kevésbé kiváltságolt réteg tagjai ügyeltek arra, hogy „illetéktelenül” ne férközzön közéjük senki, vagy ne kerüljön ki közülük olyan, akinek

mutatták, nálunk ez a világ még gyökértelen volt, s tartós nyomokat nem hagyott. Önkéntelenül felvetődik az a gondolat, hogy II. András lovagi vonásainak egyik gyökerét ne a *Péter egri püspök* udvarában, András körül kialakult körben keressük-e? S Anonymus *Gestája* nem ennek a magyar múlt felé forduló, „romantikus” vonásokat mutató irányzatnak az irodalmi vetülete-e? Nyugati szellemi és irodalmi irányzatok a sürű kapcsolatok révén nálunk is elterjedtek. S ahogy a „chansons de geste” írói és közönsége fordultak rajongással a félig pogány, félig keresztény múlt alakjai: Nagy Sándor, „Charlemagne” és a legendás breton, Arthus király felé, ez a magyar kora-romantika a dicsőséges ősoket megtalálhatta a *honfoglaló Árpád és vezérei* hősi és addig „feledésbe nem merült” alakjaiban. Ezért keleti irányú a *Gesta*, s ellenséges elsősorban a németek (57. fej.: „furibundi Theotonici”) és Róma irányában, mely utóbbi különben II. András egész uralkodásának jellemző vonása maradt. Ez a lovagi eszmevilág két régóta nyitott csatornán át is beömlhetett hozzánk: nyugatról s Bizánc felől is, hiszen a bizánci birodalomban a „keleti feudalizmus” kialakulása, s ezzel kapcsolatosan a lovagi szokások meghonosodása már a X. század vége óta megfigyelhető. (L. HERTZBERG: *Geschichte der Byzantiner und des Osmanischen Reiches*. Berlin 1883. 210.) — Különben a többször említett *Péter egri püspökről* igen keveset tudunk. Nem valószínű, hogy 1171-ben (sőt 1169-ben) került az egri püspöki székre, amikor Chemma (Sama, Soma, Sayna?) a kalocsai érsekségbe ment át, mert akkor püspökségének az ideje szokatlanul hosszúra (25—27 év) nyúlt volna. SCHMITTH MIKLÓS (Episcopi Agrienses Fide Diplomatum Concinnati. Jaurini 1763. 82—85.) a hazai- és kánonjogban igen járatosnak mondja, s megemlíti azt, hogy III. Béla és Kázmér lengyel herceg közti 1192-ben lefolyt békétárgyalás egyik magyar megbízottja volt. Tehát diplomata, s minden bizonnyal előkelő származású, katonás jellemű főpap lehetett.

⁸⁹ „Felix igitur Hungaria, cui sunt dona data varia, omnibus enim horis gaudeat de munere sui litteratoris, ...” Prol. (SRH. 34.)

⁹⁰ L. a Krit. jegyz. következő számain: 329, 331.

a kiválása a bennmaradtak ezáltal nem csökkenő kötelezettségeit növelné. Különösen áll ez — természetesen — az ún. főúri családokra, ill. nemzetségekre. Ha egy nemzetség valamelyik tagja magas egyházi vagy világi méltóságra emelkedett, a többiek gondosan számon tartották, hivatkoztak az érdemeire: ez a nemzetség előkelőségét, magas rangját bizonyította.⁹¹ Mégis, hiába lapozzuk végig Karácsonyi János könyvét,⁹² Péter győri püspöknek egy nemzetség tagjai között sem akadunk a nyomára. Annyi tehát bizonyosnak látszik, hogy a könyvben felsorolt nemzetségek egyike sem tartotta számon ősei között a győri püspököt. Pedig főúri származása vitán felül áll, II. András király ezt több ízben hangsúlyozza,⁹³ s erre mutat életpályája is.⁹⁴ Fogadjuk most el kiindulópontnak Péter győri püspök és a gestaíró elég valószínű azonosságát. Annyi már a *Gesta* tanúsága alapján feltehető, hogy nemzetségének a hagyományai visszanyúltak egészen a honfoglalásig. Az is feltehető, hogy ennek a *Gestában* is *jelentős* szerepet juttatott. Nemzetségét tehát csak azok közt kereshetjük, amelyek szerepelnek ugyan a *Gestában*, de a XIII. század második felében valamilyen okból kifolyólag nyomuk vész. Ilyen nincsen sok. Azok, amelyek a *Gesta* következő szereplőit vallották őseiknek: Boyta (Voyta), Ecusu, Etu, Huhot, Sepel, Turzol és Velec.⁹⁵ Ezek közül a csak futólag említett Ecusu, Etu, Huhot és Sepel nemzetségei aligha jöhetnek számításba, Tarcál nemzetségének az emléke pedig — ha volt — a *Gesta* írásának az idejében már hagyományokban is alig élt. „... Turzol ... aquisivit magnam terram et in eodem loco castrum construxit terreum, quod nunc in presenti Hymusuduor nuncupatur.” (17. fej.) — írja a *Gesta* szerzője, holott több helyen megjegyzi, ha a szóban forgó nemzetség még az ő idejében is bírta a kapott földet (l. többek között: 28. fej.: „... ubi ... cuidam Cumano militi, nomine Huhot, magnam terram aquisiverunt, quam posteritas eius usque nunc habuerunt”; 17. fej.: „Quas etiam terras posteritas eorum divina gratia adiuvante usque nunc habere meruerunt.”), vagy ha valamilyen okból elhagyta (15. fej.: „... rex Andreas de posteris Ketel canbiuit illum locum. ...”; 24. fej.: „... terram Ultrasiluanam posteritas Tuhutum usque ad tempus sancti regis Stephani habuerunt et diutius habuissent, si. ...”). Marad tehát a következő két genus: a *Gesta* szerint Boyta-tól származó Brucsa=Baracska-nem és Velec-nek a nemzetsége. Elvileg a Baracska-nemzetség számításba vétele ellen nem emelhető kifogás,⁹⁶ mi mégsem tartjuk valószínűnek részben azért, mert — leszámítva Karácsonyinak azt a sejtését, hogy IV. István királynak 1163-ban szereplő Broccha nevű udvarispánja talán e nemből származott —, semmi jel nem mutat arra, hogy a nemzetség tagjai közpályán működtek, s magasabb méltóságra emelkedtek volna, másrészt azért, mert ez esetben alig tudnánk kielégítően megmagyarázni a Velec-hagyománynak bőséges és bizonyos szempontból centrális szerepét a *Gestában*.

Úgy látszik tehát, hogy a gestaíró, ill. Péter győri püspök nemzetsége egy Velek nevű, a honfoglalás hagyományaiban szereplő vezérre vitte vissza az eredetét. Ha már most a korabeli forrásokat átvizsgáljuk, találkozunk a Velek személynévvel, mégpedig II. Andrásnak a borsmonostori apátság birtokait és kiváltságait megerősítő „magnum privilegium”-ában: Bors ispánnak, Domokos bán fiának a felesége *Welek dux* leánya.⁹⁷ Ki lehetett ez a Velek

⁹¹ Arra is van eset, hogy egy nemzetség elhagyta régi nevét, s egy későbbi, magasra emelkedett tag leszármazottjának nevezte magát. (L. KARÁCSONYI: i. m. II. 280—81. oldalán a *Kán*-nemzetségre mondottakat.)

⁹² A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I—III. Bp. 1900—1901.

⁹³ Krit. jegyz. 322., 329., 331. sz.

⁹⁴ Arra, hogy alacsonyabb származásúaknak milyen nehéz volt magas méltóságokra jutni, l. a „szolgaszármazású” Timót zágrábi püspök püspökké választásának a körülményeit. BALICS: i. m. II. 135. és FRANKÓI VILMOS: A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. Bp. 1895. 37—38.

⁹⁵ Nem vettük fel az Eusee—Vrcund hagyományt, ez ugyanis besorozható a Szalók nemzetség anyagába.

⁹⁶ A Baracska nemzetségre vonatkozólag I. KARÁCSONYI: i. m. I. 202—203.

⁹⁷ Krit. jegyz. 420. sz.: „... Insuper praefati fratres possident tria predia post mortem vxoris Comitiss Bors, filiae Ducis Welek, ...”

dux? Származása és rangja igen magas lehetett, mert leányát az ország egyik legelőkelőbb nemzetségének, a királyi házzal rokon Bors-Miskolc-nemnek egyik tagja vette el. Családi viszonyairól e leányának, A(nná)-nak híres végrendeletéből tudhatunk meg közelebbit.⁹⁸ Felesége — úgy látszik — görög nő volt. („Item domui bononiensi fratrum predicatorum detur magnum tapete, quod est de grecia, quod portatum est mihi de matre mea.”) Abból, hogy Annának maga III. Béla ajándékozott egy serleget („... cifum, quem mihi Bela rex contulit, cum sua coopertura...”)—nyilván nászajándékul — arra következtethetünk, hogy Velek dux felesége egyike lehetett azoknak az udvarhölgyeknek, akik III. Béla első feleségével, Antiochiai Annával jöttek a magyar udvarba. Bors és Anna házasságkötése ezek szerint megtörtént 1196 előtt, s ha Bors életkorát ekkor 20—22-nek vesszük, 1175 körül született, tehát körülbelül egyidős Péter győri püspökkel.

Veleknek két leánya volt: Anna, Bors comes felesége és Margit (Margareta), István bán (?) felesége, ez utóbbinak volt egy szintén Anna nevű leánya.⁹⁹ De fia, ill. fiái is lehettek, ami abból sejthető, hogy Anna leányának a hozományát pénzben fizette ki, aki ezen egy Bors-Miskolc-nembelítől három falut (Seusan, Bruzna, Mrouna) vásárolt, s ezeket 1225-ben a borsmonostori apátságnak adományozta.¹⁰⁰ Nem lehetetlen, hogy Péter győri püspök *egyik* fia volt. Ha ez így van, akkor legalább még egy (idősebb) fiának is kellett lennie, különben nem szánhatta volna ezt a fiát egyházi pályára a család megszakadásának a veszélye nélkül. Ez az idősebb fiú azonban korábban, de azért Péter pappá szentelése után halhatott meg, s így Péter püspök halálával a megszakadás valószínűleg be is következett.

Annak a régi, magas rangú nemzetségnek a nevét, amelyhez *Velek bán* és maga *Péter győri püspök* tartozhatott, a *Gestá*ból következtethetjük ki. A leszármazás jelöléséhez a *Gesta* írójának külön kifejezőkészlete van. Mivel ősről, s nem utódokról beszél, a már kialakult stereotip formát, a „*de genere*” kifejezést csak a fejedelmi család leszármazásánál alkalmazhatta: „*Vgek de genere Magog*”; „*Almus dux filius Vgek de genere Magog regis*”; „... *mandaue-rit... se descendisse de genere Athile regis...*”; stb. A származás ellenkező irányának jelölésénél viszont az „... *a quo genus... descendit*”, „... *a (de) cuius progenie... descendit*”, „... *a quo... originem duxerunt...*”, stb. kifejezéseket használja. Ezekben egy igen következetes és természetes rendszer van. Ha a nemzetség névadója nem egyezik meg azzal az őssel, akitől eredeztetni magát, akkor a nemzetség nevét külön kiírja:

6. fej.: „*Eleud pater Zobolsu, a quo genus Saak descendit,*”

„*Ound pater Ete, a quo genus Calan et Colsoy descendit,*”

„*Tuhutum pater Horca, cuius filii fuerunt Gyyla et Zombor, a quibus genus Moglout descendit,*”.

10. fej.: „*Boyta, a quo genus Brucsa descendit,*”

57. fej.: „... *cuius nomen fuit Thonuzoba pater Vrcund, a quo descendit genus Thomoy.*”

Ha azonban a nemzetség szóban forgó őse és névadója egy személy, akkor megelégszik a személy megnevezésével, számítva arra, hogy az olvasó úgyis tudja ennek a jelentését:

6. fej.: „*Cundu pater Curzan*” (a quo genus Curzan descendit.)

8. és 10. fej.:

„*Bunger pater Borsu*” (a quo genus Borsu descendit.)

„*Ousad pater Vrsuuru*” (a quo genus Vrsuuru desc.)

„*Ketel pater Oluptulma*” (a quo genus Olup(tulma) desc.)

11. fej.: „... *dux nomine Glad, ... ex cuius progenie Ohtum fuit natus*” (a quo genus Ohtum desc.)

⁹⁸ KNAUZ: Mon. Eccl. Strig. I. 326, 280.

⁹⁹ Abból, hogy a lányokat III. Béla első, ill. második feleségének a nevére keresztelték, e leányok születési idejére is tudunk némileg következtetni. Eszerint Anna 1184 előtt, Margit pedig 1186 után született.

¹⁰⁰ „... *quae ipsa propriis pecuniis, quas secum de domo patris sui attulerat, ... emerat* Krit. jegyz. 420. sz.

19. fej.: „Vsubuu patern Zoloucu” (a quo genus Zoloucu desc.)

33. fej.: „... Huba, a quo prudens Zemera descendit” (a quo genus Zemera descendit.)
Hogy ez valóban így van, éppen a legutolsó példa igazolja: a Szemere-nem esetében mindkét forma előfordul:

6. fej.: „Huba, a quo genus Zemera descendit,”

33. fej.: „Huba, a quo prudens Zemera descendit.”

E szerint a 19. fejezet következő mondata: „... Velec, a cuius progenie Turda episcopus descendit” egy *Torda* nevű nemzetséget jelent, amely nemzetség-névét valamely régi, nevezetes tagjától, a különben ismeretlen *Torda* nevű püspöktől származtatta.

Egy régi és előkelő *Torda-nem* létezését még *Karácsonyi János* is valószínűnek tartotta.

Ha Velek dux családi, ill. nemzetségi birtokainak a helye felől akarunk némi tájékozódást szerezni, akkor megint a *Gesta* irányítására kell bízni magunkat. A szöveg így szól: „Tunc dux... Veluquio dedit comitatum de Zarand...” (52. fej.) Tehát Zaránd megyébe estek. Valóban Zarándtól északnyugatra 35 km-re találjuk az Elek nevű községet, s ez Pais Dezső szerint a Velek névnek V nélküli változata.

Ezzel azonban elérkeztünk ahhoz a rejtélyes helynévcsoporthoz, amelynek egy részével Pais Dezső foglalkozott az „*Ösbő*. Az anonymusi honfoglaláshagyomány hitelezés. (M. Ny. XXIV. 1—2. füzet. 1928.) c. tanulmányában. Ebben arra az eredményre jutott, hogy az anonymusi Ősi—Ösbő—Velek—Marót kapcsolatokat a helynévi adatok igazolják. Ez a helynévcsoporthoz azonban valójában jóval bővebbnek látszik: Marót, Elek (Veleg), Torda, Túr, Ősi, Bő, Sámson, Mező(ség) és Tardos. A Torda személynévet maga Anonymus hozza nemzetségi kapcsolatba Velek-vel, s Torda mint helynév az ország több vidékén feltűnik. A Túr földrajzi névvel négy, a Sámson helynévvel három helyen találkozunk. Mindezeket a helyneveket fellelhetjük az ország sok helyén, csoportosan, egymástól nem nagy távolságra:

Bihar, Békés, Arad, (Szolnok) vármegyék területén: Marót, Elek, (Bihar)-Torda Túr folyó, Mező-Túr, Túrkeve, Sámson és több Ősi.

Torda-Aranyos és Maros-Torda vármegyékben: Torda, Túr falu, Turi-patak, Sámsond, Mező(ség), Mezőbő.

Veszprém, Fejér, Tolna vármegyékben: Marót, Ősi, Öskü, Bő, Veleg, Tardos.

Esztergom és Hont vármegyékben: Ősöd, Egyház- és Apát-Marót, Felső-, Közép-, és Kis-Túr falvak a Korpona völgyében, Pusztá- és Pilis-Marót, Tardos.

Somogy vármegyében: Marót-pusztá, Ősi, Bő, Somogy-Túr, Sámson.

Mindezeknek az adatoknak az összetartozását Anonymus *Gestáján* kívül a meglehetősen szórványosan előforduló okleveles adatok is támogatni látszanak, de hogy hogyan függenek össze, nem is sejtjük. Egy nagyarányú, s a magyarság tudatából már 1200 körül jórészt kivesztett ősfoglalás emlékei? Ennek halvány maradványa a *Gestában* megőrzött Velek-hagyomány? Összefüggenek-e etimológiailag a Túr és Torda szavak? Hogyan függ össze ez a hagyomány-és helynévanyag a *Gesta* 50. fejezetében említett székely hagyománnyal? Mi volt a szerepe benne Marót nemzetségének, amely a *Gesta* szerint a fejedelmi családdal is rokonságba került és tovább is virágzott? Hiszen Anonymus két Marótról is ír: „Terram vero, que est inter Thisciam et silvam Igfon, que iacet ad Erdeuelu, a fluvio Morus usque ad fluvium Zomus, preoccupavisset sibi dux Morout, cuius nepos dictus est ab Hungaris Menumorout...” Úgy vagyunk az egésszel, mint egy tengerbe merült földrésszel: csak a hegycsúcsok kiemelkedő szigeteit látjuk, s tudjuk, hogy a mélyben összefüggenek, azonban ennek a kiderítése érdekében a múlt tengerébe lemerülni — adatok híján — aligha leszünk valaha képesek!

Anonymus szövegéből azt következtettük, hogy a Velek-féle (*Torda?*) nemzetség birtokai Zaránd megye területére estek. Eddigi feltevéseinkkel és következtetéseinkkel összhangban maradva ez egyúttal azt jelenti, hogy a *Gesta* íróját, Péter győri püspököt nemzetségi szálak fűzték a régi Zaránd megye területéhez, azaz a történeti Magyarország azon részéhez, amely Arad, Csanád és Békés megyék határterületén fekszik. Valóban, Péter győri püspöknek

ehhez a vidékhez való kapcsolatát — függetlenül attól, hogy ő-e a Gesta írója vagy nem — nagy mértékben valószínűsíteni tudjuk, s ezáltal eddigi, sok olvasó szemében bizonyára merésznek és kalandosnak tűnő következtetéseink más oldalról frappáns igazolást nyernek. Ugyanis püspökségének első éveiben a korjelölő méltóságok között *Pechsa* (Krit. j. 219. sz., 1205), ill. *Pechse* (Krit. j. 222., 1206) néven szerepel. Ez a név nem más, mint egy régi magyar *Pech* = Péter névnek *-sa*, *-se*, ill. *-csa*, *-cse* képzős alakja. Ez a *Pech* név előfordul a régiségben, mégpedig a nagyobb *Gellért-legenda Wion-féle változatában*.¹⁰¹ A másik változatban ezen a helyen Petrus-t találunk. Előfordul a képzős alak is egy más helyen: a Krit. j. 529. számában *Pexa* fia Moys-ról olvasunk (1234). Ez a négy egymástól független adat kizárja azt a lehetőséget, hogy elírással van dolgunk (*Pet-sa*!). Jellemző, hogy a két utóbbi név az országnak éppen szóban forgó területén jön elő: *Pech* marosvári pap, *Pexa* fia Moys pedig Arad és Bihar megyék határterületén kap több birtokot, s ezek közül az egyik — *Peel* — Elektől kb. 10 km-re fekszik. Úgy látszik tehát, hogy főleg ezen a vidéken kedvelt személynévvel van dolgunk. De tovább is mehetünk, hiszen a *Pechsa* név, mint helynév, ma is megvan: mai alakja *Pécska*, s ez a helynév az országnak — tudomásunk szerint — csak egy helyén fordul elő: Arad megyében, Aradtól nyugatra. Vagyis a Maros jobb partján Aradtól 18–20 km-re fekvő *Pécska* *Pechsa*nak, azaz Péter győri püspöknek nevét őrzi.¹⁰² Sőt, amint ezt a következő fejezetben meg fogjuk mutatni, nemcsak a nevét, hanem valószínűleg az emlékét is!

Ezzel a meglepő eredménnyel, ill. feltevessel — mely a *Gestát* a csanádi egyházmegyével is kapcsolatba hozza — egy néhány eddig is ismert, de megválaszolatlan probléma nyer váratlanul megoldást. Többen kiemelték már a *Gesta* latin nyelvének az önállóságát, a többi magyar krónikás hagyománytól való függetlenségét. Ez különösen áll a *Gesta* anyagának azon részeire, melyeknek a forrása egyéb magyar forrásokból és az általánosan ismert annales-irodalomból nem mutatható ki. A munka zömét azonban éppen ezek a részek alkotják! Egy kivétel mégis van: a *Gesta* nyelve, stílusa és anyagának egy része meglepő egyezéseket mutat a nagy *Gellért-legenda egyes fejezeteivel*.¹⁰³ A most nyert felismerés arra utal, hogy ennek a stílusnak a gyökereit nemcsak nyugaton, hanem a hazai, nevezetesen a csanádi egyházmegye latin nyelvű hagyományai felé is keresni kell.

Természetes magyarázatot nyer a Gesta írójának az ország délkeleti részein megfigyelhető kitűnő tájékozottsága, amelynek a jelei Szerep, Szeghalom, Bihar, az „apróhalmok”, a Túr-folyó, a Tekerő- és Józsa-patakok, s még inkább az Alsó-Tisza-menti helynevek, a Csanád-nemzetség Tisza–Maros-szögi szállástelepei, Csesztreg, Tarras, a „vadum arenarum”, Temes, Böge, Titel, Kanizsa stb. felsorolása.

Új megvilágításba kerül a „P. dictus magister” kifejezés annyiszor vitatott problémája is. A „Petrus dictus magister” helyett lehetséges egy másik olvasás is: „Pechsa (ill. Pechse) dictus magister”. Mi azonban nem tartunk kizártnak egy harmadik lehetőséget sem, azt ugyanis, hogy az eredeti kéziratban ez állt: „Pechsa magister”. A XIII. századvégi másoló — aki, mint több jelből gyanítani lehet, nem volt magyar anyanyelvű — ezt a számára ismeretlen személynévet változtathatta át „Pdictus” alakra.

IX.

II. András király egyik 1235-ben kelt oklevelében (Krit. j. 540.) említ egy Torda nevű birtokot („predium nomine Turda”), amelyet Karácsonyi János „ismeretlen fekvésű”-nek

¹⁰¹ Cap. 21.: „In sede autem Morisena, cum adhuc in feretro iaceret, cuidam sacerdoti, nomine Pech, qui erat monoculus, visum restituit.” SRH. II. 505. Ezenkívül több más jel mutatja, hogy Wion szövege a hibátlanabb, eredetibb. Ezt a tényt a legendának több kutatója figyelmen kívül hagyja.

¹⁰² Az Imre királynak 1200 körül kelt egyik oklevelében szereplő — nyilván szintén személynévi eredetű — Michsa falu mai neve Micske. (Krit. j. 192. sz.)

¹⁰³ Ezeknek az egyezéseknek egy részét a nagyobb legenda kiadója, Madzsar Imre, feltűntette. (SRH. II.) Megjegyzendő azonban, hogy az egyezések száma ennél jóval nagyobb.

jelez.¹⁰⁴ A kérdéses földet a Csák-nembeli Miklós ispán vásárolta meg egy Salterius (Galterius?) nevű aragoniai nemestől 200 márkáért, aki ezt II. Andrástól kapta volt. A birtok csak a Torontál megyei Tordával lehet azonos, ugyanis Miklós ispánnak csak ennek közelében voltak birtokai (Csesztreg, Szikszó, Vinga, Gedős), csak itt volt értelme újat vásárolni. Miklós ispán sajátos egyéniségevel a maga korában eddig annyira példa nélkül áll, hogy érdemes vele a legnagyobb figyelemmel foglalkoznunk. A (82)-es jegyzetben említett Ugrin győri püspök, majd esztergomi érsek testvére volt. Igen korán árvaságra juthatott, mert a nála jóval idősebb bátyja vette magához, s ő is neveltette, még hozzá a jelek szerint igen *gondosan*. Gyermekkora egy részét az udvarnál is tölthette, bár az az oklevél, amelyből erről meggyőződhetnénk, elveszett, csupán II. András említi 1234-ben. (Krit. j. 531.) 1212-ben tűnik fel először, mint királyi megbízott és pozsonyi ispán (Krit. j. 270.), ezután 1230-ig mint különböző megyék ispánja. Úgy látszik, hogy 1230 után visszavonult, s 1239-ben halt meg. II. András nagyon kedvelhette: Karácsonyi János nem kevesebb, mint 27, különböző helyeken fekvő, adománybirtokát számolta össze. Kétszer nősült: az első felesége görög, a második francia származású volt. A francia nyelvet tehát beszélnie kellett, ami nehezen képzelhető el másként, mint hogy Franciaországban tanulta meg, valószínűleg úgy, hogy tanulmányait ott fejezte be. Saját fiait is igen gondosan nevelte, amint görög feleségétől való legidősebb fiánál ő maga is kiemeli, egy másik fiát pedig „Magister Ioannes” néven említik. (Krit. j. 552.)

Igen sok jel mutat arra, hogy ő az a titokzatos N., akihez a *Gesta* prólógusa szól. A következőkben megkíséreljük felsorolni azokat az okokat, amelyek miatt erre a véleményre jutottunk.

1. A dolog részben azon fordul meg, hogy mennyire becsüljük az életkorát, másszóval: lehetséges-e, hogy franciaországi éveit együtt töltötte Péter győri püspökkel 1190–96 között? Nemi meggondolás ezt nem csak lehetségesnek, de valószínűnek is mutatja. Ő magát következetesen Ugrin esztergomi érsek testvérének nevezi, de így hívják őt az oklevelek is szinte kivétel nélkül. Karácsonyi János lehetségesnek tartja, hogy tulajdonképpen unokaöccse volt. Ez azonban aligha valószínű, mert akkor nem tudnánk megmagyarázni testvérvoltának állandó hangsúlyozását. Erre azért volt szüksége, mert a dolog elég szokatlan volt. Bármekkora is volt azonban ez a korkülönbség a két testvér között, 20–25 évnél nagyobbra venni túlságosan merész dolog volna, talán még ez is sok. Azt hisszük, nem fogunk sokat tévedni, ha legfőljebb 20 évre tesszük ezt az időt. Ugrin érsek 1155 után nem születhetett, mert 1185-ben, amikor zágrábi electus-nak említik (Krit. j. 140.), már elmúlt 30 éves. 1150–55 közé téve a születésének idejét, s hozzáadva a 20 év korkülönbséget, az 1170–75 közé eső évek valamelyikét kapjuk: körülbelül egyidős András királlyal és a győri püspökkel. Tanulhattak együtt, sőt, miután kb. egyidősek voltak, barátság is szövődhetett köztük.

Nincs kizárva az sem, hogy Péter, Miklós ispán és a Pray György által említett Elvinus¹⁰⁵ III. Béla egyik „kulturális akciója” révén, egyidőben kerültek ki Párizsba, akárcsak az uralkodása elején kint járt Adorján, Jakab, Mihály és Betlehem klerikusokból álló csoport. Meglepő csupán az, hogy Miklós nem klerikus. Azonban, amint a következőkben látni fogjuk, a források írástudónak, művelt, képzett, igazi „vir litteratus”-nak mutatják.

2. Megmaradt Miklós ispánnak három végrendelete. Az első kettőt írásban, a harmadikat pedig halála előtt „cum laboraret in extremis”, az egresi konvent előtt élőszóban tette meg, s ezt csak a halála után foglalták írásba.¹⁰⁶ Ezek közül az első mindenképpen a saját fogalmazásának látszik. Ez megnyilvánul: a) a végrendelet keletkezésének a saját körülményeiben: a király biztatására készült („nostro freto consilio”), s királyi megerősítést nyert, vala-

¹⁰⁴ KARÁCSONYI: i. m. 309.

¹⁰⁵ L. ISOZ KÁLMÁN: Laborde forrása a magyar zenéről. Zenei Szemle, XII. 1928. 69–78. Részlet Pray leveléből: „... sub Bela III. ...., in cuius diplomate anni 1192. meminisse legisse, Elvinum Parisios esse missum ad discendum melodiam.”

¹⁰⁶ A végrendeletek kiadásai: 1231.: C. D. III. 2. 227–30. (Krit. j. 477.); 1237.: C. D. IV. 1. 78–82. o. és ÁUO. VII. 41.; 1239.: C. D. IV. 1. 162–163. és ÁUO. VII. 92.

mely káptalan vagy konvent hitelesítése helyett; b) a szövegbe ágyazott magyarázó, személyes természetű megjegyzésekben, szemben a végrendeletekben általában szokásos száraz, néha egyhangú felsorolásokkal:¹⁰⁷ „... Archiepiscopus Vgrinus, qui me pro filio habebat, ...”, „... et si quandocunque altercarentur inter se, vt plus haberet mater unius, quam alterius, non est mirandum...” stb. „Némo itaque mirari debet, si ampliori hereditatis porcione ditauerim filium iuniorem; ...”; c) egy régi magyar jogszokásra való utalásában: „... sed edificia vel cetera necessaria, que super ea sunt, vt mos est in Hungaria, iunior habebit.”¹⁰⁸; d) választékos nyelvezetében: „... ne per mortem meam inter filios meos, quorum alter ex parte matris a nobili genere Graecorum, alter vero a pia generositate Francorum duxerunt originem, oriatur dissensio; ...”; „Ego Nicolaus Comes, ..., huius vite considerans breuitatem, et quia, viuens homo debet cogitare, quid futurum sit, pre oculis habendo, quod dicitur, viue quasi cras moriturus...” Ezzel a váratlan horatiusi reminiscenciával árulja el a végrendelet írója „klasszikus műveltségét” és az ókori irodalomban való alapos jártasságát — Horatius nem tartozott a középkorban gyakran olvasott klasszikusok közé.¹⁰⁹

Ez a mindössze alig egy nyomtatott oldalnyi szöveg annyi rokonságot tüntet fel a *Gesta* szövegével, hogy vetekszik több eddig kimutatott és lényegesnek tartott forrással:

Végrendelet:

... frater bone memorie Vgrini, quondam Strigoniensis Archiepiscopi ...
... vt mos est in Hungaria ...

... alter ex parte matris a nobili genere Graecorum, alter vero a pia generositate Francorum duxerunt originem ...

... diuina gracia permisit mihi possidere ...
... diuina gratia in eis erat ... (C. 33.)

... a nobili genere Graecorum ...

Gesta:

P. dictus magister ac quondam bone memorie gloriosissimi Bele regis notarius ...

... Nec labores hominum comederunt, ut mos est eorum ... (C. 7.)

... sed missis legatis suis more Bulcarico, ut mos est eorum, minari cepit... (C. 14.)

... (sic)ut (enim) mos est bonorum dominorum ... (C. 11. és 29.)

... a quo reges Hungarorum originem duxerunt ... (Prol.)

... a quo reges et duces Hungarie originem duxerunt ... (C. 1.)

... Gens ... Hungarorum ... de gente Scithica ... duxit originem ... (C. 5.)

... diuina gratia erat eis in preuia... (C. 44.)

... diuina gratia annuente ... (C. 17.)

... diuina gratia adiuuante ... (C. 55.)

... Erant enim isti genere nobilissimi ... (C. 19.)

Nincs semmi kétség: a végrendelet szövege ugyanabból a talajból táplálkozik, mint a *Gesta* latinsága. Sőt hajlandók vagyunk még tovább menni: a végrendelet-szövegén határozottan érezhető a *Gesta* szövegének a hatása!

3. Ezt a megállapításunkat rendkívül megerősítik a következők. Miklós ispán legszívesebben csanádi birtokain tartózkodott, elsősorban Gedősön. Élete utolsó éveit itt töltötte, úgy hogy végül egyszerűen „gedősi ispán”-nak („comes de Guedeche”) hívták. Gedős nem volt családi, ill. nemzetségi birtok, Ugrin érsek vásárolta volt egy Farkas nevű ispánnak a feleségé-

¹⁰⁷ L. többek között: KNAUZ: Mon. Eccl. Strig. I. 326, 280., HO. VII. 43. és 121.

¹⁰⁸ Vö.: Werbőczy: Decr. Tripart. Pars I. Tit. 40. § 2.: „Domus autem paterna filio iuniori deputatur ad residendum & habitandum...” A szokás művelődéstörténeti háttéréről. I. LÁSZLÓ GYULA: A honfoglaló magyar nép élete. II. kiad. Bp. 1944. 205—208.

¹⁰⁹ Horatius: Carm. I. 9. Ad Thaliarchum:

„Quid sit futurum cras, fuge querere, ...”

től, s tőle szállt örökségképpen Miklós ispánra. Ez a török időkben elpusztult helység Temes megyében, Német-Szent-Péter északi határában feküdt a Maros bal partján, szemben a tőle 4–5 km távolságra levő Pécskával!¹¹⁰

4. A *Gestában* felsorolt helynevek közül három Miklós ispánnak ősi — nemzetségi — birtoka: a *vértesi erdő* [Végr. (1231): „Prima terra in silua Wertus, que communis est cum cognatione mea.”; Végr. (1237): „Et porcionem meam de silua Wertus...”]; Anon. C. 50.: „Dux... Arpad... dedit Eleudunec... silvam magnam, que nunc Uertus vocatur propter clipeos Theotonicorum inibi dimissos.”]; *Csákvár* [Végr. (1231): „quarta in Chacuara”; Végr. (1237): „legauí eciam eis terram de Chacvara; Anon. uo.: „Ad radicem cuius silve iuxta stagnum Ferteu Sac nepos Zobolsu... castrum construxit.”]; és *Csesztreg* [Végr. (1231) „vndecima in Cheztreg(?)”; Végr. (1237): „legauí eciam terram Chestreg cum quatuordecim libertinis; Anon. C. 44.: „et descensum fecerunt iuxta fluvium Seztureg.”]

Megvalljuk, sohasem tartottuk valószínűnek azt, hogy a *Gesta* előszava külföldinek szól. Magyarul nem tudó nemcsak hogy nem értékelhette, meg sem érthette a szerző nyelvtani célzásait,¹¹¹ szójátékait és szófejtéseit,¹¹² nem is szólva egyes tulajdonnevek magyar ragozásáról (Bunger nec, Cundunec, Ousadunec, Vsubunec stb.). Hozzá tehetjük még azt is, hogy — akármilyen konvencionálisan fejezi is ki magát — aligha írta volna le az előszavában a következőket: „Felix igitur Hungaria, . . . , omnibus enim horis gaudeat de munere sui litteratoris, quia exordium genealogie regum suorum et nobilium habet,” ha nem tudta volna, hogy a mű Magyarországon marad, s nem kerül el idegenbe, ahol minden valószínűség szerint többé magyar kézbe nem jut.¹¹³

Végül úgy látszik, hogy Hadrovics Lászlónak az ó-magyar-kori Trója-regényre vonatkozó nagyszerű kutatásait kiegészíthetjük.¹¹⁴ Feltételezzük, hogy a tájékozott olvasó ismeri ezt a szép tanulmányt, s így csak azt a részt idézzük belőle, amelyben a szerző a XIII. század eleji fordítót jellemzi: „A fordítónak — úgymond — igen jól kellett ismernie nemcsak a trójai háború egész mondanakörét, hanem általában járatosnak kellett lennie a klasszikus mitológiában. Ilyen tudással a XIII. század elején nálunk csak rendszeresen iskolázott, elsősorban külföldön tanult, valamely korai renaissance-áramlattal kapcsolatba került egyén rendelkezhetett.”¹¹⁵ Hadrovics a délszláv változatokból őt, egymástól többé-kevésbé eltérő, magyar változat egykori létezését ki tudta mutatni, ami arra mutat, hogy ez a kis Trója-regény az ország déli részén igen el volt terjedve. (Északon viszont nem vagy csak alig, mert különben nem tudnánk megérteni, hogy miért nem maradt belőlük legalább egy korunkra.) Az eredeti szöveg — természetesen — a győri püspök vagy Miklós ispán birtokában lehetett; az előszóból ítélve, inkább az ispánéban,¹¹⁶ bár a püspök halála után is elkerülhetett hozzá. (Ne feledjük el,

¹¹⁰ L. Magyarország vármegyéi és városai. Temes vármegye. 83.

¹¹¹ Cap. 18.: „Borsu... collecta multitudine rusticorum iuxta fluvium Buldua castrum construxit, quod vocatum est a populo illo Borsod eo, quod parvum fuerit.” (L. ehhez PAIS D. jegyzetét: SRH. I. 58. o. 7. sz.)

¹¹² Cap. 18.: Hungaros = Hungaros; Cap. 27.: „... a die illo locus ille nuncupatus est Esculeu eo, quod ibi iuraverunt.”; Cap. 40.: „Hungarii... nominaverunt Scerii eo, quod ibi ordinatum fuit totum negotium regni.”; Csa. 47.: „... quod nominavit vulgariter Zecuseu eo, quod sibi sedem et stabilitatem constituit.”

¹¹³ Ez a véleménye Györffynek is (Krónikáink és a magyar őstörténet, 10.): „JAKUBOVICH EMIL, HORVÁTH JÁNOS és GYÖRÝ JÁNOS azt a nézetét fejtette ki, hogy Anonymus Gestájának egyetlen példánya közvetlenül a megírás után külföldre került. Szükségessé tartom megjegyezni, hogy semminemű adattal nem rendelkezünk, amely ezt a nézetet alátámasztaná vagy bizonyítaná.” Az általunk feltárt adatok — ha helyeseknek bizonyulnak — reményt nyújtanak arra, hogy Anonymus Gestájának a történetéről is megtudjunk közelebbit. E téren egyelőre a legnagyobb bizonytalanság uralkodik.

¹¹⁴ HADROVICS LÁSZLÓ: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. Bp. 1955.

¹¹⁵ I. m. 96.

¹¹⁶ Az előszó hosszú mondatában: „... petisti a me, ut, sicut... ita et... , tibi scriberem...”, a *tibi* szó mindkét mellékmondatra vonatkozhatik. A magyar for-

hogy a Gesta írója és barátja közül inkább az utóbbi viseli szívén az irodalom sorsát!) Miklós ispán azonban délen, Csanád megyében lakott éppen abban az időben, amikorra Hadrovics az első fordítás elkészültét teszi. Nem hisszük, hogy szükségünk lenne egy egyelőre még ismeretlen harmadik személyt feltételezni, s amit Hadrovics még nem tehetett meg, mi már megtehetjük, elegendő valószínűséggel mutathatunk rá a fordító személyére: nem lehet más, csak a Csák-nembeli Miklós ispán, mert ez idő szerint nem ismerünk senkit, akire ez a jellemzés: „klasszikus műveltségű, az ókori mitológiában jártas egyén, aki műveltségét valószínűleg külföldön szerezte” — jobban illenék, mint rá, s aki ráadásul a mű írójával is valószínűleg kapcsolatban volt. Vegyük figyelembe még azt is, hogy a trójai háború szereplői közül kettőnek a neve (Priamus = Perjámos, Hektor = Iktár) mint helynév éppen ezen a vidéken maradt meg, s közülük Perjámos Gedős szomszédságában van.

X.

Aki az Anonymusra vonatkozó irodalmat ismeri, nem fogja tagadni, hogy még a legvalószínűbb elméleteknek is van egy közös hibájuk: terméketlenek, azaz nem magyaráznak meg semmi olyant, amit a szerző személyének ismerete nélkül nem tudnánk kikövetkeztetni. De mi valami mást szeretnénk, azt reméljük, hogy a szerző kiderítéséből nem csak a műre, hanem a műből a korra is világosság árad. Anonymus *Gestája* nem jöhetett létre pezsgő, eleven és bizonyos irodalmi múlttal rendelkező környezet nélkül! Erről pedig régebben nem sokat tudtunk meg, s ez a terméketlenség a régi elméletekkel szemben eleve bizalmatlanságot gerjeszt. Egy hipotézis értékét végeredményben azzal lehet lemérni, hogy mennyi tényrt tudunk vele megmagyarázni. Elméletünkre — azt hisszük — eddig sem panaszkodhatunk.

Hosszú utunk folyamán — amelynek a kezdetén még fogalmunk sem volt arról, merre fog vezetni — tanúi voltunk annak, hogy milyen szépen és maguktól élrendeződnek a dolgok, ha nem akarunk a forrásokból semmilyen előre elképzelt választ kicsikarni. Azonban nem vállalkoztunk, s felelősséggel nem is vállalkozhattunk az új helyzetbe került *Gesta* történeti-művelődéstörténeti keretének a megrajzolására, hiszen — ha igaz az, amire jutottunk — a mű annyira új megvilágításba került, hogy a szemünk még alig szokott hozzá. Mégis, miközben óvatosan haladtunk a szórványos források irányítása mellett, észre sem vettük, hogy egy régen múltba merült, színes élet bontakozott ki szemünk előtt. Az a hosszú — 70 éves — békében kifinomult, gondtalan, eleven világ, amely eddig csak lebegett az űrben — bár a korabeliek közül sokan leírták, hol elragadtatással, hol rosszállással — színteret kapott. Fölmerült a régi *Eger, Ó-Buda, Csepel*, a népes királyi udvar, amelynek szűkké vált az esztergomi várdomb, s végül — váratlanul — a *Tisza—Maros-környék*, a csanádi-egyházmegye területe, a honfoglalás, az Ajtony és Csanád nemzetségek, a legendákkal körülvett Gellért püspök hagyományaitól terhes levegőjével, gazdag aradi prépostságával, főuraival, számos bencés kolostorával s a francia ciszterciták által lakott *Egressel*, amelynek jól megépített falai között egy francia származású királyné — Jolánta — talált örök megnyugvást, s hová aztán maga II. András is pihenni tért. Valóban, annyi jel, nyom vezet bennünket erre az egykor sűrűn lakott, gazdag vidékre, hogy láttára állandóan erősödik bennünk az a felismerés: benne a XIII. század fordulója körüli Magyarország egyik — később nyomtalanul elpusztult — szellemi-irodalmi centrumát találtuk meg. Jelentőssé vált fejek merültek fel a múltból: Miklós ispáné, a külföldön tanult, irodalombarát, a magyar múltért lelkesedő, magyar nyelven író főúré; a győri püspöké, aki, bár fiatalkori *Gestája* halhatatlanná tette, félretette a tollát, hogy ne csak álmodja, élje is a hősi életet, s akinek alakjára talán némi tragikus fényt vet az, hogy nem jött haza II.

dítók (Szabó K., Pais D.) ezt nem hozzák ki. A rendelkezésünkre álló kiadások (Schwandtner 1765, Endlicher, Mátyás Fl., Juhász, SRH.) a mondatot egyöntetűen központoszák, egyedül Mátyás Fl.-é nem hoz az *ut* után vesszőt, ami — a véleményünk szerint — a mondat értelmén nem változtat.

Andrással, hanem Palesztinában maradvá lehet, hogy maga választotta magának azt a sorsot és halált, amely méltó volt nemcsak sajátmagához, hanem nagymúltú, de kihálásra ítélt nemzetségéhez is.

F ü g g e l é k

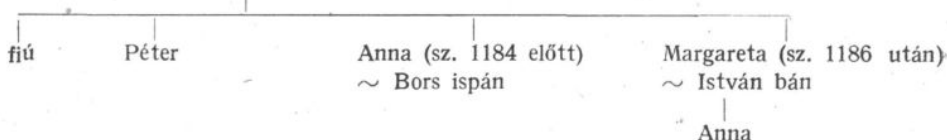
I.

Az alábbiakban megkíséreljük összeállítani Péter győri püspök életrajzi adatait, természetesen a teljesség igénye nélkül. Az oklevelesen igazolható adatokat dűlt betűkkel adjuk.

1170—75 között született. Valószínű származása:

Welek dux

~ görög nő (Anna királynő egyik udvarhölgye?)

1180—90 között Egerben nevelkedik Péter egri püspök házában, *András királyfival együtt*.¹¹⁷

1190—94 között valamelyik franciaországi (párizsi, orléans-i?) főiskolán *magisteri* fokozatot nyer. *Megírja a Trója-regényt*. Együtt tanul a Csák nb. Miklóssal.

1194—96 között kancelláriai nótárius.

1196—1202 között királyi klerikus. Diplomáciai gyakorlatot szerez.

1197 Részt vesz az aragóniai követségben, s megismerkedik a spanyol-aragón krónikákkal.

1198—1202 között megírja a *Gestát*.

1198(99)—1204 között *székesfehérvári prépost*.¹¹⁸

1202—04 között *királyi kancellár*. A keze alól kikerült oklevelek: Krit. j.: 197., 198. (1202); 204., 205., 206. (1203); 210. (1204).

1204 Rómában? [L. a (49) jegyzetet.]

1204. nov.—1205. máj. között *győri püspökké választják*. [L. a (82) jegyzetet.]

1205. máj. *Követség Ausztriába. III. László holttestét és a koronázási jelvényeket hazahozza.*

1205. aug. 1. *Még „electus”.*

1206. febr. 13.: *Knauz: i. m. I. 182, 170.*

1209 *C. D. III. 7. 84. o.*

1211. febr. 12. előtt *János esztergomi érsek és Berthold kalocsai érsek megállapodását Róbert veszprémi püspökkel együtt írásba foglalja*. (Knauz: i. m. I. 198, 192. és 198, 193.)

1214 *Ő és a veszprémi püspök kikísérik Berthold kalocsai érseket az országból; II. András kéri a római zsinat alóli felmentését a szentföldre való készülődése miatt.* (Krit. j. 294.)

¹¹⁷ III. Béla 1187-ben elfoglalta Halicsot, s élére Andrást helyezte, aki 1190-ig maradt a tartomány hercege. Lehetséges, hogy Péter András kíséretében már ekkor megfordult Halicsban, s ezzel magyarázható a Kárpátokon-túli vidék kitűnő ismerete. Megismerkedhetett orosz évkönyvekkel is, ennek nyomai vannak. Talán az általa ismert szláv nyelv is a Halicsban beszélt orosz volt.

¹¹⁸ Láttuk, hogy a kancellári és préposti tisztségek elnyerése nem volt szükségképpen egyidejű, sőt ennek az ellenkezője valószínűbb. Lehetséges tehát, hogy Péter már 1198-ban vagy 1199-ben prépost lett, amikor Katapán az egri püspökségbe távozott. Mivel a *Gesta* megírását az aragóniai követségnek meg kellett előznie, ez 1198 előtt nem készülhetett. De el kellett készülnie fehérvári préposttá választása előtt. Amennyiben ez már 1198-ban vagy 1199-ben megtörtént, a *Gesta* megírására nem sok ideje volt. Ezzel lehetne megmagyarázni azt, hogy a mű befejezetlen maradt?

- 1215 Konstantinápolyi követség Jolánta királynéért. (Krit. j. 322.); Knauz: i. m. I. 206, 207 és 209, 211.
 1216. ápr. 20. Knauz: i. m. 210, 214.
 1217 Krit. j. 322. és 329.
 aug. 27. Knauz: i. m. 213, 218.
 dec. vége. Krit. j. 329., 330., 337. Krak-ban és Margatnál.

Ezekben az oklevelekben szerepel utoljára. Szíriában maradt Tamás egri püspökkel? Egy német forrásból tudjuk meg, hogy Damiatta ostrománál két magyar püspök is elesett. Pauler szerint az egyik ő volt. (I. m. II. 500.) Mindenesetre ezután nyoma vész. 1219-ben már új ember — Kozma — ül a győri püspöki székben.

II.

Az esztergomi székeskáptalan ismert nevű prépostjai és kanonokjai 1156-tól 1218-ig.

Év	Praepositus	Lector	Cantor	Custos	Kanonokok	Jegyzet
1156	—	—	—	Bogdan	Ganfridus, Bethleem	Knauz: I. 110, 78.
1183	Adrianus	—	Gaufridus	Janus	Petrus magister, Walterus curialis comes, Alanus magister, Johannes presbiter, Nunco, Betleem prepositus, Gerardus archidiaconus, Vilhelmus magister, Vria presbiter, Martinus notarius, Andreas, Augustinus decan, Vilbaldus, Robertus, Albertus, Pousa	Knauz: I. 128, 111.
1198	Petrus magister	—	—	—	Magister Robertus anglicus, Aso presbiter	Knauz: I. 158, 144.
1205	—	A. magister Scolarum	—	M. thesaurarius	A. archidiaconus, F. és N. kanonokok	Knauz: I. 180, 167.
1209	Petrus	Jacobus	Dominicus	Michael	Vbaldus prepositus posoniensis, Benedictus prepositus Sancti Thome	Knauz: I. 193, 184, 194, 185.
1210	Petrus	magister Jacobus	Dominicus	Michael	Vbaldus prep. poson., Benedictus prep. S. Thome, Appollinarus nitriensis archidiaconus, Petho borsiensis archidiaconus, Sothomoz decan, Albertus, Chise, Wos, Julianus, Sedech, Curiacus, Marcellus, Isaac Fortis, Ananias, Alexander, Nicholaus, Filippus, Salamon, Amandus	Knauz: I. 196, 188.
1211	—	Jacobus schol. strig.	—	M. thesaurarius	Benedictus praep. S. Thomae, Jo. archid. Strig.	Knauz: I. 198, 193.
1218	—	Jacobus	Amandus	Hysce	Apolinarius nitriensis archid. ac, Johannes de Saswar, Alexander Gumvriensis archid. ac, Laurencius, Wos, Sedech, Philippus	Knauz: I. 219, 226.

NOUVELLES CONSIDÉRATIONS POUR RÉSOUDRE LE PROBLÈME D'ANONYME

Prenant pour point de départ l'opinion de Roland Szilágyi, avancée dans son étude: «La révision du problème d'Anonyme», selon laquelle cette importante source historique — la *Gesta Hungarorum* d'Anonyme — était écrite entre 1198 et 1203, l'auteur énonce qu'il ne croit point vraisemblable que l'auteur de cette source fût le prévôt d'Esztergom, Pierre (+1218), dont le nom a été avancé par Szilágyi, car, à son avis, le caractère chevaleresque, féodal de la Geste, qui dénote des connaissances profondes géographiques et stratégiques, ne semble pas s'accorder à la figure du prévôt d'Esztergom qui vivait strictement dans les limites de son diocèse. Selon l'auteur, la Geste devait être rédigée par Péter, chancelier entre 1202 à 1204 du roi Imre (1196—1204), ensuite, de 1204 à 1217, évêque de Győr. Pour étayer son opinion, l'auteur avance les arguments suivants: 1. L'évêque de Győr était élevé avec le prince András, qui devint plus tard roi András II [1205—1235], dans la cour de l'évêque d'Eger, comme les évêques d'Eger avaient eu le privilège de l'éducation des princes royaux. Cela se révèle de la Geste, puisque la plupart des traditions conservées dans cette source viennent des familles voisines des domaines des évêques d'Eger. 2. Péter reçut souvent des missions diplomatiques des rois Imre et András, ses grandes expériences de la diplomatie sont bien évidentes dans la Geste; 3. Il devait prendre part à la mission en Aragon comme jeune clerc du roi, envoyée pour demander la main de Constance, princesse d'Aragon pour le roi Imre en 1197; c'est à cette occasion que Péter prit connaissance des chroniques espagnoles-aragonaises: l'influence stylistique considérable de celles avait été mise en évidence par János Győry; 4. Selon les sources, l'évêque de Győr était un grand-seigneur distingué, riche, dénotant des traits de caractère chevaleresques, faits qui peuvent être bien mis en parallèle à l'esprit de la Geste. Dans la suite, l'auteur démontre, grâce à un procédé simple, que l'auteur de la Geste, donc Péter, évêque de Győr, fut issu d'une famille laquelle fit ramener ses origines à un chef de tribu nommé Velek, mentionné dans la Geste. La famille en question ne figure pas dans les sources diplomatiques et ne peut être démontrée que par la Geste et les noms des lieux que les domaines de cette famille devaient être quelque part dans les territoires de l'ancien comitat Zaránd, donc dans les parties de la Hongrie historique situées aux comitats de Csanád, Bihar et Arad. En effet, une commune au nom d'Elek se retrouve là, dont le nom vient, selon *Dezső Pais*, du mot Velek. On peut trouver encore dans ce territoire l'autre nom de Péter, évêque de Győr, mentionné dans deux chartes (Pechsa, Pechse), comme toponyme dans le nom de la commune de *Pécska* située à l'ouest d'Arad. L'auteur de la Geste était très aux faits précisément des conditions géographiques et des traditions de cette région. Pour terminer, l'auteur démontre, que le nom mentionné dans l'introduction de la Geste, N. — auquel l'auteur de la Geste dédia son ouvrage — était identique au comes Nicolas de la famille des Csák, qui est mentionné dans les sources comme un grand-seigneur cultivé, bien versé dans la littérature classique, parlant français et ayant une culture française et qui vivait dans le premier tiers du XIIIe siècle au comitat Csanád, près la commune Pécska. Selon l'auteur, ce fut le comes Nicolas qui traduisit — selon l'opinion de László Hadrovics au début du XIIIe siècle — en hongrois le petit roman sur Troie de l'auteur de la Geste écrit dans sa jeunesse. Cette traduction, répandue dans plusieurs variantes aux régions méridionales du pays, servit de modèle aux différentes variantes sud-slaves (croate, serbe, bulgare) et russe.

EGY MANIERISTA „THEATRUM EUROPAEUM” ÉS SZERZŐJE

A versciklus

Fél évszázaddal ezelőtt jelent meg ismertetés, jórészt tárgyyszerű beszámoló — először s egyben utoljára — a *Sebes agynak késő sisak* című terjedelmes XVII. századi versciklusunkról.¹ Az 1915-ben napvilágot látott ismertetés után irodalomtörténetírásunk — bár számon tartotta —, de nem tett újabb kísérletet elmélyültebb elemzésére. A verses kompozíció Balassi-strófáinak áramlása pedig gyakorlott költői kézre vall: bár „ismeretlen”, de határozott arcélű verselő, következetes, kimunkált szemléletének jegyeit viseli. A szerzőség kérdése önmagában sem érdektelen, mert megnyugtató megoldása vagy új s nem jelentéktelen költővel gazdagíthatja a magyar későreneszánsz-manierista periódus verselőinek a körét vagy jólismert poéta életművét emelheti jelentősebbé.²

Ismeretlen szerzőnk a harmincéves háború európai forgatagának, a hadi szerencse nagy változóságainak közepette vetette papírra „deák versekből” a költői kompozíciót a nagy háború addigi tanulságainak a számbavételére. Az európai zűrzavar, a „közigazság”, „köszabadság” s a hit megpróbáltatásai, a kiszámíthatatlan, váratlan tragikus változások a nemzetek életrendjében — énekciklusunk szerint —, főként az egyes országokat, népeket igazgató fejedelmek sokszor nem kielégítő kormányzási elveinek, illetve gyakorlatának köszönhető. Az elmúlt időszak háborús viszonyai fokozottan próbára tették a fejedelmek erkölcsi tulajdonságait: egyesek kiállták a próbát, mások könnyűnek bizonyultak. A költő egy eleve adott, következetes etikai normarendszerrel szembesíti a nagy háború addigi jelentős szereplőit, országait, megadva a lehetőséget, hogy „saját szavaikkal” adhassanak számot viselt dolgaikról. A szerzői rokonszenv a protestáns résztvevők alakjait övezi, de ellenszenve a szembenállók iránt sem elvakult. Az erkölcsi normák világába, pontosabban: az etikai színre megidézettek — legyenek protestánsok, avagy katolikusok —, valamennyien ismerik a mércéül szolgáló etikai normákat, s azokra ügyelve számolnak be ténykedésükről.

A versciklus szemlélete józan, tárgyilagos: nemcsak a cselekedetek fontosak az erkölcsi ítélkezésnél, de a szándék, a jóhiszemű indulat is mérlegre kerül, és befolyásolja az olvasó megértő vagy elítélő érzelmeit.

Főként a nagy háború szembenálló hadvezéreit idézi az etikai színre: egy mindenki által ismert eseménysor végén egyenként lépnek az olvasó elé és elmondják, szónoklatot tartva, amit közismert tetteik, szerepük igazolására fontosnak tartanak. A megidézettek kissé monoton szónokiassága egy nagy bírósági tárgyalásra emlékeztet, melyben a „bűntény” maga a nagy háború, addigi pusztításaival, az európai nemzetek közötti zavaros állapotokkal, a jövőt illető bizonytalansággal. A színre idézetteknek pedig e „bűntény” előidézésében és addigi kimenetelében betöltött szerepükről kell nyilatkozniuk. A szónokok ezért a maguk mentségét adják elő (ha tudják), szándékaik tisztaságáról, nemességéről próbálnak meggyőzni, vagy némi kertelés-sel ugyan, de őszintén felfedik ellenszenves tulajdonságaikat.

¹ RAJKA LÁSZLÓ: A „Sebes agynak késő sisak” c. verses mű a M. N. Múzeum kézirat-tárában, lt 1915. 102—114.

² A „Sebes agynak késő sisak” versciklus kézírata: OSzK Oct. Hung. 69.

A verses kompozíció monológ-árama egy határozott koncepcióba illesztett történeti jellem-példatár, számos kiaknázatlan, elszalasztott drámai lehetőséggel. A „dráma”, a harmincéves háború egy szakasza tulajdonképpen lezárult, amikor szereplői az etikai színre lépnek és kezdenek szavalni. A verses mű világképe már a barokk felé is mutat, hiszen a történelem egy adott szakaszának a színszerűség közelében járó felfogása a *Theatrum mundi* szemlélet előképe. A barokkban a világ egy nagy dráma, versciklusunkban a harmincéves háború egy szakasza csaknem „*Theatrum Europaeum*”.

A *Sebes agynak késő sisak* e „színszerű” felfogásban gyökerező, az egész verses kompozíciót meghatározó alapvonása: a gyakorlott kéz feltűnően s egyöntetűen szónokias hangvétele.

A monológok áramlása különféle jellemeket, hadvezér-, ill. fejedelem-típusokat szólaltat meg. Található közöttük olyan, aki a „közigazság”, „hitbeli szabadság” öntudatos, önzetlen apostola (Bethlen Gábor); az igaz ügy tragikus sorsú megszállottja (a cseh Frigyes); vagy a „hitbeli szentség” szelíd, kissé féltékeny, tehetetlen védelmezője (János Ernő); aki „az békességet, s az csendes életet” mindenkoron szerette, de nem volt kellően óvatos, s a „tettetett barátság” hálójába került (Jakab angol király). De a „tiszt kívánók”, a jogtalan hatalom-gyarápítók is szót kapnak; a gonosz szerencse kegyeltje (Ferdinánd) vagy a zavarosban halászgató (Fülöp spanyol király) és a roppant hatalommal rendelkező, aki hadaival „egész Európának” törvényt akar szabni (Wallenstein). A nagy háború egyetlen résztvevője nem szónokol csupán, Gusztáv Adolf, de ő még nem kötelezhető „vallomástételre”, hiszen csak a verses mű írása idején avatkozott a küzdelembe. Szerzőnk bizalmasan szólítja meg első győzelmei hírére, tőle még sokminden jó várható, az ő útját még nem rontották el „kártévő evedzőkkel”.

Történeti példatár

A szónokiasság sodrásában áramlik a királytűkrökből jól ismert antik és bibliai történetek emlegetése, a moralizáló tanulságok, intő figyelmeztetések nyomósítására. Csaknem kizárólag olyan ókori hadvezérek, császárok tettei kerülnek megemlítésre, akikről Guevara is beszámolt Marcus Aureliusról szóló híres és népszerű királytűkrében, s amely magyar tolmácsra is talált 1628-ban. A történeti példákra való hivatkozással majd minden színre idézett szónok él: sokszor éppen a nagy tanulssággal bíró jeles vagy gonosz példa rajzával kezdi beszédét, s ezzel az intonálással már saját tetteinek várható tanulságát is jelzi. A beszélő néha csak a tanulságos cselekedet végrehajtójának a nevét fedi fel, de a történet elmondásáról megfeledez. Ezzel tulajdonképpen a „tájékozott olvasó” műveltségére is számít a versciklus szerzője, mert hiszen csak úgy értheti meg a példa jelentését és célját, ha jól ismeri Antonio Guevara *Fejedelmeknek serkentő óráját*.

A példákra való hivatkozás olykor azonban olyan nyomasztó, hogy a maga-mentségét előadó hadvezér a római történettel kezdődő előadásában végül is alig tud sort keríteni a saját dolgaira, mert az antik történet bibelődő részletezésével már jórészt kimerítette a rendelkezésére álló strófákat. Így jár a versfüzetben az Erdély szempontjából egyébként oly fontos Buquoy császári hadvezér, aki ilyen messziről kezdi szónoklatát:

Romma városának,
Fundálása után,
Kétszáz husz esztendőben,
Tránquinius király,
Uralkodik vala,
dölfös kevelysegeben,
ezt a Rommaiak,
Suberbusnak hitták,
vezetek neveben.

Ennek Pálczájátul
el partolnak vala,
Gabi város-beliek.³

A római történetnél tíz versszakon át időzik s önmaga szerepének a bemutatására már csak felényi, öt strófányi helye marad.

Moralizáló szenvedély

Versciklusunk másik szembetűnő sajátja — a szónokias hangvétel mellett — a moralizáló szenvedély, az önjellemzéseket minduntalan megakasztó, az erkölcsi tanulásra az olvasó figyelmét azonnal s terjengősen felhívó modor. A moralizáló hajlandóság uralma prédikátor szerzői alkatra vall, reformációs (majd protestáns) indíttatású énekeinkben már évszázados hagyomány, hogy a legszebb fogalmazású szépírói helyeket — legtöbbször már az indulásnál — agyonnyomja a rázúduló s kivédhetetlen moralizáló elmélkedés. Szerzőnk is ezt a prédikátor verselő-hagyományt műveli, amikor nem engedi szabadabban áramlani fantáziáját, hanem a moralizáló ösztön igájába fogja. A moralizáló hang rokon a későreneszánsz intellektuális, logikai vers-szerkesztésével: Rimay ennek jegyében írja filozofáló és emblematikus verseit, s míg Rimaynál a magyarázat foglal el olykor a kelleténél nagyobb teret, versciklusunk szerzője viszont az erkölcsi intelmekre fordít különös gondot.

A rokonszenves királyok, hadvezérek jellemzésénél nyomatékkaal hangsúlyozza, hogy főként a hit védelmében fogtak fegyvert. Az igaz hit védelme, a „közigazság”, „közsabadság”, oltalma egyenrangú kategóriák. Védelmézőik jámbor, istenfélő fejedelmek. „Ismeretlen” szerzőnk külön verset szentel — manierista embléma-magyarázat formájában — a protestánsok hitét jelképező igaz *Religió*nak. Az „örök boldogságra útmutató” fáklya is első személyben beszél nagy küldetéséről:

Ket Sugár Szárnyamon,
az Mennyecken hordom
ez Földről az hiveket.⁴

A Religió nemcsak önmagát mutatja be, de a megpróbáltatásokkal teli időről is panaszkodik, főként a hit válságáról. Ez a vers sejteti leginkább, hogy versciklusunk szerzője talán prédikátor lehetett, hiszen ez a szónoklat a legszenvedélyesebb, ennek a hangja nem oly kiegyensúlyozott, mint a többié, a hitet változtatókat kemény jelzőkkel bélyegzi meg. Az igaz hitet féltő aggodalma egyben a versciklus záró akkordja: „hitbeli változás, mi nem igaz vallás...”⁵

A *Sebes agynak késő sisak* rutinos verselő, deák forrásra támaszkodó, de önálló koncepciót is sejtető verses munkája. Nemcsak szemlélete tekinthető részben eredetinek, de némely magyar vonatkozású értesülése: Buquoy Érsekújvárnál, Dampierre Pozsonynál bekövetkező halálának a hangsúlyozása, az osztrák kudarcoknál való jóleső elidőzése, de főként a Bethlenről rajzolt lelkes hangú portré, verselőnk saját, Erdély-központú tájékozottságáról, érzelmi kötöttségéről tanúskodik. A Bethlen-portré nemcsak a versciklus keretében foglal el központi szerepet, de önálló, a versfüzértől független versként sem jelentéktelen. Olyan koncepciót hirdet benne, amelynek vállalása és megvalósítása az új fejedelem, I. Rákóczi György feladata. A Bethlenről szóló vers így nem csupán a nagy fejedelem méltó megörökítése, de egyben példa

³ Fol. 40. verzó-41. rectó.

⁴ Fol. 81. verzó-82. rectó.

⁵ Fol. 85. rectó.

a nyomába lépő új fejedelem számára is. Nem lehetetlen, hogy szerzőnk a versciklus írása közben az új fejedelem intencióira is ügyelt.

A szerzőség kérdése

A szerzőség kérdésének lehetőségeit vizsgálva csakis olyan verselőt foghatunk gyanúba, aki otthonos a fejedelmi tükrök világában, annak terminológiája vérévé vált, aki rutinos verselő, Balassi-strófában más verseket is írt, hivatását tekintve prédikátor, vagy legalábbis protestáns hitű, de csak mértékkel indulatos a pápistákkal szemben, az erdélyi fejedelmi udvar szférájának közelében él, sztoikus elmélkedésre hajlamos, más műveiben is szónokias hangvételt, mert ez alkatbeli sajátja.

E kizáró szempontok mérlegelésével végül is — némi engedménnyel — két verselő jöhet számításba: Rimay János és Prágai András.

Rimay talán a gyanúsabb, hiszen annak idején érdeklődéssel olvasta Guevara király-tükrének magyar változatát, s Rákóczi Györgynek küldött levelében lelkesedéssel írt a fordító ékesen díszes stílusáról.⁶ A *Fejedelmeknek serkentő óráját* ismerte tehát, egy ideig az erdélyi fejedelemség közelében is tevékenykedett, ráadásul sztoikus elmélkedő is volt, Justus Lipsius szemlélete túlságosan is egyoldalúan befolyásolta egész költészetét, a nagyobb verses kompozíció sem idegen tőle, a Balassi-strófa gyakorlásában pedig jártas. Ő is nemegyszer kikelt az udvariság vétkei ellen, különösen a „tiszt kívánókat” ítélte el, s a hamis udvariság ellen nagyobb művet is készült írni.⁷

Költői hangvétele azonban inkább elmélkedő, szemlélődő és magyarázó, semmint szónokias. Rimay gondosabb, tudatosabb stílusza volt annál, hogysem megelégedett volna olyan laza logikai kompozícióval, mint a *Sebes agynak késő sisak*. A Balassi-fivérek emlékére írott versciklusa éppen a manierista változatosság példája, a versformától a költői képekig.⁸ Versciklusunk valamennyi éneke viszont a Balassi-strófa áramlásában halad. Tudatosan alkalmazta Rimay a concettismo hasonlat- és kép-kultuszát is, s ezért csaknem minden versében találhatunk (olykor a modorosság közelében fogant) élesebb kontúrú, a környező szövegből nem várt hangulatával „kiugró” naturalista képeket, hasonlatokat. A *Sebes agynak késő sisak* verseiben hiába keressük az ilyen tónusú képeket. Rimaytól idegen volt az a pápista-ellenesség is (bár mérsékelt), ami versciklusunk egyik alapmotívuma.

Rimay költészetében, még terjedős emblémáiban, filozófáló énekeiben is mindenkor érezni az elmélkedő költő szubjektív vonásait, sajátos lírikus alkatát. A *Sebes agynak késő sisak* verseinek moralizáló történeti példatára, a hangvétel állandósult, fárasztó szónoki lendülete inkább a szónokló prédikátor halvány kontúrait sejteti a sorok mögött.

De valószínűtlen, hogy Rimay nem sokkal halála előtt, midőn súlyos betegségéről panaszkodott, terjedelmesebb verses kompozíció írásához fogott volna. Versciklusunk pedig 1630 júliusa előtt nem készülhetett. Ekkor avatkozott a harmincéves háború küzdelmeibe Gusztáv Adolf, s róla is szól egy ének.⁹ A versciklus szerzésének ideje legvalószínűbben 1631, tehát éppen Rimay halálának éve.

Fejedelmeknek serkentő órája — Sebes agynak késő sisak

A szerzőség kérdésének kulcsát a *Fejedelmeknek serkentő órája* terminológiai vizsgálata adja kezünkbe.

⁶ Rimay János összes művei. Összeáll. ECKHARDT SÁNDOR Bp. 1955. 434—440.

⁷ Rimay János összes művei, 439.

⁸ Rimay versciklusáról I.: a magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Szerk.: KLANICZAY TIBOR Bp. 1964. 18—20. (PIRNÁT ANTAL)

⁹ L. RAJKA LÁSZLÓ: i. m. 112—113.

Guevara királytűkre Marcus Aurelius jeles (de fiktív) élettörténete, mely az abszolutizmus elvi és gyakorlati kérdésében minden fejedelemnek nagy tanulságokkal szolgál, egy terjedelmes moralizáló történeti példatár. A jó vezetés etikai és gyakorlati vonatkozásait tárgyalja, érdekes történetekkel fűszerezve az előadást, ékes manierista stílusban, számos, a prózai szövegben elmondott történet tanulságát versben is összegezve, élénkítve, változatossá téve az előadás menetét. Az igaz fejedelem egyénisége, etikai eszményei, azok megvalósításának lehetséges útjai, valamint az abszolutizmus kissé elvont gyakorlati kérdésköre kerül tüzetesebb részletezésre. Guevara udvari világképe, szemléletét tekintve rokon az újsztoikusok világképével,¹⁰ s így nem véletlen, hogy a sztoikus nézetek magyarországi népszerűsége idején talál magyar fordítója.

A Guevara Európa-szerte ismert könyvében megformált eszményi uralkodó ugyanúgy, mint a versciklusunkban jelenlevő s mértékül szolgáló igaz fejedelem, akire minden szónokló titokban figyel, azonos jellemvonásokkal rendelkezik. Nemcsak rokon alkat Guevara eszményuralkodója és a *Sebes agynak késő sisak* sorai mögött rejtő fejedelem, hanem minden ízében azonos. Mindkét eszményi monarcha a béke embere, csak végszükségből hadakozik, maga irányítja országát, de hallgat az okos tanácsra, nem enged senkinek veszélyesen nagy hatalmat, kerüli a változásokat, tiszteletben tartja a nagy történeti példákat, nem „tisztkívánásból” került a királyi (fejedelmi) székre, hanem rátermettsége rendelte oda, a „közigazság”, „közsabadság”, s az igaz hit apostola, türelmes bírő. A jó szomszédoknak hűséges barátja, nem vonakodik segíteni őket, ha bajba kerülnek, óvakodik a kétszínű barátoktól, alattvalóktól. Ha végszükségben kénytelen a „közigazság”, „közsabadság” vagy a hit végső veszedelmét hadakozással elhárítani, akkor jó hadvezér, körültekintően vezérli hadait, kerüli az okatlan vérontást, s a legyőzöttekkel sem kegyetlen. Még bőven lehetne sorolni azokat a tulajdonságokat, amelyek a két fejedelem-eszmény alkatbeli azonosságát bizonyítják, de talán ennyi is elegendő a vérbeli rokonság megléte igazolására.

Tartalmi szempontból (a harmincéves háború eseményeire és egyes szereplőire vonatkozó értesítéseket nem számítva), a *Sebes agynak késő sisak* verseiben egyetlen olyan gondolat sincs, akár fontos, akár lényegtelenebb, amely ne nyert volna megfogalmazást prózában vagy már versben is (nemegyszer éppen Balassi-strófában) a *Fejedelmeknek serkentő órájában*. Az igaz fejedelem alakja, a szerencse-elmélet, a béke, a „közigazság”, „közsabadság” dicsérete, a változásoktól való félelem, a tisztkívánók elítélése, a hit szabadsága fontosságának hangsúlyozása: az a morális kérdéskör, amelynek aggályosan precíz jelenléte, hangsúlyozása a versciklus lényege, kivétel nélkül megtalálható a Guevara-fordításban.

A szerencse. — A versciklus egyik vissza-visszatérő főmotívuma a hadvezérek, fejedelmek harci sikerei vagy kudarcai láttán kifejtett következetes szerencse-elmélet. A szerencse a verses mű koncepciójában egy megfoghatatlan, de eredendően gonosz, kétes erkölcsi értékű hatalom kiszámíthatatlanul önkényes adománya: nem feltétlenül az igaz, a „közigazság” érdekében kardot fogó fejedelmek, hadvezérek fegyvereit segíti, hanem legtöbbször éppen azokat, akik vesztré törnek a „közsabadságnak”. Az igaz ügyet támogató szerencse nem is e bizonytalan Fortuna adománya, hanem közvetlenül Isten akaratának a jele. A versciklus így két szerencsével számol: az isteni elrendeléssel és a kétes világi szerencsével. A nagy háború rokonszenves hőseinek a hadi sikereit ezért nem Fortuna, hanem maga Isten vezérli. A gonosz indulatoktól fűtött, „tisztkívánó” szereplők sem hallgathatják el, hogy ők viszont a kétes szerencse adományait élvezik. A szerencse-szemlélet, mint a versciklus annyi más meghatározó jegye, a fejedelmi tükör koncepciójának az alkalmazása. A *Fejedelmeknek serkentő órája* egyik kis verse pontosan kifejti ezt a szerencse-elméletet:

¹⁰ A sztoikus elvek s Guevara szemléletének rokonságáról l.: KLANICZAY TIBOR: A magyar későreneszánsz problémái c. tanulmányát. Reneszánsz és barokk. Bp. 1961. 328—329.

Az eszes embernek nem jó magát bizni,
 Az vak szerencsére szintén támaszkodni,
 Kétséges dologban istenre kel nézni.
 Valahova vonszon Isten akarattya,
 Bátran oda mennyen emberek szándéka,
 Isten kezében jár szerencse kormányja.
 Az mit az Istenek el vegezték egyszer
 Megh nem masolhattya soha azt az ember,
 Mennyei tanácsot földi tanács nem tör.¹¹

Károly angol király is ennek szellemében szavalja versciklusunkban: „soha szerenczeit / iobra az Istennel/ nem biszhattya az ember.”¹² Bethlen sem mulasztja el hangsúlyozni: „nagy herczegsegemet / nem vak szerencze atta.”¹³ Ferdinánd viszont előbb úgy szeretné föltüntetni, mintha Isten kedvezne neki:

Lám kívánságomat,
 kit szivem sem gondolt,
 szerenczem meg halada,
 Remensegem fölöt,
 az szep győződelmet,
 az Isten nekem atta.

Később azonban beismeri:

Most ugyan ket kezzel,
 kebelemben emel,
 az mosolygo szerencze.¹⁴

Fülöp spanyol király vallja be legnyíltabban, hogy a gonosz szerencse kegyeltje:

Szinten tenyeremre,
 szállot az szerencze,
 mostan által latom,
 immár nem nyukhatom,
 tovább köl nyuitoznom,
 melyben vagyon io modom.

...

Nincz már gát elottem,
 szabados szerenczem,
 tágas mezön nyargallok.¹⁵

Protestáns íróinknál ezekben az évtizedekben a kiszámíthatatlan szerencse változandósága szinte a kor megpróbáltatásainak, bizonytalanságának jelképévé nő. Prózában és versben intik az olvasót (és a hívőket) a világi szerencse mulandóságára, történeti példákkal igazolják kegyetlen pálfordulásait. A szerencse-elmélet tüzetes kifejtése, föl-fölbukkanó sztereotip fordulatokkal, megtalálható tehát a *Fejedelmeknek serkentő órájában*, a *Sebes agynak késő sisak* csaknem valamennyi versében, de Szenci Molnár is egy teljes fejezetben elmélkedik róla a

¹¹ RMK I. 566. 82. l. margó.

¹² OSzK Oct. Hung. 69. fol. 36. rectó.

¹³ Fol. 29. rectó-verzó.

¹⁴ Fol. 38. verzó-39. rectó.

¹⁵ Fol. 36. verzó és 37. rectó.

*Discursus de summo bono*ban, számos apró versben is figyelmeztetve a hívő olvasót (antik költők nyomán) forgandóságára.¹⁶

A világ állhatatlan, kiszámíthatatlan nyughatatlansága, a kor bizonytalansága a késő-reneszánsz költője számára e szerencse-elmélettel jellemezhető leghívebben. Talán innen, a szerencse-szemlélet ezen nyomasztó szerepéből érthető, hogy Zrínyinél is — és egész életművén végigvonulva — olyan fontos, minduntalan újabb és újabb elmélkedésre ösztönző az isteni gondviselésről szóló tanítás és a kiszámíthatatlan szerencse antagonizmusa.¹⁷

Félelem a változásoktól. — A *Fejedelmeknek serkentő órája* társadalomszemlélete a konzervativizmus jegyében fogant. A mérsékelt abszolutizmus népszerűsítését egy állandósult félelem-érzet kíséri: félelem bármiféle politikai, társadalmi változástól. A Guevara-fordításban Prágai főként a „törvénybéli” változásokat ítéli el: „Minden törvénybéli változtatás veszedelmes és pártütösetnek oka.”¹⁸ A *Sebes agynak késő sisak* is alkalmazza ezt a konzervatív szemléletet:

Nehez az kiralyság,
mikoron az ország,
viszszás az uyság alat.¹⁹

A versciklus szónokai következetesen elítélik a politikai, „törvénybéli” változásokat, a nagy európai zűrzavar egyik előidézőjeként emlegetve. A harmincéves háborút kísérő politikai bizonytalanság mellett azonban a versciklus talán még fájóbban ad hangot a hitbéli változásnak. A Guevara-fordításban Prágai így jellemezte a fejedelemség állhatatlanságához vezető változásait:

Ollyan az kösseget minden állapottya,
Mint az nad meg hajol szélnek fuvasára,
Az Fejedelemség ha jut változasra,
Az ország is indul alhatatlanságra.²⁰

A versciklus igaz *Religiója* is ezeknek a soroknak a szellemében (és stílusbeli fordulataival) beszél, de már az emberek „hitbéli” változásáról:

Az Kőrösstenysegben,
minden Emberekben,
nincz állandó hit vallás,
minden fele hitre
mint nád forgo szelre,
hamar leszen változás.²¹

A Religio. — A versciklus *Religióról* szóló verse, mely a szerző prédikátor hivatására vet fényt, manierista embléma-magyarázat, ugyanúgy, mint Rimay *Religióról* írt hosszú éneke. Rimay a keresztény *Religiót* ábrázoló kép előtt állt meg, s a kép beszélni kezdett, szelíd önjellemzést adott magáról, megmagyarázva a festmény allegorikus motívumainak jelentését.²² Rimay mintegy lejegyezte a halkan megszólaló kép vallomását. A *Sebes agynak késő sisak* *Religiója* indulatosabb, szenvedélyesebb szónoklatot tart, nem a festmény szólal

¹⁶ „Az szerencsében nincs semmi igaz” c. III. fej.

¹⁷ Zrínyi szerencse-szemléletéről l.: KLANICZAY TIBOR: Zrínyi Miklós² Bp. 1964. különösen 460—467.

¹⁸ RMK. I. 566. 180. margó.

¹⁹ OSzK Oct. Hung. 69. fol. 36. rectó.

²⁰ RMK I. 566. 4. margó.

²¹ OSzK Oct. Hung. 69. fol. 84. verzó.

²² Rimay János összes művei, 142—148.

meg e versben, hanem maga a testet öltött igaz vallás beszél önmagáról, és zaklatott keserűséggel ostorozza az emberek állhatatlanságát. A zsidókat cserbenhagyó szamaritánusokat olvassa a kétszínű hívek fejére, és a színét könnyen változtató, a körülményekhez igazító kaméleonhoz hasonlítja a hitet változtatókat. Az indulatos kesergés az ellenreformáció gyors térhódításának kétségbeesett tudomásulvétele.

Az igaz hitet féltő aggodalom jelentkezett már egy évtizeddel korábban Prágai András „Por főnyen épült” kezdetű,²³ jezsuitaellenes versében is, de még szelidebben. Prágai ekkor még csak az igaz hit állandóságát, következetességét állította szembe a jezsuiták hitével, amely „nem leszen allando miholt kisirtet eri”. A versiklus *Religiója* (a *Fejedelmeknek serkentő órája* terminológiájával fogalmazva) már a hitbeli válság zaklatott hangú jellemzése.

Békesség — Hadakozás. — A fejedelmi óra eszményi uralkodója békés indulatú, nem híve a vérontásnak, inkább a kompromisszumot, mintsem a háborút választja, és csak a gondjaira bizott ország végső veszedelmét látva fog fegyvert. A versiklus rokonszenves szereplői sem önző szándéktól vezéreltetve indítottak háborút, hanem valamennyien az igaz ügy védelmében kényszerültek hadat vezérelni. Guevara számtalanszor dicséri a békességet mint a félelmetes változások, a nyughatatlanság kívánatos ellenképét. A versiklus is szinte a „legfőbb jónak” tartja a békességet:

Közzel jár Istenhez,
kinec békessegehez
mindenkoron nagyon kedve,
Nem eggyez Istennel,
kinec gyűlösséggel
buzgo gerjede szive,
Nincs nagyob boldogságh,
mint mikor az országh
vigyaz az békeséget.²⁴

En az bekesseget,
s az czendes eletet
mindenkoron szerettem,
senkinek kárara,
vagy boszszuságara
haddal nem igyekesztém.²⁵

Ha azonban az ország szabadságát, a hitet közvetlen nagy veszedelem fenyegeti, akkor a fejedelem már nem késlekedik, hanem hadainak élére áll, hiszen a szabadság a fejedelmi óra, de a versiklus szerint is minden jónál, még az életnél is előbbvaló:

„Mindenfele jóknac sokasaganalis
nincs kedvesebb az szabadságnál.”

gyalazatos hirmel,
rabságos eletnel,
jobnak tartom az halált.

„Job az szabadság az életnél.”²⁶

Job nekem meg halmom,
hogy sem könnyen hadnom
az en szabadczágomat.²⁷

A háborúba kényszerült fejedelem nem annyira hadainak erejétől, mint inkább az igaz ügyet támogató isteni gondviseléstől reméli a győzelmet. A versiklus is ennek a szemléletnek ad hangot:

²³ A vers újabb kiadása a Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig c. kötetben. Bp. 1953. 98–99.

²⁴ RMK I. 566. 741.

²⁵ OSzK Oct. Hung. 69. fol. 33. verzó.

²⁶ RMK I. 566. 688. margó és 689. margó.

²⁷ OSzK Oct. Hung. 69. fol. 24. rectó és fol. 80. rectó.

„Többet kel bizni az hadakozásnac igaz
igyében, hogy nem mint az harcra va-
ló készületnec erejében.”²⁸

Matathiást regen,
Antiocus ellen,
Isteni kegyesseghre,
csak kiczin erővel,
de nagy diczerettel,
boszszu allásra vive.²⁹

A hadait irányító fejedelem képzett hadvezér, nagy körültekintéssel vezeti katonáit, kétségesnek látszó vállalkozásokat nem kezdeményez, feleslegesen nem vakmerő, s inkább kitér a harc elől, hogysem az ellenség nagyobb erejével állítsa szembe a maga vitézeit. A versciklus rokonszenves hadvezérei sem feledkeznek el ezekről a hasznos tanácsokról:

Az ki okos vitéz ha lehet eléb áll,
Hogyha az ellenseg hatalmasb nálánál,
Az vakmerőséggel nagy gyalázatot vall,
Inkább dicsirtetic Pyrrhus el futása,
Mikor látta hogy nem hasznos harcolása.³⁰

hogy meg ne ütköznen
hasznosb volt követnem
a szaladot tanácsot,
merf kiczin erővel,
es vakmerőséggel
senkit en nem bisztatok.³¹

Politikai paszkvillusaink ebben az időben már kíméletlen, szatirikus csúfolódó-átkozódó, semmiképpen sem tárgyilagos hangvételükkel tűnnek ki. Versciklusunk, bár az erdélyi fejedelemség szószólója, nem követi a politikai paszkvillusok hangnembeli gyakorlatát, hanem józan mértékletességgel, sztoikus „megértéssel” beszélgeti az ellenszenves szereplőket is. Ők is önmagukról adnak jellemzést, de csak mértékkel „szólják el” magukat. Még Ferdinánd is, bár ő a kiszámíthatatlan Fortuna kegyeltje, s a szerencse adományait „tisztkívánása” teljesülésére próbálja fordítani, csak mértékkel árulja el gonosz „tisztkívánó” ösztöneit. Erdély ellenfelei, mint pl. a két hadvezér: Buquoy és Dampierre nem is annyira ellenszenves, mint inkább tragikus szereplői a lezajlott történelmi színjátéknak.

Az ellentábor vezetőinek ez a „szelíd” jellemzése is Guevara könyvének intését követi: „Az jóságos cselekedetet és birodalmat megh az ellensegben is csudalnunc kel.”³²

A két hadvezér megjelenítése: nagy, szárnyaló haditerveik, a kezdeti sikerek említése, majd a bukás, a halál szükségzavú, tárgyilagos elbeszélése mutatja ugyanakkor talán leginkább a verses kompozíció elszalasztott zínyszerű, drámai lehetőségeit. A két hadvezér egy-egy tragikus drámai alak, de nem játsszák szerepüket, nem szereplő-társaikhoz szólnak, csak elszavalják történetüket.

Jámbor szomszédság — Tetteteti barátság. — A békesség dicséretével összefüggésben hívja fel a fejedelmi óra az uralkodó figyelmét az igaz szomszédok megbecsülésére, a frigykötések tiszteletben tartására. Nyomatékkal hangsúlyozza, hogy a fejedelem ne legyen késedelmes, ha jó szomszédai közül valaki bajba kerül, hanem gyors igyekezettel siessen segítségére. Sokszor éppen a gyorsaságon múlhat minden. Versciklusunk pedig, mintha ennek a tanácsnak a sokoldalú igazolására készült volna: a cseh Frigyes tragédiája nem következhetett volna be, s talán még a nagy európai zűrzavarnak is elejét lehetett volna venni, ha a jó szomszédok idejében és nem késlekedve segítenek. Már a versciklus címe is a fejedelmi órának ezt az intését sugallja: *Sebes agynak késő sisak*. A versciklus egyik szónoka, Brandenburgi Keresztély, Magdeburg adminisztrátora pedig a maga kárára is utalva részletesebben szól a fontos kérdésről:

²⁸ RMK I. 566. 137. margó.

²⁹ OSzK Oct. Hung. 69. fol. 18. verzó-19. rectó.

³⁰ RMK. I. 566. 737.

³¹ OSzK Oct. Hung. 69. fol. 22. verzó.

³² RMK I. 566. 329. margó.

Enis sok tanácsra,
az Chehek dolgában,
• későn attam magamat.

Ha kezdettől fogva,
ugy akartam volna,
az dolgot oltalmazni,
es mind tanáczzommal,
penzemmél, s hadammal,
siettem volna jönni,
igy az köz szerencze,
jobb tisztessegemre,
talált volna fordulni.

Mikor Frideriken,
az szegeny czeheken,
már az sebek még estek,
rá gondolám magam,
hogy betegh agyokban,
nekik paisok legyek,
sebesitet agynak,
keső ir az sisak,
magamnak ezzel ártek.³³

Háború idején biztonságot jelent a jó szomszédság, segítséget a bajban, békesség idején pedig igaz barátságot:

„Mindenkor nagyobb boldogság embernek
jó szomszédgyával egyesegben lenni,
hogy nem mint gonosz hadakozót megh
hodoltatni.”³⁴

Jambor szomszédgyával,
mint attyafiával,
el, s hal az igaz ember.³⁵

A jó szomszédsággal összefüggésben kerül sokszor szóba, mind a *Fejedelmeknek serkentő órájában*, mind pedig versciklusunkban az álnok, tettetett barátság elítélése. A békesség egyik nagy ellensége a „frigyszegés”, a nem igaz barátság, mert váratlanul cserben hagyhatja a fejedelmet, s a legnagyobb baj okozója lehet:

„Az hamar hívőknek, gyakortab az
szövetkezőknek es bekeseg szerzéseknec
tettetése ártalmasabb volt az fegyvernel.”³⁶

tettetett baraczágh,
szivben főt alnoksagh,
igy ram hoszta e sok kart.

...
Latom minden felől,
csak nem romlásban dül,
az emberi társasagh,
mert senkit nem biztat,
sőt felelmet mutat,
az tettetett baraczágh.³⁷

³³ Fol. 13. rectó-verzó.

³⁴ RMK I. 566. 745. margó.

³⁵ OSzK Oct. Hung. 69. fol. 11. rectó.

³⁶ RMK I. 566. 512. margó.

³⁷ OSzK Oct. Hung. 69. fol. 5. rectó és fol. 10. rectó-verzó.

Apró párhuzamok

„Az ki az nyilat el akarja löni, elsőben meg
kel néki tudni mihez akar löni, és úgy vesse
az idegben és aranyozza az czélt.”³⁸

Az mostani nagy tiszt,
ugy asittya az pénzt,
lám mint egy kalmár sátor.⁴⁰

„Fő embernek rutság szóval jáczani,
Mint hajas tengelyen nyelvét forgatni.”⁴²

„Sem egy ország két Királyt, sem az
szerelem nem szenyvedhet társot.”⁴⁴

Király tanács nélkül,
sugár szárnya nélkül,
nem röpködhet az madár.⁴⁶

Szemérmertessegnek
draga jó erkölcsnek
tüköre Virginia.⁴⁸

Nincs értelme tovább szaporítani a párhuzamba állítható helyek felsorolását, hiszen versciklusunk csaknem valamennyi sorához találhatunk rokon fogalmazású helyeket Guevara könyvének magyar változatában. Az idézettek mindenesetre sohasem szó szerinti, hanem lényegbeli egyezéseket mutattak, nem a hatásról tanúskodtak, hanem — s főként — az azonos terminológián belüli fogalmazásról.

Valaki magában,
jól meg' nem gondollya,
az io alkalmatosságot,
hoszu aranyzással,
kezi forgatással,
nyila nem lövi tuzokat.³⁹

korczoma s a tabor
es az kalmár sátor,
nem szeret lapos erszent.⁴¹

Hájjal kent tengelyre
ne bizzuk szerenczenket.⁴³

Ezt a tételt „fejti ki” tüzetesen
Bohémia:

Az ket ferhez menes,
már mereggel edes,
nekem holtig jajt hozza,
ajtó sarka köze,
szorítottam körmömet,
az ket mátkámra nevezve,
igazán rajtam fölt,
ket ellenkező töört,
nem tehec egy hüvelyben.⁴⁵

az üllü madár gyors,
sugár szárnyaival,
az galambot el verj.

...
Két sugár szárnyamon,
az Mennyekben hordom,
ez földről az hiveket.⁴⁷

az szép Lucretiát,
az szép tisztaságnak,
tükörének neveztek.⁴⁹

³⁸ 181. margó.

³⁹ Fol. 13. rectó.

⁴⁰ 687. margó.

⁴¹ Fol. 22. rectó.

⁴² 701. margó.

⁴³ Fol. 58. rectó.

⁴⁴ 418. margó.

⁴⁵ Fol. 60. rectó.

⁴⁶ 1040. margó.

⁴⁷ Fol. 24. verzó-25. rectó, és 81. verzó-82. rectó.

⁴⁸ 94.

⁴⁹ Fol. 80. rectó.

A fejedelem-eszmény alkatbeli azonossága meg a szembetűnő tartalmi rokonság természetesen még csak azt bizonyítja, hogy a *Sebes agynak késő sisak* szerzője mindenképpen s igen alaposan ismerte Prágai András fordítását, s annak fejedelmi eszményét gondosan szemmel tartva fordította a latin verseket. Hogy oly következetesen tudott igazodni a *Fejedelmeknek serkentő órája* terminológiájához: kissé gyanús. Már az eddig párhuzamba állított helyek is példázták, hogy a tartalmi rokonság mellett stílusbeli azonosságot is megfigyelhetünk a Guevara-fordítás és versciklusunk énekei között. Bán Imre joggal hangsúlyozta Prágai fordításáról, hogy „... minden ízében szónokias alkotás. Nemcsak annyiban, hogy állandóan meggyőzni akar, hanem a retorika legsajátosabb eszközeinek használatával is. Anyagának nagy része beszédek alakjában lép eléink.”⁵⁰ A *Fejedelmeknek serkentő órája* is tehát egészében szónokias hangvételű, mint versciklusunk, s ezt az alaptónusát csak nyomósítja, hogy számos retorikus szerkesztésű levél is helyet kap benne: valamennyi önmagában is egy-egy szónoki beszéd. Prágai azonban a fordítás közben nemcsak prózában tett szert a szónokias hangvétel gyakorlatában, de (mint már láttuk) vers-betéteinek jelentős hányada is e szónokiasság jegyében fogant. Közöttük nem egy Balassi-strófában készült.

A szerzőség kérdésében a hangvétel azonossága igen fontos tanúvallomás, talán éppen a perdöntő, mert későreneszánsz-maniérista irodalmunkban senkit nem ismerünk a Guevara-fordító Prágai Andráson kívül, aki ilyen gyakorlottan szónokias hangvételben írt volna, s nemcsak prózát, de verset is. Ezért kissé szemügyre kell vennünk a *Fejedelmeknek serkentő órája* verseit fordító költőt.

Irodalomtörténetírásunk már többször méltatta Prágai András Guevara-fordítását, prózájának manierista stílusára is felhívta a figyelmet,⁵¹ de még ismert versei is elkerülték valahogy az irodalomtörténeti érdeklődés horizontját. Csupán híres jezsuitaellenes versét tartottuk számon, és egy kis cikk emlékezett meg nem valami fényesen sikerült időmértékes versforma-kísérletéről.⁵² A *Fejedelmeknek serkentő órája* pedig bemutatja Prágai Andrást, a költőt is. A Rákóczi Györgynek, a fordítás mecénásának és feleségének, Lórántffy Zsuzsannának szóló ajánló-dicsőítő énekei mellett,⁵³ Guevara munkájának versbetéteit ő is versben adja, legtöbbször megszorítva, nemegyszer megduplázva a sorok számát. Verselési kedve már e fordításban szembetűnő, hiszen a margót is teli tűzdeli apró szentenciázó versikékkel, számos versforma lehetőségeit próbálgatva.

A Guevara-fordítás versei között számos olyan akad, amely közvetlen ihletője, illetve előképe is a versciklus egy-egy énekének vagy a föl-fölbukkanó sztereotip részleteknek.

A jó fejedelem tulajdonságait sommázó versek közül például Ciprus „emlékezetes” királyának sírfelirata,⁵⁴ a „Csillagoc az égen”,⁵⁵ a „Noha nagy meltóság legyen az Királyság”⁵⁶ kezdetű, valamint Marcus Aurelius halála előtt fiához, Commodushoz intézett verses intelme („Pompás Királyságra könyű vágyodni”)⁵⁷ olyan összegezései Guevara könyve tanulságainak, amelyek a fogalmazást (nem csak a jelentést) tekintve vissza-visszatérnek a *Sebes agynak késő sisak* verseiben. A tanulságokat sommázó (részben első személyben szóló) versek különösen érdekesek, hiszen a királytűkör hatalmas anyagának kivonatai ezek, a terjedelmes mű vége felé szerepelnek, emlékeztető verses összefoglalásokként.

⁵⁰ BÁN IMRE: *Fejedelmeknek serkentő órája*. It 1958. 363.

⁵¹ BÁN IMRE: i. m.

⁵² BOROS ISTVÁN: Adatok a magyar időmértékes verselés történetéhez. ItK 1899. 101–104.

⁵³)(0000(1b és)(0000(2a

⁵⁴ 721–722.

⁵⁵ 741.

⁵⁶ 1039–1041.

⁵⁷ 1053–1054.

Ciprus „emlékezetes” királyának szerény, de magabiztos *önjellemezése* is az eszményi tulajdonságokkal megáldott fejedelmet állítja elénk, csaknem pontokba szedve, szólamyszerűen felsorolva mindazt, amihez egy fejedelemnek igazodnia kell:

Minden dolgomban nagyobnac tartottam,
Hogy rettetgetés nélkül parancsoltam,
Az kössegnel nagy szeretetben voltam,
Mert az hadakozást el távoztattam.

Nagy böcsben tartottam az bekesseget,
Szomszédommal meg tartottam az frigyet,
Nem tettem semmi nagy kegyetlenseget,
Ha az kösseg kérésennec engedet.⁵⁸

Ciprus királyával rokon alkat a *Sebes agynak késő sisak* néhány fejedelme, így főként V. Frigyes, a téli király és Bethlen Gábor, valamint (kissé már halványabban) szövetségeseik.

Míg Ciprus királya az eszményi fejedelem számos tulajdonságát képviselheti, addig a *Sebes agynak késő sisak* rokonszenves fejedelmei, hadvezérei önmagukban csak néhány vonást testesíthetnek meg az eszményből. Az eszményi fejedelmi alkat a maga sokrétűségében mégis megtalálható a versciklusban is, de csak akkor, ha a rokonszenves szónokok jellemvonásait összegezzük. A versciklus rokonszenves szereplői így kissé „realisabb” egyéniségek, mert mindegyikük csak néhány pozitív tulajdonságról adhat számot. Együttesen azonban az elvont eszményt képviselik. A guevarai fejedelem-eszmény soha nem lép tehát az olvasó elé a versciklusban, de minden szónok szemmel tartja, mert testetlenül mégis jelen van a sorok mögött. Az eszmény a mérce, akihez igazodni kell, belőle kell valamit felmutatni vagy egyeseknek őszintén bevallani, hogy az eszményi alkattal éppen ellenkező tulajdonságaikra derült fény a háború jellemvizsgáján.

Az eszményi fejedelmi alkat összetevő részesei, s az egyes „pozitív” szereplők jellemvonásaiból összeilleszthető teljes és sokoldalú jellem: még a reneszánsz szerkesztés példája. A fejedelmek, hadvezérek közötti viszony a mellérendelés törvényszerűségeit mutatja.

Már az eddigiek során párhuzamba állított helyek is többről árulkodtak, mint egyszerű „összefüggésről” vagy „kapcsolatról” a fejedelmi óra meg versciklusunk között. Ha pedig egy-két Balassi-strófát is kiemelünk a fejedelmi tükörből meg versciklusunkból, és egymás mellett olvassuk őket, akkor a költői alkat — most már kimondható —, a költő *személyének* azonosságát is határozottan érzékelhetjük:

Haddal diadalmas
Soc néppel hatalmas
hires neves Románac,
Kezdetitül fogva
háromszáz tizen nyolcz
esztendőc hogy folynánac,
Pius Polgár mester,
vitéz Hadnagy ember
rosz hirt szerze magának.⁵⁹

Probával szerenczes,
Haddal rettenetös
bátor szívő Hannibál,
Kinek vesztesége,
Romma felelmere,
mostis nagy hirrel fön ál,
had viselesevel,
tanácsos elmevel,
nem volt nagyob nálánál.⁶⁰

⁵⁸ 721.

⁵⁹ RMK I. 566. 239.

⁶⁰ OSzK Oct. Hung. 69. fol. 7. rectó.

Hallottadé hírét,
sűrű szerencsáját,
amaz Policratesnec,
Ki soha éltében
nem volt szerencsétlen,
örült kedve mindennec,
De lám akasztó-fán,
vénségére jutván
véget nyeré élténec.⁶¹

Amaz jó szerenczés
régi Policrates
kockájával en jadzom,
mert az győződelem
nem tavozik tülem,
valahol hadakozom,
nincz oly okos eszes,
bár legyen Ulises,
tőviből ki fordítom.⁶²

A lendületes, szónokias hangvétel, a terminológia, a Balassi-strófa kezelése nem rokon vagy hasonló jellegű költői alkatra utal, hanem az azonosságot bizonyítja. Alig hihető, hogy valaki ilyen kifogástalanul utánozta volna a *Fejedelmeknek serkentő órájában* 1628-ban napvilágot látott versek hangvételét alig pár évvel megjelenésük után. Az pedig még kevésbé, hogy ennyire azonos hangvételű költő-rokona lett volna Prágainak. A fejedelmi óra verseit fordító-átdolgozó Prágai a *Sebes agynak késő sisak* verseinek a szerzője is.

Ezekután nem nehéz már a szerves logikai összefüggést nemcsak megérezni, de megérteni is a Guevara-fordítás és a *Sebes agynak késő sisak* versei között. Az ott megfogalmazott fejedelmi eszmény valójában csak itt kerül a jelennel való szembesítésre. Amit ott a történelem régmúlt világába transzponálva dicsért vagy megbélyegzett, csak itt, a versciklus önigazoló monológ-sorában kaphat gyakorlati jelentőséget. Prágai versciklusában nem a fejedelmi eszményt teszi mérlegre és szembesíti a nehéz időkkal, hanem Guevara uralkodó-eszményéhez méri Európa királyait, hadvezéreit. Kik tudták helyüket megállni, kik rendelkeztek megíngathatatlan etikai értékekkel? Erre adnak választ a szónokok. A tanulság pedig nyilvánvalóan az erdélyi fejedelemnek szól.

Átdolgozás — eredeti szemlélet

A versciklus fejedelmi tükör jellege már arra engedett következtetni, hogy a verses kompozíció feltehetően I. Rákóczi György kérésére keletkezhetett. Rákóczi György „parancsára” fordította magyarra annak idején Prágai Guevara híres fejedelmi óráját, s Rákóczi, a maga költségén megjelent kiadvány számos példányát becses ajándékként küldte kedvesebb ismerőseinek, barátainak. A *Fejedelmeknek serkentő órája* egyik példányában fennmaradt Rákóczi György sajátkezű bejegyzése is: „ez könyvet attam ugi mostani Zerenci tisztartom Tallai istvan kezeben Hogi gongiat visellie es az var Hoz megtarca jövődöben Ha ő rola le kelne is az tist, akar mi modon Inventariumban tartozék beiratni es az vartol el nem idegeniteni becsület nek oltalmazasa alat ő utánna az többijs ezen pena alat Dat Zerencs 28 die 8 bris Anno 1629. Rakoczy Georg mpra. Non est currentis neque volentis sed miserentis Deo.”⁶³ A szerencsi tisztartó és utódai gondviseletére bízott fejedelmi óra példányában a bejegyzés azt is elárulja, hogy Rákóczi megelégedéssel fogadta Prágai teljesítményét. A fordítás kedvező visszhangja is szerepet játszhatott talán abban, hogy Rákóczi (feltehetően) újabb megbízatást adjon szerencsi prédikátorának. Feltételezésemet erősíti a gyulafehérvári Rákóczi-lévéltár iratainak rendezéséről fennmaradt kézirat egyik bejegyzése. A kéziratot Jenei Ferenc ismerteti folyóiratunknak ugyanebben a füzetében „A Balassi-hagyaték történetéhez” című cikkében. Az 1638 végén—1639 elején írott kézirat versciklusunk szempontjából igen fontos bejegyzése a következő: „Leuel szin alatt wleők formaiara elseöben deakul az

⁶¹ RMK I. 566. 1057.

⁶² OSzK Oct. Hung. 69. fol. 25. rectó-verzó.

⁶³ Kiadva: MKSzele 1878. 101—102. és uo. 1883. 373—374. A „Fejedelmeknek serkentő órája”-nak ez a példánya Péchy Jenő hagyatékából került az OSzK birtokába.

uta Magyarul iratott uersek, Kiralyok, herczegek és egieb rend(ek)felel.”⁶⁴ E bejegyzés szerint Rákóczi birtokában volt egy kép-, illetve metszetgyűjtemény nevezetes emberekről, a képek alatt pedig latin és magyar nyelvű versek. A kép-, illetve metszetsorozatról szóló híradás talán Prágai versciklusának a forrását is segít megjelölni, hiszen az idézett bejegyzés csak a *Sebes agynak késő sisak* verseire vonatkozatható, másra aligha. A levéltár-rendezésről fennmaradt kézirat az egyes iratok megnevezése mellett olykor feltűnteti, hogy azokat Rákóczi átküldte Sárospatakra. A metszetgyűjteményről szóló bejegyzés mellett nincs ilyen utalás, így az minden bizonnyal elpusztult a gyulafehérvári könyvtár égésekor. Nem valószínű, hogy a metszetgyűjtemény valaha is előkerülhetne. A Rákóczi György tulajdonában levő metszetgyűjteményről szóló pusztai híradás azonban önmagában is újabb feltételezésekre ad lehetőséget Prágai versciklusával kapcsolatban. A versciklus forrását ugyanis azért kereste hiába már Rajka László is, mert az nem valamely „egyszerű” verses kiadvány lehetett, hanem — a híradásból következően — egy metszetgyűjtemény kíséretében szereplő vers-sorozat.

A forrásul szolgáló versek versciklusunkból is kikövetkeztethető rövidségére, szűkszavúságára már korábban utaltunk. Különösen a versciklus igen kevés történeti adata sejteti az eredeti szűkszavúságát, hiszen a harmincéves háború szereplői szónoklataikban jobbra elmélkednek az etikai kérdésekről, de csak elvétve foglalkoznak a háború eseményeivel. Az egykorú metszetek alatt szereplő egy-két strófa latin versek is többnyire csak a metszeten szereplő személy tulajdonságairól emlékeztek meg s csak ritkán cselekedeteikről. A versek metszetekhez kötöttsége érthetővé tenné, hogy a versciklus szónokai, bár ugyanannak az eseménysorozatnak a részesei, miért beszélnek mégis legtöbbször egymástól függetlenül. Az eredeti metszetekhez kötöttségét sejtjük a verscímek is, amelyeket a másoló hol lefordított magyarra, hol pedig nem. A verscímek jellege ugyanis az egykorú metszeteket körülövező, az ábrázolt személy nevét feltűntető és tisztásgéit előszámláló feliratokkal rokon.

A *Sebes agynak késő sisak* versei nemigen tekinthetők fordításnak, átdolgozásnak is alig, hiszen Prágai a metszetek alatt szereplő versektől csak az ösztönzést kaphatta a guevarai eszmények tüzetes és verses kifejtésére. A versciklus néhány verse pedig (különösen a Bethlenről, Hungáriáról, a Pápáról, valamint a Religióról szóló ének) olyan eredeti koncepcióról vall, hogy nehezen lehet feltételezni ezen versek esetében a fordítást, de még a szokásos parafrázist sem.

A kor egyik nagy divatja a metszet. A század első harmadának szinte nincs olyan híres-neves embere, akiről ne maradt volna fenn legalább egy metszet, a jelentősebbekről több is, olykor ugyanattól a metszőtől is. A harmincéves háború vezetőiről is számos metszet maradt ránk, a metszetek készítőit, kiadóit is ismerjük. A metszetek nem jelentéktelen része (többnyire egy strófa) vers kíséretében látott napvilágot. Az epigrammatikus jellegű versikék jobbra néhány frappáns, kissé közhelyszerűen fogalmazott jelmondatot adtak az ábrázolt személy szájába. Nemegyszer ugyanaz a vers több személy képe alatt is megtalálható. Híres metszők működtek korszakunkban, közöttük is nevezetes volt a Lucas Kilian és Wolfgang Kilian testvérpár, akik a század elejétől számtalan metszetet (többnyire rézmetszetet) adtak ki koruk nevezetes embereiről. A harmincéves háború jelentősebb szereplőiről is készítettek arcképeket, azokról is, akiket Prágai versciklusában megszólaltat. A Kilian-fivérek metszeteinek egy részét is egystrófás versek kísérték.⁶⁵

A metszetek alatt szereplő kis versek fogalmazása ugyanakkor rokon a kor egy másik divatos műfajának, az emblémának a világával. Jelképes jelentésű sorok, jelmondatok, frappáns fogalmazású (főként antik írókra visszavezethető) közhelyek keverednek a világos

⁶⁴ JENEI FERENC: A Balassi-hagyaték történetéhez. ItK 1966. 196.

⁶⁵ A történeti monográfiák is sok metszetüket közlik. L. pl. WINTER, GEORG: Geschichte des Dreißigjährigen Krieges, Berlin 1893. (Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen. III. 3. 2.) metszeteit. — A Magyar Történeti Életrajzok egyes kötetiben is számos egykorú metszet szerepel, nem egy néhány soros vers kíséretében.

és egyértelmű sorokkal. Hogy Prágai ösztönző „forrása” is az embléma közelében foganhatott, arra bizonyosság már a versciklus emblematikus jelmondat jellegű címe is: „Sebes agynak késő sisak.” Az egész versciklus is rendelkezik azonban olyan tulajdonságokkal, melyek az emblémával való rokonságra utalnak.

Már a *Fejedelmeknek serkentő órája* nem egy verse (különösen a kötet vége felé szereplő hosszabb énekek) jelzi Prágai emblematikus fogalmazásra való készségét. E versek között jó néhányban kissé talányos, tudatosan áttételes jelentésű sorok keverednek a világos értelműekkel; valamelyes zaklatott hangulatot is kölcsönözve e verseknek. Különösen szembe-tűnő az ilyen „felemás” fogalmazás a *Rövid életünknek minden óráját*, valamint *Az bölcs Poétác ily fabulát ír* kezdetű versekben.⁶⁶ Emblematikus fogalmazás határozza meg a *Fejedelmeknek serkentő órája* Rákóczi Györgyhoz és Lórántffy Zsuzsannához szóló ajánló verseit is.

A spanyol Diego Saavedra Fajardo 1640-ben megjelent híres embléma-gyűjteményével való futó összevetés is igazolhatja, hogy Prágai versciklusa mennyire együtt lélegzett kora európai embléma-irodalmával. Szinte meglepő, hogy az a jellemzés, amit Turóczi-Trostler József ad Saavedra Fajardo népszerű embléma-gyűjteményéről, csaknem maradéktalanul érvényes Prágai egy évtizeddel korábban készült *Sebes agynak késő sisak* versciklusára is: „Célja érdekében mozgósítja az egész makrokozmoszt és mikrokozmoszt, jelképes nyelvre ülteti át a természetet, az állat- és növényvilágot, a mindennapi élet jelenségeit, a művészeteket, ipart, háborút és békét, a szárazföldet, tengert, csillagos égboltot, mitológiát. Magába olvasztja az európai úttörők, a spanyol ősök jelmondat-, kép- és bölcsesség-hagyományát. Viszont első ízben ad példát arra, milyen kimeríthetetlen forrása lehet az embléma-formának a keresztény sztoicizmus.”⁶⁷

A spanyol Saavedra Fajardo embléma-gyűjteménye is lényegét tekintve fejedelmi tükör: az igaz uralkodó és hadvezér számára ad példát, hogy miként viselje a rábizott ország gondját-baját háború és béke idején. Prágai versciklusa is egy versbeszédett sztoikus fejedelmi tükör, Guevara fejedelmi órája etikai tanulságainak Balassi-strófákban megfogalmazott kompilációja, kiemelve a harmincéves háború viszontagságai idején követendő erkölcsi tulajdonságokat. Az erkölcsi törvények igazolására Prágai is emlegeti a csillagok járását, a tengerek világát, a mitológia alakjait, de még az állatvilág egy érdekes képviselőjét, a színét változtatni tudó kaméleont is, a közmondásszerű frappáns intések, az antik írók-költők már sokszor idézett jelmondataival. Prágai versciklusának ezen heterogén világa a „krisztianizált Sztoa”, a prédikátor-költő keresztény etikai igazságossága szolgálatába szelődül, a prédikátor mérsékeltebb művészi intenciói és lehetőségei szerint.

A *Sebes agynak késő sisak* végül is egy verses etikai fejedelmi tükör, Guevara eszményeinek a propagálója, az európai embléma számos jegyével.

A Bethlen-koncepció

Versciklusunk művészi szempontból egyik legsikerültebb darabja a nagy fejedelemről, Bethlen Gáborról szól. A vers eredetiségét már Thaly Kálmán megérezte, és egyik gyűjteményében közzé is tette szövegét.⁶⁸ A Bethlen-koncepció „eredetiségét” történetírásunk tehát már felismerte, de nem tudta kihez kötni ezt az önálló szemléletet. A *Sebes agynak késő*

⁶⁶ A dddddd 3d és az EEEEEEE 1a lapon.

⁶⁷ TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: Keresztény Seneca. Archivum Philologicum. 1937. és Magyar irodalom — Világirodalom. Bp. 1961. II. köt. 201. — L. még: SCHÖNE, ALBERT: Emblematic und Drama im Zeitalter des Barock, München MCMLXIV. — Az emblémáról I. VARGA LÁSZLÓ: Sámbock (Sambucus) János emblémái. Könyv és könyvtár (Könyvtártudományi és bibliográfiai tanulmányok és közlemények) IV. köt. Bp. 1964. 193—226.

⁶⁸ THALY KÁLMÁN: Régi magyar vitézi versek és elegyes dalok. Pest 1864. I. köt. 103—109. A versciklus Hungaria-ról szóló énekét is közli: 118—123.

sisak Bethlen-portréja, a nagy fejedelem egyéniségének rajza általában, de egyes részleteit tekintve is Guevara királytűkre fejedelmi eszményének a gyermeke, kiegészítve a prédikátor szerző bibliai utalásaival. Alkatát vizsgálva rokon a versciklus többi rokonszenves királyával, fejedelmével, különösen — mint már jeleztük — V. Frigyes jellemével.

De nézzük magát a verset.

Bethlen rátermettsége révén került a méltán megérdemelt fejedelmi székbe, hiszen, mint az énekben előadja: „... születesemet, / s nagy herczegsegemet, / nem vak szerencze atta.” Nem a kiszámíthatatlan szerencse, hanem isteni támogatás segíti. Régi nagy királyaink, hadvezéreink példájára ügyel, az ő nyomukban jár, az ősök kardját viseli oldalán, s joggal mondhatja magáról:

Egesz Nap keletnek,
Nap nyugoti resznek,
Felelmire en vagyok

...

Az Hunyadi Mátyást,
amaz Magyar Királyt,
az Nemetek mint felték,
az Beczi aszszonyok,
siro gyermekjeket
Mátyással ijezgettek.
Engem sem kívánnak,
valakik karomnak,
erejet meg ismertek.⁶⁹

Az idézett sorok a *Fejedelmeknek serkentő órája* többször hangsúlyozott egyik motívumának alkalmazását, magyar példákkal való színező igazolását jelentik.

Prágai András már Guevara szövege előtt, a Rákóczi Györgynek szóló ajánlásban ezeket írta: „Hunyadi hollos Mattyás Király, nap keletnek és nap nyugatnac, rettentéssel való felelme...”⁷⁰ Guevara is hasonlóképpen vélekedik a félelem érzésének jelentőségéről háború idején: „Julius Császár az ellensegnek nem csak rettegesere volt, de megis böcsültetett tülöc... Az nevezettül való iszonyusagh többet viszen véghez az hadakozásnac idején, mint sem az fegyver.”⁷¹

Bethlen a Guevara könyvében annyiszor s oly szenvedélyesen megbélyegzett tiszt-kivánók ellenképe, még az őt jogosan megillető tisztséget sem „méltóztatja”:

Emlekezetemre,
s nagy diczeretemre,
ez leszen az jutalmam,
hogy királyi szekben,
Posonyi gyülesben,
köz voxul választtattam,
melyre en magamat,
minden erdem alatt,
ugyan nem meltosztattam.

Eleg vala nekem,
hogy vala erdemem
az Magyar Coronára,

⁶⁹ Fol. 30. verzó-rectó.

⁷⁰)( ) la lapon.

⁷¹ 255. margón.

nem akartam venni,
fejemben tetetni,
masnak gyalázattyára.

Prágai — midőn megfogalmazta az iménti sorokat — ismét a „fejedelmi óra” útmutatásait követte; sokszor olvashatunk ui. benne ilyen részleteket: „Nem arra kel az tisztet bizni az ki kívánja, hanem az ki el viselheti.”; „Nem kell arra tisztet bizni, az ki magát erővel, és felettéb ajánlja.”; „Az tisztesség kívánás és fősvényseg uti tarsai és dög haláli minden hatalmasságnac.”⁷² A tisztkívánók jellemzése már sejteti, hogy „az igazán az nagy ember, az ki az tisztességh kívánástul meszsze vagyon.”⁷³ És Bethlen ilyen, de ilyen még a protestáns hatalmak vezér-alakja, V. Frigyes is, aki szintén nem mulasztja el hangsúlyozni királyvá választásáról szólva:

Senkinek kárára,
sem boszszuságára,
nem volt ebben szándékom,
hogy történetlenül,
ország haszna nélkül,
legyen en Királyságom,
az tiszt kívánástul,
bait szerző igátul,
irtozo jamborságom.⁷⁴

Mindkét fejedelem, Bethlen és V. Frigyes ugyanazokkal a szavakkal indokolja háborúba való kényszerülését: „De az köz igazság, / hitbeli szabadság” veszedelme adott ugyanis kezükbe kardot. Guevara eszményi fejedelme is — mint láttuk, csak végszükségből hadakozik, mert tudja: „Semmi hadat egyéb okra nézve nem kel indítani, hanem csak az hitért avagy az ország-nac meg maradásáért.”⁷⁵

Bethlen önjellemző szónoklata így gondosan ügyel Guevara fejedelmére: ennek jegyében beszél a szerencséről, a régi hagyományok tiszteletben tartásáról, arról, hogy az igazi fejedelem, ha kell, jó hadvezér, de csak a „közigazság, hitbeli szabadság” védelmében fog fegyvert, hogy háború idején fontos szerepe van a nagy hadvezérek pusztá „nevétől” való félelemnek, s főként öntudattal hangsúlyozza, hogy a tisztkívánásnak még a gondolata is távol áll tőle. Valamennyi motívum fontos összetevő eleme az eszményi monarcha tulajdonságainak.

Guevara eszményét a prédikátor színezi a Bibliából kölcsönvett bizonyító példák előszámlálásával, hogy a „hitbeli” szabadság védelmezője is kellő nyomatékot kapjon. Gedeon és Dávid, a Biblia kedves, sokszor megidézett királyai kerülnek Astyages és Cyrus mellé, hogy az antik a bibliaival egyensúlyban legyen.

Versciklusunk Bethlen-koncepciója végül is egyértelműen Prágai kezére vall: a guevarai eszménynek és az ő prédikátor szemléletének ötvözete.

A költő Prágai

Főműveként irodalomtörténetírásunk Guevara népszerű királytükreinek magyarra ültetését, a *Fejedelmeknek serkentő óráját* tartja.⁷⁶ Fordítása jelentős teljesítmény, különösen

⁷² 160. margón.

⁷³ 174. margón.

⁷⁴ Fol. 4. verzó.

⁷⁵ 752. margón.

⁷⁶ L.: A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Szerk.: KLANICZAY TIBOR. Bp. 1964. 41—42. (PIRNÁT ANTAL)

stílustörténeti vonatkozásban. A stílus-eszményében oly aggályos és igényes Rimay elismerését is méltán kiérdemelte.

Költészete prózája jelentőségével vetekszik. Verselőink XVII. századi kórusában új hangot is megszólaltat: a szónokias hangvétellől a színszerűség közelében járó nagy verses kompozíciót. Életműve példátlanul egységes, költészete, benne versciklusa is, csak prózájának világából közelíthető és érthető meg valójában. Egész munkásságát, csaknem minden sorát Guevara királytükrenek prédikátor-szemléletéhez igazított erkölcsi világképe determinálja. Költői hajlamait is prédikátor hivatásának ezen morális keretei közé tereli.

Manierista és sztoikus költő, korának törekvései, indulatai, történeti eseményei vezetik tollát. Csak erkölcsi tanulság kedvéért vesz kezébe pennát, s az etikai szándék csaknem mindig az erdélyi fejedelemség érdekeire is ügyel. Félig-meddig udvari ember, Rákóczi György szerenci prédikátora, már fejedelemsége előtt is.⁷⁷ A „tisztkívánás” azonban nem kenyere, nem kerül a fejedelem közvetlen közelébe, mint Geleji Katona vagy Keserői Dajka János. Kissé visszavonultan fordítgat és versel prédikátor hivatását gyakorolva a zempléni városkákban. Az irodalmi életet azonban ismeri, a Balassi-inspiráció érezhető verseiben; nemcsak versciklusának versformája idézi a nagy lírikust, de nótajelzése is rá hivatkozik: „Óh megh repedezett kősziklák közt.”⁷⁸ Rimayt is ismerhette, talán személyesen is: valamelyest rokon lelkek, a verseikből kitapintható egyéniség hasonló jellemvonásokat mutat. Rimay az elmélkedő-magyarázó, a tudatosabb stílusza, aggályos műgond irányítja stílusát; Prágai viszont a moralizáló prédikátor, állandósult szónokias hangvételben.

A magyar reneszánsz záró szakaszának sztoikus, morális világképe szelídíti meg a korábbi indulatokat Rimay, de Prágai költészetében is. Prágai is többre tartja a nyugodalmat, békét, a tudománynak s az irodalomnak szentelt életet, mint a vitézi erényeket.⁷⁹ Richelieuvel szavaltatja el a harmincéves háború megpróbáltatásai sugallta tanulságot:

Hatalmas királyság,
sok kinczű urasság,
csak hamar el távozik,
sok drága öltözet
nagy erős épület,
rothadás alá esik,
de az szép bölcsesség,
io hir, nev, egesseg,
mind örökre tündöklik.⁸⁰

Rimay a manierizmus világi költője, s ha verset ír, nem tagadhatja le lírikus voltát. Prágai az udvari költészet prédikátor ágát képviseli. A prédikátor versel, nem a lírikus. A közösségi kötöttség határozottabb nála, mint az érett Rimaynál, a költőiség azonban halványabb. Verselése gyakorlati, program-költészet: Guevarát fordítja, s a királytűkör erkölcsi világképét szedi versebe a *Sebes agynak késő sisak* énekeiben is.

⁷⁷ Prágai életrajzi adatait l.: ZOVÁNYI JENŐ: Adatok Prágai András életéhez és működéséhez. ItK 1941. 180—182. — BÁN IMRE: i. m. 363—364. — Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I. köt. «HEREPEI JÁNOS cikkei». Szerk.: KESERŐ BÁLINT, Bp.—Szeged 1965. 112—116.

⁷⁸ A kéziratban tévesen: „megh keseredett”. — A nótajelzés Balassi „Nő az én gyötrelmem” kezdetű énekének 19. sorából való.

⁷⁹ A magyar későreneszánsz jellemzését l.: KLANICZAY TIBOR: A magyar későreneszánsz problémái. Reneszánsz és barokk. Bp. 1961. 303—339. — TOLNAI GÁBOR: Barokk problémák, MTA I. OK 1965. (XXII.) 113—119.

⁸⁰ Fol. 62. rectó-verzó.

Ránk maradt versei számukat s összerjedelmüket tekintve Balassi vagy Rimay költői termésével vetekszik. Színvonalban Balassitól messze áll, de Rimaytól már nem választja el nagy távolság.

Látszólag ellene mond Prágai szelidebb prédikátor alkatának jezsuitaellenes verse, a „Por fővenyen épült” kezdetű. Irodalomtörténetírásunk az erőteljes, „harcos” hangvételi versek között tartja számon.⁸¹ A hat versszakból álló éneknek azonban csak az első két strófája dorgálja, de korántsem szidalmazza, manierista ellentét-játékkal a jezsuitákat, a többi négyben viszont az „igaz” hitet dicséri és Istent kéri, hogy erősítse híveit a hitbeli változások idején. A jezsuiták elítélése mellett a versből nem kis aggodalom is érezhető az ellenreformáció láttán. Ez a vers is — megítélésem szerint — a mérsékeltbb indulatúak közül való.

Prágai legnagyobb élménye: a világ állhatatlan változandóságát érzékelő aggodalma. A nyugtalan változásokat ő is sztoikus mérséklettel figyeli, mint kortársai.⁸² A világnak mint állandó változásnak a felfogása majd a barokk művészetnek lesz egyik fontos jellemző tulajdonsága, de már eligazodva a változó, tovatűnő jelenségek között. Prágai még csak az „állhatatlanságot”, a nyughatatlan válságot érzi, s főként — hivatásától is vezéreltetve — a protestantizmus sorainak, híveinek a megfoghatóságában jelentkező bizonytalanságot. A század első harmadának megpróbáltatásai elől egy ideig menedéket jelentett a prédikátor számára a hívők közössége, de most már ez a menedék is töredezik, végső fogódzónak már csak a hit marad, önmagában. E világkép jellegzetesen az átmeneti, manierista periódus szülötte, még a versciklus számos kedves képe, hasonlata is (a „jégen írt betűk” stb.) a barokk művészi eszközei számára egyengeti az utat. A *Religio* emblematikus megjelenítése, kesergő vallomása jelzi talán legszembevetőbben a fejlődés irányát, az érzelmi változást.

Protestáns íróinknál törvényszerű ezekben az évtizedekben, hogy érdeklődésük fokozottan az etikai kérdések felé terelődik. A válságtudatot az ellenreformáció gyors térhódítása mélyíti igen érzékenyen. Szenci Molnár csaknem egész életén át a protestantizmus konkrét tudományos és teológiai feladatain fáradozik, de véglegesen hazatérve az etikai kérdések felé fordul ő is, s nem véletlen, hogy utolsó, de talán legjelentősebb prózai fordítása, az 1630-ban kiadott *Discursus de summo bono*: sztoikus elmélkedés-sorozat, azzal a tanulssággal, hogy a világi élet nem adhat semmit a legfőbb jóból, csakis a hit. A korszak leginkább polgári érületű írója ezzel a művével már csaknem a barokk szemlélet határán áll. A korfordulót mindenképpen jelzi.⁸³

Érdekes jelenség Prágai írásaiban, hogy Guevara-fordítása inkább példája az ékesen díszes manierista stílusnak, míg verseiben dísztelenebb, egyszerűbb stílust követ. Prózája így hívebben tükrözi az udvari manierizmus stílusvilágát, mint versei. Költői gyakorlatában mintha a hazai reformáció énekhagyományához alkalmazkodna következetesebben, a *mitre* ügyelve jobbára, s csak mértékkel élve a manierista stílus *hogyanjaival*. Még ebben is van valamelyes rokonság Prágai és Rimay között. Rimay is díszesebb, sokszor mesterkélt prózában, mint versben, irodalmi céllal írott leveleiben szinte megállíthatatlanul ömlenek mondat-óriásai, keresetten változatos képek, hasonlatok sorával telítődve. Költészete szelidebben manierista.

A magyar későreneszánsz-maniierista költészet világi típusát Rimay énekei reprezentálják; ezután számon kell tartanunk a prédikátor-változat tekintélyes képviselőjét is: a guevarai ésmények bővületében verselő költő Prágai Andrást.

⁸¹ L. BÁN IMRE: i. m. 364, de különösen az új Magyar Irodalmi Lexikon Prágairól szóló cikkében.

⁸² L. KLANICZAY TIBOR: i. m.

⁸³ A „Discursus de summo bono”-ról l.: A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Szerk.: KLANICZAY TIBOR, Bp. 1964. 76–77. (PIRNÁT ANTAL)

EIN MANIERISTISCHES »THEATRUM EUROPAEUM« UND SEIN VERFASSER

Die Studie untersucht eingehend die Terminologie und den Stil des um das Jahr 1630 herum entstandenen umfangreichen Verszyklus »Sebes agynak késő sisak (Ein später Helm für ein wundes Gehirn)« und gibt eine Charakterisierung der Vers-Komposition, indem sie diese in die siebenbürgische und europäische Literatur ihrer Zeit einfügt; danach stellt sie den bisher unbekannten Verfasser des seit fünfzig Jahren wohlbekannten Verszyklus fest.

Dieses Werk ist — nach dem Zeugnis der Untersuchung der Terminologie — ein verifizierter Fürstenspiegel, der Verkünder der ethischen Ideale des Königsspiegels von Antonio Guevara über Mark Aurel (übersetzt mit dem Titel »Fejedelmeknek serkentő órája« [Weckuhr der Fürsten]). Die lockere Verskomposition läßt die bedeutenderen Führer, hauptsächlich die Heerführer der ersten Periode des Dreißigjährigen Krieges zu Wort kommen. Die Redner des dem Bühnenmäßigen nahekommenden Verszyklus äußern sich über ihre Rolle im Krieg, sprechen hauptsächlich über ethische Probleme, die Ideale von Guevara immer im Auge behaltend. Die Sympathie des Verfassers gilt den protestantischen Rednern, er ist aber auch gegen die andere Seite nicht voreingenommen. Der Verszyklus ist vermutlich für den neuen Fürsten von Siebenbürgen, Georg Rákóczi I. (vielleicht auf seine Aufforderung) entstanden.

Der Verfasser ist — als Ergebnis der eingehenden Stiluntersuchung der Studie — der Hofprediger des Fürsten Georg Rákóczi I. (in Szerencs), namens Andreas Prágai, der auf die Aufforderung seines Herren (i. J. 1628) den berühmten Königsspiegel von Guevara übersetzte. Seine Guevara-Übersetzung ist eine bedeutsame prosaische Leistung der Spätrenaissance-Manieristenperiode der ungarischen Literatur, besonders in stilgeschichtlicher Beziehung. In seinem Verszyklus stellt er die Personen des Dreißigjährigen Krieges den ethischen Idealen von Guevaras Werk gegenüber.

Die »Quelle« des Verszyklus dürfte wahrscheinlich — aus einer neuerdings zum Vorschein gekommenen Angabe zu schließen — eine Versserie gewesen sein, welche die von den Führern des Dreißigjährigen Krieges gemachten Stiche begleitete. Die zu den Stichen verfaßten Verse ließ sich Prágai zum Vorwand dienen, um seine ethischen Ideale in Versen abzufassen.

Der Königsspiegel-Charakter des Verszyklus wie auch seine Neigung zur emblematischen Gestaltung macht ihn mit der berühmten Emblemsammlung des Fajardo Saavedra verwandt, obwohl er um ein Jahrzehnt früher verfaßt wurde.

Der abschließende Teil der Studie charakterisiert den Dichter Andreas Prágai. Seine Dichtung kann an Bedeutsamkeit seiner Prosa gleichgestellt werden. In seinem Verszyklus erklingt auch ein neuer Ton in der ungarischen Dichtung des 17. Jahrhunderts: der Ton der an das Bühnenmäßige grenzenden großen Verskomposition. Prágai ist Manierist und Stoiker, er nimmt die Feder in die Hand nur der Moral halber, und die ethische Absicht hat beinahe stets auch die Interessen des siebenbürgischen Fürstentums im Auge. Sein größtes Erlebnis ist seine die unbeständige Wandelbarkeit der Welt wahrnehmende Besorgnis. Die unruhigen Wandel beobachtet er — wie seine Zeitgenossen — mit stoischer Besonnenheit. Eine interessante Erscheinung in seinen Schriften ist, daß seine Guevara-Übersetzung eher ein Beispiel des prachtvoll geschmückten manieristischen Stils ist, während er in seinen Dichtungen eher schmucklos, einfach bleibt. In seiner dichterischen Praxis paßte er sich konsequenter den Gesangstraditionen der ungarischen Reformation an.

A KOMPLEX RITMUSELEMZÉS ELVI KÉRDÉSEI

Arany János lerakta a tudományos igényű magyar verselmélet alapjait. Horváth János átfogó, teljességre törő, rendszeres magyar verstani írt. A közöttük eltelt évtizedekben problémák gyülekeztek, részismeretek halmozódtak. De Horváth János sem mondta, nem mondhatta ki az utolsó szót. Azóta is felvetődnek ötletek, születnek életképes vagy hervatag elméletek, egy-egy vitatott kérdést tisztázó felismerések. Átmeneti periódusról lévén szó, mindezek a jelenségek egymástól jórészt függetlenek, nézőpontjuk különböző, következtetések gyakran ellentmondanak egymásnak. Vannak azonban közös vonások, rokon tendenciák, melyek a látszólagos sokarcúság ellenére is felvillantják az egybefogás, a tudományos összegezés lehetőségét:

a) Az új nézetek az Arany János-i és Horváth János-i örökségből sarjadva szállnak vitába egymással — és a hagyományokkal;

b) objektivitásra törekszenek, a versritmus elemzésének egzakt, személytől független módszerét keresik;

c) megkísérlik a modern költői gyakorlat új, összetett jelenségeinek elméleti megalapozását;

d) helyesebben, perspektivikusabban értelmezik a magyar versritmus „nemzeti” jellegét, felvetik a versritmus általános, anyanyelvtől független elvi kérdéseit.

Véleményem szerint a magyar verstani irodalom eljutott arra a fokra, ahol lehetségesé vált az egyéni álláspontok, feltárt részösszefüggések dialektikus szintézise. Hegedűs Lajos, Horváth János, Németh László, Vargyas Lajos, Szabédi László, Fónagy Iván, Szabolcsi Bence, László Zsigmond, Gáldi László, Péczely László művei egy új, finomabban árnyalt, magasabb egységet képviselő verselmélet oszlopaiul kínálkoznak.¹ Dolgozatomban — az

¹ A szintézis alapjául szolgáló legfontosabb művek a következők: SIK SÁNDOR: Verselésünk legújabb fejlődése. It 1918. BABITS MIHÁLY: Magyar ritmus. Bp. 1923. HEGEDŰS LAJOS: A magyar nemzeti versritmus kérdése. Pécs 1934. NÉMETH LÁSZLÓ: Magyar ritmus. Bp. 1940. HORVÁTH JÁNOS: Magyar ritmus, jövevény versidom. Bp. 1922.; A magyar vers. Bp. 1948.; Rendszeres magyar verstan. Bp. 1951.; Vitás verstani kérdések. Bp. 1955. VARGYAS LAJOS: A magyar vers ritmusa. Bp. 1952.; Vargyas Lajos A magyar vers ritmusa c. könyvének megvitatása. A MTA II. Osztályának Közleményei. 1953. SZABÉDI LÁSZLÓ: A magyar ritmus formái. Bukarest 1955. KOMLÓS ALADÁR: Az új magyar verselés és verstan történetéhez. It 1957. FÓNAGY IVÁN: A hangsúlyról. Nyelvtudományi Értekezések. 18. sz. 1958.; A költői nyelv hangtanából. Bp. 1959. BÓKA LÁSZLÓ: A verselemzés problémái, It 1958. SZABOLCSI BENCE: Vers és dallam. Bp. 1959. KISS FERENC: Alkotás vagy öncsonkítás? (Ritmikai problémák) Kortárs. 1960. LÁSZLÓ ZSIGMOND: Ritmus és dallam. Bp. 1961. KARDOS LÁSZLÓ: A rím elméletéhez. Vázlatok, esszék, kritikák. Bp. 1959.; A rímről. Kortárs. 1961. GÁLDI LÁSZLÓ: Le mètre et le rythme. Études Hongroises. 1936—37. 71—85.; Essai d'une interprétation fonctionnelle du vers. Acta Linguistica. III. 1953. 373—408.; Vers és nyelv. Nyelvünk a reformkorban. Bp. 1955.; Ismerjük meg a versformákat! Bp. 1961. ELEKFI LÁSZLÓ: Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz. Nyelvtudományi Értekezések. 34. sz. 1962. MARTINKÓ ANDRÁS: A költői nyelv és költőiség. Kritika. 1964. PÉCELY LÁSZLÓ: Tartalom és versforma. Bp. 1965.

imént felsorolt tendenciák szem előtt tartásával — az összefoglalás és a továbbfejlesztés általam elképzelt konkrét lehetőségeit igyekszem vázolni.

Vershangzás, versritmus, vers-zeneiség

A ritmus mibenlétének kérdése bizonyos értelemben filozófiai probléma. Természeti jelenség vagy ritmusérzékünk szüleménye? A vélemények megoszlanak. A két felfogás között azonban nincs áthidalhatatlan ellentét. Az „idealista” és a „materialista” versteoretikusok SZABÉDI-féle éles megkülönböztetése² erőltetett és indokolatlan. Mindkét oldalon van valami igazság.

A ritmus első fokon a dolgok lényegéhez tartozó, objektív összefüggés, a jelenségek sorozatának kisebb-nagyobb távlatokban érvényesülő idő-, ill. térbeli tagolódása. Minthogy azonban ez a tagolódás (ismétlődés, periodicitás) nem felszínes alapjelenség, hanem belső, lényegi összefüggés, felfogásához nem elég a puszta érzékelés. Az emberi megismerés fejlődése során, elvonatkoztatási folyamatok eredményeként jöhetett létre az objektív ritmus felismerésének képessége, a ritmusérzék. A ritmusérzék szubjektív kategória, megvannak a maga önálló, a dolgoktól független törvényszerűségei. Örökölheto, kifejleszthető. Arra is képessé teszi az embert, hogy egyébként lineáris folyamatokat ritmikusnak érezzen, illetve hogy az absztrakciós ritmusképzetek mintájára ő maga hozzon létre újabb ritmusos jelenségeket. A ritmus természeti és szubjektív jellege tehát ismeretelméletileg összefügg, ellentmondásuk csak látszólagos.³

Tág értelemben véve ritmusos lehet a mozgás, a hang, a szín, a forma stb. A verstan szempontjából a valóság ritmusos jelenségei és folyamatai közül csak a ritmusos hangjelenségek egy csoportja jelent vizsgálódási anyagot.

A ritmusos hangjelenségek szabályos, kötött megnyilvánulási formája a zene. A zenei ritmus alapja a hangok szabályos időbeli eloszlása. A zenei hangok — időtartamukat tekintve — egymásnak közel egész számú többszörösei, és jól meghatározható nagyobb időegységekben (ütem, periódus stb.) rendeződnek. Ezekből a szabályokból — a művészi hatás érdekében is — csak viszonylag jelentéktelen eltérések lehetségesek. Ugyanakkor a zenei hanganyag ritmusos tagolásában szerephez jutnak dinamikai és — közvetve — dallambeli tényezők is.

Bizonyos értelemben — jóval kevesebb szabályos kötöttséggel — ritmusosnak fogható fel az emberi beszéd is. Beszédünk során ugyanis az egyes akusztikai hangtényezők mennyiségi eloszlása nem egyenletes, bizonyos hangcsoportok a többiek rovására kiemelkednek, nyomatékos gócot képeznek. E nyomatékok többé-kevésbé periodikus ismétlődése a beszédben ritmusos tendenciákat juttathat érvényre. Ilyen értelemben ritmusképző tényező lehet a hangok, ill. hangcsoportok időtartama, erőssége, magassága, sőt fonetikai minősége is. Mindezek a tendenciák egyre inkább uralkodóvá válnak a maradandónak szánt, általánosabb érdekű beszédsszövegekben, a közmondásokban, a népköltészeti alkotásokban, a művészi prózában, ill. a versben, hozzájárulnak a bennük foglalt gondolatok érzelmileg is hatékony, esztétikai élményt kiváltó közléséhez. Minthogy pedig ritmusos és egyáltalán bármilyen hangjelenségek csak a hangzó és nem a puszta leírt versben érvényesülhetnek, a továbbiakban versen mindig hangzó verset értek.

Mindezek alapján a versritmus a hangzó vers szövegének több-tényezőss nyomatékkrenden alapuló, esztétikai élményt adó időbeli tagolódása. Felismerésének, tudati érvényre jutásának alapja a szubjektív ritmusérzék, mely absztrakciós folyamat útján, történetileg alakult ki. A versritmus belső,

² A magyar ritmus formái 1955. 5—6.

³ A ritmusfogalom történetére vonatkozólag vö. HORVÁTH JÁNOS: A magyar vers. 1948. 3—19.

lényegi összefüggés; közvetlenül érzékelhető akusztikai hordozója a mondott (vagy elképzelt) versszöveg által keltett hanghatás, a *vershangzás*. A versritmusnak a költészetben megvalósuló, esetenként és tényezőnként nem tudatosuló esztétikai összhatását *verszeneiségn*ek nevezhetjük. A verstan közvetlen tárgya a versritmus, ennek vizsgálata során azonban állandóan szem előtt tartanunk egyfelől a vershangzás fizikai, másfelől a verszeneiség esztétikai specifikumait.

A hangzó vers

A vers — természeténél fogva — jelentős részben zenei, akusztikai törvényszerűségeket hordozó, hangoztatásra szánt műalkotás. Akár dallammal, akár anélkül szólaltak meg valaha az első versszövegek, mindenesetre *hangzó* nyelvi képződmények voltak, sőt, épp megkülönböztető, lényeges jegyeiket köszönhették a bennük megnyilvánuló akusztikai jellegű törvényszerűségeknél. Az írásbeliség látszólag elhallgattatta ugyan a verset, de zenei lényegétől nem foszthatta meg: hangzásának fizikai tényezői elvont, gondolati síkon tovább hatnak a kifinomult versérzékenységgel rendelkező olvasó reproduktív képzeletében. A vers — némán olvasva — csak akkor azonos önmagával, ha magunkban halljuk. A csak gondolatokat, esetleg szerkezeti megoldásokat, képeket, stilisztikai alakzatokat kereső, a verset belső hallás nélkül, tényközlő prózaként olvasó ember megfosztja magát az élmény teljességétől, a vers-individuummal való személyes, lényegi kapcsolattól.

„Dichtungen soll man nicht nur lesen, man muss sie sprechen und hören. ... Kein wahrer Dichter schreibt nur seine Verse, er erlebt sie als bewegte Klanggestalten, als Rhythmen und Melodien. ... Durch stummes Lesen erfährt man die Dichtung, durch Sprechen und Hören erlebt man sie.”⁴

A magyar verstani irodalomban NÉGYESY LÁSZLÓ óta gyakran történik utalás a versritmus akusztikai jellegére, olyan tanulmány azonban, amely következetesen végigvitte volna ezt az alapelvet, mindeddig nem akadt. Legközelebb jár hozzá HEGEDÜS LAJOS *A magyar nemzeti versritmus kérdése* c. füzetében: „... a ritmikus vers lényegét nem érezhetjük látási appercepciókon, hanem csak felolvasáson, szavalaton, azaz élőszón keresztül. A vers tehát csak akkor gyakorol ránk igazi harmóniát keltő esztétikai hatást, ha a beszéd fizikai folyamatán keresztül engedjük magunkra hatni. Ez a fizikai folyamat kelti bennünk akusztikai úton a ritmust.”⁵

A továbbiakban azonban Hegedüs nem ragaszkodik egyértelműen az akusztikai szempontú vizsgálati módszerhez, nem különíti el világosan a mondott és a hallott szövegek sajátosságait. (A hangsúly fizikai összetevői között tárgyalja például az expiratorikus nyomás hangképzés közbeni növekedését).⁶ Másrészt feltűnő, hogy minden hangtulajdonsággal kapcsolatban pontosnak és határozottnak látszó számadatokat szolgáltat, holott az általa alkalmazott kísérleti módszer ezt aligha tette lehetővé. A kimogrammok ugyanis — az írófej nagyfokú tehetetlensége, az egyenetlen hengerforgás és egyéb technikai nehézségek miatt — eleve nem alkalmasak sokoldalú és számszerűen pontos elemzésre.⁷ Ehhez járul még, hogy Hegedüs speciális szövegeket vizsgált, így következtetései (pl. a közönséges beszéd ritmikus periódusaira és a szólamok időbeli egyenlőségére vagy periodicitására vonatkozólag)⁸ nem elég megalapozottak és főként nem általánosíthatók.

A hangzás fizikai determinánsainak megfelelően bármely verset négy akusztikai tényező jellemez: az *időtartam-viszonyok*, a *hangerősség-viszonyok*, a *dallam* és a *hangminőség*. Bármely korban, bármilyen nyelven, bármely ritmikai alapséma szem előtt tartásával — vagy anélkül — keletkezett költészeti terméknek megmáshíthatatlan, természeti eredetű, szükségszerű sajátossága ez a négyelvűség, és egyetlen

⁴ OTTO VON ESSEN: *Melodien deutscher Dichtung*. Hamburg 1952.

⁵ *A magyar nemzeti versritmus kérdése*. Pécs 1934. 3.

⁶ I. m. 4.

⁷ VÖ. TARNÓCZY TAMÁS: *Az akusztikai kutatási módszerek és a nyelvtudomány. Képes Hangtechnika*. 1963.

⁸ I. m. 10. és kk.

verstani tanulmány sem léphet fel a sokoldalú, átfogó dialektikus szemlélet igényével, ha ezek közül bármelyiket is figyelmen kívül hagyja.

COCULESCO francia verstana szerint: „On a tout dit sur un son, si on a dit sa durée, son intensité, sa hauteur et son timbre... Un rythme est analysable en rythmes toniques, arithmétiques, de timbre, de durée, mais le rythme réel est tout cela ensemble.”⁹

Nálunk SIK SÁNDOR mondja ki először, hogy „minden vers hangsúlyos és időmértékes egyszerre”, valamint hogy „hangsúly, tempó, dallam” minden versben „édestestvér”.¹⁰ Ez a nézet — sajnálatos módon — egyáltalán nem vált általánossá. Az újabb verstani munkák — HORVÁTH JÁNOS összefoglaló tanulmányait is beleértve — többnyire csak megemlítik a különféle ritmustényezők összefonódását.

A dallam szerepére — SIEVERS nyomán — LÁSZLÓ ZSIGMOND cikkei irányították rá a figyelmet. 1961-ben megjelent könyve (Ritmus és dallam) „a versszervezet teljességének figyelembevételét”, „a három szólam (erő, tartam és magasság) egybefogódzó egységének” kimutatását igényli.¹¹

A negyedik tényező, a hangminőség verstani szerepének átfogó, funkcionális elemzését FÓNAGY IVÁNNAK köszönhetjük.¹² Könyvében külön fejezet tárgyalja az ún. „prozodikus hangtulajdonságok (a hangsúly, hanglejtés, beszédtempó, beszédszünetek)” szerepét.¹³ A dallamról megállapítja, hogy „a vers zenéjének ugyanolyan szerves része..., akárcsak a hosszú és rövid, hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok váltakozása”.¹⁴ A komplexitás igényét mint alapelveket nem szögezi le világosan, konkrét verselemzései viszont sokoldalú versszemléletet tükröznek.

A ritmusélmény sokrétűsége

A versritmus akusztikai tényezőkön alapuló komplex értelmezése — bármilyen tetszősnek látszik is — bizonyos értelemben szükségszerűen egyoldalú. Eddig ugyanis eltekintettünk attól, hogy a versritmus költői fogantatása és a vershalló egyén számára adódó tudatosulása között minden esetben időbeli eltolódás van, eközben az áttételek egész sora jöhet létre, a versritmus genezise tehát nem pillanathoz kötött, nem statikus, keresztmetszetben áttekinthető jelenség, hanem folyamat. Kiindulási pontja az a pillanat, mikor a költői közlendő, a logikai és esztétikai tudattartalom mintegy lecsapódik, formát ölt, művé realizálódik. Az így keletkezett versszöveg természetes — de a műköltészetben aligha érvényesülő — megnyilvánulási formája a hangos beszéd. Ezt a gyakorlatban az írás helyettesíti. Műszerekkel kimutatható azonban, hogy a beszélőszervek működése és az ezzel járó kinetikai élmény a néma, belső gondolatformálás folyamán sem szűnik meg teljesen, sőt, a hangképzés egyes mozzanatait részt vesznek a vers esztétikai összhatásának kialakításában.¹⁵ A költő tehát vagy beszél, vagy — bizonyos értelemben — úgy érzi, mintha beszélne. Ugyanakkor fellép egy más minőségű belső érzékelés is: a vershallás. A költő hallja a saját versét, sőt, mondanivalójának szövegét — tudatosan vagy ösztönösen — akusztikai törvényszerűségek szerint is rendezi. Ezen a ponton, akusztikai lényegének előtérbe jutásával válik a vers hallhatóvá, továbbításra, közvetítésre alkalmassá.

A gyakorlati verselemzés szempontjából tulajdonképpen a mozzanatsor most következő, ellentétes irányú második fele a lényeges. A vershallóhoz eljutó versszöveg a maga eredeti, természetes formájában fizikai hanghataás. Akusztikai jellege a felolvasás, felmondás, művészi előadás során közvetlenül, a néma olvasás során közvetve, belső hallás („audition

⁹ PIUS SERVIEN COCULESCO: Les rythmes comme introduction physique à l'esthétique Paris 1930.

¹⁰ Verselésünk legújabb fejlődése. It. 1918. 136. és 154.

¹¹ I. m. 15.

¹² A költői nyelv hangtanából. 1959.

¹³ I. m. 106. és kk.

¹⁴ I. m. 112.

¹⁵ Vö. ANDRÉ SPIRE: Plaisir poétique et plaisir musculaire. Essai sur l'évolution des techniques poétiques. New York 1949. és FÓNAGY: i. m.

mentale”) útján érvényesül.¹⁶ A versélvező mindenestre első fokon hangzó versélményt kap, számára a szövegben foglalt képek, gondolatok elsődleges velejárója a *vershangzás*. Optimális esetben ebből adódik — a ritmustényezők tudatosulásának szükségszerűsége nélkül — a logikai tudattartalommal összefonódó esztétikai összhatás részét alkotó *vers-zeneiség*.

A négytényezős, komplex ritmuselemzésnek ezen a ponton kell megragadnia a verset. Fel kell tárnia a vershangzásban rejlő, vers-zeneiséget létrehozó, akusztikai jellegű belső összefüggést, a *versritmust*.

Az elemzésnél azonban további problémák is adódnak. Akusztikai értelemben vett hanghatást, hangrezgést vizsgálva (közvetlen vershangzás esetében) nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy hangfelfogó szerveink a hanginger egyes összetevőit bizonyos mennyiségi módosításokkal továbbítják az agyközpontba.

Általában minden biológiai inger és érzet között exponenciális mennyiségi összefüggés tapasztalható, ezt az ún. Weber—Fechner-törvény jellemzi, közelítő pontossággal.¹⁷ A két jelenség elemei között azonban nincs kölcsönösen egyértelmű kapcsolat, viszonyaik nem írhatók fel egyváltozós függvények segítségével. Pl. a hangmagasság-érzetet a frekvencia-ingeren kívül befolyásolja a hang objektív erőssége, időtartama és hangszíne is. A hang-erősség-érzetet — vagy a fizikában használatos kifejezésekkel hangerőt, hangosságot — kiváltó jelenségek komplexum viszont egyelőre még több változót figyelembe véve sem határozható meg egyértelműen.¹⁸

Ugyancsak jelentős eltérésekre vezethet az a tény is, hogy a ritmusérzet kialakításában nem csupán akusztikai, hanem fiziológiai és nyelvi-pszichológiai tényezők is részt vesznek. Ezek közül elsődleges jelentőségű az a kinetikai élmény, melyet a *vershalló*, ill. a *versolvasó* beszélőszerveinek csökevényes, idegi eredetű működése vált ki.

SPRE szavaival: „... le lecteur, l'auditeur d'un poème, reproduisent les mouvements de la bouche dans laquelle il s'est formé, ont dans la bouche, avec toutes leurs valeurs motrices, donc affectives, la voix elle-même du poète.

Le livre, les sons qui l'ont apportée à leurs yeux, à leurs oreilles, ne sont qu'un conducteur entre deux bouches en mouvement.”¹⁹

Az említett nem-fizikai tényezők — az érzékelés során — három irányban befolyásolhatják az akusztikai inger ritmikai értelmezését:

1. Kiszűrjük az inger bizonyos objektíve létező részjelenségeit úgy, hogy azok az érzet szempontjából elhanyagolhatókká válnak. (Pl. bizonyos határokon belüli frekvencia- vagy hangnyomás-ingadozások az érzékelés során nem tudatosulnak.)²⁰

2. Módosítják, esetleg ellentétesre változtatják az inger eredeti ritmikai funkcióját. (Pl. a visszafojtott, suttogott szótag érzetben néha erősen hangsúlyossá válik.)²¹

3. Új, az akusztikai ingertől független érzetkomponenseket teremtenek. (Pl. egy erős hangulati telítettségű szó szubjektíve erősen kiemelkedhet a ritmikai környezetből.)

Mi következik mindebből? A hangsúlyos és időmértékes metrumrendszereket a teljes vers-zeneiséggel azonosító, skandáló versszemlélet semmi esetre sem alkalmas arra, hogy a versritmus gazdagon differenciált, összetett hatáskomplexumát kellő alapossággal vizsgálja. Ugyanakkor az imént vázolt problematikát csak átfogó jellegű, speciálisan ritmuselméleti vonatkozású monográfia képes teljes szélességében és mélységében felölelni. A konkrét, gyakorlati verselemzésnek közbülső megoldást kell találnia. Ilyen megoldásnak kínálkozik az

¹⁶ Vö. HORVÁTH: A magyar vers. 1948. 16.

¹⁷ Vö. FÓNAGY—MAGDIOS: Beszédsebesség, szólam, ritmusérzék. MNy. 1960. 4. sz. 454.

¹⁸ A fizikai kézikönyvek ide vonatkozó megállapításai közül vö. pl. BUDÓ—PÓCZA: Kísérleti fizika. I. Bp. 1962. 352—353. és 356. vagy VALKÓ IVÁN PÉTER: Az elektroakusztika alapjai. Bp. 1963. 118—122.

¹⁹ I. m. 56.

²⁰ Vö. TARNÓCZY: i. m.

²¹ Vö. FÓNAGY: A hangsúlyról. 1958. 60.

akusztikai ritmustényezők vizsgálatának már említett és a továbbiakban részletesebben is kifejtendő módszere.

Versszerű és versszerűtlen felmondás

Hangzó verset kívánunk tehát elemezni, komplex módszerrel, akusztikai ritmustényezők alapján. Hangzó vers címén azonban nem fogadhatjuk el a vers szövegének bármiféle megszólaltatását. Amint a helyes vershallás, éppúgy a jó versmondás is, ha nem is műveltség, de feltétlenül érzék kérdése. Sajnos, főként a régebbi magyar verstani irodalom egyoldalú szemléletmódja a verstani átlagműveltséggel rendelkező emberekben is kialakított valami gépies, láb- és ütemszámláló, skandáló ritmusérzéklet, mely azáltal, hogy egyetlen kitüntetett akusztikai tényezőre koncentrál, eleve lehetetlenné teszi a vers élő, természetes, komplex zeneiségének érvényre jutását.

Mindmáig általánosan elterjedt nézet, hogy a versben rejlő tényleges ritmust a skandálás képes tisztán és torzítás nélkül érzékeltetni.

HORVÁTH JÁNOS szerint: „... a versben meg van kötve egy bizonyos ritmus, akár felmondom, akár nem. ... Két szélsőség lehetséges: vagy felismert ritmusát akarom megéreztetni, vagy értelmét tolmácsolni hanggal. Az első esetben értelmétől, logikai hangsúlyaitól függetlenül csak arra törekszem, hogy ritmustervét, verstani képletét mások számára is hallhatóvá tegyem; ez a „ritmizálás” vagy „skandálás”...”²²

Nézzük csak meg, min is alapszik e nagy multú módszer „ritmusfeltáró” sajátossága! Vegyük példának ezt a milliószer végigskandált Vörösmarty-sort:

Régi diesőségünk, hol késel az éji homályban?

Mondjuk el egyszer magyarul, értelmesen, talán egy csipetnyi pátozzsal, belső feszültséggel, úgy, ahogy a költő elképzelhette! Aztán pattogtassuk végig úgy, ahogy verselemzőkor szokás:

Mi történt? Először is: a sor hullámzó, alapszabályból és finom árnyalati eltérésekből épülő időtartam-rendjét sematizáltuk, a valóságnak meg nem felelő, egyenletes, primitív zenei ritmussá alakítottuk. Másodszor: a verslábak arsisát megtüzdeltük az értelmes magyar beszédétől teljesen idegen, periodikus hangsúllyal. Harmadszor: az eredeti sor színes, kifejező hanglejtését helyettesítettük egy üres, kb. nagy terceket vagy tiszta kvartokat lépegető bitonikus dallammal. Mi maradt a versből? A szavak hangminőségének azonosságától eltekintve jóformán semmi, illetve egy absztrakt séma, melynek még időtartam-viszonyai is csak a legáltalánosabb, elvont értelemben helyesek, a vizsgált sor saját, konkrét ritmusáról viszont egyáltalán semmit sem árulnak el. Még azt sem állíthatjuk, hogy ez a séma szebb, esztétikusabb, mint a sor eredeti, természetes, összetett zeneisége. Mire jó tehát a skandálás? Véleményem szerint semmire, sem a tudományos igényű, komplex ritmuselemzésben, sem a pedagógiai gyakorlatban. Más, kevésbé torzító elvonatkoztatási formát kell találnunk a versritmus szemléletessé tételére.

Maradunk tehát a logikailag kifogástalan, nyelvileg szabatos, „értelmes” felmondásnál? Igen is, nem is. Nyilvánvaló, hogy igazi versélmény nem születhet az értelem rovására. Ugyanakkor a pusztán értelmes, versszerűtlen szövegtagolás esztétikai hatását is hiába keressük. A költői nyelv bizonyos értelemben — így akusztikai hangszerkeretét tekintve is — eltávolodik a beszélt nyelvtől. PAUL VALÉRY szerint: „Le poète est un écart, est un

²² A magyar vers. 1948. 228.

agent d'écart."²³ Ez az eltávolodás nem az egyes szavak különös, a tipikustól eltérő ejtéséből hanem sajátos, a költői közlendőnek alárendelt csoportosításából, elrendezéséből adódik. A helyes versmondás épp a nyelvi elemeknek ezt a nagyobb távlatokban érvényesülő, célzatos rendjét érzékelteti, nem az értelem rovására, de azzal egyenrangú, összefonódó versstílusvezetőként.

HORVÁTH JÁNOS szerint is ez a harmadik mód: „... lehetőleg éreztetve a vers ritmusát, de lehetőleg tiszteltetben tartva értelmi szerkezetét is.”²⁴ Ő azonban a skandálásban érvényesülő metrikus alapsémát, az ún. „ritmustervet” vagy „ritmusideált” tartja a vers tulajdonképpeni ritmusának.²⁵ Ezzel nem érthetnek egyet.

A skandalással nem az a baj, hogy túlságosan, az értelem rovására is versszerű, hanem az, hogy legalább annyira versszerűtlen, mint a csak-logikai tagolás. A versritmust sehol más-
hol nem kereshetjük, mint a versszerűen, tehát értelmesen és egyben ritmusosan elmondott hangzó versszövegben. Akár az értelmes tagoltság, akár a metrikus stilizáltság irányában torzítjuk el a verset, zenei lényegétől, r i t m u s á tól fosztjuk meg.

Ritmus és metrum

Miben áll tehát egy szöveg versszerűsége? Mitől vers a vers? Nyilvánvaló, hogy a ritmus teszi azzá. A kérdés megválaszolása egyértelmű a ritmus-fogalom tartalmának minél alaposabb feltárásával. Fentebb már előlegezttem egy sűrített elvi meghatározást: a versritmus a hangzó vers szövegének többtényezős nyomatékkenden alapuló, esztétikai élményt adó időbeli tagolódása. A hangzó versről már volt szó, az esztétikai élményt később szeretném bekapcsolni fejtegetéseimbe. A leszűkített megfogalmazás tehát így hangzik: többtényezős nyomatékkenden alapuló időbeli tagolódás.

A nyomaték fogalmának tisztázását szintén későbbre halasztva nézzük meg, milyen tényezők játszhatnak szerepet a versritmus létrehozásában! A már említett négy akusztikai tényezőn kívül (időtartam-viszonyok, hangerősség-viszonyok, dallam, hangminőség) van-e olyan lehetőség, amely ezekkel egyenrangú összetevőként számításba jöhet?

Első pillantásra ilyennek látszik a s z ó t a g s z á m.

A francia verstanok pl. hosszú ideig csak aritmetikus verselést ismertek: „Le vers français ... est seulement l'assemblage d'un certain nombre régulier de syllabes, coupé, dans certaines espèces de vers, par un repos qui se nomme césure...”²⁶

FÖLDÉSSY GYULA is szótagszám-egyeztetésekre építi Ady egész ritmikai rendszerét.²⁷ GÁLDI LÁSZLÓ az egy soron belüli ütemek számának és az egyes ütemek szótagszámának tulajdonít rendszeralkotó jelentőséget,²⁸ bár korábban elismeri, hogy a magyar verselés „hangsúlyos”.²⁹

Szerintem a sorok, félsorok vagy ütemek szótagszáma önmagában nem ritmusalkotó, sőt, éppen a már megvalósult ritmus velejárója, következménye. A szótagok sorjázásában a nagyobb egységek határait mindig valamilyen akusztikai jelenség érezteti; enélkül a puszta számviszonyok nem keltenének ritmusérzetet.

Nincs több önállósága az értelmi tagolódásnak sem.

A magyar verstani irodalomban GÁBOR IGNÁC alapozta meg, majd NÉMETH LÁSZLÓ és VARGYAS LÁJOS fejlesztette tovább az ún. „tagoló vers” elméletét.³⁰ A legrégebbi és a legújabb

²³ Idézi MARTINKÓ ANDRÁS: A költői nyelv és költőiség. Kritika. 1964. 2. sz. 27.

²⁴ I. m. 230.

²⁵ I. m. 228.

²⁶ TH. DE BANVILLE: Petit traité de Poésie Française. Paris 1884.

²⁷ Ady Endre. 1919.; Ady és verse. 1920.

²⁸ Ismerjük meg a versformákat! 1961. 27. és kk.

²⁹ I. m. 11.

³⁰ GÁBOR: A magyar ősi ritmus. 1908. NÉMETH: Magyar ritmus. 1940. VARGYAS: A magyar vers ritmusa. 1952.

magyar versekben ezt véli felfedezni GÁLDI LÁSZLÓ és FÓNAGY IVÁN is.³¹ FÓNAGY szerint Ady-nál megjelenik a „felszabadított vers”,³² mely „természetes beszédhangsúllyal olvasva is ritmikus hatást kelt.”³³ Ez önmagában igaz, de épp Fónagy elemzései mutatnak példát arra nézve, hogy a ritmuskeresésben a felszínes jelenségeknél sokkal mélyebbre kell hatolnunk.

Az értelmi tagolódás — éppúgy, mint a szótagszám-egyezés — akusztikai jelenségekben realizálódik, a ritmust nem az értelem teremti, hanem az értelmes szövegegységek sajátos elrendeződéséből adódó hangz viszonyok.

Úgy tűnik, a „tagoló vers” elméletének hívei konkrét elemzéseikben vagy elvi magyarázataikban maguk is kénytelenek akusztikai kategóriákban gondolkodni. NÉMETH LÁSZLÓ és FÓNAGY IVÁN például az időmértékes, ill. a hangsúlyos és időmértékes elemek apró trükkjeit, sajátos esztétikai hatású felbukkanásait keresik az Ady-versekben.³⁴ VARGYAS „kiegyenlítődési tendenciája” újszerű — bár erősen vitatható és kísérletileg nem eléggé igazolt — időmértékes magyarázatot ad a magyar vers „tagolódásának”. FÓNAGY³⁵ és GÁLDI³⁶ elvi alapvetése az általam kiemelt hangzásbeli tényezőkre is hivatkozik, a tagoló vers ismertetésekor mégis szükségesnek látják egy ezekről független, logikai rendező elv felhasználását (l. előbb).

Hogy a beszéd szólamai és a vers különböző ritmikus egységei (HORVÁTH JÁNOS szavával élve: gondolatszakasz és hangszakasz) között eredendő és állandó kölcsönhatás érvényesül, valamint hogy a versritmus értelmezésében a mondattani szempontok sem elhanyagolhatók, azt egy pillanatilag sem vitatom. Ez azonban a verstannak nem alapvető, hanem bármennyire érdekes, mégis speciális kérdése, amely legfeljebb, mint pl. HORVÁTH JÁNOSNÁL,³⁷ egy *Versmondattan* c. részfejezet tárgyát képezheti.

Marad tehát a négy akusztikai ritmustényező összefonódása. Az a tény azonban, hogy a versszöveg egyes egységei időtartamban, hangerősségben, hangmagasságban és hangminőségben különböznek egymástól, még nem hozna létre ritmust. A részjelenségek hangzásadatainak közvetlen összevetése nem ad választ a felvetett problémára.

Hosszabb versszöveget vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy bizonyos akusztikai hatások — szabályos vagy szabálytalan időközökben — ismétlődnek, visszatérnek.³⁸ A visszatérő hangtulajdonságok hordozói három esetben (időtartam, erősség, dallam) az egy-egy magánhangzó-góccal rendelkező, önálló értelemmel nem bíró nyelvi egységek, a sz ó t a g o k. Csupán a hangminőség megfelelései érvényesülnek a szótagoknál kisebb egységekben. Az ismétlődés azonban szinte soha nem tökéletes. Elenyésző a valószínűsége annak, hogy egy adott versszövegben — a hangminőség esetleges azonosságaitól eltekintve — minden vagy akár csak egy-egy hangtényező tekintetében mennyiségileg és minőségileg teljesen egyező szótagok forduljanak elő. Ezt a feltételvezést az eszközfonetikai mérések is alátámasztják.

A versritmus tehát, bármily tetszetős lenne is, nem tükröz egyszerű számviszonyokat. A ritmustényezők rendszerében — az inger oldaláról — sem matematikai, sem fizikai értelemben nincs sem egyenlőség, sem egész számú arányosság, legfeljebb csak ezek irányába mutató tendencia. Az ismétlődés és a hozzátvetőleges egyenlőség érzete végső soron szubjektív, pszichofiziológiai jelenség, érzékelésünk bizonyos határon túli differenciálatlanságából adódik. Ez teszi lehetővé, hogy a verset ritmikusnak érezzük.³⁹

³¹ Vö. GÁLDI: i. m. 30—38. és 108. és FÓNAGY: A költői nyelv hangtanából. 1959. 188.

³² I. m. 176.

³³ I. m. 178.

³⁴ NÉMETH: i. m. 54. és kk. és FÓNAGY: i. m. 176—190.

³⁵ I. m. 106.

³⁶ I. m. 10—11.

³⁷ I. m. 248.

³⁸ Az „ismétlődés” vagy „sorozatosság” elvével kapcsolatban l. HORVÁTH: i. m. 17—19.; Vitás verstani kérdések, 1955. 5—6. FÓNAGY: i. m. 146—147. PÉCZELY: Tartalom és versforma, 1965. 107. és kk.

³⁹ Vö. FÓNAGY—MAGDICS: Beszédsebesség, szólam, ritmusérzék. MNy. 1960. 4. sz.

A klasszikus verstanok szabályos megfelelésekre, periodikus ismétlődésekre alapozták a maguk teóriáját. Az időmértékes verselés elemei 1. ill. 2. „morások”, a verslábak felépítése egyszerű számviszonyokat tükröz. Az irodalmi köztudatban a hangsúlyos verselés ütemei is „egyenlők”. HORVÁTH JÁNOS óvatosabban fogalmaz, figyelembe veszi a versérzékű szubjektum szerepét, de az ütemek belső időeloszlását ő is változatlanoknak érzi: „Ritmuserzékünk ... egyenlőkül fogad el, sőt, egyenlősődésre ösztönöz matematikailag nem pontosan egyenlő időmennyiségeket, s bizonyos határozott arány (felező, harmadoló viszony) megtartására kényszeríti őket ... Változhat közben a tempó, de a hányadolás elve, az ütem időrészeinek egymáshoz és az egész ütemhez való viszonya akkor sem változhat.”⁴⁰

Ez a felfogás elvileg megalapozatlan, és a mérések sem igazolják.⁴¹ Meg kell vizsgálnunk, melyek azok a törvényszerűségek, amelyek szubjektív beleérzés, erőszakolt rendszerkeresés nélkül levonhatók a versritmus jelenségeiből.

Általános érvénnyel egyelőre csak annyit állapíthatunk meg, hogy a hangzó vers szövege nem lineáris, hanem az összefonódó akusztikai tényezők ismétlődő egyenetlenségei, csomósodásai által tagolt folyamat. Tágabb értelemben épp ezt a tagolódást nevezzük ritmusnak. Ezáltal lehetőségünk nyílik arra is, hogy átfogóbban, dialektikusabban értelmezzük a vers és a próza viszonyát. Ritmusa a legelemibb prózának is van, hiszen az akusztikai tagolódás minden hangzó nyelvi jelenség sajátossága. A művészi nyelvhasználatban azonban ez a tagolódás egyrészt többé-kevésbé rendezetté válik, másrészt önálló, a művészi közlendőt támogató, kiegészítő, azzal egybefonódó jelentést vesz fel. Az akusztikai időtagolást tehát a viszonylagos rendezettség és az esztétikai funkcionyerés teszi zeneiséget létrehozó, aktív nyelvi ritmussá. Minthogy ezek a jelenségek bizonyos mértékig a szépprózában is kimutathatók, semmi okunk nincs arra, hogy művészi értelemben éles határt vonjunk a kétféle kifejezési mód közé. Meddő és felesleges fáradozás lenne a modern költészet átmeneti kifejezéstípusait (pl. Whitman költeményeit) egyik vagy másik kategóriába besorolni.

Az is kétségtelen viszont, hogy az említett határesetektől eltekintve a vers és a próza legtöbbször hangzásbelileg is nyilvánvalóan különbözik egymástól. Ez a kérdés külön tanulmányt érdemelne, itt röviden csak arra utalok, hogy az eltérések — véleményem szerint — az akusztikai összetevők rendezettségének és funkcionyerésének különböző mértékéből, különböző koncentrátsági fokából adódnak.

Hasonló elgondolásra épül PÉCZELY LÁSZLÓ könyvének *A sorozatosság különböző mértékű megvalósulásai* és *A szabad vers* c. fejezete,⁴² de a prózaritmussal való kapcsolat említése nélkül.

Úgy vélem azonban, a tényleges különbségek feltárása és a határesetek eredményes vizsgálata is csak a vers-, ill. prózaritmus közös alapjainak, azonos minőségű hangzásbeli tényezőinek figyelembe vételével sikerülhet.

Indokolatlan tehát az a közkeletű megállapítás, amely szerint a vers „kötött beszéd”? A kifejezés klasszikus értelmében és általános érvényével igen. Láttuk, hogy a vers kötöttsége nem jelenti szükségszerűen külsőleges szabályok, egyszerű mennyiségi összefüggések érvényesülését, valamint hogy vers és próza között nincs minőségi, csupán fokozati különbség. (A tipográfiai megkülönböztetés — hangzó szövegekről lévén szó — teljesen elhanyagolható.) Helytelen lenne azonban ezen az alapon azoknak a verseknek viszonylagos kötöttségétől is eltekinteni, amelyeknek ritmusában valamely akusztikai tényező — vagy tényezők — valóban szabályos, periodikus, a szövegtől függetleníthető, sematizálható belső elrendezettsége érvényesül. Az ún. metrikus versekről van szó.

Mindenek előtt világos módszerbeli különbséget kell tennünk egyfelől a vers tanai analízis, másfelől a költői alkotás folyamata között. Az utólagos vizsgálat csak

⁴⁰ I. m. 156. és 161.

⁴¹ Vö. I. sz. melléklet.

⁴² 107—131., ill. 132—138.

akkor vezethet helyes eredményre, ha természetszerűleg minél inkább elemeire bontja a művet, képletek és sémák előzetes alkalmazása nélkül. A helyes versszemlélet soha nem lehet metrikus jellegű.

A költői alkotás, éppen ellenkezőleg, szintetikus folyamat, az igazán jó művek tartalmi-formai összhangja egyszerre, a költői közlendő teljes logikai-esztétikai egysége jegyében születik. A költőnek természetszerűleg jogában áll bizonyos alapsémák (metrumok) művészi felhasználása éppúgy, mint azok mellőzése. A költői gyakorlat egyaránt lehet metrikus vagy nem metrikus. Minthogy azonban a metrum a teljes vers-zeneiség létrehozásának csak egyik — bár az adott esetben alapvető — tényezője, az utólagos elemzés során még egyébként metrikus verseket sem közelíthetünk meg csak-metrikus szemlélettel.

Metrumnak nevezem az egyes akusztikai tényezők specifikus törvényszerűségeiből absztrahált, egyszerű számviszonyokkal jellemezhető ritmikai alapsémát. A következetesen végigvitt metrum nem elengedhetetlen feltétele a versnek, de ahol szerepel, ott nem szabad figyelmen kívül hagynunk. A magyar költészetben a múlt század végéig szinte kizárólag metrikus verselés létezett. Talán ennek köszönhető, hogy a verstan teoretikusai sokáig csak az egyes metrumok vizsgálatával és rendszerezésével foglalkoztak. Pedig a metrum, bármennyire szembetűnő és alapvető, önmagában nem képes a vers-zeneiség létrehozására. Olyan vers, melynek ritmusában kizárólag csak metrum érvényesül, eleve nem létezik.

A metrum elvont, szövegtől és versmondótól egyaránt független fogalom. Igaz, a klasszikus ókor költői gyakorlatában kialakultak bizonyos témákhoz, műfajokhoz, hangulatokhoz kötött verselési formák (pl. eposzi hexameter, alkaioszi óda, anakreoni jambus stb.). Ez a kötődés indokolható ugyan, de nem szükségszerű.⁴³ A valószínűleg hosszabb absztrakciós folyamat során létrejött metrumok idővel esztétikailag ártékelődtek, szerepkörük kitágult, másrészt pedig az is nyilvánvaló, hogy már megszólalásuk első pillanatában sem voltak függetlenek a versritmus többtényezős hatáskomplexumától.

A metrum a maga tiszta elvontságában nem szólalhat meg, szemléltetésére is csak jelek alkalmasak, szövegek nem, még skandált változatban sem, mivel bármely konkrét szövegtől elválaszthatatlan az akusztikai négyelvűség. Metrikus versek vizsgálatában is a komplex ritmuselemzés gyakorlatát kell alkalmaznunk.

Az újabb magyar verstani irodalomban GÁLDI LÁSZLÓ kísérelte meg a metrum és a ritmus fogalmának világos elhatárolását.⁴⁴

„... le mètre est un simple schéma vide que le poète sent vibrer dans sa conscience au moment de la création. ... Mais pour communiquer ce mouvement psychique, le poète doit effectuer une sorte d'„extériorisation” du rythme qui l'obsède ... Le résultat de ce processus est la réalisation rythmique.”⁴⁵

Véleményem szerint ez az elmélet nem elég rugalmas ahhoz, hogy alapot adjon a metrum nélküli versek — vagy éppen a művészi próza — ritmusának értelmezéséhez is. Sőt, egyes következtetései szélsőségesen metrumcentrikusak: „... les mètres lyriques de l'antiquité n'admettent qu'une seule réalisation, tandis que l'hendécasyllabe dantesque ... en compte 828...”⁴⁶ Mit jelent az „egyetlen realizáció”? Csak nem azt, hogy pl. minden sapphói strófa tökéletesen azonos ritmusú?⁴⁷ Vagy ha igen, hogyan lehet szó József Attila *Rövid óda a kelő naphoz* c. sapphói metrumú versével kapcsolatban „a ritmikai kialakítás magyaros zengéséről”?⁴⁸

A GÁLDI elméletét továbbfejlesztő PÉCZELY LÁSZLÓ „a versformának két fő típusát” különbözteti meg: „metrikus” verset és azt, melynek „lényege az egyedi, egyszeri

⁴³ Vö. PÉCZELY: i. m. 94.

⁴⁴ Vö. Le mètre et le rythme, Études Hongroises. 1936—37. és későbbi műveiben.

⁴⁵ Essai d'une interprétation fonctionnelle du vers. Acta Linguistica. 1953. 390.

⁴⁶ I. m. 390.

⁴⁷ Vö. Ismerjük meg a versformákat! 1961. 17.

⁴⁸ I. m. 53.

ritmus".⁴⁹ Azt is megállapítja, hogy „minden vers formájában, a képlethez legkövetkezetesebben ragaszkodóban is, van valami egyszerű, soha úgy teljesen meg nem ismétlődő;”.⁵⁰

GÁLDI nyomán használja PÉCZELY a monoritmikus, ill. poliritmikus metrumok, valamint a monometrikus, ill. polimetrikus versek fogalmát is.⁵¹ Az utóbbi fogalompár elvileg nem kifogásolható, alkalmazását azonban sem szükségesnek, sem célszerűnek nem tartom. A „polimetrikus” verseket nevezzük egyszerűen metrumváltóknak! Az említett két szó ugyanakkor fontos szolgálatot tenne a tiszta metrumok és a metrum-kombinációk megkülönböztetésében. Monometrikus tehát az a vers vagy versrészlet, melynek metruma egy képlettel jellemezhető, polimetrikus (bimetrikus, trimetrikus stb.) pedig az, melynek ritmikai alapszövetében több, egymással összefonódó metrum alkot egységes rendszert.⁵² Természetesen a legszabályosabb monometrikus vers is négytényezős, egyszerű zeneiséggel szólal meg.

A „monoritmikus” és „poliritmikus” elnevezések helyett egyalakú, ill. többalakú metrumok megkülönböztetését javaslom. A ritmus fogalmának előbbi értelmezése alapján ugyanis azt kellene hinnünk, hogy a metrikus versek konkrét ritmusa kimerül bizonyos „licenciák” alkalmazásában, a metrum nélküli versekben és a prózában pedig — nincs is ritmus. A négy ritmustényező szinte végtelen számú kombinációs lehetőségének ismeretében ennél jóval messzebbre tekinthetünk: minden ritmikai képződményt, az esztétikum nyelvi-ritmikai megvalósulásának minden esetét összetett egyedi jelenségként vizsgálhatjuk.

Hogy a kötött, szabályosan metrikus versek esetében is mennyire fontos a komplex, négyelvű szemléletmód, és hogy a funkcionális verstan szempontjából mennyire nem kielégítő a fentebb bírált „poliritmikus” értelmezés, arra hadd idézzek egy példát 1963-ban írt egyetemi szakdolgozatom anyagából. Két korai Ady-vers egy-egy szakaszáról van szó, a Rövid dalok... posztumusz kötetéből. Az egyik (*Tatjana írt*... 1899. aug. 30.) egy ismeretlen, fiatal kislány félnék, szerelem-valló levelére reagál, a másik (*Nászutazók*, 1899. szept. 1.) Jókait védi meg a késői házassága miatt rázúduló országos gúny- és rágalomhadjárattól.

Én nem tudom, rózsás az arca,
Vagy halvány, sápadt, vértelen.
Csak azt tudom, hogy lelke tiszta,
Szívében dal van s szerelem...
Én Tatjánám, ne félj a gúnytól,
Ne sírjad azt a levelet:
Megmentetted az én hitetlen,
Veszendő, bűnös lelkemet!...

Ne szóljatok bűnös beszéddel,
Istentelenség itt a gúny.
Mért rágódtok a hervadhatlan,
Az örökké zöld koszorún?
Magatokhoz mért rántjátok le,
Ki mindnyájunk közt legnagyobb,
Aki felett örök ifjúság,
Örök poézis s fény ragyog...

A metrum- és rímszerkezet teljesen azonos, a két szakasz akusztikai összhatásában azonban — a tartalmi-hangulati különbségeknek megfelelően — nyilvánvaló az eltérés. Megpróbálom röviden, táblázatszerűen összefoglalni az erre vonatkozó észrevételeimet:

Tatjana írt...
(utolsó szakasz)

a) Több hosszú szótag, egyenletes jambusi menet, a hangsúlyok által is gyakran támogatott jambusi idő-viszonyok. Eltérést csak az utolsó előtti sor choriambikus lendülete jelent;

b) A hangsúlyok közt nincsenek nagy intenzitásbeli eltérések, a hangsúlyos szó-

Nászutazók
(első szakasz)

a) Több rövid szótag, soreleji nekirugáskodás, a jambusi menet a legtöbb sorban csak a zárás előtt érvényesül tisztán;

b) Változatos hangerősség-viszonyok, a hangsúlyos szótagok erősen kiemelkednek,

⁴⁹ I. m. 109—110.

⁵⁰ I. m. 130.

⁵¹ I. m. 110. vö. GÁLDI: i. m. 17.

⁵² Vö. a fejezet végén található példagyűjtemény IV. pontját!

tagok gyakran egybeesnek a verslábak hosszú arsisával. A kezdő sorok hangsúlytalanul indulnak, a hangsúlygóc csak a 6. és 8. sorban kerül a sor élére;

c) Nagy, több sort egybefogó dallamívek, viszonylag kis intervallumok. A negyedik sortól kezdve minden sor emelt szótaggal indul, a dallamsúcsok azonban a sorkezdetől beljebb jelentkeznek. Az 5. és 6. sor összecsengett „ne szöcskát, valamint a „h i t e l e n” és a „v e s z e n d ő” jelzőket intonációs csúcsok emelik ki;

d) A magas magánhangzók nagyobb arányú előfordulása, főként a sorzárlatokban és a rimekben.

tagolnak, a negyedik sorban arison is előfordul erősen hangsúlyos rövid szótag. Már az első három sorban is erős, emocionális hangsúlygóc kerül a sor élére;

c) Tördelt, szeszélyes dallammenetek, széles intervallumok. A sorkezdő érzelmi nyomatékok megvalósításában nagy szerep jut a dallamsúcsoknak. Intonációs összecsengett mutatkozik a „m é r t” kérdőszók és az „ő r ő k” jelzők esetében;

d) A sorzárlatokban és a rimekben a mély magánhangzók vannak többségben. Az összecsengett hangsúlygócokat, ill. dallamsúcsokat *m* és *ő* alliterációk támogatják.

A felsorakoztatott jelenségek esztétikai értelmezésére itt nem térhetek ki, de azt hiszem, a példa így is meggyőző.

Helytelen tehát, ha a metrumot vagy annak szorosabb értelemben vett versbeli megvalósulását tekintjük a vers ritmusának. De nem érthetnek egyet azzal a nézettel sem, mely szerint minden költészet zenei alapjelensége a metrum és a ritmus szembenállása:

„Le mètre constitue donc la toile de fond de toute poésie digne de ce nom, qu'elle se nomme classique, libre ou libérée ... Le rythme continueller cesserait d'être rythme: il n'est perçu que par l'opposition au mètre.”⁵³

Az efféle általánosítás teljesen indokolatlan. A ritmust nem lehet csupán mint eltérések és kivételek sorozatát értelmezni. Véleményem szerint éppen ellenkezőleg: a négy akusztikai tényezőtől összefonódó komplex ritmus az alapszövet, a metrum legfeljebb ezen belül jelent az átlagosnál rendezettebb, könnyebben felismerhető részleges tagolódást. Ritmustalan vers — a művészet határain belül — nem létezik, metrum nélküli viszont akárhány.

Más a helyzet a metrum és az ún. „természetes beszédhangsúly” vagy más szavakkal „a verstani és az értelmi nyomaték” szembeállításával. FÓNAGY szerint: „vagy egyezik a metrum és a természetes beszédhangsúly vagy nem egyezik. Valójában szinte megszámlálhatatlanul sokféle hatása lehet a kettő összjátékának.”⁵⁴ Ez a tétel, ha nem is általánosítható, metrikus versekre vonatkoztatva feltétlenül helytálló. A probléma csupán az, hogyan realizálódik a vershalló számára az említett két jelenség feszültsége.

Éppúgy, mint a ritmusérzék értelmezése során, itt is érdemes ismeretelméleti alapon vizsgálni a kérdést. A metrum fogalma — történetileg értelmezve — dialektikus természetű. A különféle metrumok nyilván konkrét versszövegekből, elvonás útján jöttek létre. Az elvont sémák azonban újabb konkrét versszövegek metrikus elrendezéséhez szolgálnak alapul. Ez a folyamat az egyes versek történetében, ontogenetikusan is mindannyiszor végbemegy, valahányszor az illető vers logikai-esztétikai hatáskomplexuma újra megszületik egy-egy vershalló egyén tudatában. Elképzelhető tehát, hogy versszerű felmondás, ill. kellő versérzékenység esetén — absztrakciós folyamat eredményeként — a verselvező számára a metrum kiemelkedik, önállósul, olyannyira, hogy időnként a tényleges akusztikai hatásoktól függetlenül is a változatlan periodicitás érzetét kelti. Így fordulhat elő, hogy a versszerűen elmondott metrikus verssorok bizonyos szótagjai ún. *h e l y z e t i r i t m u s é r t é k* hez, „versnyomatékhoz” jutnak.⁵⁵ A versnyomaték érvényesülése lehet pusztán szubjektív benyomás, de az

⁵³ HENRI MORIER: *Le rythme du vers libre symboliste*. Genève 1943—44.

⁵⁴ A költői nyelv hangtanából. 1959. 139.

⁵⁵ Vö. HORVÁTH: i. m. 130. és kk.

is megtörténhet, hogy ennek eredményeképpen a továbbadás már valóban metrikusan, a helyzeti ritmusérték bizonyos fokú akusztikai érzékeltetésével történik. Mindezeket a lehetőségeket a metrikus versek elemzése során figyelembe kell vennünk, anélkül azonban, hogy jelentőségüket, a vers-zeneiség létrehozásában betöltött szerepüket túlbecsüljünk.

A metrumelv következetes alkalmazása persze egyáltalán nem jelent valami szükség-szerűen egyhangú, kifejezőképtelen hangzásbeli periodicitást. Amellett, hogy a négy ritmus-tényező összefonódása a vers-zeneiség mindig új, egyszeri lehetőségeit teremti meg, a költői gyakorlat a metrumokon belül is kialakított bizonyos hagyományosnak mondható variációs, illetve kombinációs megoldásokat. (Ezeket nevezi GÁLDI az egyes metrumok „szuperstruktúrájának”).⁵⁶

Részletes ismertetésük túllépné az elvi alapvetés határait, ezért csak futólagos áttekin-tésükre szorítkozom, Ady korai verseiből gyűjtött sorspéldáimból idézve.⁵⁷

A címek után a következő rövidítéseket használom: V.: Versek, 1899.; M. e.: Még egy-szer, 1903.; R. d.: Rövid dalok egyről és másról, 1923.

I. Szorosabb értelemben vett időmérték-variációk

1. Z ö k k e n t é s metrumváltással

A metrum folytonossága megszakad, a jambusi vagy trocheusi menet mintegy „lépést vált” a soron belül.

a) Zökkentés jambusból trocheusba	
Leroskadunk / bánat terhe alatt	(Sorsunk, V.)
Ha min / denki rúgna, utálna	(Kihűlve, M. e.)
b) Zökkentés trocheusból jambusba	
Ébredés a / kripták alatt	(Ősz felé, V.)
Én a régi / lányért epedtem	(Mutamur, V.)
c) Zökkentés a jambusi meneten belül	
Azaz magával. / Hosszú ruhát	
Öltött azóta már kegyed	(Mutamur, V.)

2. A sorok metrumváltása

Jambusi sort trocheusi követ vagy viszont.

j	Mert szép hazánkban egy a rang:	
j	A hang.	
t	Így beszélni, úgy beszélni ...	(A hang, R. d.)

3. Jambusi sorok szöktetése anapestussal

Ez a nap már rég az én napom,
Ez a bánat régi, régi kincsem,
Nem a bűnbánásra alkalom,
De örök lelkiharc, örök Isten!

(Hamvazó szerdán, V.)

Ha lesz oly kor, hogy a népek előtt
A nemzet és haza összeomlott

(Kossuth halálának évfor-dulóján, V.)

4. A metrum arsisáról induló c h o r i a m b u s

Nem sorolható a négymorás szöktetéshez, mivel a sor metrum szerinti összidőtarta-mát nem változtatja, viszont zökkenti a sort és megváltoztatja kihangzását. Expresszivitását erősen befolyásolja a hangsúlyrenddel és a dallamsúcsokkal való összefüggése.

a) Jambusi sorban	
Hadd játsszanak sze / gény gyerekek /	(Mutamur, V.)
Úgy / áldom az ó / rát,	
A szép találkozót	(Epilógok, I., V.)

⁵⁶ Vö. Le mètre et le rythme. 77. és kk.

⁵⁷ Vö. KECSKÉS ANDRÁS: A komplex ritmuselemzés néhány elvi kérdése és gyakorlati alkalmazása az Ady-verselés kialakulásának vizsgálatában. Szakdolgozat magyar irodalomból. ELTE. 1963. Kézirat.

b) Trocheusi sorban

Jöjjön el hát, / jöjjön az é / let
Fény és / illat a szív / be tódul

(E néhány dalban, V.)
(Üdvözlét, V.)

5. A metrum thesiséről induló c h o r i a m b u s

A sor metrum szerinti időtartamát és kihangzását nem változtatja. A magyar hangsúly jambusban való érvényesítésének gyakori eszköze, épp ez magyarázza viszonylag sűrű előfordulását és gazdag expresszivitását.

a) Sorkezdeten

/ Rossz a darab, / bocsáss meg óh, uram
/ Hogy ragyogott, / hogy szórta fényét
Magára édes és reám

(Divina comédia, V.)
(Milyen az ősz? ..., V.)

b) Sor belsejében

Az őszi fényt / láttam elő / ször
Óh, mint tudunk / égni, szeret / ni

(Októberben, V.)
(Kihűlve, M. e.)

6. A p r ó z a s

Egyes időmértékes sorokban a metrumtól függetlenül elszaporodnak a rövid szótagok, a szótagszám és a sor kihangzása azonban nem változik.

A te hideg, utolsó csóкод,
Az jut eszembe én nekem.
El a hamuval, éljen Karnevál!...
Jön a gyönyörök új világa

(Őszi éjszakán, V.)
(Hamvazó szrdán, R. d.)
(Vén faun dala, M. e.)

II. A hangsúlyrenddel és a hanglejtéssel összefüggő időmértékes metrumkombinációk

1. Hangsúlyos rövid szótag a metrum arsisán: p a t t a n ó s z ó t a g

Itt hűvös ősz van. Lehullott már
Az első, hideg őszi dér
Ott künn hűvös van kikeletkor,
Szívünkben tavasz, szerelem.
Egy szegény bolond, rajongó poeta

(Milyen az ősz? ... V.)
(Mesét mondok, V.)
(Elválunk I., V.)

2. Hangsúlyos szótag a metrum thesisén: „áthidaló dallamemelkedő”
vagy e m e l t s z ó t a g

a) Sor elején

Az őszi rózsá s mi szerelmünk
Milyen hamar elhervadt...
Ne hívj, n e csalj, s z e relem szép világa!

(Milyen az ősz? ... V.)
(Nem. ..., V.)

b) Sor belsejében

Te csak r e pülj, r e pülj t o vábba is
Ha szeretlek, akkor h a zugság,
Amit i-gaznak hittem én.

(Jégpályán, V.)
(Ha szeretlek ..., V.)

3. A hangsúlyrend által k é s l e l t e t e t t jambusi metrum

Hol az a vágy, mely hajszolt hajdanán?
Ragyogva szórja sugarát
Görbe utcáid újra járom
Én az álmod szeretném visszahozni
Itt is olyan, olyan az én szívem még

(Itthon, V.)
(Mesét mondok, V.)
(Üdvözlét, V.)
(Félhomályban, I., V.)
(Októberben, V.)

III. A hangsúlyos metrumok kombinatív lehetőségei

1. A szótagok időtartam-viszonyainak szerepe

a) Trocheus-beütések

Síró szava elzúg, elszáll
t Messze, messze, —
t Mintha minden kondulása
Egy hatalmas sóhaj lenne ...

(A Rákóczi vén harangja, V.)

b) Rövid szótag a kétszótagos ütem élén
Karácsonyi rege

Ha valóra válna
Nem élek én tovább,
Csupán addig élek

(Karácsony, 3., V.)

(Nem élek én tovább..., V.)

2. A metrum hangsúlyrendjétől való eltérés

a) Áthidaló dallamemelkedő

A szabadság, mely föl emelt
Egy világot,
Megtagadva egy h a rangnak
Érckéblébe visszazállott.
Olyan bájos voltál,
Mint mikor h a zudtad
Ezt a szót: „S z e retlek!”

(A Rákóczi vén harangja, V.)

(Láttalak..., V.)

b) Mondattani tagolódás, szünet

Előfordulhat, hogy a sorok mondattani tagolódása a szabályos hangsúlyrenddel ellenkező metrikai alakzatot hoz létre. Természetes, hogy az ilyen „műritmus” sem az akusztikai tényezőktől függetlenül, hanem épp azok közvetítésével jut kifejezésre (hosszabb szünet, erős hangsúly stb.).

Reám száll a bánat,
Feketén, / komoran
Ide köt, / ide fűz
Lelkem régi álma

(Nem élek én tovább..., V.)

(Mi köt ide?..., V.)

IV. Két metrum párhuzamos érvényesülése: bimetrikus verselés

1. A 8, 9, 10 szótagos sorok ún. „gagliarda-ritmusa”.

A gagliarda metrikai lényegére, a magyar hangsúlyrenddel való összefüggésére vonatkozólag SZABOLCSI BENCE tanulmánya⁵⁸ és LÁSZLÓ ZSIGMOND könyve tartalmaz finom megfigyelésen alapuló elméleti megállapításokat. Épp a komplex ritmuselemzés szempontjából rendkívül figyelemre méltó LÁSZLÓ ZSIGMOND gagliarda-jellemzése: „... valami táncos lebegés, rugalmas ütembe simulás mutatkozik, ami fegyelemben k e v e s e b b, mint az időmértékes rendszerek ütemen belül is szigorú idő-viszonyítása és t ö b b b, mint nemzeti verselésünk ütemen belüli szabad r u b a t ó j a.”⁵⁹ Általánosabb értelemben azt mondhatjuk, hogy már a bimetrikus elvet tisztán érvényesítő ritmusformákban is mutatkozik olyan m i n ő s é g i t ö b b l e t, amely a bennük foglalt metrumok eredeti sajátágaiból nem magyarázható. E többlet értelmezésének objektív alapja csak a ritmustényezők közös akusztikai eredetét, potenciális egyenértékűségét, kombinációs lehetőségeit szem előtt tartó komplex elvű ritmuselmélet lehet.

Bizonyításképpen vizsgáljuk meg, hogyan érvényesül a gagliarda-szerű ritmusalakzat. Ady egyik korai versében, az 1898 nyarán írott *Azubában!* Ritmikájának expresszív rendeltetéséhez nem férhet kétség: gagliarda-szerű rímes jambusban szólal meg a panaszdal, szabad, rimtelen, variált jambusban az átok-motívum.

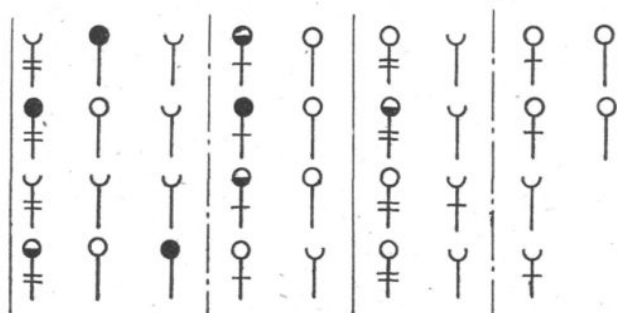
Kigyúlt az égen esti csillag,
Szállong az éjben rózsá-illat.
Valami édes, halk zene
Távolról mintha zengene...
Szerelmes, fájó, bús a nóta:
„Sirázi kertben nincs már rózsá,
Vérpezsdítő, szerelmes éjen,
Olajfa erdőn, himes réten
Merengve várok, mindhiába...

Így indul a vers. Az időmérték szempontjából tulajdonképpen minden rendben van: késettettett jambusi metrum, szabályos kihangzás, még a hagyományos, megengedett

⁵⁸ József Attila „dallamai”. Vers és dallam. Bp. 1959. 197. és kk.

⁵⁹ I. m. 114.

lazulási tünetek is alig jelentkeznek. A sorokon azonban végigvonul egy másfajta metrikus szabályosság is:⁶⁰

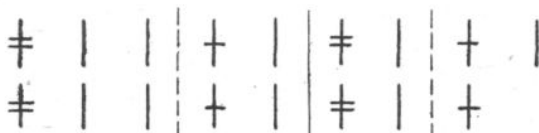
A hangerősség-viszonyok tisztán, világosan tagolnak, legfeljebb az 5/4 osztású sorok ütemrendje cserélődik fel:

Nyilvánvaló, hogy a gagliarda-ritmus konkrét megvalósulásakor a vershalló számára már nem a jambus és ütem kettőssége, hanem éppen minőségi többletként jelentkező egysége érvényesül. A monometrikus verset — minden torzítás mellett is — még lehet úgy skandálni, hogy a kapott séma lényegi összefüggést mutasson a valódi ritmus uralkodó tényezőjének alaptendenciájával. A bimetrikus gagliarda viszont már az ilyen értelemben vett skandálásra is teljesen alkalmatlan. Nem azonosítható ez a ritmus-alakzat sem saját jambusi összetevőjével:

sem valami időtartam-viszonyoktól független metrikus kopogással:

⁶⁰ A jelek értelmezését l. később A komplex ritmuselemzés jelölésrendszere c. fejezetben!

de még azzal a verstani értelemben bántóan sematikusnak ható zenei képlettel sem, amelytől a nevéet kapta:

A verstani gagliarda olyan ritmikai formáció, amelyben elméletileg még világosan elkülöníthető a két összetevő metrum, hangzásában, összhatásában azonban csak komplex módszerrel értelmezhető, magasabb ritmikai egység érvényesül.

2. 5/6 osztású 11 szótagos jambusi sorok hangsúlyos-ütemes átértékelődése
Ha vad viharban / átkozódva állunk;
Együtt roskadjon, / törjön össze lábunk.
Ha egy-egy órán / megtelik a lelkünk:
Üdvöt, gyönyört csak / egymás aijkán leljünk. (Fantom, M. e.)

V. A verssorok mennyiségi és minőségi viszonyai

1. Metrikailag párhuzamos, azonos kihangzású sorok szótagszám-egyenlősége

- 11 Lázás napok emléke egyre tűnnek,
- 10 Az utcákon zászló nem lengedez:
- 12 Tudjátok-e, hogy nem piros betűs ünnep:
- 9 Fekete betűk ünnepe ez.

(Óda a betűkről, M. e.)

2. Azonos szótagszáma, különböző metrumú sorok kihangzásbeli eltérése
 10 ↓ Add a kezéd, most induljunk csendben...
 10 ↑ Nem! ... Rohanjunk, míg vágyunk nem lohad,
 10 ↓ Kocsinkon függöny, a szívünk könnyben,
 10 ↑ Míg emberek közt száguld a vonat
 11 ↓ S kiszállunk majd egy csodálatos tájon,
 10 ↑ Hol semmi síncs, csak illat és meleg:
     9 ↓ Fölszikkasztjuk a könnyeinket
     9 ↑ S megengeded, hogy szeresselek...
 (A könnyek asszonya, 4., M. e.)

Nyomaték és hangsúly

Ha tehát a metrum csak bizonyos versek sajátossága, és azokban is csak összetevő, van-e olyan alapjelenség, amely minden versben, sőt, minden művészi rendeltetésű szövegben érvényesül, és amely kulcsot adhatna mindenféle nyelvi ritmus elemzéséhez? A fennálló elvi és terminológiai nehézségek ellenére megkísérlem ezt a legáltalánosabb specifikumot a nyoma-
m a t é k fogalmában megtalálni.

Nyomatéknak nevezem a beszéd- és versszövegek egyes szótagjainak a környezetből való akusztikai jellegű kiemelkedését. A nyomaték elvben bármely akusztikai hangtényező (időtartam, erősség, dallam, hangminőség) segítségével realizálódhat, egy adott szövegben azonban szükségszerűen minden tényező részt vesz az egyes nyomatékok megvalósításában. Annak megfelelően, hogy az illető nyomaték alapjellegét melyik tényező relatív kiemelkedése határozza meg, megkülönböztethetünk idő-nyomatékokot, erősségi nyomatékokot, dallam-nyomatékokot és hangminőség-nyomatékokot. A művészi prózában és a versben a nyomatékok időbeliegtől többé-kevésbé rendeződnek, önálló kifejező értékre tesznek szert, létrejön tehát az esztétikai élményt kiváltó többletjelentés nyomatéktrend, a próza-, ill. versritmus. (A kettő között fennálló — élesen el nem határolható — fokozati különbségről már szó esett az előbbieken.)

HEGEDÜS LAJOS — SCRIPTURE nyomán — c e n t r o i d nak nevezi „a beszédenergiának egyes pontokban tapasztalható nagyobb kibontakozását”,⁶¹ ő azonban nem a nyomatékokat, hanem a hangsúlyt tartja komplex alapjelenségnek.⁶²

Ha valamely versen következetesen egy adott tényező nyomatékrendje vonul végig, metrikus vers keletkezik. A magyar költészetben használatos két metrum-rendszer alapjelensége az idő-, ill. az erősségi nyomaték („időmértékes”, ill. „hangsúlyos” verselés).

Anélkül, hogy a hangsúly-probléma elvi megoldására vállalkoznám, a terminológiai divergenciák megszüntetése céljából a továbbiakban csakis a fentiek szerint értelmezett erősségi nyomatékokat nevezem h a n g s ú l y nak.

A hangsúly szó jelentése a magyar nyelvhasználatban korántsem egyértelmű. A köznyelv — a beszédre vonatkozóan és más jelenségekre általánosítva is úgy értelmezi, mint a környezetből való kiemelés, nyomósítást, aláhúzást. Ez nagyjából a nyomaték fogalmának felel meg. A nyelvészeti, eszközfonetikai és verstani szakirodalom is hajlik erre az értelmezésre,⁶³ de egyáltalán nem következetesen. Sőt, a klasszikus verstani értelmezés ezzel ellentétben — kisebb ingadozásoktól eltekintve — az enyémmel azonos. Az egyes verstanok — akár elfogadják a hangsúlyt a „nemzeti” verselés alaptényezőjéül, akár nem —, azzal, hogy az időtartam-viszonyokkal szembeállítják, szükségszerűen kiemelik e r ő s s é g i jellegét.

Hasonló bizonytalanság mutatkozik más nyelvek hangsúly-értelmezésében is. Az „accentus” szó etimológiája (adcantus) egyenesen a beszéd hanglejtésbeli együtthatóira utal, az Akzent accent stb. szavak pedig hol többtényezős nyomatékokat, hol erősségbeli kiemelkedést jelentenek. LÖTE, SPIRE, MORIER munkáiban például a „nyomaték” jelentés érvényesül (accent d'intensité, de durée, de hauteur, de timbre), mások viszont (pl. LUCIEN-PAUL THOMAS) a „hangsúly” jelentést helyezik előtérbe, elsősorban nem akusztikai, hanem fiziológiai alapon.⁶⁴

A magyar tudományos nyelvhasználatban eleve két szó adódik az „accent” kettős tartalmának kifejezésére.⁶⁵ Homályos terminológia jellemzi pl. LAZICZKUS GYULA megfogalmazását: „Akkor, amikor egy-egy nyelv és nyelvi tény hangsúlyáról esik szó, mindig nyomatékokra kell gondolnunk, mert ennek alakulásában rejlik a hangsúly lényege.”⁶⁶ A kérdéssel legtöbbször foglalkozó FÓNAGY IVÁN álláspontja: „Nem teszék különbséget nyomaték és hangsúly között.” A jelenségre fiziológiai magyarázatot keres: „A nyomaték a hangos kilégzésben résztvevő izmok fokozott tevékenysége.”⁶⁷

Meg kell jegyeznem, hogy FÓNAGY kutatásai elsősorban nem verstani, hanem fonetikai jellegűek. A kifejezetten verstani munkák közül GÁLDI LÁSZLÓ könyve használja a „nyomaték”-ot kb. az enyémmel azonos értelmezésben: „Ütemnek ... a verssort jelentő ritmusegység egy-egy olyan szakaszát nevezzük, melynek legalább két kisebb része vagy íze van: egy s ú l y o s vagy e r ő s í z e (görög—latin műszóval arsis) s egy k e v é s b é s ú l y o s vagy g y ö n g e í z e (thesis). Súlyos íznek — más magyar szóval ny o m a t é k n a k, l ü k t e t ő n e k — minden ütemben kell lennie ...”⁶⁸

Az egyértelmű terminológiai megkülönböztetés nagyban megkönnyítené a további részkutatások összehangolását. Az általam javasolt értelmezés szerint minden nyelvi ritmus alapjelensége a nyomaték, ennek a hangerősség-viszonyok előtérbe jutásával történő realizálódása a hangsúly.

Nyilvánvaló, hogy az eddigi szétágazó, bizonytalan szóhasználat és fogalom-értelmezés után az egyoldalú rögzítés bizonyos kompromisszumokkal jár. A fenti megoldás figyelmen kívül hagyja a magyar szakkifejezéseknek az „accentus”-hoz és származékaihoz való viszonyát, leszűkíti a „hangsúly” köznyelvi jelentését, és szükségszerűen szembekerül néhány jelentős

⁶¹ I. m. 8.

⁶² I. m. 6.

⁶³ Vö. főként FÓNAGY: A hangsúlyról. 1958.

⁶⁴ LÖTE: L'alexandrin d'après la phonétique expérimentale. I—III. 1913—14. SPIRE: Plaisir poétique et plaisir musculaire. 1949. MORIER: Le rythme du vers libre symboliste. 1943—44. THOMAS: Le vers moderne, ses moyens d'expression, son esthétique. Bruxelles 1940.

⁶⁵ A „hangsúly”, ill. a „nyomaték” értelmezésének összefoglaló történeti áttekintését l. FÓNAGY: A hangsúlyról. 1958. 52—60.

⁶⁶ Fonétika. 1944. 174.

⁶⁷ A nyomaték hangos vetülete. NyK. 1962. 157. és 159.

⁶⁸ Ismerjük meg a versformákat! 1961. 19.

modern nyelvészeti, ill. ritmuselméleti tanulmány terminológiájával. Mégis úgy érzem, dolgozatom alapkoncepciójának csakis ez felel meg. Legfőbb indokaim a következők:

1. A 'nyomaték' mint tudományos műszó viszonylag újkeletű, kevesebb asszociatív kötöttséget hordoz, mint a 'hangsúly'. Épp ennél fogva válhat alkalmassá egy újszerűen értelmezett, komplex ritmuselméleti fogalom jelölésére.

2. A nyomaték fogalma közös alapot teremt a különféle nyelvi-művészi formációk (időmértékes, hangsúlyos, egyéb metrumú, metrum nélküli versek, művészi próza stb.) ritmikai elemzésére. A 'hangsúly' még legtágabb értelmezésében is nehezen felelne meg ennek a célnak.

3. A fordított vagy más alapelvű szóhasználat megnehezítené a 'hangsúlyos' metrumú versek ritmikai lényegének tisztázását. A 'hangsúlyos' semmiképpen sem lehet az 'időmértékes' *genus proximuma*. Márpedig, ha a 'hangsúly' általában kiemelkedést jelent, akkor az 'időmérték' ennek csak egy fajtája, ti. időbeli kiemelkedés.

4. Nem mellőzhető az a körülmény sem, hogy a szintén akusztikai hatásokon alapuló zeneművészetben a 'hangsúly' csaknem kizárólag dinamikai, erősségi többletet jelent.⁶⁹

A dolog természetéből következik, hogy éppen a hangsúly és a nyomaték verstani értelmezésében adódnak nehézségek. Igaz, hogy a hangsúly csak részjelenség, ritmikai összetevő, elkülönítése, a hangzás teljességéből való kiszűrése azonban sem fizikailag, sem a szubjektív érzékelésben nem egyszerű dolog.⁷⁰ Mégpedig nem csupán azért, mert hatásában, érzékelésében bizonyos fiziológiai jelenségeknek is nagy szerep jut, hanem azért is, mert a hangsúly fellépése gyakorlatilag együtt jár más akusztikai tényezők (dallam, időtartam) mennyiségi kiemelkedésével is. A hangsúlyos szótag általában dallamban megemelkedik, időtartamban megnyúlik.⁷¹

„A beszédben a hangsúlyos, rövid magánhangzók objektív időtartama elérheti a hangsúlytalan hosszú magánhangzók időtartamát.”⁷²

„... les syllabes toniques du vers (les temps forts) sont nécessairement plus longues, au point de vue de la quantité (mesurée en centisecondes), que les syllabes atones. Cf. les expériences de G. Lote et les conclusions qui en ont été tirées par Grammont...”⁷³

Sajátos szerepet biztosít a hangsúlynak az a tény is, hogy a hangminőséggel együtt már az öt hordozó szótag megszólalásakor tudatosul. Az időtartam ezzel ellentétben retrospektív jellegű, csak a szótag elhangzása után viszonyítható, a dallam szintén csak utólag, nagyobb távlatokban érvényesül. Mindehhez járul még, hogy a hangsúly eleve a magyar köznyelv legritmusosabb akusztikai tényezője, tisztán, világosan és ha nem is egyenlő időközökben, de állandó, rendszeres visszatéréssel tagol.

A versritmus kifejező erejének differenciáltsága szempontjából rendkívül fontos a beszéd és a vers hangsúlyfokainak megkülönböztetése.

GÁLDI LÁSZLÓ az orosz verselés hangsúlyváltozatainak vizsgálata kapcsán kitér a probléma általános elvi és történeti vonatkozásaira.⁷⁴ Szerinte a hangsúlyfokok differenciáltabb megkülönböztetésének szükségességét A. Y. ELLIS angol fonetikus vetette fel először.⁷⁵

⁶⁹ Vö. ELEKFI: Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz. 1962. 13—15.

⁷⁰ Vö. A ritmuselmény sokrétűsége c. fejezetben az inger és érzet összefüggéséről mondotakat!

⁷¹ Vö. II. sz. melléklet.

⁷² FÓNAGY: A költői nyelv hangtanából. 1959. 131.

⁷³ GÁLDI: Essai d'une interprétation fonctionnelle du vers, 1953. 397. LOTE: i. m. GRAMMONT: Le vers français. Ses moyens d'expression, son harmonie. 1923. 85. és kk.

⁷⁴ Les variétés de l'accent dans le vers russe. Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae. 1960. 315—329.

⁷⁵ Transactions of the Philological Society. 1875—76. 442—446. A GÁLDI által idézett egyéb művek: SARAN: Deutsche Verslehre. 1907. 49. és kk. GRAMMONT: Petit traité de versification, Paris, 1908. 98. és kk. ЩЕРБА: Опыты лингвистического толкования стихотворений. Русская речь, 1923. ЖИРМУНСКИЙ: Введение в метрику, 1925.

SZABÉDI LÁSZLÓ verstana⁷⁶ a magyar versben szabályosan váltakozó pozitív és negatív viszonylagos hangsúlyértékeket különböztet meg. Felosztása jórészt szintaktikai jellegű (a szólamtagolódás elvén alapul), rendszere alapján lehetőség nyílik a hangsúlyfajták elvi, eredet szerinti megkülönböztetésére (értékhangsúly, szólamhangsúly, rendezőhangsúly, mellékhangsúly, véghangsúly).⁷⁷ Ez a felosztás mennyiségi összefüggéseket nem tartalmaz, alkalmasabb rendszerezés híján mégis megpróbálom erre alapozni a hangsúlyfokoknak a verstani gyakorlat szempontjából nélkülözhetetlen értékrendjét.

SZABÉDI rendszerén túl — jórészt szubjektív indítókok alapján — a magyar versekben maximálisan 5 hangsúlyfok megkülönböztetését javaslom.⁷⁸ Az egyes fokozatok végleges, fizikailag is megalapozott mennyiségi elhatárolását csak a versakusztikai mérések valósíthatják meg. A hangsúlyérzet fizikai megfelelője a *hangnyomás*, ez közvetlenül mérhető és regisztrálható.⁷⁹ Grafikonjából — bizonyos fizikai és nyelvi korrekciók alkalmazása után — következtetni lehet a hallott szöveg által keltett hangerősség-érzet alakulására.⁸⁰

Időszerkezet

Bármilyen nyomatékrend — létrehozó tényezőtől függetlenül — időbelileg tagolja a verset. Minden konkrét szöveg rendelkezik bizonyos időszerkezettel. A verstani időmérés hagyományos egységei az ütemek, ill. a verslábak, az időszerkezet azonban kiterjed ezeknél kisebb és nagyobb egységekre is. A komplex ritmuselemzés során vizsgálnunk kell egyfelől a szótagok ütemen, ill. verslábban belüli eloszlását, egymáshoz viszonyított időtartamát, sőt, a bennük foglalt hangok számát, minőségét, eloszlását, viszonylagos időtartamát, másfelől viszont az ütemek és verslábak sor-, sorpár-, szakasz- és versalkotó szerepét, a különböző hosszúságú szótagok ritmikus rendjét, mely a sor, a szakasz vagy akár az egész vers tempóját meghatározza. Ily módon tehát az időtartam-viszonyok vizsgálata átcsap a hangminőség-, ill. a szerkezeti-stilisztikai elemzés területére.⁸¹

A hang, hangcsoport, szótag, szó és az ezekből alakult nagyobb verstani egységek konkrét vershangzás esetén a *bsz o l ú t i d ő t a r t a m* mal rendelkeznek. Az abszolút időtartam egyedi feltételektől befolyásolt, esetleges, lényegtelen jelenség. A versben éppen ezért az egyes beszédelemek — elsősorban a szótagok — *relatív időtartama* jut rendszeralkotó szerephez.

A relatív időtartam versakusztikai értelmezése:⁸²

$$i_{rel} = \frac{i_{absz}}{\frac{I}{n}}$$

ahol i_{rel} a szótag relatív időtartama,
 i_{absz} a szótag abszolút időtartama,
 n a sor szótagszáma,
 I a sor abszolút fonetikai időtartama.

⁷⁶ A magyar ritmus formái. 1955.

⁷⁷ Vö. i. m. 99—120.

⁷⁸ L. A komplex ritmuselemzés jelölésrendszere c. fejezetben!

⁷⁹ Vö. III. sz. melléklet.

⁸⁰ Vö. KECSKÉSNÉ DOBÓVÁRI ERZSÉBET: Akusztikai ritmuselemzés. Szakdolgozat fizikából. ELTE. 1964. Kéziratban.

⁸¹ Pl. az „áthajlás” jelenségének feldolgozása FÖNAGY IVÁN A költői nyelv hangtanából c. művében, 1959. 190. és kk.

⁸² Vö. KECSKÉSNÉ DOBÓVÁRI ERZSÉBET: i. m. Hangokra vonatkoztatva I. HEINITZ: Die Bewertung der Dauer in phonetischen Aufnahmen. Vox. XXXI. 1921. 153.

A verssor fonetikai időtartama a sor első hangjának első képzési mozzanától utolsó hangjának utolsó képzési mozzanatáig (ill. annak befejeződéséig) tart. Az ún. verstani időtartamban ehhez még hozzájárul a következő sor első hangjának első képzési mozzanatáig terjedő sorvégi szünet.

A versakusztikai mérések arról tanúskodnak, hogy a klasszikus verstanok időviszonyítása nem helytálló. Különösen helytelen az a merev szemlélet, mely a rövid és a hosszú szótagok arányát 1 : 2-nek, a „hangsúlyos” ütemek időtartamát pedig egyenlőnek veszi. Ilyen törvényszerűségeket a konkrét hangzó vers nem mutat. Nem igazolható az ütemegyenlőség HORVÁTH JÁNOS-i értelmezése sem, mely szerint nem az ütemek hangzási időtartama, hanem belső osztásaránya változatlan.⁸³ A valóságban a szótagok egyáltalán nem „harmadolják” vagy „negyedelik” az ütem időtartamát.⁸⁴

Az időtartam-viszonyok tudatosulásának már említett retrospektív jellegével magyarázható, hogy a szövegek tényleges időszerkezete nehezebben, áttételesebben vált ki ritmusélményt, mint a hangsúlyeloszlás. Nem tudom, az antik időmérték valóban független volt-e a hangsúlytól, a magyar időmérték teljesen önálló esztétikai érvényesülését azonban lehetetlennek tartom. Még az időmértékes metrumú versek nyomatékrendjét sem vizsgálhatjuk a hangsúlyeloszlás szerepének mellőzésével.

Más kérdés, hogy az elemzés során a szótagok időtartam-viszonyait éppen a többi hangtényezőtől elvonatkoztatva kell értelmeznünk. Egy verstanilag „hosszú” szótag nem feltétlenül hangsúlyos is, az időmértékes metrumok arsisa tehát eredeti értelmében csak időbeli kiemelkedést jelent. Természetesen előfordulhat, hogy az illető arsis olyan nyomatékot alkot, melynek kialakításában nagy része van az erősségi tényezőnek is. Ezt viszont az elemzésben külön fel kell tüntetni.

Minthogy a versakusztikai mérések tanúsága szerint a szótagok összüidőtartamának kialakításában a mássalhangzóknak az eddig sejtettnél nagyobb szerepük van, a klasszikus rövid-hosszú megkülönböztetés helyett célszerűnek látszik olyan felosztás bevezetése, mely tekintettel van az egyes szótagok fonetikai zártságára, ill. nyíltságára. Ilyen alapon a ritmusban rejlő esztétikumról is árnyaltabb képet kapunk. A fenti szempontot figyelembe véve négy szótagtípus határozható el: a rövid magánhangzós nyílt, ill. zárt, valamint a hosszú magánhangzós nyílt, ill. zárt szótag.

A rendelkezésemre álló részleges számadatok szerint versakusztikai átlagértékük — magyar versszövegekre vonatkozólag — a következő sorrendet mutatja:⁸⁵

szótagtípus	i _{rel} átlagérték
rövid magánhangzót tartalmazó nyílt szótag	0,66
hosszú magánhangzót tartalmazó nyílt szótag	1,11
rövid magánhangzót tartalmazó zárt szótag	1,24
hosszú magánhangzót tartalmazó zárt szótag	1,48

Ezek a számok egy kialakulóban levő mérési és számítási módszer első, részleges eredményei, reálisak, de nem véglegesek. Arra azonban máris felfigyelhetünk, hogy a metrikailag „hosszú” szótagok hangzásbeli differenciáltságával érdemes behatóbban foglalkoznunk. (Feltűnő pl. a hosszú magánhangzós nyílt szótag viszonylag kis időértéke.)

A magyar verstani irodalomban GÁLDI LÁSZLÓ vezetett be először ilyen értelemben is finomított jelölésrendszert,⁸⁶ ez azonban, sajnos, mindmáig nem vált közhazsnálatúvá. Az általam javasolt rendszer az övéhez képest annyiban jelent további finomítást, hogy a hosszú magánhangzós szótagok között is megkülönbözteti a nyílt és a zárt típust. A mérések tanúsága szerint — érdemes.

⁸³ Vö. A magyar vers. 1948. 161.

⁸⁴ Vö. I. sz. melléklet.

⁸⁵ KECSKÉSNÉ DOBÓVÁRI ERZSÉBET idézett dolgozata alapján.

⁸⁶ Vö. pl. Ismerjük meg a versformákat! 1961. 20.

A szótagok elhatárolása verstani szempontból csak akkor reális, ha nem az egyes szavak, hanem az egybemondott szólamok tagolódását veszi alapul. A szóhatár tehát egyáltalán nem feltétlenül szótaghatár is egyben.⁸⁷

Versdallam

A dallam a vers ritmusának esztétikailag is jelentős, kiiktathatatlan összetevője. Szintén retrospektív úton tudatosul, de az időtartamnál nagyobb távlatokban, általában szabályos periodicitás nélkül. Ennek köszönheti kevésbé szembeszökő, másodlagos ritmikai jellegét. A versszövegben betöltött szerepe háromféle lehet. Először is végigvonul a versen mint a hangsúlyeloszlás elválaszthatatlan kísérő jelensége.⁸⁸

„... en réalité, l'accent tonique s'accompagne toujours d'une différence de hauteur: il est attaché à l'intonation, c'est-à-dire à la courbe musicale de la phrase ...”⁸⁹

Másodszor: a dallamemelkedések — főként a metrikus versek nyomatékrendjének megvalósításában — bizonyos „áthidaló” funkciót tölthetnek be.

Erre a jelenségre — SIEVERS nyomán — LÁSZLÓ ZSIGMOND hívta fel a figyelmet.⁹⁰ Elmélete szerint a vers nyomatékalan helyén jelentkező értelmi, logikai kiemelés elsősorban a hangsúlytól és az időtartamtól független dallamemelkedés formájában realizálódik. Ugyanakkor az ún. „súlyos” helyre, pl. ütemélre került, értelmileg nyomatékalan szótag kap bizonyos hangsúlytöbbletet, ún. „ütemnyitó energiát”, de dallamban megereszkedik.⁹¹

HORVÁTH JÁNOS szerint versnyomatéknak is alkalmas „a környezőknél nem erősebb, hanem magasabb hang. Nemcsak hangerő különböztethet meg s tehet jelentőssé egy-egy szótagot, hanem hangfok is, az ún. kedélyi nyomaték, e nem logikai, hanem lélektani változatokat kifejező hangoztatási mód”.⁹²

Végül pedig a dallam a maga saját, belső törvényszerűségei alapján önálló esztétika jelentést is hordozhat a versben.

Ezzel kapcsolatban — LÁSZLÓ ZSIGMOND művén kívül — FÓNAGY IVÁNNAK köszönhetőnek néhány mélyreható konkrét elemzést.⁹³ A versdallam esztétikai szerepét ennek alapján a hangzó vers hangfekvése, a versnek és részeinek hangterjedelme, valamint az egyes szövegegységek lejtésiránya határozza meg.

A beszéd dallamának elsődleges fizikai determinánsa a *f r e k v e n c i a*. Az emberi beszédhang egy ún. alaphang és a vele együtt megszólaló felhangok együttese, tehát összetett rezgés. A tulajdonképpeni dallamot az alaphang változása adja. A hangmagasság-érzetet ugyan kis mértékben — különösen igen mély és igen magas hangok esetén — a hang intenzitása is befolyásolja, ezt a hatást azonban a versakusztika vizsgáladási területén gyakorlatilag elhanyagolhatjuk. A versdallamot tükröző frekvenciamenet műszerekkel jól regisztrálható.⁹⁴

Hangminőség

Fonetikai értelemben az egyes beszédhangok sajátos karaktere képzésmódjuk különbözőségén alapszik. Fizikailag ezek az eltérések az adott frekvenciájú alaphanghoz keveredő ún. *f e l h a n g o k* rezgésszám- és intenzitás-viszonyaiban realizálódnak. Ilyen értelemben

⁸⁷ Vö. a mellékletekben felhasznált versszövegek szótagolásával!

⁸⁸ Vö. II. sz. melléklet.

⁸⁹ THOMAS: i. h.

⁹⁰ Összefoglalóan I. Ritmus és dallam. 1961.

⁹¹ Vö. i. m. 23—32.

⁹² A magyar vers. 1948. 147.

⁹³ I. m. 112—123.

⁹⁴ Vö. IV. sz. melléklet.

tehát a hangminőség mint a hangzás egyik fizikai determinánsa által meghatározott jelenség, az eddig ismertetett ritmustényezőkkel szorosan összefügg, azokkal mellérendelt viszonyban van.

A megszólalás pillanatában tudatosan, éppúgy mint a hangsúly, az egyéni értelmezéstől viszont szinte teljesen független. Periodikus ismétlődést, valóban „ritmikus” jelleget alig mutat, e tekintetben a dallammal rokon. Mindhárom „prozodikus” hangtényezőről megkülönbözteti, hogy változásának alapegységei nem a szótagok, hanem az egyes hangok. Érvényre jutásában nem a viszonyjelleg, a környezetből való kiemelkedés dominál, hanem az azonos, ill. a fonetikailag azonos típusú hangok ismétlődése, előfordulásuk gyakorisága.

Verstani szempontból a hangminőség szerepe a rím,⁹⁵ az alliteráció és a hangszimbolika („harmonie imitative”) területén jelentkezik. Ez utóbbi az egyes szavak, sorok, szakaszok, versek, kötetek, költői életművek stb. jellemző hangállományát, hangeloszlását, ún. „hangspektrumát” jelenti az esztétikai tartalommal való szoros összefüggésben.⁹⁶

A hangminőség a hangzó vers szövegében (tehát nem helyesírásában!) közvetlenül adott, versakusztikai regisztrálására nagy filmsebességgel készített oscillogram vagy ún. szonagram alkalmas. (Ez utóbbi jelenleg — műszer hiányában — Magyarországon nem készíthető.) A hangminőség-felvételek elemzése egyrészt lehetővé teszi az időtartam-viszonyok pontosabb felmérését, másrészt a szonagram — problematikus esetekben is — segíthet a nyomatékos helyek megállapításában.⁹⁷

A komplex ritmuselemzés jelölésrendszere

Minden jó vers ritmusa egyszeri, utánozhatatlan. Elvonatkoztatás, általánosítás nélkül azonban a versritmus elemzése megfoghatatlan, áttekinthetetlen marad. A konkrét versszövegekben általános, lényegi összefüggéseket, közös alapokat kell keresnünk. Minthogy a versritmus minden esetben komplex jelenség, ezek az összefüggések soha nem lehetnek pusztán metrikus jellegűek. A klasszikus verstanok jelölésrendszere ennél fogva még kombinált formájában sem alkalmas a versek négyelvű ritmikai alapszövetének szemléltetésére.

A magyar szakirodalomban elsőként GÁLDI LÁSZLÓ valósította meg a vers ritmikai tényezőinek árnyaltabb, kombinált jelölését.⁹⁸ Egyes műveiben a szótagok időtartamának három, hangsúlyának három vagy négy fokozatát különbözteti meg. A *Studia Slavica*-ban megjelent cikke pl. a következő jelölési skálát ajánlja.⁹⁹

A magam részéről — az előbbieken ismertetett komplex vizsgálati módszernek megfelelően — a hanglejtés alakulását is tükröző, az egyes tényezők szempontjából még differenciáltabb, egészében véve pedig lehetőleg szemléletesebb jelölésrendszer bevezetését javaslom.

A hangsúlyviszonyok vagyis a különböző nagyságrendű hangsúlyértékek jelölésénél a pozitív hangsúlyérték SZABÉDINÁL használt + jeléből indulok ki. A fokozatokat

⁹⁵ A rímelés verstechnikai és esztétikai problémáival kapcsolatban l. főként KOSZTOLÁNYI cikkeit (összegyűjtve Ábécé. Bp. 1957.), KÁRDOS LÁSZLÓ tanulmányait (A rím elméletéhez. Vázlatok, esszék, kritikák. Bp. 1959.; A rímről, Kortárs 1961.), valamint az egyes verstani monográfiák ide vonatkozó fejezeteit! (Különösen FÓNAGY: i. m. 264. és kk. LÁSZLÓ Zs.: i. m. 126—188. GÁLDI: i. m. 121. és kk. és PÉCZELY: i. m. 163—230.)

⁹⁶ Vö. GRAMMONT: Le vers français. Ses moyens d'expression, son harmonie. 1904. és FÓNAGY: i. m. 37—52. A „hangspektrum” fogalma itt nem fizikailag értelmezendő.

⁹⁷ Vö. FÓNAGY: A nyomaték hangos vetülete. NyK. 1962. 160—161. Londonban készített szonagramok értékelésén alapszik MAGDIOS KLÁRA rendszerező eszközfonetikai tanulmánya: A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. Nyt. Ért. 49. sz. Bp. 1965.

⁹⁸ Vö. Essai d'une interprétation fonctionnelle du vers, 1953. 394.; Les variétés de l'accent dans le vers russe. Studia Slavica. 1960. 329.; Ismerjük meg a versformákat! 1961. 20.

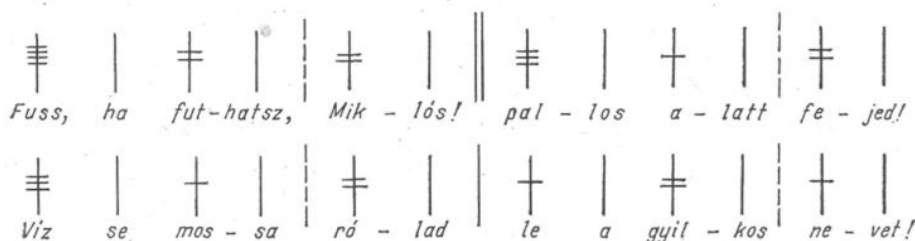
⁹⁹ 329.

a vízszintes vonalkák száma érzékelteti. A közölt nyelvi definíciók csak tájékoztató jellegűek, minthogy az egyes hangsúlyfokok elvi elhatárolása korántsem tisztázott kérdés, nagyságrendjüket a nyelvi eredet nem határozza meg egyértelműen:

- ≡ : indulatos, nagy érzelmi telítettségű értékhangsúly;
- ≡ : a nyomatékos mondat dinamikai góciát alkotó értékhangsúly vagy kiemelt helyen levő, erős szólamhangsúly;
- ≡ : kevésbé éles szólamhangsúly vagy jól érvényesülő rendezőhangsúly;
- ≡ : kevésbé érvényesülő rendezőhangsúly vagy kis pozitív hangsúlyértékű mellékhangsúly;
- | : negatív viszonylagos hangsúlyértékű vagy egyszerűen „hangsúlytalan” szótag.

Más tényezőktől elvonatkoztatott hangsúlyvizsgálat esetén az ütemek, ill. a mellékhangsúllyal tagolt ütemrészek határát a hangsúlyszáraknál hosszabb folytonos, dupla, ill. szaggatott ütemvonal jelzi.

A hangsúlyátírás ezek szerint — konkrét esetben — a következő képet adja:

(Arany: Toldi, III/7.)

A szótagok időtartam-viszonyait a következő jelek szemléltetik:

- : rövid magánhangzót tartalmazó nyílt szótag;
- : rövid magánhangzót tartalmazó zárt szótag;
- ◐ : hosszú magánhangzót tartalmazó nyílt szótag;
- : hosszú magánhangzót tartalmazó zárt szótag.

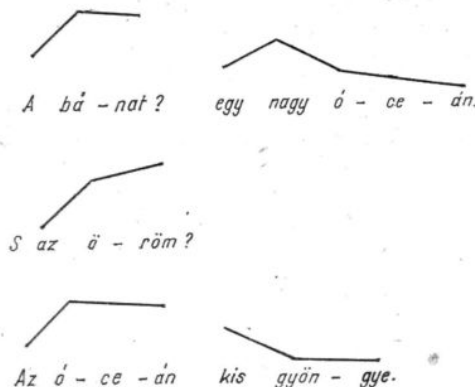
Elvonatkoztatott időtartam-jelölésnél a vers-zeneiség szerves részét alkotó hangképzésbeli szüneteket, az ún. „megszóllaltatott csöndet” ütemvonal, az értelmezésnek megfelelő írásjel vagy egyszerűen maga a sorvég érzékeltetheti.

Egy versrészlet időtartam-viszonyok szerinti átírása tehát a következő formát ölti:

(Arany: Formai nyelv)

A sorok, ill. szövegegységek *dallamvonalát* legcélszerűbb a versdallam esését-emelkedését hozzávetőleges megfeleléssel követő egyenesszakaszokkal ábrázolni.¹⁰⁰ Komplex jelölés esetén a dallamgörbe szakaszolása egyúttal a szöveg tagolódását, a szünetek, metszetek helyét is jelzi.

(Petőfi: A bánat? egy nagy óceán)

A *hangminőség* visszaadása a jelek alatt elhelyezett, megfelelően tagolt fonetikus átírással történhet.

Az eddig általában használatos jelölésrendszer csak hangsúlyos és hangsúlytalan, ill. hosszú és rövid szótagot ismert, tehát kombinatív is legfeljebb négy szótagtípus megkülönböztetésére volt alkalmas. Ehhez képest már a mennyiségi eltérések differenciáltabb érzékelése is előrehaladást jelent. A komplex ritmuselemzés elve viszont olyan minőségi változtatást igényel, amely elősegíti a négy ritmikai alaptényező összehatásának, dialektikus összefüggéseinek minél teljesebb, egységesebb, szemléletesebb, de nem túlságosan bonyolult műveletet jelentő áttekintését. Ezt a célt szolgálja az előbbieken ismertetett jelölési elemek kottaképszerű egyesítése. A komplex ritmuskép szerkesztési elve: a dallamvonal megfelelő pontjára állítom — függőleges elhelyezésben — a vonalkázott vagy üres hangsúlyszárakat, s ezek felső, szabad végére tűzöm — mintegy kottafejekként — az időjeleket. Tehát így:

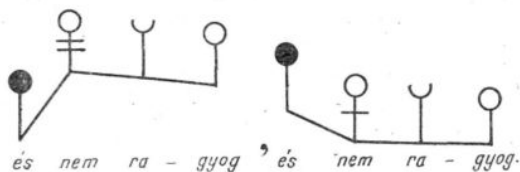
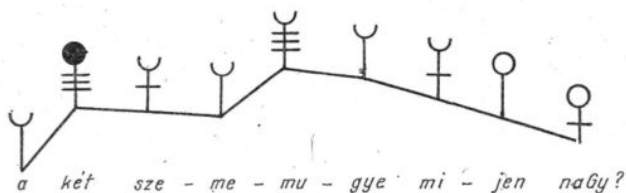
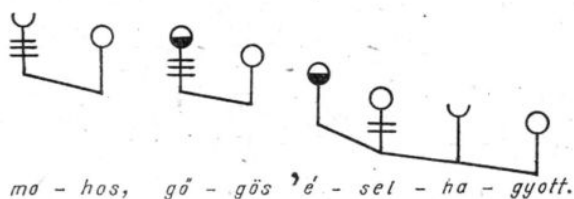
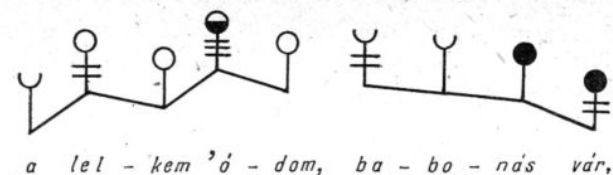

Ezzel a megoldással a hangjelítésnek számszerűen ki nem fejezhető kombinációs lehetőségeit nem számítva, csak az időtartam-, ill. a hangsúlyviszonyok együttes ábrázolása alapján 20-ra emelkedett a jól megkülönböztethető verstani szótagtípusok száma.

Illusztrációként álljon itt Ady *A vár fehér asszonya* c. verse 1. szakaszának komplex rendszerű ritmikai képe!

¹⁰⁰ Vö. PÉCZELY: i. m. 17.

A ritmikai hatások esztétikai funkciója

Láttuk, hogy a versritmus akusztikai eredetű jelenség, egyes tényezői szorosan összefüggnek a hang fizikai jellemzőivel. Tisztában vagyok vele, hogy az előbbieken vázolt komplex igényű ritmuselemzési rendszer — már csak szemléleti újdonsága, kialakulatlansága miatt is — tele van buktatókkal, kísérleti és elvi tisztázásra szoruló ingatag sejtésekkel. Egy vonatkozásban azonban szükségképpen teljes: figyelembe veszi a hangzás minden fizikai sajátosságának verstani vetületét, más oldalról viszont rámutat a vers minden lehetséges ritmikái elemének épp az akusztikai eredetben gyökerező szoros összefüggésére. A komplex, többelvű, dialektikus ritmuselemzés szükségességét tehát nem csupán szubjektív óhajok, hanem természeti törvények is alátámasztják. Épp ez a körülmény teszi a magyar verstani kutatások további fejlődésének szinte elengedhetetlen feltételévé a versakusztikai mérések minél szélesebb körű alkalmazását.

Mindezek hangsúlyozása mellett sem szeretném azonban azt a látszatot kelteni, hogy én a vers ritmusát teljes mértékben egzakt, mennyiségileg meghatározható jelenségnek tartom. A versritmus művészi érvényesülésének, a tulajdonképpeni vers-zeneiség létrejöttének elengedhetetlen feltétele a versszerűen rendeződött ritmuselemek esztétikai funkciónyerése. Bármilyen rafinált akusztikai hatások ritmikus szövevénye csak akkor válik élő, pszichológiai hatékonyságú vers-zenévé, csak akkor művészet, ha fogantatásától kezdve minden ízében szorosan összefonódik a költői közlendő gondolati, érzelmi, akarati elemeivel, s mint ezek adekvát kifejezőmódja, minőségileg magasabb rendű, csak a bonyolult tudati tevékenység szintjén értelmezhető funkciót tölt be. Aki egyáltalán hallja a verset, még ha belső

hallással is, annak számára a ritmus nem pusztán fizikai jelenség, de nem is sematikus verstani képlet, hanem a tartalomtól, szerkezettől, nyelvi stílustól elválaszthatatlan, a vers-individuum lényegéhez tartozó, élő szellemi valóság.

Közismert tény, hogy — az egyéni különbségektől most eltekintve — különböző érzéskomplexumot vált ki az emberből mondjuk a vonatfüty, a harangszó, a gépfegyverropogás, a méhzümmögés vagy a kályhaduruzsolás. Ennek a jelenségnek kettős oka van. Egyrészt az ember idegrendszere más-más módon reagál a különböző akusztikai szerkezetű hanghatásokra. Az elnyújtott, éles, sivító vonatfüty nyilván kellemetlenebb, mint pl. a finoman periodikus, halk, sötétebb tónusú méhzümmögés. Másrészt e hangok eredetének, életbeli funkciójának ismerete tudatilag is erősen befolyásolja a kiváltott érzelmi reakciót. A közeli, zúgó harangszó is mindenesetre barátságosabb, mint a távoli, tompa gépfegyverropogás. Ugyanez érvényesül — jóllehet szerényebb ingadozásokkal, elvontabban, több szimbolikus áttétellel a versritmus esetében is.

A vers szövege a maga logikái, illetve képi jelentésén kívül hangalakjával, nyelvi elemeinek elrendeződésével érzéseket, pszichikai hatásokat vált ki, külön mondanivalót hordoz. E jelentéstöbblet közvetlen kiváltója az akusztikai hangszerkezet, mely a vershallóban — ill. versolvasóban — részben a hangképzés mozzanataira utaló kinetikai eleményt, részben a versszöveg tartalmi irradiációján alapuló asszociációs eleményt eredményez.

„A költői nyelvben a hangok kétszeresen kapcsolódnak a tartalomhoz, közvetve, a szón, a mondaton keresztül és közvetlenül, a hang és a tartalom közötti természetes kapcsolat révén.”¹⁰¹

„Un seul art peut conter intellectuellement les choses tout en imitant le frémissement cosmique, et cet art, c'est la Poésie.”¹⁰²

Egyazon ritmikai jelenségnek természetesen nincs meghatározott, állandó esztétikai jelentése. Léteznek bizonyos tendenciák, hagyományok, a konkrét versszövegekben viszont a ritmustényezők „homonymiája” érvényesül. Ez egyáltalán nem jelent valamiféle egyhangúságot. Ha elfogadjuk és komolyan vesszük a versritmus négyelvű, komplex jellegét, rá kell jönnünk, hogy azonos ritmusú versek, sőt, verssorok előfordulásának valószínűsége is úgyszólván a nullával egyenlő. A négy ritmustényező elemeinek kombinációs lehetősége gyakorlatilag végtelen, s a modern költészet a kötött metrumok elvetésével, szabadabb, merészebb kombinációk alkalmazásával valóban végeláthatatlan ritmusterületeket nyitott meg a további fejlődés számára.

Miben új ez a ritmika? Nézetem szerint nem abban, hogy az addig tisztán érvényesülő metrumot fellazítja, nem is abban, hogy az addigi egy metrum helyett kettőt vagy hármat kombinál, még csak nem is abban, hogy egészen új metrumtípusokat hoz létre, hanem egyszerűen csak abban, hogy az addig is és mindenkor érvényesülő négy ritmustényező között megszűnteti a fölérendeltségi viszonyt, és a részleges vagy teljes egyenértékűség alapján, az egyes nyomatéktípusok változatos kezelésével szabadabb, sokszínűbb hangzásbeli lehetőségeket kínál.

„Az ilyen fajta vers nem úgy keletkezik, hogy az ihletnek, mondanivalónak, témának stb. megfelelő hagyományos formába, ill. ennek variánsaiba illeszkedik a kifejezendő anyag, hanem a megszülető gondolat vagy a kibontakozó érzelem teremti, ill. bontakoztatja ki a neki megfelelő formát. . . . A gondolat itt a lényeges; az értelem, a gondolat kifejezésének célszerűsége irányítja a formát, amely a sorozatosságot feloldva szabad, alkalmi hullámzással követi a versben kibontakozó életfolyamatot.”¹⁰³

¹⁰¹ FÓNAGY: A költői nyelv hangtanából. 1959. 242.

¹⁰² MORIER: Le rythme du vers libre symboliste. 1943-44.

¹⁰³ PÉCZELY: i. m. 130.

A következőket metrum nélküli versek „szabad” ritmusa azonban nem jelentheti az akusztikai tényezők teljesen véletlenszerű, kusza szövevényét. Valamiféle rendszer, ismétlődés, sorozatosság, periodicitás minden versben érvényesül. A különbség egyrészt az, hogy míg a metrikus versekben az egymásnak megfelelő jelenségek alapvetően azonos minőségűek, addig a metrum nélküli versekben a ritmustényezők minőségi keveredését tapasztalhatjuk. Másrészt a kötött metrumú versektől a művészi próza felé haladva a ritmikai tényezők rendezettségének és funkcionyerésének különféle fokozataival találkozunk.¹⁰⁴ Ezek rendszerbe foglalása és a lehetőségek szerinti elhatárolása külön tanulmány tárgya lehetne. A metrum nélküli ritmusalakzatokról — így elsősorban az ún. szabad versről — egyelőre csak annyit tudunk, hogy kisebb egységekben érvényre jutnak ideiglenes és részleges szabályszerűségeket tükröző mikrometrumok, sőt, helyenként, különleges esztétikai funkcióban, képletszerű, hagyományos metrumok is.¹⁰⁵ Nyilvánvaló azonban, hogy akár a szabad vers, akár egyéb metrumtalan formációk vizsgálatában nem lehet egyetlen szempont a hagyományos verselés fozslányainak keresése. Sajátos, önálló alakzatokról van szó, fel kell tárunk specifikus törvényszerűségeiket. A versritmus akusztikai eredetű négyelvsége az az egységes alapszint, ahonnan kiindulva a régi és új, magyaros és időmértékes, metrikus és nem metrikus ritmusformákat közös szempontú vizsgálatnak vethetjük alá.

Természetesen nem szabad azt képzelnünk, hogy az egyes metrumok, metrumrendszerek használata vagy akár visszaszorítása, mellőzése önmagában a művésziiség primitívebb vagy magasabb fokát jelenti. A megvalósult ritmus művészi értékét soha nem strukturális szempontok határozzák meg, hanem a ritmikai elemeknek és ezek összehatásának a költői közlendővel való szerves kapcsolata, expresszivitása.¹⁰⁶

Minthogy az egyes ritmikai elemek és alakzatok kifejező értéke esetenként nem csupán formális tényezők hanem főként a szöveggörnyezet értelmi-hangulati sajátosságainak függvénye, funkcionális vizsgálatoknál nem tartom kielégítőnek a csupán leíró szempontú rendszerezést. Véleményem szerint az egyes ritmikai tényezők és ritmusalakzatok konkrét előfordulásaik funkcionális elemzése alapján négy csoportba sorolhatók.

Imitatív szerepet töltenek be, ha közvetlenül az általuk hordozott gondolategység tartalmával kapcsolatban hangutánzó vagy hangulatfestő tendenciát mutatnak.

Pl. a „kevés szavú, rossz szemű, fürge” álom-fickó
 Dobol egy fekete koporsón,
 Táncol bolondul a kezein
 S röhögve mondja: „Ülj le, ülj le”.

(Ady: *Az én koporsó-paripám*)

A rövid kopogó szótagoknak, különösen az idézet első sorában nyilván hangutánzó szerepük van, ehhez járul még a sor primitív, két hangból álló magánhangzó-rendszere is.

Egy másik példa:

Fent, fent, a csúcson: nagy-nagy szüzi csönd.

(Ady: *Búgnak a tárnák*)

A hosszú, tömött hangtestű szótagok, a szokatlanul sok, azonos értékű hangsúly, a szinte tökéletes szimmetria, melyet finoman átsző még a különböző hangrendű szavak úgyszólván középpontosan tükrös elhelyezkedése, mindez teljes ritmikai apparátussal érzékeltet valami fenséges, hideg nyugalmat, a „dalok szent hegyének” szimbolikus távlatokba vesző, ünnepélyes hangulatát.

¹⁰⁴ Vö. PÉCZELY: i. m. 107—138.

¹⁰⁵ Vö. GÁLDI: Ismerjük meg a versformákat! 1961. 174—185. és PÉCZELY: i. m. 132—138.

¹⁰⁶ Vö. PÉCZELY: i. m. 131.

Második fokozat: az *expresszív* funkció. Itt a tartalmi-formai összefüggés nem közvetlen, szó szerinti, hanem csak nagyobb egységekben, esetleg a vers egészében érvényesül.

Alljon itt példának egy tökéletes kis hangulatkép, Ady *Három őszi könnyecsepp* c. verse:

Őszi délben, őszi délben
Óh, be nehéz
Kacagni a leányokra.
Őszi éjben, őszi éjben
Óh, be nehéz
Főlnézni a csillagokra.
Őszi éjben, őszi délben
Óh, be könnyű
Sírva, sírva leborulni.

A gyermekien egyszerű ütem- és hangsúlyrendszer, melyet enyhe trocheikus időeloszlás is támogat, a belső rimék végigvonulása, a középső sorok elgondolkoztató, szünetet, atmoszférát teremtő rövidsége, a környezetnél magasabb hangfekvése együttesen adja a csodálatosan tiszta, kicsit merengő, melankólikus hangulatú vers zenei varázsát.

Ugyanilyen egész verset átfogó, az érintett szavak fogalmi lényegétől közvetlenül nem függő expresszív szerepe van pl. a sorok, sőt, ütemek viszonylag hangsúlytalan, dallamban is mély tónusú indításának *A halál rokonában*. Csak a legjellemzőbb szakaszt idézem:

Szeretem azt, aki csalódott,
Aki rokkant, aki megállott,
Aki nem hisz, aki borús:
A világot.

Esztétikai értelemben jóval kisebb jelentőségű a vers ritmikai szövetébe való egyszerű *strukturális* beilleszkedés. Különösen metrummal vagy annak valamilyen oldottabb változatával rendelkező versekben akadhatnak olyan ritmikai jelenségek, melyeknek effektív esztétikai szerepe úgyszólván nincs, a vers egészét tekintve mégis szerves, nélkülözhetetlen összetevők. (Pl. egy szó belseji mellékhangsúly.)

Végül vannak *közömbös* ritmuselemek, melyek még az alapszövegen belül is esetlegesen, véletlenszerűen jelentkeznek. (Pl. egy kevésbé fontos szó hangminőség-szerkezete.)

A ritmustényezők esztétikai funkcióját, kifejező értékét egyelőre csak esetenként, a konkrét verselemzés területén értelmezhetjük. Az egyes ritmikai elemek „homonymiája”, több, egymástól eltérő jelentés hordozására való alkalmassága megnehezíti általános érvényű, deduktíve alkalmazható következtetések levonását. A vers-zeneiség hatáskomplexumának rendszeres feldolgozása a további kutatások feladata.

Egy valaha megírandó rendszeres funkcionális verstan számára a következő felépítést javaslom:

A komplex ritmuselemzés elvi alapjai
(Leíró szempontú bevezetés)

A ritmustényezők analitikus vizsgálata

I. Az időtartam-viszonyok kifejező értéke

1. Időmértékes metrumokban

- a) imitatív funkció
- b) expresszív funkció
- c) strukturális funkció
- d) közömbös funkció

2. Más metrumokban
a., b., c., d.
3. Metrum-kombinációkban
a., b., c., d.
4. Metrum nélküli ritmus-alakzatokban
a., b., c., d.

II. A hangerősség-viszonyok kifejező értéke

1. Hangsúlyos metrumokban
a., b., c., d.
2. Más metrumokban
a., b., c., d.
3. Metrum-kombinációkban
a., b., c., d.
4. Metrum nélküli ritmus-alakzatokban
a., b., c., d.

III. A hanglejtés kifejező értéke

1. Hanglejtés-metrumok lehetősége
2. A hanglejtés szerepe a különböző metrumok érvényre juttatásában
a., b., c., d.
3. A hanglejtés metrumoktól független funkciója
a., b., c., d.

IV. A hangminőség kifejező értéke

1. Hangminőség-metrumok lehetősége
2. A hangminőség szerepe a különböző metrumok érvényre juttatásában
  - a) A rím szerepe
a.; b., c., d.
  - β) Az alliteráció szerepe
a., b., c., d.
  - γ) A hangszimbolika szerepe
a., b., c., d.
3. A hangminőség metrumoktól független funkciója
a); β); γ)

A ritmustényezők szintetikus vizsgálata

I. A ritmustényezők összefonódása metrikus versekben

1. Időmértékes metrumokban
a., b., c., d.
2. Hangsúlyos metrumokban
a., b., c., d.
3. Metrum-kombinációkban
a., b., c., d.

II. A ritmustényezők összefonódása metrum nélküli ritmus-alakzatokban

1. metrum nélküli versrendszerekben
a., b., c., d.
2. a szabad versben
a., b., c., d.
3. a művészi prózában
a., b., c., d.

Függelék: versakusztikai felvételek és táblázatok.

*

Dolgozatomban főként elvi kérdéseket tárgyaltam, a verstani szintézis, a magasabb szintű rendszeralkotás lehetőségeit kerestem. Ha az ismertetett nézetek és módszerek alapján véve helyesnek és célravezetőnek bizonyulnának is, a tisztázatlan fogalmak, kellően nem igazolt állítások, kidolgozatlan részletkérdések egész sora igényli a további kutatásokat. A komplex ritmuselemzés gyakorlati továbbfejlesztését két síkon tartom lehetségesnek.

Kellő technikai feltételek biztosítása esetén feltétlenül szükség van egzakt vizsgálati módszerekre, számszerű akusztikai mérésekre. A rendelkezésemre álló anyag (filmfelvevős oszcilloszkóppal, dallamíróval, Brüel—Kjaer-féle hangnyomás-szintíróval készült felvételek) azt mutatja, hogy sokoldalú, hatékony, komplex ritmuselemzés ezek nélkül nem lehetséges. A vershalló szubjektum módosító szerepét több alannal végzett statisztikai felmérések segítségével vehetjük figyelembe. Az így kapott objektív és szubjektív ritmuskép egybevetése alapot teremt helytálló következtetések levonására.

A másik út: konkrét vers-individuumok összetett verstani-stilisztikai elemzése. Az egyes versek kapcsán felmerülő részletproblémák megválaszolása, a mutatózó összefüggések kellően megalapozott általánosítása a komplex ritmuselemzés rendszerének és módszereinek tisztázódásához, kikristályosodásához vezethet. A konkrét elemzés történhet pedagógiai, ismeretterjesztő és tudományos szinten. Rendkívül fontosnak tartom, hogy ezek a fokozati különbségek azonos elvi alapon valósuljanak meg, a komplex versszemlélet ne legyen a hivatásos irodalomtörténészek és esztéták privilégiuma. Az elvonatkoztatásnak és szemléltetésnek olyan formáját kell kialakítani, mely legegyszerűbb változatában is torzítámentesen tükrözi a vers ritmikai alapszövetét. Megnyugtató és biztató eredmény lenne számomra, ha ehhez a legcsekélyebb mértékben is hozzájárulhatnék.

*

VERSAKUSZTIKAI MELLÉKLETEK

I. Metrikus versek ütemeinek, ill. verslábainak időtartam-eloszlása

Az oszcillogram-felvételek EMG 1538 típusú, filmfelvevővel ellátott ipari oszcilloszkóppal készültek. A szomszédos időjelek távolsága 0,02 sec-nak felel meg. (0,01sec = 1 φ.) A szöveg tagolása — a verstani célnak megfelelően — nem a szavak, hanem az összefüggő szólamok szótagjai alapján történt. A szöveget fonetikus átírásban közöljük. A szótagok elhatárolása bizonyos fonetikai helyzetekben (pl. mgh + mgh; intervokális n, m, j, l stb.) nehézséget okozhat, ilyen esetben csak a kérdéses szótagok összidőtartama adható meg.

I. Arany: Toldi IV. ének 2. szakasz 4—8. sor

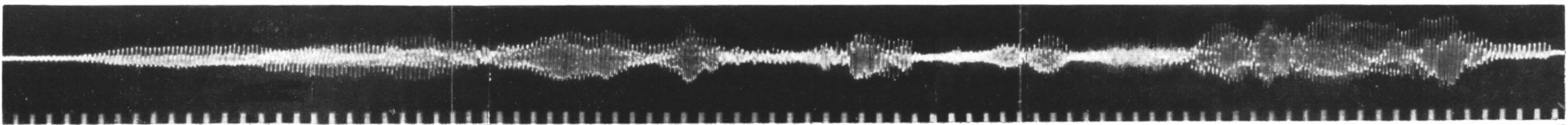
1. Részlet az oszcillogram-felvételből (I. Műmelléklet I.)

2. A felvétel alapján mért abszolút időtartamok (φ-ben)

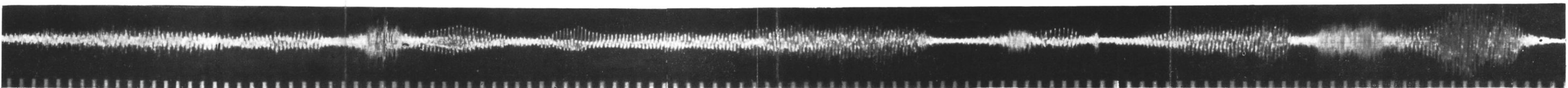
buj	do	si	ka	zé	ren	γ	buj	do	si	ka	ná	don	γ
28	14	26	12	40	50	28	26	15	24	12	40	46	73
nincs	ho	vá	le	haj	csa	γ	fe	jé	ta	vi	lá	gon	γ
42	17	34	16	27	24	11	46	24	17	31	44	92	
hasz	ta	lan	ke	res	te	γ	a	ma	gá	nos	sá	got	γ
32	16	28	18	30	18	—	12	22	56	44	22	128	
merd	be	teg	lel	ké	nek	γ	nem	lelt	or	vos	sá	got	
32	28	20	40	31	35	40	33	40	24	22	26	20	

II. Babits: Sírvers III. szakasz 1—4. sor

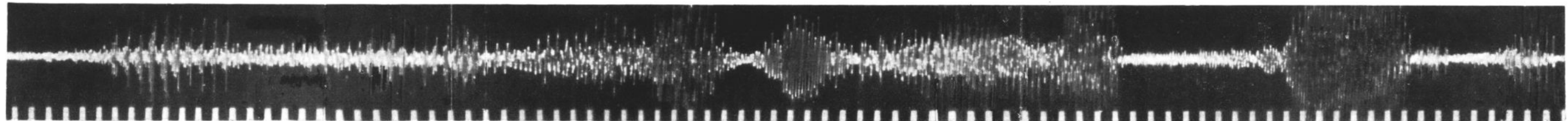
1. Részlet az oszcillogram-felvételből (I. Műmelléklet II.)

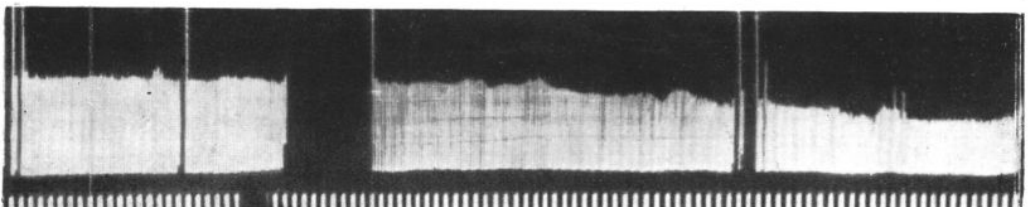
b u jdo s i k a z ' e u e u

e l sz d' l t a z , d' l o m e' s d l d z

a k e' t sz e m e m u gy e m i j e uu d gy

ko nga na ka ze lya gyo tt e rme k y

2. A felvétel alapján mért abszolút időtartamok (φ -ben)

it	nyuk	szom	7	vég	re	meg	nyu	got	tam	7
16	30	52	96	30	14	20	16	42	26	140
el	szál	taz	'á	lo	mé	sa	láz			7
22	48	18	38	14	40	28	50			156
ma	föld	fő	lőt	tem	7	föl	da	lat	tam	7
12	44	28	40	46	8	40	14	48	44	70
és	ne	me	mel	7	és	ne	ma	láz		
28	22	18	46	52	22	16	20	50		

II. A hangsúlyos szótag nyúlása és dallamemelkedése

Szövegpélda: Ady: *A vár fehér asszonya*, 1. szakasz 3. sor (1. Mű melléklet III.)

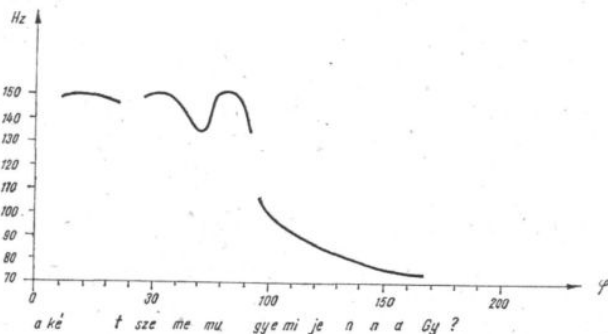
1. A hangsúlyfokokat szubjektív lehallgatások vélemény-statisztikája alapján állapítottuk meg. A felmérés eredménye a komplex ritmuselemzés javasolt jelölésrendszere szerint:

2. A nyomatékos helyek vizsgálatához a szótagok relatív időtartamának ismerete szükséges. (Ennek számítását l. az *Idő szerkezet* c. fejezetben!) A szöveg alatti első sorban az abszolút, a másodikban a relatív időtartamokat közöljük.

a	két	sze	me	mu	gye	mi	jen	naGy?
12	30	16	13	20	13	13	27	27
0,63	1,60	0,84	0,68	1,05	0,68	0,68	1,42	1,42

3. A szöveg dallammenete — az időjelek segítségével — az oszcillogramból számítható. Az alaphang frekvenciáját a másodpercenkénti periódusszám adja. A sor dallam-grafikonja:

4. A hangsúlyrend, az időtartam-viszonyok és a dallammenet egybevetése a következő ritmusképet adja:

		≡	+		≡		+		+
	a	két	sze	me	mu	gye	mi	jen	na ^{gy}
t_{rel}	0,63	1,60	0,84	0,68	1,05	0,68	0,68	1,42	1,42
frekvencia (Hz)	115	150	150	138-4	150	100	90	88-86-82-80-72	

5. A hangsúlyrend szempontjából kiemelkedő szótagok (hangsúlygócok): „két” és „mu”. A „két” relatív időtartama (1,60) a sorban szereplő hosszú szótagokéhoz viszonyítva a legnagyobb. (A hosszú magánhangzót tartalmazó zárt szótagok átlagos relatív időtartama az eddigi mérések alapján 1,48.)

A „mu” relatív időtartama (1,05) a sorban szereplő rövid szótagokéhoz képest a legnagyobb. (A rövid magánhangzót tartalmazó nyílt szótagok átlagos relatív időtartama 0,66.) Mindkét hangsúlygóc dallamcsúcson helyezkedik el (150Hz), az előző szótaghoz viszo-

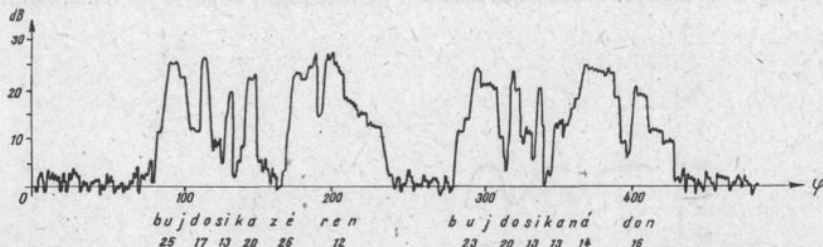
nyított dallam-ugrások kb. kvart $\left(\frac{150}{115} \approx \frac{4}{3}\right)$, ill. nagyszekund $\left(\frac{150}{134} \approx \frac{9}{8}\right)$.

III. Hangnyomás-mérések

A felvételek Brüel-Kjaer 2305 típusú logaritmikus szintíróval készültek. A görbéből a szótagok hangnyomás-értékei közvetlenül dB (decibel)-ben olvashatók le. A hangnyomásgörbe akkor hasznosítható, ha értékelésének számszerű eredményei a szubjektív lehallgatások alapján nyert hangsúly-eloszlással jó egyezést mutatnak.

Tapasztalatunk szerint célszerű figyelembe venni mind a magánhangzók, mind a közöttük levő mássalhangzók hangnyomásszintjét. A hangnyomásgörbe értékelésénél tehát az ún. különbségi hangnyomásszintet vizsgáljuk, vagyis a szótag hangnyomás-csúcsát a szótaghatár nyomásértékétől számítjuk.

Részlet Arany János: *Toldi* IV. ének 2. szakaszának hangnyomásképeiből (a szöveg alatt a dB-ben mért különbségi hangnyomás-értékek találhatók):

Ezek a különbségi hangnyomás-értékek a hangsúllyal való közvetlen összehasonlítás céljából fonetikai szempontok szerint megfelelő csoportokba rendezhetők. Megfigyelhető ugyanis, hogy a különböző hangzókapcsolatok természetüknél fogva igen eltérő különbségi hangnyomásszintet adnak, ezért csak az azonos típusú hangokból álló szótagok nyomásértékei hasonlíthatók össze. Ilyen alapon korrekciós eljárás dolgozható ki, melynek segítségével a szubjektív hangsúlyeloszlással jól egyeztethető hangnyomásértékeket kapunk.

IV. A frekvenciamenet regisztrálása

A felvétel automatikus dallamíróval készült. (Sávszűrővel összeépített, a frekvenciamérésnek megfelelően átkapcsolt filmfelvevős ipari oszcilloszkóp.) A hangmagasság leolvasása a pálcikák hosszúsága alapján történik. Rövidebb pálcikának magasabb hang felel meg és viszont. Zöngétlen hang képzésénél a frekvenciamenet folytonossága megszakad.

Részlet Ady *A vár fehér asszonya* c. versének dallamképéből: (l. Műmelléklet IV.)

*

Az oszcillogram- és dallamfelvételek az MTA Nyelvtudományi Intézetében, a hangnyomásvételek az MTA Akusztikai Kutatócsoportjának laboratóriumában készültek dr. Koválovsky Miklós és Sólyom Katalin versmondásai alapján. A méréseket és azok számszerű értékelését Kecskésné Dobóvári Erzsébet végezte, Fónagy Iván és dr. Tarnóczy Tamás professzor urak szíves támogatásával.

András Kecskés

THEORETICAL ISSUES ON THE COMPLEX ANALYSIS OF VERSIFICATION

The Hungarian literature on prosody has reached a stage where a dialectical synthesis of individual standpoints and disclosed part-connections has become feasible. This paper is an endeavour to find the concrete possibilities of summarization and further progress in this domain.

By their nature, verses are works intended to be recited. Thus they are subject to the laws of acoustics. In accordance with the physical determinants of sound, any verse is characterized by four acoustic factors: conditions of time, conditions of sound intensity, melody and the quality of the sound. Each characteristic of the rhythm in any recited text can be, in the last analysis, reduced to these. Considered from the angle of practical analysis of versification through the complex method, the rhythm of verses is the arrangement in time of the recited text, founded on the order of emphasis of the acoustic factors and producing an aesthetic sensation. The fundamental phenomenon of any vocal rhythm is the emphasis: an acoustical prominence of certain syllables in the prosaic texts or verses. Emphasis may be realized through any of the acoustic factors. The rhythm of both metric and free texts can be analyzed only by the four-principled, complex method. The combination of the four factors can be represented by a most expressive, complex marking system.

From aesthetic respect, the function of rhythm elements is either imitative, or expressive, or structural, or indifferent. The most important task to be completed in the further development of complex analysis of versification is to apply experimental methods to a higher degree.

Cerbanus Maximus Confessor- és Johannes Damascenus-fordítása

A nemrégiben napvilágot látott új magyar irodalomtörténet a magyarországi egyházi kultúra kezdeteiről szólva határt von — helyesen — a csak alkalomszerűen Magyarországon készült, másfelől a „hazai rendeltetésű, a magyar feudális állam és egyház igényeiből fakadó írásművek” között.¹ Ez utóbbi, tehát a magyarországi latin irodalom körébe sorolja Cerbanusnak a működését, aki „1131–1150 között latinra ültette át a pásztói kolostor egyik görög kódexét, fordítását Dávid szentmártoni apátnak ajánlotta”.²

Érdekes, hogy Horváth János *A magyar irodalmi műveltség kezdeteiben* (1944) még nevét sem említi Cerbanusnak, és nem tárgyalja őt ifj. Horváth János sem *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái* c. monográfiájában (1954). Ezzel szemben néhány mondatos méltatást szentel neki Pintér Jenő, minden valószínűség szerint a kéziratot elsőként ismertető Zalán Menyhért alapján.³ — Pedig Cerbanus két fordítása már önmagában is komoly értéként kezelendő, hiszen az egész XII. századból is még meglehetősen kevés irodalmi értéket ismerünk ahhoz, hogy azok alapján megnyugtató, végleges képet rajzolhassunk e század szellemi életéről, fejlődésmentéről. Ehhez az általános szempontoz pedig hozzá kell még számitanunk azokat az eredményeket, amelyeket Szigeti Remig kutatásai tártak fel,⁴ s amelyeket röviden a következőkben foglalhatunk össze:

Cerbanus Johannes Damascenus fordítás-töredékét nemcsak Gerhoh reicherspergi prépost (megh. 1169) használta, de elkerült e fordítás a nyugati szellemi élet egyik fellelővárába, Párizsba is. Petrus Lombardus ugyanis, aki Damascenust gyakran idézi, általában Burgundionak 1148–50 között, pápai ösztönzésre készült fordítását használta; egyedül Damascenusnak *De orthodoxa fide* c. műve kivétel ez alól: ebből a könyvből ugyanis csak azokat a részeket idézi, amelyek Cerbanus fordításában is olvashatók, vagyis csak a III. könyv egyes fejezeteit. S ez még nem minden! Nem egy helyen Lombardusnak a Damascenus-idézetei szó szerinti egyezést mutatnak a Cerbanus-féle fordítással, míg ugyanezek a helyek eltérnek a Burgundio-változattól.

Szigeti Remignek tehát nagy valószínűséggel sikerült bebizonyítania, hogy Cerbanus műve nem rekedt meg a szomszédos osztrák földön, hanem Párizsba is eljutott, sőt Petrus Lombardus jóvoltából az ott tanuló klerikusok tömegéhez is.

¹ A magyar irodalom története 1600-ig. Szerk. KLANICZAY TIBOR. Budapest 1964. 50.

² Uo. — Cerbanus ajánlólevelének fordítását l. legutóbb az Árpád-kori és Anjou-kori levelek c. kötetben, szerk. MAKKA LÁSZLÓ és MEZEY LÁSZLÓ. Budapest 1960. 307–308. l.; mivel azonban ezt több félreértés is terheli, itt adjuk eme ajánlólevél első felének fordítását:

„Főtisztelendő Dávid Atyának és kiváló Főapát Úrnak ajánlja Cerbanus szeretettel vegyes készsége szolgálattát.

Amikor előzetes bejelentésemre, szentséges Excellenciád engedélyével nemrégiben ellátogattam a pásztói rendházba, rábukkantam ott szent Maximus szerzetes-filozófus néhány művére; elhatároztam, hogy Isten segítségével lefordítom egy-két munkáját (*tractatus*) és eljuttatom ahhoz a szent gyülekezethez, melynek pástora vagy. Ha buzgalmamat valaki netalán hiábavalónak gondolná — hiszen a vezetés alatt álló Szent Márton-kolostor bővelkedik a szentatyák életrajzaiban, tanító műveiben és sokféle szentírás-magyarázó munkában (*Patrum vitis et institutis ac omnimodis divinae paginae doctrinis abundet*) — kérek, bocsáss meg annak az egyszerű szeretetnek, mely ha él valakiben, nem tud megnyugodni — amit egyébként számtalan példával bizonyít a Te szereteted és a testvéreké is, Isten és a felebarátok iránt.”

Cerbanus fordításának kiadása: SZIGETI, R. L.: *Translatio Latina Ioannis Damasceni [De orthodoxa fide I. III. c. 1–8.] saeculo XII. in Hungaria confecta*. Budapest 1940. és TEREBSKY, A. B.: *Translatio Latina sancti Maximi Confessoris [De caritate ad Elpidium I. 1–IV.] saeculo XII. in Hungaria confecta*. Budapest 1944; a MORAVCSIK GYULA szerkesztette Magyar–Görög Tanulmányok 13. illetve 25. köteteként.

³ PINTÉR JENŐ *Magyar Irodalomtörténete*, I. Budapest 1930. 206. — ZALÁN MENYHÉRT: *Árpád-kori magyar vonatkozású kéziratok az osztrák kolostorok kézirtáiraiban*, Pannonthalmi Szemle, 1926.

⁴ *De Cerbano eiusque translatione*, a fent már idézett szövegkiadás kísérő tanulmányaként, 22–35. l. különösen a II. rész, további irodalommal.

Ennyi az, amit a kutatás eddig tisztázni látszott, s amiért Cerbanust talán egy egymondatos említésnél több is megillethette volna új irodalomtörténetünkben, hiszen itt nemcsak „a kolostorok élénk irodalmi érintkezéséről” van szó, hanem a XII. századi Magyarország Nyugattal való irodalmi érintkezéséről is.

Szeretnénk azonban még egy kérdésre utalni, ami Cerbanusnak a helyét a XII. századi magyarországi latin nyelvű irodalomban érinti. Cerbanusszal kapcsolatban többen kiemelték, hogy görögből latinra készült fordításai jól sikerültek, és hogy ez a körülmény mind a két nyelvben való alapos jártasságról tanúskodik.⁵ A fordítás jól sikerült voltát hirdető véleményyt azonban bizonyos mértékig ellensúlyozzák a szövegkiadókknak ama megfigyelései, hogy Cerbanus jónéhány helyen csonkán, pontatlanul, vagy éppenséggel rosszul fordította eredetijét.⁶ Legyen szabad csak két olyan helyre utalnunk, ahol a görög szóalak nyilvánvaló félreértéséből jött létre egy értelmében ugyan helyes, az eredetinek azonban meg nem felelő latin frázis vagy szó, s ahol ez a félreértés — szórakozottságból vagy tudatlanságból — eléggé könnyen megmagyarázható. A Maximus-fordítás III, 58. fejezetében ezt olvassuk: „etsi *omnium per omnia* fuerint pueri derisione dignissimi, *omnium* videntur modestissimi et pulcherrimi”. A kiemelt kifejezés a görög *πάντας κατά πάντα* fordítása, melynek első szavát, mely adverbium, a fordítás tanúsága szerint Cerbanus többes genitivusként értelmezte. A mű IV, 51. fejezetében a *παντάπασιν* adverbiumot értelmezte helytelenül többes dativusnak, s fordította ennek megfelelőképp jelzőnek: „qui ab *omnimodis* immutatus sit (*ὁ παντάπασιν ἀπαλλαγείς*) vitiosis intellectibus”.⁷ Igaza lehet ugyan Terebessynek, amikor az eltérések egy részéért magát a pásztói görög kéziratot teszi felelőssé (amelyet azonban nem ismerünk),⁸ azt azonban mégsem feltételezhetjük, hogy ez a kézirat hemzsegett a hibáktól, sokkal inkább azt, hogy Cerbanus helyenkint nem pontosan értette meg eredetijének görögségét.

Ha ellenben a létrejött fordítást önmagában vizsgáljuk, lehetetlen észre nem vennünk stílusának szépségét, mégpedig abban az értelemben, ahogyan ezt a XII. század értette és tanította.⁹ Nem szólunk most a fogalmazás grammatikai korrektségéről, sem az erkölcsitanító (Maximus-) és a dogmatikus (Damascenus-) mű világos fogalmazásáról — pedig mindkettőt érdemes lenne ebből a szempontból is méltatni. Csupán stílusáról emlékezünk meg, arról is csak vázlatosan.

Még a XII. század első felében is az a prózai írásmű számított művészi stílusúnak, melyben a mondatok és részmondatok (kólonok) nagyjából azonos hosszúságúak voltak; a mondatokon belül a szavak arányos elrendezése biztosította a mondat ritmusának (értelmi tekintetben is) hullámmását, tehát az összetartozó szavakat más mondatrészek közéiktatásával egymástól elválasztották; a kólonvégek bizonyos szabály szerint rímelték egymással; a kólonokon belül alliteráció vagy etimologizáló szóösszecscengés, szójáték színezte az előadást. Mármost ennek a stíluseszménynek nem egy megvalósulását mutathatjuk ki Cerbanus fordításaiban (példáinkat a könnyebb mondanivalójú Maximus-szövegből véve).

Szinte tökéletes rimes prózát találunk az I. rész 58–60. fejezeteiben; ezt a részt közülük itt kólonokra tördelve:

58. Ne des auditum tuum linguae detractoris, /
neque linguam tuam auditui vituperare amantis, /
libenter loquens vel audiens contra vicinum,
ut non excidas a divina caritate //
et alienus inveniaris aeternae vitae. //
59. Noli suscipere contra patrem tuum maledictum, /
neque promptum facias inhonorantem illum, /
ut non irascatur Dominus in operibus tuis
et disperdat te de terra viventium. /
60. Obstrue os detrahentis in auribus tuis, //
ut non duplex peccatum cum eo pecces: // (gyenge!)
et teipsum pernicioso vitio assuefaciens /
et illum contra proximum nugari non interdicens. /

Tudatos, etimologizáló szóösszecscengésére ezt a példát idézhetjük (I, 21):

⁵ PINTÉR JENŐ: i. m. 206.; Terebessy: i. m. 69., hivatkozással Ghellinck, Zalán és Szigeti véleményére.

⁶ SZIGETI: i. m. 7–21. kritikai jegyzeteiben; Terebessy, i. m. függelékében: 69–86.

⁷ Terebessy: i. m. 83. és 86. A görög szöveg kiadása: MIGNE, Patrologia Graeca, XC. col. 960–1073.

⁸ I. m. 69.

⁹ Vö. ifj. HORVÁTH JÁNOS idézett könyvét, főleg A latin stílus és Rimes próza c. fejezetét: 34–53.

Qui corpus sine voluptate et languore *conservat*, *conservum* illud habebit ad meliorum ministerium.

Az alliteráló stílusra pedig ezt (I, 23):

Qui Deum diligit et proximum prorsus diligit. Qui vero eiusmodi est, opes servare non potest, sed dispensat defice, unicuique indigentium praebens.

Bővebb vizsgálódásra lenne még természetesen szükség ahhoz, hogy Cerbanus latin stílusáról végleges és minden részletre kiterjedő megállapításokat tehesünk. Azt azonban az eddigiek alapján is állíthatjuk, hogy a korabeli magyarországi latin nyelvű irodalom egy igen színvonalas stilisztikájával van dolgunk. Itt említjük meg azt is, hogy bár fordításában sok a görögből átvett, le nem fordított terminus, mint pl. Maximus-fordításában az *ἀνάθεα* (I, 36), *tritheitae* (II, 29), *cenodoxia* (III, 59), maga a „fejezet” *hecatontas* megjelölése, vagy a Damasce-nus-fordításban a sok *omoysios*, *necrosis* (c. I), *kataklimus* (uo.) stb. — ugyanakkor a skolasztika számtalan olyan terminusát is használja, amelyre véletlenül és magától nem jöhetett volna rá, hanem csakis úgy, ha maga is alaposan foglalkozott kora latin nyelvű teológiai irodalmával (pl. *pars irascibilis*, *pars concupiscibilis animae*; *substantia*; *natura*; stb.). — Ismételjük: a Cerbanus-féle fordítások nyelvi és stílusi vizsgálata még teljességgel hiányzik; ugyanígy szükség volna arra is, hogy kimerítően utánajárjon valaki a szerző skolasztikus terminológiájának — mégis megalapozottnak véljük azt a sejtést, hogy Cerbanus *nem görög* (bazilita) szer-zetes volt, aki csak alkalmi kirándulást tett Páztóra — és a latin nyelv területére (amint ezt Moravcsik Gyulára hivatkozva Szigeti gondolta,¹⁰ hanem a görög nyelvben és filozófiában a korabeli színvonalhoz képest alaposan képzett *latin szertartású* pap vagy szerzetes,¹¹ aki korának a latin nyelv használatára vonatkozó tanítását és a skolasztikus terminológiát is igen kiválóan elsajátította. Hogy magyar volt-e vagy sem, hogy szerzetes volt-e vagy világi pap — erre talán a további kutatás tudna végleges választ adni.¹²

Boronkai Iván

A középkori pécsi egyetemmel kapcsolatos szentbeszédek kora

A beszédek tartalmazó gyűjtemény élén álló cím: *Sermones compilate* (sic) arra figyel-meztet, hogy nem önálló alkotásokkal, hanem másoktól átvett beszédekkel állunk szemben.¹ Kérdés azonban, milyen értelemben használta a kompilátor a „compilatio” szót? Abban az értelemben, hogy kész beszédek változtatás nélkül illesztett egymás mellé, vagy pedig abban, hogy a másoktól készített beszédek kivonatolta és a kivonatokból szerkesztett össze új beszédek? Bármelyik értelmezést fogadjuk is el, ha a gyűjtemény kompiláció, akkor az alapul vett beszédek korábbiak, mint az összeszerkesztés ideje. Különbséget kell tehát tennünk 1. a beszédek, 2. a kompiláció, sőt 3. a mai kódex keletkezésének ideje között. Mivel sem az egyes beszédek, sem az egész gyűjtemény nem közöl semmiféle dátumot, ezért a beszédekben szetszórtan felbukkanó történelmi utalásokból, illetve a gyűjteménynek bizonyos sajátosságai-ból kell következtetnünk keletkezésük idejére.

I. Ami a beszédekkel illeti.

1. A gyűjteményben foglalt 199 beszéd közül 148 ötven szent között oszlik meg. Ezek a szentek főként az őskereszténység idején éltek és csak 8 van közöttük, aki a második évezredbe tartozik. Ez utóbbiak közül legkésőbbi Veronai Péter, domonkosrendi szerzetes, akit az egyház 1253-ban avatott szentté. Ez pedig arra vall, hogy a beszédek 1253 után íródtak.

2. A beszédek összesen 108 nem-bibliai auktort idéznek 1484 esetben. Az auktorok között nincs egyetlen egy sem, aki a XIV. században élt. Mind korábbiak. Korban közülük a legutolsók IV. Ince pápa (†1254) és a ferences Bonaventura (†1274). Igaz ugyan, hogy a

¹⁰ I. m. 23. és uo. 7. és 8. jegyzet.

¹¹ Ezt látszanak igazolni szentírási idézetei is, melyek szó szerint egyeznek a Vulgata-szöveggel. PINTÉR: i. h. is így gondolta.

¹² Az a körülmény, hogy Cerbanus az ajánlólevélben Dávid pannonhalmi apátot *archimandritának* titulálta, nem dönthet feltétlen görög mivolta mellett, hiszen sz. *Isidorus* regulája [c. 6] óta ez a megjelölés Nyugaton ismert volt, sőt már korábban, *Sidonius*nál [megh. 482-ben] előfordul. Vö. *Du Cange* Glossariumat az *archimandrita* és *mandra* szavaknál, s ehhez még a Wetzter und Welte's Kirchenlexikon I. köteteből az *Archimandrit* címszót [col. 1256—1257].

¹³ A „compilatio” szót a ma használatos értelemben fordítjuk: más írásából történő átvétel. Mert ha azt kellene mondanunk, hogy *compilare* = *facere*, *scribere*, akkor ebből az következne, hogy egy szerző írta az összes beszédek. De ez esetben nem tudnók megmagyarázni, hogy a nyilván domonkos szerző miért nem vette föl névjegyzékébe Aquinói Szt. Tamás ünnepét, miért nem idézett belőle egyetlen sort sem, miért nincs a beszédekben XIV. századi író idézve, és miért nincsenek a szövegekben XIV. századi történelmi utalások? Egyébként a szóbanforgó beszédgyűjteményt ma a müncheni állami könyvtár őrzi Cod. Lat. M. n. 22363b jelzet alatt.

Bonaventurára vonatkozó hivatkozás bizonytalan, mert bizonytalan a név olvasása és az egyszerű, rövid utalásból nem lehet eldönteni, a ferences Bonaventurára gondolt-e a szerző, vagy pedig egy másik, hasonló nevű íróra. Ha a ferences Bonaventurára, ami valószínű, akkor a beszédek az ő halála, tehát 1274 után keletkeztek.

3. Ugyanerre az időre mutat a Vita sancti Francisci című mű emlegetése is. Asszisi Szt. Ferenc életét ugyanis ketten írták meg: Celanói Tamás (†1230) és Bonaventura.

A terminus ante quem-et az 1323. év körüli időben keressük az alábbi megfontolások alapján.

Bizonyos, hogy a kompilátor magyar dömés szerzetes volt. Bizonyíték erre, hogy a második évezredben élt 8 szent 26 beszédei közül 12-t kapott a négy magyar (István, Imre herceg, László, Erzsébet) és ugyancsak 12-t két domonkosrendi (Szt. Domonkos és Verónai Péter). Feltűnő azonban, hogy a dömés kompilátor nem vette föl névjegyzékébe a legnagyobb és legtiszteltebb dominikánus szent, Aquinói Tamás ünnepét és hogy a beszédek egyetlen egyszer sem idéznek Aquinói Tamás 93 munkájából egyetlen egy mondatot sem. Sőt még a nevét sem említik soha! Nem lehet ugyanis figyelmen kívül hagyni, hogy Aquinói Tamás kultusza és rendszere a Rendben kötelező volt tüstént halála után (†1274), amit főként a rendi nagykáptalanok szorgalmaztak. „Les chapitres — írja Walz² — généraux dominicains de Milan (1278), Paris (1279) et (1286), Pérouse (1308), Saragosse (1309), Metz (1313), Londres (1314), Bologne (1315) attirèrent l'attention sur la doctrine de l'Aquinat.” Mindkét jelenség csak úgy magyarázható meg maradéktalanul, ha elfogadjuk, hogy a beszédek keletkezése idején Aquinói Tamás munkái még nem forogtak közkézben, illetve szenttéavatása még nem történt meg. Tehát 1323 előtt.

Ha ezt a dátumot elfogadjuk, akkor az 1274–1323. évekbe szépen beleilleszthetők a beszédekben előforduló történelmi utalások:

a) A Szent Istvánról szóló 5. beszéd ezzel az óhajjal zárul: Qualem regem det nobis Deus rex regum, Jesus Christus. Ez a kívánság akkor fakadhatott föl a szónok lelkéből, amikor a trón nem volt betöltve, illetve amikor a trón betöltése körül zavarok voltak. Ilyen zavarok azonban a XIV. században kétszer is előfordultak, a század elején III. Endre és a század végén, Nagy Lajos halála után. Az első időpontot valószínűsíti a következő megjegyzés:

b) A Ker. Szt. Jánosról szóló 1. beszédben a következő kitétel olvasható: Principes seculi debent subesse rectoribus animarum in culpis suis, quemadmodum dicit Anus? imperator in VII. libro Historie tripartite: Sedi pontificali capita mundi submittere debemus et eius monita, dum delinquimus, veluti medicamenta suscipiamus (74a). Igaz ugyan, hogy Cassiodorus korábban élt, mint VIII. Bonifác pápa, azonban az idézet előtt álló megjegyzés VIII. Bonifác és Szép Fülöp vitájára emlékeztet, melyben a pápa azt hangoztatta, hogy bár a király ratione feudi független, mégis ratione peccati az egyházi hatalom alatt áll. Ezek szerint ez a beszéd a XIV. század elején készült.

c) Általánosságban mozog ugyan a következő kitétel, de pontosan illik az előbbi vita által keltett zavarokra: Modo filii ecclesie privant ecclesiam re nominis sui, quia cum dicatur Ierusalem, idest visio pacis, non pacem videt, sedurbationem habet (126a).

a) Sokkal konkrétebb és Károly Róbert uralkodásának első éveire utal az a megjegyzés, hogy a beszéd elhangzása idején a főpapi székek kánoni választás útján kerülnek betöltésre. Sem pápai rezervációról, sem királyi kinevezésről nincs még szó.³ Constitutionem capituli in populo debet precedere diligens inquisitio, de persone idoneitate et canonica examinatio de electionis veritate... Similiter inquiri debet de persona pontificis preficiendi... Dicit enim Decretalis, quod nihil est, quod ecclesie Dei magis officiat, quam quod indigni assumantur ad regnum animarum. Volentes ergo huic adhibere medelam irrefragabili constitutione sancimus, quatenus ad quem pertinet confirmatio electi, diligenter examinet electionis processum et personam electi et cum omnia rite concurrerint, munus ei confirmationis impendat (149cd).

e) Az Ottokárral vívott magyar–cseh háborút (1278) véljük tükröződni ebben a mondatban: Hostile bellum est, quod geritur inter gentes diversas, sicut inter Syros et Ebreos et inter Ungaros et Boemos (114c). A szónok szerint ugyanis 4-féle háború van: bellum civile, hostile, servile, sociale. A példákul felsorolt esetek említett kivételével mind régebbiek és bizonyos olvasmányokon alapulnak. Civile bellum... gestum est inter Sullam et Marium... servile inter Scytas et servos eorum... sociale in Lemno? insula, ubi femine occiderunt maritos et puellas patres ac fratres. Ilyen példák mellett a cseh háború emlegetésében mintha közelmúlt élmény elevenedett volna föl.

Korhatározóként még három szempont jöhet tekintetbe: a klasszikus írók jelentékeny idézése, az egyetemet jelölő latin szavak használata és a rézsús ablakok.

² WALZ: Saint Thomas d'Aquin. Louvain-Paris 1962. 213.

³ HOLUB JÓZSEF: A magyar alkotmánytörténelem vázlata. Pécs 1944. 66. és 161.

Mivel a Pécsi beszédekben 14 latin klasszikus író 168 esetben van idézve,⁴ arra kell gondolnunk, hogy a beszédek akkor keletkeztek, amikor a klasszikus írók még nem szorultak ki a prédikációkból. Ez az idő pedig mintha egybe esnék a XIII. század végével.

Támpontul szolgálhat az egyetemet jelölő latin szavak váltakozó használata. Ismeretes, hogy az egyetemet mint a tanítás legfőbb szervét és helyét a középkorban eleinte *studium*-mal jelölték és csak később lett közkeletű az *universitas* elnevezés. Beszédeink, bár csak egy ízben, felváltva és azonos értelemben használják mind a két szót: *Dominicus documentis artium sacrarum eruditus transivit ad studium sive universitatem* (62a). Denifle szerint az *universitas* szó már a XIII. században fölbukkan, de még a XIV. században is váltakozva használják mind a két szót.⁵ A pécsi egyetemre vonatkozó 1376. jan. 16-án kelt pápai bulla is vegyesen használja mind a két megjelölést.⁶ Ebből pedig az következik, hogy a beszédek nem íródtak olyan korán, amikor még a *studium* szó uralkodott, de nem is olyan későn, amikor az *universitas* már kiszorította a *studium*-ot. A vegyes használat a XIV. század első felére mutat.

Csak a teljesség kedvéért említjük meg azt az adatot, mely az építkezésre vonatkozik, ugyan de rajta keresztül tükrözi a beszédek keletkezésének idejét is: *Unde III. Reg. 5.: Fecit in templo, idest in Maria, fenestras obliquas, idest sensus et vires luminis capaces. Fenestra enim obliqua intus latior est, exterius strictius. Et talis fenestra est capax multi luminis* (145c).

A felhozott bizonyítékok tehát arról tanúskodnak, ha kizárólag a beszédek, azok tartalmát vesszük figyelembe, akkor a beszédek keletkezésének idejét a XIV. század első negyedére kell helyeznünk.

II. Ami a kompiláció idejét illeti.

A kompiláció idejének meghatározásában kénytelenek vagyunk kizárólag a gyűjtemény címére: *in studio generali Quinqueecclesiensi* hagyatkozni.

Igaz ugyan, hogy a jelzett cím igazmondásában kételkedni lehet, sőt a kétely ezúttal kötelező. A cím ugyanis nem a gyűjtemény elején áll, hanem a kezdő sorok fölött odaszorítva a szöveg tükre fölötti margóra. Elhelyezése tehát azt mutatja, hogy nem egykorú a szöveggel, hanem később toldották oda, de még mindig XV. századi írással. Fokozza a kételyt a Szt. Imre-napi beszéd fölé írt cím: *De sancto Hainricho imperatore*. Bár a szöveg tartalmánál fogva vonatkoztatható Henrik német császárra is, de a beszéd helye a gyűjteményben, Halottak napja (nov. 2.) és Szt. Márton napja (nov. 11.) között, mutatja, hogy a magyar királyfőről van szó, akinek az ünnepét az egyház mindig nov. 5-én ünnepelte. Ugyanerre kell következtetnünk a Szt. Erzsébetről szóló 3. beszédből, mely vissza utal a Szt. Imre-napi beszédre: *Ut dictum est plenius in sermone sancti Hainrici* (99b). A magyar Erzsébetről szólva jutott a kompilátor eszébe a magyar herceg. A Henrik-beszéd tehát a magyar Imréről vonatkozik és tévedett a nyilvánvalóan német címíró, amikor ezt a beszédet a német császár emlékének tartotta. De ez esetben joggal kérdezhetjük, amint a címíró tévedett Imre herceg személyében, mi biztosítja azt, hogy nem tévedett akkor is, amikor a gyűjtemény címét fölírta és az egészet Pécshez, illetve a pécsi egyetemhez kapcsolta? Maga a cím tehát egymagában nem lehet perdöntő.

Ha indokolt is a kétely, a cím szavahihetőségét mégsem lehet egyszerűen elvetni, mert több szempont amellel szól, hogy ezúttal a cím és a tény fedik egymást. Mert

1. Igaz ugyan, hogy a beszédek tartalma semmivel sem igazolja azok pécsi eredetét, de nem is cáfolja azt meg sehol.

2. A beszédek zöme feltűnően hasonlít az ún. egyetemi beszédekhez. Gábrriel Asztrik figyelmeztetésére⁷ a beszédek összehasonlítottuk több párizsi egyetemi beszéddel és azt láttuk, hogy kb. 40 beszéd kivételével a többi szerkezet, felépítés tekintetében rokon a párizsi beszédekkel.

Cicero	30
Horatius	26
Juvenalis	10
Lucanus	14
Ovidius	11

Persius	1
Plautus	1
Plinius	3
Salustius	4
Seneca	22

Statius	18
Terentius	4
Vergilius	23

⁴ Berelts in 13. Jahrhundert beegnet der Ausdruck *universitas* öfters in einer Satzverbindung, in der man bisher nur *studium* im Sinne von Lehr-anstalt gebrachte, z. B. *existens in universitate*. Dies hing damit zusammen, dass man schon früher *promiscue*, z. B. *Universitas Oxoniensis* mit *studium Oxoniense* angewendete ... Karl IV. gebrachte 1355. in einem und denselben Actenstücke in *studio Pragensi actu legere*, ja man findet bei ihm beide Ausdrücke schon identifiziert. DENIFLE: Die Entstehung der Universitäten des Mittelalters bis 1400. Berlin, 1885. 35.

⁵ KOLLER: *Historia episcopatus Quinqueecclesiensis*. III. 178.

⁷ GÁBRRIEL: Magyarországi Sándor mester a középkori Sorbonne tanára. Bp. 1941. 16. és Egy XIII. századi magyar klerikus párizsi egyetemi szentbeszédgyűjteménye. Bp. 1943. 10.

3. Perdöntő bizonyíték az igazmondás mellett az a körülmény, hogy a főcím nem a kódex elejére került, hanem Lirai Miklós *Postillái* után. Ez pedig annyit jelent, amikor a címet fölrakták, a címíró éles különbséget tudott tenni Lirai Miklós szövege és a pécsi beszédek között. Tehát volt konkrét oka, hogy a beszédeket Pécshez, a pécsi egyetemhez kapcsolja. Ha pedig a Szt. Imre-napi beszéd címének nyilvánvaló tévedéséből arra kellene következtetnünk, hogy a címeket német ember, esetleg Németországban biggyesztette a szövegek fölé, akkor is azt kellene mondanunk, hogy ez a körülmény csak fokozza a főcím szavahihetőségét, mert ez annyit jelentene, hogy a távoli címírónak is biztos tudomása volt a beszédek pécsi eredetéről.

Érvünk teljes értékeléséhez figyelembe kell vennünk még a következőket:

a) a kompilátor minden kétséget kizáróan dominikánus volt;

b) a dömések szívesen működtek közre egy-egy egyetem megszervezésénél. Ezt látjuk Bécsben,⁸ de még inkább Prágában, ahol IV. Károly császár kérésére az 1347. évi bolognai dömés nagykáptalan egy rendi studium generálét létesít a jelek szerint az ottani egyetem előkészítésére. Denuntiamus fratribus universis — írja az említett nagykáptalan — quod nos ad petitionem serenissimi principis et magnifici Caroli Regis Romanorum illustris assignamus et ponimus studium generale in conventu Pragensi de provincia Bohemie. Dicto autem conventui lectorem assignamus fratrem Johannem de Tambaco, magistrum in theologia in provincia Theutoniae.⁹

c) Beszédeink nem népi beszédek, de nem nőhettek ki a pécsi egyetem gyakorlatából sem, mert az egyetemnek nem volt hittudományi fakultása, így nem voltak teológiai magiszterei, akik e teológiai terminus technikusokkal telített beszédeket elkészítették és nem voltak hittudományi hallgatói, akik azokat értékelni tudták volna. Az talán mégsem hihető, hogy a jogi, vagy éppenséggel az orvosi fakultás hallgatóit le lehetett kötni ezekkel a beszédekkel. Tekintettel továbbá arra, hogy a 148. beszéd 50 szent között oszlik meg és így átlagban egy-egy ünnepre három beszéd esik, azt kell mondanunk, hogy a gyűjtemény több évre kiterjedő ciklust tart szem előtt. Alig hihető viszont, hogy ezt a ciklust nem szakították meg más tárgyakról szóló beszédekkel. Ez viszont annyit jelent, hogy a beszédek az egyetemnek olyan hosszú életét tükrözik, mely nincsarányban az egyetemről fölmaradt többi forrás mennyiségével és tartalmával.

d) De nem nőhettek ki e beszédek a pécsi dömések „studium particularé”-jából sem. Ez esetben elképzelhetetlen Aquinói Tamás teljes mellőzése.

E szempontok figyelembevételével a gyűjtemény keletkezésének idejét és körülményeit így gondoljuk rekonstruálni:

Amikor a pécsi dömések értesültek arról, hogy Nagy Lajos Pécssett egyetemet szándékozik szervezni, aminek írásos dokumentuma már 1360-ban Nagy Lajosnak a páduai herceghez intézett levelében jelentkezik,¹⁰ akkor valamelyik rendtag, visszaemlékezve a maga, esetleg párizsi egyetemi éveire, abban a föltevésben, hogy az egyetemnek lesz hittudományi fakultása, ahol az ilyen prédikációs gyűjteménynek nagy keletje lesz a teológus hallgatók között, hozzáfogott a gyűjtemény kialakításához. Párizsi magiszterek beszédei esetleg forrásul, de minden bizonnyal mintául szolgáltak, nem utasítva el más, itthon készült beszédeket sem. Arra nagyon vigyázott a kompilátor, hogy a többi pécsi szerzetesek és a tomizmus ellenzőinek érzékenységét meg ne sértse. Ezért ejtette el Aquinói Szt. Tamás ünnepét. Abban viszont saját önértetének megnyilvánulását látjuk, hogy mellőzte a főbb ferences szentek ünnepét is (Ásszisi Ferenc, Páduai Antal), a ferencesek által propagált Immaculata conceptio ünnepén kívül.

Készséggel elismerjük, hogy ez a rekonstrukció sok föltevésre és kevés konkrét adatra támaszkodik. De meggyőződésünk, hogy számba veszi a gyűjteményben feltáruló összes körülményeket.

III. Ami a kódexet illeti.

A mai kódex lényegében két tanulmányt tartalmaz: 1. Lirai Miklós *Postillái* a vasárnapi és nagybőjti evangéliumokhoz és 2. az ún. Pécsi beszédeket.

Nézetünk szerint a *Postillák* nem tartoznak az eredeti corpus-hoz, hanem azokat később csatolták a beszédek elé. Nem azért valljuk ezt, mintha az 1340-ben meghalt Lirai Miklós kommentárját nem lehetett volna már 1360–70 között Pécssett kivonatolni (mert a mai *Postillák* csak rövid kivonatok), hanem azért, mert teljesen más természetűek, mint a Pécsi beszédek. Ez utóbbiak ugyanis, ha sokszor talán asztalnál készített vázlatok, de valóságos beszédek műfaji értelemben. Ezzel szemben a *Postillákban* a beszéd szerkezetének, felépítésének semmi nyoma. Egyszerűen csak szómagyarázatok, melyek alig közelítik meg az összefüggőbb szöveg-magyarázatok szintjét: inkább csak ismétlik az evangéliumi szöveget, de alig viszik előbbre a szöveg értelmét. Nem meglepő, hogy Békefi sem vette figyelembe tanulmányában a *Postil-*

⁸ RENHOFFER FRIGYES: Die Augustiner Eremiten in Wien. Würzburg 1956. 96.

⁹ Monumenta Ord. Fratrum Praedicatorum Historica. Róma 1899. IV. köt. 319.

¹⁰ FRANCESCO MARIA COLLE: Storia scientifico-letteraria dello studio di Padova. Padova 1825. II. 146.

ldakat, bizonyára abban a meggyőződésben, hogy azok nem tartoznak a Pécsi beszédekhez és csak véletlenül kerültek az utóbbiak elé.

Mi is ezt a nézetet valljuk azzal a megjegyzéssel, hogy a *Postillák* nem tartoznak ugyan a beszédekhez, de hozzátartoznak a mai corpus teljességéhez, amennyiben ma pótolják a Pécsi beszédeknek ma hiányzó *De tempore* című, azaz a vasárnapi evangéliumokhoz készített szakaszát. Elképzelhetetlen ugyanis, hogy az a kompilátor, aki ilyen nagy szorgalommal és hozzáértéssel szerkesztette össze corpus-át, megfedkezett volna a leggyakorlatibb, szónokok és hallgatók által leginkább igényelt szakaszról, a vasárnapi beszédekről. A mai *Postillák* pótlásnak, szükségmegoldásnak látszanak: amikor a mai kódex elkészült, hiányzottak az eredeti *De tempore* beszédek, az új kompilátor kezébe már csak egy csonka példány került. Ennek pótlására nem nyúlhatott más, kész beszédeket tartalmazó gyűjteményhez, a szentekről (*De sanctis*) és egyes alkalmakról (*Sermones communes*) szóló beszédekkel rokon, egyetemi jellegű beszédek nem állottak rendelkezésére, ezért egészítette ki gyűjteményét Lirai Miklós *Postilláival*.

Hogy mikor csonkult meg az eredeti corpus, azt ma már nem tudjuk kideríteni. De hogy mikor íródott a mai kódex, arra talán fényt vethet a *Postillák* szakaszban két bejegyzés: a 106^a főlíon: Frater Simon da Cremona Ord. fratrū Heremitarum Sti Augustini, és a 110^a főlíon: abominatio, ein verlust, ein (következik egy áthúzott olvashatatlan német szó, majd) verlassenheit.

Ha e német szavú széljegyzethez hozzávesszük a *Pécsi beszédek* tömbjében (18^a főlíó) is található ma csonka német glosszát: wenn man ist nicht da és az Imre-napi beszéd fölötti német lelkületet tükröző címet: De sancto Hainrico imperatore, akkor szinte bizonyos, hogy ezek a glosszák már német földön kerültek a szövegbe. Másrészt Cremonai Simon emlegetése nem történhetett ennek halála, tehát 1415 előtt. Igaz ugyan, hogy ez a bejegyzés a kódex megírásától függetlenül, ennek elkészülte után is kerülhetett a szövegbe, mivel azonban a szöveg és a bejegyzés írása között nincs olyan nagy eltérés, azt gondoljuk, hogy a kódex sem készülhetett 1415 előtt. Tekintettel továbbá arra, hogy szakértő paleografusok szerint a lapszéli bejegyzések is XV. századi írásmóddal vannak rögzítve, azt kell mondanunk, hogy a kódex 1415 és 1500 között jött létre.

Az előadottak alapján a következő megállapításokat tesszük:

1. A *Pécsi beszédek* a XIV. század első feléből valók. Érv: az általuk idézett auktorok mind korábbiak és a beszédek a XIV. század első negyedébe beilleszthető utalásokat tartalmaznak.

2. A beszédek összeszerkesztése a pécsi egyetem szervezése előtt vagy annak első éveiben történt, de tekintettel az alapítandó egyetemre, tehát 1360–70 között. Érv: a beszédek címe és az egyetemi beszédekkel rokon jelleg.

3. A mai kódex 1415 után íródott egy csonka példány nyomán Németországban. Érv: német nyelvű glosszák, Cremonai Simon említése és a beszédekkel ellentétes természetű *Postillák* hozzákapcsolása a *Pécsi beszédek* elé.

4. A széljegyzetek a kódex megírása után, de még a XV. században kerültek a szövegbe. Érv: a magyar glosszák teljes hiánya, a német széljegyzetek XV. századra valló írása.

Petrovich Ede

A huszita biblia és állítólagos patarén elemei

A legelső magyar bibliafordítás újszövetségi része, a *Müncheni-kódex*, az idén 500 éves. Ez a ritka jubileum újra odafordítja figyelmünket a nagy vállalkozás felé, amelynek eredete körül több évtizeden át folyt a harc anélkül, hogy minden részletében megnyugtató eredményt hozott volna. Mészöly Gedeon huszita, Timár Kálmán premontrei, Gálos Rezső bencés eredetét vitatta, míg Kardos Tibor patarén-huszita eretnekség nyomait olvasta ki belőle.¹ Kardos megoldásának filológiai módszereivel szemben már eddig is merültek fel komoly kételyek,² miként más, huszita vonatkozású tanulmányaival kapcsolatban is. Filológiai pontatlanság tekintetében utalhatunk A magyarországi humanizmus kora (Bp. 1955.) c. művére, ahol közli a híres Mátyás Gradualé szép iniciáléját a pünkösd utáni 20. vasárnap introitusához és a képhez fűzött magyarázatában a felirattal szereplő három nyíl közül a középső feliratát így olvassa: „furor populi”. Ezen az alapon aztán a népi felkelések, huszita háborúk szimbolikus ábrázolásának tartja a képet.³ Azonban a felirat helyes olvasása nem „furor populi”, hanem „furor

¹ KARDOS TIBOR: A Huszita Biblia keletkezése. MTA I. OK 1953. 127–177. Timár és Gálos cikkeiről ugyanitt a 128. lapon, továbbá: Mészöly Gedeon: Legrégibb bibliafordítóinkról. MNY 1917. 35–44., 71–83.

² KÁROLY SÁNDOR: Első bibliafordításunk szellemi szava. MNY 1955. 303–311.

³ KARDOS TIBOR: A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955. 407.

principis”, ami lényeges különbség. Ráadásul a képet közli *A magyarországi corvinák* (Bp. 1962.) címmel kiadott diszmunka is, mely nemcsak átveszi Kardos téves magyarázatát, de bizonyos fokokig még tovább is fejleszti azt.⁴ Elégséges okunk van tehát arra, hogy a kérdés tisztázása érdekében vizsgálat alá vegyük a *Huszita Bibliáról* írott tanulmányának alappilléreit, gazdagítva és továbbfejlesztve Károly Sándor értékes kritikai észrevételeit.⁵ Emellett a *Huszita Biblia* más, régóta vitatott problémáinak a megoldásához is igyekszünk hozzájárulni.

A *Müncheni-kódex naptára*. Már pusztán a Gálos Rezső által felhozott érvek is a naptár bencés eredetére konkludálnak. Az újabban felmerült adatok szinte kétséget kizáró módon ugyancsak erre utalnak. Radó Polikárp 1944-ben ismertette az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban őrzött ún. Miskolczi László-féle misszálét és közzétette naptárát.⁶ Ez a misszálé és naptára nemcsak hogy feltétlenül bencés eredetű, hanem, mivel 1398-ban íródott, korban sem sok választja el a Müncheni-kódex naptárától, így valóban a legalkalmasabb tanú — meg-
hőzzá hazai tanú, ami Gálosnak hiányzott — a bencés eredet szempontjából. Ebben nemcsak a Gálos által legfeltűnőbb bencés sajátjának megjelölt szentek ünnepei egyeznek, hanem még az apróbb adatok is: február 8. itt is Pál püspök, február 11. Desiderius püspök, március 17. Gertrud szűz, május 26. Ágoston püspök (itt is piros betűkkel!), július 7. Villebald, július 9. Kilián. Egyezik az is, hogy Szent Benedek nyári ünnepe, július 11-én, mindkettőben csak fekete betűs, viszont eltérés, hogy a Miskolczi-misszáléban nyolcada is van, a Müncheni-kódexben nincs. Ez az eltérés azonban könnyen megmagyarázható abból a tényből, hogy a miskolczi a garamszentbenedeki apátság számára készült, tehát Szent Benedek ott egyben helyi patrónus is volt.⁷ Különböz is, a *Müncheni-kódex* naptára egyéb oktavákban sem következetes. Feltűnő egyezés még: Pádúai Szent Antal június 13-án mindkettőben piros betűs. A legfontosabb megegyezés pedig: fény derül a rejtélyes, október 11-én szereplő Edelburgius szűzre.

Knauz szerint hazai naptáraink közül csak az egyetlen *Müncheni-kódex* ismeri.⁸ S most itt a másik, az egri misszálé, melyben Elburga néven szerepel, de kétségkívül azonos a Müncheni-kódex Edelburgius-ával. Ez az adat más szempontból, is nagyon fontos. Fest Sándor főleg két angol névre, Edilburgára és Eduardra, valamint két kisebb fontosságú, más kódexeinkben elő nem forduló névre támaszkodva, a Moldvába menekült Peter Payne-nak, más néven Petrus Anglicusnak, a nemzeti nyelvű bibliafordítások szöszlőjének befolyását bizonygatja a *Müncheni-kódexre*.⁹ Az a tény azonban, hogy e két név mindegyike előfordul hazai naptárainkban is — Edilburga itt a Miskolczi-misszáléban, Eduard pedig egy XIV. századi domonkos misszáléban¹⁰ —, óvatosságra int bennünket ebben a kérdésben. Nem szükséges elmennünk Petrus Anglicusig, mikor most már hazai előzményünk is van. Sőt, Fest kisebb jelentőségű nevei közül pl. Lucius püspök is előfordul éppen a Miskolczi-misszáléban a megfelelő napon, december 3-án, mint Lucius pápa; ezenkívül is még két másik magyarhoni eredetű naptárban is találkozunk vele. Az egyikben, mint püspökkel, a másikban mint hitvallóval.¹¹ S mind a két kódex korábbi a *Müncheni-kódex*nél!

Az *Apor-kódex zsolttárbeosztása*. A kódex beosztása semmiképp sem felel meg a bencések által használt monasztikus breviáriumnak, de megfelelhet a premontreiekének. Röviden felvázoljuk a két eltérő zsolttárbeosztási rendszert, illetve annak az *Apor-kódex* szempontjából kritikus pontjait: a matutinumok kezdő zsolttárait és a 118. zsolttár beosztását. A Szent Benedek Reguláját követő, ún. monasztikus breviárium rendje: 1. vasárnapi matutinum: 20. zsolttár; — 2. hétfői m.: 32. zsolttár; — 3. keddi m.: 45. zsolttár; — 4. szerdai m.: 59. zsolttár; — 5. csütörtöki m.: 73. zsolttár; — 6. pénteki m.: 85. zsolttár. — 7. szombati m.: 101. zsolttár. — A 118. zsolttár pedig 8 versenként van elosztva. Ezt használták a bencések, ciszterciek és a karthauziak.

A másik beosztást követték a többi szerzetek, tehát többek között a ferencesek, domonkosok, premontreiek, pálosok és az egyházmegyei papság. Ennek kritikus pontjai:¹² 1. vasárnapi matutinum: 1. zsolttár; — 2. hétfői m.: 26. zsolttár; — 3. keddi m.: 38. zsolttár; — 4. szerdai m.: 52. zsolttár; — 5. csütörtöki m.: 68. zsolttár; — 6. pénteki m.: 80. zsolttár; — 7. szombati m.: 97. zsolttár. — A 118. zsolttár itt 16 versenként nyert szétosztást.

⁴ A magyarországi corvinák. Összeállította és a tanulmányt írta: BERKOVITS ILONA. Bp., 1962. 73. és 105.

⁵ KÁROLY SÁNDOR: A huszita mozgalom és a magyar írásbeliség. Tanulmányok a csehszlovák—magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Bp. 1965. 73—92.

⁶ RADÓ, P.: Libri liturgici manu scripti bibliothecarum Hungariae. Budapestini 1947. 114—118.

⁷ VÖ. SZIGETI KILIÁN: A Szelepcsényi-kódex. MKSz 1961. 363—369.

⁸ KNAUZ NÁNDOR: Kortan. Bp. 1876. 179.

⁹ FEST SÁNDOR: Adalékok az első magyar bibliafordítás kérdéséhez. Studies in English Philology. Bp. 1937. (vol. II.) 24—41.

¹⁰ RADÓ: I. m. 120. — Clmae 318.

¹¹ RADÓ: I. m. 75. és 109. — Clmae 395. és 91.

¹² VÖ. RADÓ: I. m. 22.

Csak egy pillantás az Apor-kódexbe és rögtön látjuk, hogy ezt az utóbbi rendszert követi. „Éji vigyázat”, azaz matutinum kezdetének vannak megjelölve a 68. és 97. zsoltárok. A többiek is bizonyára jelölve voltak, de kódexünkben sajnos hiányzanak ezek a zsoltárok. A 118. zsoltár is 16-os szakaszokra van elosztva. Hogy azután miképpen került össze egy bencés eredetű naptár nem bencés jellegű — akár premontrei, akár más — zsoltárelosztással, azt többféleképpen el lehet képzelni. Ezeket itt felsorolni nem tartjuk szükségesnek.

Itt kívánnak hangsúlyozni még azt is, hogy amikor breviáriumi zsoltárszerkezetet és naptárt emlegetünk, semmiképp sem akarunk ebből a huszita fordítás ellen érvet kovácsolni. Hogy ez mennyire lehetetlen álláspont volna, azt Kardos Tibor is hosszasan bizonygatja. Mi is hozunk két bizonyítékot, konkrétabbakat az övéinél.

1. Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár őrzi az ún. Dankó-féle antifonáriumot. Ez egy teljesen ortodox liturgikus könyv, a szentek megfelelő szövegeivel, de az első kéz, tehát a könyv nagyobbik részének írója függelékként az 501–511 lapon külön antifonát írt be „Johannis Hus ceterorumque martirum” tiszteletére.¹³ Ugyancsak huszita jellegű a Husz-officium után következő cseh nyelvű, dallammal ellátott zsoltár is: nem más, mint a nagypénteki szertartásnak huszita változata. Ők ugyanis a nagypénteki szertartásban nem adoratio crucis-t végeztek, hanem a kereszt helyett Krisztus teste előtt, az Oltáriszentség előtt végezték a szertartást. Ennek a szövegét bírjuk a cseh nyelvű betoldásban.¹⁴ Tehát van huszita eredetű és használatú liturgikus könyvünk, amelyben a szentek tisztelete épp úgy megtalálható, mint a *Müncheni-kódex* naptárában.

2. Mivel Kardos felveti a patarén eredetet, patarén származású szöveget is idézünk bizonyossággal: az ún. Hval-kéziratot, mely nemcsak az *Újszövetséget* tartalmazza, mint Kardos Tibor írja, hanem a tizparancsolatot és a zsoltároskönyvet is. Ennek genezisééről röviden annyit, hogy Hervoja spalatói herceg megbízta Hval „főkeresztényt” a biblia fordításával. Ez el is készült 1404-ben. De álljunk meg egy pillanatra a megbízó, Hervoja személyénél. Nápolyi László, a Zsigmond király elleni trónkövetelő tette meg a közismerten patarén eretnek Hervoja vajdát Spalato hercegévé. Mint egy katolikus város hercege, Hervoja két vallást szolgált. Lelkében bogumil maradt, de szükségből a katolikust játszotta. A magyar királynőhöz 1413-ban írt levelében előbbi vallását tüntetőleg „gonosz eltévelyedésnek és pogány rítusnak” mondta. Misszálet is íratott magának; ez nincs datálva, de nyilván hercegi kinevezése, 1403 után készült, „a római egyház törvénye szerint”, — ahogy maga a könyv kijelenti. A szentek képeivel van szépen illuminálva, Hervoja mint Szent György ül lován, kezében dárda. A szintén patarénus Hval neki ajánlotta az 1404-ben elkészült bibliafordítást, amelyről most szó lesz.¹⁵ Hval a zsoltárok fordításánál tulajdonképpen szintén breviáriumot fordít, mert mindegyik zsoltár után — csekély kivétellel — ott van a Gloria, természetesen bosnyák nyelven. Sőt ott vannak a zsoltárok után a Canticumok is, mint az Apor-kódexben. Ezek azonban nem mindenben egyeznek az Apor-kódexével, mivel Hval nem a nyugati, hanem a keleti, görög használatot követi.¹⁶ Tehát: a breviárium-szerkezetet semmiképp sem lehet felhozni a huszita-patarén eredet ellen.

Az *őszövetségi* könyvek sorrendje a *Bécsi-kódexben*. A *Vulgata* mai rendjével nem teljesen egyező sorrend szolgáltatta az okot egyrészt arra a felfogásra, hogy liturgikus használatra szánt válogatással van dolgunk, másrészt annak feltételezésére, hogy husziták számára készült összeállítás. Kérdés azonban, hogy a középkorban használatos szentírásokban mindig a *Vulgata* mai rendjét tartották-e.

Biztos, hogy nem. A Pannonhalmi Főkönyvtár XIII. századi teljes szentíráskódexében¹⁷ ez a könyvek sorrendje: Genesis, Exodus, Leviticus, Numeri, Deuteronomium, Josue, Judicum, Ruth, Regum, Paralipomenon, Psalterium, Parabola, Ecclesiastes, Canticum, Sapientiae, Ecclesiasticus, Job, Thobias, Judith, Hester, Machabaeorum, Baruch, Isaias, Jeremias, Ezechiél, Daniel, *kispróféták*. A megjelöltek ugyanilyen sorrendben következnek a Bécsi-kódexben. Nem kell tehát liturgikus célra történő összeállítást feltételeznünk, egyszerűen végigmentek a *Biblián* és a tetszetős részeket, a sorrend meghagyásával „kiemelték”. De hogy ez a válogatás huszita szempontok szerint lenne, azaz, mint Kardos írja: „A patarén-huszita vezetők önmagukra ismertek a próféták alakjában, akik biztatták és bátorították a népet

¹³ RADÓ, P.: Esztergomi könyvtárak liturgikus kéziratai. A pannonhalmi főapátsági Szt. Gellért főiskola évk. 1940/41. Pannonhalmi, 1941. 86–142.

¹⁴ FRANCISCUS FISER, a litomericei múzeum munkatársának szíves közlése. Radó Polikárp huszita áldoztatási szertartásnak gondolta.

¹⁵ A Hval-kéziratot hosszas kutatás után sikerült felfedeznem a bolognai egyetemi könyvtárban. Jelzete: 3575^B. Két kolumnás, 170 × 107 cm méretű hártakódex, 359 levél. Egyben magyar nyelvművek is, mert Hervoja megszólítása: „Uram Hervoja...” Az „uram” szóban a régi bizánci megszólítás él tovább.

¹⁶ BAUMER, S.: Geschichte der Breviers. Freiburg im Br. 1895. 125 l.

¹⁷ Jelzete: 118 I 42.

üldözés idején, akik 'forbátlatot' ígértek Jeruzsálem lerombolásáért, a Makkabeusok alakjában, akiket semmi el nem tántoríthatott meggyőződésüktől; a táborita, pikard és patarén csoportok harcos asszonyai Judit, Eszter, Rut alakjában láttak példaképet,¹⁸ — mindezt nem bizonyítja semmi sem. Egy női kolostor részére éppoly eszményképek voltak a hős Judit, Eszter, Rut, vagy a Makkabeusok anyja, a kispóféták pedig messiási, de különösen eszkatologikus jellegükkel fogva — „forbátlás” — éppoly sokatmondóak voltak egy középkor végi női közösség számára.

De más bizonyítékunk is van. Denis írja,¹⁹ hogy a középkor végi csehországi eredetű biblia a *János-evangélium* prologusának ismert helyén, „habitavit in nobis”, „habitabit”-ot írnak. Az említett pannonhalmi kódex is ilyen. A *Müncheni-kódex* magyar fordítója is ilyen szöveget tolmácsol, nem használ múlt időt, pedig kínos gondossággal fordítja mindig az igealakokat. Ugyancsak „appropinquavit regnum coelorum” helyett „appropinquabit” áll a latin kódexben, s a fordító is ennek megfelelően fordít. Hasonlóképpen középkori változat Márk 2, 1-ben: „post dies octo”, ahol az octo ma nem szerepel a *Vulgatában*, de a *Müncheni-kódex* még így fordítja: „beméne nyolcad nap után”. Persze, hogy csehországi eredetű bibliát emlegetünk, az önmagában még nem hozható összefüggésbe a huszitizmussal, hiszen a szóban forgó pannonhalmi biblia kétségtelenül a XIII. századból való.

„Szent Szellet.” A bibliafordítás „patarén” jellege mellett első és legfőbb érvként Kardos a „szellet” és a „lélek” szó használatát említi. Hogy érvélese egy kis ellenőrzés után máris nem állja meg a helyét, azt már Károly Sándor kimutatta.²⁰ Konklúziójához csatlakozva mindössze két megjegyzéssel szeretnénk tovább szélesíteni megállapításait. Kardos alaptétele az, hogy ha a fordító a latin spiritus kifejezést nem a szellet szóval, hanem a lélekkel adja vissza, az patarén szellemben történt módosítás, mert ott a spiritus nem a tökéletes isteni szellem, hanem a tökéletlen, vegetatív lélek, azaz anima értelemben áll.

Arról azonban megfeledkezik, hogy az anima is jónéhány helyen áll a *Szentírásban* tökéletes isteni szellem, tehát spiritus értelemben, mégsem fordítja sohasem szellellettel. Egyébként is Kardos olyan szubtilis teológiai eszmélkedéseket olvas bele a fordításba, amelyekre szerintünk képtelenek voltak azok a fordítók, akiknek egyszerű, naiv szemléletmódja közismert s amit épp maga Kardos is sok példával bizonyított egyik régebbi tanulmányában.²¹

A *János-evangélium* „megcsonkított” prologusa. Kardos szövegkritikai megállapítása szerint a *János-evangélium* prologusában „erőteljes szövegcsontkitásokat találunk. Ez ugyanis — fejtegeti — nagyon kritikus szövegrész volt, mert a patarénoknál a consolamentum szertartásának középpontjában állt. Avatásnál az avatandó fejére helyezték az evangéliumot könyvet a *János-prologus*nál kinyitva, és felolvasták az első tizenhét verset. Így ez önálló szertartási szöveg is volt.” Kardos a továbbiakban felismerni véli, hogy ebben a kritikus szövegrészben a patarén fordító két szövegcsontkitást hajtott végre. Az első csontkitás az istenfiúságból zárja ki a katolikusokat. A *Vulgata* szerint ugyanis Jézus hatalmat adott rá, hogy istenfiaik lehessenek azok, akik befogadták őt és akik hittek nevében. A katarok szerint azonban a katolikusoknak csak az ajkukon van Jézus, de be nem fogadták, ezért a patarén fordító ezt az utóbbi kitért elhagyta. A második szövegcsontkitás során — mutat rá Kardos — teljes másfél sort hagy ki a fordító. Itt Keresztelő János különleges hivatásáról van szó. A *Vulgata* szerint azért küldetett, „hogy általa higgyen mindenki. Ő maga nem volt fény, de jött, hogy tanúságot tegyen a fényről.” Kardos szerint „ezt a szövegrészt a patarén fordító azért hagyta el, mert a szigorú katar tanítás szerint Keresztelő János ördögi lény volt... Az így megmaradt szöveget kétféleképpen lehetett érteni. A Jánost eresztő isten lehetett rossz isten is, mint a szigorú dualisták tartották, de lehetett jó is, mert a mérsékelt dualisták egy csoportja és az egyeztetők egy csoportja már nem tagadta Keresztelő János isteni küldetését. Azonban a *Vulgata* teljes szövege kizárta volna a szigorú dualisták magyarázatát, annyira erőteljesen hangsúlyozza Keresztelő János küldetését.”²²

a) Az első kihagyással baj van. Nem látunk ugyanis kényszerítő kapcsolatot a katolikusok és „akik hittek nevében” kifejezés között, még akkor sem, ha rossz katolikusokra gondolunk. Mások is hittek az Ő nevében, pl. az ortodoxok, de maguk a patarénok is, és nyilván közöttük is voltak olyanok, akiknek élete nem felelt meg ennek a hitnek. Kardos tanulmányának jegyzetében a csatolt idézet csak a katolikus papokra vonatkozik (szerinte is): „vocant phariseos et falsos prophetas, qui dicunt et non faciunt.” Sem hitről, sem a katolikusokról általában, nincs itt szó. És ami szintén nem hagyható említés nélkül: Kardos ezúttal sem hivatkozik pontosan a Szentírára. Ott nem az áll, „hogy istenfiaik lehessenek azok, akik

¹⁸ KARDOS TIBOR: A Huszita Biblia keletkezése. MTA I. OK 1953. 164.

¹⁹ DENIS, M.: Codices manuscripti theologici bibl. Pal. Vindobonensis. Vindobonae 1793. Vol. I. Pars I. 34.

²⁰ KÁROLY SÁNDOR: Első bibliafordításunk szellet szava. MNy 1955. 303—311.

²¹ KARDOS TIBOR: A laikus mozgalom magyar bibliája. Minerva 1931. 52—81. — Pl. 70. l.

²² KARDOS TIBOR: A Huszita Biblia keletkezése. MTA I. OK 1953. 145.

befogadták őt és akik hittek nevében", hanem: akik befogadták őt, azaz, akik hittek az ő nevében, tehát „quotquot autem receperunt eum, dedit eis potestatem filios Dei fieri, his, qui credunt in nomine eius.”

Ami a másik kihagyást illeti, csupán megjegyezni szeretnénk, hogy szerintünk a Keresztelő Jánossal kapcsolatos szövegkihagyás nem a szigorú dualistáknak tett engedmény. A kihagyott szövegrész: „Ő maga nem volt fény” inkább a szigorú, Keresztelő Jánost elvető nézet alapja lehetett. Semmi értelme, hogy ezt kihagyja azok előtt, akik úgyis ezt vallották. Egyszerűbb és ésszerűbb lett volna kihagyni azt, hogy „fuit homo missus a Deo”.

b) Fel kell hívunk a figyelmet arra is, hogy a prologusban nemcsak ez a két kihagyás található, hanem még egy másik is. A 20. versben eredetileg ez áll: „és megvallá, és nem tagadá, és megvallá”. Kódexünkben a második „megvallá” elmaradt. Ha következetesek vagyunk, akkor az előbbi kihagyások patarén magyarázatának példájára ezt a kihagyást is patarén módra kell magyaráznunk. Vagy mindet, vagy egyet se. Azonban nyilván semmiféle patarén magyarázási szándék nem játszott közbe ennél a kihagyásnál sem, meg a másiknál sem, hanem egy egyszerű lélektani tényező: vagy a fordító, vagy a másoló (mert semmi sem bizonyítja, hogy minden a fordító számlájára írandó!), az ismétlődő, azonos szövegrészeket, szavakat, elnézte mind a három esetben. A Keresztelő Jánosnál előforduló passzusban kétszer ismétlődik: „ut testimonium perhiberet de lumine”, az első leírása után mindjárt a másodikra tévedt és ott folytatta, kihagyván az inkriminált részt. A másik „szövegsonkitásnál” az ismétlődő „qui” kötőszó okozta a zavart. A „megvallá” esetében nincs szükség magyarázatra. Erre a jelenségre különben már Károly Sándor is felhívta a figyelmet, bőséges példatárral dokumentálva véleményét. Szaporíthatnánk számukat tovább is, pl. a *János-evangélium* 4. fejezetében szintén van két kihagyás, de megelőgszünk egy százszázalékos eset felemlítésével. Ugyancsak *János evangéliumának* 19. fejezetében a szolgáló és Péter ismert jelenetében olvashatjuk az evangélista összekötő mondatát: „Mondá ő neki Péter:”, de hogy mit mondott, az már nem olvasható.

c) Harmadik és talán legfontosabb érvenket más patarén fordításokhoz való hasonlításból vesszük. Több lehetőségünk is van. Az egyik az ún. Hval-kézirat.

Érvelésünk másik forrása egy korábbi, XIII. századból származó fordítás, a harmadik az ehhez a fordításhoz kapcsolódó rituálé.²³ Ebben a rituálében található az a beavatási szertartás, amire Kardos is hivatkozik. Mellékesen mindjárt meg is jegyezzük, hogy Kardos e rituáléval kapcsolatban elképzelte azt a tévedést, hogy szerinte két rituálé maradt ránk a kataroktól, az „egyik Ausztriában a XIV. századból, a másik Franciaországban egy fél századdal korábban”,²⁴ pedig hát ez a két rituálé egy és ugyanaz. Clédat kiadta a bibliafordítást az utána következő rituáléval együtt, Cunitz meg majd félszázaddal előbb, biblia nélkül az utóbbit, külön. Az történt, hogy Kardos ez utóbbit nézte osztrák eredetűnek, holott ugyanaz, mint a Clédat által függelékként publikált provençai rituálé.

Tehát három összehasonlítási alapunk van. Az eredmény: egyik sem tud szövegkihagyásról, mindegyik pontosan, kihagyás nélkül fordítja az eredetit, ill. a rituálé latinul hozza a szöveget. De mindegyikben van egy változtatás, ami az eretnek fordítások tudományos irodalma szerint fontos patarén jellegzetesség. A János-prologusnak ezt az ismert helyét: „illuminat omnem hominem”, a rituálé így hozza: „illuminat bonum hominem”. Nyilvánvaló a dualista értelmezés: csak a jó embereket világítja meg. A Hval-kézirat jellegzetes változtatása pedig szintén a János-prologus 14. és 18. versében szereplő unigenitus kifejezéssel kapcsolatos. A dualisták szerint Istennek két „fia” volt, Krisztus és az ördög. Tehát a patarén fordítások, a Hval-kézirat is, az unigenitust egy olyan kétértelmű kifejezéssel (inocedy) adják vissza, amely ilyen értelemben is felfogható. Kifelé egyszerűltnek érthető, de befelé ők maguk másként értették.²⁵ E két változtatásról, mint fontos patarén jellegzetességről azonban mit sem tud a *Müncheni-kódex*. Sőt, mintha a katolikus tanítás erőteljes hangsúlyozását hallanánk fordításában: „egyetlen egy született”! Summa summarum: a *János-prologus kihagyásait* nem minősíthetjük patarén sajátágnak.

Egy „patarén” fordítási sajátág. Kardos harmadik érve ahhoz kapcsolódik, „amire a feudalizmus váltig hivatkozott a néppel szemben: ahhoz a hírhedt kitételhez, mely szerint: 'ha valaki arcul üt, tartsd oda másik orcádat is, ha valaki el akarja venni felső ruhádat, add oda neki az alsót is'” (Lukács, VI. 29.). A fordító kihagyja a felső ruhára vonatkozó részt, és csak annyit mond: ki elveszi tenéked szoknyádat, ne akarjad megtiltanod. Ugyanis a katarok

²³ Kiadta együtt: CLÉDAT, L.: Le Nouveau Testament traduit au XIIIe siècle en langue provençale sulvi d'un rituel cathare... Paris 1887.

²⁴ KARDOS: I. m. 150.

²⁵ CUNITZ: Beiträge zu den theol. Wissenschaften. (T. IV.) Jena 1852.

²⁶ SOLOVJEV, A. V.: La doctrine de l'église de Bosnie. Bulletin de l'Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres, 5e Série. Tome XXXIV. 1948. 481–534.

a bűnös testet, melynek bőrtönébe van zárva a lélek, szimbolikusan tunicának nevezték, s a román nyelvekben gonelle-re, vagy gonn-ra fordították. Ennek felelt meg pontosan a szoknya kifejezés. A fordító ezáltal teljesen átalakította a szöveg értelmét, a bűnös testet gyűlölt patarén szellemben.²⁷

Először is, Kardos ismét elköveti azt a hibát, hogy interpretálásaihoz nem pontosan idézi a *Szentírást*. Lukács VI. 29. ugyanis valójában így hangzik: „ab eo, qui aufert tibi vestimentum, etiam tunicam noli prohibere”, azaz „aki felső ruhádát elveszi, az alsót se tagadd meg tőle”. Ha úgy volna, ahogyan ő idézi, valóban szövegcsontkitást követne el a fordító, így azonban ezt is az egyszerű feledékenység számlájára írandó kihagyások közé kell sorolnunk: egyik ruhadarabról a másikra tévedt tekintete. Hogy ez mennyire, így van, az is bizonyítja, hogy ez a hely a rituálé avatási szertartásában is szerepel (Kardos is hivatkozik rá a jegyzetben), de teljesen szentírási értelemben (tehát a tunica nem a test szimbóluma) és változtatás nélkül: „qui li tolra la gonela que li laisse lo mante.” (Ebből az is kitűnik, hogy nem a tunica van gonela-val fordítva, hanem a vestimentum!) Igaz, hogy szerepel az avatási szertartásban a tunica a test szimbólumaként is, egy másik szentírási hellyel idézve (Jud. 23.): „Azíratz aicela gonela solada, la quals es carnals”, azaz latin megfelelője: „odientes et eam, quae carnalis est, maculatam tunicam”.

Τελεῖωσις. Kardos negyedik érve, hogy a *Huszita Biblia* fordítása „feltűnően sokszor használja a consolamentum görög elnevezésének, a »beteljesülésnek« (*τελεῖωσις*) fogalmát, amely egyébként megfelel a felavatottak latin és német nevének is (perfectus, Vollkommene). Ezt a »beteljesülést« magyarra »megtökéllet«, megtökélleni szavakkal fordítja. Ez ott válik érdekessé, amikor egy olyan kifejezést ad vissza az értelemben, mint a confortare ige, melynek jelentése voltaképpen »erősíteni, bátorítani«. Viszont a confortare olaszul nem ezt jelenti, hanem elsősorban a vigasztalást, vagyis a consolamentumot. Később látni fogjuk, hogy a fordítóknak egyébként is közük volt a messze kisugárzó olasz katarizmusához. Nyilván olasz-katar használat ismeretében hajlították el a fordítás értelmezését”.²⁸

Szerintünk semmi különlegességet sem kell abban látnunk, ha a *perfectus* és *beteljesülés*, *végrehajtás* fogalomkörbe tartozó kifejezéseket *megtökéllet*, *megtökélleni* formában adja vissza a fordító — hiszen az a jelentésük! A *Jókai-kódex* is gyakran használja a kifejezést hasonló értelemben. Pl. a *Nyelvemléktár* VII. kötetében a 3. lapon (tehát a kódex 5–6. oldalán) háromszor is találkozunk vele: 1. „melyet ő nem tehet vala, hogy az isten megtekélléné...”; 2. „mél-tolja nékünk jókellemetességet mutatnia: miképen (azt kelljen) megtekéllénünk...”; 3. „Men els tekéld meg azokat, kiket hallottál...” A 49. lapon ilyen formában: „meghala jószágoknak tekélliben”. Kár, hogy Kardos nem idéz szentírási helyeket ezzel kapcsolatban és csak általában beszél. Ami az egy idézett helyet, a confortare fordítását illeti, az sem szerencsés. Ugyanis a confortare szokásos fordítási módja bibliafordításunkban »megbátorítani, megbátorodni». Pl. Dániel, 10, 18.: confortavit me, »megbátoreitál engemet»; Lukács, 2, 40.: confortabatur plenus sapientia, »megbátoroltatik vala tellyes bölcseséggel”. Ellenben confirmare fordítása: »megtökélleni»! Pl. a *Bécsi-kódex*ben Judith 13, 7.: confirma me Domine, »tökéllj meg engemet Uram»; az *Apor-kódex*ben Zsolt. 111, 8.: confirmatum est cor eius, »megtökélltetett őszívő»; és a *Müncheni-kódex*ben Márk 16, 20.: Domino cooperante et sermone confirmante, »úr egyembe művelkedvén és beszédekét megtökéllvén”. Tehát ha a fordító egy alkalommal a confortare igéhez is átveszi a megtökélleni jelentést, az nem annyira olaszos hatásnak tekintendő, hanem sokkal inkább az azonos jelentésű confirmare átsugárzásának. Az olaszos hatásra különben még visszatérünk.

A *Márk-prológus*. Kardos szerint a *Márk evangéliuma* elé függesztett ún. monarchianus prológus, vagyis előszó, tulajdonképpen önéletrajz. „Márk evangélista életét tárgyalja röviden, amely pontosan megfelel a magyar bibliafordító papdeákok élettörténetének... olyan kifejezések vannak beiktatva, amelyek patarén gyakorlatra mutatnak és megváltoztatják a prológus értelmét. A fordító betoldja a prológus elejére, hogy Márk „Istentől választott” ember volt, ugyanakkor amikor az eredetiben ez nem szerepelt. Később az eredeti azt hangsúlyozta, hogy a levita Márk, bár megcsontkította ujját, nem vesztette el származásának korábbi érdemét. Az eredeti a testi származást húzza alá, a magyar fordítás az eleve kiválasztást, mert a patarén tanítás szerint a testi származás bűnös, csak a lelkileg »kiválasztottak» (electi) válhattak felavatás útján »tökéletesekké» (perfecti). Az eredetiben csak arról van szó, hogy nem vesztette el érdemét. Itt arról, hogy »megtökéllj őtet az Isten”.²⁹

Először is, hogy a prológus önéletrajz, pláne az a kitétel, hogy a fordító püspök szeretett volna lenni,³⁰ csak feltevés, semmivel sem tudjuk bizonyítani. Az pedig, hogy a fordító a

²⁷ KARDOS: i. m. 142.

²⁸ KARDOS: i. m. 142–143.

²⁹ KARDOS: i. m. 143.

³⁰ KARDOS: A laikus mozgalom magyar bibliája. Minerva 1931. 69.

prológus elejére *betoldja* az „istentől választott” kifejezést, egyszerűen tévedés. Az általunk átnézett minden latin eredetiben ott találjuk: „Marcus evangelista *Dei electus* et Petri in baptismo filius . . .” Hol van itt a „betoldás”? Az sem áll, hogy az eredeti a testi származást húzza alá, a magyar fordítás pedig az eleve kiválasztást, mert a magyarban is benne van, hogy „test szerént levita”, és a latin eredetiben is olvasható az eleve kiválasztás: „fidei praedestinata electio”.

A prológus második fele viszont nem fordítás, hanem csak rövidített átdolgozása az eredetinek, ezért semmi különöset nem kell látnunk abban sem, hogy a csonkaság kiegészítését, azaz tökéletessé tevését a másutt is (pl. *Jókai-kódex* stb.), „népszerű” *megdöklenni* igével adja vissza. Márk evangélistának prológussal való kiemelése különben sem patarén sajátosság. Solovjev szerint³¹ a patarének Szent Jánost szokták kiemelni, pl. a *Nikolja-evangélium* csak nála teszi ki a „szent” jelzőt s külön jelzővel is illeti: „János, a teológus”. János kiemelésére az *Apokalipszt* is rögtön evangéliuma után szokták hozni. Mindennek a *Müncheni-kódexben* nyoma sincs. Szerintünk nem is patarén elgondolásokat és önéletrajzot kell keresni a Márk prológusában, hanem a szentek életének csodás eseményeit szomjazó, hajhászó középkori lelkületet.

Egyéb fordítási problémák. 1. Azt, hogy a fordító egyhelyütt a „feltámadás fiai” (Lukács, 20, 35–36.) kifejezést „szenteletnek fiai” formában adja vissza,³² azt sem minden kétségen felül álló érvekkel kell kezelnünk, bár Kardos így véli. Ugyanis lehet csak egyszerű másolási hiba is. Ha végignézzük a fordítást, tapasztaljuk, hogy a resurrectio kifejezés magyar megfelelője mindenütt „felkelet”. Ezt egy helyütt szentelet-nek elírni, az „s” régies írásmódja mellett, könnyű. De van-e jogunk feltételezni ilyen elírást? Van, mert a *Nyelvemléktár* első kötetében Volf György majdnem két oldalon keresztül regisztrálja a *Müncheni-kódex* kétszáz-nál is több másolási hibáját.

2. Ugyanezt kell mondanunk arra a helyre (Máté, 22, 29.), ahol a „virtutem Dei” kifejezés fordításaként „Istennek országát” találunk.³³ A virtus fordítása ugyanis a kódexben: váltakozva „jóság, tehetség”, ritkábban „erő”. Ha itt eredetileg jóság állott, könnyen elírhatták országnak.

3. Hátra van még — Kardos szavával élve — két kisebb fordításbeli „önkényesség”. a) Az ismert példabeszéd házigazdája (Lukács, 14, 23.) kiküldi a szolgákat az utakra, hogy a hivatalosak helyett vendégeket hozzanak. Az eredeti szerint: „exite in vias et saepes”, a fordításban: „menj ki a szőlő közbe és a sövények közbe”. Ebből Kardos a kamanci és moldvai huszita telepek szőlőkulturájának behatását olvassa ki.³⁴ Azonban a szőlőkulturáért nem kell elmennünk sem Kamancba, sem Moldvába, hiszen minden kolostor erős szőlőkulturával rendelkezett. Ez közismert tény, de ha példa kell, ott van már a *Tihanyi Alapítólevélben* is, hogy hány vincellérje van az apátságoknak; a vásárhelyi bencés apácáknak a XV–XVI. században három szőlőjük is van stb. Különben is, az sincs kizárva, hogy a fordító a „vias” kifejezést „vineas” rövidítésének olvasta. Aminthogy pl. a *Bécsi-kódexben* Baruch, 3, 14-ben a victus-t virtus-nak olvassa: „ubi sit longiturnitas vitae et victus”, „hol legyen életnek és jóságnak hosszúsága”.

b) Kardos patarén jellegzetességnek véli a „tündérlet” szó használatát is.³⁵ Károly Sándor ezzel kapcsolatosan már alapvetően fontos *nyelvészeti* ellenvetéseket tett,³⁶ melyek további kiegészítéseket úgyszólván feleslegessé is tesznek. Mi a patarén *tanítás* oldaláról egészítjük ki egy megfigyeléssel. A patarének ugyanis — mint Kardos is írja — valóban tanították, hogy Jézusnak nem volt valószínű teste, de ezt bibliafordításukban ki is fejezték. De nem az itt szóban forgó helyen, hanem Máté 1, 16. fordításával: „de qua natus est Jesus”, melyet így adtak vissza: „akiből kijött Jézus” és nem pedig a várható „akitől született Jézus” formában. Szerintük ugyanis nem testesült meg Szűz Máriában, csak belépett a fülén át — amint a kiejtett szó behatol a hallgató fülén keresztül — és elhagyta testét. Egyik bogumil iratban maga Jézus mondja így: „ego descendens per auditum introivi et exivi”.³⁷ Elgondolkoztató, hogy a *Müncheni-kódexben* a kérdéses helyen nyoma sincs az ilyen értelmezésnek, szabályos a fordítás: „kitől születék Jézus”!

Néhány megjegyzés. Utoljára szólnunk kell azokról a fordítási jellegzetességekről, amelyek Kardos szerint segítenek elhatárolni a fordítás idejét és helyét, valamint a gyülekezet etnikai jellegét.³⁸ Ezeknek az érveknek közös hibájuk, hogy önmagukban véve igazak, de

³¹ SOLOVJEV: i. m.

³² KARDOS: A Huszita Biblia keletkezése. MTA I. OK 1953. 141.

³³ KARDOS: i. m. 141.

³⁴ KARDOS: i. m. 143–144.

³⁵ KARDOS: i. m. 144.

³⁶ KÁROLY SÁNDOR: A huszita mozgalom és a magyar írásbeliség. Tanulmányok a csehszlovák — magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Bp. 1965. 84–85.

³⁷ SOLOVJEV: i. m.

³⁸ KARDOS: i. m. 145.

Kardos kiragadja őket az általános összefüggésből, mint ilyeneknek viszont nem lehet elhatároló szerepük.

a) Az olaszos hatás. Mint bibliafordításunkban mutatkozó hatást nem fogadhatjuk el, mert pl. a szókezdő „h” ingadozása a középkorban általános jelenség. A Szent László korabeli pannonhalmi inventarium is már Omeliae-t és Ymnarium-ot ír! Az említett pannonhalmi biblia is Hester-t és Abacuc-ot! Egyébként is a magyar kultúrának más érintkezési felülete is volt az olasszal és így a „sálsás tál” kifejezés forrása más is lehet, mint a dél-magyarországi esetleges lombard telepek. És a „lombard vándorkereskedő” sem csak itt hallatta a „conplar”, azaz „tessék venni” szót.

b) Az sem lehet érv, hogy a biblia a filiszteusokat jászoknak fordítja, hiszen okleveleink már korábban is így használják és Zsigmond király korára szinte általános gyakorlat. A „rütet” és az „áldomás” is nemcsak e bibliafordítás gyakori kifejezése, hanem már a *Jókai-kódexé* is. Az „áldomás” például egy lapon háromszor is előfordul.³⁹

c) Hogy az „aspectus”-t „nemzése” formában olvassuk, az is rossz bizonyíték Kardos kezében, mert már a *Nyelvemléktárban* közléte Volf György is felvette a másolati hibák közé a „nézése” helyett. Sőt, a hiba fordította is előfordul, Zach. 8, 12.: a latinban így hangzik: „terra dabit germen suum”, a magyarban: „föld adja ő nézését” — nyilván „nemzését” helyett. Tehát mégsem állott annyira a gondolkodása középpontjában a „nemzése” kifejezés.

d) Az sem különös, hogy a macskákat „nyomók”-nak fordítja, mert már a Besztercei- (1380–1410) és a Schlágli-szójegyzékek (1400–1410) egyaránt ismerik ezt a kifejezést. A Besztercei-ben⁴⁰ „Muscipula = ege nyomó”, azaz egér nyomó. Bár a muscipula igazában mai értelemben vett egérfogót jelent, itt mégis „macska” értelemben áll, hiszen az állatnevek között szerepel. A Schlágli-ben⁴¹ „muscipula = nyomkodó”!

*

Az első magyar bibliafordítás körül természetesen továbbra is számos tisztázatlan kérdés marad. Úgy hisszük, sikerült azonban megerősíteni az azt a véleményt, hogy a fordítók kolostori használatra készült kódexek alapján dolgoztak, és további érvekkel hozzájárulnunk az állítólagos pataren eredet végleges cáfolatához.

Szabó Flóris

Az antik források kérdése Mátyás király leveleiben

A magyar irodalomtörténetírás nemcsak a humanista mecénást tiszteli Hunyadi Mátyásban, hanem mint levélíró is számontartja. Pedig még hiteles leveleit sem ismerjük föltétlen biztonsággal, mert Fraknói fontos történeti forráskiadványa¹ egybemossa a kancellária Mátyás nevében fogalmazott külügyi iratait a király leveleivel. Fraknói kísérletet tett ugyan két iratanyag módszeres különválasztására még a publikáláskor, munkáját azonban nem folytatta senki.² Alig kedvezőbb a helyzet a kétségtelenül Mátyásnak tulajdonítható levelek irodalmi elemzésével kapcsolatban is, csakhogy itt még a szakirodalomnak is szerepe van a bizonytalanság fenntartásában.

Fraknói például kategórikusan kimondta, hogy Mátyás leveleiben „klasszikusokból vett idézeteket, átkölcsonzott helyeket... soha sem találunk. Képek, hasonlatok is ritkán élénkítik stíljének komoly egyszerűségét. A gúny fegyverével kivételesen él.”³ Horváth János változtatás nélkül átvette ezt a jellemzést.⁴ Gerézdi Rabán pedig — árnyaltabb fogalmazásban ugyan, de — mindössze néhány mondattal intézte el az egész kérdést a legújabb irodalomtörténetben (I. köt. Bp. 1964. 223. l.), így a levelezés legutóbbi méltatója Kardos Tibor maradt, aki arra a meggyőződésre jutott, hogy „Hunyadi Mátyás levélstílusa népies... Ez a stílus csúfondáros, gúnyos, dühös és goromba, ha kell, érzelmes, baráti, sőt rokoni, ha kell... telve van képekkel, feloldott vagy éppen eredeti formájukban közölt népi szólásmondásokkal...”⁵

Fraknói és Kardos látszólag homlokegyenest ellenkező felfogása argumentum ex silentio megegyezik abban, hogy Mátyás leveleiben nincs jelen az antikvitás hatása, kettejük véleménye eltér azonban olyan tárgyi kérdésben, vajon a király élt-e gyakran stílusképekkel leve-

³⁹ A jászokra nézve: KÁLMÁN ÖDÖN: *Mióta hívják a jászokat filiszteusoknak?* Száz. 1916. 378–383.

⁴⁰ FINÁLY HENRIK: *A Besztercei szöszedet.* Bp. 1892. 58.

⁴¹ SZAMOTA ISTVÁN: *A Schlágli magyar szójegyzék.* Bp. 1894. 74.

¹ Mátyás király levelei. Külügyi osztály. Közzéteszi FRANKÓI VILMOS. 1–2. köt. Bp. 1893–1895.

² FRANKÓI: id. kiad. 2. köt. XI–LXX.

³ FRANKÓI: id. kiad. 2. köt. LVIII.

⁴ Az irodalmi műveltség megoszlása. 2. kiad. Bp. 1944. 124.

⁵ A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955. 170–171.

lezésében, vagy sem. Perdöntés helyett ezúttal csak annyit jegyzünk meg, hogy bár mindkét felfogásban lehet, sőt van igazság, sebezhető pontjuk is azonos: egyaránt nélkülözik a szövegek forráskritikai vizsgálatát.

Fraknoi például a gúnyos hangvétel ritka eseteként hivatkozik⁶ arra az 1475 elején kelt levélre, melyben Mátyás a cseh és lengyel uralkodók ellene való készülődéseiről szólva ezt írja: az ember szinte úgy érzi magát a mozgolódások láttán, mintha „die berge geberen solten. Aber... ein spottische uewens geborn worden.”⁷ Szerinte itt egy „latin közmondást” szőtt mondatába a király, holott nyilvánvalóan Horatius-allúzióval állunk szemben.⁸ Ha Fraknoi ezt a locus communist nem ismerte fel, félő, hogy a levelekben másutt is fogunk hasonlókra bukkanni.

Korrekcióna szorul Kardos vélekedése is, aki a király népiességét érzi jellemzőnek a szóra sem méltatott, antik irodalmi ismereteket feltételező humanista műveltséggel szemben. Hogy pontosan mit ért a népiesség fogalmán, rövid jellemzéséből nem derül ki, példákkal pedig nem szolgál. Egyetlen Mátyás-levelet⁹ elemez csak bővebben – más összefüggésben –, melyben az általánosítás igényével fogalmazza meg: Mátyás „a törököt úgy ábrázolja leveleiben, mint vetéseinket dúló vadkant.”¹⁰ Bár viszonylag hosszasan időz ennél a találó képnél, nem tudni, hová sorolja ezt a levélrészletet. Úgy tűnik azonban, hogy Oláh Miklós feljegyzésére támaszkodva egyszerűen Mátyás király szavazásának tartja, ilyenformán a forráshasználat gondolatát fel sem veti.¹¹ Ez az eljárás logikus is részéről, mert képekben gazdag népies stílusúnak érzi Mátyás leveleit.

A szemléletes hasonlat kétségtelenül megérdemli a figyelmet, de az elismerésen kívül többet is mondhatunk róla. Mivel Galeotto könyvéből tudjuk, hogy Mátyás társalgás közben gyakran idézett antik írók műveiből (s ennek nem mond ellent Oláh Miklós tudósítása sem), joggal hihetjük, hogy belefogalmazta leveleibe is. És ez természetes, hiszen az országa reneszánsz fényére büszke uralkodó, amikor szóban forgó levelét megírta a német birodalom fejedelmeihez, aligha népiességét, mint inkább humanista műveltségét kívánta reprezentálni. A népiesség és a humanizmus között pedig áthidalhatatlan a szakadék. Az egyedüli kérdés tehát az lehet, hogy milyen olvasmány hatására jellemezte Mátyás király a pusztító török hadsereget afféle népet-országot emésztő dühödt vadkannak?

Bár ez a kép eléggé gyakori az ókori íróknál, nyilvánvalóan csak az ismertebb auktorok vehetők gyanúba. A levél szelleme jól megegyezik a kalüdoniai vadászatot elmesélő Apollodórosz szövegével,¹² de talán még inkább a Hérodotosznál olvasható Kroisosz-történet színes tollal megrajzolt eseményeivel.¹³ Apollodórosz és Hérodotosz föltételezhető hatását mégis el kell vetnünk görög nyelviségük miatt, annak ellenére, hogy általában nem csupán görög kódexek, de egy Hérodotosz-töredék is utat talált a Corvinába. Ismeretes ugyanis, hogy Mátyás nem szívesen olvasott görögül s Janus Pannonius is latinra fordította a neki szánt Plutarkhosz-részleteket.

Közelebb juthatunk a hasonlat forrásvidékéhez a római irodalomban, ahol leginkább Ovidius egyik népszerű műve, a *Metamorphoses* kínálja a megoldást. Tudjuk, hogy Ovidius nemcsak az egész középkor folyamán volt olvasott író, de a humanisták is kedvelték. Jellemző adat például, hogy a *Metamorphoses* olyan szerény könyvtárba is bekerült, mint a budai udvartól távol, Esztergomban élő Garázda Péter gyűjteményébe,¹⁴ így bizonyosra vehető, hogy Mátyás király is jól ismerte Ovidius verseit.¹⁵ És ez a hasonlat – farkas, vagy vadkan szerepeltetésével – többször is felbukkan a *Metamorphoses* könyveiben.

Peleus történetében¹⁶ dühöngő farkasról olvashatunk, de ennek a fenevadnak inkább jellemzése alkalmas, mint vérengzéseinek elsorolása. Más a helyzet az itt szintén elmondásra kerülő kalüdoniai vadászattal,¹⁷ amelyben a vadkan kártevéseit is részletezi a költő. A történet szerint Oineüs földjére betört egy öldöklő vadkan és megsemmisítéssel fenyegette az egész országot, népével, földjével együtt. Végül is csak az ifjú Meleagrosz tudta megfékezni, de ő is csupán a legkiválóbb vitezék segítségével.

A közvetlen olvasmányélményen kívül számolnunk kell a humanista irodalmi környezet hatásával is. Ismeretes, hogy Antonius Constantius, a budaiakkal kapcsolatban

⁶ FRANKÓI: id. kiad. 2. köt. LVIII.

⁷ FRANKÓI: id. kiad. 1. köt. 312.

⁸ Epistola ad Pisone[m] de arte poetica, 139.

⁹ 1474. márc. 14. FRANKÓI: id. kiad. 1. köt. 299.

¹⁰ KARDOS: i. m. 193.

¹¹ KARDOS: i. h.

¹² Bibliothecae, lib. III. 8.

¹³ Historiae, lib. I. 36.

¹⁴ Vö. ItK 1957. 52.

¹⁵ Galeotto „De dictis ac factis”-ában a legtöbbször idézett antik költő.

¹⁶ Metamorphoses, XI. 365–404.

¹⁷ Uo. VIII. 282–299.

állott olasz költő *Metamorphoses-kommentárt* írt, továbbá, hogy Janus Pannonius megver-
selte az erümanthoszi vadkan történetét. (*De apro et cervo* El. I. 5.)

Mátyás király, amikor ehhez a mindenen végigsőprő veszedelemhez hasonlította a
barbár törököt („velut aper in agro omnem populum christianum effodere et eradicare cona-
tur...”), szinte bizonyos, hogy közvetlenül vagy közvetve, de ovidiusi reminiscenciákkal élt.¹⁸
A szerencsésen alkalmazott antik hasonlat nemcsak a király levelének legfőbb mondanivalóját
értelmezte kitűnő költőiséggel, de funkcióját tekintve több volt holmi külsődleges humanista
„irodalmi csillogásnál.” Valójában mély értelmű gesztusnak szánta ezt Mátyás a német fejedelmek
felé, tömören kifejezve azt, hogy Magyarországnak az állandó török veszély végleges elhárítá-
sához harci szövetségesekre van szüksége, ezért fordul most ő, a magyarok félelmetes híri ural-
kodója (— ez is megtiszteltetés számukra!) hozzájuk, mint a legkiválóbbakhoz, támogatásért.

Végeredményben tehát elmondhatjuk, hogy ez a hasonlat is, akárcsak Fraknoi példájá-
ban, antik irodalmi gyökerekre megy vissza. Az elmondottak csupán exponálni kívántak
egy kérdést, de már ezek után is levonhatjuk a tanulságot, hogy Mátyás király levelezésének
megbízható ismerete a levelezés humanista szempontú forrásvizsgálata nélkül elképzelhetetlen.

V. Kovács Sándor

Dürer-motívumok a Sylvester-újtestamentum apocalypsis-illusztrációiban

Soltész Zoltánné Sylvester János újtestamentumának¹ száz kisméretű illusztrációját
három csoportba osztotta. Megállapította, hogy a négy evangéliumot szemléltető metszetek
sorozata a legszínvonalasabb, egyúttal a Jézus megkísértését ábrázoló fametszet I. S. mester-
jegyéből s a többi metszeten ismétlődő kompozíciós elvekből, valamint kivitelezési sajátossá-
gokból arra következtetett, hogy az e csoporthoz tartozó összes illusztrációkat I. S. mester
készítette, akit végül is e mű német nemzetiségű nyomdászával, Ioannes Strutiusszal azono-
sított. E csoport mellett még két másik illusztrációsorozatot különböztetett meg. Rámutatott,
hogy a Jelenések könyvének szövegét azonos formájú, de széteső, zavaros felépítésű, elnagyolt
kivitelű metszetek kísérik és ezek e jellegzetességeik folytán külön csoportba tartoznak. Végül
az Apostolok Cselekedeteihez fűzött képekről kimutatta hogy azokat a közösen jellemző kezdet-
leges kidolgozás és sematikus ábrázolás miatt egy harmadik csoportba tartozóknak kell tekin-
teni. Szerinte a három közül ez utolsó sorozat képviseli művészi szempontból a leggyengébb
teljesítményt, egyben e megállapításhoz azt a nézetet fűzte, hogy a sorozatok színvonalkülön-
ségét nemcsak a metsző szakértelme, hanem a megfelelő mintaképek hiánya s a munka sürgős-
sége is okozhatta. Nyilvánvaló tehát, hogy Sylvester újtestamentumának illusztrálásában
Strutius mesternél járatanabb metsző is részt vett.²

Soltészknének a Sylvester-újtestamentum képanyagát illető élesszemű megfigyelései és
szabatos csoportosításai a további vizsgálódás kiindulópontjául elfogadhatók annak előrebo-
csátásával, hogy a Jelenések könyvéhez fűzött illusztrációk némelyikén nyoma található
a művészi kompozíciónak, s e metszetek darabos elrendezésük és kezdetleges rajzuk ellenére
kiváló mintaképre utalnak. Már futólagos szemlélet után sem tudunk megszabadulni azon
benyomásunktól, hogy a Jelenések könyve metszeteinek egynemelyike Dürer Albert Apocalyp-
sis-lapjainak³ a hatása alatt készült. E benyomásunk a részletes megfigyelés és elmélyedő
tanulmányozás során még tudatosabb lett. A Dürer-elemek jelentkezése a szóbanforgó kép-
anyagon nem egyenletes. Több esetben csak egészen halovány nyomok emlékeztetnek Dürer
említett sorozatának megfelelő kompozícióira vagy azok egyes részleteire, s ha mindvégig
csak ilyen képekkel találkozunk, nemigen volna szilárd támpontunk messzebb menő követ-
keztetésekre. Van azonban néhány metszet, melyen a dűrieri elrendezés és felfogás, ha primitív
módon is, de szinte nyomról-nyomra le van másolva, s az ilyen észleletek felbátorítanak, hogy
a kevésbé határozott részletelemeknél is Dürer befolyására merjünk következtetni.

Már a II. 141^b levélen látható négy lovas (Jelenések 6 : 1—8) ábrázoló metszet is durva
Dürer-utánzás. A tükörképszerűen másolt s ezért az eredetivel ellenkező irányban egymás mel-
lett vágatott három lovastól oldalt — akár Dűrernél — jóval kisebb lovon nyargal a Halál,
előre szegezve az ihlető eredetin is látható háromágú szigonyát. Az ábrázolás elrendezése töret-
len függvénye a dűrieri kompozíciónak: az ítéletet hirdető három lovas szolgaként kíséri a
Halált (Apocalypsis IV. lap), aki csak szigonyának fordított tartásával tér el az eredeti beállítá-
sától. Azonos Dűrerevel a három lovas elrendezése: a belső függőlegesen tartja lővésre kife-
szített íjját, a középső feje felett ferdén vágásra lendíti kardját, a külső hátra vetett kézzel

¹⁸ FRAKNOI: id. kiad. I. köt. 299.

¹ Sylvester újtestamentumának VARJAS BÉLA által gondozott 1960. évi akadémiai faksimile kiadását és ugyanannak kísérő tanulmányát használtuk.

² SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ: A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században. Bp. 1961. 44—45., 48—49.

³ Dürer Albert 15 lapból álló Apocalypsis-sorozata a LAJOS FERENC által Budapesten 1945-ben kiadott Dürer-metszetekkollekciónak tanulmányoztuk.

lóbálja mérlegét. Hiányzik azonban a primitív rajzból Dürer alkotásának drámai mozgalmassága és megrázó élményszerűsége, nem is beszélve arról, hogy a képecske ezen felül még a valóságábrázolás elemi követelményeivel is hadilábon áll, mert a legázolt tetemek nem a vágató lovak alatt vagy után, hanem jóval azok előtt hevernek.

A huszonnégy vén hódolatáról (Jelenések 4. és 5. rész) a II. 140^a levélen közölt kép is elrendezésben és felfogásban Dürer hasonló metszetének (Apocalypsis III. lap) elnagyolt másolata. Elhagyja az eredeti rajz alsó harmadát betöltő jellegzetes német tájat, de megtartja a táj felett felhőkön lebegő mennyei jelenetet. A királyi székekben ülő feje felett hét lámpás fénylik, térdein feltört pécsetű nyitott könyv fekszik (Dürernél a könyv még csukott, pécsetei épek), jobbra felül egy ágaskodó bárány s körben a négy evangélista szárnyas szimbóluma (angyal, oroszlán, bika és sas) látható. A hét lámpás figurális megoldása Dürerével feltűnően azonos. A vének ábrázolása azonban idegen az eredetitől, mivel ezek itt nincsenek huszonnégyen s a düreri nagyszerű térhatás hiányával veszik körül a kompozíciót. De nélküli ez elnagyolt kopírozás az eredeti ábrázolás mozgalmasságát is. Dürer vénei a hódolat drámai pillanatát jelenítik meg, közülük egyesek már levették fejükről koronájukat, míg mások ehhez készülnek. Emitt szabálytalanul összezúfódott merev és kifejezéstelen alakoknak fején van a korona, csak az előtér közepén elhelyezkedő vén áll koronátlanul s terjeszti az ihlető minta alakjához hasonlóan balra fordulva imára kezeit. Aki e rajzocskát készítette, csak a düreri kompozíció külsőségeit tudta töredékesen átvenni s nem annak elevenségét és kifejező erejét. Képességéből ennél többre már nem tett.

Dürer alkotásának (Apocalypsis VI. lap) utánzása a II. 142^b levélen a választottak elpecsételéséről (Jelenések 7 : 1—8) készített illusztráció is. Fent középen Antal-kereszttel repülő angyal, tőle jobbra és balra a sarokban két-két puttófé látható a világ négy tája felől fújó szél érzékeltetésére. Lent balra, az eredetihez képest fordított elrendezésben, a választottaknak egy angyal által való elpecsételése megy végbe, jobbra pedig másik négy angyal a szeleket tartja vissza. Utóbbiak csoportja egészen elmosódott, miáltal kifejezéstelenül is válik a felső Dürer-kompozíció.

Felismerhetően Dürer remekműve (Apocalypsis XI. lap) ihlette a II. 147^b levélen levő metszetet a napba öltözött asszonyról és a sárkányról (Jelenések 12 : 1—6). A rajz baloldalon holdsarlón áll a csillagkoronát viselő, magából napsugarakat árasztó s kezét imára kulcsoló szárnyas asszonyi alak. Vele szemben a hétfejű és tízsarvú sárkány támadásra készül. A sárkány hosszu és fokozatosan vékonyuló farka a kép jobbszéle mentén egyenesen felfelé kunkorodik s két oldalán tömött rendben — akár Dürer metszetén — az ég csillagai ragyognak. Fent középen két angyaltól övezett istenkép fogja egységbe a kompozíciót. Ez az illusztráció a legaprólékosabb részletéig Dürer elrendezését kopirozza a szokásos felületességgel és primitív rajzolással, annak művészi invenciója és kifejező ereje nélkül. A nagy német mester kompozícióján a napba öltözött asszony velünk szembefordulva lebeg, s felső nyugalmát nem zavarja a sátn oldalról fenyegető támadása. A mi illusztrációnk koronás-szárnyas asszonya a sárkány felé tekint, miáltal elnémul a düreri elrendezés művészi mondanivalója. Dürer lapjának felső részét angyalcsoportok szárnyalása teszi elevenné. A mi képeink merev istenkepe mellé csak egy-egy repülő angyalka kerül. Így nemcsak az érzelmi mozgalmasság, hanem az eszmei tartalom is kiszorul a legyszerűsített, merev rajzocskából.

Az is megtörténik, hogy Dürer egy-egy kompozíciója illusztrátorunk kezén több képre bomlik szét. Így az ötödik és hatodik pecsét felnyitását (Jelenések 6 : 9—17) ábrázoló Dürer-metszet (Apocalypsis V. lap) újtestamentumunk II. 142^a levélen két különböző képben jelenik meg. Az egyik a megölték oltár alatti lelkeinek fehér ruhába öltöztetését ábrázolja. Az oltár balsarkán álló két életretámasztó angyal közül az egyik egy lelket éppen kézen fogva felemel. Az oltár mögött, valamint jobbsarkán álló másik két angyal pedig osztja a fehér ruhát, míg kissé alább a felöltözött lelkek csoportosulnak. Ugyanazon Dürer-metszet felhőfüggőnnyel elválasztott alsó fele egy másik kép számára nyújt kompozíciót. Itt a nap és hold elsötétülését, a csillaghullást és földindulást eredeti düreri rajzelemekkel érzékeltető ábrázolásból elmaradnak a drámai feszültséget támasztó emberalakok, köztük a pápa és a császár alakja, s a helyükre rögtönzött házcsoport és szerteszét heverő embertestek nem képesek az egységes szerkezetből kiszakított kép élettel és jelentéssel megtölteni.

A sátn megköltözését (Jelenések 20 : 1—3) és az új Jeruzsálemet (Jelenések 21 : 10—27) bemutató egységes képszerkezet is (Apocalypsis XV. lap) kettészakad a II. 155^a és 156^a levélen található metszeten. Az előbbin a sátn megköltözését és elzárását fogantató angyalnak még a lábmozdulata, sőt a mögötte kirajzolódó városkép is az eredeti düreri grafikát próbálja utánozni, a sátn ábrázolásánál azonban már Strutius mester mintája érvényesül a kecskebakszerű figurával. Az utóbbin az új Jeruzsálem kapuival, tornyaival és kivezető útjaival, valamint a város fölé jobbról emelkedő meredek hegyszakadék szélén az angyal és János evangélista alakja, mindezeknek térbeli elrendezése a düreri kompozícióra emlékeztet annak lenyűgöző művészi megjelenítő ereje nélkül.

A hetedik pecsét felbontását, az első négy trombitaszót és a három jajt (Jelenések 8. rész) egységes felfogásban megörökítő Dürer-rajzot (Apocalypsis VIII. lap) Sylvester illusztrátora a II. 143^b, 144^a, 144^b levélen öt különálló illusztrációra tagolja szét. Az így megosztott kompozíció mozaikdarabjairól azonban már eltűnt minden jellegzetes dűrieri vonás.

A többi metszetek, mint a II. 144^b levélen levő második, valamint a II. 145^a, 145^b, 148^a és 152^a levélen találhatók már csak vékony szállal kapcsolódóknak Dürer Apocalypsis-sorozatához, míg a 144^b levélen levő első, továbbá a 146^b, 149^a, 150^a, 150^b, 152^b és 154^b levélen látható ábrázolásoknál a metsző már csak saját invenciójára vagy primitívebb mintaképekre tudott támaszkodni, ezért leggyatrább alkotásai éppen ezeknek a képeknek a sorából kerülnek ki.

Mindezekből nyilvánvaló, hogy a Sylvester-újtestamentum végén a Jelenések könyvéhez mellékelt illusztrációkat egy gyengébb rajztehetségű s kezdetleges technikájú fametsző készítette nagyjából mintaképek felhasználásával. A személyt illetően gondolhatunk a Soltész-né által is gyanított Abádi Benedekre, akár ismeretlen személyre is, csak a nagyon művelt és festészettel is foglalkozó Sylvesterre nem, akinek kifinomult humanista ízléséhez e darabos és elnagyolt képecskék sehogy sem illelnek. Strutiusnak a nyomtatásból való kiválása után az Apostolok Cselekedeteihez és a János Jelenéseihez szükséges metszetek elkészítésére már nem volt kéznél szakavatott egyén. S mikor a Jelenések könyve nyomására került sor, már a munka mielőbbi befejezésének érdeke is azt parancsolta, hogy elégedjenek meg egy szerényebb készült-ségű metsző képeivel. Az ilyen illusztrátor önálló alkotóerő és magabiztos rajzkészség nélkül már az idő sürgető voltára való tekintettel is feltétlenül mintaképekre volt utalva. Nincs kizárva, hogy oly korábbi, már sztereotíppé vált Apocalypsis-ábrázolások rajzelemeire támaszkodott, melyek Dürer grafikájára is hatással voltak. Sokkal valószínűbb azonban, hogy közvetlenül Dürer Apocalypsis-lapjainak befolyása alatt dolgozott, melyek akkor már Európa-szerte el voltak terjedve és nagy népszerűségnek örvendtek. Dürer metszeteinek hatása Magyarországon a XVI. század első felében több mint 80 oltárképen felismerhető.⁴ Így természetesnek kell tekintenünk, hogy az újszögletű nyomdában Sylvester újtestamentumának illusztrálásánál is jelentkezett a Dürer-hatás. S még messze sem kellett érte menni. Olyan kultúrközpontban, mint a sárvári vár, Nádasdy Tamás könyvtárában alkalmasint elérhetőek voltak a nagy német mester Európa-szerte kedvelt metszetsorozatai. Ezek közül az Apocalypsis-sorozat lett a Jelenések könyve illusztrálásánál az ismeretlen mester kompozícióinak mintája. S mivel egyrészt a nagyméretű Dürer-metszetek rajzelemeit apró képekbe kellett tömöríteni, másrészt a rajztechnikája az ilyen miniatűr munkának nem felelt meg, kénytelen volt a kölcsönvett kompozíciókat leegyszerűsíteni vagy részekre szabdalni. Ezért metszetei magyar képzőművészeti szempontból nem bírnak különösebb jelentőséggel, hisz még az sem feltétlenül bizonyos, hogy magyar embertől származnak. Mindazonáltal nyilvántartásra érdemesek. A meginduló magyarországi festészet ezekben a gyarló próbálkozásokban jutott első ízben kapcsolatba Dürer Albert grafikai remekműveivel. Ebből azután az következik, hogy Dürernek a magyar művészet alakulására a XVI. század első felében gyakorolt befolyása a festészet mellett a grafikára is kiterjedt, s így általános volt.

Kathona Géza

Balassi Bálint szidalmái

Ján Kloc legutóbb (ItK 1965, 487–497.) érdekes ismeretlen adatokat közölt a nagy magyar költő, Balassi Bálint bányavidéki viharos életéről. Valamennyien a selmeci levéltárnak abból a feldolgozatlan anyagából származnak, melyet sem az első kutató Klaniczay Tibornak, sem e sorok írójának nem volt alkalma tanulmányoznia. Rábukkant ugyanis Richter Ede régen és töredékesen az 1902-iki *Századok*-ban kiadott anyagára, többek közt Balassi Bálint megyeszéki nyilatkozatára, melyet eddig csak az ő hiányos közléséből és egy latin fordításból ismertünk. Utóbb én adtam ki *Újabb jelezetek Balassi Bálint viharos életéből* c. tanulmányomban (80–81. l.).

Most egy néhány megjegyzést fűznék a közléshez. Ján Kloc ismeri és méltányolja korábbi kutatásomat; legutóbbi írt egy selmeci levéltári anyag alapján írtam. Nem vette azonban észre, hogy a nyilatkozatban egy rejtélyesnek látszó kifejezése Bálint állandó szidalmi közé tartozhatott. Ján Kloc közlése ugyanis így szól (497. l.): „Ebbenis hazuttak mind tisztességgemnek veszte por fycha fenteo (?) híres kuruayok” s a szerkesztő Klaniczay Tibor jegyzetben hozzáteszi, hogy a *fycha* szó első betűjének olvasása bizonytalan.

Már pedig ugyanabban a tanulmányomban, ahol a nyilatkozat latin szövegét közzétettem, olvashatjuk (98. l. melléklete utolsó levelén) hogy Lentvoray Párlól Bálint ugyanezt

⁴ SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ i. m. 17.

a gyalázó kifejezést használta: „Nem hogy valami *poor fyta fenteő* roz bestye kwrwafy, de még az orzagh paztora sem dwlna az én joBagamoth”. Ezuttal Balassi Bálint sajátkezü levelét idézem, tehát itt nem a megyeszéki jegyző írásában szerepel a kifejezés.

A hely tehát határozottan „pór fita fentő”-nek olvasandó. Nyelvészek pontosabban megadnák jelentését s talán megmagyaráznák eredetét. Valószínűleg a 'fitos, finto' gúnynevekkel függ össze, melyekről Pais Dezső írt a Magyar Nyelv X. folyamában, de eddig még a nyelvészek tudtommal nem foglalkoztak vele.* Richter Ede pedig talán azért adta ki csonkán a levelet, mert a szidalmakat nem tudta pontosan elolvasni.

Az eredeti magyar szövegből előkerült a 'gyapju zeker borát' kifejezés is, ahol a két első szó pontosan megfelel — most már látjuk — a latin szöveg 'currum lanae'-jának s így csakugyan nincs szükség a 'currum'-nak, mint téves olvasatnak a 'cunium'-mal való helyettesítésére. Viszont a harmadikszót: 'borát' meghagynám s nem helyettesíteném az 'arát' szóval, mint a kiadó ajánlja, mert itt Balassi Bálint alighanem csak frétát úzótt a szintén erotikus jelentésű 'gyapju szekér'-ből eredő hasznon vett 'bor'-ral, ami beleillik a szövegbe is: „sem az kurwa annyok gyapju zeker borat, sem az kurwa bestie attyok keresmenyeth nem ittuk, hanem az mi magunket keoltetunk”.

Legbecsesebb felfedezés azonban az a mondat, ahol Barbarics György, zólyomi főispán német levelében a költőt jellemzi: „Balassi Bálint úr senkinek sem veti magát alá.” Valóban ez a jellemvonása volt életének tragikumára és csodálatos költői emelkedésének titka.

Eckhardt Sándor

Az Epitaphion Katastrophikon

A XVII. század magyar lírai költészetéről írt dolgozatomban¹ megemlékeztem arról a különös *strenáról*, amelynek versfőiből szerzőként Pater Stephanus Rotarides Vasarheli mutatkozik be²; megemlékeztem tartalmának sajátosságáért, és különös, szinte magában álló műfaji jellegéért. Ezek a „szomorusaghról eörömre waltozo versek” ugyanis Erdély történetének nagy jelentőségű fordulatát óhajtják megörökíteni; mondandóját a szerző négy pontba foglalta: „1. Erdély országának 1613 esztendőbeli siralmas nyomoruságát számlálja; 2. az nyomoruságnak okait és szerzőit mondja; 3. Báthori Gábornak akkori fejedelemnek országától való elbűcsúzását és Váradnál való fatális halálát említi; 4. végezetre az mi mostani K. Urunknak, Bethlen Gábornak Isten kegyelméből Erdély országnak fejedelmének Istentől való választását, székből ültetését, confirmáltatását országunk szerencséjére”. A verses munka végén a „discretiva qualificatio epithaphii” pedig így vall:

„Ez kis Strenát Tragoedia nótára szerzék,
Thalia Dáciának kárán így bánkódék,
Feketített gyászruhában noha öltözék,
De hamarsággal Laurussal koronáztaték.
Az Tragikus búdosik, lappangván versekben,
Hazájához jövendőben jó reménségben
Vagyon: születet után már ennyi időben,
Az másod fél ezer felett száz tizen nyolcban”.

Sajátos irodalmi termékünk a Múzsák beszélgetésével indul; szomorkodnak, hogy nincs a világon csendesség, békesség, hogy „lészen az arany almának megromlása”; az „aureum vellus”-nak kárára a világ elfordul tőlünk; Mágog nem nyughatott, Góg megindult Dáciába, — azaz, mint Apolló világosabban mondja: „Vigsága ment hazánknak szomorúságra, Ékessége, szép épsége vált pusztaságra, Mind ez világ siralmára és csudájára, Koronánknak fényessége változék gyászra”. A panaszt folytatják Phoebus, Minerva, a nimfák pedig az árulókra fordítják a szót, akik hercegségről, hazájuk nagy romlásáról gondolkoznak. Ott leselkednek Bizantium portáján, a géták segítségével közelednek. Clotho kimondja: Isten ostorát megérdemeltük, mivelhogy „Igazságos és szentséges ígéje nálunk, Böcsületben szent törvénye mert nem volt köztünk, Prófétainak mondási csufság közöttünk, Igaz mondásért szolgáit öltük, gyűlöltük”. Felhangzik a jaj Ganymedes, Perseus, Bellaerophon, stb. ajkán, de hamarosan elnyomja a görög istenek bizakodó reménysége, aminek Proserpina így ad hangot: „Tudom, hogy Jeova is reánk az nagy Sionból, Elfordítván szent orcáját sok bűneinkről, Reánk tekint onnan felgyül

* A györségi születésű Csete Róza állítása szerint a sági gyerekek közt elterjedt szólás volt a „fészek-fentő” ami annyit jelent „hitvány, satnya fészék”, amelyért nem érdemes felmászni a fára.

¹ Bp. 1935. Ertekezések a nyelv- és széptudományi osztály köréből. XXX. köt. 6. sz.

² Szeben 1618. Epitaphion Katastrophikon.

az kék egekből ...” A II. rész szereplői az égitestek; ezeknek szava már jobban elárulja a szerző álláspontját. Mercurius ajkáról halljuk: „Rövideden ez sommája én versimnek, Dácia hagy (!) békét az sok reciduának, Jóra való sok restségnek, hitetlenségnek, Mint jó fiu, keresd kedvét te Istenednek”. Még világosabb Mars beszéde: „Az sok scisma sola fides távozzék tőled, Jól gyümölcsözz, jó fa lévén, így mutasd élted, Jó cselekedetedből/bizonyítsd meg hited, Igaz hitből származtasd jócselekedeted”. Az Úr Erdélynek saját „kebléből”, saját népéből támaszt mardosó kigyót, Stefán vajdát, Szilast, Ladányit, „Hajas Magyar két tar között leszen praedában”. A „gaz hajduk” pedig „vég életet kívánnak fajunknak”. Konkrétebb a vád Szilasiék ellen, akik nem engedik harcba a vitézeket; pusztít a tatár, rettentő a nyomorúság. De megjön a fordulat, a keserűség átkokban tör ki, azok ellen elsősorban, akik megfosztották az országot fejedelmétől. Megszólal maga a megölt Bátori is, bocsánatot kér árva népétől, köszöni Regnicolares fideles hűségét, megfenyegeti gyilkosait, „Medusának kölykeit, lator fattyait”. Végző szava: „Istentekhez jó hiveim térjete meg már, Magyarország Patrónája szárnya alá vár”.

A III. részben az „angyali karok”, a patriarkák, próféták, apostolok, evangelisták stb. már az örömet hirdetik: „Gábel küldeték, s nekünk öröm hirdeték. . . Bethlen Gábor kegyes urunk székben ülteték. . .” „Őt „Isten tötte oltalmunkra, mindenek vallják”. Int tehát: „Tanuljatok csendességben Urat uralni!” Fegyverünket rontsuk egybe, szántóvasat csináljunk belőle. A Septem Spiritus Dei áldásmondásával fejeződik be.

A „megjavulásra” vonatkozó konkrét ajánlatok nyilvánvalóvá teszik, hogy az író a katolikus vallás pozíciójának megerősítését várja az új fejedelemtől. Hogy ez felmerülhetett, annak magyarázatát Timon-Kazy Historia Regni Hungariae-jének³ ebben az adatában találjuk: Bethlen biztosítani akarván a maga részére a fejedelemséget, 1613-ban felkeresi a budai és a pécsi pasát. Ehhez kapcsolódik: „Quinque-Ecclesiis versatus, homo Calvino devotissimus, Catholicis suam voluntatem operam que haud inutilem probavit. Qui Sacra populo procurabat Romana, correctos fastos pro concione commandaverat, deque festo aliquo die promulgarat. Re per secretos . . . ad Passam delata, praejudicatus, omnium que sententiis capitis condemnatus in iudicium venit. Sedebat pro tribunali Passa, homo ceteroqui sagax, sed rerum ejusmodi rudis ac inperitus; Adversi-tarii orationis acerbitate crimen intendebant: Catholici accusati iidem ac rei, etsi praetensum crimen levabant, depellere satis non potuerunt. Itaque Passa peragit sententiam, et sacerdotem mitigata poena in exilium ire jubet. Prius tamen quam relegaret, Bethenium sibi in consilio assidentem, sententiam rogat. Ille laetus opportunitate Gentiles suos demerendi, affectam causam defendendam suscipit, vanamque criminationem accurate, simul ac feliciter diluit. Dedit hoc modo sacerdoti catholico officia sua, studia que omnia, socioque in Transylvaniam humanissime invitato large addixit”.

Az így Erdélybe meghívott papok egyike lehetett tehát ez a Rotarides István, aki hálából e verssel bókolt Erdély új fejedelmének. Innen a furcsasága, hogy Bethlent a katolikus hit propagálójának ünnepli. Jellemző a korra, hogy ez is felvetődhetett benne. Ebben a hitben, „boni ominis causa” írja meg és nyújtja Bethlen asztalára „strenáját”, a római világban divatos újévi ajándékot. Strenája azonban nem nyers kérés, hanem Epitaphion. A latin költészet ennek a műfajnak azt a változatát is ismeri, amelyben „consolatio epicediis additur, ostenditurque modus, quo resarciri damnum possit”. Ezt a változatot adja szóbanforgó versünk is.

De sajátos szerkezetben. A szerkezet különossége eszembe juttatja a piemonti Raconigiben levő, a XVII. század elejéről maradt királyi palota kertjét, amelyben mese-alakok szobrai az égi asztronómia, a másik oldalon a filozófia tanításaira emlékeztették a köztük sétálókat. Minden szobor feliratban irányította a szemlélő gondolatát. A mi versünkben is ilyen feliratszerű négyes sor szövik a szemünkbe az allegorikus és bibliai alakok megszólalásaként. Van azonban sokkal közelebbi rokona a XVII. század magyar irodalmában: Rimay emblema-versei, az *Encomia et effecta virtutum*. Rimay kép-értelmezés formájában fejt ki tanítását; ez a képértelmező emblema gyakrabban előfordul nálunk is – Szenci Molnár is élt vele; de történeti események vázolására előneve Rotarides István próbálta felhasználni. Ha van, amivel verse kiérdemli a róla való megemlékezést, a mithoszi és bibliai alakokat megszólaltató szerkezet és a kora szellemét naiv tájékozatlansággal tolmácsoló tartalom adhat arra okot.

Alszeghy Zsolt

³ Nagyszombat 1737. 104.

Szenci Molnár Albert tragédiája

Molnár Albert életében nagyon feltűnő jelenség, hogy bár őt Bethlen Gábor nagyra becsülte s nemcsak Németországban való lakozása idejében anyagilag is támogatta, hanem haza hívattván méltó állást kínált számára; továbbá Bethlen István, valamint Rákóczi György is jó patrónusa volt — ennek ellenére életének utolsó éveiben mégis csak szükségét látott, méltó állása tartósan nem volt, s irodalmi működése is csaknem egészen elapadt. A magyar kultúra e kimagasló alakjának tragédiáját s a tragédia rejtélyességét még csak fokozza, ha úgy vetjük fel a kérdést: hogyan kerülhetett zsákutcába az ő élete-sorsa — éppen a hazai fejedelmi indítású, de polgáriás műveltség kézzelfogható föllendülésének éveiben? Azokban az években, amikor először értek be Bethlen gyulafehérvári, Rákóczi György pataki és egy egyre szélesebb — s éppen Szenczi Molnár által reprezentált — magyar értelmiségi réteg külföldi és hazai törekvéseinek konkrét eredményei: rendszeres és tömeges hollandiai-angliai peregrináció, színvonalas hazai főiskolák európai hírvű professzorokkal, új nyomdák, egy egészen friss teológiai, filozófiai, államelméleti fordításirodalom s annyi más.

A közelmúltban sikerült közreadni egy sor adatot Szenczi Molnárnak erről az utolsó életszakaszáról és néhány kortársáról.¹ Az e kötetben közölt *Szenczi Molnár Albert sorsfordulása* című cikk néhány feltételezését a szerző máris túlhaladott elgondolásnak látja. Kétségtelen azonban, hogy az ilyen fajta, bár botlásokon keresztül kibontakozó gondolatkifejtések mégis csak segíthetnek a helyes kép megalkotásában, ha elégséges okmányyszerű bizonyíték nem maradt ránk.

Az adattári kötet lezárása óta előkerült néhány adat és az alábbi két megfontolás hozzájárulhat a megoldáshoz, jóllehet a bizonyítékok szaporítása éppen nem lenne fölösleges.

1. Személyes kapcsolatai

A tragédia lehetséges okainak kutatása közben már többen fölvetették, hogy talán megromlott a viszony Molnár életének utolsó szakaszában közte és az idősebb nemzedék konzervatívabb vezető elemei közt, s nem lehetetlen, hogy elvi okokból.² Kétségtelen tény, hogy ott találjuk mellette ezekben a nehéz esztendőkből — eszmeileg is! — annak a fiatal generációnak a legjobbjait, (Medgyesi Pált, Tállyai Mártont³ és másokat), akik néhány évvel később valóban szembekerülnek majd az ortodoxiával.

Molnár hasonló összeütközéseiről azonban mindmáig semmi adatunk nincs. Sőt; leszögezhetjük, hogy ifjabb tisztelőin kívül éppen megértő baráti viszonyban volt — az utolsó években is — az idősebb, vagy vele egykorú, maradibb felfogású egyházi vezetőkkel.

Geleji Katona István erdélyi püspök hazahívó levelére később is hálásan emlékezik; a Tiszántúl református püspökével, Keresszegi Istvánnal való jóviszonyát jelzi, hogy éppen a Medgyesi fordította Praxis Pietatis ügyében Molnár javaslatára jár el ez az egyházi vezető — eredményesen; a fiatalabb rendű püspökök: Milotai Nyilas István és Késérői Dajka János is jó emberei voltak, s ha az utóbbival való késői kapcsolataira nincsenek is adataink, jellemzőnek tarthatjuk, hogy Molnár és Késérői Dajka fiai együtt tanultak Hollandiában és Angliában.⁴ (S elgondolkodhatunk azon, hogy együtt írták alá a magyar puritánus mozgalom alapokmányát.)

Általában: feltűnik, hogy ez a nagy műveltségű, rendkívüli szervezőtehetséggel megáldott ortodox vezetőréteg milyen lelkesen dolgozott Bethlen nagytávlatú kulturpolitikájának céljaiért. *Ebben a tekintetben az ő ortodox és a Szenci Molnárék polgáriásnak tartott eszményei között nehéz különbséget felfedezni.*

Méginkább óvatosságra kell, hogy készítsen egy újabban előkerült nagyon becses adat, mely Molnár régi barátjára vonatkozik, aki azonban ez idő tájt már nagyhatalmú ortodox vezéralaknak, minden újítás következetes ellenfelének számított.

Miskolczi Csulyak István olaszliszakai lelkipásztornak és a zempléni egyházi körlet eszperésének emlékkönyve a többek között az alábbi bejegyzést foglalja magában:

„Ad Christum servatorem.

Te peto, te cupio, te diligo, te colo, Christe

Tu mihi dux, mihi lux, mihi rex, mihi iudex.

Bizd Istenre magad

S jól leszen mindenha dolgod

Vegre pedig menyben

Bé vérszen szent kebelében.

¹ Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I. Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében. [Herepei János cikkei] Budapest—Szeged 1965. (A továbbiakban: Adattár I.)

² Legújabban: A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Bp. [1964] 70.

³ Adattár. I. 468—474.

⁴ Mindehhez I. Adattár I. 66—90, 424—440.

Viro Venerabili Domino Stephano Miscalci, Ecclesiae Liscensis Antistiti et reliquarum in Comitatu Zemliniensi Ecclesiarum Inspectori et Seniori meritissimo, Amico, aeterni amoris et memoriae causa scribebam die 20 Augusti 1629. Liscæ.

Albertus Molnar Sz.

Sim quocunque loco, sim modo, Christe, tuus.”⁵

Másutt felsorolt kétségtelen adatok között bemutattam, hogy 1629. augusztus 9-én a kolozsvári sáfárpolgár felnyergelt lovat adatott Molnár alá, hogy a zsombori feredőben gyógyulást kereső fejedelemhez vágtagasson. Onnan azután visszatérve, „Urunk Paranchiolattiból” augusztus 12-én már Zilahra megy az egyik városi polgár három lótlól vont járművén. Már sokkal korábban bizonyosnak tartottam, hogy útja tovább: Kassára vitt, hogy onnan lehozza családját és egyetmásaikat.⁶

A Miskolczi Csulyak István emlékkönyvébe Liszkán beírt emléksorok keltezése megerősíti a feltételezett útirányt, vagyis a Krasznamentén haladva s a Tiszán átkelve jutott el az egyelőre biztosan megállapítható Olaszliszkára, majd onnan a Hernádmentére átvágva, érkezhettek meg Kassára. Ámde vajon mi is lehetett az oka, hogy a Kolozsvárról augusztus 12-én útbá indult Molnár Albert csak 20-án, vagyis nyolc nap múlva jelentkezett Liszkán? Azt hiszem, hogy útközben segélygyűjtés céljából be-betért egy-egy főúri pártfogóhoz, a többek között Rákóczi Györgyhoz is Sárospatakra. E kitérésekkel pedig elpredálta az időt, ámbar tudhatta, hogy Bethlen halálosan beteg, s tapasztalhatta, hogy a fejedelem érezve elmúlásának gyors közeledését, tervei közül mindazokban, amiket még meg tudna valósítani, mielőbb igyekezett megtenni végső intézkedéseit. A tervei közé merem sorozni Molnár sorsának rendezését is, csakhogy ő még tovább fecserelte idejét: Kassára megérkezve, így ment át Hillyóra is Darholz Ferenchez. Ezt az útját a „Discvrsvs de svmmo bono” ajánlása világosan bizonyítja. Innen azután Lőcsére mehetett, hogy átadja e munkájának kéziratát a Bréver-nyomdának. Ilyenképpen tehát nagyon valószínű, hogy — hihetőleg családjával együtt indulva útra — csak nagyon megkésve érkezett vissza Erdélybe s ezért az ő ügye mégis csak elintézetlenül maradt.

E helyzetet már Bod Péter (s az ő meglátását elfogadó Szathmári Pap Zsigmond is) — ha hibás kiindulópontból eredeztetve s a Molnárnak szánt „hivatal”-t csupán csak képzeletből merítve, de mégis csak jól állapítja meg, elbeszélvén, hogy végül is engedelmeskedvén Bethlen hívásának, 1629-ben kiindult Németországból s „a” míg Magyar országon egyiknél másiknál jó-akarói között töltötte az időt, jövén akkor egész Háza népével együtt, a” Fejedelem meg-holt, ’s 6-is osztán a” Kollégyiombeli Hivatalra nem alkalmaztatott.”⁷

A Miskolczi Csulyak István emlékkönyvébe írott sorokból még egy másik lényeges utalás hámozható ki. Ő úgyis mint lekipásztör, úgyis mint esperes s mint a pataki kollégium felügyelője a csirájából hamarosan kibontakozni kezdő puritanizmus minden árnyalata ellen a legerélyesebben vette fel a küzdelmet, ezért éppenséggel lehetetlenség még csak gondolni is arra, hogyha Molnárnak ezzel a szigorú vezetőpárttal bármilyen összetűzése lett volna, régi barátságuk még mindig olyan megingathatatlanak mutatkoznék, mint amilyennek Molnár meleg hangú soraiból kiárad!

Talán csak Alvinczi Péter az egyetlen vezető egyházi-értelmiségi, akinek Molnárhoz való viszonyáról az utolsó évekből semmit sem tudunk. S ez a negatívum valóban fel kell, hogy tűnjék annak a számára, aki tudja, hogy Alvinczinek milyen nagy befolyása volt Kassán és vidékén.

Ugyanis a Leydában tanuló Tornai P. Gáspárnak 1628. január 26-án Molnár Alberthez intézett ajánló sorai arra engednek következtetni, hogy Molnár már 1627-ben állandóan Gyulafehérvárott tartózkodott.⁸ Ha tehát e feltevés megfelel a valóságnak, s ha ennek megfelelőleg értelmezzük Molnárnak magának az Institutio egy példányába 1628. július 8-án Léván saját kezűleg bejegyzett ajánlásából „Albert Molnár Szenciensis ex Transylvania in patriam miselam iter faciens” mondattörödéket,⁹ Kassáról történt eltávozásának valamelyes komoly okának kellett lennie. Ez a komoly ok pedig nagy valószínűséggel csakis ottan kereshető.

Ha ilyenképpen esetleg Alvincziben keresnők azt a befolyásos férfiút, akinek „kegyeit” Molnár netalán elvesztette, akkor ennek a változásnak a hátterében már aligha találhatnánk más elvi különbözést, mint azt, ami az „ostyás” Alvinczinek a protestáns felekezetek közti

⁵ JAKÓ ZSIGMOND egyetemi tanár rendelkezésünkre bocsátott nagy értékű gyűjtéséből. Őszinte köszönet érte.

⁶ Adattár I. 27.

⁷ Bod Péter: Magyar Athenas. 182. és Erd. Prédikátori Tár VII. füzet, 1837. XXXI.

⁸ A könyvészeti szakirodalomban ismeretlen disputáció a debreceni református nagykönyvtárban, RM. 1190. sz. alatt található. Tanulságainak közzététele előkészületben van. Az ajánlás: „Item Reverendo ac Clarissimo Viro D. Alberto Molnar Szenciensi publico bono Albae Iuliae in Transylvania vacanti Domino benevolo.”

⁹ MÓDIS LÁSZLÓ: Adalék Szenci Molnár Albert életéhez. ItK 1956. 489.

határokat majdhogynem eltüntető álláspontja és Szenci Molnár jóval egyértelműbben kálvinista, dogmatikailag kötöttebb felfogása közt lehetett.

Ezzel azonban már végképp a feltételezések ingatag talajára lépünk. Jobb lesz, ha ehelyett inkább Molnár tragédiájának egy másik lehetséges oka, tényezője felé fordítjuk figyelmünket.

2. Tudományos fokozata és a professzorság legendája

Koncz József a marosvásárhelyi református kollégium történetéről írott munkájában azt a véleményét hangoztatja, hogy „kétséget sem szenved, hogy ha Bethlen később, mikor Bojthival kerestette és hívatta Németországból a tudós tanárokat 1000 tallér fizetéssel, Molnár is készséggel vállalkozott volna, ki akkor népes családjával nyomorban szenvedett.”¹⁰ Valóban sokan felvetették már azt a kérdést, hogy ugyan mi is lehetett az oka, hogy Molnár még akkor sem nyerte el a fehérvári kollégium valamelyik professzori állását, amikor már egyetlen külső-országbeli tanár sem maradt az intézetnél, minthogy rendre mindegyikük mind haza tért Németországba. Ennek okát ugyanis nem kereshetem magában a fejedelem személyében, amit már csak az is bizonyít, hogy Molnár még halála után is a legőszintébb tisztelet hangján méltatta Bethlent. Tehát itt valamiféle gátló körülményt kell látnunk, amely bizonyosan még a fejedelemmel való ismeretsége előtti időből eredhetett.

Molnár naplójából ismeretes, hogy idegen országokbeli tanulása közben a Strassburgban letett vizsga eredményeképpen 1595. május 21-én elnyerte a babérkoszorúsi fokozatot.¹¹ Tanulását ezután is itt szándékozott folytatni, ámde református vallásáért a következő esztendő májusában kizárták a Vilmos-kollégiumból s ezzel minden itteni tanulási lehetősége megszűnt, mert módja nem volt rája, hogy bárhol is lakást béreljen és kosztot fogadjon. Ekkor azután gyalogszerrel elindulva, felkereste Svájcot és bejárta Olaszországot. Ezzel egyidejűleg kezdődött meg az anyagiakért való ideg- és egészségölő küzdelme. Visszatérése után Heidelbergbe vándorolva, 1597. január 22-én beiratkozott az ottani egyetemre, remélve, hogy azt elvégezve, megszerezheti a magisteri s netalán a doktori fokozatot is.

Az anyagi támogatások s a kenyérkereset utáni hajsza, továbbá betegeskedése, valamint Magyarországra történt hazalátogatása megakadályozta az egyetemi tanulásban való minden jószándékát. Ezért, közel három esztendeig tartott heidelbergi diákoskodása után az 1600. év végén kibúcsúzza innen, Hernbornba, majd Ambergbe, azután pedig Altdorfba vándorolt. Ezeknek a kollégiumoknak a látogatása sem volt a nyugodt tanulás ideje, mert a megélhetés gondjain kívül megkezdett irodalmi munkálkodása is gátolta ebben. Ezek után ismét Heidelbergben állapodott meg, ahol 1606. november 24-én az egyetemre újra beiratkozott. Jóllehet itteni előző tanulási idejét az egyetemi évekbe beszámították, amiről az iskola anyakönyve így számol be: „Albertus Molnar Zenziensis Hungarus inscriptionem sub rectoratu D. Henrici Smetii Anno 1597. Die 22 Januarii factam repetiit gratis”, azonban itt sem tartózkodott hosszabb ideig, mert 1607. június 18-án már a marburgi egyetemre vétette fel magát. De ebben a városban is inkább irodalmi terveinek megvalósításával foglalkozott, minthogy ezek neki nemcsak tekintélyt szereztek, de jószándékával népe szellemi szükségletének kielégítését szolgálta. Jóllehet életének 33-ik esztendejében, külsőországbeli bűjdosásának pedig 17-ik évében megnyerte Móríc hesseni fejedelem jóindulatú támogatását, de most már ezt a kedvező helyzetet sem arra használta fel, hogy egyetemi tanulására a forma szerinti koronát is feltegye, hanem hogy az eddigi sok küzdelem közepette jóformán csak önmagában őrlött irodalmi terveinek bár egy részét végtére is megvalósítsa.

Feltűnő, hogy Molnárnak hosszas egyetemi diáksága idejéből se a saját gyűjteményében, se a könyvészeti összefoglalásokban, sőt életének megállapodott koráig vezetett naplójában sincsen semmi nyoma egyetlen akadémiái vitatkozásának sem, pedig több, mint egy évtizedes egyetemi élete alatt nemcsak egyszerű, hanem vizsgái disputációkat is tartani s ezekkel a magisteri, nemkülönben a doktori fokozatot is megszerezni már csak széles körű tudásával is könnyen tudhatta volna. De hogy ezt mégsem cselekedte meg, nagyon hihető, hogy abban az a nagy nyomorúság is gátolta, amelyben egyetemi éve alatt Németországban tengődött, tudnivaló ugyanis, hogy a vizsgák a szegény diákoknak meglehetősen nagy pénzkiadást jelentettek, nemcsak a hivatalos díjak, az értekezések kinyomtatásának ára, a vizsga utáni lakoma költségei, hanem az elviselt mindennapi öltözet helyett egy új ruhának szabókontója miatt is.

¹⁰ KONCZ JÓZSEF: A marosvásárhelyi ev. ref. koll. története. Marosvásárhely 1898. (kny. Koll. Ért. 563.

¹¹ Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Szerk. DÉZSI LAJOS. Bp. 1898. 11. — A további fejtegetések során hivatkozások nélkül idézzük ezt az alapvető kiadványt.

Hangsúlyozom tehát: nagyon valószínű, hogy csakugyan nem szerezte még meg a magisteri fokozatot sem, jöllehet egy 1627/8-ban szerzett üdvözlő verse alatt neve mint „M. Albertus Molnár” van kinyomtatva. Teljesen valószínűtlen azonban, hogy ez a magisteri cím csakugyan megillette volna, bizonyosan csak a könyv szerzője vagy a betűszedő pótolta hozzá.¹² S egészen biztos, hogy a doktori diplomát valóban nem szerezte meg.

Tehát akármennyire is elismerték Németországban Molnár nagy tudását és értékelték irodalmi munkálkodását, sőt akármennyire megbecsülték a hivatalos körök s tüntették ki barátságukkal a legjelesebb tudósok, mégis nagyon valószínű, hogy azért nem tudott ott a kántorságnál, valamint az iskolamesterségnél méltóbb állásra felvergődni, mivel nem voltak meg az arra képesítő vizsgái. Erre következtethetünk a Molnár pártfogóitól, barátaitól érkezett levelek címzéséből is, amelyekben soha semmiféle akadémiai fokozatot nem sorolnak fel, sőt leggyakrabban csak teológiát végeztek, vagy papjelöltnek címezik. Így Alsted János Henrik Hernbornból 1609. december 29-én „sacrosanctae theologiae candidato dignissimo”, Carolides György Prágából 1610. március 23-án „in academia Marburgensi sacro-sanctae theologiae licentiato” Wolf Herman Marburgból 1610. júliusában „sacro-sanctae theologiae candidato”, Rem György 1611. október 23-án Nürnbergből „theologiae candidato, de ecclesiis et scholis Pannonicis optime promerito”, Hartmann János Amönauból 1612. augusztus 8-án „sacrosanctae theologiae candidato”-nak címezi. Különösen érdekes a kiválóan jóindulatú Rem által írott címzés, amely egyenesen reámutat arra, hogy Molnár a pannóniai papságra és iskolamesterségre magát nagyon jól (alkalmassá) érdemesített papjelölt, ellenben egy szóval sem említi, hogy a németországi akadémiákon való tanárkodásra is alkalmas lehetne.

Bethlen Gábor, hogy az erdélyi diákok itthon is megtalálhassák a legmagasabb tudományok elsajátításának lehetőségét, az eddigi fehérvári iskolát akadémiai jellegűvé, ezt azután talán universitássá szándékozott fejleszteni. Mintául csakis a németországi intézményeket választotta, mivel e kérdésben meghallgatott tanácsadói: Tasnádi Veres Mihály, Alvinczi Péter, Keserű-Dajka János, Geleji Katona István mind a németországi egyetemek neveltjei voltak. Ilyeténképpen ha Heidelbergben, Frankfurtban s a többi egyetemen előfeltételül kívánták meg a tudományos munkálkodáson kívül a legteljesebb egyetemi képesítést is, ugyanez lehetett Bethlen kívánsága is a fehérvári intézmény professzoraival kapcsolatosan is, miként ezt az 1622. évi kolozsvári országgyűlésnek az akadémia létesítését magában foglaló VI. törvénycikke is határozottan kifejezésre juttatja, megállapítván, hogy „isten Felségedet reá segítvén, ennek építésére és helyben állatására tudós emberekkel, professorokkal annak módja szerint megrak(ja) és ugyan felruház(za) és öltözt(esse)”. . . A fenti szöveget bizonyosan a közlő Szilágyi Sándor látta el központozással, jöllehet „a tudós emberekkel professorokkal” között — azt hiszem — a vesszőnek nincsen is helye. Ezt bizonyítja az articulus eredeti címzése, amely a törvénycikk tartalmát foglalja öszes. Eszerint ugyanis az alapítandó akadémiában „ő felsége bizonyos főprofessorokat constituál(jon.)” Ugyanígy mutatott be a kolozsvári sáfárpolgár 1629. május 23-i számadási tételét is: „Erkezek Boiti Gaspar Fejervarrol . . . Vrunck eo Felsege Beczbe expediatla Tudos emberekert(,) Deakokert.” Tudjuk, hogy a tudós szó a doctus ige melléknévi igenevének: a doctus-nak magyar megfelelője, ámde a doctor főnév ugyancsak ebből az igéből származott, de közép- és újkori jelentése már nem azonos a klasszikus latinság magister jelentésű szavával s ezért ekkori magyar megnevezése olykor kiterjedhetett a doctus-tól kölcsönvett tudós szóra is. Ennélfogva a főprofesszor is azonos lehet a tudós, vagyis a múlt századi szóval jelölt tudor professzossal, ellentétben a közönséges, vagy (ad notam: praeceptor publicus = köztanító) közprofesszorral. Erre az utóbbira példát Maxai Eöse Péter gyulafehérvári iskolamesternek valószínűleg 1628 esztendő táján kelt könyvbejegyzésében találtam: „Ex libris Petri Eose Maxai Professoris Publici Collegii Albensis.”¹³

Itt kell megjegyeznem, hogy már Koncz József is gondolt arra, hogy „Bethlen kezeit talán kötötte a kolozsvári országgyűlés 1622-i VI. cikke”, amely szerint az építendő akadémiában „főprofessorok” constituáltaknak, csakhogy Koncznak mégsem jutott eszébe, hogy e törvénycikk mégis csak magának Bethlennek az elhatározását szentesíti azzal a céllal, hogy ez az iskola a nyugati tudósvilág által is elfogadandó, szabályszerűvé fejlesztett, egyenlő rangú intézményként létesüljön s nemcsak úgy, amint a Bethlen Miklós megjegyzésén elindult Koncz elképzelte, vagyis hogy a „főprofessorok” meghatározás alatt csupán csak „külföldi egyetemi tanárokat érthetett Bethlen G.” Ezt a nézetet különben már az a körülmény is megcáfolja, hogy Bethlen Gábor 1629. január 7-én úgy közölte Alvinczi Péterrel, hogy a Németországba küldött Bojthi Gáspár Alstedius doktorral s más két professzorral is megegyezvén, azok ide érkeztek s így „ha bejönnek, úgy tetszik, nem lenne utolsók a fejérvári schola némely németországi scholáknál.”¹⁴ De hogy Bethlen szándékára még jobban reá világíthas-

¹² RMK I, 592. Molnár e versét se Szabó Károly, se Dézsi nem ismerte. A versesce publikálása — az aláírás bővebb értelmezésével — folyamatban van.

¹³ Adattár I. 291.

¹⁴ Erd. Prot. Közl. 1879. 26—27.

sunk, szükséges éppen Alstediuséknak Brandenburgi Katalinhoz 1630. február 10-én intézett előterjesztésének szavait — bár legalább Váro Ferenc fordításában — megismételtem, vagyis „szükséges, hogy a mi főiskolánk lehetőleg megközelítse elrendezésében azt az eszményt, amelyet a Német- és Franciaországban és másutt virágzó iskolák és képzőintézetek (szemináriumok) valószínűleg meg.”¹⁵ Ez ugyanis azt jelenti, hogy mind szervezetében, mind pedig színvonalában megegyeznek velők. S minthogy Alstediusék köteleességüknek tartják megfelelni annak a tisztüknek, amely kegyelmes uruk és pártfogójuk rendelkezéséből részükbe jutott, bizonyos tehát, hogy Bethlen Gábor is ugyanolyan intézményt akart létesíteni, mint amilyenre az általa szerződtetett professzorok vállalkoztak.

Az idehaza is követett helyzettel tehát Molnárnak is nagyon is tisztában kellett lennie, hiszen másképpen nem írhatta volna a neheztelés legcsekélyebb nyoma nélkül az 1624-ben Hanoviában kiadott „Az Keresztényi Religiora Es Igaz Hítre Valo Tanitas”-nak Bethlen Gáborhoz intézett ajánlásában: „Hogy Fels(ége)d az isteni tiszteletnek megtartását és jobbítását szíve szerint kívánja, bizossága annac a Fejervári Gymnasium építése és öregbítése, az Fejedelmi Bibliothecának gyűjtése, és ez Nemet Országbeli Acadeimiákban tudos embereknek oda hivatala.” Ezt pedig akkor írta, amikor Bethlennek Geleji Katona István által közvetített meghívását már megkapta és azt örömmel el is fogadta, jóllehet a neki felkínált állás semmiképpen sem lehetett azonos a fehérvári kollégium valamelyik professzorságával.

Ezek után ismételjük meg, hogy a XVII. század első felében — a törvényi cikkek erejénél fogva — a fehérvári kollégium felső tagozatahoz szakis főprofesszorok voltak alkalmazhatók, miként a kollégium egész szervezete is (már amennyire azt ismerjük) a külsőországokbeli athenaeumok, sőt academiák mintájára létesített. Ezért a most részletezett indok eléggé megmagyarázhatja, hogy nemcsak Bethlennek és tanácsadóinak, de még magának Molnár Albertnek sem juthatott eszébe az akadémiái tanszéknek vele való betöltési lehetősége, tudva azt, hogy az egykori papiroforma szerint — a lelképásztori álláson kivül — ő csak a gimnáziumi négy felsőbb osztály valamelyikének lehetett volna akadémikus mestere, ez pedig az átmeneti idejű alkalmazáson kívül nagy tudásának és irodalmi érdemeinek mégis csak lebecsülését jelentené mind ország-világ előtt.

E meglátás egyik legfontosabb bizonyossága — amint már említettem —, hogy Bethlen halála után sem érezvén magát mellőzöttnek, ezért említhette fejedelmét a legnagyobb tisztelet és elismerés szavaival. Ennek ellenére mégis mit kereshetett már 1629-ben Kolozsvárt? Ennek magyarázatául megkísérlem beállítani az Approbata Constitutio I. rész X. cikkének II. szakaszát: „Collegiumnak legalkalmasabb hely Kolozsvárra ítéltetett volt azelőtti időben, azért az evangelicus orthodoxus fejedelmeknek szabados dispositiojára hagyattatik, akár a kolozsvári Farkas utcai templom körül erigáltassanak collegiumot vagy derekas scholát, akár pedig Fejervárra, vagy mindkét helyet akarják is, azon móddal és jussal akármelyik helyet és ahhoz való proventusokat, a mint 1622. esztendőben, mense Majo végeztetett.”

Fehérváron tett alapításából — úgy látszik — Bethlen ott a „collegiumot”? Kolozsvárra pedig a „derekas scholát” akarta létesíteni. Erre utalhat Kemény Józsefnek az az észrevétele is, hogy Brandenburgi Katalin az ura halála után tanárokat kerestetett Németországban a kolozsvári iskola számára. De abban is erre célzó nyomot látok, hogy Molnár Albertet 1629/30-ban már Kolozsvárra találhattuk letelepedve, ezt követően az új fejedelem: Rákóczi György 1631/32-ben ugyanezenre rendelte a külsőországokban hasonlóképpen egy évtizedig tanult Csanaki Máté orvosdoktor, aki azután mint az iskola rektora hiányt el 1636-ban, majd pedig 1633-ban a Londonban élő Bánffihunyadi Jánost kísérte meg haza hívni.¹⁶

Az elmondottakon kívül még egy további pontot szükséges tisztáznom, azt ugyanis: miképpen lehetséges, hogy Bethlen már 1615-ben Fehérvárra akarta marasztalni Molnár az akkori, vagy pedig a fejleszteni szándékolt iskola „primarius inspector” állására? Erre pedig az a válasz adható, hogy ez nem tanári, hanem első-, illetőleg főfelügyelői állás lett volna. Mint ahogy — ha elfogadjuk Bod Péternek Ember Páltól átvett állítását — Molnár a kassai scholának nem mestere, hanem „fecit praefectus scholae Cassoviensi, quae ex schola Tyrnavia fundata . . . floruit.”¹⁷ ez az állás pedig körülbelül egyenlő lett volna az előbbi 1615-i inspector-sággal. Csakhogy amíg Fehérváron „primarius inspector”-i hivatal lett volna, addig Kassán a 24–40 tanuló által látogatott iskolának prefektussága netalán csak olyan tisztség, amely bőséges időt engedett volna arra, hogy reáérőleg azt az irodalmi munkásságát folytassa, mint amilyenre — Molnár szavaiból következőleg — Geleji udvari prédikátor 1623. évi levelében fejedelmi ura nevében hazahívta. Minthogy azonban Ember Pál s ilyenformán Bod Péter állítását kétségtelen bizonyíték nem támogatja, inkább kell Molnárnak azon a megjelölésén gondolkodnunk, amelyet élete folyása állomáshelyeinek összegezésében maga nevez meg, így jelentvén ki: „Cassoviae in sacello regio 1625.”

¹⁵ VÁRO FERENCZ: Bethlen Gábor kollégiuma. Nagyenyed 1903. 109.

¹⁶ Adattár I. 277–290.

¹⁷ Napló 394 j.

Mindent összevéve azt látjuk, hogy Molnár Albert idehaza sehogyan sem találta meg a helyét abban az újjászervezett iskolarendszerben, amelyért talán ő tette a legtöbbet (könyveivel, szervezőmunkával, a peregrináló tanárjelölt-honfitársak pártfogó nevelésével...) Ennek pedig, hanem is egyetlen, de egyik oka bizonyosan a magasabb akadémiai képzés hiánya lehetett; bárha a szükséges tudományos grádust tehetségével és tényleges munkájával bőségesen kiérdemelte, s ezért a kortársaktól igazán megérdemelte volna, hogy ettől a formalitástól az ő kivételes alakja esetében eltekintsenek.

Herepei János

Az altdorfi egyetem magyar hallgatói

Közoktatástörténetünk régebben fontos feladatnak tekintette a magyar hallgatók külföldi egyetemeken való szereplésének felderítését. Ábel Jenő 1890-ben *Magyarországi tanulók külföldön* címmel sorozatot indított. Ez a sorozat azonban két év múlva abbamaradt, s a megjelent négy kötet csupán a jénai, bécsi és krakkói egyetemen való kapcsolatunkat tárgyalta.

Németország egyik régi egyetemének, az 1575-ben megnyílt altdorfi egyetemen magyar hallgatóival egyáltalán nem foglalkozott a szakirodalom, jóllehet anyakönyve 1912-ben nyomtatásban is megjelent.¹ Éppen ezért indokoltnak érzem ezen főiskola magyar vonatkozásainak közlését.

Az egyetem első magyar hallgatója, a brassói Marcus Begnerus 1582-ben iratkozott be. Magyar hallgatóinak száma 1789-ig meghaladja a 270-et. A legtöbb hallgatót Sopron küldte (39), utána Pozsony következnek (34). A többi magyar város és község altdorfi hallgatói a következő számbeli elosztás szerint alakulnak: Nagyszeben 16, Kolozsvár 7, Nagysink 7, Brassó 6, Selmec- és Bélabánya 6, Segesvár 6, Kőszeg 4, Lőcse 4, Modor 4, Beszterce 3, Késmárk 3, Medgyes 3, Győr 3, Nagydisznód 3, Zólyom 3, Kassa 2, Eperjes 2, Szászsebes 2, Berethalom 2, Körnöcbánya 2. Egy-egy hallgatóval szerepelnek: Alsóbajom, Alsókubin, Alsósztrégova (Madách szülőfaluja 1762-ben küldött ki egy Csernanszky János nevű ifjút), Apátfalva, Apáca, Bazin, Bártfa, Besztercebánya, Békés, Cseri, Csetnek, Debrecen, Dobsina, Füle, Harka, Hybba, Hussó (?), Hunfalva, Igló, Isztobne, Jakabfalva, Jobaháza, Jolsva, Kiscell, Korompa, Korpona, Kőhalom, Kőpcsén², Kőrmend, Kuntapolca, Makó, Martonfalva, Maskófalva, Mese, Mirkvásár, Miskolc, Monok, Muszna, Nagymihály, Nagypalugya és Gálfalu, Némethlipce, Nógrádszentpéter, Okány, Poltár, Pónik, Puhó, Radvány, Régen, Rimakokova, Rohonc, Rozsnyó, Ruzskin, Szakolca, Szászvály, Szászorbó, Szelec, Szentgyörgy, Szenc, Szulin, Tamásfalva, Tolna, Udvarnok, Ugra, Zsidve. Két hallgatónak csupán a megyéjét (Szepes, ill. Turóc) tudjuk meg, míg a többiek születési helyeül általánosságban Erdélyt, vagy Magyarországot jelöli meg az évkönyv.

Az anyakönyv legérdekesebb adata: 1603. január 26-án — 29 éves korában — iratkozott t be „Albertus Molnar Szenciensis Ungarus”. Jegyzetben ezt olvassuk róla: „gratis ob paupertatem optimis testimonijs comprobata in scriptis.”³ Egyébként itt fogott hozzá latin — magyar szótárának elkészítéséhez és zsoltárfordításaihoz.⁴ A másik kiemelkedő név bejegyzése 1698. november 2-áról való: „David Zwitteringer, Schemnicio Hungarus.”⁵ Említésre érdemes továbbá, hogy 1655-ben ide iratkozott be a soproni Vittniedi János — bizonyára rokona Vitnyédi Istvánnak.

Az apácai származású Szelei Ábrahám orvosdoktor akit 1746-ban iktattak be, Altdorfban adta ki jogi munkáját.⁶ Szerepel a névsorban Tersztyánszky Dániel (1730–1800), több jogi munka és egy óda szerzőjének neve is. Róla azt tudjuk meg az anyakönyvből, hogy nógrádszentpéteri születésű és hogy 1761-ben vették fel.⁷

¹ ELIAS V. STEINMEYER: Die Matrikel der Universität Altdorf. Würzburg 1912. I–II. köt. Az anyakönyv általam használt példánya az erlangeni egyetemi könyvtár tulajdonában van, jelzése: (St. B.) Aa 570, 4°.

² Innen származott el Planckenauser János Kristóf joghallgató és költő. Születési helyeül az anyakönyv tévedésből *Köttse*-t ír. Vö. SZINNYEI: Magyar írók élete és művei. X. k. 1294.

³ STEINMEYER: i. m., I. köt., 82. — Dézsi Lajos — aki részletesen foglalkozik Molnár Albert Altdorfban töltött két évével s ottani életkörülményeivel — nem jelöli meg beiratkozásának időpontját. (Az anyakönyvben is említett szegénységére vonatkozóan: Rittershausen Konrad, a római jog tanára és nyelvtudós, lakást, ellátást és pénzsegélyt szerzett számára.) DÉZSI LAJOS: Szenczi Molnár Albert. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1897. 110.

⁴ DÉZSI: i. m. 110, 135.

⁵ STEINMEYER: i. m. I. köt. 460.

⁶ SZINNYEI: i. m. XIII. köt. 645.

⁷ Uo., XIV. köt. 37–38.

Megemlítjük még, hogy Johann Leonhard Rost, az ismert csillagász és regényíró (akinek 1710-ben megjelent *Die türkische Helena* c. regényéből dolgozta át Menander álnéven David Christian Walther a *Kartigám* német eredetijét) 1705. november 2-án⁸ és Justus Gottlieb Rabener, a jónévi szatíráiról atyja 1706. szeptember 23-án iratkozott be az egyetemre.⁹

May István

Landelinus ifjú

György Lajos *A magyar regény előzményei*, tágabb értelemben a polgári elbeszélő próza kialakulását tárgyaló könyvében a legkorábbi emlékek között említi egy *Landelinus iffiúnak szörnyű esete, az ártatlanság veszedelmének nyilvánvalóságos példája* c. kiadványt, amit a kolozsvári jezsuiták 1762-ben 178 lapnyi terjedelemben jelentettek meg. A könyvet ismertető sorok így hangzanak: „Landelinus francia főnemes ifjú istenfélően nevelkedik, de a rossz társaság annyira lezülleszti, hogy útszéli haramia lesz belőle. Egy haramia-társának halála, valamint az Úr angyalának megjelenése észretéridi s megjavul. E sovány cselekmény csak kerete annak a 12 fejezetbe foglalt intésnek, hogy mi mindent kell kerülnie az ifjúnak ártatlansága megőrzése érdekében.” Egy régi cikkre hivatkozva megemlíti még György Lajos, hogy 1730–31-ben a nagyváradi jezsuiták iskolájuk színpadára vitték Landelinus alakját, mint „ki szülői engedékenysége folytán gonosz útra tért és családjának gyalázatjára vált”; az idézett helyen az a vélemény olvasható még, hogy a Landelinus-téma a „tékozló fiú” képzetkörébe tartozik, melyet Váradon három további dráma képvisel: a *Rossilo ifjú története, vagyis a rossz társaság gyászos következményei*, a *Richard, flandriai ifjú, ki bár a rossz társaktól megvesztegetve hibázott, később mégis a helyes útra tért*, valamint *A három fiú boldogtalan apja* c. darabok.¹

A fenti bekezdés magába foglalja mindazt, amit az irodalomtörténet a kolozsvári jezsuiták szerény kiadványáról elmondhat: a könyv a vele nagyjából egykorú prózai elbeszélő művekhez semmi módon nem kapcsolható, és Landelinus egyszerű története önmagában nem látszik igazolni azt sem, miért kapott helyet a magyar szépprózai elbeszélés történetében a legnagyobbbrészt elmékedő mű, melyet elszigeteltsége miatt, mint bibliográfiai adatot, értelmetlen teherként hurcolt magával az irodalomtörténet. A következőkben a Landelinus ifjú eredetijének ismertetésével kiszabadítjuk a könyvet izoláltságából, és a korábbi utalásoknál nyomatékosabban mutatunk rá a magyar barokk prózai elbeszélésének egyik kevésbé méltatott, de igen elterjedt típusának, az erkölcsnevelő példának jelentőségére.

Az eredeti

A magyar nyelvű kiadvány két különálló, egymástól független művet tartalmaz, melyeket a kiadók csak alkalmilag kapcsoltak egymáshoz. Hátsó, kisebbik felét (123–178). *Az isteni ítélelmről és a' bűn utalásáról Üdvösséges, és az Ifjiaknak igen hasznos intések* foglalják el; minden valószínűség szerint jezsuita szerző latin iratának fordítása, de eredetijét nem ismerjük. A könyv nagyobbik része (1–122) Landelinus történetét és a hozzáfűzött elmélkedéseket tartalmazza. Ez nem más, mint hű magyar fordítása Hevenesi Gábor legelőször Grácban, 1685-ben megjelent következő című munkájának: *Aucupium innocentiae ab eo, qui circuit, quaerens quem devoret, Stygio atcupe in probitatis et innocentiae capturam, sive ruinam, varijs dolis et artibus instructum. Nunc vero in proborum adolescentum, scholas RR. PP. Societatis Jesu frequentantium, gratiam et cautelam detectum. Sive ad pravae societatis pericula exemplo Landelini fugienda brevis admonitio; bonorum omnium lectioni et usui concinnata, et Xenij loco dicata*. A könyv az első kiadás után német nyelvterületen még többször megjelent, lengyel fordításban háromszor adták ki (Vilna 1722, 1733, 1738). A latin kiadások címei majdnem azonosak; Sommervogel közöl ugyan egy lényegesen eltérő címváltozatot, de kiadási helyet és évet nem említi. (*Detecta innocentiae pericula e tristi lapsu etc.*)²

Hevenesi könyvét Magyarországon a XVIII. század folyamán kétszer szedték újra. Az egyik Hevenesi kisebb műveinek nagyszombati kiadásához készült. (*Opusculorum... pars II*, Nagyszombat 1716, 137–177). A negyedrét alakú kötetben a szöveget kéthasábosan

⁸ STEINMEYER: i. m. 479. — „Die türkische Helena” Meletaon álnéven jelent meg. Vö. GYÖRGY LAJOS: A magyar regény előzményei. Budapest MTA. 1941. 215, 279.

⁹ STEINMEYER: i. m. I. köt. 482.

¹ GYÖRGY LAJOS: A magyar regény előzményei. Bp. 1941. 211.; NÁMÉNYI LAJOS: A nagyváradi jezsuita-dramák. EPHK. 1897. 797–98.

² RMK. III. 3345. A Szabó–Hellebrandt-féle bibliográfia leírása nyelvileg hibás, nem helyes Sommervogel sem. (IV., 342); a címet értelemszerűen javítottam. Példány csak az admonitió bencések könyvtárában található. — Nem felel meg a valóságnak az az adat, amely szerint a Landelinus eredetijét Georg Lang (1605–1671) német jezsuita írta 1642-ben. A téves feltételezés Sommervogelen alapszik (IX, 570), innen került át Holzmann és Bohatta anonyim-lexikonába (III, Weimar 1905. 5.).

nyomtatatták; ugyanennek egyhasábos változata Nagyszombat 1716-os impresszummal önállóan is megjelent. A második szedés ugyancsak Nagyszombatból, 1732-ből származik, címlapja az 1716-i kiadásával egyezik meg. 1734-ben a pozsonyi kongreganisták nagyobb számú példányt vettek meg belőle, s a helyi nyomdással, Royer Pállal új címlapot nyomtatva hozzá, újévi ajándékként osztották szét.³ A század második felében Hevenesi többi munkájával együtt kiment a divatból; az 1732-i kiadást árulta még 1758-ban is a nagyszombati nyomda 5 krajcáros áron.⁴

Az *Aucupium innocentiae* — Hevenesi könyveinek tekintélyes részéhez hasonlóan — olcsó tömegkiadvány a rend iskoláiban tanuló nemesi ifjúság, közelebbről a Mária-kongregációk keretében tömörített fiatalság számára. A világosan körvonalazható közönség társadalmi helyzete, műveltsége, befogadóképessége eleve meghatározta aztán a könyvben megfogalmazott vallásos tanítás és az irodalmi megformálás módját.

Hevenesi az érdeklődés felkeltésére egy történetet, Landelinus példáját tette művének elejére, s ehhez fűzte 11 fejezetre osztott elmélkedését. Az alapszerkezet (példákból kiinduló hosszú elmélkedés) szempontjából másodlagos jelentőségű, hogy a példa és az erkölcsi oktatások közé először iktatott, és könyvét másadikkal rekesztette be.⁵ A mű olvasmányosságát előmozdítani hivatott irodalmi lelemény korántsem eredeti: Hevenesi nem tett mást, mint a rendkívül gazdag jezsuita moralizáló irodalom egyik sémáját alkalmazta. Hogy nálunk is jól ismert, Hevenesi által használt szerzőt említsünk, Jeremias Drexel *Nicetas* c. könyvére hivatkozunk, melyben a jónévű délnémet jezsuita Nicetas példájából kiindulva, két könyvben, 24 fejezetben osztja tanácsait egy sor bajor, osztrák és svájci kongreganistának. Hevenesi és Drexel könyveinek szerkezeti hasonlóságát nem homályosítja el, hogy a német író az előszót a történet elé helyezte, és a hitbuzgalmi szöveget párbeszédes alakban fogalmazta.⁶ Az ilyen változtatást, alapsémát megtartó variációkat, az írói szabadság tana elvileg szentesítette, sőt meg is követelte; Hevenesi nem lett volna Európa-szerte elismert asketikus író, ha nem tudta volna a készen kapott szerkezetet bizonyos önállósággal alkalmazni, és mindezen túl a kor irodalmi ízlésének megfelelően nem lett volna képes felcírázni egy barokk allegóriával.

Landelinus egyszerű történetében az őrzőangyal fellépése hoz fordulatot. Hevenesinél szerepe általánosítódik, hatásköre kiterjed a világi élet minden bűnalkalmára, melyet a mézes vesszővel léprecsaló madarásznak (aueps) nevezett ördög készít elő az ártatlanság (innocentia) megrontására. Az irodalmilag megjelenített két ellentétes pólus feszültségében kerülnek aztán tárgyalásra a bűnre csábító veszedelmek: a rossz társaság, a „gonosz beszélgetés”, az „édesgető asszonykák társasága”, a tánc, a színház, a szerencsejáték, a „tisztátalan könyvek” stb. Ha Hevenesi morálja szigorú is, nem ítéli el a nemesség társas szórakozásait. Jövőhagyja a „kellemetes vidámság”-ot, megállapítja, hogy „a Játék a nyájasságra használ. . . és a jó-féle Iffiaknál is szokásban” van, az ártalmas olvasmányokról szólva az ókori klasszikusok szerelmes verseitől óv.⁷

Az olvasmányosság az elmélkedő részekben is vezető szempont. A 11 fejezetet mintegy 10 jól kikerkedő példa élénkíti, melyeknek forrásvidéke Plutarchostól és Szent Ágoston *Vallo-másaitól* a középkori *Speculum exemplorum*-on át Drexel *Nicetas*ig terjed. Történetei ma már nem élnek; egyetlen kivétel a flandriai muzsikuss példája, mely Arany János az *ünnepnaptár* c. balladájában kapott nálunk klasszikus megfogalmazást. Az átvételek módját az *Aucupium innocentiae* előadásának belső összefüggése és a kor igényei határozzák meg. A *Speculum exemplorum*-ból vett eset (az őrzőangyal parázs pofont ad védencének, mert rossz társaságba keveredett) lerövidült, átfogalmazott alakban jelenik meg, a Drexeltől kölcsönzött bambergi ifjúról szóló példa (a bibliai Józsefhez hasonló módon őrzi meg szüzességét) csaknem szóról szóra átkerül, mert a megfogalmazás teljességgel megfelelt Hevenesi kívánalmának, és maga az eset is elérhető közelségben, a XVI. század végén játszódik.⁸

A kis könyvet példái mellett megragadó stílusa tette olvasmányossá. Hevenesi hatásosan vegyít lendületes periódusokat megálljt parancsoló rövid mondatokkal, felsorolásokat,

³ „Nunc . . . almae, ac venerabili sodalitati B. V. Mariae ab angelo salutatae in xenium distributum Posonii 1734. Posonii, typis Pauli Royer.”

⁴ Catalogus librorum, qui in Academia . . . Typographia anno 1758 reperiuntur. 7.

⁵ Protestationes Sancti Caroli Borromaei coram angelo custode, pro felici morte impetranda. — Oratio ecclesiae ad sanctos angelos custodes.

⁶ Előttém a következő kiadás Nicetas seu triumphata innocentia. Ed. 3. Monachii 1628. Drexel más művei is a jezsuita barokk élvonalába tartoznak, amelyeket nálunk református közönség is olvasott (ESZÉ TAMÁS: A magyar napraforgóvilág, Egyháztörténet. 1943. 330—345. Legismertebb magyar fordítása Dévay András tollából származik: Nap után forgó virág. Eger 1764.

⁷ „Melly Poétát olvasod, jól meg-nézd elsőben: nem mindennek Lantya Minervát énekli: sokaknak hárfája Vénussal büszkodik: nem elég törtött orru Násó, Tibullus, és Katullus; nem csak nevével mutatja Vénust Óvenus, nem-is minden költött Versek olyl vitézek, hogy azokban Márs Vénust magának ne jegyezze-el.” (A magyar fordításban: 95.)

⁸ Speculum exemplorum, Antverpiae 1608. 41—42. — DREXEL, id. kiad. 203—207.; a példában szereplő személy 1622-ben Regensburgban halt meg.

retorikus körülírásokat tömör, magvas kifejezésekkel, megfelelő helyeken nem fukarkodik az alliterációkkal, szójátékokkal sem. Az előrevívó és megtartóztató stíluslemek váltakozó alkalmazásával valamint a nyelvi hangzatosság eszközeivel eleven ritmust tud adni az előadásnak, amely még a könyvet letéve is benne lüktet az olvasóban.

A magyar fordítás

A *Landelinus ifjiúnak szőrnyű esete* c. magyar kiadvány néhány apróbb, jelentéktelen kihagyástól eltekintve hű fordítása az *Aucupium innocentiae* szövegének. A szerkezetben annyi a változtatás, hogy az előző a Landelinus-példa előtt áll, és a kötet végéről hiányzanak az imádságok: ha az alapséma sértetlen is, a magyar változat egy fokkal egyszerűbb, szokványosabb. Hevenesi könyvének struktúráján lényegesebben változtat az a további eltérés, hogy a magyar a címet csak tartalmilag hozza, mintegy értelmileg tolmácsolja. Ezzel elhomályosul ugyanis a latin könyvnek már a címben kiemelt allegóriája (a pokolbeli sátán mint az ártatlanság madarára vadászó madarász). Érdekes aztán, hogy ez magában a szövegben is bizonyos tartózkodással és korántsem következetesen érvényesül: az auceps szó hol vadásznak, hol madarásznak hangzik, s így Hevenesi egyéni disztiméne jelentőségét veszti, mintha a magyar fordító a XVIII. század második felében már farszótónak, érdektelennek találná a barokk pompát.⁹

A magát meg nem nevező fordító nem volt minden stílusérzék híján, de ennek birtokában is elég közepes ügyességgel bírkozott meg Hevenesi Gábor gondosan kidolgozott latin prózájával. Alázatos hűségéhez nem fér kétség; apró eltérései közül csak azt az egyet érdemes feljegyezni, hogy szent Jeromos nevét említve kora felfogásának és magyar nemzeti érzésének megfelelően kötelességének tartotta betoldani az egyházatya magyarországi születéséről vallott hitet.¹⁰ Híven követte az egyes mondatokat, fordulatokat, szavakat is, de a nyelvi eszközök magasabbrendű, az egész mű karakterét megszabó hatását nem tudta visszaadni. Elvileg két megoldás kínálkozott volna: vagy a magyarban meghonosodott retorika fogásaival kísérli meg megközelíteni az eredeti szuggesztivitását, vagy az anyanyelvi kifejezése gondos megválasztásával próbálja a fordítást az eredetihez közel hozni; az egyik a szoros hűség feláldozásával lett volna egyértelmű, a másikkal a nagy kortárs, Faludi Ferenc stílusához emelkedett volna a fordító. A névtelen kolozsvári jezsuita egyik módszert sem követte következetesen, de mindkettőnek nyomát hagyta munkájában.

A közkeletű barokk retorika hatása elsősorban a disztí, halmozó bővítményekben mutatkozik.¹¹

De scelere in scelus volvitur (5–6)

sensim sine sensu vitia instillant (18)

paludes et lacunas putridas impure transit (42)

ubi risus immodici, gestus impudici, affectus minus honesti (56)

Egy bűnből másra, nagyból nagyobra íziben vetemedék (7)

lassan, 's-leptetve kaptattyák-fel az ártatlanaktól a' gonoszság kedvellését (18)

dohos mocsárokon, és 'mindenféle rutságokon sértetlen keresztül által mehet (47)

ahol mértéktelen kaczogások, viczógások, fajtalan hunyorgatások, szemtelen integetések, tisztátalan indulatok (64)

Nem idegenkedett a fordító a barokk korában gyakoribb vaskos kifejezésektől sem, mint az alábbi példák mutatják:

pessimo cujusdam exemplo in transversum actum (97)

cunsuetudine depravata pertinacius semper impellente, infelix toties rediit (98)

egy némelly gonosz társaságtól Vénus moslékjában kevertetett (112)

a' rossz szokástól tüzezebben ösztönöztetvén árva feje! meg annyszor az eb okádásra vissza tért (112)

A fordítás legsikerültebb helyeire ott bukkanunk, ahol harmonikusan fedik egymást a latin és a magyar szöveg disztí felsorolásai.

⁹ A magyar szöveg bekezdéseinek elhelyezése nem felel meg a latinak, és emiatt feltehető, hogy egy ma ismeretlen eredetű alapul. Ebben meglehetett ugyan a leegyszerűsített címek, de valószínű, hogy a „vadász” és „madarász” (venator, auceps) szavak következtelenül, keverve szerepeltek.

¹⁰ Jeromos „hazánkból származott Atya” (76), aki „Stridon Dalmátzia Városából származott” (78)

¹¹ A latin idézetek az 1732-i kiadásból valók.

voluptates eorum transierint sicut avis volans, ut navis et nuntius praecurrens, ut nubes, ut fumus, ut nebula fugata a radiis solis (49)

nisi copiosum ad sudorem, membrorumque omnium lassitudinem, diem noctemque mediam saltibus immolaverint (54–55)

Nem ritkák azután a Faludira emlékeztető találatok sem:

amaro cordis gemitu (9)
dum blanditur oculis illecebrosa voluptas (49)

az ő gyönyörűségek el-múlt, mint az el-röpülő madár, mint a' szélről vitt hajo, mint a' siető követ, mint a' futó felleg, mint az enyésző füst, és a nap sugáritól el-üzetett köd (56)

hacsak csorgó verítettég, 's testek el-bádogyadásaig, a' napot éj-félig a' táncznak nem áldozzák (62)

zokogó szível (11)
mikor meg-csiklandoztat a' hízeltető gyönyörkedés (56)

A latin kifejezést helyettesítve, de néha önállóan is helyenként igen ügyesen alkalmaz magyaros szólásokat, közmondásokat:

nihilo meliores censendi sunt (57)
qui acetum porrigant ore tam illito garrigentibus (27)
ubi nihil, quod perdat, sibi superesse reperit (75)
latet anguis in herba (81)

egy huron pendültek (65)
a' kik port hánának az utálatos beszélgetők szemeibe (28)
valameddig inge-rántzára nem jut (87)

szép a' szavak, hamis a' szívek (95)

A legutolsó példához hasonlóan másutt is mutat fogékonyságot a fordító a kellemes hangzás iránt:

crimina sub carminibus (83)
amicitia pares aut accipit, aut facit (101)

vétket a' Versek alatt (96)
a barátság [!] hasonlókat, vagy vészen, vagy térszen (116)

A magyar Landelinus stílusának kialakításában a fordító — mindent összevéve — olyanképpen járt el, mint amikor a maga óvatos módján egyszerűsíteni igyekezett Hevenes allegóriáját. Ahogyan ott nem tudott végleg megszabadulni a barokk ékítménytől, ugyanúgy képtelen volt akár egyik, akár másik stílusirányhoz egyértelműen csatlakozni. A két stílus-réteg jellemző vonásainak összemosódása teszi a névtelen fordító művét a fáradt hazai késő-barokk jellegzetes termékévé.¹²

A Landelinus-példa és rokonai

Az *Aucupium innocentiae* elején álló Landelinus-történetet, Hevenes Gábor egyik osztrák rendtársának, Paul Zehentnernek (1589–1648) *Promontorium malae spei* című könyvéből (Grác 1643) vette át. Zehentner forrása Laurentius Surius nagy legendagyűjteménye volt, amelyben először jelent meg a VII. században élt bencés apát nagyjából a IX. századból keltezhető legendája. Az eredeti szerint Landelinus előkelő frank családból származik, és gondos nevelője, Audbertus püspök, a papi pályára készíti elő. A szent hivatástól rokonai csábítják el; felveszi a Maurosus nevet, és rablólovaggá válik. Csodás megtérése Audbertus imájára történik: egy kedves társának halála után álmában meglátja, amint lelkét pokolra viszik az ördögök; a megrettent lovagnak megjelenik az Úr angyala, és a pokol kinjaira emlékeztetve inti, hogy az ördög szolgálata helyett Krisztus katonája legyen, és térjen vissza Audbertushoz. Ezzel a fordulattal indul a szent életpályája, aki a továbbiakban római zarándokutakkal és kolostor-alapításokkal tette nevét emlékeztetéssé.¹³

¹² Hasonló kép bontakoznék ki nyelvi anyagának részletes elemzéséből is. Csak utalok rá, hogy terminológiájának egyik központi problémája a gálans kifejezések visszaadása. Pl.: curiositas: *veszélyes szemfülesség* (73); nyughatatlan szemfűesség (82); iffiúsági szemtelenség (77); modestia: *módos, alázatos maga viselés* (64); familiaritas: *nyájasságok* (32); assecia diaboli: az ördög komornikja (68). Érdekesek irodalmi fogalmakat visszaadó magyar szavai. Pl.: facetia: *merészkedő fertelmes mese* (29). Feltűnő szó a *rege*: Upoparum hi sunt moduli (17 ~ Ez a' bűdös bankák regéje (16).

¹³ Az összes latin kiadások „Zethner” nevet említenek. A könyvet a budapesti nagykönyvtárakban nem találtam meg. — Laurentius Surius: De probatis sanctorum historiis... Coloniae Agrippinae 1572. 648–51. A Landelinus-legenda későbbi kiadásai Mabillon-nál (Acta sanctorum Ordinis S. Benedicti II. Lute-tiae Parisiorum 1669. 873–76.) és a bollandistáknál (Acta sanctorum Junii II. Antverpiae 1698. 1064–66). Modern kritikai kiadás: Monumenta Germaniae Scriptores rerum Merovingicarum, VI. 433–44.

A jezsuiták jó érzékkel ragadták meg a legenda leglényegesebb elbeszélő elemét, amely az összefüggésből kiemelve is kerek, hatásos példaként kerülhetett forgalomba. A rablóból lett szent története korántsem egyedülálló az irodalomban, de a téma új megfogalmazásai mindig hozzáidomultak annak a kornak társadalmi viszonyaihoz és irodalmi ízléséhez, amelyben ismételten forgalomba kerültek. Rufinusnál sivatagi remeteket zaklató latrok térnek meg, mert a szenteket sárkányok őrzik; Landelinus rablólovag, aki az Úr angyla Krisztus katonájává tesz; a ferencesek közé a rend alázatossága láttán megrendült utonállók kéri felvételüket; Hevenesinél a XVII. századi körülményeknek megfelelően a nemesi származású Landelinust erdei haramiává züllesztí a rossz társaság s az őrzőangyal téríti bűnbánó vezeklővé.¹⁴

Mikor a társadalmi kép ilyenképpen aktualizálódott, átalakult a középkori legendából önállósodott példa irodalmi arculata is. Az *Aucupium innocentiae* elején az eredetitől eltérően nincsen szó szentéletű nevelőről, és így természetesen a megtérés sem történhetik az ő imájának hatására. A változtatás azt eredményezi, hogy a példa szerkezete mindössze három egységre, a tényállás rögzítésére, a fordulatra, valamint hatásának ábrázolására redukálódik, vagyis egyszerűbbé és dinamikusabbá válik, Landelinus pedig személyes kapcsolatba kerül a földön-túli hatalmakkal. A föld és ég új, közvetlen kapcsolatát még két további változtatás erősíti. A középkori szövegben a pokol szenvedéseit bemutató látomás és az angyal megjelenése időrendben következnek egymás után; Hevenesinél az álmot az őrzőangyal bocsátja Landelinusra, s a jóra intő szónoklat keretébe állítva, mintegy érzékletessé teszi azt. Az égi hatalomnak tehát éppúgy növekszik az ereje, mint ahogyan a másik, nem kevésbé jelentős szerkezeti változtatással, Landelinus alakja megnőtt.

A középkori lovag azonban leginkább azzal emelkedik, a barokk hőroszok világába, hogy megtérését pszichológiailag alapozza meg Hevenesinél. Előadása szerint a hős természetes nemességének és tisztes tanulmányainak marad még annyi ereje, hogy Landelinus szégyenli magát elzüllése miatt; ezért bűdosdik el szülei és régi barátai köréből, ez indokolja a rabló mélységes megrendülését, amikor látja társának váratlan halálát, ez magyarázza meg végül a természetfölötti beavatkozás sorsdöntő hatását. Landelinus alakjában és a lendületes, retorikus stílus révén minden tekintetben hűen fejeződik ki az eszme, erőteljes a propagatív erő. Nem tagadható, hogy Hevenesinél Gábor az irodalmi feladatot jelesre oldotta meg.

Hibátlan írásbeli dolgozatnál azonban műve nem taksálható többre. Nem szabad szem elől téveszteni, hogy a középkori legendából kiszakított epizód a lehető legegyszerűbb elbeszélő szerkezetbe foglalt példává alakult át, az adott formában a terjedelmes epikus továbbfejlesztésnek (novella, regény) még a lehetősége is hiányzik, s a Landelinus-példa az irodalmi ranglétrán az ifjúsági kiadványok szerény szintjén húzódik meg, melynek stílusa akár az iskolákban gyakoroltatott szónoki bővítés (amplificatio) példájának számíthatott. A miniatűr elbeszélést az író szigorúan alárendelte morális céljának, és a sikerült kidolgozás után sem tulajdonított neki nagyobb jelentőséget, mint a könyveiben felhasznált többezernyi példa bármelyikének. A változtatások közül Hevenesinek minden valószínűség szerint az volt a leglényegesebb, hogy a szent életét bevonta az őrzőangyal-tisztelet propagandájába, amivel a jezsuiták különösen szívesen foglalkoztak. Hogy mennyire így van, maga Hevenesinél igazolja, aki még kétszer használta fel a Landelinus-példát, ügyet sem vetve saját első feldolgozására. *Flores innocentiae* c. művében ugyanis azt bizonyította vele, hogy a bűnök fő oka a rossz társaság, az *Alphabetum angelicum*ban ugyanezen történet alapján a könnyelmű környezetet káros hatásán kívül azt igazolta, hogy a szerencsejáték és a fényűzés megrontják az ifjúságot.¹⁵

Hevenesitől függetlenül a Magyarországon is működő osztrák jezsuita, Franz Preckenfeldt (1682–1744) publikálta Landelinus példáját, ugyancsak másodkézből, a német Michael Pexenfelder (1613–1685) alapján. Preckenfeldt szöszerint átvette névtelenül kiadott *Annus sanctus* c. könyvébe Pexenfelder szövegét, amely epikus motívumokban határozottan gazdagabb Hevenesinél feldolgozásánál. Névszerint említi Audbertust, a nevelőt, a társ halálának körülményeit pedig kiszínezi: egy gazdag ember házát akarták kirabolni, kijelölték a napot is, amikor apoplexiától sújtva váratlanul összeesik, meghal, a rablócsapat pedig eláll szándékától. Az erkölcsi tanulság Pexenfeldernél olyképpen módosul, hogy a fiatalember elzüllésének oka a rossz barátok mellett elsősorban a szülők befolyása.

Valószínű, hogy Landelinus története Hevenesinél és Preckenfeldt (ill. forrásai) közvetítésével került a hazai szerzetesi iskolák színpadára, de a dramatizálók morális céljuk érdekében épp oly szabadon bántak vele, mint a prózai elbeszélők. Az 1711–55 közötti években ismert öt Landelinus-dráma között a Nagyszombatban 1731-ben előadott feltétlenül a Pexenfelder-Preckenfeldt-féle változatra megy vissza, a további előadások vagy az elzüllést vagy a megja-

¹⁴ Rufinus: *Historia monachorum* cap. VIII., megj.: Migne: *Patrologia Latina* XXI., 421. — A Szent Ferenczel kapcsolatos történet hazai kiadása: *Antiquitates Franciscanae*, Jaurini 1752. 166–180.

¹⁵ *Opuscula* I. 221–222. és II. 206–7. Hevenesinél az első esetben forrás nélkül, a másodikban Zehentnerre hivatkozva közli.

vulást mutatják be az ifjúság erkölcsének jobbítására. Az első csoportba két piarista dráma sorolható (Privigye 1711, Kecskemét 1752), a másodikba két jezsuita (Komárom 1735, Kassa 1755). A jezsuita feldolgozások címei azzal keltenek még figyelmet, hogy újabb részletekkel bővül bennük a Landelinus-példa: az 1735-i dráma írója Malfredus névvel illeti a váratlanul meghalt barátot, az 1755-i azt mutatja be, hogyan ismerte fel az anyja a hőst.

*

A Landelinus-példa, melynek eredetét és magyarországi pályafutását a fentiekben bemutatni igyekeztünk, csak egy a sok ezer közül; társai a XVII–XVIII. század moralizáló irodalmában, főleg jezsuita szerzők ifjúsági olvasmányának kiadott műveiben rejtőzködnek. Az irodalomtörténet voltaképpen csak Taxonyi János magyarnyelvű példagyűjteményére, *Az emberek erkölcsének és az Isten igazságának tükörei*-re figyelt fel, amelynek szerzője az első – és egyetlen – méltató szerint egyebek között használta a Hevenesinél ugyancsak kiadott *Speculum exemplorum*-ot, az az eljárás pedig, hogy a példák után elmélkedő szöveget közöl, Pexenfeldertől származik. Peldagyűjteménynek minősíthető Taxonyi két másik kiadványa is, *A' purgatoriumbeli lelkeknek állapotja* (Nagyszombat 1718) melyet Martin de Roa (+1637) spanyol jezsuita eredetijéből fordított, és fejezetszámra példákat tartalmaz, teljesen példákban áll továbbá az előbbivel együtt kiadott *Maria a halállal tusakodóknak anyja*, melynek latin eredetijét a magyar származású Nádas János írta, és még 1658-ban Jászberényi Tamás fordította magyarra. Jól ismerte különben Taxonyi Hevenesinél munkásságát is, tőle származik *A' negyvennapos böjtnek szentsége* (Nagyszombat 1739) c. könyvének eredetije.

A *Landelinus ifjiának szörnyű esete* tehát voltaképpen nem más, mint a Nádasinál, Hevenesinél, Preckenfeldtnél és egy sor más jezsuita szerzőnél felhalmozott hatalmas példatömeg egyik szerény reprezentánsa, kései fáradt képviselője, melynek tetemes része még felfedezésre vár. Az elbeszélő elemek részletes elemzésével azt igyekeztünk bemutatni, hogy a XVII–XVIII. századi példában a próza elbeszélés egyik nálunk igen gyakori formáját kell látnunk, amely a Landelinus hármas osztású szerkezetén kívül valószínűleg még számos alakváltozatban figyelhető meg. Az anyag részletes feldolgozása mindenesetre új fejezettel gazdagítaná a magyar próza elbeszélés korai történetét, és éppen nem lehetetlen, hogy a barokk példa fontos formáló tényezőnek bizonyul majd a magyar nemesi anekdota kialakulásában.

Tarnai Andor

Folyóiratunk jelen évfolyamában a Vita-rovatot a *Magyar Irodalom Története* című kézikönyv egyes kötetéhez kapcsolódó észrevételek, hozzászólások számára kívánjuk fenntartani. Itt ismertetjük a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak az egyes kötetekről rendezett vitáuléseit is. Szemle rovatunkban természetesen a Kézikönyv minden kötetéről tüzetes bírálatot is közreadunk.

A szerk.

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság vitája a kézikönyv első két kötetéről

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1965. május 21-én az Akadémia felolvasó termében vitát rendezett A magyar irodalom története I–II. kötetéről. *Komlós Aladár*, a Társaság elnöke bevezető szavaiban rámutatott, hogy e kézikönyv megjelenése a felszabadulás óta eltelt 20 esztendő, sőt az eddigi irodalomtörténetírás legnagyobb teljesítménye; hiszen a Nagy Beóthy nem értéktelen alkotás ugyan, de túlságosan magán viseli a millenniumi ideológia ismérveit, a Nagy Pintér pedig csupán bibliográfiai anyagával szolgálta a további kutatómunkát, tudományos rendszerezésnek nem tekinthető. Az első kötetéről *Kardos Tibor*, akadémiai levelező tag tartott vitaindító előadást. Egy hatalmas vállalkozás I–II. kötete van előtünk – mondotta –, csaknem tíz éves erőfeszítés eredménye, melyben a szerzők nemcsak a saját anyagukat, hanem különösen az utolsó emberöltő alatt felhalmozódott tudományos eredményeket is feldolgozták. Elmondható, hogy megtörténtek az előkészületek a magyar irodalom történetének tudományos feldolgozásához. Ezek a kötetek ugyanis – véleménye szerint – a minimumot próbálják megragadni, azt, ami szerintük feltétlenül igaz és amiből kiindulva a rokon tudományok segítségével létre lehet hozni a még nagyobb szintézist. Úgy látja, a minimum megragadása az esetek túlnyomó többségében helytálló. Más esetekben vitatható, itt-ott téves. E tudományos rendszerezés funkcióját így határozza meg: nem arra szolgál, hogy valaki ennek alapján szeresse meg a magyar irodalmat, hanem aki már szereti, el tudjon igazodni a feltoluló kérdések tömegében. Ezt a célt – hangsúlyozza – a kötetek elérik, sőt még többet is ennél. Nagy értéke a műnek az adatok és művek, szerzők és irányok lehetőségig hű ábrázolása, konkrét kiegyensúlyozott előadásmód keretében, amely előadásmód intenzív szerkesztői munkát tételez fel és szerencsésen küszöböli ki az egyes szerzők egyenetlenségeit, életkoruk és tudományos tapasztalataik diszparát voltát. Kifejezi a fölött érzett őszinte örömet, hogy e nyilvános vita létrejött, hiszen a tudományban is igen hasznosak a variánsok, nincs és nem is lehet monopólium a tudomány területén. A továbbiakban konkrét kritikái észrevételeit ismertette, hangsúlyozva, hogy ez alkalommal az általa felvetett összes problémákra részletesen nem térhet ki, kifejtésükre egy terjedelmesebb bírálatban kerül sor az ItK hasábjain.*

Problemátikus – véleménye szerint – mindenekelőtt az anyagnak a bevezető fejezetben kifejtett tagolása régebbi és újabb magyar irodalomra. Vitathatónak érzi annak a felfogásnak helyességét, hogy a magyar nemzeti irodalom virágkora a XVIII. század végén és a XIX. század elején kezdődött, idézve Klaniczay Tibor erre vonatkozó sorait (I. köt. 5. l.). Mit tegyünk így – kérdi K. T. – Janus Pannoniussal és Balassival, akiknek érdemei nem maradnak el egy Vörösmarty mögött, Zrínyivel, akikorának legnagyobb epikusa volt Milton mellett stb. De ha ez így van, jogos-e a felfogás, hogy nálunk az újkori nemzeti irodalom csak a XIX. század elején alakul ki? E probléma K. T. felfogása szerint szorosan összefügg a magyar irodalom kelet-európai útjáról vallott felfogással. Úgy látja, hogy a kézikönyv szerzői nem jártak el következetesen, mert vallják a magyar irodalomnak kelet-európai fejlődését, mégis a nyugati szerint periodizálnak. De ha már a kelet-európai fejlődés koncepciója egyik alapjává lett a kézikönyvnek, még kellett volna vizsgálni tüzetesebben magát a kelet-európai fejlődést és akkor kiderül, hogy ahány kelet-európai ország, annyi változata az irodalom kezdeteinek, kibontakozásának, formáinak. Más Horvátország kelet-európai útja, mint Lengyelorszáé, Romániáé, Csehorszáé vagy Orszorszáé. Hogy Kelet-Európában bizonyos korban reneszánsz jöjhessen létre a társadalmi feltételeken túl a latin kultúrkörhöz való tartozás kritériuma szükséges. Románia pl.: nem tudta létrehozni reneszánsz irodalmát, s ha Bizánc nem pusztul el,

* Kardos Tibor nemrégiben levélben közölte szerkesztőségünkkel, hogy a részletesebb bírálatot folyóiratunk számára nem áll módjában elkészíteni. (A szerk.)

Oroszországban is erőteljesebben fejlődik ki a reneszánsz-humanista műveltség. Megvizsgálандónak tartja, hogy ha a fejlett európai irodalmakkal vetjük egybe a magyart, jogos-e régebbi magyar irodalomról beszélni és a korábbi évszázadokat az előkészítés szerepére kényszeríteni?

Részletmegjegyzései és bíráló észrevételei során K. T. beszélt az idegen származású latin nyelvű íróknak a magyar irodalmi fejlődésben való szerepéről, Thuróczy és a humanizmus kérdéséről – vitatva a kézikönyvben elfoglalt álláspontot. Vitatkozni lehet szerinte azon is, hogy mit tekinthetünk a középkorban színi műfajnak, hogy helyes-e a virágének szerinte ily szegényes méltatása stb. Súlyos hibának tartja, hogy Mátyás udvarának és személyének jelentőségét csökkenti igyekeztek a szerzők azáltal, hogy Mátyás királyt nem tárgyalták úgy, mint humanista író. Pedig – véleménye szerint – Mátyás beszédei, noha a magyar szónoklatnak nem annyira írott mint orális hagyományáról tanúskodnak, s levelei, melyekben meg tudjuk állapítani hol szólal meg Mátyás és hol a kancelláriai mesterember – elég alapot szolgáltatnak arra, hogy Mátyás mint reneszánsz-humanista író néhány oldalt kapjon e kézikönyvben.

A kötet legszebb fejezeteinek tartja Klaniczay Tibornak a reneszánszról szóló bevezetését, de keveselli a terjedelmet, mert 11 oldalon nincs lehetőség érzékeltetni annak jelentőségét; továbbá V. Kovács Sándornak a magyar nyelvű vallásos elbeszélésről szóló részét és Varjas Béla Heltai Gáspár-fejezetét. Gerédy Rabánnak Janus Pannonius-fejezetét kiegyensúlyozottnak, plasztikusnak értékeli, egy ponton azonban (s ez a pont Janus értékelésének lényegét érinti) fenntartásai vannak: Janus Pannoniusnak valóban rengeteget jelentett az Itáliában töltött 11 esztendő, de tehetségének szinte valószínűtlen kifejlődése csak a házai centralizáció feltételei között válhatott valóra.

A második kötetről V. Windisch Éva, az OSZK tudományos főmunkatársa tartott vitaindító referátumot. V. Windisch Éva előadását folyóiratunk Szemle rovata közli, ezért itt nem térünk ki ismertetésére.

A könyv szerzői közül elsőnek Klaniczay Tibor szólt fel, megköszönte az Irodalomtörténeti Társaságnak a vita megrendezését és a két bírálónak az alapos elmélyült munkát. Mint mondom – Windisch Éva bírálatának azért örült, mert szempontjai szemléletben közel állnak ahhoz a koncepcióhoz, amely a kötetekben megvalósult, Kardos Tibor megjegyzéseinek pedig azért, mert egész sor olyan kérdéssel foglalkozik, melyek irodalomtörténet-írásunkban a kézikönyv szerzői és ő között, valamint mások között is közismerten vita tárgya volt. A szerző-gárda arra törekedett, hogy az elmúlt évtizedek, sőt az utolsó 120 év eredményei alapján, azokat egyeztetve, megrostálva, kiegészítve, az összes tényezők figyelembevételével rajzoljuk meg a magyar irodalom fejlődését. Munka közben az írás logikája vitt bennünket arra, hogy egyszer közismert tételeket kellett mellőznünk, amely tételek egyébként eredeti helyükön, egy kisebb vagy nagyobb tanulmányban nagyon jól megállták a helyüket, máskor a saját nézetünket kellett az újabb adatok nyomán megváltoztatnunk. Egy szándékos mű, véleménye szerint, csak ilyen úton haladhat és igen örül annak, hogy ezzel Kardos Tibor is egyetért, noha számos ponton más a véleménye, mint ahogy az ebben a könyvben le van írva. Vitaalaprak azonban elfogadja. Nagy megnyugvás számára, hogy Windisch Éva a kötetek áttanulmányozása után meggyőzőnek érzi magát a rendszert, melyben az anyagot a szerzők igyekeztek összefoglalni. Ez a rendszer, mint kifejtette sok töprengés, vita és fáradság árán alakult ki. A szerzői gárda kereste azt a módot, mely lehetővé teszi az esztétikai szempontok következetes végigvitelét és ugyanakkor az anyag áttekinthető, praktikus bemutatását is biztosítja. Mindazonáltal maguk a szerzők sem képzelték azt, hogy mindent véglegesen megoldottak. Windisch Évának a XVIII. század alkorszakokkal kapcsolatos megjegyzéseit igen figyelemreméltóknak és megszívlelendőnek tartja.

Nagy fontosságúnak ítéli azt a kérdést, amelyet Kardos vetett fel és amelyre Windisch Éva is utalt, ti. a magyar irodalomnak kelet-európai útját és általában az egész kelet-európai problematikát. Nem egy ponton túlzottnak érzi Kardos e tekintetben nyilvánított aggályait, mert a felvetett problémák egy része már korábbi vitákon (így az 1962-es Összehasonlító Irodalomtörténeti Konferencián is) térítékre került és több ponton nyugvópont-ra is jutott. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy újabb anyag és szempont alapján a korábban lezártak tűnő kérdések ne válhatnának ismét vitathatóvá.

Ezután egy félreértést kívánt tisztázni a Kardos által idézett mondatával kapcsolatban, mely szerint a magyar nemzeti irodalom kialakulása a XVIII. sz. végén indult meg és a kézikönyv felfogása szerint az addig eltelt idő mintegy az előkészület kora lett volna. Klaniczay hangsúlyozta: azzal, hogy nálunk és általában Kelet-Európában a nemzeti irodalom a XVIII. sz. végén alakult ki, nem érzi a korábbi korszakra vonatkozólag valamilyen árnyat borító tényezőnek. A nemzeti szakaszt ugyanis az irodalmak történetében nem valami normatív, erkölcsi vagy esztétikai csúcspontnak képzei el, hanem úgy, mint egy adott történeti szakaszt,

amelyet túl fog haladni az irodalom fejlődése, sőt ha tetszik, bizonyos pontokon már túl is haladta. A remekművek létrejötte pedig nem egyedül a nemzeti szakasz privilégiuma, hiszen nagy alkotások megszületésének feltételei a nemzeti szakasz előtt és után is egyaránt adva vannak, miként azt a Kardos által felhozott példák is bizonyítják. Mindenesetre tény, hogy azok a jegyek, melyek a magyarországi és általában a kelet-európai irodalmakban a XVIII. század végén jelennek meg, a nagy nyugati irodalmakban már jórészt a reneszánsz korában adva vannak. Ez alapot adhat a probléma további vizsgálatához.

A korszakokat bevezető fejezetekről szólva elmondotta; feladtuk az volt, hogy a hazai és nemzetközi tudomány eredményei alapján — nem új koncepció igényével, hanem a tájékoztatás jegyében —, kiegyensúlyozott összegezést adjanak a további fejezetek megértéséhez. Terjedelemben tehát ezeket a fejezeteket nem lett volna indokolt túlnövelni.

Befejezésül arról beszélt, hogy mit jelent ez a munka maguknak a szerzőknek a szemében: Az volt a törekvésük, hogy a munka kiegyensúlyozott összefoglalása legyen mindannak, amit a magyar irodalomtörténetírás a mai napig felmutatott. Hogy ez sikerült, elismerve érzé azzal, amit Kardos Tibor mondott és Windisch Éva is hangsúlyozott, hogy e kézikönyv alkalmas kiindulópont a további kutatómunka számára. Minél hamarabb avul el egy szintézis, annál jobb, mert akkor valóban elindított valamit, gondolatokat ébresztett.

Azután Gerédy Rabán kért szót. Számomra — mondotta — egy kis csalódást okozott Kardos Tibornak nagyon egyetértő és néha melegsívű bírálata. Ugyanis szikrázó vitát várt és jobb szerette volna, ha így történik, mert ez vitte volna előre a dolgokat. Meggyőződése, hogy részletes kritikája sokkal erősebb és élesebb lesz és kell is lennie, ami egyébként a most elhangzott bírálatból is kihallható volt; alapjai és erővonalai már itt megmutakoztak. Disszonánsnak érezte viszont azt a kitételt, hogy „ezek a kötetek a minimumot próbálják megragadni”. Ugyanis azt hiszi, hogy minden szintézisnek az adott kereteken belül a maximumot kell adnia. Értékét nem a lapszámok, kötettszámok adják (habár ez a két vaskos kötet kilóra is számít valamit), hanem a belbecse. Minthogy csak kis részt csinált belőle, nyugodtan mondhatja, hogy ez az első marxista szintézis lényegében minden irodalmi problémára és értékelésre választ ad az 1964-ig elért kutatási eredmények alapján. Értékét csak növeli, hogy a szerzői gárdát több tagjának új, eddig nem publikált eredményei is benne vannak. Nem alaptalan tehát azt mondanunk — hangsúlyozta —, hogy ezek a kötetek az adott keretek között a maximumot nyújtják. Az eredmények elérésében nem csekély szerepe van a Kardos Tiborral és másokkal folytatott vitáknak és reméli, hogy ez a vita a jövőben sem fog megszakadni.

Ezután Kardos Tibornak az ő fejezetével kapcsolatos néhány megjegyzésével foglalkozott. A hazai centralizáció lehetőségeit illetően nem ért egyet Kardossal. A Janus-portré megrajzolásakor — fejtette ki G. R. — arra a megállapításra jutott: Janus szerencsétlensége az volt, hogy akkor került be Mátyás udvarába, amikor még Beatrix nem tartózkodott Magyarországon s a király udvartartása középkori jellegű, patriarkális volt. Ha megnézzük a költő természetességéből Janus lehetőségeit és tényleges eredményeit, akkor azt látjuk; lehetőséget adott neki ez a légkör mint elégia költőnek, s elégiai nagy költészet, a legnagyobb, de válság-költészet. Ugyanakkor nem adtak lehetőséget neki ezek a körülmények mint panegiricus költőnek, szatirikus és epigramma költőnek, vagyis az udvari költőnek. Ha Budán Janus odakerülése idején valóban olyan udvar lett volna, mint Olaszország bármelyik fejedelmi udvara, akkor panegiricus és epigrammairói kvalitásainak még jobban ki kellett volna fejlődnie.

Másik megjegyzése Mátyás király szerepének megítélésével foglalkozott. Mátyásnak mint alkotó humanistának alakját — mondta G. R. — teljes joggal szorította háttérbe. Megjegyzí egy helyen, hogy levelein meglátszódik markáns egyénisége és a humanista írói címet elhagyja. A mondat második fele a lényegét világítja meg. Hiszen tudjuk, hogy abban a korban milyen ismérvek alapján tartottak valakit írónak. Mátyás annak az anyagnak alapján, amit ma ténylegesen övének ismerünk, nem tárgyalható reneszánsz-humanista íróként — hangsúlyozza G. R. Ez azonban nem jelenti Mátyás politikai érdemeinek csökkentését.

Végezetül hangsúlyozta: néhány rövid megjegyzését abban a reményben tette, hogy Kardos T. az itt elhangzott bírálatnak szükségszerűen korlátozott terjedelme miatt ki nem fejtett kétélyeit majd részletesen, erőteljesen, élesen és félreérthetetlenül is el fogja mondani a magyar tudomány elősegítésére.

Az utolsó hozzászóló, *Pirná Antal* röviden csak egyetlen olyan problémát érintett, mellyel a kézikönyv minden írójának szembe kellett néznie: irodalomtörténetírásunk nemzeti vagy, ha úgy tetszik, nacionalista jellegének kérdését. A munka során le kellett számolni bizonyos nacionalista szemléletből fakadó torzításokkal. Konkrétan arra gondolt itt P. A., hogy a középkor és a reneszánsz első szakaszának ránk maradt anyaga lényegében igen kevés, pedig ugyanabban az időszakban Magyarország Európa politikai életében nagy szerepet játszott. Ebből fakadt az a törekvés, mely a felszabadulás előtt áthatotta irodalomtörténetírásunkat, de azóta is egyes pontokon felbukkan, hogy a nemzeti múlt nagy korszakaihoz a fennmaradt csekély emlékegyéből méltó irodalomtörténeti folyamatot rekonstruáljanak.

A kézikönyv szerzői óvakodtak attól, hogy akár hiányos emlékanyag, akár a szomszéd népeknél megtalálható kétségtelen tények alapján merészebb következtetéseket vonjanak le, mint azt az anyag természete megengedi. Nem járhattak el úgy, mintha hipotéziseik bizonyított tények lennének, sőt néha tudatosan vállalták inkább, hogy kevesebbet mondjanak a lehetőségeknél. Érzése szerint ez vonatkozik a humanizmus kezdeteinek problémájára, a Mátyáskor megítélésének kérdésére, hiszen az egész ország nem állt olyan magas kulturális szinten, hogy az akkori Európa élvonalába lenne sorolható. Az irodalom alsóbb rétegeiben konzervatív jelenségek is vannak, sőt azok vannak túlsúlyban. Hasonlóképpen ebbe a körbe tartozik — véleménye szerint — Mátyás személyének megítélése is.

A felszólalásokra *Kardos Tibor* válaszolt. Úgy látja *Klaniczay Tibor*ral nincs mit vitázni, mert sok ponton egyetértenek, vagy közel állnak egymáshoz a nézeteik. Gerézdi Rabánt megnyugtatta: összes kétségeit le fogja írni, mégpedig alaposan. A „minimum”-problémával kapcsolatban szerinte félreértésről van szó. Ő nem úgy értette, hogy amit a könyv nyújt, az minimum, hanem úgy, hogy a különféle nézetekből azt a minimumot szövegezik le, ami szerintük az igazságnak megfelel. Janus-szal kapcsolatban igazat ad Gerézdi Rabánnak abban, hogy valóban nem voltak lényeges udvari költeményei. Talán ha viszonya nem romlik meg az uralkodóval, feltételezhetően ilyeneket is írt volna később. Mátyást azonban humanista ironák tartja, s egyébként is — mondotta — köszönhet a magyar nép annyit ennek az embernek, hogy kapjon néhány oldalt a kézikönyvben. Ez szerinte nem nacionalizmus, nem sovinizmus. *Pirnát Antal* felszólalásában helyteleníti azt a szakadatlan félelmet, nehogy beletévedjünk a régi korok nacionalizmusába. Véleménye szerint ez nem tesz jó szolgálatot a magyar irodalom kutatásának.

Komlós Aladár zárószavában megelégedéssel állapította meg, hogy mindkét kötetnek alapos és igazságos bírálatban volt része s mindkét kritika igazolta a bevezető szavaiban említett várakozást.

Tarnóc Márton

Megjegyzések a kézikönyv XVIII. századi fejezeteihez

A kézikönyv II. kötetének szerkezete erősen társadalomtörténeti alapozású, az irodalom mozgását egyes osztályok és rétegek irodalmi tevékenységében szemléli, és majdnem mindig a főúri, nemesi, értelmiségi és népi (vagy népszerű) irodalom kategóriáival dolgozik. Ez világos és alapjában helyes elgondolás, de nem minden ponton megnyugtató, különösen nem egy nagy terjedelmű szintézisben. Az történiik ugyanis, hogy olykor egészen rokon, sőt összetartozó jelenségek élesen elválnak egymástól, mert egy részüket — nem is mindig vitathatatlan kritériumok alapján! — főúri eredetűnek minősítjük, más tényeket viszont népinek mondunk. Legyen elég ebben a vonatkozásban három példa. A kézikönyv a „kuruc költészet” Thaly által megalkotott fiktív kategóriáját — helyesen! — felbontja, a Thököly-korszak nemesi eredetű költészetét más összefüggésben szemléli, mint a Rákóczi-kor túlnyomólag népi kurucságot kifejező költői műveit. Meglepő viszont, hogy a Rákóczi-szabadságharc nemesi költészet, politikai irodalma és II. Rákóczi Ferenc munkássága (írta Hopp Lajos) szinte mérföldes távolságra kerül a népi eredetűnek minősített igazi kuruc költészettől, pl. az ún. szegénylegény énekektől (írta Varga Imre). Amazok a 47–49., az utóbbiak az 59–61. fejezetet foglalják el, s közbeékelődnek a Tarnai Andor szerkesztette fejtegetések a rendiség és jezsuitizmus kapcsolatairól, a protestáns eredetű tudományosságról. Az olvasó így jóval előbb értesül az 1711 utáni magyar világról, sőt Bél Mátyás és Bethlen Kata munkásságáról is, mint a *Két szegény legénynek egymással való beszélgetések-ről*, noha ez 1706–1707 táján keletkezett, és feltehető szerzője, Tasnádi H. István ref. prédikátor a Rákóczi-kor magas irodalmának művelője is volt, mint azt az RMK. II. 2152. sz. alatt leírt latin nyelvű, bonyolult barokk technikájú dicsőítő éneke, a *Polydori Virgulta Myrtea*, bizonyítja. Egyébként a nemesi eredetű kuruc versek stilisztikailag, a művészi forma szempontjából semmiben sem különböznek a népinek minősíthető költeményektől. Lehet, hogy e tekintetben konzervatív vagyok, de a Rákóczi-kor egész irodalmát csak egységben tudom szemlélni, persze nem a Thaly feltételezte „nemesi dicsőség”, hanem az osztályellentétektől szántott, de a valóságban mégis meglevő nemzeti egység jegyében.

A másik példám a katolikus énekköltés bemutatása. A katolikus énekköltészet felvirágzása, az 1651-es *Cantus catholici* a II. kötet 20. fejezetében található (*Klaniczay Tibor*ral együtt írtuk!); „a katolikus népének fejlődése” a 41. fejezetben főleg Kájoni János (1676) és Illyés István (1693) gyűjteményeire korlátozva kerül bemutatásra, végül az 52. fejezet hozza mint magas irodalmat „a katolikus énekköltés virágzása”-t, itt említve a Szegedi Lénárt (1674) és a Szelepcsényi György (1675) nevéhez fűzött gyűjteményeket, majd Náray György *Lyra coelestis*-ét (1695). Nézetem szerint ez a nem is egészen télszázados fejlődés egyetlen, egységes

folyamat terméke, a gyűjtemények egymáson alapulnak, az újabbak a régiek ismeretében készültek, beosztásuk — még a népiesnek minősített Kájoni Jánosé is! — a mise rendjét követi, s túlnyomó többségük tele van latin egyházi himnuszokkal. Nem egy-egy osztály vagy réteg, hanem az egységes katolikus egyház irodalmi termékei a liturgia követelményei szerint. Egységben történő bemutatásuk indokolt lett volna.

Harmadik helyen említeném az önéletírás és a napló merev szétválasztását és a fejlődést mégis csak jobban követő kronológiai elv teljes megtagadását. A főúrnak minősített önéletírás utolsó hajtása — könyvünk szerint — a XIX. század elejére esik, Nalácz József 1818-ban kelt kézírata (395. l.), s ennek ismertetése után kerül csak sor a Gyürky-családnak 1637-ben kezdődő nemesi naplójára, majd a Czegei Vass-naplókra. Mindez persze még elfogadható, hiszen egyrészt a levegős távlatok nagy áttekintést nyújtanak az olvasónak, másrészt az említett szűkszavú nemesi naplók csakugyan más műfajt képviselnek, mint Bethlen Miklós, Rákóczi Ferenc vagy Bethlen Kata alkotásai. Ugyanakkor azonban itt, a napló sorozatban kapjuk Cserei Mihály jól ismert művét, amelyről a kézikönyv is elismeri, hogy benne „a történetírás és a szubjektív emlékirat vonásai keverednek” (433. l.). Hát Bethlen Miklós vagy Rákóczi esetében nem pontosan így van? A fejedelem pl. nem történelmet írt? Abban a buzgalomunkban, hogy múltunk prózái értékeit minél közelebb hozzuk az esztétikai hatásokat kereső modern ízléshez, elfeledkezni látszunk arról, hogy a napló és emlékirat évezredek hagyomány szerint a *történetírás* műfaja, legfeljebb jelentős szépirodalmi elemeket vehet magába. Nézetem szerint az erdélyi napló is emlékirat-literatúra; lényegében megszakítatlan folyamatot alkot, legfeljebb, mint a nagy folyónak, vannak sajátos jellegű sodrásai, árai, egészében azonban felbonthatatlan.

A XVIII. századi barokk és rokokó irodalomnak a rajza egészében véve helytálló és világos. Néhány nagyon értékes alapvető megállapítást érdemes kiemelni. Vitathatatlan a jezsuitizmus szerepe a XVIII. század nemesi életszemléletének, irodalmi ízlésének kialakításában. A kézikönyv itt Szekfü Gyula koncepcióját veszi át és helyesbíti a szükséges mértékben. Nagyon jó annak felismerése is, hogy minden változás e retrográd szemlélet ellenében jön létre, éspedig már a katolikus egyház kebelében is — a piaristák szerepe, a katolikus püspöki kar jezsuita-ellenessége stb. —, majd az államhatalom politikai nyomására. Kiválónak tartjuk a katolikus papság — mint értelmiség! — lassú, de feltartóztathatatlan elvilágiasodásának rajzát, s irodalmi következményeinek megmutatását. Ez utóbbi legszebben a mintaszerű Faludi-portréban jelentkezik. Feltétlen aláhúzendő a felvilágosodott abszolutizmus jelentőségének igen ügyes tárgyalása is. Általános ideológiai vonatkozásban egyetlen ponton érezzük hiánynak a képet, és ez az ellenreformáció szerepének elhalványulása, szinte azt mondhatnánk: elhanyagolása. Jelentkezik ez két irányban is. A XVIII. század szellemi életét feltáró sok finom megfigyelés között szőtt sző esik a katolikus egyháznak, sőt általában az egyházaknak a felvilágosodás ellen vívott eszmei harcáról is (553. l.), de eléggé súlytalanul és keveset mondva, noha az egykorú erőfeszítések nagyok és számosak voltak. Az említett lapon azt olvassuk, hogy a hitvédelem első magyar művelője a református Teleki József gróf volt híressé vált *Essai sur la faiblesse des esprits forts*, először Leydenben 1760-ban megjelent művével. (Zárójelben jegyezve meg, a francia címben hiba van, mert az *esprit* szó is többes számba kerül, a lapalji fordítás pedig téves, mert a cím nem azt jelenti: „az erős jellemek gyengeségéről”, hanem „a szabadgondolkodók gyengeségéről”. Csak a francia fordulat ad magyarra lefordíthatatlan szójátékot!). Maga az állítás viszont helyesbítésre szorul. Lényegében már Faludinak az 1740-es években írt *Nemes embere* hitvédelem, 1759-ben pedig Gusztyinyi János egri kanonok *Üdvösség mannája* címen magyarul is összefoglalja a katolikus apologetika egész fegyvertárát. Egyébként közkézen forognak már a század 30-as éveitől az olyfajta művek, mint pl. az *Oliva verae pacis seu Theologia catholica indifferentem et alium quaevis errantem ad unicam fidem salvificam manuducens* (Kolozsvár 1731). Csapodi Lajosnak 1769-től megjelenő könyvei már betetőző összefoglalások. Érdemes lett volna megemlíteni Luigi Valsecchi sokat idézett művének a *Dei fondamenti della religione*-nak (Padova 1767) magyar hatását is: ezt ugyanis latinra fordították, és 1788-ban jelent meg Egerben. Teljesen Valsecchin alapszik Szvorényi József *Causa religionis contra libertinos defensa* (Buda 1779) c. műve is. Minderről érdekes magyar irodalmi feldolgozások olvashatók, Koltay-Kastner Jenő (Egy. Ph. K. 1927), L. Tóth László (Kath. Sz. 1937) és Brunner Emőd tollából (*Felvilágosodás és katolikus hitvédelem*. Pannonthalma 1930). Figyelmet érdemelnek Gerencsér István és Pallós Kornél dolgozatai is (Atheneum 1942, Regnum 1942–43; A XVIII. századi régi szerzetes íróink és a felvilágosodás. Bp. 1937.)

Másfelől viszont nagyon keveset kapunk az ellenreformációnak a protestantizmus minél hatásosabb visszaszorítását célzó és az államhatalomtól támogatott törekvéseiről, amelyek makacs következetességgel ismétlődtek a Türelmi rendelet (1781) megjelenéséig. Nyilván nem kívánjuk azt, hogy a modern irodalomtörténész a protestáns felekezeti szemlélet „quaerulans” magatartását tegye magáévá (pl. a Rácz Lajosét: *Irodalmunk nemzetietlen korának okai*.

Orsz. Ref. Tanáregyes. Évkönyve, 22. évf. 1927–28.), amely szerint „e korszak irodalma egy nagy temető, amelyből az asztaliókba száműzött, nem engedélyezett, illetőleg eltiltott, megégetett, csírájokban elfojtott, sőt fogamzásukban megakadályozott magyar irodalmi művek sírkövei meredeznek felénk...” (id. h. 33. l.). Egyoldalú álláspont ez, nyilván nem a valóságot fejezi ki, vagy legfeljebb csak a protestáns teológiai irodalom vonatkozásában érvényes. Mindamellett a XVIII. századi magyar szellemi élet alapos megértéséhez nélkülözhetetlen az ellenreformáció jogtipró módszereinek ismerete, és csak sajnálhatjuk, hogy a kézikönyv nem hasznosította azt a kiválóan rendezett anyagot, amelyet Mályusz Elemér *A Türelmi rendelet és az Iratok a Türelmi rendelet történetéhez* (Bp. 1939–40) c. művében közzétett. Ezekben ugyanis a XVIII. századi protestáns papi és nemesi értelmiség szellemi tevékenységének sokoldalú elemzését kapjuk, a felsorolt adatok légiója pedig kitűnően jellemzi az államapparátus megszokott terrorisztikus módszereit. Kézikönyvünk sok helyen, több szerző tollából (pl. a 447. lapon) olvassuk azt a megállapítást, hogy a protestánsokra nehezedő nyomás (1711 után engedett, szabadabban mozoghattak, legfeljebb a szellemi élet területén akadályozták érvényesülésüket. Ez kétségtől igaz, ha a Lipót-féle rémuralom módszereire gondolunk, de az ország protestáns lakosságának kisebbségbe szorítása Mária Terézia uralkodásának negyven éve alatt ment végbe nem erőszak nélkül és egyáltalán nem a szellem fegyvereivel. Ennek a ténynek a jelenleginél jobban kellene tükröződnie a XVIII. század szellemi életét rajzoló képben. Az Erdődy Gábor egri püspök nevében kiadott *Opusculum Theologicum* (Nagyszombat 1721) nem kap említést; Padányi Bíró Márton *Enchiridion de fidei* (Győr 1750) és Damiani János hírhedt *Justa coactio*-ja (Buda 1763) csak oly vonatkozásban szerepel, hogy az állami vezetés elvakult protestánsellenességük miatt elítélte őket. Az elítélés ténye igaz, de a két röpirat mégis remekül képviseli a katolikus klérus tiltakozó többségének a protestánsokról vallott felfogását, akikkel kapcsolatban a legelemibb emberi és polgári jogok megsemmisítését vagy elvonását is természetesnek tartották. A „justa coactio religionis” magyar értelme nem az, amit az 552. lap címfordítása közöl („a vallás szükség szerű egysége”), hanem az, hogy „jogos kényszer a vallás területén”. A váci főesperes ugyanis arról értekezik, hogy a katolikus uralkodónak joga van alattvalóit az egyedül üdvözítő hitre kényszeríteni akár halálbüntetés terhe alatt is. Ez már persze Mária Teréziának is sok volt, azért tiltotta el a könyvet, akárcsak Bíró Mártonét, ő személyesen, nem pedig a helytartóanás, amint kézikönyvünkben olvassuk. Ez a főpapi tagokkal teletűzdelt szervilis testület valószínűleg egyetértett Damiani Jánossal, és felsőbb utasítás nélkül nem mozdult volna.

Igaz az, hogy ez a „vértelen ellenreformáció a protestantizmust tudós értelmiségétől, a szellemi fejlődés lehetőségétől akarta megfosztani” (447. l.), de az eszközök meglehetősen brutálisak maradtak II. József trónralépéséig. Gyöngyösi Árva Pál kassai lelkész 1724-ben koholt vád alapján, Mária-gyalázó verssel gyanúsítva, halálra ítélték, és csak a protestáns rendek, főleg Ráday Pál hathatós közreműködésével szabadult meg száműzetés árán. Ez a kiváló egyházi író Kármán József anyai nagatyja volt. A finom műgyűjtő és bibliofil gróf Batthyány Ignác, a későbbi erdélyi püspök, egri nagyprépost korában, 1774-ben a káptalan egyéki birtokáról az összes református jobbágyokat prédikátorukkal együtt kiverette, a tiszacsegei határban bujdosó gyülekezetnek 1778-tól Nánási Fodor Pál lett a lelkésze, a forradalmi nyugtalansággal teli Fodor János fia, Fodor Gerzson apja, aki viszont – mint közismert – a jakobinus mozgalomig jutott el. Mindhárom Fodor érdekes irodalmi műveket hagyott hátra: a nagyapa önéletírását (Révész Imre *Figyelmezője* 1877), az apa sokszor kiadott Hübner-fordítást (Bázel 1754); Gerzson pedig a felvilágosodás korának tekintélyesebb írói közé tartozott. Országos szenzáció volt Polgári Mihály mezőtúri lelkész ügye, akit 1752. jún. 11-én mondott prédikációja miatt letartóztattak, az egri megyei börtönből Odera-Frankfurtba szökött, majd Hollandiában telepedett meg. Író volt, kéziratoss magyar történelméről tudunk (Vö. It. 1950. évf.), szép könyvtárának jegyzéke is ránk maradt. Ezekkel a példákkal csupán a „vértelen ellenreformáció”-nak a prot. értelmiség életsorsára gyakorolt közvetlen hatását akartam jellemezni. Olyan eseteket válogattam a sok közül, amidőn literátorokról volt szó; nevük egyébként nem szerepel nagy irodalomtörténetünk lapjain, de ez nem hiba, mert inkább életsorsuk, mint életművük a példázatos.

A szorosabb értelemben vett irodalomtörténeti szempontokra áttérve, először azt kívánom említeni, hogy az egész kézikönyv egy kissé elhanyagolja az irodalmi nyelv és a stílus fejlődésének áttekintését, illetőleg az eredmények korok szerint haladó számbavételét. Így történhet meg, hogy a grammatika-író Pereszlényi Pál neve nem fordul elő a II. kötet hatalmas szintézisében, noha 1682-ben kiadott művét 1702-ben újra nyomták, tehát szükségletet elégitett ki; Landovics István is csak úgy szerepel, mint a katolikus rendi nacionalizmus képviselője (*Novus succursus*, 1689), noha a magyar nyelv erejéről és értékéről igen szép szavakat írt le. Kiváló és eredeti az, amit Tarnai Andor a magyarnyelvűség századközépi megerősödésének okairól ír, kiemelve az ún. „úri magyarság” követelményének jelentőségét: nem lehet igazi magyar úr az, aki anyanyelvén nem tudja magát tökéletesen kifejezni. Tarnainak ez a megállá-

pítása azért olyan jelentős, mert hajlamosak vagyunk a XVIII. század közepének megerősödő magyarnyelvűségét az „együgyűek”, a „deákalanok” javára kifejtett egyházi vagy felvilágosító tevékenységgel magyarázni. Van ilyen tendencia is (Tótfalusi Kis Miklós, Pápai Páriz Ferenc, Perliczi Dániel, Weszprémi István, Csapó József stb.), de nem egyedüli és nem vezető. A magyar nemzeti rend nemzeti nyelvű művelődésének önkifejezése a fontosabb. Eppen ezért szerettünk volna pl. Dévay András (1764) vagy Székely Ádám (1771) művéből némi stílusleírást látni, ennek a századközépi „úri magyarságnak” stilisztikai értékeit közelebbről szemügyre venni. Jó lett volna azt is megvizsgálni, hogy a sokat dicsért, csak Kazinczy által kifogásolt Haller-féle *Telemachus-fordítás* milyen korszerű művészi teljesítményt képvisel. Általában megállapítható, hogy — a nagyobb írói arcképektől eltekintve — a stílusleírás viszonylag szerény szerepet játszik. Oka ennek nyilván a kiszabott terjedelem és az összefoglalandó adatok roppant bősége.

Megjegyezni kívánom, hogy egy-két helyen az adatfelsorolások jelenlegi formájukban egy kissé terhelik is a kompozíciót (így pl. az ismeretterjesztő vagy a tudományos munkásságról írt fejezetekben), nem azért, mintha nem volna helyük a magyar irodalom történetének bemutatásában, hanem azért, mert nincsenek eléggé átvilágítva. Eppen a komoly rendszerezésben először bemutatott anyag a bizonyosság rá, milyen fontos lenne a XVIII. század irodalmának monografikus feldolgozása. Ilyen önálló gondolatmenet keretében azután ki lehetne emelni az irodalom mozgásának olyan áramlatait, amelyek a nagy összefoglalásban szükségképpen háttérbe szorulnak. Gondolok itt az irodalomtörténeti hagyomány sorsának vizsgálata, gondolok a magyarországi irodalomelmélet monumentumainak rendszeres számbavételére Moesch Lukácstól Szerdahelyi Gy. Alajosig. (Ilyen célt szolgált H. Losontzi István *Poeticáját* bemutató szerény kísérletem a debreceni *Studia Litteraria* II. kötetében.) Effajta monográfiában lehetne érzékeltetni a 40-es évek nyelvi nekilendülésének igazi jelentőségét, a felvilágosodás 1772 körül sűrűsödő mozzanatainak gyökérzetét (erre legutóbb Némedi Lajos kandidátusi disszertációja hozott nagy anyagot!), az irodalmi nyelv fejlődésének igazi irodalmi következményeit (Pais Dezso, Bárczi Géza, Benkő Lóránd, Gáldi László kutatásainak irodalomtörténeti értékesítésére gondolok), vagy a barokk stílus ellaposodásának, felbomlásának, vulgarizálódásának rendkívül érdekes kérdését, erre legutóbb Tolnai Gábor akadémiai székfoglalója mutatott rá. Mindjobban kezd kikristályosodni az a nézetem, hogy irodalmunk fejlődésének 1703 és 1805 közé eső szakasza alkot két izületre bomló egységes nagy korszakot, amelynek csúcspontján Csokonai áll. Kazinczy 1805-ben meghirdetett programja kezdi azután a felvilágosodás és a klasszicizmus második szakaszát, amely azonban már az új szemlélet, az új stílus és ízlés, a romantika csiráival terhes.

Néhány megjegyzést még néhány íróportréről. Ezek általában igen jól sikerült vázlatok, de elmélyítésükre a terjedelem szabta keretben nem volt mindig mód. Említettem már a Faludi-portré kiemelkedő jelentőségét. Ehhez csak annyit, hogy elmaradt belőle a *Kisző ének* — *Felelő ének* említése is, noha a magyar nemzeti rokókó legszebb darabjai közé tartoznak. — Kiegészülőzot szerkezetével, anyagának rendszerezett bőségével, lényeglátásával kiemelkedik a Bél Mátyást bemutató írói arckép is. Igen jó az, amit Bod Péterről olvasunk, de az ő életművéből is többé-kevésbé hiányzik kétségtelenül meglevő felekezeti elfogultságának nyomatékossabb említése (elég lenne csak az *Athenas*nak Pázmány Péterről írt sorait idéznem!), valamint annak közlése, hogy őt is üldözte a hatalom éppen élete végén és éppen az *Athenas* miatt: a súlyos következményektől csak a halál mentette meg. — Amade Antal költő-művészi értékei nagyobbak annál, ami a róla írt fejezetből kiviláglik. A leplezetlen, de finoman kifejezett érzékiség és a látomásos képzelet igazi barokk művésze. — Illyés Andrásal kapcsolatban azt szeretném megjegyezni, hogy 1696-ban lett erdélyi püspök, de ekkor már nem volt protestáns fejedelemség, mint szövegünk állítja. Püspöki székét azért nem foglalhatta el véglegesen, mert a Diploma Leopoldinum meghagyta Erdélyben az egyházi státusquot, s a protestáns rendek Kinsky Vencel segítségével eredményesen tiltakoztak az ellen, hogy Erdélyben maradjon. Kazinczy állandóan magasztalta írói teljesítményét, sohasem vizsgáltuk meg: mennyi joggal. — Nem ártott volna Lázár János magyar elbeszélő technikájának némi elemzése sem: *Florindája* népszerű olvasmány volt a század második felében. — Az Orczy Lőrincről írt fejezet teljesen meggyőzött arról, hogy a jó öregnek itt van a helye a régi magyar irodalomban, és nem 1772 után. A III. kötet mindössze két verssel többet ismertet tőle, mint a II., ezek is olyanok, amelyekben Bessenyei eltanácsolja az igazi felvilágosodástól. A Barkóczy Ferenc primás körül kialakult magyar irodalmi kör bemutatása igen ügyes teljesítmény. — Vajda Sámuel tihanyi apát munkásságának szerepelnie kellett volna valahol. A Margit-legenda népszerűsítői és a felvilágosodás heves támadói közé tartozott. Lelkes híve volt a magyar nyelvnek, de ellensége a „világosodásnak”, akárcsak Molnár János.

Apróságok közül csak kettőt említek. A 406. lapon G. R. Donner Szent György-szobráról olvasunk, noha ismeretes, hogy a pozsonyi dóm szobra Szent Mártont ábrázolja, ő osztotta meg a koldussal köpönyegét, nem a vértanuvá lett római katonatiszt. Az alsóbb fokú francia

tankönyvek sokszor ma is „magyar”-nak minősítik Tours szentéletű püspökét. A 416. lapon a *Hunnias* (1731) c. latin eposz — helyesen! — Repszeli László neve alatt szerepel, az irodalmi köztudat azonban hosszú ideig Kazy Ferenc nevéhez kötötte: ő volt ugyanis az elnök azon a vizsgán, amelyre Repszeli eposza, mint prezentációs irat megjelent. Ismeretes, hogy Kulcsár István is Kazy *Hunnias*-ára hívta fel Csokonai figyelmét mint a honfoglalási eposz példájára. Az eposz még Szinyeyeinél is az ő neve alatt szerepel. Helyes lett volna ezt a tényt röviden jelezni.

Bán Imre

Az Anjou-kori oklevelek narrációja

A magyar irodalom története 1. kötete az oklevélírásról szólván megemlékezik az arengáról és a narrációról, mint a XIII. század ideológiájának, sőt, egyes esetekben irodalmi törekvéseinek kifejezőiről. Utal arra, hogy „az Anjouk korában az irodalmi színvonalú narrációk száma még inkább megnövekedett” (77. o.). Ezt a megjegyzést szeretnénk néhány megjegyzéssel kibővíteni, s a kétségtelenül meglevő folyamatnak némileg ellentmondásos jellegére rávilágítani.

Nemcsak az irodalmi színvonalú narrációk száma növekedett meg, hanem egyáltalán a narrációk, az oklevelek száma. A tömegével kiállított oklevelek között — nemcsak a nagy számok törvénye, hanem az individuum-kultusz előszele miatt is — több irodalmi értékű elbeszélő részt találunk, de éppen az oklevélkiállítás mindennaposá válása okozza, hogy abszolút értelemben több sematikus, sablonos narrációt olvasunk a XIV. század folyamán.

A lovagi patriotizmust és a király iránti hűséget — ha lehet — még erősebben hangsúlyozzák a XIV. századi narrációk, mint az addigiak. A narráció sztereotip felépítése — még az előző századból — általában: a megajándékozott jellemzése (hűsége tettei időrendben), és utolsó nagy tettének részletes elbeszélése. Szépirói fogás, hogy a hőst úgy emeli ki, hogy beleállítja zavargó korába, és úgy ábrázolja, mint az egyetlen hűségest a hűtlenség közepette.

... nonnulli preter infinita Rerum dampna tormentati afflicti verbera et ludibria experti nonnulli eciam in ore gladij pro fidelitibus idem nobis assidue nitebatur complacere sunt occisi. Quid plura? hic fuit qui sequens nostram Regiam maiestatem, abnegavit semet ipsum suos atque sua. (I. Károly, Farkas fia Tamásnak, 1313. AO. I. 289.)*

A feudális anarchia gyilkoló és rabló dühét a fogalmazó már csak azért is kielezi, hogy az ellentét művészi erejével hitelesítse a megajándékozotttól elmondandó sztereotip dicsőítést.

A hűség a XIV. század „legdivatosabb” erényévé vált a narrációk tanúbizonysága szerint. Tanult retorikával fejti ki a narráció fogalmazója, hogy az egyéni hűség ereje annál nagyobb, mennél inkább szolgál példaként (CD IX/1. 655. — 1349-ből), hogy a hős, a király híve, aki kész életét is kockára tenni uráért, nemcsak a fidelitas hűbéri eszméjét testesíti meg, hanem egyidejűleg a király dicsőségét is szolgálja (CD IX/2. 207. — 1353-ből). Viszont aki a király dicsőségét öregbíti, magának is dicsőséget szerez, mint Laczký István: „fidelissime exhibendo pre aliis regalibus nostris fama pollentem, et nomen ducebat gloriosum”. Ezt a dicsőséget pedig érdemes megörökíteni, nem a jogi ügylet hivatalos jellege miatt, nem a király uralkodói propagandájáért; hanem a megajándékozott hírneve, a dicsőség fennmaradása végett („ad perpetuum gestorum memoriam”) (CD IX/1. 756–761. — 1350-ből).

A narrációk nemcsak ideológiáját készítik elő a történetírásnak, hanem részletezett, színes, helyenként irodalmi előadásmódjukkal, terjedelmes, tehát hangsúlyozott voltukkal a történetírók stílusát is megközelítik. Érdekes megfigyelni — a XIII. századi kezdetek után —, hogyan bontakozik ki a narrációkból a XIV. század egy-egy jelentős eseménye, egyénisége. Előfordul, hogy adománylevél átírásakor a narrációt bővítik: újabb érdemeket írnak hozzá. Tamás csókaköi és gesztesi várnagy 1331-es és 1332-es adománylevelét 1335-ben ismét megerősíti a király és az eddigi okleveles gyakorlattal ellentétben — újabb narrációval indokolja. Tamás meg is érdemli a kitüntető figyelmet: a sablonos elemek mögül egyéni arcképe is megvillan a Bazarab ellen viselt fáradtságos hadjáratból:

... semper iuxta latus nostrum zelo sincere fidelitatis pre cunctis existendo et inter cetera sue strenuitatis studia quociens equum nostrum sub nos habitum cespitari et fatigari cernebat, equum suum tociens subtus nos si necesse fuisset dare volens et indubitate mortis periculo pro nobis pedes remanere non formidans exhibuit laudabiliter et impendit ... (AO III. 175–176.)

Egy másik oklevél narrációja minden kétséget kizáróan történet- és szépirói ambíciókról árulkodik. Hosszasan, kedvtelve részletezi a király hívének tetteit a nápolyi hadjáratban.

* AO = Anjou-kori Okmánytár. — CD = Fejér: Codex Diplomaticus — tr = trispondaicus — v = velox — pl = planus (A cursus-formációkról részletesebben vö. HORVÁTH JÁNOS idézett könyvét.)

Sor kerül itt a hadjárat eseményeinek szélesebb tárgyalására is. Végül a hűtlen „nagy Aba” tetteire tér, akinek elkobzott birtokait kapják a hívek, Tót Lőrinc fiai. A XIII. századi narrációban is szerepelt a bűnös és a jutalmazott szembeállítás, de itt a fogalmazó Aba történetét visszamenőlegesen annyira részletezi, hogy ehhez már nincs sok köze Lőrinc fiainak (1349-ből, AO V. 339.). És itt már az is világos, hogy ezek a narrációk némi nyilvánosságra, utódok előtti szereplésre, a jó példa terjesztésére vannak szánva, hiszen a megajándékozottnak nyilván lényegesebb maga az adomány, mint a „kőrités”.

A lovagi eszményeken túl a konkrét Anjou-kori ideológiának is meg kellene jelennie a narrációban a nyomait. A feudális anarchiából kikerülő ország a békének és a nyugalomnak akar örövendeni, s amikor az oklevél az állam hasznáról, a közjóról beszél, a régi sztoikus toposzt az aktuális politika kelti életre (1324. AO II. 134–5.).

Az Anjou-korban széles alapú nemesi ideológia jön létre. Károly hatalma a hűbéreseken és családi gazdagságán alapul, a megye élére, a legfőbb tisztségekre hívei kerülnek. A bárók mellett a lovagok a király támaszai. Az országban nyugalom csak akkor van, ha egymás érdekeit nem sértik. Már István nádor híres 1303-as oklevele is az egész nemesség, sőt, magyarság gyászának tünteti fel az Árpád-ház kihalását (AO I. 51.). A céltudatos Károly a régebbi középkori uralkodókhoz hasonlóan azt állítja, hogy istentől nyerte a hatalmat, de a hatalom fenntartásához a nemesség támogatására is szüksége van:

nos igitur qui ad extollenda iustorum preconia et ad reprimendam malorum insolentiam a domino accepimus potestatem de prelatorum ac baronum ceterorumque regni nostri nobilium habita natura deliberacione et consensu ... (AO II. 127. — 1324.)

Fentebb szoltunk már arról, hogy a narráció formailag is a legegényibben kidolgozott oklevélrész, szökepeket, alakzatokat gyakran találunk benne. De már az igényesebb narráció felbukkanásakor, a XIII. században is sokszor előre elkészített klisékkel dolgozik a fogalmazó. Az alakzatok és képek, a különleges megfogalmazású arengákkal és narrációkkal együtt az oklevéles gyakorlat teljes kialakulásának azt az oldalát világítják meg, amelynek lényege a formák biztonságos kezelése, írói leleménnyel való megtöltése, művésziessége. Nem véletlen, hogy éppen a XIII. században a legszebb az oklevelek külső kiállításai is, később, a tömeges jellegű gyakorlat idején az íráskor kurzívá válnak, a pergament helyett papírra, sietve írják le az okleveleket. Szentpétery Magyar Oklevéltanában kimutatja a XIII. század végére már állandósult formulákat, amelyek eleinte csak itt-ott jelentkeznek a narrációban, annak alrészeként, majd lassan eluralkodnak az oklevelek jelentős hányadában, s szinte betöltik az egész narrációt. Frázisszerűvé válik annak bizonygatása a tettek felsorolása végén, hogy annyi hűség cselekedetet vitt végbe a király híve, amennyit elmondani sem lehet (*longum esset enarrare*); vagy hogy ama birtokot hívünknek nem viszonzásul adjuk, hiszen tetteit viszonzni lehetetlen. Még a narráció legegényibb részeiben is vannak sztereotip kifejezések. A vitéz „*zelo fidelitatis accensus*”, „*in adversam aciem viriliter irruens*”, „*ordinatam aciem irrumpens*” — „*viriliter ac crudeliter*” harcol, s legtöbbször „*letaliter extitit vulneratus*”. Egyes oklevélrészek teljes, szó szerinti megismétlésének is tanúi lehetünk. — De a középkorban vagyunk, és a középkori stílusesszményeket tekintetbe véve ítélnünk csak meg az ismétlődéseket. A középkori vers sem törekedett új leírásokra, kifejezésekre, jelzői nem megkülönböztető, hanem díszítő jelzők; a középkori történetírás is nem ötletszegénység, hanem az ismétlődés okozta élvezet miatt, a tipizálás öröme miatt alkalmazta a sztereotip jeleneteket (vö. Horváth János: *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái*. 209. k.).

Úgy véljük, hogy a narráció sablonjainak terjedését az oklevél ritmikus fogalmazása segítette elő. Mindegyik sablon a *cursus* szabályainak megfelelően záródik. A fogalmazó könnyen illeszthette ezeket a kliséket a kólonvégekre, és zsongó, ritmikus prózát kapott. Pl.: *viriliter dimicando* (tr), *longum esset enarrare* (tr) *extitit vulneratus* (v), *letalibus sauciatus* (v) *fidelitatis accensus* (pl), *prosperis et adversis* (v), *(dubiis se fortune) casibus submittendo* (v) stb.

Baranyai Decsi János magyar Sallustiusa

A magyar irodalom története (I. köt. 434–436.) helyesen látja, hogy Decsi János életművében milyen szerepet tölt be Sallustius-fordítása: Báthori Zsigmond törökellenes politikáját igazolja előszavában, lapszéli aktualizáló jegyzeteiben egyaránt, de legfőbb jelentősége, hogy „hatvan esztendővel Pesti Gábor Ezópusa után” itt „hallat újra magáról a magyar nyelvű világi humanista műpróza”. Helyes az a megállapítás is, hogy a műfordítás „komoly műgonddal és az eredetihez pontosan igazodva” készült. De pontosabbá kell tennünk ezt a

megállapítást azzal, hogy a politikai párhuzamok, aktualizálások nemcsak az előszóban s a jegyzetekben jelentkeznek, hanem magában a fordítás szövegében is, akár anakronizmusként. Decsi törekszik ugyan a hű fordításra, de anakronizmusai a humanizmus protestáns irányzatának mindent szigorúan a maga képére formáló, puritán felfogásáról vallanak. Decsi János „kijavítja” Sallustius pogányságait. Ugyanakkor az a törekvés is hajtja, hogy kora olvasói számára érthetővé tegye az ókori körülményeket. Természetes, hogy az „istenek”-et „Isten”-nel fordítja, „január”-t „boldogasszony havá”-nak, a „gallok”-at „franciák”-nak, az „aedes”-t „delubrum”-ot „szentegyház”-nak. A „hominem multarum imaginum” = „czimeres levelekkel bővölködnek” (Iug. 85.), „vulgus fuimus” = „csak paraszt embereknek tartattunk” (Cat. 20.), „sibi patricio homini” = „ű neki uri nemzetből levő embernek” (Cat. 31.). A latin hivatali címeket is megmagyarítja: imperator = fejedelem, licitor = poroszló, patres conscripti = tanácsbeli urak, consul = polgármester, praefectus = tisztartó, Quirites = országbeli uraim, aedilis = egyházi, alio consule = más ország hadnagyságában.

A Sallustius-fordítás kora prózairodalmának talán legkimagaslóbb alkotása. Decsi János stílusa nemhogy nem áll Bornemisziáé, sőt Heltaié mögött, hanem nagy kifejezőképességével, merészségével a nyelvezetében még jobban közelíti meg a modern prózát, mint ők. Szövege könnyen olvasható, s csak helyenként teszi egyhangúvá a sok „vala”, de többször fordul elő, hogy a jóhangzás érdekében keveri a múlt időket egy összetett mondaton belül. Noha Decsi *Sallustiusa* nem átdolgozás, mint Bornemisza *Elektrája*, hanem műfordítás, szellemében ez is XVI. századi, „magyar” Sallustius. Nemcsak a felsorolt anakronizmusok, hanem az egész fordítás stílusa is erre mutat. Erre egyetlen példaként olvassuk el a Catilinából Sempronia jellemzését:

„De ezek között vala egy Sempronia nevű asszony, mely gyakorta férfiúhoz illendő gonoszságokat cselekedett vala. Ez az asszonyállat nemzetségével és szép ábrázattával annak felette férjével, és fiaival, elég bódog volt, mind görög és deáknyelven bölcs volt, mind éneklelni s mind táncolni ékesben tudott hogy nem mint jámbor asszonyállathoz illendő, és sok egyéb dolgokat is tudott, mellyek a bujaságnak eszközi. De ő neki minden egyéb dolgok kedvesek voltak mindenkor, hogy ne mint az tisztességes szemérmesség. Nem könnyen itilhetted volna meg, hogy ha pénznek kedvezne kevesebbet avagy tisztességének. Olly buja természetű volt, hogy gyakrabban szorgalmaztatná az férfiakat bujaságra hogy nem mint ő szorgalmaztatnék. De gyakorta annak előtte is hitit meg szegte vala, nála letött marhát eleskütt vala, emberhalálban részes lőtt vala, bujasága és szegénysége miá szegény állapotra jutott vala, de az ő elméje dicsegetes vala, verseket szerezhet vala, tréfát indíthat vala, beszéde neki lehet vala avagy tisztességes, avagy lágy, avagy fajtalan. Tellyességgel nagy tréfaság és nyájasság vala benne.”

Íme, egy XVI. századbeli parázna nemesasszony. Mert bizony a protestáns prédikátor annyira rajta hagyja a Catilina 25. caputján a keze nyomát, hogy a rajzon nehezen ismerjük fel a bomló római köztársaság könnyűvérű, könnyelmű, de művelt, szellemes és kellemes asszonykáját. — De a kemény és tisztaéletű ifjabb Cato szigorúsága már nem üt el a prédikátorirodalom ostorozó hangjától. Kiegészítik egymást, összefonódnak, s az eredmény a szép, ügyes fordítás (Cat. 52.):

„Mert más ember jóvának tékozlása adakozásnak, és gonosz dolgokban való vakmerőség erősségnek hivatattik. Azért jutott az ország ez utolsó nyavalyára. Ámbár legyenek adakozók az fríges társainknak jószágokból, mivel hogy ilyen szokásunk kezdett immár lenni. Ám legyenek irgalmasok az ország kéncsének lopóihoz: csak hogy űk a mi vérünket ne adgyák el, és midőn egynehány latornak kedveznek, minnyájunkat ne vesszenek el.”

Kurcz Ágnes

Néhány tárgyi észrevétel az első és második kötethez

I. 438. 1. — Batthyány Orbán „Bátor érted” kezdetű éneke is benne volt minden gyűlekezeti énekeskönyvben 1566-tól 1593-ig bezárólag (I. RMDT I 639–640. l., 77. sz. szövegjegyzet).

I. 481. 1. — A Balassi-fejezet irodalmának felsorolásában említést érdemelne RMDT I, amely B. versformáinak elemzésével, eredetével és nótajelzéseivel több helyen is foglalkozik, utóbbiakról (700–702. l.) részletes felsorolást is nyújt.

I. 507. 1. — A szöveg nem domborítja ki eléggé, hogy a metrikus dallamokra vagy azok variánsaira készített magyar szövegek írói (akik nemegyszer jól gördülő antik mértékű latin verseket írtak) vagy meg sem kísérelték, vagy sikertelen próbálkozások után megvalósíthatatlannak tartották az antik formák átültetését. Ugyancsak helyes lett volna konkrét utalással szolgálni azokra a kísérletekre, melyeket a XVII. század elejéről csak általánosságban említ.

II. 74. 1. — Szenci Molnár zsolnárdallamainak száma a *Psalterium Ungaricum* előszavának tévedése nyomán helytelenül szerepel: a genfi zsolnárdallamok száma valójában 124, nem számítva az ún. zsolnárfüggelék egyetlen átvett önálló dallamát, a Simeon énekét. — A dallamok számára nézve használható adatok találhatók Csomasz Tóth, *A református gyülekezeti énekítés* (Bp. 1950) megfelelő fejezeteiben. Verselését illetően Gálditól átvett megállapításai mellé figyelembe kellett volna venni alulírottaknak az *Egyháztörténetben* (1959, 380–382.) közzétett helyreigazító és kiegészítő megállapításait. — Köztudomású, hogy a genfi zsolnárok eredeti szövegei és Molnár magyar műfordításai egyaránt a lehető legnagyobb hűséggel követik a héber bibliai szövegnek nemcsak gondolati tartalmát, hanem képeit is. A 65. zsolnár idézett záróversszakja is ily értelemben meghatározott: a természeti képeket készen kapta, s a hozzáadott egyéni koloritot nem szükséges oly módon kihangsúlyozni, mintha az az átültetett (Biblia-Béza-Lobwasser) szövegtől független volna. — Hiányolom Molnár eredeti énekeinek megemléztetését, még ha csak abban a formában is, hogy a PsÜ és az oppenheimeri énekfüggelék meg nem nevezett szerzőtől való, de genfi melódiákra szabott énekei minden valószínűség szerint tőle származnak.

II. 86–87. 1. — Ha — nagyon helyesen — Pécseli-t írunk, miért nem írjuk a bibliafordítót és Péter nevű öccsét (1. köt. 320., ill. 331. skk.) *Károli-nak*? Lásd Erdős Károly, *Károli Gáspár nevének helyes írása*. MNY. 1961. 2. szám. — Pécseli Király verseinek tárgyalásakor az egyik mondat fogalmazása („sikerült ... a vallásos morál által előírt érzelmi tartalmat úgy bemutatni, mint valóban átélt személyes mondanivalóját”) azt a benyomást kelti, mintha a szerző azt akarná mondani, hogy az énekírónak sikerült valamiféle hamis látszatot kelteni. Okvetlenül szükséges-e ilyen és hasonló esetekben elvitatni egy, korának szellemi és etikai mértéke szerint pozitív magatartású írótól az őszinteséget? — A Pécseli Királytól idézett énekvers tördelése egészen rossz; látszik, hogy a közlő nem vette figyelembe a dallamot, sem a rímelést. Ez nem két négysoros, hanem egyetlen, aab-cbb-dd tagolású nyolcsoros versszak. Éppen ebben a versszakban az utolsó két sor (azonos ragrim) aab-cbb-bb képre változik.

Csomasz Tóth Kálmán

Az első kötet egy bibliográfiai utalásának helyesbítése

Az I. kötet 27. fejezetének (*Történetírás és jogi irodalom*) Thuróczy Jánosról szóló része egyebek között, Guido da Columna hatását is tárgyalja, amit Mátyusz Elemér mutatott ki újabb Thuróczy-tanulmányában. Miután az új eredményekben gazdag dolgozat még nem jelent meg, a kézikönyv a tanulmány vitájáról készült ismertetésre (Surányi Bálint: *Vita Mátyusz Elemér: Thuróczy János krónikája* c. művéről. TörtSz 1961. 515–518.) volt kénytelen támaszkodni, s e közleményt vette fel a fejezet végén olvasható bibliográfiába. Guido da Columna hatásáról azonban nem a tulajdonképpeni vitaösszefoglalásban esik szó, hanem Mátyusznak ehhez csatlakozó *Megjegyzéseiben*. A helyes utalás tehát nem TörtSz 1961. 515–518. hanem 515–524.

(Az első kötet szerk.)

Barlay Ö. Szabolcs

ADATOK A PETRARKIZMUS MAGYARORSZÁGI TÖRTÉNETÉHEZ

(Olasz petrarkista költők antológiája az erdélyi udvarban)

400 évvel ezelőtt, 1565 tavaszán Velencében „appresso Lodovico Avanzo — con privilegio —” megjelent egy verseskötet, amely új fényt derít a magyarországi és itáliai petrarkizmus kapcsolatára. Az antológia összeállítója Dionigi Atanagi. A könyv címe: *De le rime di diversi nobili poeti toscani*. A 248 levélből álló kötet 111 költőnek 829 versét tartalmazza.¹ A magyar irodalomtörténet számára azért nagy jelentőségű ez a mű, mert szerzője „al Serenissimo Re Giovanni II. eletto d'Ungheria”, vagyis II. Jánosnak, Szapolyai János és Izabella fiának ajánlotta.²

Magyarországon az olaszos szellem terjesztése már a XV. században valóságos mozgalommá lett. Bonfini ezt így jellemezte: „Mátyás arra törekedett, hogy Magyarországot második Itáliává tegye.” A reneszánsz szellem 100 évvel később az erdélyi udvart hozta lázba. Buda és Gyulafehérvár között az összekötő láncszem a Sforza családból származó lengyel királyleány, Izabella volt. Mielőtt Szapolyai János feleségül vette volna, anyja, Bona Sforza a lengyel főurak tiltakozása ellenére teljesen olaszos neveltetésben részesítette. A lengyelek hiába hívták Alszbietának — nekünk is Erzsébetnek kellene neveznünk —, de hozzánk is már olasz névvel érkezett: Izabella.³ A Varsói Főlevéltár udvari számadáskötetei betekintést engednek a leendő magyar királyné egykori olaszos otthonába. Mintha nem is Lengyelországban, hanem Itália valamelyik fejedelmi udvarában lennének. Játsszótársai, udvarhölgyei olaszok voltak; káplánjai, titkárai, orvosai, tanácsadói olasz udvari emberek voltak; a Wawel kápolnájában is olasz mester orgonált, Giovanni. A reneszánsz udvar itáliai légkörében nevelkedett Izabelláról Paolo Giovio érdemesnek tartotta feljegyezni: „amabilissima per vaghezza italiana”. A fényes pompával megrendezett budai esküvő alkalmával Izabella olasz nyelvű levelet írt Bécsbe Ferdinándnak. Hogy olasz volt anyanyelve, azt az 1539-ben Budán járt Rorario Jeromos pápai nuncius jelentése is mutatja: „... a királyné olaszul akart velem beszélni, méghozzá oly tökéletesen, mintha Itáliában nevelkedett volna.” A nunciushoz ez a mondata évtizedeken keresztül visszhangra talált a fejedelmi udvarban. A Padovában járt erdélyi fiatalok legnagyobb becsvágya ugyanis az olaszos kultúrában, az udvari légkörben való jártasság volt. A „quanto se fusse educato in Italia” jelentette számukra az itthoni érvényesülés biztosítását.

Izabella olaszos műveltsége megfelelő keretet kapott volna Mátyás budai palotájában, de miután azt el kellett hagynia, igazi reneszánsz becsvággyal és furor aedificandival látott hozzá a gyulafehérvári udvar olaszra formálásához. Jóllehet új környezetét szűknek és szürkének tartotta, és szerencsétlennek — „la sventurata Isabella”-nak nevezte magát —, mégis pompát, kényelmet, színt, játékot, zenét, reneszánsz miliőt teremtetett fia számára.

II. János tudatosan fejlesztette Erdélyben az itáliai reneszánsz műveltséget. A már ismert adatokat új megvilágításban mutatja be olasz testőrkapitányának, Gromónak, néhány évtizede közzétett titkos jelentése, levelezése és erdélyi tartózkodásáról szóló összefoglaló értekezése.⁴ A kapitány rendszeresen tájékoztatta a Signoriát és a velencei nunciustól a pápai udvart az erdélyi helyzetről. Tőle tudjuk, hogy a fiatal fejedelem óriási költséggel

¹ A könyvről említést tett már ELEK O.: János Zsigmond és egy olasz író (TörtSz 1928. 133—138.) c. cikkében, de annak jelentőségét sem ő, sem más nem ismerte fel. A ritka könyv egy példánya a Római Magyar Intézetből nemrég a MTA könyvtárába került (jelzete: 550. 399).

² II. Jánosnak és nem János Zsigmondnak nevezem Szapolyai János és Izabella fiát. Mind a külföldi, mind a hazai egykorú forrásokban ugyanígy szerepel. Vö. GERÉB LÁSZLÓ: A hazai osztályharok irodalma. 1525-től 1660-ig. Bp. 1955. 95.

³ Izabelláról I. VERESS ENDRE: Izabella királyné. Magyar Történelmi Életrajzok. XVII. k. Bp. 1901. Valamint ÓVÁRY LIPÓT: III. Pál pápa és Farnese Sándor bíbornok Magyarországra vonatkozó levelezése. 1535—49. Bp. 1879. 90. — PAOLO GIOVIO DA COMO: Delle istorie del suo tempo. Venezia 1608. 547.

⁴ Gromóról a Biblioteca Magliabecchiana kézírata alapján Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landes Kunde. Neue Folge. II. B. 1855. 1—74. Valamint KÁRPÁTHY—KRAVJANSZKY M.: Gromo, János Zsigmond testőrkapitánya. Regnum 1936.

hozatta rendbe és állandóan szépitette a gyulafehérvári palotát és valóságos itáliai légkört teremtett benne. Mindezt azért tette, mert Itáliából kívánt magának feleséget kérni. Ennek Gromo volt a koronatanúja, mert rajta keresztül üzent a ferrarai, az urbinói, majd a firenzei fejedelmekhez, de egyik sem volt hajlandó lányát a beteges II. Jánoshoz adni. Annyi bizonyos, hogy a fejedelmi udvar minden vonatkozásban felkészült egy principessa fogadására. Később szóba került egy „gentile donna Venetiana” is. A fejedelem értékes festményekkel, drága szőnyegekkel és függönyökkel díszítette a falakat és folyosókat. Az ebédlőt és a hálót városok ostromlását megőrkítő háborús képekkel tette szebbé. Az aranyozott mennyezetet metszett rózsákkal ékesíttette. Az egykori budai és visegrádi reneszánsz pompa kontúrjai egyre jobban kezdtek kibontakozni Gyulafehérvárott is.

A fiatal fejedelem büszke volt, hogy a Tündérszigetnek nevezett Erdély egyre gyakrabban szerepelt a külföldi udvarok előtt. Ennek egyik oka szabadgondolkodásában keresendő. „Eretnek”-híre köz tudomású volt. A titkos jelentések beszámoltak egyre szélsőséesebb magatartásról. Gromo félreérthetetlenül kijelentette, hogy minden ellenreformatori képességet latba veti II. János „visszahódítására” és nem riad vissza az olasz tanácsadóknak — élükön a különben Rómában halálraítélt, szabadgondolkodó Blandrata orvosnak — likvidálásától. Az orgyilkosságra való célzást a Signoria megjegyzés nélkül hagyta.

Nagyon is feltételezhető, hogy Atanagi verseskötete a Gromótól szorgalmazott visszahódításnak egy láncszeme. A dedikáció szövege ugyanis feltűnően hallgat a fiatal fejedelem „eretnységéről”, annál inkább hangsúlyozza egyházhűségét. Sőt a katolikus vallás védelmezőjének, az igaz hit tükrének és példaképének nevezi azt a II. Jánost, aki később a protestantizmus minden árnyalatát végigjárta a lutheri tételektől kezdve az unitárius tanok legszélsőséesebb formulájáig.

A testőrkapitány a rendelkezésére álló összes eszközt mozgósította célja érdekében. Mindenekelőtt a fejedelmek az olasz nyelv iránti rajongását akarta felhasználni, hogy szellemét lekösse. Ezért sürgette a velencei diplomáciát, hogy küldjenek egy ékesszóló olaszt az erdélyi udvarba, aki az „amorevole compagno” szerepét töltené be, akárcsak Galeotto Mátyás udvarában. Ezenkívül ügyes diplomátát és egy hithű teológust is kért. Nincs tudomásunk arról, hogy a Signoria teljesítette volna Gromónak II. János visszahódításával kapcsolatos terveit. De némi meglepéssel fogadhatta a testőrkapitány, hogy legalább egy verses antológia érkezett meg Gyulafehérvárra, amelyben a lingua volgare költőit, neves teoretikusait olvashatta a reneszánsz műveltségű fejedelem; sőt néhány „hithű”, katolikus jellegű verssel is megismerkedhetett.

Miközben a fejedelmi udvarban felső szinten, tudatosan és rendszeresen folyt az olaszosítás, addig a mindennapi élet is számos forrásból szívta magába, sokszor észrevétlenül is az itáliai reneszánsz szellemét. A Padovában járt erdélyi egyetemisták magukkal hozták tanáraik modern gondolkodásmódját a tudományágak minden területéről. Több tanulmányban új adatokkal világítottam rá Padova szellemi életének hazai vonatkozásaira a szabadgondolkodástól kezdve a botanikán keresztül a zenéig. A magyar deákok az egyetem mellett az akadémiaikba tömörült szellemi elitel is szoros kapcsolatban álltak, amint azt Pinelli akadémikus album amicorumának lapjai is tanúsítják.⁵ Megismerkedtek a szellemi és irodalmi áramlatokkal, többek között a lingua volgare ügye iránti rokonszenvvel. Ez a hatás érződik meg pl. Bornemisza kijelentésében: „a magyar nyelvet az összes műveltebb nemzetek példájára napról napra a legsúlyosabb okokból erőnk szerint mind jobban művelni és gazdagítani kell”. Eddig ismeretlen „névtelenek” kezdtek olasz mintára az ének, a zene, sőt a tánc ritmusára magyar nyelvű szerelmes verseket írni, létrehozva ezzel a vulgarizálódott petrarkizmusnak mindmáig ismeretlen gyöngyszemeit. Hogy ezek a próbálkozások mennyire sikerültek, mutatja az, hogy a padovai Accademia degli Infiammati tagjai is foglalkoztak vele, hiszen Tomitano professzor olaszra fordította le azt a petrarkista ízű, magyar nyelven szerzett verset, amelyet egyik magyar tanítványa dúdolt előtte.⁶

A népies és a tudós petrarkizmus kölcsönhatásának egyik igen jellemző esetét szemlélhetjük épp Atanagi Erdélybe küldött olasz verseskötetével kapcsolatban. A Tomitanónál szereplő magyar deák szerelmi verse ui. még csak átmenet a tudós petrarkista költészethez, hiszen annak kelléktárából átvett elemek még nem álltak össze kerek kompozícióvá. Ehhez újabb ösztönzések, példák, újabb közvetlen hatások kellettek. Ezeket évtizedek óta kutatják irodalomtörténészeink, különösen Balassi forrásaival kapcsolatban, mindig a külföldre vezető szálakra híva fel a figyelmet. Atanagi antológiája, mely a tudós petrarkista költészet egyik jellegzetes kódexe, magára a gyulafehérvári udvarra, illetve a fejedelmi könyvtárra fordítja tekintetünket, ahova már Balassi Erdélybe érkezése előtt tíz évvel jutott.

⁵ Idevonatkozó tanulmányaim: Pádva szellemi élete a XVI. században. Doktori értekezés. Kézirat. 1947. — A magyar reformáció és az északolasz szabadgondolkodás. Egyetemi pályamű. Kézirat. 1949. — A Clusiusnál található magyar növénynevek kérdése MNY. 1948. 69., 151. és 1949. 91.

⁶ SZABOLCSI BENCE: Egy XVI. századi mag

Dionigi Atanagi tudós petrarkista antológiája és a Tomitano magyar deák verse közötti összefüggést az teszi nyilvánvalóvá, hogy Tomitano annak a Sperone Speroninak akadémiai elnökké választásakor mondatja el dialógusát a magyar versről, akitől Atanagi is több verset közöl és aki a petrarkista költészetnek tudós teoretikusa volt. A lingua volgare tudós professzorai az idegennyelvű — többek között a magyar — szerelmi költészetet tanulmányozták, ugyanakkor a nemzeti nyelven író költők, pl. Balassi a teoretikusok költészetéből merítették „inventio poetica”-jukat, ötleteiket. A kölcsönhatás nyilvánvaló és kielemezhető.

A Balassi petrarkizmusának előzményeihez szervesen tartozó Atanagi-antológia tehát méltán kelti fel érdeklődésünket.

*

A II. János számára küldött verseskötet dedikációjának magyar fordítása:⁷

„Fenség, legyőzhetetlen királyom!

Ha valamikor volt a mi időnkben olyan fejedelem, aki megérdemelte, hogy szeressék, dicsérjék, tiszteljék és magasztalják, minden bizonnyal Fenséged az, akinek kijár mindez a szeretet, dicséret, tiszteltetés és magasztalás. És valóban ki ne szeretné, dicsérné, tisztelné és magasztalná, az egész világon, Itáliában is elterjedt híred révén rendkívüli és csodálatos erőnyeidet? Ezek valósággal ékessé teszik királyi lényedet azokkal a szerencsés, dicsőséges és szent tetteiddel együtt, amelyek erőnyeideiből születnek mind a mai napig és amelyek Fenséged születése előtt Isten előtt is ismeretesek voltak. Ezek a tettek szerezték meg Fenségednek állandóan Isten rendkívüli oltalmát és védelmét. Isten volt ugyanis az, aki azonkívül, hogy a királyi székvárosban Budán és királyi szülőktől engedett születni, születésed után nyolc nappal mindjárt királlyá is választottatod nagyérdemű atyádnak, I. Jánosnak halála után közvetlenül. Isten volt az, aki az országot főurainak bátorságot és erőt adott ahhoz, hogy Fenségedet ilyen zsenge korban megvédjék erőnek erejével a Budát ostromló hatalmas és erős hadsereg ellen. Isten volt az, aki a szent hitnek egy ellenségét küldte Fenséged megmentésére. És végül Isten volt az, aki mindig megvédett a támadók nyílt erőszakoskodásaitól és az árulók titkos cselszövéseitől.

Fenséged még nem volt több tizenkét évesnél, amikor édesanyád, a kegyelmes Izabella királyné — bármi volt is az ok, ami őt arra indította — átadta Erdély feletti uralmát és a drága királyi koronát a római királynak. Fenséged jelen lévén ennek átadásánál, bátran magához szorította azt és olyan szavakat mondott, amelyek nem gyerekekhez, hanem nagy és győzhetetlen királyhoz méltók, királyhoz, aki a balszerencse következtében hatalmát nem tudja gyakorolni. Miközben nagy erővel magadhoz szorította azt, kijelentted, hogy inkább kész vagy meghalni, mint kiadni kezedből; oly annyira, hogy végül is a korona eltört és kezekben maradt annak egyike része. Ez a cselekedet valóban nagy lélekre vall, amelyre Erdély nem is volt méltó. Hihető, hogy ez volt az a jel, amely végül is erős és harcos uralmadat biztosította. Ki ne hallott volna arról az igazságról és kegyességről, melyek révén minden nehézséget legyőzve megszerezted és megszilárdítottad a vajdó Erdély feletti uralmadat kegyes édesanyád halála után a katolikus hit védelme alatt, amely vallásnak Fenséged mindig tükré és példaképe volt. Uralmad megszilárdításával nemcsak magadat tetted legyőzhetetlenné, de nem kis zavarba ejtetted ellenségeidet is. Ami pedig kegyes lelkületedet illeti, ki tudná eléggé értékelni Forró Miklóssal gyakorolt nemes gesztusodat. Őt a Fejedelmi Tanács kegyetlen halálra ítélte, miután már háromszor elmarasztalták mint Fenséged árulóját. És mikor már a vesztőhelyre vezették, Fenséged újból — mint már kétszer is tette — jóságosan megbocsátott neki. Ezzel büntetését átengedted az egész országnak, miután rokonai is arra kértek, hogy méltó büntetést kapjon.

A bátorság és az értelem annyira sajátos és természetes tulajdonsága Fenségednek, hogy mindent csak okosan és bátran tud végrehajtani. Ezt legvilágosabban 1562-ben lehetett látni, mikor is kettős balszerencse támadta meg Fenségedet: a gyomorhaj és Balassa Menyhért árulása. Ő akkor az egész ország főkapitánya lévén felkelt Fenséged ellen és nagy károkat okozott. A székelek is fellázadtak és nagy létszámuk miatt súlyos veszélyt jelentettek. Ekkor Fenséged nagy erővel és bölcsességgel megfékezte Balassa Menyhértet, megszelídítette a székeleket, de legyőzte betegségét is, amely állandóan kínoztá.

Hallgatok Fenséged külsejéről, királyi megjelenéséről, ügyességéről, készségéről, kedves szokásairól. Nem is említsem, hogy mily ügyes vadász és lovas, sem azt, hogy milyen jó íjász és lövész, azt se, hogy milyen türelmes és kitartó a háborúval együtt járó fáradtságok elviselésében — sem azt, hogy milyen halált megvető bátorsággal teszi ki magát a veszélyeknek, nem törődve mással, csak hírnevével. Sem azt, hogy Fenségednek mennyi pártfogója van és milyen

⁷ A dedikáció, valamint az olvasóhoz intézett ajánlás és az üdvözlő vers eredeti olasz szövegét a magyar —olasz irodalmi kapcsolatok történetéről szóló, az Irodalomtörténeti Intézet szerkesztésében készülő tanulmánykötetben fogom közzétenni.

biztos kézzel irányítja az ország ügyeit. Nem is beszélek arról a sok nyelvről, amelyet beszélsz, versenyezve az antik Mithridatesszel, akit az írók annyira dicsérnek; sem az irodalmi és művészeti tanulmányaidról, főleg az ének- és hangszeres zenéről, melynek átlagon felüli mestere vagy. És végül arról a nagylelkűségről sem beszélek, mellyel királyi egyéniséged kitűnik s amellyel mindenkit ámulatba ejtesz. Külön kiemelem azt a tulajdonságodat, ami ebben a romlott korban szinte hihetetlen és mindenképpen nagyon ritka. Szinte a csodával határos az, hogy Fenséged már huszonegyedik évében van, az emberi élet legszebb korában, mégis egyetemes vélemény szerint olyan tiszta még, mint ahogy édesanyja szülte. Olyan erény ez, amely nagyon kedves Isten előtt és dicséretes az emberek szemében.

Ezek a királyi és hősiességekben gyakorolt erények, ezek a nagylelkű és híres cselekedetek, melyeknek hírére a nép is ámulva terjeszti a világban, — eljutván az én fülemhez is, Fenséged oly nagy tisztelőjévé tettek, hogy elhatároztam, valami módon be is bizonyítom ragaszkodásomat. Mivel nyomorúságomban nem tudok értékesebb dolgot nyújtani, úgy gondoltam, hogy Fenségednek ajánlom az olasz költők általam összegyűjtött verseinek második kötetét, amelyet a napokban rendeztem sajtó alá. Jóllehet tisztában vagyok azzal, hogy ez a könyv Fenséged előtt nem üti meg a mértéket, mégis bízom benne, hogy ajándékom nem lesz egészen méltatlan. A könyv ugyanis oly sok szerzővel és annyi nemes témával rendelkezik, mint amilyen sokfélék és nemesek Fenséged erényei. Nem is szólnék arról, hogy ebben a könyvben csak költészet van, amely az ifjúság számára a legértékesebb művészet, minden más művészetnél régebbi és nemesebb. Azonkívül olasz nyelven van írva, mely nyelvet Fenséged egyenlőképpen szeret és élvez. Sőt annyira bízik az olasz népben, hogy még testőrségét és annak kapitányát is olaszokból választotta.

Én most arra kérem Fenségedet, fogadja örömmel kis ajándékomat. Én inkább csodálni és szolgálni tudom Fenségedet, mint dicsérni és költeményekben magasztalni. Azonban vannak mások, tehetségesebbek, akik Fenségednek írántam tanúsított kegyességéből felbuzdulva arra fordítják majd tudományukat és gondolatukat, hogy királyi és csodálatos tetteit saját költeményeikben és elbeszéléseikben énekeljék meg, s ne csak mások műveit ajánlják, ahogy én tettem. Istent arra kérem, hogy Fenségedet tegye tökéletesen boldoggá, én pedig hadd részesedjem fejedelmi kegyeiben.

Velece, 1565. április 28.

Legyőzhetetlen Fenségednek legalázatosabb és legodaadóbb szolgálja

Dionigi Atanagi"

Az ajánlást követő lapon az Olvasóhoz intézi a következő sorokat:

„Véletlenül se érjen senkit meglepetés vagy sérelem ebben a könyvben szereplő szerzők sorrendje miatt vagy az itt használt helyesírás miatt. Ami a sorrendet illeti, könyvem úgy tűnhetne, mintha nem tartottuk volna meg az érdemi sorrendet. A helyesírást illetően pedig úgy tűnik, mintha semmiféle szabályt nem követtünk volna. Azért tudatom kedves Olvasóimmal, hogy az ezt megelőző első kötetben éppen az esetleges meglepetések és bántalmak elkerülése végett a szerzőket alfabetikus sorrendben vettük. Ez azonban a második könyvben nem volt kivitelezhető, mert akkor elmulasztottuk volna az alkalmat, hogy kedveskedjünk azoknak az uraknak, akiktől a verseket vártuk. A költemények közül talán több is elmaradt volna, ha azokat nem beérkezésük sorrendje szerint rendeztük volna. Ezzel a megoldással megvolt a lehetőségünk, hogy mindenkinek eleget tegyünk a legutoljára beérkezett írásig, anélkül, hogy tekintettel lettünk volna vagy akárcsak gondoltunk volna is arra, hogy a szerzők rangja szerint soroljuk azokat.

Ami a helyesírást illeti, kijelentjük, mivel észrevettük, hogy a szerzők különböző módon alkalmazzák, akiről tudtuk, hogy speciális helyesírással írnak, mint például Speroni, Mons, Tolomei és mások, változatlanul hagytuk. A többieknél viszont az általános helyesírási szabályokat alkalmazzuk. Ne csodálkozzék és ne sértődjék meg senki azért, hogy a névmutató jegyzék a könyvben szereplő kiváló emberek nem mindegyikét hozza. Ezt nem azért tettük, hogy hírnevüket csökkentjük, hanem azért, mert a könyv terjedelme annyira megnőtt, hogy a kiadó kérésére lerövidítettük. Ebből az okból, valamint azért, mert egyesekről nem volt kellő adatunk, kénytelenek voltunk akaratunk ellenére kihagyni őket.”

A következő oldalon, de még az antológia számozott lapjai előtt, *Benedetto Guidi*-től olvashatunk egy dicsőítő költeményt: „Al Serenissimo Re Giovanni II. Eletto d’Hungheria”:

„A Fenséges II. Jánosnak, Magyarország választott királyának.

Legyőzhetetlen, áldott nagy király vagy,
Kedves fia a mozgó-forgó Égnek;
Szivedben boldogító vágyak égnei,
Benned a Menny is világváltót láthat.

Jóllehet nem tetszik a büszke Marsnak
Termékeny országod, a békés élet,
Mégis jobb, ha Te ahhoz futsz, ki éltet;
Ahhoz, ki fenntartója e világnak.

Nemes acél villan nemes karodban,
Királyi szivedben a hit a vérted,
Királyok Királyára néz, ha lobban

Elhomályosít mindent vitézséged,
Minél fakóbb másoké, annál jobban
Tör elő és világít messzi fényed."

(Ágoston Imre fordítása)

Az ezt követő 248 számozott levélen Atanagi felsorakoztatja az antológia írógárdáját. A kötetben semmiféle rendezői elvet sem találunk: világhírű nevek után (Michelangelo, Boiardo) jelentéktelen költők, „névtelenek” egész csoportja következik; kétértelmű versek mellett közvetlenül zsoltárizú költeményeket olvashatunk; szonettek, canzonettek és ódák közé besúrva találunk epigrammákat.

Az antológiában szereplő költők névsora:

Abbiosi, Ö., Alamanni L., Allegretti A., Amaltheo GB., Angvillara (della) GA., Atanagi D., Barbarasa H., Barbato P., Barignano G., Barignano P., Benalio GG., Benalio G., Bini GF., Boiardo MM., Bongianelli G., Britonio G., Buonarroto M., Capilupi L., Cappello B., Carpi (da) L., Caramico M., Casa (della) G., Cavalcanti G., Cenci G., Cerasio GA., Citolini A., Colozio A., Contarini A., Coppetta F., Corso R., Dardano GT., Delminio GC., Diedo G., Erizzo S., Fenaruolo G., Filareto A., Foglietta M., Franco N., Fumano A., Gacciola D., Gallo C., Gallo F., Giustiniano O., Gonzaga (da) C., Gradinico G., Gradinico P., Grifoni GA., Guidi B., Guarnallo A., Guidicione G., Lalata A., Lante T., Leone GF., Leone M., Leonardi A., Macone R., Macheropio N., Magno A., Magno C., Malipiera O., Mancini F., Mannetta B., Marcellini V., Marmitta G., Martelli V., Marzio A., Merlo G., Milano G., Mina (da la) P., Mocenico T., Molino M., Molza F., Navagiero A., Navagiero B., Nino (de) N., Novello L., Orificio R., Pace P., Pavesi C., Pellegrino G., Pino B., Podiano M., Poggio G., Possevino GB., Premarini G., Puteo A., Ritigliario Gf., Sansonetti S., Saracinello C., Speroni S., Spica T., Spini G., Tansillo L., Thebaldeo A., Tieni M., Tolomei C., Toscani A., Troiano G., Valle (della) GM., Valvasone (di) E., Vanni PM., Veniero D., Veniero L., Veniero M., Verdizzotti G.

A felsoroltakon kívül négy „névtelen” is szerepel, akik közül egyet „incerto autore antico”-nak nevez a szerző. A teljességhez hozzátartozik a kötet végén található „Tavola”, amely közli többek között azok nevét is, akikhez a költők verseiket intézték. Ebből a szempontból Atanagi jegyzetei igen fontos útmutatásokat nyújtanak, hiszen irodalomtörténeti szempontból sokszor lényegesen többet mond annak személye, akihez szól a vers, mint az, aki írta a nemegyszer tartalmatlan költeményt. Ha összetesszük Atanagi utalásainak, megjegyzéseinek mozaikdarabjait, igen érdekes irodalmi tablót kapunk. A nevek útvesztőin keresztül ugyanis élénk tárul az olasz irodalomtörténetnek egy bonyolult fejezete: a petrarkista költészet, a maga vezéregyeniségeivel és az epigonok végeláthatatlan sorával; az elvi sikon harcoló professzori gárdával és a teóriát költészetté formáló tanítványok népes csoportjával; az észak-itáliai petrarkizmus neves alakjaival, a zászlóvivőkkel és a bomlasztókkal; a hűséges követőkkel és az irodalmi sablon ellen lázadó forradalmárokkal. Atanagi csokorba gyűjtötte mindazokat, akik a lingua volgare nevében elindított költészeti mozgalomnak számottevő hangadói voltak és akik egy-egy irodalmi vitának, sőt irányznak voltak elindítói vagy képviselői. Első sorban *Pietro Bembo* nevét kell megemlítenünk, mert az antológia írógárdájának többsége vagy az ő tanain nevelkedett, vagy vele baráti kapcsolatban állt.⁸ Fiatal éveitől kezdve két téma foglalkoztatta: az új platonista szerelemtan (scienza d'amore) és az irodalmi imitáció (imitatio styli). Az előbbinek a kortársak szemében is oly eminens szakértője volt, hogy B. Castiglione az *Il Cortegiano*-ban neki adja át a szót, hogy a lelkiszerelméről vallott elveit az udvar előtt mondja el. De Bembo maga is írt könyvet a szerelemről *Gli Asolani* címen, melyben körvonalazta Petrarca szerelmének pszichológiai mineműségét és általában a szerelmnek lényegét, melyet mindvégig a fájdalom, a keserűség, a szenvedés jegyében tárgyalt. Plátón és Petrarca nyomában kijelenti: „Amore non è senza amaro.” Atanagi antológiájában igen gyakran olvasunk a sebzett szívű szerelmesek fájdalomról, a kegyetlen kedvesről,

⁸ Pietro Bemboról és követőiről L. BALDACCIO: *Il petrarchismo italiano nel Cinquecento*. Milano 1957. G. ZOPPI: *Antologia della letteratura italiana*.

a megváltó halált váró epekedésről, a szerelemben található ellentétes érzelmekről. A sokszor bántó enerváltság, feminin szentimentalizmus hangnemének analizésénél Bembohoz vezetnek a szálak: tőle tanulták el ezt a stílust, őt akarták jól-rosszul követni. Bembo volt a példakép az antik auktorok imitálásában csak úgy, mint a lingua volgare irodalmi rangra emelésében. A *Prose della volgar lingua* c. könyvében minden petrarkista megtalálta a szép- és jóírásnak arany szabályait: az „elezione”, „disposizione”, „variazione” lényegét, a stílusok különbözőségét, a hangok használatában rejlő akusztikai nánszokat.

Bembo tanainak voltak hűséges követői, de bírálói is. Atanagi verseskötete azért is figyelemre méltó, mert benne mindkét tábor szóhoz jut. És a könyv lapjain keresztül találkozzunk azokkal is, akik tovább fejlesztették a „mester” tanait. *Benedetto Varchi*, firenzei akadémikus, *Annibal Caro*, neves humanista tudós és író, *Giulio Camillo Delminio*, Erasmus Ciceronianusának kemény bírálója, *Giovanni della Casa*, a petrarkizmus krízisének elindítója, *Claudio Tolomei*, az olasz versformák és az időmértékes verselés teoretikusa, az *Accademia della Virtù* alapítója, *Sperone Speroni*, a zátonyra jutott petrarkizmusnak az arisztotelészi retorika és poétika elvei alapján való felfrissítője... Olyan nevek ezek, melyek a reneszánsz-szakértők előtt nem ismeretlenek.

Ami az antológia nyersanyagát, a költemények témakörét illeti, számunkra elviselhetetlenül egyöntetű. Nem kecsegtet különösebb változatossággal. Ezen ne csodálkozzunk. A petrarkista költészet általában a variációk művésze. A költők nem abban látják és keresik érdemüket, hogy sok témát vetnek fel, hanem abban, hogy az azonos témákat egyénileg kezelik. Ez különben is benne van az olasz költészet szellemében, ahol az eredetiség nem annyira a vadonat újat jelent, mint inkább a már meglevőnek továbbcsiszolását, új és új variációkba komponálását. Természetesen ez a monotónia a harmadrangú költőknél unalmassá válik, különösen a XVI. sz.-i költőknél, akik az azonos témák egyéni kezelését Petrarca szavainak, ötleteinek, képeinek ismétlésében látták megvalósítani. Számukra ő volt a tükör a költészet vonalán épp úgy, mint életének utazásában. Térképpel a kezükben járták azt a vidéket, ahol feltételezték Petrarca és Laura szerelmi regényének színterét. A sikert vagy a sikertelenséget az ő megközelítésében vagy a tőle való eltávolodásban keresték. Atanagi is szünet nélkül Petrarcat idézi, hozzá méri a költőket, a vitás poetikai, stilisztikai, nyelvtani kérdéseket vele magyarázza, ill. bírálja. Az antológia 829 verse közül *Michelangelo* két szonettje és *Boiardo* egy költeménye a legértékesebb. Az aggasztóan zseni két verse, a „Mentre m'attrista” és a „Scarco d'una importuna” kezdetűk a kötet 38/a lapján található és kétségtelenül a komor, magányos öregkor meditációi, a rime spiritali közül valók. A tövis koszorús Krisztussal beszélget, múltjának bűneit bánja és készül a halálra:

„Fölös, súlyos tehertől szabadultan,
Világtól válva, mint a rozzant csónak,
Bukdácsolok Feléd. Hallgasd meg szómat
Uram! Édes csönded felé fut multam”...

kezdi a második szonettet.

Boiardo 93/b lap alatt található versének témája saját sorsának elemzése. „Talán rossz csillagzat alatt született! Az Iker-csillagképet okolja és azt a fatális tény, hogy ahányszor a jót látja, „tekergő lába mégis rossz utakra téved”. „O cielo, o stelle, o mio destin fatale”. Atanagi antológiája számunkra különösen akkor válik jelentős, sőt izgalmas kérdéssé, ha a magyarországi petrarkizmussal, elsősorban Balassi Bálint költészetével hozzuk kapcsolatba. Az a tény, hogy Gyulafehérvárott 1565-ben a fejedelmi könyvtárban megvolt az olasz petrarkisták Atanagitól összegyűjtött verseskötete és az a másik vitathatatlan tény, hogy Balassi alig tíz évvel később, a Báthoriak kedveltjeként otthonosan mozgott a fejedelmi udvarban — elgondolkodtató. Költészetének olasz és petrarkista forrásait régóta kutatták a hazai irodalomtörténészek. Eckhardt Sándor után különösen Waldapfel József volt az, aki intuitíve megérezte, hogy Balassinak a már említett latin humanistákon kívül kapcsolatban kellett állnia az észak-olasz petrarkista költészettel.⁹ A tények bizonyító súlya alatt a sok közül egy 1564-ben megjelent verses antológiára is rámutatott mint Balassi feltételezhető forrásainak egyikére. Sőt következtetéseiben annyira ment, hogy Balassit kapcsolatba hozta Bembo körének későbbi csoportjával, a Speroni köré csoportosult teoretikusokkal. Waldapfel feltételezését mostani kutatásaink igazolva látják. Mindössze annyiban szorul kiegészítésre, hogy Balassi olvasmányai és költészetének forrásai közé mindenekelőtt a kézenfekvő Atanagi antológiát tesszem, melyben mindazt az ötletet, gondolati és hangulati kelléktárat megtalálhattott, amit eddig a legkülönbözőbb helyen kerestünk.

⁹ WALDAFFEL JÓZSEF: Balassi, *Credulus* és az olasz irodalom. ItK 1937. és Irodalmi tanulmányok. 1957. 104—134. Valamint KLANICZAY TIBOR: A szerelem költője. MTA. I. OK XVII. 1961.

A másik észrevételem Balassi olasz petrarkista hatásának időpontjára vonatkozik. Ezt a feltűnő összefüggést eddig inkább költészetének első éveiről mutatták ki és első erdélyi útjára korlátozták. A kérdést az Atanagi-antológia tükrében vizsgálva, úgy tűnik, hogy a petrarkisták olaszországi vonalának hatása késői terméseiben is fellelhető.

A kérdést jobban megvilágítja az a néhány feltűnő párhuzam, amit Atanagi kötete és Balassi költészete között alaptéma és hangulat, ill. ötlet terén találtam.

1. „Kit egy szép leány nevével szerzett” fikciós versek:

A Chak Borbála és a Losonczy Anna nevére, valamint a fent említett „szép leány nevével szerzett” verseket Balassi is — a petrarkista ízlésnek megfelelően — a szerelmes nő lelkületébe illeszkedve írta. — Atanagi antológiájában több ilyen fikciós vers található. Pl. *Giacomo Cenci* barátjához, *Alessandro Martio*-hoz „in nome d'una bella giovane, detta Persia” három szonettet írt 65/a és 65/b lapokon, melyekre Martio szintén versekkel válaszolt.

2. Ajándéktárgyakat küldő költemény-típus:

Balassinak Kit egy násfa felett (: „viseld egészséggel ez kis ajándékot”) ; Eredj édes gyűrűm; Kit egy bokrértáról szerzett; vagy a 35. sz. versének (, melynek egyik sora; „nemrégen szép gyűrűt szerelmesen küldött”) ötlet-forrásait kutatva sok párhuzamot találni Atanagi antológiájának hasonló típusú verseiben. A 219. lapon található S'a guel, c'hodi piacervi alto desio kezdetű versben *Girolamo Troiano* egy narancs-kosár kíséretében mondja el bókjait kedvesének. *Benedetto Guidi* — aki különben is legközelebb áll Balassi csupa tűz lelkületéhez — a Quando nela man candida és a Perche, s'al mio languire kezdetű, 147. és 149. lapon található szonettjei szintén ajándékok küldéséről szólnak. Guidi gyűrű-versében még az a variáció is szerepel, hogy az ezüst karikába olyan számokat rejtett el, melyeknek rejtjelét hölgye is tudta.

3. Fülemlé-témájú versek:

Az fülemlének szóló; Kiben az kesergő Coeliáruul ír-féle Balassi versek, vagy a darvakat szerepeltető Grues alloquitur ötlet-forrásait kutatva a már feltételezett Homérosz, Vergilius, Tasso, Castiglione, Angerianus vagy Bembo reminiscenciák mellett érdemes rámutatni Atanagi verseskötetének hasonló témájú verseire. A *Contarini* Ben nati augelli kezdetű szonettjére gondolok, de méginkább *B. Cappello* Di quanto gia col tuo soave canto... versére, melyben a világ legszebb hölgyének énekel a kis madár. De van egy szomorú-fülemlé-vers is az antológiában, *Mons. Girolamo Fenaruolo*-nak O rosignuol dolente költeménye, melyben a madárka kis fiókáinak elvesztése miatt sír. Ehhez Atanagi a következő sorokat fűzi: „Sopra i lamenti 'dun rosignuolo, al quale d'ordine d'una donna, erano stati tolti gli uccelletti del nido.” Önkéntelenül is eszünkbe jut Balassinak „az öcse halálakor oly keservesképpen s oly szépen síró Coelia” kis madara, „mely keserven kiált fülemlé fiát hogyha elszedi pásztor”. Bár Fenaruolo költeményének alapötlete sokkal bonyolultabb, mint a különben is csak kilenc sorból álló Balassi versé.

4. A szerelemben rejlő ellentétes energiákról szóló versek:

Jég és forróság; keserűség és édesség; félelem és botorság; kedvesség és vadállati kegyetlenség... Ezek a leggyakrabban előforduló sablon-ötletek. A kegyetlen kedves megalázza, megkínossa ezeket a szerencsétlen, de mégis boldog, szenvedő férfiakat. Különösen a tűz szerepel gyakran Balassi verseiben. Titkos szerelméről szerette versében olyan tűz kínozza, melyet sajnos csak ő érez, de hölgye szíve hideg. A Régi szerelmem nagy jűze kezdetű „kulcs-versében” sem látja „semmi módját, mint oltsa szerelme lángját”. A már említett *B. Guidi* A questi interni miei vivaci ardori; La dolce vista, il bell'aere sereno; Perche, s'al mio languire; Questo furto regal, quest'alta preda kezdetű verseiben másról sincs szó, mint arról az olthatatlan tűzről,ellyel fel tudná gyújtani az egész világot! Szíve lángol, hiszen az „alma bella donzella” itt táncol előtte és százszor is megmutatta gyönyörű karját. — A másik költő, *Manetta* azt írja hölgyéről, hogy olyan „amfora”, melyben hol tűz ég, hol jég dermedti meg az embert: gentil vaso ardente, honesto et santo! — A tűzzel kapcsolatban emlitem meg a szalamandra-témát, mely szintén közös ötlet a petrarkistáknál, Balassinál éppúgy, mint Atanagi társainál. Bizonyára Bembotól tanulták el ezt az ötletet, aki az Asolani-ban külön tárgyal a szerelmi tűzről és a benne égő szalamandráról. — A kegyetlen kedves mint párdúc, jelenik meg Balassinak Egy Siciliana nótájára szerzett versében („mint párdúc prédának, kínomnak is kegyetlen örvendez”). Ugyanígy beszél *Contarini* is az A che ferirmi, ahi dispietato arciero kezdetű szonettben. *Cesare Pavesi* Cinthia-ja pedig olyan, mint a hircanai tigris.

5. A kedves az Örök Idea tükrözése, valósággal angyal:

Az Atanagi-antológia és Balassi ilyen irányú gondolatai között is számos párhuzamot lehet találni. Mikor Júliát meglátja, először angyalnak lenni alítja. . . Mennyei dicsőséges nagy szépség, akiben angyal szállott a földre. . . Anyyira „illik minden módja”, hogy Júlia valósággal a „Szépség formája”. . . Isten mennyei orcát, angyali ábrázatot adott Júliának. A *Gianetta Padovana* harmadik versszakában párhuzamot von az égi és a földi boldogság között. Ihletet is tőle kapja: Színed dicsősége most ez új versekre elmémet serkentette. — Atanagi antológiájában számos ilyen értelmű szonettet találhatunk. Itt csak egyet említek: *Filaretone*nak *Sacre luce del mondo, eterna Aurora* kezdetű versét, melyben az égig magasztalt nőről ezeket írja: Benned lehet szemlélni, milyennek teremtette Isten a világot. „Per te si scopre l'alta meraviglia de le forme create. „Még a Nap is az ő aranyhajától kapja ragyogó fényét.

6. „Kit egy citerás lengyel leányról szerzett” versével, vagyis késői termékeinek egyikével kapcsolatban is felmerül a gondolat, az alapötletet, a verselni való témát nem Atanagi kötetéből merítette-e? A táncolni annyira szerető és a táncosnőket extázissal szemlélő Balassi örömmel olvashatta az antológia ilyen témájú verseit, pl. D. *Venieróét*. Az ő citerás nője úgy tudott muzsikálni, szép keze úgy tudta a húrokat pengetni, hogy még Orfeusszal, Apollóval, sőt az Angyalokkal is vetekedett. B. *Guidi* is dicsér egy citerás lányt, *Virginia*t a *Chi non sa, come Amore* és a *Mentre Virginia il pletto* kezdetű szonettekben. *Erasmus di Valvasone*, a *Gli occhi, ch'al Sol*. . . hangulatban, színben igen közel áll Balassinak krakkói verseihez.

*

Bármennyi párhuzamot, megfelelő egyezést, közös ötletet sorolnánk is fel Atanagi és Balassi között, nem változtatná meg azt a kedvező képet, amit a magyar irodalomtörténet a XVI. század legnagyobb magyar poétájáról alkotott. Sőt, épp az ellenkezőjéről győződhetünk meg. Arról, amit az erdélyi udvarba került olasz antológia költőinek legfőbbjénél hiába is keresnénk: az élmény-gazdagságot. Balassit nem lehet Atanagi verskötetetének keretei közé szorítani, mert nála a petrarkizmus csak eszköz, módszer. Nála a szenvedés mögött igazi férfi fájdalom van; undorodik az érzélgős szerelemtől: angyalról beszél, de húsból-vérből való asszonyra gondol; az ő táncra olyan ritmú, hogy az egész császári udvar felfigyel rá; Istenébe tiz körmével kapaszkodik; a török ellen nem tollával harcol csupán, mint Bembo, hanem kardjával; sebtét nem párbajozás közben kapja egy udvaronctól, hanem igazi csatában, életét hazájáért feláldozó közelharcban, melynek végén a hadi kórház ágyán a chirurgus operációját várva utoljára kiált Istenéhez. Sebe elmérgedt, szaga kibírhatatlan volt. Bűneinek „szaga” jutott eszébe.

Költészetének az Atanagi-antológiával való összevetése újból igazolja azt a véleményt, hogy Balassi nemcsak a magyarországi, de az egyetemes petrarkista költészetnek is egyik leg-gazdagabb élményű költője.

Jenei Ferenc

A BALASSI-HAGYATÉK TÖRTÉNETÉHEZ

A Balassi-kéziratok és kiadások sorsa állandóan foglalkoztatta a magyar irodalom-történetírást. A Balassi és Rimay kritikai kiadások adta szintézis a problémákat összefoglalta, s egyben megnyitotta az utat az újabb kutatások felé. Elég itt Klaniczay Tibor nagy tanulmányára utalnunk,¹ amely a Balassi-kiadások genezisét vette új vizsgálat alá és rendezte, tovább vitte a kutatások eddigi eredményeit. A kiadások története összeforrott Rimay nevével, akit maga Balassi tett meg utolsó akaratóval a Balassi hagyomány első és legilletékesebb őrzőjévé. Rimay feladatát teljesítette. Egyrészt *Epicedium*ában az embernek és a hősnek emelt emléket, másrészt fáradhatatlanul dolgozott Balassi költeményei kiadásának megvalósulásán.

I.

Ismeretes, hogy Balassi „halala orajanis eotet — Rimayt — uallotta Balassj Helieben valonak lennj: Keruen arra, hogy azeo halalat, verseiuel ekesicze megh”.² S Rimay mestere

¹ KLANICZAY TIBOR: Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához. MTA. I. OK. XI. k. 1—4. sz. 265—338.

² Balassa-Kódex. Bevezetéssel és jegyzetekkel közléteszi VARJAS BÉLA. Bp. 1944. 140.

kívánságát maradéktalanul teljesítette. 1595–1596-ban megírta Balassi Bálint „Esztergam ala valo Keszvleti”-t.³ A költemény még a század utolsó éveiben nyomtatásban is megjelent. Ez a kiadás, mint ismeretes, csupán csak Rimay János költemény füzérét tartalmazza és hiányzik minden feltételezett melléklete. Így hiányzik a Nádasdy Tamáshoz írott ajánlás és a Darholcz Kristófhoz intézett Előszó. Az Előszónak egy Madách Gáspár által másolt töredéke ismeretes volt eddig is az OSzK MR kódexéből, amelyben van Madáchnak egy csonka másolata az epicedium verseiről is.⁴

A Petőfi Irodalmi Múzeum Dokumentációs-csoportja, 1964 tavaszán kérrrel fordult a vidéki múzeumokhoz, amelyben a tulajdonukban levő irodalomtörténeti vonatkozású anyagokról (kéziratok, bútorok, használati tárgyak) tájékoztatást kért.⁵ A beérkezett válaszok között, az Esztergomi Balassi Bálint Múzeum közölte, hogy Rimay János kézírata van. Nagy Zoltán múzeumigazgató szíveségéből a Petőfi Irodalmi Múzeum a kéziratot megvizsgálásra megkapta.

A vizsgálat eredménye a következő:

A 24,4×8 cm. nagyságú kézirat 14 lapból áll, kézzel vonalazott keretben. Vízjeles finom papíra azonos az OSzK „Rimay János hátrahagyott munkái I-ső kötet”-ben levő Epicedium töredék papírával.⁶ A kézirat a következő szövegeket tartalmazza: 1. Rimay Darholczhoz címzett előszavának nagyobb részét, a nevezetes írásnak eddig hiányzó befejező részével együtt; 2. Káthy Mihálynak, a Balassi testvérek halálára írt eddig ismeretlen latin elégiáját; 3. Rimay epicediuma első költeményének latin és magyar argumentumát; 4. az első költemény nyolc szakaszát. E kézirat leírója szintén Madách Gáspár. Egybevetve e most felfedezett kéziratot az epicedium MR kódexbeli csonka másolatával, megállapítottuk, hogy ugyanannak a másolatnak két töredékével van dolgunk: az utóbbiban ugyanis a szöveg éppen ott folytatódik, ahol az előbbiben megszakadt. A Radvánszkyak sajkókazai levéltárából az OSzK-ba került töredéket Radvánszky Béla ugyan bekötötte és ekkor körülvágta, míg az Esztergomban levő töredék körülvágatlan, de a két töredék egymáshoz tartozását az azonos helyen levő és egymáshoz illő szű ráágások igazolják.

Természetes a kérdés, mi volt a két kézirat útja, mi mai őrzési helyére került? A Balassi Bálint Múzeum töredékének első oldalán a következő feljegyzés olvasható: „Révay Vilmos leveleiből Ipolyinak ajándékozva”. A Rimay államiratait és levelezését összegyűjtő Ipolyi Arnoldnak az esztergomi Primási Levéltárban levő levelezésében megkerestük Révay Vilmosnak azokat a leveleit, melyeket a Rimay-töredék ügyében írt. Révay Vilmos családjának nemesi, trebosztói ágából származott és a múlt század második felében ő rendelkezett családjának levéltárával. A hetvenes évek első felében rendezte is azt. Ipolyi, Rimay János levelezését és a reá vonatkozó iratokat gyűjtve, tőle is kért Rimay iratokat és kapott is.

1875. december 11-én írja Ipolyinak: „A Trebosztói kis levéltárnak rendezését feladatomma téven, már is a következők leltározás elő munkálataival az okmányokat a nemzedékek és tárgyak szerint osztályoztam és találtam, hogy kevés kivétellel csakis és a XVI. századtól, ti. a családnak elágazásától fogva nagyobb részt birtokviszonyokat és csak kisebb részben korrajzi és érdekesebb történelmi adatokat tárgyaló okmányokat tartalmaz, a régiebbek a Révay család Bárói ága által őrizve lévén.

E szerint a levéltárunk 3000-nél több darabja kezemen keresztül menvén, biztonsággal mondhatom, hogy a mellékelt iraton kívül, a már közletteknel több Rimay-féle irat levéltárunkban nem található. Ezen irat talán Balassihoz intézett classicus és sententiosus levele, amelynél csak az sajnálható, hogy elő lapja hibázik.

Az írás hasonlít Rimaynak keze írásához kíváltképpen a szövegbe beillesztett kisebb betűkkel írt verseiben — de itt nem tartom magamat illetékes bírónak.”⁷

Ez az első említése, egyben leírása a kéziratnak. 1876. április 20-án pedig már Révay az irat ajándékozását is megírja. Közli, hogy levéltárát átkutatva újabb Rimay-iratot nem talált. „Mind e mellett bátor voltam Méltóságodnak a már közlött, ambár csonka irattal kedveskedni, mint hogy ez az irodalmi töredék, mint egy könyvnek kiszakított lapja nálunk csak erraticus jelenet, és természetszerűleg nagyobb tömegben elhelyezendő.”⁸ Tehát Révay Vilmos ajándékozta a Balassinak írott levélnek vélt töredéket Ipolyinak. 1878. október 18-án Révay Ipolyinak írta, hogy a levéltárban található összes Rimay-féle okmányokat szám szerint 17 darabot megküldötte. Hogy hogyan kerültek levéltárunkba, annak magyarázatátul geneológiát mellékelt.⁹ Ez azonban ma már nincs a levél mellett. Azonban nélküle is megtalálhatjuk ezt

³ Rimay János összes művei. Összeáll.: ECKHARDT SÁNDOR Bp. 1953. 11–32.

⁴ I. m. 33–38.

⁵ JENEI FERENC: Irodalmi emlékek vidéki múzeumainkban. Múzeumi Értesítő. 1965. 2. sz. 138–141

⁶ Rimay János hátrahagyott munkái: MR Kódex OSzK Quart. Hung. 3245. I. 3–8.

⁷ Esztergomi Primási Levéltár. Ipolyi Arnold levelezése. R 159.

⁸ Uo. R 160.

⁹ Uo. R 158.

a genealógiai magyarázatot. Rimay János leánya Duló Gáborhoz ment feleségül. Egyik leányuk, Krisztina, Beniczky Farkasnak, Thököly Imre dunántúli biztosának lett a felesége. E házasságból származott leányuknak, Zsuzsannának férje az a Révay Péter, akitől egyeneságon származott Révay Vilmos.

Tehát Révay Vilmos leányágon, Duló és Beniczky közvetítéssel, Rimay János leszármazottja volt. Ezzel magyarázhatjuk a Rimay írásoknak a Révayak levéltárba kerülését. Csupán a Balassi *Epicidium* odaszármazása rejtély. Mikor vált el a kézirat két töredéke és hol veszett el az eleje a Nádasdy Tamásnak írt ajánlással? Ma még nem tudjuk. Ennek tisztázásához további kutatásra van szükség.

A kézirat Ipolyi halála után, levelesládájában, levelezésével együtt a Primási Levéltárba került, ahonnan az 1940-es években az esztergomi Keresztény Múzeum régiségtárának kiállításán mutatták be. Így jutott a régiségtár anyagával a Balassi Bálint-Múzeum gyűjteményébe.¹⁰ S kilencven esztendő múlva, felfedezése után, csak most nyilvánosságra.

A két töredék – nevezzük őket ezután Trebosztói-, illetve Sajókazai – töredéknek – és a MR *Kódex*ben levő Darholcz-féle előszó töredéke azt bizonyítja, hogy Madách Gáspár két ízben is hozzakezdett az *Epicidium*nak Rimay János eredeti kéziratából való másolásához. Úgy tetszik a Trebosztói- és Sajókazai-töredékek szövege régebbi és pontosabb, Rimay kézirati példányáról készült másolat. Természetesen most fel kell vetnünk az *Epicidium* kiadásának kérdését is. Klaniczay Tibor véleményével egyetértésben^{10a} és most már a Trebosztói-töredék ismeretében is, arra a megállapításra kell jutnunk, hogy Rimay az *Epicidium* elé, amint a Darholcz-féle előszóból eddig is tudtuk,¹¹ Nádasdy Tamáshoz ajánlást írt, megírta Darholcz Kristófhöz az Előszót, és közölte Tolnai Balog Epigrammáját, sőt, ez a Trebosztói-töredék újdonsága, csatolta Káthay Mihály *Elegiáját* is. Tehát egy módszeresen felépített bevezetéssel látta el nagy költeményét. Mindez azonban a bártfai kiadás két ismeretes példányából hiányzik. Felmerül a kérdés, egy sajátos véletlen folytán mind a két példány egyazon helyen csonkult-e meg, vagy Rimay valaminek okból elhagyta, nem közölte a bevezetést. (Gondolhatunk itt arra is, hogy nem Rimay adta a nyomdász kezébe a költeményt, talán valamelyik íródeákja, akinek nem volt másolatban meg a bevezetés bizalmasabb anyaga.) De ha a két nyomtatott példányt kézbe vesszük és a Trebosztói-töredékkel egybe vetjük, a „sajátos véletlen” mellett kell állás foglalnunk. A Trebosztói-kézirat 11-ik oldala Káthay Mihály *Elegiájával* zárul. A következő 12-ik oldalon közli az Eckhardt Sándor által latin címlapnak nevezett „argumentumot”, de a kéziratot lejegyző Madách Gáspár, aki nyilvánvalóan Rimay kéziratát másolta, ezt az „argumentumot” az *Epicidium*tól elkülönítette, különlegesen másolta le. A „magyar címlap” szövegét pedig, mint a költeményhez szorosan hozzátartozó „argumentumot” a költemény előtt csak a következő oldalon közölte. A kiadás két „címlapja” nem címlap, funkciójuk a költemény bevezetése és csupán a nyomdász tipográfiai megoldása adta kiemelt formájukat. A Trebosztói-töredékben világosan megmutatkozik, hogy a „latin címlap” mintegy előszava a költeménynek, míg a magyar az első rész bevezetője, argumentuma.

A kiadás „latin előszava” az iv első oldalán van. Az ívből nem hiányzik semmi. Már pedig a XVI. század végén szokatlan az ilyen impresszum nélkül megjelent könyv. Véleményünk szerint mindkét példányból hiányzik legalább egy ív. Ha a Trebosztói- és Sajókazai-töredékeket megvizsgáljuk, láthatjuk, hogy nem ívekből formálták ezeket, hanem 3–3 kétrét hajtogatott papírlapot fűztek egybe. A Trebosztói-töredék 12 lapja egybe tartozik, a 13–14-ik lap a Sajókazai-töredék első két, eddig hiányzó lapja. Tehát hiányzik a Darholcz-féle előszó eleje és a bevezetés többi darabja. Ez legalább egy „ív”, 12 oldal volt. Ha most, megfontolva azt, hogy a „latin címlap” nem lehetett a nyomtatvány címlapja, a hiányzó első íven kell a címlapot és a bevezetés darabjait elhelyeznünk. Tehát véleményünk szerint a bártfai kiadásnak igen is volt címlapja és az első ív, esetleg egy második is tartalmazta a bevezetésnek mindazokat a darabjait, melyeket Klaniczay Tibor egybeállított.

A Trebosztói-töredékből az alábbiakban közöljük az *Epicidium* első verse magyar argumentumának és nyolc strófájának a szövegét. A Trebosztói-töredék latin szövegrészeit, a már eddig is ismert variánsokkal együtt Pirnát Antal közli kritikai feldolgozásban közleményünk után.

Az Nağos Giarmatty Balassa
Balintnak Estergam ala ualo ke
szwleti, keszwletiben walo Imaad
sága S — Mit peldazot legien az eő

¹⁰ PROKOP GYULA levéltáros szíves közlése.

^{10a} KLANICZAY TIBOR: l. m. 284–288.

¹¹ Rimay János hátrahagyott munkái: (MR *Kódex*), OSZK Quart, Hung. 3245/II. 159–160.

Feiér Wörfölyés kamokabol tsy-
naltatot Zasloŷa, Kinn Harphaia-
wal Dáwid Király wagion terdén
telepedue őszwe fogot, s fel em
elt kezeiweł
irwa

Ad Notam:

Botsiasd meg Wr isten Iffiúsá: etc
[B] ochiasd szent lelkedet
Eégből Wr isten melleem
Ki wezerlién s. gonost,
Ne hadgion jeőny feleem,
Felelem ne legien,
Oltalmában wegien
S. Hozzon szent szíwet bellem.

Az te szent neuedért,
Tawostasd el wetkemet,
Oyan magam teőle
S. Giülöliem mind mergemet,
Ne wess el előled,
S. El se ız melőled,
Hald kegiessen kértemet.

Latwán szép hazamnak,
Hogi kŷ kŷ őltalmara:
Fegiuert kessit, s. megien.
Meg szabadulására.
Sziwem röpös widul
S. Tsak nem lábra indul
Oly wigh minden iawara:

Azte Szent Fiadért
Lás engemis oly iowal
Szolgálhassak neki
Ertekkal es hasonnal.
Lassam szabadságaat
S. Bar erie halalaat
Viga néltem azonnall.

Semmi ueer hullassom,
Draga ne legien érte
Mert nekem mind iowaat
S. Mind sowát elwegi meerte
Az az hol widítot
S. Hol meg szomoritot,
Keduetmet bual érte

Szokaas de Annianak
Rongalwa edesgettnŷ
Fiat, hogi Tudhassa:
Erköłtsét ekesgettni
Hogi lehetneek szelégi
Engemis éért buss igi
S. Akart ugi kesergetni.

Ily swkseghe napiaán
Tőle messe nem wálom
Ha egiebbel nemmis
Jo peldammal szolgalom
Fogiatkozot éérték
S. Erteklettién merték
Nem boczat szokra S. banom.

Olwadd mert érteke,
Nemzetemnek foga apad
Böchwlet szerenche,
Ra chiak giengen sem akad
A myhez kapnais
S. Közzy nagi wolnais
Előle maas elragad

Sok bu éry giötri
Wegtelen reménszéget

Titkos

II.

A Darholcz-féle előszó teljes szövegének ismerete megkönnyíti annak értelmezését is. Rimay maga adja meg ehhez a kulcsot, „*Apologiának*” nevezve az *Előszót*.¹² Ugyan később írta Rimay Balassi költeményei kiadásához az *Előszót*, mégis hasznos, ha röviden is, párhuzamba állítani az *Apológiával*. Az *Előszó*, úgy véljük, nem értelmezzük helytelenül, Rimay „maga mentsége”, amiért kora közvéleményével nem törődve, merészen Balassi költeményeinek kiadására vállalkozott. Az *Előszó* legfontosabb tétele, a leglényegesebb pontja az a költői kép, melyben Balassit „a sást”, „az többi madarak” elé helyezi és a vitézi rend nevelő atyja elméjének képét és szépségét írásaiban keresi.¹³ Az ebben rejlő értékítélettel meghatározza Balassi helyét kora költői között és egyben indokolja, miért vállalkozott a kiadásra. A „maga mentsége” szándék nyilvánul meg abban, hogy Balassi meghagyásával indokolja a maga kiadói vállalkozását. S hogy a sokak által támadott szerelmi költemények kiadását azzal védelmezi, hogy a szerelem argumentumai köré világirodalmi hátteret vázol, antik és újkori költők felsorakoztatásával menti azokat.¹⁴

Ha Balassinak, a költőnek kiadását, halála után egy-két évtizeddel Rimaynak, a tudós költőnek még egész erudícióval védelmeznie kell, mennyivel inkább szüksége volt Rimaynak arra, hogy Balassiról, az emberről *Apológiát* írjon halála után egy-két esztendővel. Mert az esztergomi ostrom halottja a kor közvéleményének szemében vajon ki volt? Az egykori országzászlós fiát, a negyvenéves férfit mint „lelkes ifjút” emlegetik.¹⁵ Nem sorolják a „nagyságosok” között. A magnificus Balassi tíz év óta, a maga fogalmazta szóval „Aaz Község csudája”, „sohonnai”, akit a halálát említő Gabelman „Ungarus sed impius”-nak mondott.¹⁶

És Rimay ennek a korát botrányoztató, polgári és katonai bíróságok által üldözött, életútja kátyújában megrekedt embernek akart emléket állítani, mondván a Balassi testvérekről:

Két urfi halála
Gondold mely kárára
Esik s nyavalyájára
Országunknak
Kik éltek javára.¹⁷

Rimay megírta versét, a Balassi testvérek, a hősi halottak deploratióját, de a „maga mentségére”, igazolásul annak, hogy Balassi, az ember is megérdemelte a nagyszabású *Epiciediont*, Darholcz Kristófnak elmondotta Balassi *Apológiáját*. „Annak is nagyon örülök — hogy akár csak számos egyéb dologban úgy ezek életének dicséretében is megegyezett a véleményünk” — írja Darholcznak, a maga szándékát a Darholcz-féle elégiagyűjtemény megjelenésével igazolva. Az ellenvéleményt irigységnek tulajdonítva szenvedélyes szavakban tör ki: „Igenis szerettem őket életükben, szeretem és szeretni fogom haláluk után is védelmezőjévé leszek azok hírnevének.” És ezen a magas hőfokú szenvedélyes hangon védi a Balassi testvérek emlékét, akár a hazának tett szolgálataikról, akár más kiválóságaikról is van szó, Balassi tanítványának vallván magát.

Fontos része az *Apológiának*, ahol Balassi költészetét értékeli és kora költőinek példát adó működésére mutat rá. Fel kell figyelnünk itt arra, hogy Istvánffy Miklós és társainak

¹² Rimay János ÖM 33.

¹³ Uo. 40.

¹⁴ Uo. 43.

¹⁵ ECKHARDT SÁNDOR: Balassi Bálint. Bp. [1941], 213.

¹⁶ Balassi Bálint összes művei. Összeáll.: ECKHARDT SÁNDOR. Bp. 1951. I. 336, 400. — Balassa Bálint minden munkái. Eletrajzi bevezetéssel s jegyzetekkel ellátva. Kiadta: DÉZSI LAJOS, Bp. 1923. I. LXXIV.

¹⁷ Rimay János: ÖM 29.

működése nem csupán a „humánus tudományokkal foglalkozás”. Istvánffy és társai költők, humanista verselők, akiknek költői működése kevésbé ismert és még ismertetőre méltatóra vár.¹⁸ Őket állítja szembe a jókat gyalázók falkájával. Az ő támadásai kivédésére vállalkozott, mert a Balassi hírnevét támadókkal szemben annak csak a „bujaság” és „harag” bűnét ismeri el. Ezek mentségére — ezek az újonnan talált rész legszebb sorai — költői szépségű védelmet ír.

Az *Apologia* tehát Balassinak, az embernek védelme, aki méltó arra, hogy mint költőt is tiszteljék, de emberi tulajdonságainak nemes voltával bűneire is mentséget érdemel. Az *Apológiát* és *Előszót* író Rimay e két művében megteremtette a Balassi-hagyomány alapjait. Az *Apológiában* szenvedélyesen szubjektív erővel védte az *Epicedium* felmagasztalására méltó embert, az *Előszóban* a tudós-költő tárgyilagosságával a kiadásra méltó nagy magyar költőt. — Kár, hogy az utóbbi igazolása, a Rimay tervezte kiadás nem valósulhatott meg.

III.

Détshy Mihály hívta fel figyelmemet a BEK G 104a számú kéziratára. A kötet Szilágyi Sándor tulajdonából került a könyvtárba. A 165 számozott lapból álló, ívalakú kézirat, melynek kötését újabban restaurálták, bordáján „REGISTRUM LITERARUM TH. DEBRECHENI” feliratot viseli. És ez a számozatlan 7. lapján levő bejegyzés „Acta Rákóciana. Registrum Literarum Th. Debreczeni”, megtévesztő, mert a kötet több, mint Debreczeni leveleinek regestuma. Az íródeák kezével készült kötet I. Rákóczi György fejedelem 1638 végén — 1639 elején végrehajtott levéltár rendezésének emléke. Benne Rákóczi fejedelemsége nyolc esztendejének iratanyagát rendezte, a gazdaságiakat, a birtokjogokat igazolókat és politikaiakat egyaránt. Az iratok általában az 1631 — 1638 között eltelt évekre vonatkoznak, de bőven akadnak régebbiek, sőt középkoriak is.

A regestrumot Rákóczi diktálta és gyakran kézírásával megjegyzéseket is fűzött hozzá. Az iratok rendezését írójuk szerint csoportosította, de voltak végyes tartalmú csomagok is. Külön-külön fasciculuskba osztotta Debreczeni Tamás, a magyarországi Rákóczi birtokok prefectusa, Ballingh János munkácsi kapitány és prefectus, Róthi Orbán kővári főkapitány és prefectus, Ibrányi Mihály váradi vicekapitány, Csernel György első udvari familiaris, Bogadi András udvari familiaris gazdasági természetű iratait, elszámolásait. Külön szerepel Rákóczi két nagy politikai ügyének iratanyaga. Iktári Bethlen István, a fejedelmi ellenfél és Brandenburgi Katalin (akit „Nemet fejedelem Asszon”-nak nevez) iratait külön fasciculuskba osztotta. Ezek után négy végyes tartalmú fasciculuskban különböző íróktól vegyestartalmú iratokat, leveleket, hivatalosakat és missiliseket csoportosított évrond szerint. A fasciculuskokat A—G betűkkel jelölte és a fasciculuskon belül az egyes csomagokat megint nagy betűkkel. Az egyes iratokról nem készített regesztákat, de az iratsomók tárgyát és számát megjelölte, gyakran megjegyzéseket fűzve azok tartalmi kivonatához. „In mense Aprilis irt leuelei Debreczeny Urnak No. 6. itt uagion az is menyi s mitsoda Teőreők rabok uadnak Patakon, Szemlin Varmegienek egj Missilis leuele az Isipi Nemességhez dezmalasa feleől, az ki küldööt Gradualokban ualo fogiatkozasoknak regestuma”. (6. l.) „In mense September No 11. Octobř 5 Novembr 5, Decembř 3. Vrak, feő rendek, szolgák, s Vdvarbirák Debreczeni Urnak irt levelei: itt vagion az Krakкаи Olasz Aros ember leveleis, es az pappiros tsinalasrol mit irtak Szepésbeől Debreczeni Urnak.” (22. l.) „1636 Intercipialt leveleinek massa Bethlő Istvannak es Peternek, itt uagion annakis massa Szegeny Cardinal mitsoda levelet irt uolt Bethlen Istuannak Posenbol 23. die Febř.” (100. l.) „Bathori Istvan Masik levele 1583 die 9bř eztis az Erdely Tanachy Uraknak, kibe azt mutatja szep ratiokkal, minden uy törteretek Vyobb keöltseget hoznak az Orszagokra, az tisztesses ges industriaval tanolt praecentusokat nem kell teorventelenek mondani.” (109. l.) „Pataki Schola töruenyi, két praedicatio, edgyik szegeny Bakai Benedeke, masik Tiszabecsi Vrame, Szent Ágoston Doctornak az el ualasztasrol ualo értelme irasban”. (132. l.) Ez a néhány idézet, amelyek az irodalomtörténezt is közelebbről érdeklik, képet ad arról mi módon foglalta az iratsomók tartalmát Rákóczi egybe. És még el kell mondanunk, hogy gyakran rejtjelekkel írja összefoglalásait: Pl. „Anno 1637. Sub signo 5. In mense Febr No 2. Aprilj No 1. Junio No 1. Irt Klobusiczki, egj memorialeis uagő itt, ighen hasznal ha ideje leszen, 54 20 69 88 79 87 56 60 54 50 81 40 12 magunk leveleinek massa No 1 25 July.” (86. l.)

¹⁸ Istvánffy Miklós és Forgách Mihály költői működése ismeretes. Szokolay Náprági Demeternek a lengyel országgyűlésen mondott beszéde után írt latin verset, III. Zsigmond lengyel királyhoz. (SZABÓ KÁROLY: RMK III. 1. 857.) Káthay Mihály egyetlen ismert verse éppen a Trebosztói-törredékben került elő.

Két bejegyzést közelebből kell megvizsgálnunk. A 134-ik lapon olvashatjuk: „Balassi Balint enekei Rimai Janos keze irasa alatt,” a 136. lapon pedig „Leuel szin alatt wleők formaia-ra elseőben deakul az utā Magiarul iratott uersek, kiralyok, herczegek es egieb rend [ek fe] leol.” A második bejegyzéssel röviden végezhetünk. Képgyűjtemény lehetett, amelyekben ábrázolt személyek mennyezet (levélszín) alatt ülnek és a képek alatt versek vannak az ábrázolt személyekről. Számos ilyen gyűjtemény Európa-szerte ismeretes abban az időben.

Az első bejegyzés azonban rendkívül fontos adalék Balassi – Rimay kiadásainak történetéhez. Kétségtelenül bizonyítja, hogy Rákóczi György kezében volt egy olyan gyűjteménye Balassi Bálint költeményeinek, amelynek leírója Rimay János volt. Pirnát Antal, aki legutóbb emlékezett meg a Balassi – Rimay költemények kiadásáról, írja: „A sztrégovai magányba visszavonult sztoikus költő élete végén már csupán vallásos és filozófiai költeményeit ítélte kiadásra méltóknak. Midőn barátai – s talán Rákóczi György – 1628 táján versei közzétételére unszolták őt, csak ezeket, valamint hasonló érületű vitézi énekeit vette figyelembe. Így született meg ... a kötet-kompozíciója, mely 1650 táján nyomtatásban is megjelent Szcenci Kertész Ábrahám váradí tipografus jóvoltából, aki megbízható kéziratok alapján, s a két költő műveit külön választva rendezte sajtó alá Balassi és Rimay istenes énekeinek új kiadását.”¹⁹ Felmérül az a kérdés, vajon a Pirnát Antal által említett „Balassi költeményeinek megbízható kézírata” nem azonos-e Rimaynak Rákóczi birtokában levő kéziratával. Erre azonnal határozott nemmel válaszolhatunk. Szcenci Kertész Ábrahám Balassi verseinek kiadásánál „a bécsi és bártfai kiadástól függetlenül, egészen más és sok tekintetben a költő szövegéhez közelebb álló kézirat alapján dolgozott.”²⁰ Ez a kézirat nem lehetett azonos a Rimay által Rákóczi György számára másolt és megküldött kézirrattal.

Rimay, aki mint az utóbb közlendő levél is bizonyítja, régebben kapcsolatban volt Rákóczival, Prágai András könyvével kapcsolatban 1629. május 25-én írott levelében írja: „Ngod parancsolatja szerint munkáim gyümölcsének valami részei kiszolgáltatását continual-hassam alkalmatosságot választok hozzája, úgy hogy Kis-Asszony napig kezihez is jutathassam Kmednek.” Majd a levél utóiratában Prágai könyve kiadásával kapcsolatban: „De tudom hogy Ngod elméje nem eléghetnék csak ezen meg, kívánhatnám Ngod bővebb csorgássával való folyással is az én írásomnak látni és szemlélni.”²¹ Vagyis Rimay a maga költeményeit szándékozott kiadásra megküldeni Rákóczinak. A Regestrum szerint pedig megküldötte Balassi Bálint énekeit is, „Rimay János keze írása alatt”. Ez a Balassi-kézirat pedig nem lehet más, mint a Rimay által tervezett Balassi kiadás kézírata vagy annak egy Rimay által készített másolata.

A Rákóczi költségén tervezett Balassi – Rimay kiadás nem valósult meg. Vagy legalább megvalósulásáról nincsen tudomásunk. A Balassi-kézirat 1639 elején még Rákóczi birtokában volt. De nincsen Rimaynak kézírata, melynek pedig a megküldését a költő 1629 kisasszony napjáig (szeptember 8) ígérte. Rákóczi rendszerető, kéziratait megőrző ember, „Regestrum” köteté is ezt bizonyítja. Talán Rimay verseinek kéziratát kevésbé becsülte, mint Balassié? Nem valószínű. Ezért fel kell tennünk a kérdést, egyáltalán a Rimay-versegyűjtemény kézírata eljutott-e Rákóczihoz? 1629-ben Rimay állandó kapcsolatban van levélben, személyes megbízottakkal útján Rákóczival, sőt szó esik arról is, hogy szolgálatába áll. De ezek a tervek elmaradnak, Rimay életének két utolsó évét Sztrégován töltötte.²²

Az 1629-ik év első fele az az időpont, amikor Rimay költeményei és a Balassi-versek kiadásának gondolatával ismét foglalkozik. A Ráday – Madách – Ferenczy akció is ekkor történik és ő maga is ekkor keres utat Rákóczihoz. 1629 után ennek nyomát többé nem találjuk. Arra kell gondolnunk, a maga verseinek kéziratát valaminő okból már nem juttatta el Rákóczihoz. Gondolhatunk arra is, hogy Rimay, mikor elküldötte Balassi kiadásának kéziratát Rákóczinak, voltaképpen Balassi nevével akarta Rákóczit a tervezett Balassi – Rimay kiadásnak megnyerni. De a kiadást nem tudta tető alá hozni. Hogy ennek oka Rimay betegeskedése vagy Rákóczi trónfoglalását követő, a fejedelem számára mozgalmasabb, több, „fontosabb” munkát adó elfoglaltság volt-e az ok, nem tudjuk. Mindenesetre, ha a Solvirogram kézirati forrását keressük, gondolhatunk a Klósz-nyomdával kapcsolatban levő Rákóczi tulajdonában volt Balassi-kézírra is. Mindezek azonban a Balassi-filológia eddigi eredményei és a Rákóczi-féle adalék egymáshoz kapcsolódásából következtetett eredmények, melyeket a további kutatásnak, vagy még inkább, a kutató munkát segítő véletlennek kell ismét igazolnia.

Végül annak igazolására, hogy Rimayt milyen régi és szoros kapcsolatok fűzték a későbbi fejedelemhez, közöljük Rákóczinak egy 1619-ben Rimayhoz írt – eddig ismeretlen – levelét:²³

¹⁹ A magyar irodalom története 1660-tól 1772-ig. Bp. 1964. 25.

²⁰ Balassi Bálint összes művei I. Összeáll.: ECKHARDT SÁNDOR, Bp. 1951. 11.

²¹ Rimay OM 440.

²² FERENCZI ZOLTÁN: Rimay János (1573–1631) Bp. 1911. 176–179.

²³ OL Bathyány hgi cs. lt. Thurzó családdal kapcsolatos iratok. Rakt. sz. 62. fasc. 3.

Sárospatak, 1619. augusztus 15

Szolgalok Kdnekh mint Uramnak baratomnak Isten sok jokkal algia meg Kgmedeth
Ez levelem meg ado baratomnk mi dolgaiert kellet fel menni oda Kdmetek fele Kmed
magatul megerthetti. Enis kerem Kdmedet tudosica hog ha bizvast beszélhete minden dolgairul
Turzo Imre Vrrammal Eltesse Isten Kdmedet jo egesseghen. Datum patak 25 die August;
Anno 1619

Kdmed szolgáló barattia
Rakocj Georgj

Kdmed az vranak mongia
szolgálatomatt

E levél címzése: Generoso domino Johanni Rimai domino Amico observandissimo

Pirnát Antal

RIMAY EPICIDIUMÁNAK LATIN KÍSÉRŐ SZÖVEGEI

Jenei Ferenc szerencsés felfedezése jelentős mértékben gazdagítja Rimay Balassi-epicediumára vonatkozó ismereteinket. Az újonnan előkerült kézirat alapján válik először ismeretessé a Darholcz Kristófhöz intézett ajánlólevél teljes szövege, most szerzünk először tudomást arról, hogy a Rimay által tervezett kiadványban helyet foglalt Káthay Mihály eddig ismeretlen latin elégiája is. A Darholczhoz intézett ajánlólevél korábban is ismeretes töredéke alapján is nyilvánvaló volt, hogy az a Balassi-testvérek emlékére írt versiklus kísérő iratai közé tartozott, azonban helyét az eredeti kompozícióban teljes biztonsággal csak most tudjuk megállapítani. Sajnos, az újonnan előkerült kézirat is csonka: a Darholczhoz írott ajánlólevél elejének hiányát még kiegészíti a korábban is ismert másolat, most sem ismerjük azonban a Nádasdy Tamáshoz címzett magyar előszó szövegét, és csupán találgatásokra szorítkozhatunk azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy a kiadványtervezet elején további magyar vagy latin ajánló-versek szerepeltek-e.

Madách Gáspár most előkerült másolata alapján azt kell feltételeznünk, hogy a nyomtatott kiadások élén található *Generosi ac Magnifici Domini Valentini Balassa de Gyarmath ad Castra Strigoniensia iter et procinctus* cím nem a szerzőtől származik, hanem csupán a magyar argumentum első mondatának fordítása, amelyet talán a tipográfus helyezett címként a versiklus elé. Jenei felfogásától eltérően ezért a kiadás fennmaradt példányait nem tekintjük csonkáknak; véleményünk szerint — ismeretlen okból — az ajánló levelek és versek nem is kerültek kinyomtatásra. Az egész kompozíció eredeti címét ennél fogva szintén elvesztettnek kell tekintenünk.

Jenei felfedezése alapján bizonyosra vehető, hogy Madách Gáspárnak rendelkezésére állt Rimay véglegesnek tekintett, előszavakkal és ajánló-versekkel is ellátott, teljes kézírata, s hogy e kézirat szövege a nyomtatványéval nem pontosan egyezett. (A már említett cím közbeiktatásán kívül a kézirat és a nyomtatványból ismert szöveg másutt is mutat kisebb eltéréseket.) Az *Epicedium*, illetve a hozzátartozó kísérő iratok esetében a Madách Gáspártól származó kéziratok — a felületes másolásból adódó hibáktól eltekintve — szándékos változtatások nyomát sehol sem mutatják. E tanulságot a jövőben az *Epicedium* magyar verseinek esetleges újabb kiadásainál is figyelembe kell majd venni. Tehát pl. a második költeményben Pallas helyett mindenütt Marsnak kell szerepelnie, mivel Madách másolatának tanúsága szerint valószínűleg így volt már Rimay végleges fogalmazványában is.

Rimay művei között a Darholczhoz intézett ajánlólevél egyike volt azoknak, amelyeknek értelmezése s ezzel összefüggésben helyes szövegük megállapítása az eddigi kiadóknak a legtöbb nehézséget okozta. E nehézségek egy része az előttük ismeretes egyetlen kézirat töredékes voltából és másolási hibáiból, más részük pedig a mű rendkívül bonyolult latin stílusból fakadt. Az újonnan felfedezett másolat nemcsak a korábban is ismert kézirat csonka voltából eredő hiányokat pótolja, hanem azt is lehetővé teszi, hogy rekonstruáljuk az eddig is ismeretes részletek helyes szövegét.

A latin szöveg sajtó alá rendezésekor felhasznált források:

A) A Darholcz Kristófhöz intézett ajánlólevél eddig is ismert töredékes másolata (OSZK Madách—Rimay-kódex I. 159—174. l.). E kézirat az *ab eo corrigi etiam pateretur, si sinistre...* szavakkal végződik (kiadásunkban 201. l. 29. sor).

B) A Jenei Ferenc által felfedezett esztergomi kézirat (Treboszlói töredék). Kezdődik a Darholczhoz intézett ajánlólevél 7. mondatának e szavaival: *...puum sibi ornamentum vindicare* (kiadásunkban 199. l. 19. sor).

C) A Balassi-epicedium 1598 előtt megjelent első kiadása. Kezdődik a *Generosi ac Magnifici Donimi Valentini Balassa de Gyarmarh, ad Castra Strigoniensia iter et procinctus* címmel, mely után az epicedium I. versének latin argumentuma következik.

A felsorolt forrásokat a továbbiakban A, B és C betűkkel jelöljük. Az A és a B kézirat szövegei hitelesség tekintetében nagyjából egyenlő értékűek. Mindkettő Madách Gáspár másolata, másolási hibákat mindkettőben találhatunk, ezek azonban a legtöbb esetben nem egyeznek. A két másolat tehát egymást kölcsönösen korrigálja; ahol mind a két kézirat rendelkezésünkre áll, ott a közös alapszöveg – valószínűleg Rimay eredeti fogalmazványa – igen nagy biztonsággal helyreállítható.

A C-vel jelölt szöveg keletkezési körülményeit tisztázatlannak tartjuk. Nem bizonyítható, hogy e kiadást maga Rimay rendezte sajtó alá, így nem tudhatjuk, hogy e szövegnek a B) másolattól eltérő szövegvariánsai magától a szerzőtől származnak-e, vagy pedig esetleg a kiadó önkényes módosításai. Ezért ezeket a variánsokat csak a kritikai apparátusban közöljük.

A kritikai apparátusban csak a kéziratok és a XVI. századi kiadás szövegvariánsait tüntettük fel. Radvánszky és Eckhardt eltérő olvasatait, ill. coniecturáit nem jelöltük.

Az új kézirat alapján úgyszólván maradéktalanul kiiktathatók a korábbi kiadásokban kényszerűségből alkalmazott coniecturák, s az eddig ismert egyetlen kézirat hibás olvasatainak nagy része megnyugtató módon kijavítható. Szövegfilológiai munkánk során óvatosságra intett minket az a tapasztalat, hogy Eckhardt kritikai kiadásában Rimay szokatlan szóhasználatából vagy bonyolult mondatfűzéséből adódó értelmezési nehézségek miatt némely esetben ott is másolási hibára gyanakodott, ahol a rendelkezésére álló kézirat szövegének hitelességét a most előkerült másolat is teljes mértékben igazolja. Éppen ezért a latin szöveg megállapítása-kor, amennyire csak lehetséges volt, ragaszkodtunk a kézirati hagyományhoz, s a nyilvánvaló tollhibák kijavításán kívül csak ott kockáztattunk meg néhány betűnyi korrekciót, ahol a hagyományozott szöveg a tőlünk telhető leggondosabb elemzés után is értelmetlennek vagy nyelvtileg hibásnak látszott.

Külön jelölés nélkül korrigáltuk Madách Gáspár helyesírási következetlenségeit (ti betűcsoport használata *ci* helyett etimológiailag indokolatlanul, *ae* vagy *oe* inetimologikus használata, főként szövegen, *e* helyett, pl. az adverbium *-e* végződése esetében) stb. Ezek az ortográfiai következetlenségek ugyanis nem a szerző, hanem csak a másoló helyesírására jellemzőek, megtartásuk indokolatlanul megnehezítené az amúgy is igen bonyolult szöveg megértését, egyenkénti feltűntetésük a kritikai apparátusban pedig szükségtelenül felduzzasztaná a jegyzetek terjedelmét. Hasonló okokból nem jelöltük azokat a javításainkat sem, amelyek csak a szöveg interpunkcióját érintették.

A Darholcz Kristófhoz intézett ajánlólevél első 7 mondatában a másolási hibák kijavításánál 3 esetben elfogadtuk Eckhardt korrekcióját. E helyek a következők: 199. lap, 3. sor *atque* (kézirat *adque*), 199. lap, 7. sor *sensate* (kézirat *sentate*), 199. l. 12. sor *arridenti* (kézirat *axridenti*). Eckhardt kiadása alapján javítottuk még a mindkét kéziratban hibásan *communio-rem*-nek írt szót *communicarem*-re a 200. lap, 9. sorában. — Eckhardt szövegjavításait a B kézirat még 3 helyen igazolta: 199. lap, 43. s. A *intercapidine*. E. és B. *intercapidine*, 200. lap 32. sor A *praeibis* E. és B. *praeibis*, 201. lap 4. sor A *afflagitio*, E. és B. *flagitio*.

A latin szöveg helyreállítása természetesen szükségessé tette annak újra való lefordítását is. Rimay manierista stílusának reprodukálása a mai fordító számára úgyszólván megoldhatatlannak tűnik. Éppen ezért a fordítás során egyetlen célunk az volt, hogy a szöveg értelmét lehetőleg hűségesen tolmácsoljuk. Amennyire ez lehetséges volt, következetesen próbáltuk reprodukálni a szerző sztoikus erkölcsfilozófiai terminológiáját, és azon a helyen, ahol Rimay Balassi verseinek egyes fordulataira utalt, ezt is megpróbáltuk érzékeltetni.

A Darholcz Kristófhoz intézett ajánlólevél verses részletei közül minden valószínűség szerint csak a legutolsó tekinthető Rimay szerzeményének, a többi pedig klasszikusokból vett idézet. Amennyiben a versidézetek lelőhelyét sikerült megállapítanunk, ezt feltűntettük a jegyzetekben. Mivel az idézetek egy részének lelőhelyét nem ismerjük, s kielégítő műfordítás még az ismert forrásból származó citátumok mindegyikénél sem állt rendelkezésünkre, az egységesség kedvéért saját prózai fordításunkban adjuk az összes verses részleteket.

Generose domine Christophore Darhocz, domine amice suavissime, fratris instar mihi observandissime.

Pro laudabili tuo illo praestito labore, quo Balassiorum sparsas hincinde a doctis viris laudes in fascem collectas (minuendi saltem luctus eorum omnium causa, quos lethalia adeo patriae vulnera et vix unquam satis consolidaturae cicatrices exagitant) publicae tu quidem luci consecrasti, quis est, qui non in amore tuum sponte eat, tuique desiderio tam celebri atque fructuoso vel invitus quoque non feratur? Mihi quidem contractae iam ante tecum notitiae tuae istud tuum tam praeclarum tamque laudabile de defunctorum etiam amicorum memoria bene merendi studium ad suscipiendam magis ac magis virtutem tuam pondus non

exiguum addidit, quum scilicet eiusmodi viri virtuosissimi necessitudine afficiar, qui ne morte quidem disiunctorum amicorum memoria et desiderio usque adeo carere possit, ut laudum perpetuarum sono inveterascentia, paene atque¹ interitura eorum nomina ab ipso quoque sepulcro suscitando vitae feliciori reddenda putet, usuque ea gloriae dotet. Gaudeo etiam vehementer ut in caeteris multis aliis rebus, ita in actae vitae horum quoque laudis celebratione sensum tuum meo coivisse. Quoties enim de reipublicae huius statu (cuius non modo succum omnem et sanguinem, sed speciem etiam pristinam et colorem amisimus) te sensate² dissertentem auscultavi, praecipue ubi de membris et capitibus eius fusius egimus, in his ipsis restaurandi illius decoris dudum obsoleti momentum magna ex parte, nos destinabamus, nec nostrum nos iudicium fefellisset, si optata eis cum fortuna, tum vitae condicione frui licuisset. Quid enim habebant illi vel a natura tributum, vel studio maiorum quaesitum, vel fortuna quoque sua (licet minus propitia nec virtuti illorum unquam aequa lance arridenti)³ partum, quod non in usum illum penitus, in quem reipublicae istius praecipua necessitas potest verti, contulerint, exemploque aliis, cum maioribus omnibus, tum pari etiam loco natis, militaris exercitii splendore ac heroica fortitudinis virtute longe praeiverint? Ut omittam: quod Agria, totius Hungariae celeberrima militaris Academia, Europaeque nostrae luculentissimum idque non naturali vel arte quaesita munitione etiam magis quam fortissimorum virorum lacertis tutatum propugnaculum tot trophaeis ac triumphis splendidissimarum victoriarum saepissime illustratum, tum cum maxime floreret, horum consortio, splendore et auctoritate praecipuum sibi ornamentum vindicaret, veraeque strenuitatis et elegantiae in ea re rivos ab his tamquam ex fontibus omnes solidissime ducerent. Si qui vero aliter sentiant, dixisseque ista illis ad invidiam usque videar: illi ut facile se obtusos, patriae commodo parum studiosos, virtutis osores, crassi item iudicii viros vel nutu primo etiam produnt, ita mihi parum de illorum sententia vel dicto curandum puto. Mea mihi conscientia (ut utar disertissimi viri verbis) pluris est, quam omnium sermo. Equidem amavi vivos, amo amaboque et mortuos, ac tutor famae illorum fiam, quorum ardenti desiderio susceptum dolorem meum nec abjicere potui, nec si possem, vellem. Quis enim ferreo adeo animo praeditus sit, qui nutant istius et paene⁴ ruiturae reipublicae nostrae tantarum columnarum et sustentaculorum eliminationem orbatamque his fulcris laceram Hungariam non gravi angore ferat, quorum quidem restitutioni vix aetas haec tam labefactata, fracta, dissipata et direpta manum aliquando adhibebit, quippe cum et reliquiis quae per se ad casum iam sponte inclinant, eandem legem intentet⁵ eversionemque pronam minitur. Atque utinam etiam tantum, quantum et deberem et vellem, dolere⁶ possem, id ipso me magis consolaret. Qui enim de vita et virtutibus illorum explorata quaeque apud nos habemus, et vitae testimonio et amicitiae indicio ducti, quum idem illorum⁷ praecipue sive patriae praestitum munus, sive eximias alias virtutes quas amplas habebant et corporis et ingenii, ut quidem tu probe nosti, servatum etiam in nos nunquam⁸ aboliturum amorem ab ipsa nunc etiam morte odoramur; graviore doloris sensu nos ferri haud mirum est, ut toto illi⁹ animo et mente obsecundemus, et nisi cogitatio illa, quid patientia, quid fortitudine, quid magnitudine animi dignissimum sit, quae non solum animum comprimit, sed ipsum etiam dolorem nescio quo pacto mitiorem facit, sese opportune ingereret, immorandum merito quidem et diutius moerori isti spreto¹⁰ omni consolatione esset. Dandum tamen morti quoque illorum non nihil loci est, quae nec Herculi quidem contigit tam honestissima, ne nimium impetu doloris nostri indulgendo, nulla luctus intercapedine¹¹ gloriae illius rationem ullam habuisse nos existimetur.¹² Non enim dubium, quin ex morte ipsorum tam gloriosa par patriae decus contigerit fructui¹³ illi, quem erat et diuturnum et optatissimum in hoc gravissimo¹⁴ reipublicae tempore vitae beneficio latura, si sors virtuti ipsorum merito debita suis auspiciis percommoissime ipsis esset suffragata. Magnam enim vim esse fortunae ad utrosque casus, vel secundas ad res vel adversas, quis ignorat? Nam et cum prospero flatu eius utimur, ad exitus pervehimur optatos, et cum reflavit, affligimur eo¹⁵ quidem usque, ut:

¹ A adque

² A senlate

³ A axridenti

⁴ A istius paene B istius et paene

⁵ A intentet B intendunt

⁶ A dolere B dolore

⁷ A quum idem illorum B quum illorum

⁸ A nunquam B unquam

⁹ A illi B illo

¹⁰ A isespreto B isti spreto

¹¹ A intercapidine B intercapedine

¹² A existimetur B existimentur

¹³ A fructus B fructui

¹⁴ A gravissimo B gravissime

¹⁵ A pervehimur eo B pervehimur optatos, et cum reflavit, affligimur eo

... Nil penitus esse potest, fortuna gubernat
Res hominum, valet illa piis obistere coeptis,
Illa favere malis.....

Quin ipsa etiam:

Rara adeo est virtus, quam non fortuna gubernet,¹⁶
Quae maneat stabili, cum fugit illa, pede.¹⁷

Caeterum quo debiti mei defunctorum istorum heroum officii partem persolverem, quoque tuum sensum quoque et laborem eorundem laudi pridem consecratum apud eos saltem, quos copia et usus Latinae linguae destituit, communicarem,¹⁸ hortatu talium etiam frequenti adductus, ea, qua potui, tenui Minerva, vulgari nostro sermone de eorum vita et obitu pauca, ut vides, carmina cum apologetico nostro prooemio magnifici et generosi domini Thomae de Nadasd etc. de¹⁹ his ipsis patriaque sua et litteris elegantioribus praeclare sentientis nomini inscripto edidimus, ea quidem lege, ut te (cui nostra omnia probata fuisse saepe meminimus) in tutorem eorum legerem, nec non adversus omnes falsi rumor is²⁰ sequaces, qui acerbissimo dissidio virtutes in quietam etiam illam quietem destinatas importunissime inquietant, in custodem et praesidium ponerem. Si vero tale quid lucubrationes istae nostrae tibi continere videbuntur, quo²¹ vulgaria quorundam ingenia minime vulgari modo afficiant parumque captui illorum alibi respondeant: secutos eum nos scito, qui et talibus delectabatur, dum viveret, nosque is idem instituebat, et cuius etiam memoriae²² ac genio talia conveniebant. Quid enim uspiam elegantiarum latere potuit, in latissimo illo litterario campo, cuius ex flosculis sedulo haec apis aculeo non graviter succos elicuerit inque favos sapidissimos etiam reconditos usui eruditorum cum admiratione pariter et laude sui ingenii transtulerit? Cum vero praeter Latini, Italici, Germanici, Polonici ac Bohemici sermonis peritiam²³ nostrum quoque melle rhetorico undique imbutum ad eloquentiae fastigium usque perduxerit, admirabilisque in expoliendo eo apud sensatos omnes esse concupiverit, tanta Turcici sermonis facultate quoque praececellit, ut summum penes se eius artificium et decus cuncti linguae illius capaces singulariter fuisse contenderint. Nos quidem etiam sane eius imitatione et exemplo moti non potuimus decoris, suavitatis, adeo etiam gravitatis in hac scriptione esse omnino obliti, ut videlicet sermonem etiam ipsum nostrum per se alioquin plus satis asperum mundo honestiore vestitum haustumque ex fontibus Heliconis eruditiorum saltem intuitu adhibita scriptorum veterum autoritate etiam cultiorem proferremus.²⁴ Tu si caeteris assensum praebendo bono (quod speramus) exemplo praeibis,²⁵ insultus malevolorum nostrorum despicientia reliquos etiam foetus nostros omnes in hoc turbulentissimo vitae nostrae cursu tamque molesto otio quasi in tenebris et vinculis altos in lucem proferre haud dubitamus. Si vero te ducem optime sequentur ii quoque, quos probamus quibusque cordi²⁶ esse cupimus nos et nostra (proles illas Palladius magnificos et generosos dominos Nicolaum Istvanfium, Michaellem Forgatsium, Petrum de Reva, Michaellem Kathaium et Nicolaum Szokolium etc. reliquamque illorum similem familiam humanioribus studiis praeditam ob idque genuinae illius gloriae futuram heredem aeterna memoria dignissimam intelligimus), turbam²⁷ omnem illiusque turbas, convitia, calumnias atque inscitiam ipsam quoque facile spernemus. Neque enim ii sumus et erimus, qui genus eorum a consortio humano tollere possimus, qui meliores obtrectare malunt quam imitari, et quorum similitudinem desperant eorundem adfectant simultatem, scilicet ut, qui suo nomine obscuri sunt, aliorum innotescant. Sine quorumvis querela autem et praeiudicio quoque nos messem hanc nobis peragendam suscepimus, si quidem in vitae huius civilis specula constituti, dum uniuscuiusque²⁸ in rempublicam merita non sedula minus quam acri quadam inspectione quoque ponderamus, ne ingrata oblivio nomina eorum tollat, quos laus perpetua dignos esse se voluit, consecrandos quoquomodo posteritatis commendationi eos iure censuimus. Has vero partes sensate Tullius etiam sapienti omni, cum se ad civilem

¹⁶ A B gubernat

¹⁷ Ovidius, Tristia 5, 14, 29—30.

¹⁸ A B communiorem

¹⁹ A Nadasd etc. de B Nadasd de

²⁰ A rumores B rumoris

²¹ A B quod

²² A memoria B memoriae

²³ A peritam B peritiam

²⁴ A proferemus B proferremus

²⁵ A praeibis B praeibis

²⁶ A cordis B cordi

²⁷ A turbas B turbas

²⁸ A uniuscuiusque B unicuiusque

societatem natum senserit, jubet suscipere, qui non solum subtili disputatione sibi ea utendum putet, sed etiam fusa latius perpetua oratione, qua regat populos, qua stabiliat leges, qua castiget improbos, qua tueatur bonos, qua laudet claros viros, qua praecepta salutis et laudis apte ad persuadendum edat suis civibus, qua hortari ad decus, revocare a flagitio²⁹ consolari possit afflictos, factaque et consulta fortium et sapientum cum improborum ignominia sempiternis monumentis prodere. Non est ergo ut quisquam³⁰ dubitet me et rite³¹ et meo quidem munere fungi, quod eius memoriam, cuius studio teneor quique me, quicumque sum, efficit³² litterarum amantem (quod quidem facio et libenter et, ut spero, recte), non potui silentio praeterire. Et si autem sapientibus conscientia ipsa factorum egregiorum amplissimum virtutis praemium est teste Macrobio, tamen illa divina virtus non statuas plumbo inhaerentes, nec triumphos arecentibus laureis, sed stabiliora quaedam et viridiora praemiorum genera desiderat, quod ipsum solae litterae praestant, quas laudi istius quidem adhamare non invitat solum me natura mea, sed etiam cogit, ut sic vel mortuo ei in amore responderem, a quo superstitie provocatus toties fuerim, quod non duntaxat hominis, sed ipsius inprimis humanitatis est, adeoque mei ipsius etiam officii. Non enim³³ tantum admiratus sum ego virum illum sicut omnes, sed etiam praecipue dilexi, primus enim me flagrantem studio laudis in spem impulit posse virtutem sine praesidio fortunae, quo³⁴ contendisset, labore et constantia pervenire, satsique beatum eum esse, qui superatis aequanimitate et perseverantia cunctis fortunae ictibus sua esset sorte atque salino contentus.³⁵ His vero me tum praecipue levabat, cum et mihi consolatione ista magis opus esset et se peregrinum solum incolendo ea fulciret et sustentaret. Oculati illi ad aliena vitia, sua caeci, nimisque iniqui ob id, quod bonorum praetermissione plurimorum malorum quorumvis inculpabiliorum³⁶ enumerationi solum intenti virtutum acervos quantumvis ingentes nec cernunt libenter, nec si cernant,³⁷ laude ulla prosequuntur, si acrius in ipsius vitam qua fines aliquos modestiae esset praetergressus, iudicio parum moderato et inimici³⁸ lege etiam ferantur. Nos quidem pro illo ipsis illis nosmet vel hic interponeremus, nisi in apologia nostra tutelare nostrum scutum ad excipiendam atque refellendam omnia famam ipsius eminus impetentia spicula opportune iam erexissemus. In quo videlicet praeter luxuriae atque irae culpam vix aliud intolerabile quidquam fuisse deprehendimus, et quidem iram ipsam quoque talem, quae sedulo se ab eo corrigi etiam pateretur, si sinistre excidisset, placentiaque munitum redintegratione sui amoris, cum amicis cunctis, tum familiae etiam suae eum longe iucundiores redderet, quos propositis etiam munerum largitionibus eximiis (ut erat natura liberalis) reconciliationi adsuebat. Luxuria praecipue fortunato ei plus visa est dominari, quam quidem ut blandum malum Valerio teste cuius mortalium accusare facilius est quam vitare, quod virtutis quoque facilius longe transitus sit ad luxuriam quam luxuriae ad virtutem. In summa: fatendum est malorum ipsius Lunam cornuum erectione nunquam sic resplenduisse, ut virtutum Solis fulgor ortus sui interventu non apprime eam obscurarit,³⁹ cui quidem vitiorum aequalitas cum pares permultos effecerit — licet ii vel fausti sceleris ratione, vel cauta malorum simulatione virtuosius, nonnunquam etiam probi haberentur —, bona profecto ipsius pari praecipue stirpe orti paucissimi nostra memoria scilicet adepti atque assequuti. Omni autem virtutum concursu sic erat stipatus, ut naturales et ingentiae, non vero adscitae nec ad aemulationem aliorum vel simulationem etiam compositae in eo agnoscerentur. Vitia etiam sua sic moderabatur, ut indoluisse iis magis semper videretur, quam letho animi applausum certumque⁴⁰ assensum praebuisse. Quo nimirum naturae vi inellebatur, non voluntate libera ferebatur.

Nimirum (enim) idem omnes sumus, neque est quisquam,
 Quem non in aliqua re videre Suffenum
 Possis. Suus cuique attributus est error,
 Sed non videmus manticae quod in tergo est.⁴¹

Quis item

Peccandi finem posuit sibi? quando recepit
 Eiectum semel attrita de fronte ruborem?

²⁹ A afflagitio B a flagitio

³⁰ A quispiam B quisquam

³¹ A et rite B ut rite

³² A quicumque me efficit B quicumque sum efficit

³³ A Non enim B Nam enim

³⁴ A quae B quo

³⁵ A contentiis B contentus

³⁶ A culpabiliorum B inculpabiliorum

³⁷ A si cernunt B si cernant

³⁸ A immitti B inimici

³⁹ B obscuravit

⁴⁰ B certum, quem

⁴¹ Catullus 22, 18—21.

Quisnam hominum est quem tu contentum videris uno
Flagitio?⁴²

Sed curiosi sunt hic quam plures mali
Alienas res qui curant studio maximo,
Quibus ipsis nulla est res quam procurent sua⁴³
sicque

More hominum evenit, ut, quid sim nactus mali,
Prius rescires tu, quam ego illud, quod tibi evenit boni.⁴⁴

Haec in hac parte brevibus adscripta esse volui iis praecipue, qui magno studio ad considerandum aliena negotia excitati, non eo se convertunt, ut se ipsos explorent, ut videlicet censores isti vitae alienae a calumniis desistant, talium praesertim, quorum in numerum virtutum et laudum similitudine⁴⁵ ac pulcherrimis in rem publicam meritis nunquam sunt venturi, quibusque mores aliorum temere invasis apposite queas illud opponere:

Tute lepus es. et pulpamentum quaeris.⁴⁶
Sed cesso hunc per invidorum hanc nubem
pennato hoc meo curru altius tollere, si quidem
Indiget hic nullo, surgit sua fama sine ullis
Artibus, inque dies crescunt praeconia, nec me
Fallit amor, veniet tempus, cum libera caelo
Fama virum tollat.....atque
..... multum adjiciet lux ultima famae.
Clara quidem longos virtus ventura sub annos
Viribus ipsa suis sublimis ad aethera surget
Non aliena petens inopis suffragia linguae.

Nos iam hinc calamum nostrum statuto scriptionis nostrae optimo termino suspendemus; ne torrente alioquin vehementiore sermonis nostri abrepti precarium ius honoris apud invidos iis conciliasse videamur, quos per se recte factorum memoria exacte iudicantium conscientiiis insculpta perpetim decorat. Enimvero teste Lactantio vult plane virtus honorem, nec est virtutis ulla alia merces, quam tamen illa accipit facile, exigit non acerbe, sed si aut ingrati universi, aut invidi multi, aut inimicorum potentes suis virtutem praemiis spoliant, nec⁴⁷ illa se tamen multis solatiis oblectat, maximeque suo decore contenta est etc., cuius quidem dicti autoritati innixi non anxie laboramus — id quod nec fieri quoque ulla arte et labore et diligentia potest —, ut renitente⁴⁸ quorundam sententia ad populum universum famae illorum tuenda ratio optatum item virtutis decus perveniat. Cum enim non solum regnum aut provincia, sed civitas quoque sit plerumque ex diversissimarum nationum conventu constituta, in qua multae insidiae, multa fallacia, multa in omni genere vitia versantur, multorum arrogantia, multorum contumacia, multorum malevolentia, multorum superbia, multorum odia ac molestia preferenda est, magnaeque est artis (ut ille inquit), magni consilii in tot hominum cuiusque modi vitiis tantisque versantem vitare offensionem, vitare fabulam, vitare insidias. Sufficiet ergo ad limen laudis talium eos perduxisse, qui et ipsi virtuosissimi, sensu et pulchritudine alienae virtutis libere tanguntur, suaviterque officiis cunctis in societatem suam allectam et invitatam illius contubernii deliciis dulcissime perfruuntur. Quorum spectabile agmen tu, vir generose, pariter et doctissime, tu, inquam, praeito, et sic me a te ante amatum porro redamando, una cum Balogo probissimo illo nostro vale, peroptime vale.

Haec modo pauca quidem pectus tentantia moestum
Dicta velim, sed plura alias, tempusque per omne
Dum sentit feretrum ante oculos miserabile nostros
Ac licuit gelidis lachrimas infundere membris.

In:

Fac precor absentis memorem si munera multi
Certatim maiora parant, ferventior igne

⁴² Iuvenalis 13, 241—244.

⁴³ Plautus, Stichus 178—180.

⁴⁴ Terentius, Andria 967—968.

⁴⁵ B similitudinem

⁴⁶ Vö. Terentius, Eunuchus 426.

⁴⁷ B nae

⁴⁸ B remitente

Commendet me pura fides et carmina raptim
 Ingenio deprompta inopi, sub iudice tanto
 Sic pretium rebus iustum laudetur amantis
 Lucida mens, tenebris effossum sordeat aurum.
 Vive, vale nostrique memor lege, dulcis amice,
 Haec calamo properante brevi quae scripsimus hora.

Jo: Rimay
 Pannonius

Ad egregium dominum Joannem Rimayum
 amicum charissimum
 de morte magnificorum fratrum
 Balassiorum Elegia

Quod tua deplorat defunctos corpore fratres
 Littera, Jane, tibi huic gloria magna cadit;
 Qualis olim fuerit generosae gloria stirpis,
 Quanta Balassiadum lausque decusque domus
 Maxima declarant et avorum Martia gesta
 Et horum, hostili qui cecidere manu,
 Vivere quos dignos plangit Respublica raptos;
 Vix habuit similes Pannonis ora viros.
 Vixere ingenio, eloquio, prudentia, Marte
 Insignes, Macedum ab armis uterque cadit.
 Debebant Patriae vixisse diutius annos.
 Sed solvenda semel pensio mortis erat.
 Coelo animas, nobis luctum, terrae ossa dedere,
 Corpore sed lapso gloria parta manet.
 Tu memorande mihi iucundos inter amicos,
 O Francisce, animae parsque decusque meae!
 Tecum nam fuerat vivens mihi magna voluptas
 Fraterno vinctus foedere tuque mihi,
 Quam cito surriperis, quam te mala Parca de terris,
 Heu, Getica et propera sustulit inde manu!
 I prae mi, Francisce, mihi caelestia placa
 Numina: mox, nolit Mors, velit, ipse sequar.
 Sic fugit hora brevis, nescit⁴⁹ fugitiva reverti.
 Cuncta cadunt, Virtus tempore cuncta durat.

Michael Kathay

Videns⁵⁰ Balassius universum Hungariae florem in assertionem Patriae libertatemque illius vindicandam confluisse, quamvis ob denegatos praestitae fidei honores et laborum exantlatorum retento praemio Marti nimium esset infensus, amoris tamen Patriae certamine victus, Apolline quoque illius animum saepissime mitigantē, Marti tandem reconciliatur. Officio itaque resumo, dum moeniis Strigoniensibus vi tormentorum undique petitis et castrensi apparatu circumfusus adpropinquat. Superos supplicissime orat, ut masculi sui animi vigorem residuum atque Martii spiritus reliquias sic collacare liceat, ut gloriae ala elevatus et famae curru impositus laudum perpetuarum orbita solum Christianum findat, et hoc pacto (in Patriae salutem exposito vitae suae cursu) mortalium et immortalium immortales⁵¹ quoque terminos attingat.

Nemes Darhocz Kristóf Uram! Igen kedves Barátom Uram, kit mintegy testvéremként tisztetek!

Ki az, aki Téged önkéntelenül is meg ne szeretne, s a Teirántad érzett, oly élénk és gyümölcsöző vonzalom kit ne ragadna el akarata ellenére is, azért a dicséretre méltó fáradozásodért, amellyel a Balassiaknak tudós férfiakról származó, elszórt dicséreteit mindenünnen összegyűjtve egy kötetbe, nyilvánosságra hoztad, hogy legalább enyhítsd mindazok fájdalmát, akiket nyugtalanítanak hazánk már-már halálos sérülései és teljesen talán soha be nem gyógyuló sebhelyei? Számomra legalábbis a Tevéled már régebben megkötött ismeretségnem

⁴⁹ B nec sit

⁵⁰ Az alábbi szöveg előtt C a következő címet adja: Generosi ac Magnifici Domini Valentini Balassa de Gyarmath ad Castra Strigoniensia iter & procinctus

⁵¹ B exposito vitae suae cursu C effusi sui cruoris parte iuste emetita B mortalium et immortalium immortales C mortalium immortales

csekély jelentőséget adott ez az elhunyt barátaink emlékezetének szolgálatára irányuló oly kiváló és oly dicséretes törekvésed, abból a célból, hogy egyre jobban magamévá tegyem érdemed, mivel hatással van rám egy olyan nagyon erényes férfiú barátsága, aki annyira nem tudja nélkülözni az emlékeztetést és a vonzalmat barátai iránt — még azok iránt is, akiket a halál szakított el tőle —, hogy feledésbe merül és már-már eltűnő nevüket dicséretük állandó hangztatásával a sírból is boldogabb életre támasztani kötelességének érzi, és állandó dicsőséggel ajándékozza meg őket. Annak is nagyon örülök, hogy akárcsak számos egyéb dologban, úgy ezek (ti. a Balassiak) életének dicséretében is megegyeztet a véleményünk. Valahányszor ugyanis a Te hozzáértő előadásodat hallgattam ennek az államnak helyzetéről, (amelynek már nemcsak minden belső életerejét, de külső formáját és színét is elvesztettük), különösen amikor annak tagjairól és főembereiről bővebben tárgyaltunk, abban állapodtunk meg, hogy jórészt ők (ti. a Balassiak) vannak nagy befolyással az állam rég elkopott dicsőségének helyreállítására, s ebben az ítéletünkben nem is csatlakoztunk volna, ha ők a kíváncsú szerencsével és megfelelő életfeltételekkel rendelkezhetek volna. Mert volt-e nekik olyan, akár természetből adott, akár őseik igyekezetével szerzett, vagy akár szerencséjüktől nyert javuk (bár szerencséjük nemigen volt kegyes hozzájuk és sohasem az erényeiket megillető mértékkel mérve mosolygott rájuk), amelyet ne teljesen annak érdekében használtak volna fel, amire ennek az államnak legfőbb szükséglete irányult. Példát mutattak másoknak, s ragyogó katonai képzettségükkel és hősiek bátorságuk erényével messze megelőzték az összes rangosabb embert, még a magukhoz hasonló származásúakat is. Hogy ne is említsem: Eger, egész Magyarország leg híresebb vitézlő iskolája s Európánk legnagyobb védőbástyája, amelyet az igen bátor vitézek karja legalább annyira védelmezett, mint a természetes vagy mesterséges erődtítmény, s amelyet a ragyogó győzelmeknek megannyi jelvénye és diadalmenete tett nagyon gyakran nevezetessé, virágkora idején éppen az ő részvételükkel, méltóságukkal és tekintélyükkel vívta ki magának a legfőbb dicsőséget és e tekintetben mindenki vitathatatlanul tőlük mint forrástól vezeti le az igazi frissesség és ékesség patakjait. Ha azonban egyesek talán másképp vélekednek, s úgy tűnik nekik, hogy én ezeket a dolgokat addig mondogattam, míg ezzel irigységet keltettem: amilyen könnyen, akár első pillantásra is elárulják ezek magukról, hogy ostobák, a haza javával kevésse gondolnak, az erényt gyűlölik, továbbá, hogy durván ítélnék, annyira kevésse kell meggyőződéseim szerint véleményükkel vagy beszédükkel törődnöm. Nekem a saját lelkiismeretem többet ér, mint az összes ember beszéde (hogy egy igen ékesszóló férfiú szavával éljek). Igenis szerettem őket életükben, szeretem és szeretni fogom haláluk után is, és védelmezője leszek azok hírnevének, akik iránt érzett forró vonzalmam okozta fájdalommatól nem tudok szabadulni, s ha tudnék, sem akarnék. Hiszen kinek van olyan vaskemény szíve, hogy ingadozó és csaknem összeomló államunk ilyen hatalmas tartóoszlopainak eltávolítását s a szétdarabolt Magyarországnak e támaszeitól való megfosztottságát ne szenvedné súlyos aggodalommal? Pótlásukról aligha fog ez a megrendült, megtört, szétaprózódott és kifosztott kor valaha gondoskodni, sőt még a maradványokat is, amelyek már maguktól is omladoznak, hasonló sorssal és gyors pusztulással fenyegeti. És bárcsak annyira átadhatnám magamat a fájdalomnak, amennyire szükségét érzem, s amennyire szeretném is: éppen ezáltal jobban megvigasztalódnám. Mi ugyanis, akik életükről és erényeikről némely felkutatott adattal rendelkezünk, életükről való tanúbizonyság és barátságunk bizonyítása céljából haláluk óta máig nyomozzuk főként hazájuk iránt tanúsított szolgálataikat vagy egyéb kiváló erényeiket — ilyenekkel testben és lélekben bőven rendelkeztek, mint Te is jól tudod —, másrészt irántunk ápolót, soha feledésbe nem merülő szeretetüket; nem csoda, ha a fájdalom túlságosan ránk nehezedő érzése magával ragad minket, úgy, hogy egész szívvel-lélekkel engedünk neki, és méltán kellene hosszabb ideig is e fájdalomba belefeledkeznünk, elutasítva minden vigasztalást, ha idejében közbe nem jönne az a gondolat, hogy mi az, ami leginkább méltó a türelemhez, a bátorsághoz, a lelki nagysághoz, amely nemcsak fegyelmezi a lelket, de — nem tudom, mi módon — még a fájdalmat is enyhíti. Kell valamennyi helyet szentelnünk haláluknak is, amely olyan tiszteletreméltó volt, amilyen még Herculesnek sem jutott, nehogy azt gondolják rólunk, hogy fájdalomunk hevességének túlságosan engedve csupán szakadatlan sirással adtunk számot annak dicső voltáról. Kétségtelen ugyanis, hogy igen dicsőséges haláluk folytán olyan tisztességhez jutott a haza, amely felér azzal a tartós és ebben az államban nézve igen súlyos időszakban nagyon is kíváncsú haszonnal, amelyet életük érdemével nyert volna, ha illő módon megadta volna kegyességével a sors nekik mindazt, amivel erényüknek méltán tartozott. Hiszen ki az, aki nem tudja, hogy nagy hatása van a sorsnak mindkettőre eseményekre, akár a jószerencsére, akár a balszerencsére? Mert egyszer kedvező szelét kihasználva hajózunk kíváncsú célunk felé, másszor pedig, amikor ellenkező irányba fúj, összetör minket, úgy, hogy:

... semminek sem biztos a léte, a szerencse kormányozza az emberek dolgait, neki van hatalma arra, hogy a jámbor kezdeményezéseknek útját állja, a rosszaknak pedig kedvezzen ...

Sőt még hozzá:

Ritka az az erény, amelyet nem a szerencse kormányoz, amely szilárd lábon áll akkor is, amikor az (ti. a szerencse) elszalad.

Egyébként azért, hogy ez elhunyt hősök iránt köteles tartozásom egy részét lerőjam, vagy akár azért, hogy a Te véleményedet is és az ő dicsőségüknek szentelt korábbi fáradozásodat közkinccsé tegyem, legalább azok körében, akiknek hiányzik a latin nyelvi készségük és gyakorlatuk, az ilyen emberek gyakori biztatásaitól is indíttatva kiadtam e szerény művészi képességeim szerint nemzeti nyelven megfogalmazott és – mint láthatod – nem nagyszámú verseimet a Balassiak életéről és haláláról, és éppen örölkük, valamint hazájáról és a széptudományokról igen helyesen gondolkodó Nagyságos és Nemes Nádasdy Tamás Úr nevére címzett apologetikus előszavammal együtt, oly módon azonban, hogy Téged választalak verseim pártfogójául (minthogy gyakran emlékezem arra, hogy Te minden munkámat helyesléssel fogadtad), egyszersmind őrzőjüknek és oltalmazójuknak teszek meg mindazokkal szemben, akik rágalmakra hallgatva igen dühös szidalmazással, kíméletlenül nyugtalanítják a nyugodalmas nyugalomra rendelt erényeket. Ha pedig úgy látod majd, hogy ezek az írásaim tartalmazzanak valami olyat, amivel egyeseknek közönséges elméjére a legkevésbé sem közönséges módon hatnak, másutt pedig egyenesen meghaladják felfogóképességüket: tudd meg, hogy ebben őt követtük, akinek az ilyen dolgok tetszettek életében, és minket is ő tanított erre, s az ő emlékéhez és szemlééhez az ilyen dolgok illettek. Akad-e ugyanis olyan ékesség, amely őelőtte rejtve maradt volna valaha is az irodalomnak azon a széles mezején, amelynek virágocskáiból e méh serény szívókájával könnyedén kiszívta a nektárt, és izes lépesmézzé változtatta a művelt emberek hasznára azt is, ami addig rejtve volt, csodálatot és dicséretet szerezve szemlének? Igaz ugyan, hogy latin, olasz, német, lengyel és cseh nyelvtudása mellett a mi nyelvünket is teljesen átítatva a retorika mézével az ékesszólás csúcsáig emelte, s ennek művelésével kívánt minden hozzáértő szemében csodálatra méltó lenni, de a török nyelvben is oly nagy ékesszólással tűnt ki, hogy mindazok, akik e nyelvhez értenek, tanúsították, hogy ebben páratlanul fényes művészi jártassággal rendelkezett. Mi pedig az ő utánzásától és példájától ösztönözve bizony nem feledkezhetünk meg egészen ebben az írásműben az ékességről, édességről, továbbá a méltóságról, hogy éppen nyelvünket, amely egyébként önmagában véve túlságosan is durva, illőbb csinosítással feldíszítve és megtöltve a Helicon forrásaiból, legalábbis a képzettebb emberek megítélése szerint műveltebbé tegyük, a régi írók példáját felhasználva. Ha Te azzal, hogy egyetértésedet nyilvánítod, a többieknek jó példát mutatsz (amit remélek), akkor nem törődve rosszakaróink támadásaival, nem habozunk nyilvánosságra hozni összes többi szüleményünket, amelyeket e viszontagságos életben és kényszerű tétlenségben mintegy sötét börtönben neveltünk fel. Ha pedig Téged mint vezérüket fognak követni azok is, akiket becslünk s akiknek szeretnénk, ha kedvesek lennének magunk is és műveink is (ezeket a Pallástól származó nagyságos és nemes urakat értem ezen: Istvánffy Miklóst, Forgách Mihályt, Révay Pétert, Káthay Mihályt és Szokoly Miklóst stb., és a hozzájuk hasonlók további körét, akik magasabb műveltséggel rendelkeznek s épp ezért az ő (Balassi) veleszületett dicsőségének örök emlékeztető méltó örökösei lesznek), könnyű lesz megvetnünk az egész oklatan tömeget s annak okvetetlenkedéseit, szidalmait, rágalmait, sőt még ostobaságát is. Nincs és nem is lesz módunkban ugyanis a társadalomból eltávolítani azt az emberfajtát, amely jobban szereti becsmérlni a nála különbeket, mint utánozni, és meg hasonlik azokkal, akikhez hasonlóvá lenni nincs reménye, természetesen azért, hogy saját neve révén ki nem kerüljön a homályból, mások neve révén tegye ismertté magát. Mi pedig vállalkoztunk e munka elvégzésére anélkül is, hogy bárkivel szemben panaszkodjunk vagy előítéletünk lenne, amennyiben e polgári élet órhelyén állva, mialatt kinek-kinek érdemeit az állam iránt nem kevésbé szorgos, mint szigorú megfontolással mérlegeljük, jogosan úgy véltük, hogy azokat, akiket az örök dicsőség méltónak talált magához, valami módon az utókor javának kell szentelnünk, hogy a hálátlan feledés el ne temesse nevüket. E szerep vállalását okosan írja elő Tullius is minden bölcs embernek, ha érzi, hogy az állampolgári közösség tagjául született; ő úgy véli, hogy nemcsak azzal az éleselméjű vitatkozással kell élnie, hanem azzal a szélesebb áradással, folyamatos szónoklással is, amellyel irányítja a népeket, megerősíti a törvényeket, megleckézteti a bűnösöket, oltalmazza a becsületeseket, dicséri a kiváló férfiakat, meggyőző módon adja elő polgártársainak az üdvös és dicséretes tanokat, buzdíthat a tisztességre, visszatartatja a bűntől, vigasztalhatja a szenvedőket, s a bátrak és bölcsök tetteinek és elhatározásainak a hitványak gyalázatával együtt örök emléket állíthat. Senkinek sincs tehát oka kételkedni abban, hogy helyesen és tisztetem szerint járok el, amikor annak emlékét, aki iránt buzgósággal viseltetem, és aki velem – bármilyen is vagyok – az irodalmat megkedveltette (ezt szívesen is teszem, s remélem, hogy helyesen is), nem tudtam hallgatással mellőzni. Még ha a bölcsnek számára, Macrobius tanúsága szerint, éppen kiváló tetteik tudata jelenti is az erény legbővebb jutalmát, ez az isteni erény mégsem olomból formált szobrokat s hervadó babérú diadalmeneteket kíván, hanem a jutalomnak valami olyan maradandóbb és elevenebb fajtáját, amelyet egyedül csak az irodalom

szolgáltat, s amit az ő (B.) dicsőségének gyarapodására megszerezni nemcsak biztat, de egyenesen kényszerít engem természetem, hogy így még halála után is viszonzzam szeretetét annak, aki életében annyiszor ösztönzött erre; ez hozzátartozik nemcsak az emberi természethez, hanem kiváltképpen a humanitáshoz, s ezenfelül az én személyes kötelességemhez is. Én ugyanis nemcsak csodáltam e férfiút, mint mindenki, hanem rendkívül szerettem is, hiszen bennem, akit dicsőiségvágy hevített, ő keltette fel elsőnek azt a reményt, hogy az erény a szerencse segítségével nélkül is elérheti célját munkával és állhatatossággal, és hogy elég boldog az, aki lelki nyugalommal és kitartással felülemelkedve minden sorscsapáson, megelégszik saját osztályrészével. Mindezzel pedig éppen akkor enyhítette lelkemet, amikor nagy szükségem volt a vigasztalásra nekem is, és magát is ezzel gyámolította és tartotta fenn, idegen földön lakván. Azok, akik mások hibáival szemben nagyon is jószeműek, a magukéival szemben pedig vakok, s akik szerfölött igazságtalanok — azért, mert akármilyen feddhetetlen embereknek csakis rossz tulajdonságait igyekeznek igen sok jó tulajdonságuk mellőzésével felsorolni —, az erények tömegét, bármilyen nagy is az, nem szívesen veszik észre, s ha észre is veszik, nem illetik semmiféle dicsőréttel, amennyiben az ő (B.) életével szemben — ha valahol a mértéktelenség bizonyos határait túllépte — a kelleténél szigorúbban, túlzott elítéléssel, sőt ellenség módjára lépnek fel. Mi pedig az ő érdekében éppen az ilyen emberekkel szemben itt is közbevetnénk magunkat, ha Apológiánkban föl nem emeltük volna már oltalmazó pajzsunkat, hogy kivédjünk és elhárítsunk minden nyilat, amely hírneve ellen irányul a távolból. Azt tapasztaljuk ugyanis, hogy benne a bujaság és a harag bűnén kívül más türhetetlen tulajdonság aligha volt, sőt még a haragja is olyan volt, hogy önmaga is könnyen jóvátehetette, ha balul ütött ki, és békülékenysége — megerősítve őt szeretetének helyreállításával — valamennyi barátja és családja előtt egyaránt még sokkal inkább kedvessé tette; ajándékok rendkívül bőséges osztogatásával is békítette őket (mivel természettől fogva bőkezű volt). Úgy látszik nagyobb mértékben uralkodott rajta — kiváltképpen akkor, amikor szerencsés helyzetben volt — a parázsnaság, ezt azonban, mint afféle csábító bűnt, Valerius tanúsága szerint akármelyik halandónak könnyebb hibáztatni, mint elkerülni, mert az erény is sokkal könnyebben változik bujasággá, mint a bujaság erénnyé. Összegezve: el kell ismernünk, hogy hibáinak holdja, szarvát felemelve, sohasem világított annyira, hogy azt erényeinek napfénye, amint felkelt, a legnagyobb mértékben el ne homályosította volna; hibáiban igen sokan osztoztak — jöllehet ezeket vagy szerencséseknek tartották, mert számítóan bűnöztek, vagy erényeseknek, nemegyszer derék férfiaknak, mert óvatosan titkolták hibáikat —, jó tulajdonságait viszont korunkban, különösen a hasonló származásúak, igen kevesen nyerték el és érték utol. Mégpedig úgy volt megáldva az erények egész sorával, hogy megismerszik benne azok természetes és veleszületett, nem pedig keresett s nem is a másokkal való versengés vagy a tettetés kedvéért erőltetett volta. Hibáit is úgy mérsékelte, hogy mindig inkább szenvedni látszott tőlük, mint a lélek halála fölötti tetszését és bizonyos egyetértését nyilvánítani. Hiszen természetének ereje sodorta, nem pedig szabad akarata vitte rá.

Hiszen (ugyanis) mindnyájan egyformák vagyunk, és senki sincs, akit valamiben ne láthatnál Suffenusnak. Mindenkinnek megvan a maga hibája, de azt a tarisznnyát nem látjuk, amely a hátunkon van.

Aztán meg ki az, aki

maga szabott határt vétkeinek? mikor vette magára ismét a szegyenpírt, amelyet egyszer már száműzött arcáról, letörölve onnan? Ki az az ember, akit egyetlen bűnnel megelégedni láthatatl?

De mennyi rossz, izgága ember van itt, akik a legnagyobb buzgalommal törődnek mások dolgaival, nem lévén semmi saját dolguk, hogy azzal törődjenek!

És így

Emberi szokás szerint az történt, hogy te előbb tudtad, mi rossz ért engem, mint én azt, ami jó veled történt.

Ezeket akartam e részben röviden ideírni, főként azok számára, akik, minthogy nagy buzgalom ösztönzi őket arra, hogy mások dolgait figyeljék, nem azzal törődnek, hogy önmagukat megismerjék, hogy tudniillik mások életének e bírálói abbahagyják a rágalmazást, különösen az olyan emberekét, akiknek sorába, hozzájuk hasonló erényekre és dicsőségre, valamint a közügyekben szerzett gyönyörűséges érdemeikhez sohasem fognak eljutni; ezeknek, akik mások erkölceit vakmerően támadták, találónan vetheted szemére azt, hogy:

Nyúl vagy ugyan, mégis pecsényére áhítozol.

*

De most már felhagyok azzal, hogy az irigyek e tömegében szárnyas szekereimmel még magasabbra emeljem őt,

amennyiben

Nincs szüksége senkire, minden mesterkedés nélkül is emelkedik a dicsősége, napról napra növekszik a híre, s — nem téveszt meg a szeretetem! — eljön majd az idő, amikor e férfiút szabadon az égig emeli a hírnév... és... végnapja nagymértékben hozzájárul jóhíréhez. Ragyogó erénye, amely hosszú éveken át fennmarad, önjerejéből felmagasztosulva emelkedik majd az égig, s nem szorul idegen támogatásra: a szegényes beszédre.

Mármost félretesszük tollunkat, mert úgy találtuk, hogy itt legalkalmasabb befejeznünk írásunkat, nehogy úgy tűnjék, mintha elragadtatva a beszéd sodró áradatától, az irigyek előtt azok számára szerzettük volna meg a nekik kijáró jogot a megbecsülésre, akiket magától is mindörökké ékesít jócselekedeteik emlékezete, amely a tárgyilagosan ítélők lelkiismeretébe bevésődött. Lactantius tanúsága szerint ugyanis az erény nagyon is kívánja a megbecsülést, nincs is az erénynek semmi más bére, ezt azonban könnyen elnyeri, nem erőszakosan követeli; ám ha akár az összes hálátlan, akár a sok irigykedő, akár ellenségei közül a hatalmasok megfosztják jutalmától, mégsem a sokféle vigasztalásban leli örömet, s a legnagyobb mértékben elégedett saját értékével stb. Az említett szerző tekintélyére támaszkodva nem törekszünk aggodalmasan arra — ami úgysem lehetséges semmiféle ügyesség, fáradság és buzgóság segítségével sem —, hogy egyesek ellenkező véleménye ellenére is eljusson az egész néphez jóhírük pártfogásra méltó ügye, valamint erényük kívánatos dicsősége. Mivel ugyanis nemcsak egy ország vagy egy vidék, de még egy város is többnyire a legkülönbözőbb népek gyülekezetéből áll, s benne sok álnokság, sok csalárdság és sok mindenféle bűn fordul elő, sokak arcátlanságát, sokak makacsságát, sokak rosszindulatát, sokak kevélységét, sokak gyűlölködését és kellemetlenkedését kell elviselni, nagy ügyességgel és nagy bölcsességgel kell rendelkeznie annak — mint ő mondja —, aki az emberek annyi sokféle s ily nagy bűnei közt forgolódva elkerüli a rosszindulatot, elkerüli a szóbeszédet, elkerüli az orvtámadást. Elég lesz tehát, ha őket elvezettem a dicsőség küszöbére mindazok szemében, akik maguk is erényesek, szabadon felfogják mások erényének értelmét és szépségét, s választott és hivatott közösségük iránt minden kötelezettségüket gyönyörűséggel teljesítik, s e társaság örömeit édesen élvezik. Ezek tekintélyes seregének Te jársz az élen, Te, mondom, nemes és nem kevésbé tudós férfiú, és engem úgy, ahogy már eddig is szeretted, továbbra is viszontszeretve, élj boldogan, Baloggal, igen derék barátunkkal együtt, élj boldogan, igen kiváló férfiú!

Csak ezt szeretném elmondani, ami szomorú keblemet feszíti, kevés ugyan, a többi azonban máskor, és minden időben, amíg csak érzi a szomorú ravatalt szemeink előtt és könnyekkel lehet öntözni a kihűlt tagokat (!)

Ajánlás

Kérlek, hogy engem, aki emlékezem a távollévőre, még ha sokan készítenek is versengve nagyobb ajándékokat, tűznél izzóbb tiszta hűségem és szegényes tehetségemből fakadt rögtönzött verseim ajánljanak Neked. Így, ily nagy bíró ítélete előtt — tettei számára jogos jutalmul — legyen dicséretes a baráti tiszta lélek, hozzá képest homályosodjék el a sötétből előbányászott arany is. Élj, élj boldogan, és ránk emlékezve olvasd el, kedves barátom mindazt, amit sietős tollal rövid idő alatt írtunk.

Rimay J.
Pannonius

A kiváló Rimay János Úrnak,
igen kedves barátomnak,
a nagyságos Balassi testvérek haláláról
írt elégia

Hogy a te írásod siratja az elhunyt testvéreket, azért téged, János, nagy dicsőség illet; hogy milyen volt egykor e nemes nemzetség dicsősége, mekkora volt a Balassi-ház híre-neve, azt ősei kiváló hadi tettei is hirdetik, és ezeké is, akik ellenséges kéztől estek el, akiket sirat az ország, mert meghaltak, noha méltók az életre; Pannónia vidékén hasonló férfiak alig voltak. Életükben nevezetesekek voltak tehetségükről, ékesszólásukról, okosságukról, vitézségükről, mindketten a török fegyvereknek estek áldozatul. Élniük kellett volna még a haza javára sokáig, évekig, de egyszer meg kellett fizetni a halál tartozását. Lelküket az égnek, a gyászt minekünk, csontjaikat a földnek adták, de a test pusztulása után is megmarad a megszerzett dicsőség. Meg kell emlékeznem rólad kedves barátaim között, oh Ferenc, lelkemnek fele, szívem büszkesége! Mert míg éltél, nagy örömem telt benned és testvéri kapcsolat fűzött hozzád; mily gyorsan tűnsz el, milyen gonosz Párka vitt el innen a földről, oh jaj, tatár kézzel és korán! Menj előttem, Ferenc, és engeszteld számomra az égi hatalmakat, majd — ha akarja a halál, ha nem — követlek magam is. Így fut el a röpke idő, s ami elfut, nem tud többé visszatérni. Minden elpusztul, de az erény az időben mindent túléli.

Káthay Mihály

Látván Balassi, hogy Magyarország teljes színe-virága a haza felszabadítására és szabadságának kivívására gyűlt össze, jóllehet az általa tanúsított hűségért járó tisztségek megtagadása és kiállott fíradalmi jutalmának visszatartása miatt Marsra szerfölött haragudott, mégis, mivel felülkerekedett rajta a hazaszeretet s mivel elkelt Apollo is gyakran csitította, végre is kibékült Marssal. Visszatérve tehát hivatásához, míg Esztergom ágyúja által mindenfelől vívott és ostromzárral körülvett falaihoz közeledik, könyörögve kéri az égiet, hogy férfias lelke megmaradt erejét és harcias szellemének maradványát úgy használhassa fel, hogy a dicsőség szárnyára emelve s a hírnév szekerére ülve az örök dicsőség keréknyomával szántsa a kereszténység földjét, s ily módon (a haza üdvére kockáztatva életét) a halandók és halhatatlanok halhatatlan célját is elérje.

Papp Géza

THORDAI JÁNOS LENGYEL DALLAMMINTÁJA

A magyar–lengyel kapcsolatok irodalma elég gazdag. Ennek ellenére igen lassan bontakozik ki a két nép XVI. és XVII. századi kulturális érintkezésének képe, amely különösen ennek a kornak, a késői reneszánsz és a korai barokk korának irodalmi és zenei vonatkozásaiban érdekelheti a kutatót. A magyar protestáns prédikátorok (első énekszerzőink) diákoskodása a krakkói egyetemen, az ugyancsak Krakkóban megjelent régi magyar nyomtatványok, Balassi Bálint lengyelországi útjai – s ott-tartózkodásának tükröződése költeményeiben –, az erdélyi unitáriusok és a lengyel ariánusok érintkezései mind megannyi „hálás téma”, amelyek részletes feldolgozásra várnak. A részletkutatások szükségességére Kovács Endre történettudós is figyelmeztet. A krakkói Jagelló Egyetem megalapításának századik évfordulója alkalmából írja: „Bizonyos, hogy a mostani évforduló mindkét ország tudományos életére serkentően fog hatni, és új részletmunkák születnek a magyar–lengyel barátság e rendkívül fontos időszakáról. Kíváncsinos is, hogy e részlettanulmányok minél nagyobb számban szülessenek meg, mert a szóban forgó korszak még éppen elég megoldatlan kérdést tartogat mindkét nemzet kutatói számára, s a részletek kritikai tisztázása egy-egy lépéssel visz előre a szintetikus feldolgozás irányában.”¹ Még fokozottabb mértékben áll ez a XVII. századi kulturális kapcsolatokra.

A kidolgozásra váró témáknak zenei vonatkozásai is vannak; feltárásuk – tekintettel a kor költészetének és zenéjének szoros kapcsolatára – gyümölcsöző lehet az irodalomtörténeti kutatás számára is. Ezúttal az erdélyi unitáriusok lengyel kapcsolatait szeretném újabb adattal megvilágítani.

Ismeretes, hogy a legrégibb, ma már nyomavesztett unitárius énekeskönyvünkhöz többek között a lengyel unitáriusok zoltároskönyvét is felhasználták.² Erről nem csupán Usoni Foszto kézíratos egyháztörténetének közel egykorú híradása tanúskodik, hanem az énekeskönyv későbbi, XVII. századi (1607, 1627 u., 1697) kiadásában található tíz ének „Nota Pol(onica)” felirata is. Ezeknek az énekeknek eredetét – egy kivételével – sikerült is kimutatni, s dallamukat megállapítani.³

Thordai János 1627-ben keletkezett unitárius zoltárfordításai közül az egyiknek szintén lengyel nótajelzése van. Ez az 54. zoltár (Üristen ügyemet, tekintsd szükségemet), amelynek élén a Thordai-zoltárokat tartalmazó különféle XVII–XVIII. századi kéziratokban többé-kevésbé eltorzított dallamutalást találunk egy lengyel énekre (Nota Polonica: Boże wiceznej mocy twej).⁴ Az ének dallama a lengyel unitáriusok 1625-ben megjelent énekeskönyvéből (Psalmi Niektoe Krola Dawida) rekonstruálható. Ez az énekeskönyv megvan a kolozsvári volt unitárius kollégium könyvtárában.⁵ Hogy mikor került oda, nem tudjuk. Valószínű, hogy az erdélyi lengyel unitáriusok körében közkezen forgott; de erről legkorábban csak a század második felében lehetett szó.

Amikor a lengyel arianizmus az antifeudális forradalmi ideológia fegyvere lett, szembe került a nemességgel. Harcukban a plebejus elemek alul maradtak, s a konzervatív irány

¹ KOVÁCS ENDRE: A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Adalékok a magyar–lengyel kapcsolatok XV–XVI. századi történetéhez. Bp. 1964. 9–10.

² A kérdésről legutóbb: CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN: A XVI. század magyar dallamai (RMDT I.), 74.

³ PAPP GÉZA: Ismeretlen Kochanowski-fordítások a XVI–XVII. századból. ItK 1961. 328.

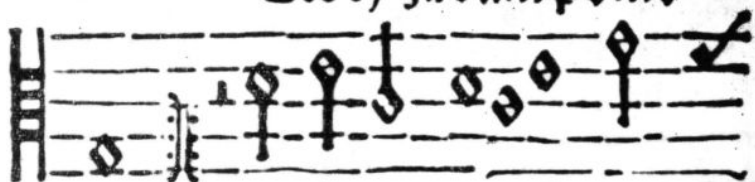
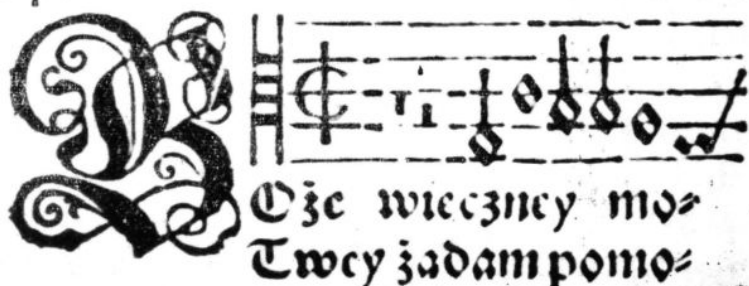
⁴ A lengyel nyelvű nótautalást az alábbi kéziratok tartalmazzák: 1. Kanyaró-kódex (1657–79), 2. Kövendi János-kódex (1679), 3. Kelemen-kódex (1688), 4. Bölonfi Pálfi András zoltároskönyve (1693), 5. Thordai János zoltárfordítása (XVII. sz. 2. fele), 6. Thordai János zoltárfordításainak kézírata (XVII. sz. vége), 7. Ajtai György kézírata (1710), 8. Rákosi János zoltároskönyve (1721). Sajnos, a legrégibb kéziratban, az 1657 előtt keletkezett Thordai-kódexben a nótajelzés olvashatatlanul halvány, Dersi András zoltároskönyve (1665 u.) pedig csak ennyit közöl: Nota Polonica. A felsorolt kéziratok elnevezése és datálása Stoll Béla, A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840) alapján (vö. 80., 81., 84., 105., 122., 126., 150., 156., 175., 183. sz.).

⁵ Vö. ItK 1961. 330., 27. jegyzet.

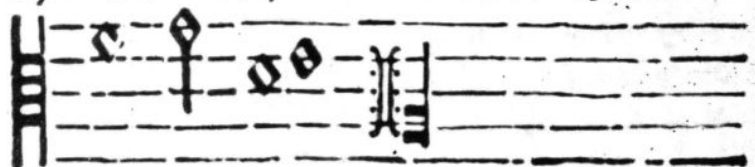
Psalmy
PSALM LXX.
Deus in adiutorium meum.

Argument.

Bogá wrywa o ratunek / Kużam się do
nie przysięgiel a ku pociechę wro
nych.

cy / Chćiey sie pośpieżyć ku rą
cy: Nie day mie w rece człowies

z unku memu /

Kowizlemu.

Żamięśay ich rady / Odłryi
fałsz /

győzedelmeskedett. Ekkor vált szorosabbá a kapcsolat az erdélyi unitáriusok és a lengyel ariánusok között.⁶ Az 1658. évi lengyel országgyűlés ugyanis hatályon kívül helyezte a felekezetek egyenjogúságát biztosító törvényeket, s így a hitűkhöz hű ariánusok menekülni kényszerültek. Egy részük Erdélyben talált menedéket: Kolozsvárott a magyar és szász unitáriusok fogadták be őket.⁷ Ezt a nézetet támogatja M. Triteanu, a kolozsvári 3. sz. akadémiai könyvtár (Academia R.P.R. Filiala Cluj Biblioteca) igazgatója, aki érdeklődésemre volt szíves a következőket válaszolni: „Az 1625. évi kiadású Psalmi Niektore Krolá Dawida (könyvtári jelzetük: R. 1863. és 1865.) című lengyel könyvekről nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy mikor kerültek a Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárába. Feltehető azonban, hogy a Lehgyl-országából 1660-ban küldött unitáriusok, akik Erdélyben (30–40 család Kolozsvárt) telepedtek le, hozhatták magukkal.” Az egyik példány címlapján tintával ez a bejegyzés található: Lengyel unitárius zsoldár-fordítás Cochanius és mások. A másik példányon ceruzával: Zsoldárok, unitárius kiadás. „Egyikben sincs semmi más bejegyzés. Megjegyezzük azonban, hogy egyik példányban sem eredeti a címlap. A hiányzó nyomtatott címlap és más hiányzó lapok helyett is kézzel írt lapok vannak beillesztve, valószínűleg az eredeti szöveg szerint.” (Cluj 1965. I. 30. keltezett levélből.)

Az énekeskönyvet azonban magukkal hozhatták — jóval korábban — az Erdélyben átmenetileg működő lengyel tanárok és egyházi előljárók, de még inkább a virágzó rakowi unitárius főiskolán végzett teológusok is.⁸ Énnélfogva az sem lehetetlen, hogy Thordai — bár lengyelországi tanulmányairól nincs tudomásunk — közvetlenül megjelenése után, de legalábbis kollégiumi tanársága alatt Kolozsvárott (a húszas évek közepén) szintén megismerte. Ennek lehetősége annál is inkább fennáll, minthogy a szóban forgó énekeskönyvet a lengyel ariánusok először 1610-ben, majd 1620-ban is kiadták (esetleg még több kiadás is volt ezekben az évtizedekben). Valószínű, hogy a 70. zsoldár, amelyre Thordai utal, már az első kiadásban benne volt, az 1620-asban biztosan, miként azt dr. Ąlodia Gryczowa prof. (Varsó) felvilágosítása alapján tudom.

De még messzebbre is mehetünk: ez a zsoldár a nagy lengyel költő, Kochanowski fordítása (Psalterz Dawidów — Psalm LXX. Deus in adiutorium meum intende),⁹ és először 1579-ben jelent meg Krakóban. Kochanowski psalteriuma ugyan nem meglevő dallamokra készült fordítás, de megjelenése után egy évre már Mikołaj Gomółka négyszólamú feldolgozásában került kiadásra.¹⁰ A lengyel ariánus énekeskönyvek dallama nem azonos Gomółka cantus firmus-ával. Ez a feldolgozás egyébként sem terjedt el széles körben, a népénekeskönyvek sem dallamait, sem kórustételeit — a 148. zsoldár kivételével — nem vették át,¹¹ így Kochanowski zsoldárai alkalomszerűen különböztek a dallamokon kerültek a nép ajkára.¹² Többek között éppen az ariánusok énekeskönyve révén. Ettől a megállapításunktól függetlenül valószínűnek tartjuk, hogy magyar részről a dallam közvetlen átvételének alapja nem nyomtatott vagy írott forrás, hanem az orális gyakorlat volt.

Mivel a Thordai-zsoldárok csak másolatban maradtak ránk, s a másolatok közül is a legkorábbi Thordai-kódexben olvashatatlan a nótautalás, felmerülhet a kérdés: nem utólag alkalmazták-e a lengyel dallamot az 54. zsoldárra? Ezt a lehetőséget bátran elejthetjük. A zsoldár különleges strófaszerkezete, amely azelőtt ismeretlen volt a magyar verselési gyakorlatban — és hozzá tehetjük: később sem kultiválták —, arra mutat, hogy Thordai idegen mintát utánozott, s jelen esetben az idegen minta a megtalált lengyel dallam volt. Kochanowski LXX. zsoldárának dallama, illetve maga az énekszöveg is 6,6,11,11 strófaszerkezetű. A 11-es sorok világosan 5+6 tagolásúak:

Boże wiecznej mocy,
Twey żądam pomocy;
Chciej się pospieszyć / ku ratunku memu,
Nie daj mię w ręce / człowiekowi złemu.

(Örök hatalmú Isten, kívánom a te oltalmadat: siess az én segítségemre, ne adj engem a gonosz ember kezébe.)

⁶ KOVÁCS ENDRE: i. m. 145.

⁷ JAKAB ELEK: Magyar–lengyel unitárius érintkezések a XVI–XVII. században. Száz 1892 379.

⁸ I. m. 303–14, 378.

⁹ Jana Kochanowskiego dzieła wszystkie I. (Warszawa 1884) 115.

¹⁰ Melodie na psalterz polski przez Mikołaja Gomółka uczyńłone. Kraków 1580.

¹¹ Z dzieł polskiej kultury muzycznej I. Kultura staropolska. Kraków 1958. 140. — Z. M. SZWEY-KOWSKI: Rozkwit wielogłosowości w XVI wieku.

¹² Vö. ADAM SUTKOWSKI: Psalmi Jana Kochanowskiego z kancjonału z Brzegu. Muzyka 1960. Nr. 3 42. — ItK 1961 338., 47. jegyzet. — Kochanowski zsoldáraihoz még Artomius (Kancjonał to jest Pieśni chrześcijańskie... 1601, 1620 stb.) és Sudrowski (Katechizm... psalmami i piosenkami... 1600 k.) is közöl — részben egymástól eltérő — dallamokat. Az 1670-es brzezi énekeskönyv is más dallamon közli a 70. zsoldárt. (L. SUTKOWSKI: i. m. 48.)

Thordai pontosan átveszi ezt a formát, sőt a megadott ritmikai keretben még tovább is fejleszti: a 11-es sorokat középrímekkel tagolja, s így a strófaszerkezet inkább 6,6, 5,6,5,6.

Üristen ügyemet,
tekintsd szükségemet,
siess énmellém,
életemet tartsd meg,
hogy ellenségem
szintén ne öljön meg.

Rímképlete tehát: aa bcbe — ezt a változatos rímelést végig megtartja.

Thordai zsoltárfordítása, a teljes psalterium, csak kéziratban terjedt. Egyes zsoltárai megjelentek ugyan az unitárius énekeskönyvekben — a század végéig mindössze 34 —, de az 54. zsoltár nincs közöttük. Így a következő századokban már nyoma vész szövegnek, dallamnak egyaránt, Thordai sok más zsoltárával együtt. Mintha az utókor nem becsülte volna meg eléggé a nagy művet. A kortársak s a közvetlenül Thordai után következő nemzedék mindenestre felismerték értékeit. Ennek dokumentálására hadd álljon itt végül egy részlet Felvinczi György verséből, melyet a zsoltárfordításoknak 1679-ben, egy jómódú kolozsvári asztalosmester, Kövendi János költségen készített másolatához bevezetésként írt: „Ha nézed értelmét, Jobbat annál elmét, Nem tudom hogy kívánhac, Rhythmusira tekints, Azokban hiba nints, Bennek ki nem is hányhac. Notaiok szép kellő, Mindeniknek illő, Kit ha bötsmelsz¹³ meg bánhac.”¹⁴

Kovács József

LACKNER KRISTÓF ISMERETLEN ÉLETRAJZA

Lackner Kristóf hatvan éves korában halt meg Sopronban. A „nemes, bölcs, és körültekintő tanács” — címei így mondják — azonban nem a Padua nevelte humanistát, hanem a politikust, vagyonserződőt és városatyát gyászolta. Sopron igazi barokk pompa funebralissal búcsúztatta kiváló fiát, melyről azért is van pontosabb képünk, mert a számadások is fennmaradtak.

Nem ok nélkül ragaszkodtak Lacknerhez, aki embernek is bátor, kiváló volt, hiszen 1621 májusában pl. azoknak a császári katonáknak a személyes bosszújától mentette meg az akkor Bethlen-párti várost, akik néhány hónappal előbb Collalto vezetésével ezerkétszáz embert öltek meg, Csepregben többek között Zvonarics Imre hitvitáirót.

Négyezer volt polgármester, negyedik megválasztásakor azonban már betegágyában vette kézhez a házához vitt polgármesteri pálcát. Röviddel ezután végrendelkezett először, 1629-ben, majd másodszor is, első felesége halála után, 1631-ben. Vagyonát emberbaráti célokra hagyta, szegény, tehetséges ifjak külföldi taníttatására, török foglyok kiváltására és a nincstelnek gyógyítására. Nem feledkezett meg azonban az általa alapított Soproni Nemes Tudósok Társaságáról sem — ahol a címben szereplő nemes elsősorban a szellemi nemességre vonatkozott — rájuk könyvtárát, okleveleit, saját készítésű ötvöstárgyait hagyta. 1631. december 29-én halt meg, halála után öt nappal temették. Kriptáját a Szent György templomban építették meg, egykorú leírások szerint sirja felett függtek a fegyverei is. (Mindez azonban az ellenreformáció idején, 1674 után megsemmisült, ekkor kapták meg a templomot Kollonits Lipóttól a jezsuiták. Maga a sírkő is 1909-ben kerül elő, egy szomszéd péküzlet küszöbköveként.) A gyászpompára Rauch András ismert zeneszerzőtől rendelték gyászzenét, megfestették az elhunytat ravatalán — valószínűleg helyi mesterrel — a temetésen sirató verseket osztottak szét.

Itt hangzott el a regensburgi születésű Schwanshoffer Kristóf, a helyi latin gimnázium rektorának gyászbeszéde, mely fontos dokumentum, hiszen először foglalja össze Lackner életrajzát. A rektor beszéde megírásakor bizonyára a kortársak adataira támaszkodott első sorban — erre utal a beszédben található sok javítás is, hogy több adatközlőre támaszkodott — maga csak öt évig ismerte Lacknert. Schwanshoffer egyáltalán nem szól Lacknerről, az íróról, a Guevara-népszerűsítőről, iskoladramák, politikai munkák és a manierista udvari túlkörök

¹³ Azaz: becsmélész.

¹⁴ Kövendi János-kódex (1679) — Közzétette VÁRFALVI NAGY JÁNOS (Az unitáriusok énekeskönyveiről), Keresztény Magvető VI. évf. (1871) 120. és SZABÓ T. ATTILA (Adatok Felvinczi György életéhez és irodalmi munkásságához). ItK 1933. 144.

szerzőjéről. Ezeket a műveket vagy nem ismerte, vagy csak a városépítőt, a vagyonszerzőt tartotta fontosnak. Pedig Lackner fontosnak tartotta magát, mint író is. *Electio Trigoniana* drámája megjelenésekor pl. külön levélben utasította nyomdászát, hogy mely városokba — pl. Prágába is — küldje meg munkáját.

Dicsérettel emlékezik meg a szónok Lacknerről, mint a Tudós Társaság alapítójáról, példáját követésre méltónak tartja, az alapító szerinte ezzel örök emléket állított magának. Maga a Tudós Társaság alapításától, 1604-től a soproni protestáns vallásgyakorlat korlátozásáig, 1674-ig működött. Munkásságára érdemes lenne az eddiginél nagyobb figyelmet fordítani. Lackner első, Schwanshoffer Kristóftól fogalmazott életrajzát a soproni Állami Levéltár őrzi (Lad. I. Fasc. V. No. 156.). Szövegét az alábbiakban adjuk. A kurzivált részek Schwanshoffer Kristóf későbbi, sajátkezű betoldásai. A jegyzetekben pedig zárójelben adjuk az általa törölt részeket.

Belangent nun¹ *die an kunst* leben Vnnd wandel des Edl Gestrengen Vnnd hochgelehrten herrn Christophorj Lacknerß beyder Rechten Doctoris, Römischer Kayserlicher Mayestät Rahts, Sacri Laterensis Palatj aulaeque Caesaris Comitiss Palatini, Einer Löblichen Oedenburgischen Spanschafft Assessoris, Vnnd des Innern Rahts allhier etc. So ist derselbig in dieß welt gebohren worden, da man geschriben im 1571-gisten Jahr an tag St Elisabethae. Sein herr Vatter ist gewest der Edle Ehrn Veste herr Adam Lackner burger Vnnd des Innern Rahts allhier, Vnnd seine fraw mueter, fraw Helena eine gebohrne Schiferin Von welchen seinen eltern er also baldt Zum Heiligen waßerbadt der Tauf gefodert, Vnnd Von seinen sünden gereinigt Vnnd abgewaschen worden.² Hierauf haben ihn besagte seine liebe eltern stracks Von Jugend³ an Zu wahrer Gottesforcht Vnnd freyen Künsten angehalten, also, daz er nit allein⁴ in der allhieigen Lateinischen schuel, allda er seine prima rudimenta gelegt; sondern auch Zu Chepring dahin er die Vngerische Sprach Zuerlernen Verschickt worden,⁵ Viel proficirt, daz er Anno 1691 (!)⁶ auf guetachten Vnnd persuasion⁷ seines Herrn Preceptoris Herrn Nicolaj Gabelmannj eines furnemben gelehrten Incliti Zu Einer Löblichen Landtschaft in Steyer wollbestelt⁸: Vnnd weitberümbten Gymnasio nacher Grätz tranferirt Vnnd nachdem er daselbst Vnterschiedtliche specimina gethan, von dan aus wegen seiner bekanten rhümblichen qualiteten mit vornemben Herrn Standts Kinder als denen Wollgebohren Herrn Herrn Wolfen von Saurau,⁹ Herrn Wagen Vnnd anderen hochansehlichen Jungen Herren mehr loco praeceptoris in¹⁰ Italien Verschickt worden: allda er neben seiner peregrination ein weg alß der andere seine studia so fern¹¹ daß er¹² nach Anno 1595 mit sondern ruhmb Vnd würden der Juristischen facultet daselbst Vnnd in 24 igistern Jahr seines alters¹³ Zu Padua in Doctorem Jusir promovirt (Az 1 r. vége). Nach¹⁴ dem er aber ietztgemelte¹⁵ seine peregrination Verrichtet Vnd obangereyete ihme anvertraute Herr mit rhumb Vnd ehr widerumb nacher hauß gebracht: hat sich auch gleichfalß in Anno 1597 widerumb hieher in sein Vaterlandt begeben: Vnnd sich hernach in bemeltem Jahr aus reht guetachten seiner nechsten Herrn Vnnd befreundten, Zum ersten mahl Verheÿrahtet mit der Edl Viel ehrntugentreich frauen Vrsula, des auch Edlen Vnnd Vesten hern Martin Gurtners eheleibliche tochteren damals aber des Edlen Vnnd Vesten hern Hannsen Tölts gewesten¹⁶ wollverordneten burgermaisters allhier seeligen hinterlaßenen wittiben: mit der er nach Vielen ausgestandenen beschwarnuß Vnnd Vngelegenheit, biß in die 33 Jahr, ganz Christlich in¹⁷ Ehonlichen lieb Vnnd schiedtlich: iedoch ohne Leibs erben¹⁸ gelebet Vnnd die Weil er sich wegen seiner Pietet rhümblichen¹⁹ Erudition Vnnd geschickhligkeit, bevorall wegen sonderer Dexteritet aller meniglich amnütigen siten²⁰ leben wandel bey

¹ nun (den).

² worden (Alß er nun Vmb etwas erwachsen).

³ Jugend (auf).

⁴ allein (bey).

⁵ worden (der maßen).

⁶ Tollhiba 1591 helyett

⁷ persuasion (eines furnemben gelert Jctj) Jctj = incliti.

⁸ wollbestelt(en).

⁹ Saurau, (Wag)

¹⁰ in (Wellisch)

¹¹ fern (also).

¹² er (hierauf) (her) nach.

¹³ alters (in).

¹⁴ Nach (Verrichter).

¹⁵ ietztgemelte(r) seine(r).

¹⁶ gewesten (bur).

¹⁷ in (friedt).

¹⁸ erben ge(hauset) lebet.

¹⁹ rhümblicher (Pietet).

²⁰ sitenn (Vnd).

Einer Ersamen Rath Vnnd Gemain allhier wie auch ieder mann berümbt Vnnd bekant gemacht als ist er²¹ noch in²² obbemelten 97-gisten Jahr in Einer Ersamen Rahts mittel gezogen, folgendts auch Zu Vnterschiedtlichen mahlen Zum burgermaister Vnnd Richteramt erwehlet worden²³ welcher ihme an Verkrantz muner²⁴ Vnnd ämbten²⁵ er ihme jeder Zeit die amtswaltung, mit höchsten fleiß treue Vnnd sorg also embsig auch biß in seiner todt embsig angelegen sein laßen: Daß fast kein wichtig vnnd den Lieben Vaterlandt sonderlich aber Dießer Statt Zu besten geraichunde²⁶ Verrichtung²⁷ es sey Zu friedt oder Vnfrieds Zeit für fallen mögen, dem er nicht,²⁸ Vngeacht seine groß von Gott wollgesegnete obligunde württschaft (Az 1. v. vége) auch²⁹ etlichmahl mit nachthail seiner gesundt heit auch Zu Vermelter Zeit ausgestandener leib Vnnd lebens gefahr treu³⁰ eiferist abgewartet hete. Inmaßen er dann nicht allein Von Dießer Statt: sondern auch von den gesamnten Freÿstätten Vnnd einer Löblichen Spanschaft³¹ in Vnterschiedlichen legationen Zu weÿllandt dem Rombischen Kayser Rudolpho Secundo nach dem Christmildester gedechtnus Vnnd dann Iezigen Römischen Kayserlichen Mayestets Ferdinando secundo gebraucht, Vnnd im dahero Vom ietzt Vom höchstgedachter Kayserlicher Mayestet allergnädigst gewürdigt, in den standt dero würllicher Hofdiener³² erhaben titulo et priuilegiis Comitiss Palatini begabet: Dann auch in Junny furgangenen tumult Zu einen haubtman über 100 Knecht beÿ dießer Statt³³ Verordnet. Vnnd hierauf endtlich auch Von Einer Löblichen Oedenburgischen Spanschaft Zu einem Assessorj Vnnd beysizende erwidmet Vnnd außgenommen[?]³⁴ worden. Also daz man an ihm wegen angedeuteten Verrichtungen Vnnd schönen hochrühmlichen qualiteten (derenthalben dan in vnseren Lateinischen Schuel ein absonderliche Vnnd ausfuhrlichere Parentation gehalten werden soll) beÿ dieserley der besorglichen Zeit mehr dann einen Mann Verlohren haben.

Insonderheit aber kan³⁵ daz mit stillschweigen nit übergangen werden: wie hoch Vnnd tief er ihm alle literatos sonderlich aber daz heil Vnnd wollfahrt der lieben studierenden Jugendt bevor ob dießer statt Kinder hab Commendirt Vnnd angelegen sein laßen³⁶ wie er dann eben Zu dem endt ein schöne stiftung Vnnd bundts Verwandtnuß angerichtet so er Confoederationem Studiosorum nobilium Soproniense intitult ihm hierdurch ein Vnsterblich Lob Vnnd Zeugnuß Anderm aber ein schönes exempel Zue nachfolg hinterlaßet³⁷ doch hat er gleichwoll beÿ so hohe Aignetet des lieben treuen Vnnd anderer aller handt Zustehende beschwärnus nit entubrigt sein mög in dem ihm nun mehr in seyn Zimblichen errachten alter, seine erste gemahlin seelige wie obge dacht, durch den Zeitlichen todt Von der seiten geruckt³⁸ vnd er im den traurigen wittibstandt gesegte worden: daz also er aus Vnnd durch mangel erstgedachter seiner lieben frau seeligen: allerley Vngelegenheit in seiner württschaft erfahren³⁹ mußte: welche für Zu komben, weil er sich selbst (A 2e vége) wegen seines nunmehr in den 60 iste Jahr hin straihende alter, Viel Zu Vn Vertrügig Vnnd schwach Zu sein befunden: Alß hat er sich Zum ander mall Verehelichet Mit der Edln Ehrn tugent reichen Jungfrauen Martham: des Edl Vnnd Vesten Herrn Hannsen Georgen Pauren Burgern Vnnd deß Innern Rahts Zu Rechnütz Vnnd Vrsula seiner Haußfrauen eheleiblichen Tochter: an ietzo hoch betrübten hinterlaßenen wittibb: aber mit ihr nit lange in ehestandt gelebt dann nur 4 monat.

Seine Gottes furcht⁴⁰ wie auch sein täglich sowoll gegen Gott alß seinen nebenmenschen geführte lebens Vnnd wandel halber können alle treu Obrigkeit Vnnd Rahts Persohnen allhier neben denn er gehandelt⁴¹ wie auch meniglich mit denen er Vmbgangen dießer wahrhafte Lob Vnnd Zeugnuß geben daz er in⁴² besuchung der Kirch Vnnd Heiliger Sacrament⁴³ eiferig Vnnd fleißig gewest dießer stat in ehr woll Vorgestanden, dem gemainen nutzen allezeit mehr

²¹ er (eben).

²² in (Von).

²³ worden (Er hat ihm aber In solcher).

²⁴ muner (bus).

²⁵ ämbten (die Zu).

²⁶ geraichunde (occasion).

²⁷ Verrichtung (für fallen mögen es sey in legationen).

²⁸ nicht (auch Vielmahl).

²⁹ auch (Viel)mahl.

³⁰ (eifrist).

³¹ Spanschaft (Zu er).

³² Hofdiener (gewürdigt) er(helt)hoben (wie auch).

³³ Statt (daz damalig allhier ligunde Keyserlich Kriegs Volck).

³⁴ Vnnd (bestellet).

³⁵ kan (soll).

³⁶ laßen (Dann Z).

³⁷ hinterlaßet (Wegen seines Gottesfurcht).

³⁸ worden (folgendts).

³⁹ erfahren (erdulden).

⁴⁰ Gottesfurcht (Vnnd).

⁴¹ gehandelt (Vnnd Vmbgangen).

⁴² in be(hau)ßung).

⁴³ Sacrament (eifer).

als sein eigenes helfen:⁴⁴ Vnnd *sich gegen* iedweder Persohn standts gebühr nach freuntlich Vnnd sanfftmutig er Zaigt Vnnd erwisen.

Vnnd ob⁴⁵ Zwar, Got der Herr seiner wie vorgemelt, mit den lieben treuen sonderlich das er seit seiner Haußfrauen seeligen todt hero mehrerthailß kranck gewest nit verschont so hat ihm doch solches Chreuz seine großmutige Hoffnung Vnnd gedult traglich Vnnd leicht gemacht: alldiweiß er sich ie *und* allé mall Gottes Vnwandelbaren genedigen willen ergeben Vnnd Vnterworfen, Welches ihn dann auch der Allmechtige Gott auch *endlich* gewehret Vnnd⁴⁶ den 29. Decembris⁴⁷ kürzt Verwichenen 31. Jahres. (A 2e vége).

Érintve a nemes tekintetes és tudós Lackner Kristóf úrnak mindkét jog doktorának a római császári felség tanácsosának a szent császári felség oldala melletti udvari- és palotagrófnak a dicséretre méltó Sopron megye ülnökének, a Belső Tanács tagjának művészetét, életét és magatartását. Így ugyanő született erre a világra, amikor az 1571-es évben Szent Erzsébet napját írták. Atyja ura volt a nemes tiszteletre méltó úr Lackner Ádám polgár és a Belső Tanács tagja itt, és asszonyanyja, Ilona asszony született Schiferin. Mely szülei őt tehát hamarosan a kereszteleő szent vízfürdőjére vitték, és bűneitől megtisztították és lemosták. Ettől fogva őt nevezett kedves szülei azonnal ifjúságától kezdve ig'z istenfélelemre és a szabad művészetekre nevelték, tehát, őt nemcsak az itteni latin iskolába, ahol az első próbákat kiálta, hanem Csepregbe is elküldték, hogy a magyar nyelvet megtanulja, sokat haladt előre, úgy hogy az 1691(1)-es évben nevelő urának Gabelmann Miklós úr íak előkelő tudósnak, a tiszteletreméltó Steier tartomány művelt titkos tanácsosának vélerényére és rábeszélésére azután a nagyhirű gráci gimnáziumba átküldték és miután itt különl 52ő próbákat tett, ettől kezdve dicséretes ismert képességei miatt előkelő rendű urak gyerkeivel mint a tekintetes von Saurau Farkas úr, Wagen úr és más köztisztületben álló ifjú urak tanítójaként Itáliába küldték, ahol peregrinációja mellett egyik úton mint a másikon tanulmányaival olyan messze jutott, hogy őt az 1595. év után a jogi kar külön dicséretével és fokozatával és élete huszonnegyedik évében Páduában jogi doktorrá avatták (Az 1. ^v vége). Miután azonban most említett peregrinációját befejezte, és a fent felsorolt rábizott urakat dicsérlettel és tisztességgel ismét hazavitte: 1597-ben ismét megtért hazájába és ezután említett évben embertársainak urainak és barátainak helyeslő véleménye alapján első alkalommal házasságot kötött a nemes tisztességes és erényes Orsolya asszonnyal a nemes és tiszteletre méltó Gurtner Márton úr törvényes leányával akkor azonban a nemes és tiszteletre méltó Tóth János úr volt megboldogult polgármester hátrahagyott özvegyével, akivel sok kiállott baj és a'kalmatlanság után harminchárom éven át egészen keresztényi házastársi szeretetben és végül mégis örökösök nélkül élt és mivel jámborsága, dicséretes tanultsága és jártassága miatt mindenekelőtt azonban különös bölcsessége miatt sokak előtt való minden kedves erkölcsé élete és magatartása miatt a Tiszteletreméltó Tanács és Köz előtt mint mindenek előtt itt dicséretessé és ismertté vált, még a fent említett kilencvenhetes évben a Tiszteletreméltó Tanácsba választották, következőképpen különböző alkalmakkor megválasztották a polgármesteri és bírói hivatalra, a ráruházott feladatokat és hivatalokat, a hivatalvezetést minden időben a legnagyobb szorgalommal hűséggel és gondnal tehát serényen, haláláig serényen látta el, úgy hogy csaknem semmi fontos, és a kedves hazának különösen azonban ennek a városnak javára szolgáló intézkedés nem esett lehetett békés vagy háborús idő, melyet ő nem várt volna hőségesen, szorgosan fáradozva nem törődve nagy istenáldott munkát adó gazdaságával, (Az 1. ^v vége) és néhány alkalommal egészsége hátrányával, sőt az említett időben kiállt testi- és életveszéllyel sem. Ezen a módon ezután nem egyedül ez a város hanem az összes szabad királyi város és a tiszteletre méltó megye különböző követségekbe küldte néhai legkegyesebb legkeresztényibb emlékü második Rudolf római császárhoz és a mostani római császárhoz második Ferdinánd öfelségéhez és őt ezért a legnagyobb tisztelettel gondolt császári felség legkegyesebben méltányolta és a valódi udvari szolgák rendjébe emelte a palotagrófi címmel és ranggal megajándékozta. Azután is 1605 júniusában keletkezett zavargáskor 100 katona felett ennél a városnál kapitánnyá nevezte ki. És ezután végül a tiszteletre méltó Sopron megye ülnökké és tanácsnokká emelte és avatta. Tehát ezért az ő személyében az érintett teljesítmények és szép dicséretes képességei miatt (melyekről a mi latin iskolánkban egy külön és részletesebb gyászbeszédet kell tartani) ebben a gondterhes időben többet veszítünk el egy férfiúnál.

Különösen azonban nem mehetünk el hallgatással amellett, hogy milyen nagyon és mélyen minden irodalmár különösen azonban a kedves tanuló ifjúság boldogulásának és jólétének mindenek előtt e város gyermekeinek szentelte magát, így aztán végül létesített egy szép alapítványt és szövetségi köteleket szervezett, melyet ő Soproni Nemes Tudósok Társaságának

⁴⁴ helfen (angelegen sein lassen).

⁴⁵ ob (ihm).

⁴⁶ Vnnd (nechst Verwichenen 30).

⁴⁷ Decembris (nechst).

hívott magának ezáltal halhatatlan dicsőséget és bizonyosságot szerzett, másoknak azonban szép, követésre méltó példát hagyott mégis mindamellett a jóság és hűség kiváló tulajdonságai sem menthette fel mindenféle beálló alkalmatlanság alól miután meglehetősen öregséget elért megboldogult felesége, mint fent említettük az időben jövő halál által eltávozott az oldaláról, és ő a szomorú özvegyi állapotba süllyedt, ezért tehát, és első megboldogult első felesége hiánya miatt mindenféle alkalmatlanságot kellett gazdaságában tapasztalnia, melyek keletkeztek, mivel önmagát is (A 2. ^o vége) a hatvanadik évbe nyúló kora miatt terhesnek és gyengének találta. Ezért másodszor is házasságot kötött a nemes becsületes, erényes szűzzel Mártával, a nemes és tiszteletre méltó Paur János György úr Rohonc belső tanácsának tagja és felesége Orsolya törvényes leányával: most azonban mélyen szomorú hátrahagyott özvegygel: azonban nem sokáig, csak négy hónapig éltek házasságban. Istenfélelme miatt és naponta Isten és embertársai előtt folytatott élete és magatartása miatt minden felsőbbség és tanácsos itt, akikkel együtt dolgozott mint mindenki, akivel érintkezett, annak igaz dicséretét és bizonyítékát adják, hogy ő a templom látogatásában a szentségek vételében buzgó és szorgalmas volt ebben a városban tiszteletben elől állt, a köz hasznát mindenkor jobban segítette mint a saját magáét: és bármely rendű személyhez mint illik barátságot és szelidséget mutatott és tanúsított. És bár, mint említettük, megboldogult kedves hűséges felesége halála óta többször beteg volt, Isten az Úr nem kímélte őt így ezt a keresztet nagylelkű reménye és türelme hordhatóvá és könnyűvé tette: mivelhogy mindig és minden alkalommal Isten változtathatatlan és kegyes akaratának megadta és alávetette magát, melyet a mindenható Isten végül is bevégzett, a röviddel ezelőtt elmúlt ezerhatszáz harmincegyedik év december 29-én.

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE 1600-IG

Szerkesztette: Klaniczay Tibor. A szerkesztő munkatársai: Várjas Béla és V. Kovács Sándor. Írták: Gerézy Rábn, Klaniczay Tibor, V. Kovács Sándor, Pirnát Antal, Stoll Béla, Várjas Béla. Bp. 1964. Akadémiai K. 567 l. (A magyar irodalom története. 1.)

A felszabadulásunkat követő kultúrforradalom történeti szükségéből figyelmét kezdetben egészen az új szocialista világnézet kialakítása felé fordította és pillanatnyilag hajlamos volt mindent tagadni, mi nem annak közvetlen szolgálatában állott. A XIX. és XX. századi irodalommal szemben így háttérbe szorult a régi magyar irodalom megbecsülése. De amint 1949-ben újjáalakult az Irodalomtörténeti Társaság, benne már működésbe lépett egy „Régi magyar munkaközösség” is, melynek élére azonnal egy fiatal kutató, Klaniczay Tibor állott arra a kételyre adott válaszával, „vajon a felvilágosodást megelőző irodalom, egy-két nagy író kivételével (Balassi, Zrínyi), alkalmas-e arra, hogy mai feladataink megoldásánál, mai harcainkban segítséget nyújtson?...” „Az utóbbi két-három év eseményei... — felelte — megmutatták, hogy a régi magyar irodalom rendszeres, beható feldolgozása nemcsak nem politikai hiba, hanem újjászületett irodalomtörténetírásunk fontos kötelessége.” (MTA I. OK 1952. 43. 1.)

Két évvel később a Magyar Tudományos Akadémia nagygyűlése során Waldapfel József leszögezte (uo. 27.), hogy „legsürgőbb igény népünk legkülönbözőbb köreiből, valamint a népművelés és a közoktatás kultúrforradalmunk szükségleteit figyelő szerveinek részéről egy új marxista-leninista irodalomtörténet türelmetlen várásában jelentkezik... A kézikönyv előkészítésének kell megszabnia az öt éves terv végéig elvégzendő részletkutatások, szöveg- és forráskutatások többségének tárgyát.”

A régi magyar irodalom területén Klaniczay másfél évtizeden keresztül e marxista szintézis tervszerű felépítésére szentelte munkáját. A részlettanulmányok egész sorával tisztázta maga előtt főleg a XV–XVII. század problémáit és a marxista kutatás irányelveit, s ezeket külön kötetekbe gyűjtötte össze (*Reneszánsz és barokk*. Bp. 1961.—*Marxizmus és irodalomtudomány*. Bp. 1964.). Megindította Stoll Bélával közösen a Szilády Áron-féle Régi Magyar Költők Tárának XVII. századi (I. kötetében még XVI. századi ver-

seket is tartalmazó) új sorozatát s annak módszereit a kritikai szövegkiadás legújabb eljárásaival frissítette fel. 1962-ben kelet-európai összehasonlító kongresszus összeülését mozdította elő a régi magyar irodalomnak a nyugatiaktól eltérő külön közös útjainak tisztázására, a szintézis megalkotására pedig ismételtén tett szerényebb kezetek között próbát: kéziratként megjelent egyetemi jegyzetében, a Bóka László és Párdi Pál által kiadott, valamint a Szauder Józseffel és Szabolcsi Miklóssal együtt írt összefoglaló irodalomtörténetekben. Végül, de nem utolsósorban, kitűnő munkatársi gárdát szervezett az egyes részterületek specialistáiból (Gerézy Rábn, V. Kovács Sándor, Pirnát Antal, Stoll Béla, Várjas Béla), akik a középkor és a reneszánsz számos kérdését tisztázták az előmunkálatok során, majd pedig közös munkával hozzáfogtak a kézikönyv első kötetének megírásához. Ilyen előzmények után 1964-ben öntudatosan jelenthette Klaniczay, hogy az Irodalomtörténeti Intézet arra vállalkozik, hogy munkája nemcsak „tudományunk első marxista összefoglalása lesz, hanem az első igazi szintézis egész eddigi története során.” (*Marxizmus és irodalomtudomány*. Bp. 1964. 37. 1.) E tekintetben ugyanis egyedül Horváth János munkája számíthatna előzménynek, ha az nem szakadt volna félbe a Mohács után félszázad vizsgálatával, tehát két és fél évtizeddel korábban, mint amennyi időközött *A magyar irodalom története* I. kötete felőlel.

A legkitűnőbb polgári szintézis szemmel-tartásával fogjuk tudni legvilágosabban felmérni a Klaniczay által egységbe foglalt mű újdonságát. Igaz ugyan, hogy az összehasonlítás két tagja nem teljesen egyenmű, mert amott egyetlen, itt több szerző munkájáról van szó, de a régi magyar irodalom új történetében az alapkonceptió szintén jórészt egy embertől, a szerkesztőtől ered. Ő írta benne az egyes korszakokat értékelő ideológiai bevezető tanulmányokat és foglalta rendszerbe a lehetőségekhez mérten homogén munkaközösség eredményeit.

Ez a koncepció határozott vezérelvekre épül. Ismert tény, hogy a magyar irodalomtörténetírás XVIII. századi előfutárai, Czittinger, Rotarides és Walawsky a hungarustudat alapján a magyarországi szlovák és német szerzők latin s népnyelvi műveit is felveszik tárgyalásuk körébe. Pápai Sámuel (1808) szakít először e kezdeményezéssel és a magyar nyelven írott művekre szorítja érdeklődését. Toldy Ferenc tovább viszi a korlátozást, mikor a nemzeti szellemet kifejező, Beöthy Zsolt, mikor az egész nemzethez szóló művészi értékű írásokat vallja csak vizsgálatának tárgyául. Velük szemben Klaniczay a régi magyar irodalom századaiban a különböző magyarországi nemzetiségeket átható hungarus-tudat érvényesülésére és a latinnak, mint közös kifejezési nyelvnek, valamint a népi énekmondóknak összekötő kapcsára való hivatkozással elvileg visszatér a Pápai előtti álláspontra s különösen a humanizmus és reformáció területein a szász polgárság szerepét is számon tartja. A Fanchali Jób-kódex, mely Balassi *Szép magyar komédiájának* teljes fogalmazását fenntartotta, magyar és szlovák szövegeket vegyest tartalmaz. „Az összmagyarországi irodalom része kell hogy legyen a tárgyalásnak mindaddig, míg a magyar nemzeti irodalom s hasonlóképpen a Magyarországon élő többi nép nemzeti irodalma ebből ki nem bontakozott az önálló úton.” A következőkötetben e szempont, például Zrínyivel, Bél Mátyással (aki magyarul-németül és szlávul egyaránt versel) kapcsolatban még fokozottabban fog érvényesülni.

Klaniczay ama meggondolás alapján fogadja el az így tágabban felfogott magyar irodalom külön „régí” szakaszának hagyományos megkülönböztetését, mely szerint a kelet-európai irodalmak közös jellemvonása, hogy a nyugati irodalmaktól eltérően a reneszánsz még nem teremti meg náluk a nemzeti nyelv állandó fölényét a latinnal szemben s ezt csak a felvilágosodás és romantika hozza meg számukra a XVIII. század végétől. Cezuraként azonban, úgy hisszük, inkább a Horváth János által okul felhozott irodalmi tudatban beállt változás fogadható el. Ha ugyanis a humanizmust is a reneszánszhoz számítjuk, ahogyan Klaniczay teszi, az Nyugaton is csak annak második, XVI. századi szakaszában váltott át a népnyelviségre, amikor az nálunk is már nagyjában előtérbe jutott. A fogalom különben nem szolgál sem Horváth Jánosnál, sem Klaniczaynál valami periodizáció alapjául, s mindketten az irodalom fejlődését egységes folyamatként fogják fel.

Ami az I. kötetben felölelt anyagot illeti, a válogatás szempontjai természetesen nem lehetnek azonosak a XIX. századi kötetben várhatóknál. A szerkesztő kétségtelenül ezt

tartja szem előtt, amikor az „Irodalomtörténeti szintézis néhány elvi kérdése”-ről szólva (*Marxizmus és irodalomtudomány* 39 1.) azt vallja, hogy „Kiinduló pontul feltétlenül a mai irodalomfogalmainkat kell alapul vennünk, s magyar irodalomon végső fokon a magyar nemzet közösségébe tartozó, magyar nyelven írott művészi alkotások összességét értjük.” A Beöthy-féle „művészi” követelménynek Janus Panponius, Balassi és a *Szép-historiák* megfelelnek, de a középkori oklevél-irodalom és egyházi szónoklat, a reformáció latin és magyar vitairodalma, kevés kivétellel, aligha. Az *első két kötet tárgya és felosztása* címet viselő bevezetésben a szerkesztő fel is sorolja, mely kategóriák meddig képezhetik az irodalomtörténeti feldolgozás tárgyát: az oklevelek az írásbeliség megszületéséig; a hitviták a XVI.—XVII. században, az egyházi szónoklat a barokk-kor végéig, a történetírás az egész irodalomban, a latin irodalom a XVIII. század végéig. A maguk korában ezek egy része felemásan szépirodalmi műfajoknak tekinthető.

Az alapvető újság Klaniczay marxista szintézis-felfogásában azonban az, hogy az egyes irodalmi korszakokat osztálybázisuk gazdasági helyzetéből és társadalmi viszonyaiból vezeti le. Ilyen irányban bizonyos tapogatózások nem hiányoztak Horváth János irodalomfelfogásában, aki kiemeli, hogy anyagát „a történeti kibontakozás menetéhez híven, életszerű rendben igyekszik bemutatni” (*Reformáció* 481) s elvként nyilvánítja ki, hogy mindazok a tényezők, „melyek az irodalmi viszony létesítésében közreműködnek, együttvéve határozzák meg egy-egy korszak irodalmi életét” (*Magyar irodalomelmélet*. 19.1.). A marxizmus elmélete terelte ezeket a tapogatózásokat helyes irányba.

Erre a felismerésre épül a kötet periodizációja is, mely függetlenül a történeti fordulatokhoz való alkalmazkodástól. Az irodalomtörténeti periódusok ugyanis ama társadalmi struktúra alapvető változásaihoz igazodnak, melynek felépítményei. Új esztétikai kategória mindig gyökeres társadalmi átalakulás tükrözője. Egy nép társadalmi struktúrájának megismerésében azonban vissza kell nyúlni a gyökerekig, abba az őskorba, melyből írásos emlékeink még nem maradtak, de amelynek megnyilvánulásai kései emlékekből, máig fennmaradt saját vagy analógias bizonyítékokból kielemezhetők. Ugyanez a helyzet áll fenn a középkori lovagköltészet kérdésében, melynek szövegemlékei a maguk korából ugyancsak hiányoznak. Horváth János kései feljegyzései a geszta-irodalom, illetőleg a XVI. századi regényes históriás ének kapcsán tárgyalja őket csak, ami az őskori, illetve a III. Bélától az Anjouk és Zsigmond koráig nyúló udvari műveltség társadalmi valóságából elszigetelt egy öncélú irodalomtör-

ténet dokumentumaivá, legbensőbb tartalmuktól idegen későbbi idők valamely szükségletének kiszolgálóivá változtatja őket.

A szintézis 1600-ig terjedő kötete csupán három periódust ismer: az ősköltészetet, a középkort és a reneszánszt. Mindegyiknek utolsó szakasza átnyúlik a következő korszak elejére. Így az ősköltészetet az udvari történetírásba átnyúló hatásáig kb. 1200-ig számítja, a középkort kb. 1000-tól 1530-ig s a reneszánszt kb. 1450-től Zsigmond korától 1640-ig, minek utolsó évtizedei már átvezetnek a barokkba. Horváth Jánosnak az irodalmi tudat fejlődésére alapított korszakolása után, mi három kötetének jelzett címeiben világosan kifejezésre jut, a felszabadulás után megjelent két összefoglaló irodalomtörténet már igyekezett a marxizmus követelményeihez s az új kutatások által felvetett szempontokhoz igazodni. A Bóka—Pándi irodalomtörténet (1957) korszakolása I. ősköltészet; II. egyházi és lovagi irodalom (1000—1400); III. huszitizmus és reneszánsz első szakasza (1400—1525); IV. a reformáció és a reneszánsz második szakasza (1526—1602); a Klaniczay—Szauder—Szabolcsi összefoglalás (1961) már nagyjában a véglegesen kialakult három periódust különbözteti meg: ősköltészet (kb. XI. sz.-ig), középkor (a XI—XVI. sz. elejéig), reneszánsz (a XV. század közepétől a XVII. sz. elejéig).

E periodizáció utolsó tagja különösen sok vitára adott alkalmat. Az olasz irodalomtörténetírás ma is általában a cinquecentót nevezi a reneszánsz korának. Ezt megelőzi a humanizmus százada, a quattrocento, Natalino Sapegno szintézisének (1959) felfogásában is. A kiváló marxista olasz irodalomtörténész, Carlo Salinari, Lorenzo il Magnifico halálától, 1492-től a spanyol uralom itáliai megszüllődéséig, az 1529-i cambrai-i békéig számítja a Reneszánsz-kor határait (*Storia popolare della letteratura italiana*, II. köt. 1962.). Ez nagyjában megfelel annak, amit Engels A természet dialektikájának bevezetésében (1878) olvasunk (Marx-Engels Művei. 20. köt. Kossuth K. 1963. 325. l.): „... a modern természetkutatás, mint az egész újabb történelem, attól a hatalmas kortól keletkezik, amelyet mi németek az akkor ránk zúdult nemzeti szerencsétlenségről reformációnak nevezünk, a franciák renaissance-nak az olaszok cinquecentónak...” Irodalomtörténetírásunkban először Tolnai Gábor nevezte ugyanezt a századot, melyben a humanizmusnak az olasz fejlődéssel párhuzamos népnépvivő változása indul meg nálunk is, „reneszánsznak”. Humanizmus és reneszánsz tehát egymásra következő, de szorosan összetartozó korszakok. Az első előkészíti a másodikat és kiteljesedik benne.

Az általuk képviselt nagy világnézeti változásnak társadalmi bázisát a polgárság je-

lenti, melynek felfőlkedése Dante korától kezdve észlelhető. Petrarca, Boccaccio munkássága tükrözi előrehaladását a feudalizmus szellemének lerombolásában. Salinari a kritikai szellem térhódítását tartja a humanizmus legbensőbb jellemvonásának. A középkoron belül kezdődő forrongás, a quattrocento és cinquecento századain keresztül azonban az Engels által úttörőnek felismert olasz polgárság gazdasági és társadalmi viszonyaiban beállt változásoknak volt alávetve. Eugenio Garin az olasz humanizmusról írott könyvében (II. kiad. 1964) a trecento második felét és a comunek virágzását festi fénykorának. A pénzgazdálkodás, manufaktúra és kereskedelem kialakulásával párhuzamos bérmunkás-réteg megerősödésétől a „popolo grasso” azonban a demokratikus városköztársaságot krízisbe sodorja és kiszolgáltatja az abszolút fejedelem hatalmának, mellyel szövetségre lép. Felgyülemlett gazdagságának vállalkozásokban való gyümölcösztetése viszont hamarosan leküzdhetetlen akadályokba ütközik, mert a keleti kereskedelem útja Kolumbusz felfedezésével elterelődik a Földközi-tengertől. A polgárság a maga életszínvonalának emelésével, műpártolással válaszol a változásra. Kezdetben saját etológija nem lévén a feudalizmus elleni küzdelemben, az antik irodalomban talál pótlást rá s ez udvari kultúrává lesz a fejedelmekkel való szövetségben. A cinquecentóban viszont kimunkálja saját filozófiáját (G. Bruno, Campanella), természettudományos felfedezések gazdag sorával veszi birtokába a természetet és a latin használatának elzárkózásából kilépve újból érintkezést keres a néppel. A humanizmusnak tehát nem lelke, hanem csak egyik, de etológiaiailag nélkülözhetetlen kifejezési eszköze az antikvitás szellemének antifeudális célzatú újjáébresztése, s olasz értelemben a reneszánsz ennek az ily segítséggel kialakult burzsoá etológiának önállósulását és a nép felé való visszafordulását jelenti.

A feudalizmus történeti fejlődésfokának kimerülése nyomán a nyugati polgárság mindenütt korábban vagy későbben követte az előfutár olasz humanizmust többé-kevésbé módosult formában. A feudalizmus túléltisége Kelet-Európában is jelentkezett, de az azt nyugaton hordozó fejlett polgárság hiányában más társadalmi osztályban talált bázisára. Nálunk a hazai iskolázás kifejlesztett már bizonyos „diákműveltségű” réteget, mely a humanizmus befogadását előmozdította; a nemesség és magasabb klérus körében pedig a királyi kancelláriának külföldi hatalmakkal való érintkezése tette szükségessé annak hivatalnokai részéről az új műveltségi áramlat követését. Dalmáciában és délszláv területen az olasz szomszédság és az onnan áterjedő, a bogumil „eretnekségek” ellen küzdő, tőkés-

letes szegénységet hirdető obszerváns ferences mozgalom már fellazították a talajt. Csehországban a huszitizmus töltötte be ugyanezt a szerepet. De e két egymásba torkolló mozgalmat, melyek a Jókai-kódexet — s ezt Klaniczayval szemben továbbra is az első magyar nyelvű könyvnek tartjuk — és a Bécsi-, Münchener-, Apor-kódexek komplexumában fennmaradt huszita bibliát, antifeudális jellegük ellenére új irodalomtörténeti szintézisük nem sorolja a humanizmus körébe, mert nélkülözik az annak történeti fogalmát jellemző antik műveltségéből leszűrt ideológia követését. A szovjet I. W. Bromlej hozzászólása a budapest-egri lengyel—magyar reneszánsz és reformáció-kongresszuson (La renaissance et la réformation en Pologne et en Hongrie. Budapest, 1963. 177—179. 11.) viszont arra látszik mutatni, hogy a városi élet, áruterelés és pénzgazdálkodás fejlődése a középkorban a szlovén területeken gyorsabban ment végbe, mint például Horvátországban és Magyarországon, és így olyan osztálybázist alakíthatott ki, mi az olasz humanizmusnak kelet felé való közvetítését elősegíthette. Az újabb szovjet kutatás ki tudja mutatni az olasz humanizmusnak orosz tájakig való továbbsugárzását és különleges figyelemmel kísértelét nyugati lengyel—cseh és délszláv humanizmusnak (I. Andreas Angyal, Südost-europäische Spärenaissance. A Johannes Irmscher által kiadott Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa c. munkában, Berlin, 1962 Bd. I. 287-301. I. és Giovanni Maver igen elismerő bírálatát a Revue des Etudes comparées 1964. 600—603. I. N. Goleniscsev-Kutuzov, Italienskoe vorozhenje i slavjanskije literatury XV.—XVI. vekov. Mosca, Akademia Nauk 1963), mi a humanizmusnak közhasználati erkölcsi értelme mellett annak történeti kategóriaként való alkalmazását a szovjet irodalomtörténetírásban nagyban megerősítette. Természetesen a két értelem nem zárja ki egymást és a történeti értelemben vett humanizmus is tartalmaz oly erkölcsi elemeket, melyek például Mátyás király népbarát magatartásában szépen megnyilvánulnak.

A reformációt német területre átplántált párhuzamos jelenségnek tartjuk az olasz értelemben vett reneszánszsal szemben. Éppúgy a humanizmus előfeltételeire alapul, mint a reneszánsz, melynek népnyelvűvé változásával egyazon korban lép porondra. Ennek Lorenzo Valla bibliakritikája első kiinduló pontja, Erasmus „devotio moderná”-ja pedig (s zavarok elkerülése végett ajánlatos lenne ezt a terminust kizárólag az erasmizmusra vonatkoztatni) a melegágya, melyben kitenyészik. Az új magyar marxista szintézisnek szép vívmánya, hogy a bibliakritikának e szenvedélyét, mely egy méhben született a humanisták antik szövegeken gyako-

rolt filológiájával, a magyar luteránus, szakramentárius- és unitárius egyházak dogmatikus megmerevedésén túl nyomon kíséri (I. Pirnát Antal *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570-er Jahren*. Bp. 1961) addig míg Dávid Ferenczel való együttműködésben Johann Sommer, Jacobus Paleogus és a heidelbergi menekültek, Neuser és Glirius munkássága eljut minden dogma tagadásáig a tiszta deizmusig és a felvilágosultság gondolatkörének határáig, mi akkoriban csak Erdély történeti levegőjében volt elképzelhető.

Az európai reneszánsz-kutatás, melynek legújabb irodalmát bőven idézi, Klaniczayt arra az útra vezette, hogy ezt az Olaszországból kiindult sokszínű európai fejlődést valami egynemű folyamatként fogja fel és a reneszánsz fogalmában foglalja össze. A humanizmus — mondja — annak „legfontosabb áramlata” (195). Ám ez ily kizárólagossággal csak Itáliára vonatkozóan érvényes. A római egyház félreállítása „a reneszánsz polgárság vallásos mozgalmának, a reformációnak a műve volt” (196) s az „kiszélesítette a reneszánsz bázisát”. Ez viszont a germán területre áll, de nem Itáliára, hol általában a nép közt vallási közönyösség (I. S. Sismondit és Manzoni vitáitát ellene), filozófiában a paduai Pomponazzi-iskola materializmusa uralkodott és Kálvin látogatása Renée de France-nál, Ercole d’Este feleségénél, a reformáció elterjedése helyett csak az inkvizíció gyanújának, és közvetve Tasso lelki összeomlásának lett az okozója. A reneszánsz és reformáció e különbözését Klaniczay is világosan látja, mikor megállapítja, hogy „A reformáció társadalmi gyökerei lényegében azonosak a reneszánszéval: ugyanannak a nagy gazdasági és társadalmi átalakulásnak terméke mindkettő.” Eszerint a reformáció nem része, hanem más megjelenési formája a reneszánsznak: ama korok számára érthetőbb, egyházi nyelven való fogalmazása. Ezért logikusan külön alcím alatt kerül tárgyalásra Klaniczay rendszerezésében is: „A reformáció évtizedeinek irodalma kb. 1530—1570 (267—412. 11), s ez a *Reneszánsz* összefoglaló főcím alatt a tegterjedelmesebb fejezet — amelyet megelőz a humanista irodalom kialakulásának fejezete kb. 1450—1530 (205—266. 1.) és követ „A reneszánsz irodalom fénykora” (kb. 1570—1600). Ez módszertanilag híven tükrözi is humanizmus, reformáció és reneszánsz összefonódását másfél század magyar irodalmi fejlődésében; megmagyarázza Janus Pannonius egyes epigrammáinak prereformációs elemeit, Bornemisza Péter humanista kapcsolatait; Balassi Bálint költészetében régebbi humanista (Angerianus, Marullus) és egykorú olasz szerzők (Castelletti) követését. Csúpan a főperiódus általános ideológiai Beveze-

tésében okoz ez a koncepció némi bizonytalanságot.

Klanciczay ezekben a Bevezetésekben általában minden művelődési korszakot a nyugat-európai jegyekkel jellemez. Azután állapítja meg a kelet-európai és magyar társadalmi bázis hozzájuk való viszonyát, elemzi milyen autochton fejlődés folytán mutat a bázisul szolgáló magyar társadalmi osztály irántuk fogékonyságot s milyen „egyéni” változatot jelent például az a tény, hogy a humanizmus első magyar képviselői a főpapság köréből kerülnek ki Zsigmond és Mátyás idején, hogy a Jagellók korában és Mohács után a köznemesség lesz nemzeti céljainak hordozójává, s a világi életérzés győzelmét „A reneszánsz irodalom fénykorában” végül a feudalizáció konszolidációja, haladó társadalmi és politikai mozgalmak kimerülése, a nagybirtokos főurak fényűző életstílusa jellemzi. Úgy gondoljuk azonban, hogy a megindulás cancelláriai humanizmusában Pier Paolo Vergerio kezdeményező szerepének továbbhatása nem talál kellő méltatásra, s az sem nyer megfelelő figyelmet, hogy az eredetben forradalmi humanizmus nálunk — ha csak nem akarunk a történeti humanizmuson kívül fekvő népi reneszánszról, plebejus vagy spontán humanizmusról beszélni — a megváltozott társadalmi bázis következtében Magyarországon némileg más funkciót tölt be. Mindenesetre azonban az irodalom magyarrá válásának, ami felé az új Irodalomtörténet egész I. kötetének előadása, mint végső célja felé tör, főgyökerei a humanizmusba nyúlnak vissza.

Talán túl soká is elidőztünk Klanciczay új reneszánsz-koncepciójánál, minek mentségül szolgáljon, hogy ez a főperiódus alkotja a mű gerincét. Az ösköltészet és a középkor összefogó fejezeteiről kevesebb a mondanivalónk. Az utóbbi tárgyalása is, mint a reneszánszé, történeti határdátumokkal jelzett alkorszakokra van osztva, s ezeken belül az irodalmi irányok elődjeiként rétegek, műfajok, ritkábban már egyes írói egyéniségek is kerülnek az utolsó egységet képező, egyedül számозással ellátott fejezetrészekbe. Az egész mű három főfejezete így együttesen 65 hosszabb-rövidebb alapegységre bomlik. — Ennek jelentős előnye az anyag világos áttekinthetősége, hátránya viszont az, hogy a nagyrészt kronológiai rendet követelő alfejezetekben a rétegek és műfajok összetartozó fejlődése egymástól távolos fejezetkében aprózódik el. Pedig a kontinuitás és fejlődés irányelvének a szerzők ugyanolyan nagy fontosságot tulajdonítanak, mint Horváth János. De ezt a kissé „atomizáló” módszert, valamint a magyarázó meghatározásokat kedvelő előadási módot az igazolja, hogy az irodalomtörténet egyszersmind az egyetemi oktatás és a további marxista kutatás segédkönyve is kell

hogy legyen. A takarékos, de minden fontos útmutatást tartalmazó bibliográfiai tájékoztatások az egyes szakaszok végén a kezdő kutatónak is megadják a módot, hogy a legújabb feldolgozásokon keresztül összegyűjtse a vonatkozó kérdés egész előző bibliográfiáját. Gombocz Zoltán és Németh Gyula fontos értekezéseiről a magyar őstörténetre vonatkozólag, ha nem is szerepelnek a bibliográfiában, például tudomást fog szerezni Bárczi Géza *A magyar nyelv életrajzából* (Budapest, 1963).

Sajnáljuk azonban, hogy e kor ismertetésében Klanciczay nem aknáztta ki jobban ennek a műnek, valamint Hajdú Péter *Finnugor népek és nyelvek* című munkájának (Budapest, 1962) eredményeit s nem kísérli meg körülhatárolni, milyen felvilágosításokat kapunk a paleontológiától, a régészeti leletektől, a keleti forrásoktól és főleg a magyar nyelvtől, mely egész irodalmi fejlődésünk hordozója, az őshazára, a honfoglalást megelőző vándorlások kultúrájára s annak fokozatos változására. Bárczi megállapítása szerint, aki Tolnai Vilmosnak idevonatkozó statisztikáját is felhasználja, mai nyelvünkben „A megbízhatóan finn-ugor és belső keletkezésű, tehát eredeti magyar szavak száma nem marad a 75%-on alul” (Vörösmarty nyelvében 92,8, Petőfinél 90%, Adyánál 90,6%), Horváth János pedig csodálattal szemléli, hogy ez a nyelv milyen tökéletesen tudott alkalmazkodni a kereszténység felvételének és a reneszánsznak két nagy műveltségváltásához.

Tudjuk, hogy helytelen egy mű bírálatában arról szólni, ami hiányzik belőle. Mégis hadd említsem meg a következőket: Klanciczay két ízben rekonstruálja eredeti szövegek hiányában egy-egy irodalmi műfaj egykori létezését: a honfoglaláskori mondák és a középkori lovagregények esetében. A nem szakember részére mindkét konstrukció nagyobb hitelességet nyerne, ha tájékoztatást kapna, milyen módszeres és konkrét stílus-elemzés segítségével hámozta ki az elsőket ifj. Horváth János Anonymus gesztájának elbeszéléséből és az utóbbiakat Hadrovics László ránk maradt délszláv Trója- és Nagy Sándor-regényekből, melyeknek nyelvi jelenségeiből kétséget kizáróan lehet következtetni több ilyen tárgyú magyar szöveg létezésére III. Béla és Nagy Lajos korában, hiszen forrásaikul kellett hogy szolgáljanak. Ha Horváth János a Reformáció jegyében című kötetében a Toldi „mondáról” szóló részt újraolvassuk, konkrét képét kapunk egy rávonatkozó középkori lovagregény létezéséről is, mint Klanciczay megfogalmazásából. De ez már azon is múlik, hogy számára az 1600 előtti régi magyar irodalom az egész mű keretében szűkebb határok közé szorul, mint amilyennel elődjének három kötete rendelkezett. Nem is tennők szová a tényt, ha nem

Klaniczay középkorbrázolásának kulcskérdéséről, annak bizonyításáról volna szó, hogy a középkorban létezett az egyházi irodalom mellett egy, az udvari kultúrából sarjadó világi irodalom.

Ezzel a világi irodalommal kapcsolatban az új szintézisben a korábbinál nagyobb fontosság jut a szóbeli terjedésű irodalom s annak szerzői és énekmondói kérdésének. A közvetlen folytonosság az őskori sámán papok utódainak tekinthető regösöktől a középkori jokulátorok és igriceken keresztül egészen a XVI. századi hegedősökig és lantosokig a szintézis állandó figyelmének tárgyául szolgál. Műveltségi fokuk és viszonyuk a hazai iskolázás fejlődésével állandóan gyarapodó világi deák-rendhez, melyet külföldi egyetemekről csonka tanulmányokkal visszaérkező, nem egyházi pályán elhelyezkedő ifjak is gyarapítanak, főleg a XIV–XV. századokban gondos vizsgálatban részesülnek. Ennek az igen sokrétű és sokféle feladatkört betöltő rendnek tagjai közül kerülnek ki azok a XVI. századi szerzők és énekmondók, akiknek oly nagy szerepük volt a magyar nyelvű világi irodalomnak megindulásában. Persze nem könnyű ennek a felső, jó latin tudással rendelkező rétegét elválasztani a minőségileg tőle különböző humanista szerzőktől, annál inkább nem, mert kronológiailag a kettő működése összekeveredik. Így például az első széphistóriát, vagy ahogyan Varjas Béla (s már előtte Horváth János, nevezi, „regényes históriá”-t, melynek korábban külön tárgyalt műfaja így egy kalap alá kerül a bibliai tárgyú, az újságoló (híresztelő) és történetet népszerűsítő krónikás epikával, Varjas *A deák-irodalom* főcím alatt tárgyalja, bár az előkelő nemesi családból származó Istvánfi Pál tanúságot tesz műveltségéről, mikor munkájának a *Volter és Griseldis*-nek mintáját a humanizmus nagy előfutárának, Petrarcanak latin Boccaccio fordításából meríti. Feldolgozásának szelleme sem középkoribb a Petrarciánál.

Amint a szerzők közelednek a régi magyar irodalom első fejlődési szakaszának kiteljesedéséhez, előadásukban a tárgyalás egyre több írói egyéniség portrészerű ábrázolását és esztétikai értékelését teszi szükségessé (pl. Bornemisza, Heltai). Ezek a művek elmé-

lyült tanulmányozásról tesznek tanúságot s gyakran tartalmazzák a stílusnak és a versformának finom elemzését. Különösen szép a Balassi Bálintról szóló egész kis monográfiává gazdagodó fejezet. Csak nagyon ritkán ragadják el a szerzőket képzeletük olyan kelőleg nem indokolható és egy összefoglaló szintézisbe talán fölösleges hipotézisre, amilyen Balassi arra irányuló szándékának feltételezése, hogy végleges elképzelésben verskötetét három részre akarta volna osztani, mindegyiket 33 költeménnyel, ami egy bevezető verssel a 100-as számra kerekedett volna (471.l.). Igaz ugyan, hogy a *Csák Borbála* nevére írott költemény hasonlata a tűzbe tartott nyers ágról (457. l.) a *Dívina Commedia* egy terzináját látszik visszhangozni (*Inferno*. XIII. 40–42. l.), de ezzel nem merném megátogatni azt a gyanút, hogy ily feltételezett számszimbolikája Dante ismeretére mutatna. Az is bizonytalan inkább, mint „valószínű”, hogy a költő Páduában is megfordult volna. Váratlanul merülnek fel továbbá ennek a cikelynek folyamán, az egész kötetben keresztül végigvonuló némileg magyarózó jellegű szép fejtegető prózával szemben, olyan kissé túl familiáris stílusfordulatok is, melyek kirínak belőle („Balassit fűtötte az érvényesülés vágya, de apjától örökölt politikai priuszával, a Habsburg-Magyarországon nagyobb karrierre aligha lehetett reménye” 450. l.; „Balassi mint valóságos *enfant terrible* garázdálkodott a lassan konszolidálódó feudális világban” 450. l.; „Magyar főúr és jeles vitéz a végek közelében vár nélkül — ez már a *teljes lecsúszás*” 453.l. „A Fulviának nevezett ismeretlen hölgy is feltűnik a láthatáron.” (u. o.)

Mindez azonban csak aprócska részlet az az igen jelentős ténnyel szemben, hogy másfél évtizedes módszeres előkészület után a kötet szerzői meg tudták valósítani azt a tervet, hogy megalkossák „belső tartalmi szempontok szerint a legfejlettebb elméleti érvényesítésével, a kutatások eredményeinek új, magasabb szempontú egységbe foglalását”. A munka valóban a marxizmus jegyében „az ismeretek összességéből leszűrt törvényszerűségek, történeti folyamatok tükröztetése”.

Koltay-Kastner Jenő

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE 1600-TÓL 1772-IG

Szerkesztette: Klaniczay Tibor. A szerkesztő munkatársai: Varjas Béla és V. Kovács Sándor. Írták: Bán Imre, Hopp Lajos, Klaniczay Tibor, Pirnát Antal, Stoll Béla, Tarnai Andor, Varga Imre. Bp. 1964. Akadémiai K. 648 l. (A magyar irodalom története. 2.)

Az új magyar irodalomtörténeti kézikönyv II. kötete a régi magyar irodalom 1600-tól 1770-ig terjedő korszakát tárgyalja. 7 szerző 600 lapon át vezeti el az olvasót a

reneszánsz válságától a felvilágosodás küszöbéhez, Rimaytól Faludi Ferenchez. A terület melyet az olvasó bejár: a magyar irodalom, legkevésbé ismert tájai közé tartozik; egyes

részei nem is utazót, hanem felfedezőt várnak. Érthető a nagy érdeklődés, amellyel e kötet elé szakemberek és nem szakemberek egyaránt néztek.

A feldolgozás szempontjait mindkét kötetre vonatkozóan az 1. kötet élén álló bevezetés ismerteti. Eszerint a régi magyar irodalom története nem elégedhetik meg a mai irodalomfogalom körébe tartozó művek feltárással: az irodalom kezdeteinél ki kell terjeszkednie a szóbeli költészet emlékeire, a továbbiakban — s kötetünkre ez vonatkozik — figyelemmel kell kísérnie azokat a nem vagy csak részben szépirodalmi jellegű műfajokat, melyek egy-egy kor felfogása szerint a litteratúra részét alkották — hiszen az irodalom fejlődésének egyik fő vonala épp e műfajok kiválása az irodalomból és önállósulása tudomány, publicisztika, vagy éppen a ponyvairodalom területén —; de figyelemmel kell kísérnie a magyar társadalom irodalmi tevékenységében nagy szerepet játszó latin nyelven írt műveket is, valamint a Magyarország területén lakó népek irodalmát mindaddig, amíg ezek önálló nemzeti irodalomká nem fejlődtek.

A vizsgálódások második alapvető szempontját az a felismerés adta meg, hogy a magyarországi irodalom fejlődése a kelet-európai irodalomfejlődésnek, s ezen túlmenően az általános európai fejlődésnek részese. A nagy európai művelődés- és ideológia-történeti korszakegységek tehát — melyeket e korszakok gazdaság- és társadalomtörténeti adottságai határoznak meg — nagy vonalakban jogosan szabhatják meg a magyar irodalomtörténet korszakait is. Kötetünkre vonatkozóan ez annyit jelent, hogy a szerzők a XVII. század első felét a későreneszánsz és a barokk együttéléseként fogják fel, a további 130 évet pedig egészében a barokk stílus korának tekintik. Ez a nagy egység alkorszakokra tagolódik, melyeknek határát történeti és irodalmi szempontok együttesen szabják meg.

A végső rendezési elv az egyes korszakokon belül felismerhető irányzatok világnézeti, műveltségi, társadalmi szempontok alapján való elhatárolása. Korszakunkban ez főúriudvari, nemesi, polgári és népies irodalom egymás mellett, egyidejűleg haladó folyamatainak vizsgálatát jelenti. A kötet egyes fejezetei ezeknek az elveknek megfelelően épülnek egymásra.

Hogy az itt vázolt szempontok helyesek-e — ezt elméleti boncolgatásnál sokkal inkább maga a mű dönti el. Ha a szempontok nem megfelelőek, az anyagon kell erőszakot tenni, hogy beleilleszkedjék a rosszul megvont körbe. Az elvek próbaköveként a következőkben azt kívánjuk megvizsgálni: érvényesítették-e szerzők munkájukban a helyesnek felismert elvi megfontolásokat, és ha igen, milyen ered-

ménnyel járt érvényesítésük a magyar irodalom e 170 évére vonatkozólag.

Az irodalmi alkotás fogalmának kiterjesztését illetően — bár más vonatkozásban kár lenne az összehasonlítást erőltetni — Pintér Jenő irodalomtörténetét vehetjük alapul. Pintér igen nagy mennyiségű adatot dolgozott fel, s a nem magyar nyelvű irodalomnak is juttatott némi teret. Kötetünk ezt a kört alaposan megnagyobbította. Egyik eszköze ehhez új anyag bevonása volt az irodalom körébe: részben új kutatási eredmények feldolgozásával, részben pedig, a kitűzött elvnek megfelelően, új műfajok tekintetbevételével, amilyenek a latin filozófiai, államelméleti vagy egyházi irodalom, a népies és irodalom alatti irodalom, azután röpiratok, kiáltványok, levelek és hasonló alkotások. Ennek az eljárásnak eredményeképpen — felületes felmérés alapján — több mint 40, Pintérnél nem szereplő írónt vontak be az irodalomtörténeti vizsgálat körébe, s nem is pusztá említéssel, hanem legalább rövid jellemzéssel. Még nagyobb azoknak a személyeknek, műveknek száma, melyeket Pintér valamilyen formában megemlít, kötetünkben azonban gondosabb elemzést kapnak, s helyet irodalmi fejlődésünk egészében.

Az anyagnak ez az itt, a magyar irodalomtudomány történetében ilyen méretekben először elének táruló gazdagsága a mennyiségen túlmenően minőségi újdonságokra is módot ad. Mindenekelőtt kiemeli az irodalmat korábbi elszigeteltségéből, s úgy mutatja be az olvasónak, ahogyan a valóságban élt: mint a tudatformák egy, a többi tudatformával állandó eleven kölcsönhatásban létező szektorát. De az eddiginél gazdagabb anyag lehetővé teszi egyrészt azt is, hogy magának az irodalmi fejlődésnek rajza bővüljön olykor az eszmetörténet rajzává — ami ebben a korszakban feltétlenül, s talán még a későbbiekben is lényegesen hozzájárul az irodalmi anyag teljesebb megértéséhez; s lehetővé teszi másrészt a korszakonként nem egyenlő erősségű fejlődési vonalak következtetés végighúzását — ami; mereven alkalmazott esztétikai szempontok mellett ezekben a századokban nem lenne lehetséges. Mindez — mint még látni fogjuk — számos konkrét újdonságot is jelent irodalmunk fejlődésének rajzában.

A kötet második alapelve a barokk kultúra, barokk művészeti stílus uralmának — a korszak elején ezzel párhuzamosan a manierizmus érvényesülésének — elismerése.

Közismert, hogy a barokk fogalmát marxista tudományosságunk az utolsó évekig igen problematikusnak tekintette, és lehetőleg mellőzte. Annál nagyobb jelentőségű, és a kötet egyik legfontosabb eredménye, hogy ezt a problémát teljes egyértelműséggel megoldja, kimondva, hogy a barokk „az európai

művelődés történetében a reneszánszt követő nagy korszak egész kultúrájának, művészetének és irodalmának legfőbb jellemzője”; hogy gazdasági és társadalmi alapja a feudalizmus újrateremtése; hogy mint a kor alapvető gazdasági és társadalmi tendenciáit kifejező osztály kultúrája és stílusa, az egész társadalomra rányomta bélyegét, s hogy sajátosságai a társadalom ellentmondásainak következményei. A meggyőző s az európai barokk-kutatás eredményeit hasznosító általános fejtegetések eleve eloszlatnak minden aggályt, amely a barokk-fogalom ilyen széles körű használatát szellemtörténeti túlzásként értékelné; e fogalomnak a gyakorlatban való kibontása, az egyes művek elemzésében való erőltetés nélküli érvényesítése pedig világosan igazolja a barokk felépítmény és a társadalmi alap összefüggéseiről vázolt nézeteket. Kétségtelen ugyanakkor, hogy egyes művek vagy egyes irányzatok csak kis mértékben — vagy még kis mértékben sem — viselnek barokk jegyeket, ez a körülmény azonban a korszak egészének megítélésén nem változtat: minthogy a művek túlnyomó többségének elemzése teljes mértékben igazolja a barokk-koncepciót, ennek normatív voltát nem befolyásolja az, hogy egyes alkotások — akár igénytelenségük, akár szerzőiknek a barokkot létrehozó gazdasági, társadalmi és ideológiai mozzanatokkal való szembenállása folytán — eszmileg vagy stílusán kívül maradnak az uralkodó áramlaton, vagy ahhoz csak néhány vonatkozásban csatlakoznak. Igen szépen oldja meg a kötet a reneszánsz és barokk közötti korszakváltás nehéz problémáját: a XVII. század első 40 évében a reneszánszból kibomló manierizmus és a születő barokk egymás mellett vezetett kettős vonalát új kutatások alapján, a művek gondos elemzésével, biztos kézzel vonták meg a szerzők. Kisebb súlyt kap a barokk másik — valójában is kisebb súlyú — korszakváltása: a barokk átnövése a rokokóba — bár a feltárt gazdag anyag talán lehetőséget nyújtana e folyamat részletesebb megvizsgálására. Hogy ez miért nem történik meg — ennek okára még visszatérünk.

A kézikönyv második alapelvének megvalósításáról általánosságban elmondható, hogy a szerzők jelentős, s valamennyi rokontudománynak iránytmutató munkát végeztek, amikor a barokk korszakot a maguk anyagának oldaláról (s a határok szerencsés megvonása következtében nem is szűk szektorból) a művelődéstörténeti, kulturális, ideológiai összefüggések állandó szem előtt tartásával megvilágították.

Mégis úgy tűnik, egy reflektor elaludt, vagy csak gyengén világít. Az a reflektor ez, amely a magyar és a Magyarországon kívüli barokk együttes szemléletét tenné lehetővé. A bevezetés utal a régi magyar irodalomfej-

lődés kelet-európai útjára; utal ennek a nyugat-európai fejlődéshez való viszonyára is. A tárgyalás során azonban ez a szempont nem mindig érvényesül a kellő súllyal. Az egyes részeket bevezető áttekintések megemlítik ugyan a soron következő korszak, ill. műfaj kimagasló európai csúcsait; itt-ott közvetlen utalások is történnek, az idegenből fordított művek forrásait gondos filológiai munka tárja fel — mindez azonban nem egészen elégséges. Nem a „hatáskeresés” hiányzik. De jó lenne, ha a kötet árnyaltabb képet nyújtana arról: hogyan része a magyar barokk a kelet-európai barokkfejlődésnek; milyen specifikus jegyekkel érvényesül a rokon társadalmi fejlődés itt és ott, műfajok, eszméiség, stílus, korszerűség szempontjából. Valószínűnek látszik, hogy e vizsgálatok nyomán még sokoldalúbban bontakoznának ki az átlagirodalmi társadalmi alapjai (pl. az osztrák barokk iskoladramával vagy az itt virágzó latin irodalommal való összevetéssel); ugyanakkor a párhuzamos jelenségek (mint Gundulić, Potocki, akiket ugyan említ a kötet, de csak általánosságban, vagy Twardowski, Kochowski) a nagy egyéniségek elmélyültebb megismerését segítenék elő.

Ezt a nem könnyű munkát mégis lehetőségessé látszik tenni a körülmény, hogy mind a szomszédnépek irodalmának, mind az irodalmi és történeti kapcsolatoknak a kutatása fellendülőben van; talán a kézikönyv következő kiadása bátrabban hasznosíthatná ezek eredményeit, s amit az irodalom körének tág megvonásával elkezdett, azt a szomszédok, a rokon úton fejlődő népek felé nyíló ablakok tágabbra nyitásával tetőzhetné be. Így adhatna választ néhány, még nem elég világos kérdésre is: hogy vajon a reneszánszkor végén eluralkodó válsághangulatot csak a hazai történeti események idézik-e elő, s nincsenek-e távolabbi okai is; hogy az államelmélet megelevenedése a XVII. század elején egyedül 1608 következménye-e, vagy a feudalizmus fejlődésének e szakaszában szükségszerűen fellépő jelenség; hogy azokat az irányzatokat, melyek a barokk stílustól viszonylag távol állanak, mi köti mégis az uralkodó áramlathoz, s mi választja el tőle; hogy a jezsuiták egyedüli okai-e a latinnyelvűség előretörésének a XVIII. század első felében, vagy más mozzanatok is erősítik ezt a folyamatot. Egyes kérdések viszont Magyarországon és a szomszédos országok történeti-társadalmi fejlődésének együttes vizsgálatával lennének tovább tisztázhatóak. Így például Gyöngyösi alakjának teljesebb megvilágításához talán a lengyel köznemesség helyzetének, állásfoglalásának a magyar köznemességével való összevetése segíthetne hozzá. (Gyöngyösi emberi és költői magatartását a kötet kizárólag familiárisi voltával indokolja, s mint különféle pártállású főurakat kiszol-

gáló köznemest, egyedül a gazdagodás vágyában látja következetesnek, e vágyat nem önálló politikai harccal, hanem a főurak árnyékában igyekezve kielégíteni. Holott Gyöngyösi pályája, költészete másfajta következetességet sugall: a változó körülmények között változó nézeteket valló, de objektíve nemcsak önmaga, hanem az állam fenntartását is szolgáló köznemesség következetességét; ingadozása egyfajta kényszerű, néha kétségkívül az opportunitás határát súroló, de sohasem csak opportunistá realpolitika, a XVII. század második felében folyton alakuló, igen bonyolult politikai konstellációknak megfelelően.)

Mindez persze nem befolyásolja a barokk-fogalom használatából származó eredményeket. A barokk igazi értelmének kibontakoztatása természetes egységbe fogja össze irodalmunknak ezt a 170 évét, megteremtve a lehetőséget az irodalom és a kor többi tudatformája közötti kölcsönhatások kiemelésére. Sőt, úgy látszik, a barokk fogalmának következetes alkalmazása megadja annak lehetőségét (ami felé a kötet néhány utalása meg is mutatja az utat), hogy a fejlődés dialektikáját egészében vizsgáljuk: azt ti., hogyan hat vissza a felépítmény az alapra, mi lehetett a barokk felépítmény hatása a kor társadalmi fejlődésére.

A kötet további szerkezeti elve az alkorszakok megvonása a barokk nagy egységéből. Mint a bevezetés megállapítja, az alkorszakok kijelölését történeti és irodalmi szempontok együttesen döntik el, s „az alkorszakok megváltozása mögött mindig jól felismerhető társadalmi-történeti okok húzódnak meg”. Egy nemrég megjelent cikkében a kötetek szerkesztője, Klaniczay Tibor bővebben ír az alkorszakok kérdéséről, hangsúlyozva, hogy politikai események nem alkalmasak korszakhatárnak, minthogy az irodalom átalakulása „csak a társadalom gyökeres belső átalakulásának lehet a függvénye”. Persze — írja — az irodalomtörténetnek nem szabad a gazdasági vagy társadalomtörténeti korszakolás gépies utánzására törekednie: az alap változásai közül csak azok idézik elő a kulturális felépítmény gyökeres átalakulását, amelyek vagy egy új osztályt juttatnak döntő szerephez, vagy az ilyen szerepet betöltő osztály pozíciójában, osztályérdekeiben, s ezzel szemléletében, életmódjában idéznek elő alapvető fordulatot.

Mindezek alapján a szerzők a barokk-kor alkorszakait a következőkben állapítják meg: a kezdetek (1600—1640, párhuzamosan a manierizmussal); a hőskor (1640—1690); a barokk rendiség válságának és újraerősödésének irodalma (1690—1740), és a későbarokk (rokókó) irodalom (1740—1772).

Az 1640 körül elhelyezett korszakhatárt a kötet társadalmi-politikai síkon a Habs-

burgok és a rendek között 1608-ban kötött szövetség belső ellentmondásainak kiéleződésével indokolja, irodalmi vonatkozásban a barokk stílus uralomrajutásával. Ez az időpont vita nélkül elfogadható, bár a társadalmi változás ez időpont körül nem látszik annyira hangsúlyosnak, amennyire az alkorszakok kijelölését lerögzítő elvek megszabják. Indokolt az 1690 körüli évek korszakhatárrá választása is, eseménytörténetileg Magyarország felszabadításával, a szabad királyválasztás jogának felszámolásával, az önálló Erdély megszűntével. Az 1690—1740 közötti éveket a kézikönyv elsősorban társadalmi indoklással, az uralkodó osztály többségét 1690-től kezdve jellemző nagyfokú elmaradottságra és provincializmusra, a rendi konzervativizmusra hivatkozva fogja egybe, melyet a Rákóczi-szabadságharc csak módosít, de lényegesen nem változtat meg. Erre az ötven évre a kézikönyv-előadása szerint alapvetően a régi rendi uralom visszaállítása, uralkodó és uralkodó osztály szövetségének a megszilárdulása jellemző. A kötet tehát elveti a hagyományos korszakhatárt, s 1711-nek ilyenként való felfogását nacionalista túlzásokra alkatmat adó, egyoldalú koncepciónak tekinti. Irodalmi téren az érvelést azzal egészíti ki (a gondolatmenetnek csak az 1740-es, s nem az 1690-es évet indokoló részét emelve itt ki), hogy mindaz, amit 1711 utáni irodalmunkban újdonságnak volt szokás tekinteni (a jezsuita irodalom hegemoniája, a latin nyelv előretérése, egy provinciális-hedonista nemesi irodalom kibontakozása, a tudománytörténetírás és az irodalomtörténet kialakulása) az 1690-es évekre már éppoly jellemző, mint az 1711 utániakra.

Ezt az érvelést nem érzem megnyugtatónak, sőt, ez az egyetlen lényeges pont, amelyet a kötet sok új eredményéből nem tudok elfogadni. Csak mellékesen jegyezve meg, hogy e korszak elnevezése is eltér a többi korszaknál alkalmazott tisztán irodalmi kategóriától, s végül is két mozzanatot foglal egybe, ellenérveimet, a teljesség igénye nélkül, a következőkben foglalom össze:

1. Mindenekelőtt általában fontolandó meg, hogy az eseménytörténet jelentős mozzanataitól nem kísért időpontok pusztán a társadalmi fejlődés állomásaira való hivatkozással irodalmi korszakhatárnak elfogadhatók-e. Történetírásunk egyelőre adós a magyar társadalom története egészének részletes marxista elemzésével. Amellett, mint tudott dolog, a felépítmény csak késedelmesen követi az alap megváltozását, tehát a társadalomtörténet eseményeinek irodalomtörténeti korszakhatárra tétele azzal a veszéllyel jár, hogy a folyamatok összerosódnak, a kontúrok eltűnnek. Véleményem szerint helyesebb a határokat ott meghúzni (legalábbis addig, míg társadalomtörténeti kutatásaink

jelentős mértékben előre nem haladnak), ahol bizonyos összesűrűsödő események csoportja lényeges változást jelez — mint ez a többi korszakhatár esetében is történt. Ilyen kellő súlyú eseménycsoport 1740 körül Magyarországán nincsen. Van azonban, ha nem is éppen 1711-ben, de 1711 és 1723 között, s a szabadságharc bukása csak az első ezek között az események között. A nyeregbe került Habsburg-abszolutizmus az 1712—1715. és 1722—1723. évi országgyűléseken megteremtí további uralma több mint egy évszázadra érvényes alapjait; kiépül az új államapparátus, létrejön a helytartótanács, s megkezd a közigazgatás uniformizálására irányuló tevékenységét. Az igazságszolgáltatás is új alapokra helyeződik. Jelentős a protestánsok helyzetében beálló változás: a protestáns művelődés fejlődését cenzurarendelekekkel, a külföldtől való elzárással törik le, s megkezdődnek magának a református egyháznak is arra irányuló kísérletei, hogy a rendi társadalomba beilleszkedjék. De korszakhatárt jelentenek ezek az évek a protestánsok számára a korábbi fejlődés alapján most diadalra jutó pietizmus elterjedése következtében is. A katolikus művelődés terén a még egyeduralgó jezsuita oktatás mellett most indul meg a piarista iskolák térhódítása.

2. Mindezek az események az 1720 körüli években döntő fordulatot idéznek elő a nemesség többségének magatartásában. Nem kétséges, hogy a provincializálódás, a rendi konzervativizmus jelei már 1690-től kezdve mutatkoznak — bár éppígy korábbi időponttól kezdve is hozhatnánk rá példákat. Kétkedem azonban abban, hogy a nemesség egy részének részvétele a Rákóczi-szabadságharcban pusztán a helyzet kényszeréből adódott volna. A szabadságharc irányítását nyolc éven át végül is elsősorban a nemesség látta el — nem foghatjuk fel a szabadságharcot csupán egy magának erőszakkal nemzeti vezetést szerző parasztmozgalomnak, ilyenre nincsen példa a történelemben. A rendi korlátok persze ekkor is érvényesülnek — mint a korábbi szabadságharcokban is; a nemesség egységesen sem akkor, sem most nem foglalt állást. De hogy ugyanaz a nemesség, amely 1703 és 1711 között élén állott a szabadságharcnak, erre 1711 után sem képes, sem hajlandó nem lett volna, az kétségtelennek látszik. A nemzeti ideológia lényeges változáson a tízes években megy át: ekkor látják be, hogy önmaguk, helyzetük fenntartására nincsen más útjuk, mint a Habsburgokkal való kompromisszum, és ennek a felismerésnek le is vonják a konzekvenciáit.

3. Irodalmi téren ez a változás érthető módon főleg negatívumokban jelentkezik. A főnemesség kiválik a magyar irodalmi életből, Bécshez csapódik, s eddigi szerepét

egy sajátosan magyar barokk ápolásában elveszti. Megszűnik a nemzeti nacionalista költészet. Még az énekeskönyvek száma is megcsappan. Mindez a népies irodalomban is változást hoz létre: a katolikus népies irodalom válik jellemzővé, a kuruc veresszerzés megszűnik. Végül az a nagy változás, hogy a barokk a XVIII. század folyamán osztrák importcikké válik, szemben a XVII. századi autochton (és kelet-európai) magyar barokkal, szintén a század tízes éveiben kezd kibontakozni.

4. Az 1690-től az 1720 körüli évekig tartó korszak anyagában fentieknek megfelelően egy esetleges újabb kiadásban a következő (véleményem szerint az eddiginél logikusabb rendet létrehozó) változtatásokat javaslom:

a) Néhány 1690 előtt tárgyalt szerzőt átmenelnék ebbe a korszakba, *A protestáns értelmiség irodalmi törekvései* c. részbe; így Pápai Párizt, akinek e korban lényegesen több publikációja jelenik meg, mint korábban; Felvinczi Györgyöt, aki nagyobbára szintén 1690 után publikál, és Tótfalust, aki csak 1689-ben jön haza. E 30 év tehát még jelentős polgári jellegű mozgalmak színtere; ez a fejlődési vonal csak a tízes években szakad meg.

b) Szentiványi, Hevenesi és Illyés még időben is, jellegben is az 1690—1720-as korszak írói, értékes munkásságukkal különülve el a húszas években egyre kizárólagosabban importcikké váló jezsuita irodalomtól. Ez a megkülönböztetés a kisebb jelentőségű szerzők körében is lehetségesnek látszik, katolikus és protestáns vonalon, költészetben és prózában egyaránt.

c) Az 1720 körüli korszakhatáron átvéló egyéni pályák praktikusán nincsenek. Rákóczi éppoly speciális jelenség, mint Mikes, akit a kötet a rokokónál tárgyal, igen helyesen. Egyébként az írói pályák nagy része a tízes években befejeződik: Bethlen Miklós, Petróczy Káta meghal, Radványi János, Ráday, Cserei, Palocsay György mint író eltűnik a színtérről. Az emlékirók művei általában 1720-on nem haladnak túl. A tudomány- és irodalomtörténetírás első korszaka 1720 körül lezárul; fő alakjai Debreczeni Ember, Rezik, Czvitinger voltak. Bél fellépésével új korszak kezdődik e téren is: 1720 körül megjelenő nyelv- és nyelvtankönyvei már egy újszerű tudományosság első megnyilvánulásai.

d) Lázár János, Amadé működése viszont már a húszas években megkezdődik, az új korszakhatár az ő pályáját sem vágná ketté. Az 1720 utáni korszakba tartozik Bethlen Káta is — működése időpontját és pietista (s minden kötöttsége ellenére némileg a felvilágosodást is előkészítő) magatartása folytán egyformán. Apor is egy új korszakból tekint vissza a régre, s jól beleillesz-

kedik e körbe — melynek Mikes, Amadé, Faludi, Bél Mátyás és Bod Péter fő alakjai — Csúzy Zsigmond is. Nem hiszem, hogy Bethlen Kata és Bod Péter két külön korszakban való szerepeltetése indokolt lenne, s valamiféle rokonság, minden eltérésük ellenére, Mikes és Apor közt is kimutathatónak látszik.

e) Végül még egy érv az 1720 körüli évektől 1772-ig tartó korszak mellett. A nemesi rokokó irodalomról szóló rész bevezetéseként igen szép lapokat olvashatunk az udvari és nemesi rokokó kultúráról. Ez a kultúra azonban valamiképpen már a kötetben való első megjelenésekor készen áll előttünk: a 40-es, 50-es években már a jómódú nemesség és a főrangúak általános életformájának látszik. Hogy hogyan jutott el idáig a kuruc—labanc világot maga mögött hagyó nemesi társadalom: ennek elmondására a kötetben azért nincsen mód, mert az a húsz év, amelyben a fejlődés első szakasza lejátszódott, az előző korszak végén, 1711 után, szervesenül helyezkedik el. Pedig kétségtelen, hogy itt is korszakváltás van, ha kisebb jelentőségű is, mint a manierizmus és a barokk között: ez azonban csak akkor válik kifejezhetővé, ha a korszakhatár a maga, véleményem szerint természetes helyére kerül.

Az 1690 és 1720 közötti korszak elnevezésénél a tisztán irodalmi kategóriákban való elnevezésre kellene törekedni, minthogy a többi alkorszak elnevezése is ilyen alapon történt. További problémát jelent az állásfoglalás abban a kérdésben, nem vonja-e esetleg a periódushatárnak ez a visszafoglalása az 1772. évi korszakhatár revízióját is maga után.

A kötet végső rendszerező szempontja az írói csoportok társadalmi-művelődési szempontok szerint való kialakítása volt. Ezt a módszert a kötet gyakorlata régi magyar irodalmunk egyetlen lehetséges, logikus, tudományos rendezői elveként igazolja. Mind az egyének, mind a csoportok az őket megillető helyre kerülnek; az összefüggések horizontálisan is, vertikálisan is világossá válnak, az elszigetelt és érthetetlen jelenségek kiküszöbölődnek. Ennek az elvnek köszönhetően a kézikönyv számos jelentős, személyekről, csoportokról, irányzatokról teljesen új képet ad részletét, amilyenek a manierista irodalom világos vonalú felvázolása, a barokk hőskor nemesi irodalmáról adott elemzés, az 1690—1740-es szakaszban a provinciális nemesi irodalom és a protestáns értelmiségi irodalom rajza, a rokokó kor úgyszólván egészében, különösen az elvilágiasodó egyházi és világi litteratúrára vonatkozó szép rész; a népszerű és népies barokk irodalom korszakokénti bemutatása — aminek ilyen összefoglaló tárgyalása a kötet egyik legjelentősebb eredménye. Ebből a módszerből fakad a ne-

mesi és népi kuruc költészet igen sokoldalú tanulságokat nyújtó szétválasztása is.

E rendezői elv következetes alkalmazása során mindössze két kisebb hiányosság mutatkozik. Az egyik az, hogy a barokk hőskor protestáns irodalma némileg háttérbe látszik szorulni, minthogy a polgári jellegű — egészében protestáns — szellemi mozgalmak elkülönített tárgyalása azt sugallja, hogy a többi részlet katolikus szerzők munkáival foglalkozik —, holott valójában ezekben a fejezetekben protestánsok és katolikusok egyenesen szerepelnek. A másik problematikus mozzanat a nem kuruc vagy erdélyi nemesi irodalom összefoglaló tárgyalásának mellőzése. Az udvari költészet kiterjedéséről írott rövid fejezetet a nemesi költészetről szóló rész folytatja az 1690—1740 közötti korszakban; holott egyes szerzőket, a kép teljesebbé tétele érdekében, talán be lehetett volna illeszteni *A barokk nemesi irodalom kialakulása* c. fejezetbe.

Némi nehézséget okoz az egyébként kitűnő elrendezés a kronológia terén. Sajnos, ez a hátrány óhatatlannak látszik, s bár nem súlyos, mégis meg kellene próbálni legalább részben kiküszöbölését, amit legegyszerűbben a kötetek végéhez csatlakozó, az irodalom egyes ágazatait párhuzamosan bemutató (s esetleg a külföldi irodalomra is kiterjeszkedő) időrendi táblák készítésével lehetne végrehajtani.

Mindezek alapján összefoglalólag megállapíthatjuk, hogy a kötet kiválósága igazolja a választott elvek helyességét. Egyes részletkérdéseken lehet vitatkozni, de azon nem, hogy e kötetben a korszak első színvonalas, szakszerű s egyben olvasmányos monográfiáját kapta meg irodalomtudományunk és az olvasókörzség, jóval többet, mint kézikönyvet.

A kitűzött elvek eredményességének vizsgálatán túlmenően két általános megjegyzés kíváncsodik ide. Az egyik annak megállapítása, hogy míg a kézikönyv II. kötete egyfelől a magyar marxista irodalomtudomány egészének válik beszűkültére az utolsó évtizedek számos alapvető s itt felhasznált tanulmánya folytán; addig másfelől a kötet szerzőit illeti komoly elismerés azért a nagymennyiségű új, analitikus kutatásért, amelynek eredményeit a kötetben először publikálták (ezek a részek nagyjából azonosak a fent felsoroltakkal), emelve ezzel is a mű értékét, időtállását. Utolsó megjegyzésünk azt regisztrálja: a kötet bizonyíték arra is, hogy az irodalom történeti hangsúlyú felfogása nem válik az esztétikai vonatkozásoknak sem kárára. Míg ugyanis az irodalmi jelenségeket mind történelmi-társadalmi környezetükben, mind a kulturális élet egészében szemléli, addig nem válik érzéketlenné az egyes művek tisztán esztétikai problema-

tikája iránt sem: az igényesen megfogalmazott elvi alapok következetes érvényesítése mellett a szerzők nem feledkeznek meg annak kibontásáról sem, amit e történelmi-tár-

sadalmi alapokra épülő produktumok mint művészeti alkotások nyújtanak.

V. Windisch Éva

ANTOLÓGIA STARŠEJ SLOVENSKEJ LITERATÚRY

Na vydanie pripravil, úvod a poznámky napísal: Ján Mišianik. Bratislava, 1964. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. 850 Str.

A közép- és kelet-európai irodalmak régi korszakai gyakran mostohagyermeknek saját hazájuk tudományos és irodalmi köztudatában. Mivel ezeknek az irodalmaknak a nagy nemzeti megújulása általában a XVIII. század végén, illetve a XIX. elején ment végbe, a megelőző évszázadokat — a romantikus múltkereséstől, vagy pedig a pozitivistá adatkutatástól eltérve — csekély megbecsülés övezte. Marxista tudós esetében pedig kimondva vagy kimondatlanul ott kísértett sokáig a gyanakvás: erejét és idejét kevésbé hasznos vagy haszontalan dolgokra fecsérli, esetleg a fontosabb feladatok elől való kitérés sanda szándékával. Az efféle tudománytalan nézetekre az eredményes kutatások s a régi irodalom vizsgálataiból származó fontos elméleti, ideológiai tanulságok természetesen újra meg újra rácăfoltak nálunk is, más országokban is. A kitérő szlovák tudósoknak, Ján Mišianiknak a hatalmas antológiája most a szlovák irodalom esetében is fényesen tanúsítja: nem volt hiábavaló a régi szlovák irodalom emlékeinek a felkutatására irányuló hosszadalmas és fáradságos gyűjtőmunka, hiszen egy gazdag múlt körvonalai bontakoznak ki a nemzeti megújulás időszakát megelőző századok irodalmának a terén is.

A szlovák irodalom történetének korábbi feldolgozói (pl. Ján Mocko, Ján Durovič, Szilády Jenő, Boris Bálint, Sztripszky Hiador, Ján Pöstényi, Imrich Kotvan stb.) a felvilágosodás előtti korszakok természetét legfeljebb amolyan előzményeknek, primitív kezdeteknek tekintették egyrészt, mert kevés s nem eléggé értékes anyagot ismertek belőle, másrészt, mert ez is csekély kivétellel latin, illetve cseh nyelvű volt, minthogy a XVIII. század végéig ezek töltötték be a szlovákok számára az irodalmi nyelvek szerepét. Mišianik munkássága nyomán ez a kép gyökeresen megváltozott. A csehszlovákiai, valamint a magyarországi, romániai, lengyelországi, németországi és ausztriai levéltárakban és kéziratárakban végzett csaknem két évtizedes gyűjtőmunkája nyomán egymás után kerültek napfényre a régi szlovák irodalom eladdig ismeretlen alkotásai. Művészileg is kiemelkedő alkotások (XVI. századi szerelmes versek, Štefan Selecký barokk poémája, XVIII. szá-

zadi népies énekek) mellett természetesen az önmagukban kisebb értékű szövegek (naptártoldalakok, tudóskodó írások stb.) vannak többségben, ez utóbbiak irodalomtörténeti jelentősége azonban szintén igen nagy, mert mennyiségükkel teljesen megváltoztatják a régi szlovák irodalom korábban ismert arányait, meggyőzően reprezentálva a vallásos művek mellett a világi irodalom gazdagságát, kiterjedését. A gyűjtőmunkával párhuzamosan Mišianik megkezdte az anyag feldolgozását, az elvi következtetések levonását. Előbb a régi szlovák irodalom új periodizációját próbálta kidolgozni (*O periodizácii staršej slovenskej literatúry*. SlovLit 1957. Nr. 2. 129—148.), majd többet magával megírta a szlovák irodalom története új akadémiai szintézisének első kötetét (Mišianik—Minárik—Michalchová—Melicherčík: *Dejiny staršej slovenskej literatúry*. Bratislava 1958.). Már ezekben a művekben is kibontakoztak Mišianik munkájának az eredményei, tanulságai, a munkásságát megkoronázó, legutóbbi antológia azonban mind az anyag gazdagságát, mind pedig a feldolgozás színvonalát tekintve jelentősen felülmúlja a korábbi publikációkat.

Mišianik új műve ugyanis nem csupán hagyományos értelemben vett antológia. A régi szlovák irodalom régebben is ismert legfontosabb szövegeinek és az általa gyűjtött nagyszámú ismeretlen alkotásnak a közreadását a szerző összekapcsolta a régi szlovák irodalom egész elvi problematikájának a módszeres megvilágításával. Az az ötven lapos bevezető tanulmány, melyet kötete élére helyezett, nemcsak a válogatás, a szövegközlés megokolására szorítkozik, hanem kiterjed mindazokra a fő kérdésekre, melyek tisztázása elengedhetetlen ahhoz, hogy világosan lássuk a régi szlovák irodalom sajátosságait, történeti fejlődését, az egész szlovák irodalom történetében betöltött szerepét, s nem utolsósorban a szomszédos irodalmakhoz való viszonyát.

Mišianik könyve egyidőben jelent meg *A magyar irodalom történetének* a régi magyar irodalmat tárgyaló első két kötetével; alkalmunk nyíltat így a két annyi szállal összekapcsolt irodalom régi korszakai megítélésének az összehasonlítására. Örömmel állapíthatjuk meg, hogy a két egymástól függetlenül

készült mű kiválóan illeszkedik egymáshoz, a bonyolult elvi kérdésekben teljesen azonos álláspontot képvisel, azokban is, ahol korábban még eltérő eredményekre jutottunk. Az intenzív kutatómunka itt is, ott is meghozta gyümölcsét, fényesen tanúsítva, hogy a teljes anyag feltárása és számbavétele, a nacionalista szempontok maradványainak is végérvényes száműzése, valamint a marxista irodalomtudomány szemléletének következetes alkalmazása hasonló kérdésekben elvileg azonos eredményekre vezet különböző nemzetek kutatóinál.

E problémák között talán a legkényesebb az adott nemzet régi irodalma anyagának a körülhatárolása, minthogy a nemzeti mozgalmak előtti korszakokban az egyes közép-európai irodalmak erősen egymásbakapcsolódnak mind nyelvileg, mind az alkotó személye, különösebben pedig a soknemz. üdűgű államegységek révén. Mišianik a régi szlovák irodalom vonatkozásában ezt a kérdést mintaszerűen megoldotta. Elég itt bevezető tanulmányának azokra a tételeire utalnunk, amelyek szerint egy adott nép irodalma nem csupán az anyanyelven indulhat fejlődésnek, s így a szlovák irodalom teljes jogú részének kell tekinteni mindazokat a latin, valamint cseh nyelvű irodalmi alkotásokat — sőt hozzátennem: egyes speciális esetekben még német és magyar nyelvűeket is —, melyek a szlovák nép, illetve társadalom fejlődésének a sodrában, annak igényeit szolgálva születtek. Másrészt tökéletesen igaza van a szerzőnek abban is, hogy ugyanazon írók, illetve művek egyszerre két vagy több irodalom fejlődéstörténetébe is beletartozhatnak és meddő minden olyan vita, mely ezeket a későbbi nacionalista szempontok szerint próbálja *kizárólagos módon* az egyiknek vagy a másiknak elvitatni.

Teljesen reális, amit Mišianik Beniczkynek és Bél Mátyásnak mind a magyar, mind a szlovák irodalomban játszott szerepéről mond. A két kultúra, illetőleg irodalom hasonló érintkezési pontjait kiemelhetné volna mind a magyarországi középkor, mind az Academia Istropolitana s a nagyszombati egyetem, mind pedig a históriás énekek s egyéb jelenségek esetében is.

Továbbfejlődött Mišianik felfogása a periodizációról, amely fő vonalaiban igen közel került a régi magyar irodalom jelenlegi periodizációjához. Mivel e régi századokban a magyarok és szlovákok egy államban, s többé-kevésbé egy társadalmat alkotva éltek, a periodizációnak ez a nagy vonalakban való egyezése szükségeszerű, mert ha túl nagyok az eltérések, akkor valami hiba van vagy az egyik, vagy a másik korszakolásban. Szlovák kollégáink például hamarabb jutottak el egy a XVII. század első évtizedeitől a XVIII. század második feléig tartó egységes nagy

barokk korszak felfogásáig, nemsokára azonban bebizonyosodott, hogy a magyar irodalom vonatkozásában is ugyanez érvényes. Mišianik viszont korábbi műveiben a reneszánsz, illetve humanizmus korszakának kezdetét a XV. század elejére helyezte, most viszont — a magyar irodalomtörténeti periodizációval egybehangzón — a csekély huszita jelenségeket — helyesen — még a középkorhoz tartozóknak ítéli.

A fontos elvi kérdések közé tartozik annak eldöntése is, hogy a nem tisztán szépirodalmi műfajok közül mi és meddig tartozik az irodalomtörténet hatáskörébe. Mišianik álláspontja ezen a téren is teljesen meggyőző, midőn nem merev kategóriákhoz ragaszkodik, hanem azt igyekszik megállapítani, hogy egy-egy műfaj felvétele, tárgyalása meddig jogosult, s mikor kezd csökkenni, vagy megszűnni a jelentősége az irodalmi fejlődés szempontjából. Úgy érezzük, hogy egy-két alkalommal, így a latin tudományos próza, valamint az egyházi ének esetében a kelleténél szigorúbban jár el: ha ugyanis súlyt vet mindarra, ami — amint előszavában hangsúlyozza — a társadalom fejlődését szolgálta, akkor alaposan be kellett volna mutatnia a XVII. század második felének memoár-irodalmát, nem lett volna szabad megfeledkeznie Daniel Krman barokkosan zsúfolt, Rákóczi — illetőleg Czelder Orbán — zászlait felszentelő prédikációjáról, valamint ma is rendkívül érdekes, a XIX. század nem egy gondolatát anticipáló útleírásáról sem. Akár csehül, akár latinul szólaltak meg ezek a prózai művek, mégis fontosak éppen abból a szempontból, amit Mišianik bevezető tanulmánya helyesen hangsúlyoz: nincs áthidalhatatlan szakadék a feudális patriotizmus s a nemzeti ébredés kora között. Ezt Bél Mátyás műve igazolja talán a legjobban: ő a magyarországi polgári fejlődés egyik legfontosabb előképe. Ezért Mišianik antológiájának Bél kétségtelenül érdekes alkalmi versein kívül tudományos munkásságából is be kellett volna néhány szemelvényt mutatnia.

A régi irodalom műfaji problémáinak megítélésében követett szempontjai viszont feltétlenül helyesek. Ugyanez vonatkozik a folklórral való kapcsolatok, érintkezések vizsgálatára, ahol a magyar irodalom kutatói számára is rendkívül tanulságosan elemzi a népies költészetnek a barokk kor irodalmában betöltött igen fontos szerepét. De éppen azért, mert a korszak népies költői anyaga a nemesi udvarházak s a paplakok kéziratos énekeskönyveiből, sőt, sokszor csak dallamjegyzékek incipitjeiből maradt az utókorra, számolnunk kell azzal, hogy a XIX. század népköltési gyűjteményeiben (a szlovák irodalom esetében Kollárnál) rögzített „népköltészet” nem minden esetben tisztán népi eredetű, benne a barokk nemesi költészet

elemei éppúgy megtalálhatók, mint az egyházi énekköltés egy-egy vonása és í. t. Ennek a ténynek ugyan elsősorban a további, a XIX. századi irodalmi fejlődésre van hatása, de éppen azért, mert a Mišianik antológiájában fellelhetők a nemzeti fejlődés előkészítése, itt sem ártana hangsúlyozni.

Meg kell emlékeznünk az antológia nyelvi problémáiról is. Ezek részben a régi magyar irodalom emlékeinek kiadásaihoz hasonlóak. A bevezető tanulmány gondosan ismerteti, hogy Mišianik mennyiben ragaszkodik az eredeti írásmódhoz (főleg ott, ahol a régi szlovák nyelvet a nyelvtörténészek számára is jellemezni akarja), s mennyiben írja át a szövegeket, hogy a mai olvasók számára is érthetők legyenek. Az átírásnál Mišianik mindvégig a Szlovák Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete Textológiai Bizottságának szabályaihoz ragaszkodott. Persze, az ő esete nemcsak azért bonyolultabb, mint a mi irodalmunk régi szövegeinek kiadóié, mert nemcsak szlovák hanem igen nagy mennyiségű cseh szöveget kellett közölnie, hanem azért is, mert gyűjteményébe — mint említettük, igen helyesen — egész sor eredetileg latinul írt szemelvény is felvett, s ezeket bilingvisen közli: latinul és a mai szlovák irodalmi nyelvre lefordítva. Szerintünk ez helyes, tudományosan megalapozott, precíz filológiai eljárás; így az olvasót a sok archaikus (biblikus cseh, csehvel kevert szlovák, régi szlovák) szöveg közt nem zavarhatják meg a modern irodalmi nyelvre lefordított szemelvények.

Az egyes korszakok, illetőleg azokon belül az egyes műfajok szemelvényanyagát rövid ismertetés vezeti be, utánuk pedig (sőt, az egyes szemelvények után külön-külön) alapos jegyzetapparátus következik. Ezek a jegyzetek igen jól eligazítják az olvasót, s arról is tanúszkodnak, milyen jól ismeri Mišianik a kérdés irodalmát. Mintha egy-egy lényegesebb magyar publikáció elkerülte volna a figyelmét, így pl.: *A szlovák históriás ének problémájához* (FK 1956. 113—124.). Ebben a cikkben éppen a Mišianik által közölt szlovák históriás énekekről találhatók adalékok, pl. éppen az, hogy a Bosnyák (Bośniak) Mártonnak tulajdonított *O Muránskom zámku* (A murányi várról) c. ének nemcsak tartalmilag, hanem gondolatmenetével és a költő véleménye, magatartása révén is mennyire megegyezik Tinódi Sebestyén: *Szitnya, Léva, Csábrág és Murán váraknak megvevése* c. énekének „Másod részé”-vel. — Egyébként még megoldásra váró feladat e históriás énekek, de egyéb — végső formájukban csak a XIX. századból ránkmaradt — szövegek hitelességének a megállapítása. Mennyiben változott meg az

eredeti szöveg a szájhagyomány, a kéziratos énekeskönyvek, majd a nyomtatott gyűjtemények szűrőjén át? A régi szlovák nyelv fejlődése szempontjából sem érdektelen kérdés.

Mišianik egész eddigi életművének egyik legnagyobb felfedezése: a szlovák nemesi verselők szerelmi költészete (a Fanchali Jób-kódex szlovák szemelvényei a XVII., Štefan Selecký barokk poemája a XVIII. század elejéről). Meggyőződésünk, hogy a hosszúság és kitartó levéltári kutatás még sok hasonló „szenzációt” szül majd a szlovák irodalomtörténetírás számára, s ez mind jobban és jobban fel tudja majd számolni a régi szlovák irodalomnak eddig megszokott szemléletét, azt, hogy a Mišianikot megelőző kutatók csak az egyházi életbe ágyazottan tudták elképzelni a XVI.—XVIII. század fejlődését. Úgy gondoljuk, hogy a nemesi költészet régebben azért maradt ismeretlen a régi szlovák irodalom elemzői számára, mert a XIX. századnak s a XX. század elejének nagyrészt egyházi értelmiségiekből álló vagy az egyházhoz bizonyos szálakkal fűződő irodalomtörténészei a XIX. század ismert asszimilációs jelenségeivel és „nemesi” magyar nacionalizmussával szembenállva eleve gyanakvóan tekintettek mindenre, ami nemesi eredetű. Mišianik helyesen keresi a Fanchali Jób János által lejegyzett versek legtöbbjének forrásvidékét Balassi körül; már régebben is feltételeztük, hogy a magyar reneszánsz nagy lírikusának voltak erős sláv kapcsolatai, esetleg epigonjai is. De változatlanul kételkedünk abban, hogy maga Balassi lett volna egyik-másik közölt költeménynek a szerzője. Ennek a megállapítását még hosszú, alapos kutató- és elemzőmunkának kell megelőznie; meggyőződésünk, hogy erre elsősorban maga Ján Mišianik a hivatott.

Ő maga is tudatában van annak, hogy kiadott műve semmiképpen sem jelenti a fellelt óriási korszaknak teljesen lezárt anyagát. Bevezető tanulmányában többször is hangsúlyozza a további kutatás lehetőségét és szükségességét, sőt, azt is, hogy az esetleg előkerülő újabb anyag differenciáltabbá teheti, finomíthatja a korszakról alkotott eddigi elvi megállapításokat és magát a periodizációt (főleg a nagyobb korszakok alkorszakokra való bontását) is. Ez művének és munkásságának egyik legnagyobb jelentősége. Fáradhatatlan kutatóval van dolgunk, akitől még nagyon sokat várhat nemcsak a szlovák irodalomtudomány, hanem a közép-, illetőleg kelet-európai komparatistika is.

Klaniczay Tibor—Sziklay László

Szabolcsi Miklós új tanulmánykötete 1958 és 1964 között írott tanulmányaiból ad válogatást az olvasónak. A kötet három fő részre oszlik. Az elsőben *Irodalomtörténeti kérdések* címmel a huszadik század magyar irodalmának egyes problémáit tárgyalja, a másodikban — *Elvek és művek mai irodalmunkban* címmel — napjaink fontosabb irodalomelméleti problémáit elemzi, s néhány kiemelkedőbb alkotást és életművet vizsgál. A harmadikban, az *Irodalmunk külföldön — és a külföldi irodalomban* pedig a magyar és világirodalom közös problémáiról tájékoztat bennünket.

A három részt nemcsak a szerző személye köti össze, hanem Szabolcsi Miklósnak az a szerencsés tulajdonsága is, hogy nem válik benne ketté az irodalomtörténész és kritikus. A mai irodalom problémáit is az irodalomtörténész összefüggéseket kutató szemével látja, s a múlt irodalmának jelenségeiről pedig úgy szól, hogy azokban napjaink irodalmának forrásait, gyökereit találhatjuk fel.

A kötet első tanulmánya a két világháború közötti magyar irodalom összefoglalását-rendszerezését adja. E vállalkozást még akkor is ünnepelnünk kellene, ha a szerző egyetlen állításával sem értenénk egyet. Általában nagy baj, ha egy tanulmány esetében csak a vállalkozás bátorságát tudjuk dicsérni. Ez esetben azonban kivételt kell tennünk, ismerve a kor bonyolult, részlet-tanulmányok híján, alaposan fel nem tárt, napjainkkal való közelsége miatt sok „kényes”-kérdést hordozó problematikáját. Szerencsére azonban, e tanulmány esetében tovább is mehetünk, s a vállalkozás bátorságán túl az eredményekről is számot adhatunk. Szabolcsi Miklós alapos világirodalmi háttér elkészítése után közeledik a magyar irodalomhoz. Rendszerezi annak főbb áramlatait, legnagyobb hangsúlyt a szocialista irodalomra helyezve. A magyar irodalomhoz érve először az ellenforradalom okozta eszmei-világnézeti válságokat elemzi, majd az irodalomtörténeti folyamatokat szem előtt tartva, több oldalról világítja meg ezt a nagyon is nehéz és bonyolult korszakot. Rendszerezi a haladó magyar irodalom előtt álló megoldatlan feladatokat, számba veszi az írói világ alakulását, s benne a népi tehetségek felszínre jutását, annak nehézségeit, új műfajok, műformák kialakulását s a különböző stílusirányokat. S ezzel mintegy módszertanilag is példát ad az irodalomtörténész legnehezebb feladatához: egy nagy korszak minél teljesebb, de mégis összefoglaló bemutatásához.

E tanulmány e téren nem áll egyedül a kötetben. A magyar szocialista irodalom fej-

lődésének problémái szintén átfogó, komplex kérdés, áramlatok, alkotók, művek helyét kell benne kijelölni, s megrögzött hiedelmeket eloszlatni. Ilyen pl. már magának a szocialista irodalom fogalmának a meghatározása is. Szabolcsi Miklós általánosságban megnyugtató választ ad erre (a részletek még sok kutató sok munkáját igénylik) kimondva, hogy: „A forradalmi szocialista irodalom történetét is úgy kell felfognunk, mint egy eszme, egy ideológia hatása alatt született művek történetét... A szocialista irodalom története elsősorban a forradalmi munkásmozgalom hatása alatt született művek, a kommunista eszmeiség jegyeit magukon hordozó művek története.” Ezzel az idézettel egyúttal illusztrálni tudjuk e kötet s szerzője legjobb tulajdonságát: a művekre koncentrált, tényekre alapozott szemléletet, szemben az előítéletekkel, s mondvascsinált „meggondolások”-kal.

A *Juhász Gyula-problémák* című tanulmány már egy alkotó életművét vizsgálja. Sokoldalúan, sokfelől megvilágítva elemzi azokat a problémákat, melyeket az eddigi Juhász Gyula értékelések még nem oldottak meg. Egyénisége, írói- és emberi alkata a magyar irodalomban betöltött sajátos szerepe, különlegesen tragikus körülményei (vidékiség), adják e megvilágítás fő szempontjait. Az indulás éveiben, a kurucos-népi hangvételt és a nyugati eszmeáramlatok hatására, támadt dekadenciát elemzi. Itt úgy véljük nyomatékosabban kellett volna talán hangsúlyozni az induló költő dekadens vonásait. Nem szállítja le ez Juhász Gyula értékét, sőt, épp ellenkezőleg, a forradalomig megtett útja így válik nagyobbá, emberi magatartása tiszteletre méltóbbá. Megvédi Juhász Gyula képzőművészeti ihletésű verseit a „másodlagosság” vádjától, de azt hisszük, határozottabban kellett volna rámutatnia arra, hogy e versek nem „élményhiány” születtei. S ebben a nézetben az „öszönös” költészetnek valamiféle torz hajtása kísért, az, mely „elsőlegesnek” csak a tájon, a kedves szépségén s a politikai-társadalmi eseményeken felgyűlt ihletet tartja, a műalkotáson, a másik ember művén, s egyúttal a legmagasabbrendű emberi tevékenységen feltámadottat már a másodvonalba sorolja. A Nyugattal való kapcsolata során számadatokkal bizonyítja be a költő tragikus mellőzöttségét, majd a forradalom alatti szereplése után megnyugtatóan tisztázza Juhász Gyula ellenforradalom alatti szereplését, kimondva, hogy ha meg is fáradt, el is keseredett a költő, ha tévedett is, nem lett hűtlen a néphez, nem lett hűtlen Adyhoz. Kár, hogy a *Juhász Gyula költészetének né-*

hány eszmei-tematikai problémája nem épülhetett be szervesen a tanulmány többi fejezete közé, s még nagyobb kár, hogy a *Juhász Gyula és József Attila* c. fejezet teljes egészében kimaradt. (Mert az, hogy e rész Szabolcsi Miklós József Attila-monográfiájában helyet kapott, a szélesebb olvasóközönségen vajmi keveset segít).

A fejezet következő tanulmányai már némileg szűkebb területet fognak át. Balázs Béla magyar nyelven megjelentetett munkájához, a *Lehetetlen emberekhez* írott előszó igen nehéz feladat volt. Egy sajátos — és oly igazságtalanul elhanyagolt (hányszor kell még ezt leírni?) — szerzőt és kalandosságig menő történetű, átmeneti korszakában írott művét kellett egyszerre megismertetni a magyar olvasóval. Ennek során a huszadik század irodalmának, sőt művészetének szinte valamennyi kérdését érintenie kellett. E nagy és távolról sem tetszetős feladattal való küszködés során Szabolcsi Miklós mintha kissé értéke alá szállítaná Balázs Bélát. Igaz, másodvonalába tartozott a magyar irodalomnak. De ennek a második vonalnak mégis oly jellegzetes alakja volt, aki nemcsak jellemzően fejezte ki korát, hanem kinek életútja egyúttal reprezentálta is a századelő magyar értelmiségijének végigjárható útját, eljutva a germán irracionálisizmustól a szocializmusig. A tanulmány sokoldalúan elemzi Balázs Béla kereső-teremtő nyugtalanságait, kimutatva, miért nem tudott „nagy”, „egész”, „harmonikus” életművet felmutatni. De mindössze egy mondatban jegyzi meg, hogy: „Szakított a régivel, s egy átmeneti szakasz után új művészt akart formálni magából...” Azt hisszük, erre jobban kellett volna támaszkodni, ebből többet kellett volna felhasználni a tanulmány megírása során. Kimondani azt, hogy Balázs Béla a legnagyobb áldozatot hozta e formálás során, a felismert igazság kedvéért és érdekében elvetette régi költő önmagát, s a harmonikus életmű megalkotásának lehetőségét. S itt éppen ennek az új keresésnek a törvényszerűségei maradnak kissé homályban. A fentebbi idézet után Szabolcsi Miklós megállapítja, hogy Balázs a film területén tudta: „... egyesíteni meggyőződését és legjobb művészi képességeit; ez a munka a legjobban megfelelt tehetsége természetének, művészi alkatának...” Itt sem ártott volna e törvényszerűségekre alaposabban utalni. A magas gondolatosság, elvontság s mindennek képekben való plasztikus bemutatása, a felszín mögött rejtőző lényeg konkrét szimbólumokban való kifejezése, a tér és idő költősségeivel való szembefordulás jellemezte az induló Balázs Béla líráját (a mesék szerepe). E líra alól azonban kicsúszott a társadalmi-eszmei alap. Balázs Béla nem fordulhatott máshová (tekintve, hogy az avantgardista líra minden formája idegen volt

tőle), mint a mindezeket a lehetőségeket kínáló filmhez. S egy — talán ez még fontosabb — másik tényező: Korai lírájában az emberiség osztatlan, ősi állapotához, a művészet kultikus korához s népi kultúrához nyúlt vissza. Ezt az új, magasabb rendű internacionális egységet, s valamennyi művészeti ág összegezését látta — teljes joggal — a filmben. Egy új, internacionalista művészet találkozott egy épp internacionalistává váló művésszel.

A *Nagy Lajos értékeléséhez* c. tanulmányban a szerző Kardos Pál monográfiájának, s egyúttal természetesen Nagy Lajos életművének — két legfontosabb problémájához szól hozzá: a naturalizmus és realizmus arányához, továbbá Nagy Lajos szocializmussal való kapcsolatához. Az első kérdést a naturalizmus árnyaltabb értelmezésével tisztázza. A másodikban polemizál Kardos Pál azon állításával, miszerint Nagy Lajos a szocialista realizmus előfutára, sőt megtestesítője volna. Ezt fejtegetve — de ne feledjük, hogy polemikáról van szó — úgy hisszük, nagyobb hangsúlyt helyez azokra a tényezőkre, melyek Nagy Lajost elválasztották a szocializmustól, semmint azokra, melyek hozzákötötték. Ha elfogadjuk azt, amit Szabolcsi Miklós ír, hogy élete egy szakaszában művei „... a magyar proletár irodalom elidegeníthetetlen részei”, hogy „... a magyar haladó — s egyes korszakaiban a kommunista — írótabornak kimagasló tagja...” akkor, ha a megtestesítő jelzőt el is vetjük, úgy véljük, az előfutár nevet minden bizonnyal megérdemli.

A *100%-ról* c. írás úgy tekinthető, mint A két világháború közötti magyar irodalomról s a szocialista irodalomról szóló tanulmányok mélyebbre nyúló, alaposabb részlete. Azaz: ez a bevezető azért lehetett ennyire sokoldalú, mert egy érett koncepció szerves része, jó szempontok érvényesítése során született.

A *József Attila és a világirodalom* c. tanulmány szerintünk inkább a kötet III. fejezetébe lett volna való. Másik, már inkább módszertani mint technikai kérdés az, hogy a helyénvaló, sőt vitathatatlan állításokat a szerző miért nem támasztja alá valamivel alaposabban. Az egész tanulmányban egyetlen név sem szerepel. Természetesen nem hatáskurkászást kérünk itt számon, nem is kétérdésünk, hanem kíváncsiságunk tette ezt a — sajnos egyébként később is megismétlődő — kritikai megjegyzést.

A tanulmánykötet második részében *Elvek és művek mai irodalmunkban* címmel számos aktuális problémával találkozunk. A szocialista irodalom mai helyzetéről, mai irodalmunk fontosabb elvi kérdéseiről, Juhász Ferencről, fiatal íróinkról, a közelelti költészet helyzetéről, Bálint György kötetéről, Goda Gá-

bor ürügyén a tárcáról, Sarkadi Imréről, a kritika mai helyzetéről, Kónya Lajosról, Simon Lajosról, az *Egy szerelem három éjszakájáról*, Vas István *Nehéz szerelem* c. regényéről, Darvas József *Részeg esőjéről*, Galambos Lajosról, új műveltségünk anyagáról.

A felsorolt írások száma és jellege felment bennünket az alól, hogy valamiféle irodalmi közös nevezőre hozás után sommás megállapításokkal határozzuk meg valamennyinek az „egységes” jellegét. A címek és témák mutatják, mennyi minden van bennük: eszméket, áramlatokat számbavevő tanulmány, kritika és ismertetés, de akad polémia is. Ez a sokféleség egy egészen sokirányú érdeklődésről, aktív érdeklődésről tanúskodik, akkor is, ha megállapításait nem is tesszük latra. Túlnyomó többségüket itt is — mint az előző fejezetet — az alaposság, a történelmi koncepciókban való gondolkodás jellemzi, s csak kis számban akad közöttük elnagyolt és hevenyészett írás. (Pl.: a Halász Gáborról szóló.) Ami azonban mint közös tendencia, valamennyi írást jellemzi, az a „befogadó”-nak nevezhető gesztus, mellyel Szabolcsi Miklós irodalmunk jelenségeit vizsgálja. Azaz: elsősorban gazdagítani akarja irodalmunkat. Últető és nem annyira nyesegető-gyomláló kertész. Örülni tud, ha egy-egy művet, egy-egy szerzőt a magunkénak vallhat, és sikra száll értünk, értetlenségek és korlátozások ellen (pl.: Juhász Ferenc és Galambos Lajos esetében) s szól háttérbe szorult műfajokról. (Az irodalmi publicisztikáról Bálint György esetében, a tárcáról Goda Gábor kapcsán.) Természetes, ezek során sem adja fel kritikai szempontjait, bírál, ahol kell (pl.: Goda Gáborról írva), bár néhol nem ártott volna egy kissé nagyobb súlyt helyeznie a bírálatra. (Goda Gábor bírálatában tovább mehetett volna, s Kónya Lajosról és Darvas Józsefről sincs elég kritikai észrevétele.)

Korábban már utaltunk arra, hogy egyes tendenciák és áramlatok számbavevéle során Szabolcsi Miklós rem közöl velünk neveket és műveket. Hihető és logikus okfejtése talán nem is kívánja ezt. A mai magyar irodalomban járatos olvasó, ha keres, maga is talál állításait igazoló példát. Minket nem is az „igazolás” a „bizonyítvány” érdekel elsősorban, hanem az, hogy a szerző milyen művekre és szerzőkre gondolva alkotta meg általánosításait. (Pl.: a *harmadik író nemzedék* c. cikk-

nek csak az utolsó részében említi magyar írókat, de a többiben is hathatósabban szolgáltak volna ezek a különben helyes célt. (Szerencsés ellenpélda viszont a *Közéleti költészetünkről* írott cikk.) Annál is inkább, mert ezek az összefoglaló jellegű tanulmányok és cikkek nem egyszerűen „önmagukban valók”, helyi, vagy ha úgy tetszik, harci jelentőségükön túl mai irodalmunk problématoréntének krónikái is. S az utánunk jövők számára így, konkrétumok nélkül, kevésbé nyújthatnak majd okulást.

Hogy Szabolcsi Miklós mennyire nem a Gyulai Pál említette darázs természetű kritikus, azt a kötet legjobb tanulmánya, az Aragon *Les poètes* c. művéről írt bírálatja bizonyítja. Épp azzal, hogy ez sikerült a legjobbra. Az, amelyben személyes örömeinek, érdekeltségének a szerző és műve iránti szeretetének a leginkább adhatott hangot. Segítve ezzel annak a tévképzetnek az eloszlatását is, mely „objektivitás” címszóval szenvtelen kívülállást, személytelen érdektelenség unalmát kényszeríti az írásművekre. Aragon művét egyszerre ismerteti, méltatja, és ad vallomást a nyomán támadt gondolatairól. (Pl.: a dallam a mai magyar lírában, a mai líra ritmusa, az alkotáslelektan problémái, stb.) A témának ez a „lazább” kezelése csak használt, a „szabályos” fejtegető cikkben is elmondható igazságok köré egy életközeli atmoszférát teremtett.

S ezzel már át is értünk a kötet harmadik fejezetébe. Itt találunk még egy Aragon kritikát (*J'abats mon jeu*-ről) A *legújabb magyar irodalom világirodalmi kapcsolatairól* és Somlyó György műfordításai kapcsán a modern francia líráról. Mindegyiket a tényekre és példákra támaszkodó alaposság jellemzi. Az elsőben — a téma természetéből adódóan — történeti folyamatosságában tekinti át húsz esztendőnk világirodalmi kapcsolatait, gondosan rendszerezve a külföldi áramlatok hazai rezonanciáit. Azt hisszük, nem lett volna célszerűtlen, ha irodalmunk külföldi terjesztésének akadályairól (szervezetlenség, ad hoc jelleg) ír néhány kritikai megjegyzést, továbbá a környező népekkel való kapcsolatainkról mi inkább a kritika, semmint a meglegedés hangján írtunk volna (Szabolcsi Miklós számadatai alapján!).

Bessenyei György

ANTAL ÁRPÁD—FARAGÓ JÓZSEF—SZABÓ T. ATTILA: KRIZA JÁNOS

Bukarest, 1965. Állami Könyvk. 298 l.

Nemegyszer elhangzott a közelmúltban: az irodalomtörténetírás ne csak témáiban s a történeti-politikai mozzanatban keresse korszerűségét, hanem a társtudományokkal való

szoros együttműködésben, a kutatni való differenciált kiválasztásában s az igényes feldolgozásban is. S hogy ez nem volt pusztába kiáltott szó, a címben foglalt könyv is tanúsítja.

Ugyanakkor kínos adósságot is törleszt. Ugyanis egyes néprajzi írásokat meg Gyulai cikkét s Horváth János sorait (1927-ből) kivéve, értőn értékelő tanulmányt kutatva sem lelünk az irodalomban Krizáról. Mi több, a *Vadrózsák* centenáriuma (1963) anélkül múlt el, hogy szerkesztőjéről irodalmi szempontú, korszerű méltatást bírhattunk volna. Meglehet, a vállalkozó kedv hiánya vagy a véletlen szeszélye hozta így; elégségesnek véltük, hogy emléke becsben áll, valamint azt is, hogy köztudomású: munkásságát „a néprajzi tájékozódás” híven jellemzi; elődeihez képest modernebb, tudományosabb korszakot nyitott a magyar népköltés történelmében.

Kriza műve s emberi emléke már egymagában ösztönzésül szolgált. Mint költő, műfordító és gyűjtő egész életében egyazon szellemnek áldozott; kifinomult népies ízlése az irodalmi formák és arányok iránti különös érzékenységgel s biztos ítélőerővel társult; bármihez fogott, népe esztét és stílusát mindig eltalálta. Aztán nemcsak az alkotás, a szó művészeként, gyűjtői szerepében is literátor maradt: munkáját költők, tudós irodalmárok szelleme gazdagítja. Egy példa jól mutatja, miről van szó. (Mint újabb ismereteinket jórészt, e régi história összegezését, újraértékelését is Faragónak köszönjük.) A legmarkánsabb vonásokat nézve ezt mutatja a kép:

ha a *Vadrózsák* bábáját Gyulaiban látjuk, úgy Arany szerepét is növeljük ezen túl. Mint egy a névtelen, szerény szaktanácsadó szerepkörében az ő szelleműjja fogja Kriza kezét, hogy műve, kivált a népmesék, ne csupán kuriozum, egy szűk réteg olvasmánya legyen (mint Erdélyi mesegyűjteménye 1855-ből), de kívánatos, értékes irodalom: évszázad múltán is hamvas-friss alkotás, nyelvi kincsesbánya.

Kriza tette s Arany intelme úgy olvad egybe, hogy mellettük Gyulaira sem kevés: a biztatás és egyeztetés — a további teendők, a végső szó kimondása vár. Arany még csak a „visszaemlékező” gyűjtést javallja, ami valójában íróság, finom nyelvérzékre építő munka — így Merényi-bírálatával s közvetve fia remekében, a *Magyar népmesékben*, melynek csinosításában atyailag segédkezett; Kriza, javarészt Gyulai nőgatására, megfogadja a módszert, de nagyobbra tör: a mai értelemben vett tudományos gyűjtés elvéhez közelít. Házsártos zaklatója ebben is segíti, de csak bizonyos pontig: a túlságba vitt nyelvészkedéssel már nem ért egyet. Hogy miért, azt az Arany—Kriza-párhuzam nyilván mutatja.

Míg a gyűjtő feladata, Arany szerint: „tartalom és alak tekintetében minél hívebb lenyomatát eszközölje a szövegnek, amint azt egy kitűnő mesemondó szájával előadná”, addig Kriza, saját bevallása szerint, „a virágot egész hímeivel, illatával” akarja bemutatni,

vagyis a tökéletes nyelvészeti hitel igényét hirdeti meg. A mércét s a tennivalót ehhez az eszményhez igazítja: adjuk a gyűjtést oly nyelvi hűséggel, „mintha szájon pókte vón ki egy székej embör, vagy asszonyembör-féle, vagy embör a népnek legalsó rétegéből... oly hanglejtéssel éppen, mint a nép kiejti”.

Gyulai szerepének végső értelmét, későbbi elvének különbözősét Krizától (részint Aranytól is) e kétféle szempont: a differenciálás készíti elő. Felfogása szerint a nyelvészeti és népköltési gyűjtés két külön feladat; a népköltési kiadványok megőrzik a főbb nyelvjárási sajátságokat, de tartózkodnak attól, hogy a nyelvjárásiakat hangtani hűséggel adják vissza, mint Kriza gondolta. (Más kérdés, hogy Kriza felfogása kockáztatná, bizonytalanná tenné a valamely népköltési anyag olvasmány típusú, népszerű visszaadását, s megint más az, hála érte kivételes írói talentumának, hogy a nyelvjárási-hangtani megfontolásnak hódoló *Vadrózsákban* ez mégis sikerült, s a „székely ízt”, mi szélesen ömlik el rajta, természetesnek, szinte köznyelvi magyarnak érezzük. Innen van, hogy alapszövegétől az újabb kiadások csak az ortográfiában különböznek kissé.)

Íme, izéltó a tárgyiból s az ágas-bogas életműből, melyet a szerzők, zárt műszerkezet helyett, egymással lazán összefüggő tanulmányokban dolgoztak fel. — Az első rész gazdája Antal Árpád, ki néhány éve egy jól és szépen megírt Szentiváni-könyvvel jelentkezett. Most Kriza költészetének — ifjúságának rajzát adja. A második írás a *Vadrózsák*-ról szól; ezt Faragó József szerezte. A zárótanulmányt meg Szabó T. Attila: ő Krizát mint nyelvészt mutatja be, tekintettel a nyelvjáráskutatásra.

Tanulmányfűzer mint műszerkezet: lehetséges, könnyen kínálkozó, csábító megoldás. Annyiban jó, hogy amint rajtuk külön-külön kívánt, a szerzők valóra is váltják. Kérdés azonban, hogy a helyenként még feltáratlan Kriza-életmű komplex, modern szempontú feldolgozásához épp ez a műszerkezet illik-e legjobban. Nem volt kár kevesebbet adni a lehetségesnél? Hisz nem Balassiról vagy Petőfiről, vagyis oly nagyságról van szó, kinek műve és élete az érdeklődés előterében áll, folyamatosan, s így gyakrabban kerül feldolgozásra — kiegészítésre. De nézzük közelebből.

Az első fejezet, a költői periódus ott zárul, ahol a *Vadrózsák* terve bimbózni kezd (1842—1843), Antalra vár tehát a feladat, hogy ne csak saját részéhez, hanem a Faragóéhoz is fogódzót: némi életrajzi s történeti háttérrel kerítsen. Olybá veszi hát tárgyat, mintha egy Kriza-pályakép első fejezeteit írná: Horváth Jánosra építő finom műlemzéseit a gyermek- és ifjúkor eseményeivel s a közélet rajzával szövi át, teszi dinamikussá.

Ezért kerül a végén kelletlen helyzetbe. Jelképesen, mert valójában nem ő, nem is a tanulmány: a műszerkezet. Minthogy Krizában váratlanul, korán elhallgat a költő, a kor- és életrajz szövedéke úgy marad, amint van: ígéretnek. Folytatás nélkül, felibe-harmadába.

Elapad a költői véna, a pályakép megszakad: a Kriza-életmű s a történeti háttér fonálát Faragó bogyozza tovább. De másképp. Tárgya lehetővé teszi, hogy Antalhoz képest beérje kevesebbrel is; a gyűjtő s a tudós jellemzése nem kíván oly széles skálát mint a költőé s a közéleti emberé. Így hőse tevékenységét a negyvenes évek reformmozgalmaiban (Antal kezdeményét) — viselt dolgait a szabadságharc idején —, egyházi s a tudós jellemzési munkásságát (amit jómaga csak érint) — jellemének alakulását, élet- és társadalom-szemléletének későbbi fejleményeit —, szerkesztői s tudománypolitikai szerepét a Keresztény Magvető körül stb. elhanyagolható, mellékes ügynek tekinti. Vagyis oly tényezőket negligál, amelyeknek gyermek- és ifjúkori megfelelést Antal még gyűjtögette és elemzte. Továbbá olyanokat is (közéleti, közírói szerep, társadalom- és népszemlélet stb.), amelyek pedig lényegi, szoros összefüggésben vannak — egyébként is, nemcsak Kriza művében — az irodalmi élet fejlődésével, a műköltészeti és népiesség állandó kölcsönhatásával s ennek változásaival. Igaz, ami így Faragóra marad, még mindig nem csekély. Egy szerte ágazó témakört: a Vadrózsák genezisést, a gyűjtést, a szöveggondozás körülményeit, az európai s a hazai példák hatását, a végső koncepció kialakulását, a gyűjtemény (az első kötet) sajtóvisszhangját, Kriza halálát, az írott hagyaték sorsát s az örökség, a szellem kisugárzását kell formába öntenie.

Tapasztalt, rutinos szerző, élvezzi az írást; témáját ökonomikus, arányos szerkezetben s magvas, Krizához illő stílusban adja elő. De nem csupán igényes. És nem is csak a belső forma, a szerkesztés útvesztőjében mozog otthonosan, az ismeretekben is: jól tájékozott, modern szemléletű filológus. Tudja, miért s hová kell nyúlania, kiváltképp a rokon disz-

ciplinák s a komparatizmus mezején. Ez utóbbit külön is említeni kell. Míg Antal a katonadal típusú Kriza-versek, meg ihletőjük, a magyar történeti ének s román párdarabjaik összevetésében jeleskedik, Faragó a Vadrózsák-pörben. Mégpedig kiválóan: elfogulatlan bírő. A rossz emlékü évtizedek: tüzes összecsapások, parázsló viták s kétoldali, kölcsönös tévedések után végre tiszta a kép; a végszó jogát tények, igazságát a méltányos megbékélés, a testvériség szelleme őrzi.

A harmadik tanulmány újra más szabású. Szabó T. Attila — ez vág témájához — nem a történeti, hanem a leíró-elemző módszert választja. (Műve más, szerencsésebb műszerkezetben is helyt állna magáért; mint elsőrangú appendix méltán egészítené ki az egy vagy két szerzőtől, de mindenestre egyváltéban írt, történeti jellegű s pályaképféle értékelést.) Pontosan körülhatárolt, szilárd koncepciójú dolgozat: a vizsgálati anyag pazar bősége, a tiszta logika teszi élvezetessé. Alighanem a nagyközönség is szívesen fogadja; minősítésével, hasznos eredményeivel bizvást találkozunk még a szakfolyóiratokban. S hisszük, hogy az elismeréssel is, amiért szerzője féltő szeretettel vigyázza Kriza örökét. Egy régi krédó s egy igaz szentencia visszhangja cseng e dolgozatban; mintha nemcsak a hajdani mester, de mondaná írója is: a népbeszéd egy vadrózsátóhoz hasonlatos, „amelybe oltani szokták a nemes rózsáigát, hogy annál nemesebbé s erőteljesebbé tegyék” — „illesse hát az élő népbeszéd” az író ajakát, „hogy eltisztítsa annak hamisságát, a nyelvgeniusz ellen ejthető minden vétéseit”. Mondhatunk-e mást mint szíves köszönetet?

Ha az imént még elégedetlenségről, bizonyos hiányosságról volt szó, most kárpótlásul az eredményt vegyük: ismereteink gazdagodtak. Amit Kriza mondott egykor vadrózsáiról, a róla írt műre is áll: megannyi tudnivalót, számos értéket találunk benne, „mit maga helyén az ügyes gazda mindig tud haszonra fordítani”.

Somogyi Sándor

FRITZ VALJAVEC ÉS A MAGYAR IRODALOM

Fritz Valjavec: Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa. I—IV. München, 1953—1965. Verlag R. Oldenbourg. VII, 265; 275; 374; 286. (Südosteuropäische Arbeiten 41—44.) — Fritz Valjavec: Ausgewählte Aufsätze herausgegeben von Karl August Fischer und Mathias Bernath. München, 1963. Verlag R. Oldenbourg. 418. (Südosteuropäische Arbeiten 60.)

1953 és 1965 között a délkelet-európai kérdésekkel foglalkozó müncheni Südost-Institut kiadásában terjedelmes munka jelent meg, amelyben Fritz Valjavec, az intézet egykori vezetője monográfiába tömörítve mu-

tatja be a kutatóintézet érdeklődési körébe tartozó terület német kulturális kapcsolatainak történetét. Négy kötet már napvilágot látott, a sorozatot lezáró, névmutatónak szánt ötödik kiadása sem várthat sokáig ma-

gára. Még be sem fejeződött ez a publikáció, amikor az Intézet közrebocsátotta Valjavec válogatott tanulmányainak több mint 400 lapos gyűjteményét. A kiadványok nem elsősorban irodalmi vonatkozásúak, és nem is kizárólag magyar ügyekkel foglalkoznak; Magyarország azonban, az ország kultúrája s azon belül irodalma olyan terjedelemben került tárgyalásra bennük, hogy a hazai irodalomtörténetírásnak is tudomást kell vennie róluk.

A pusztán tárgyi szemponton kívül még más okok is szólnak amellett, hogy közelebb-ről foglalkozzunk Valjavec műveivel. Elsőnek említem, hogy mikor a szerző a művelődéstörténet keretében a magyar–német irodalmi kapcsolatokról beszél, fejtegetései jobbra az összehasonlító irodalomtörténet körébe illeszkednek be, ami iránt nálunk az utóbbi években megéledt az érdeklődés; mikor pedig a német hatásokat szélesebb területen, egy többé-kevésbé egységesnek vett délkelet-európai térségben vizsgálja, a kelet-európai összehasonlító irodalomtörténet problematikáját veti fel, amelynek lehetőségeit 1962-ben a budapesti összehasonlító irodalomtörténeti konferencia elég részletesen vizsgálta (*ALitt.* 1962. 101–150), s az akkor kialakított program megvalósítására azóta újabb lépések történtek.

A Valjavec könyveivel foglalkozó magyar olvasóban az irodalmi összehasonlítás vonatkozásán túl óhatatlanul felmerül egy egészen más, tudománytörténetinek mondható hasonlítási szempont is; az a kérdés nevezetesen, hogy hogyan vélekedik Valjavec, a Südost-Institut és általában a mai nyugat-német Délkelet-Europa-kutatás a magyar–német irodalmi kapcsolatok természetéről. Az idevágó nézeteknek ugyanis az 1930-as évekig viszonyuló közvetlen előzményük van. Az 1945-ös esztendő német és magyar viszonylatban egyaránt fordulatot jelez, de a második világháború vége előtt és után német részen Fritz Valjavec állásfoglalása volt az irányadó a problémák megítélésében, s az új négykötetes mű sem más, mint átdolgozott, bővített változata a szerző 1940-ben megjelent könyvének, a *Der deutsche Kultureinfluss im nahen Südosten* című monográfiának. A háború előtti és utáni nézetek egybevetését, az összegezést és a következtetések levonását egyenesen kötelességszerűvé teszi, hogy Valjavec 1960-ban meghalt. Lezárt életművet vizsgálhatunk tehát, amelynek ilyen vagy olyan folytatása a müncheni intézet új vezetőjének kezébe van letéve, és megkönnyíti a kritikát, hogy Valjavec válogatott tanulmányainak kötele kitűnő áttekintést ad a korán elhunyt tudós egész pályájáról.

Fritz Valjavecról 1945 előtt elég sokat beszéltek Magyarországon, vitatkoztak is vele; a háború után az idősebb nemzedék már

nem foglalkozott vele, a fiatalabb kutatók sem régi, sem újabb műveit nem olvasták, és a név másfél évtized alatt feledésbe ment. A szerző személyének felidézése nemcsak életművéhez szolgálna bevezetőül, hanem történeti perspektívába állított megemlékezés is egy szorgalmas és befolyásos tudósról, aki német részen évtizedekig vezéralakja volt a magyar–német irodalmi és kulturális kapcsolatok kutatásának.

Fritz Valjavec 1909-ben született Bécsben, Középiskoláit Budapesten az egykori német birodalmi iskolában, egyetemi tanulmányait Münchenben végezte. Cikkei 1931-től kezdve jelentek meg a német és magyarországi német folyóiratokban. Disszertációja a pozsonyi Windisch Károly Gottliebéről, a XVIII. századi Magyarország talán legjelentősebb német nyelvű írójáról és kultúrservezőjéről 1936-ban látott napvilágot. A XVIII. század ettől kezdve lett kedvelt kutatási területe, melyen legtöbbször és a legnagyobb biztonsággal mozgott. Valjavec 1945 előtti korszakának főműve a már említett nagy összefoglalás 1940-ből. 1943-ra a második kötetet is megírta, de egy Lipcse elleni légitámadás során a szedés elpusztult. A tudós ekkor már berlini egyetemi tanár (1940), a müncheni Südost-Institut helyettes vezetője. 1945 után, mikor az Intézet tevékenysége szünetelt, egyebek között megírta a jozefinizmus (1944, 1945) és a nyugati felvilágosodás történetét (1961); mikor az Südost-Institutban újból megindult a munka, hozzákezdett a németek és a délkelet-európai népek kulturális kapcsolatairól szóló könyvének [kibővítéséhez és befejezéséhez. Az utolsó kötet kéziratán dolgozott, mikor 51 éves korában meghalt.

Valjavec egyik munkájában sem állított fel új, önálló elméletet. Könyveiben az eszmék mélysége, a megoldások szellemessége helyett az anyag gazdagságával lep meg, amely néhol már a tarkaság, az öncélú halmozás benyomását kelti az olvasóban. Az óriási adattömeg pusztán tárgyi összefüggés szerint rendeződik fejezetekbe: a tényanyagot minden ízében átható szellemi munka helyett Valjavec inkább csak szortírozza adatait, a lényeges kapcsolatok felfedezéséhez multhatatlanul szükséges kritikát jobbra a körülmények pozitívista jellegű tisztázására korlátozza. Ha mégis van műveiben koncepció, ez nem az adatokból kibontva valósul meg, hanem eleve elfogadott tézisek formájában fölöttünk lebeg, és nem is a szerzőtől származik közvetlenül, hanem mintaképeitől. Ezeknek személyét illetőleg Dr. Felix von Schroeder helyesen állapítja meg, hogy a fiatal Valjavec nézeteire Bleyer Jakab és Harold Steinacker hatottak legerősebben. Az elődök és a tanítvány viszonya azonban okkal határozottabban úgy fogalmazható,

hogy Valjavec 1945 előtti műveiben az említettekhez vezethetők vissza az anyagot tárgyilag rendszerező, prekoncepiált nézetek, őket követte, mikor a háború előtt Délkelet-Európa kutatásának általános kérdéseiről beszélt, és nem szabadult meg befolyásuktól a háború utáni években sem.

Bleyer nem kell jellemezni, a hazai irodalomtörténészeknek, mert a magyar–német irodalmi kapcsolatokat tárgyaló munkái máig kézben forognak; jól ismeri a magyar ügyek iránt érdeklődő nyugatnémet közönség is, mert 1960-ban Hedwig Schwind könyvet írt róla. Míg azonban odakint elsősorban mint nemzetiségi politikusra emlékeznek rá, az itthoni irodalmi köztudat megbízható pozitívistának könyveli el, aki az első világháború táján megjelent dolgozataiban igen alapos anyaggyűjtéssel, de kissé bőbeszédűen, körülmenyesen és kevés fantáziával írta meg jól körülhatárolt témáit. Valjavec, Bleyer „egyik legkedvesebb tanítványa”, tudósi és nemzetiségi politikusi minőségben egyformán nagyon jól ismerte mesterét, és nem lehetetlen, hogy a pozitivistákra emlékeztető pedáns adattisztítástól tőle tanulta; a módszerbeli hatáskor sokkal fontosabb azonban, hogy átvette kultúrtörténeti elméletét.

A nagyhatalmú teória ismertetésére Bleyer egyik késői cikkét, az 1932-ben az *Erma-tinger-émlékkönyvben* megjelent *Über geistige Rezeption und nationales Schrifttum* címűt vezetem elő, amely legvilágosabban és legtömörebben tartalmazza, és szinte minden mondat egy-egy hosszú fejezet alakjában megtalálható Valjavec műveiben. Bleyer abból indul ki, hogy a nyugati nemzetek — angolok, franciák, németek, olaszok — irodalmi állandó, szoros kapcsolatban fejlődtek; az európai történelem során hol egyik, hol másik vitte közöttük a vezetőserepet, de lényegében azonos kulturális színvonalon állva bontakozott ki irodalmuk. A nyugati történeti képet Bleyer szerint hiba lenne átvinni Nyugat- és Kelet-Európa viszonylatára, mert az itteni irodalmak nem kölcsönhatásban, hanem alárendeltségi viszonyban állnak a nyugatiakkal: a népvándorlás kora óta létezik egy „sorsszerűen adott kulturális lejtő”, melyen a művelődés javai folytonosan nyugatról kelet felé gördülnek. Bleyer úgy gondolta, hogy a szellemi értékek főképpen Bécsből, a Habsburgok fővárosából jutottak a Duna-medence országaiba. A birodalmi központnak különösen a XVI. századtól erősnek tartott hatása mellett nagyra értékelte még a hazai német városok kultúra-közvetítő hatását, a középkorvégi magyar kódexirodalmat pl. egyenesen erre vezette vissza. Bleyer, a nemzetiségi politikus persze nem tagadta a „magyar nemzeti jellem” önállóságát, s ettől, valamint a „szellemtörténeti szituációtól”, a nyelv fejlettségétől és más tényezőktől tette

függővé a hatás befogadásának módját. Az „államalkotó” magyar népnek még azzal is kedvében járt, hogy keletre továbbító szerepet utalt ki számára a magaépítette kulturális lejtőn.

A budapesti egyetem egykori professzora az elméletnek megfelelően az ideérkező művelődési javak felkutatásában és a hazai német irodalom feldolgozásában látta a magyar germanisztika feladatát. Mivel pedig a német nyelvterületről igen gyakran nívós irodalom helyett selejt, jelentéktelen epigonok és divatos fércművek érkeztek, az általa vezetett kutatás a nagy német klasszikusok interpretációja és megismertetése helyett vagy a selejt kibányászására összpontosította erejét, vagy magyarországi német írókkal, nemegyszer falusi kántorköltőkkel, jegyzőkkel, alkalmi prédikátorokkal vésződött. Magyar és németnyelvű változatban Bleyer germanisztikájának jegyében jött létre Pukánszky Béla — különben igen használható — könyve a magyarországi német irodalomról. Ez a munka terjedelmével azt a látszatot kelti, hogy gazdag és értékes német irodalom virágzott Magyarországon, tartalmával viszont arról győz meg, hogy az bizony önmagában, a hazai körülményekből kiragadva nagyon csonka, az irodalmat szerető olvasó vajmi kevés örömet találhat benne, művelődéstörténeti értéke pedig egy fokkal sem magasabb, mint ami a régi Magyarország szegény, gyenge polgárságától elvárható.

A történész Harold Steinacker azzal befolyásolta Valjavec nézeteit, hogy politikailag fogalmazta meg Bleyer kulturális lejtő elméletét. Róla ugyancsak kár volna sokat beszélni, mert életművének vezető gondolatait híven feltárja 1963-ban Münchenben kiadott *Austro-Hungarica* c. kötete. Röviden arról van itt szó, hogy Délkelet-Európa kisépeit — közvetlenül vagy közvetve — német politikai és gazdasági irányítás alá kell helyezni, mert nélküle a kontinens eme részében nem tartósítható a nyugodt, békés állapot. A kulturális zónák földrajzán annyit változtatott, hogy a német földet és népet Közép-Európával azonosította, az ettől keletre elterülő tájat átmeneti szférának minősítette, miáltal a német tömb fontosságát európai viszonylatban kétségtelenül megnövelte. Érdemes megjegyezni, hogy Steinacker mindezt még néhány éve is hirdette; amikor más nyugatnémet tudósok, köztük az 1945 utáni Valjavec, jóval reálisabban ítélik meg a viszonyokat, vagy legalábbis sokkal óvatosabban fogalmaznak.

A kultúrtörténeti elméletet felállító Bleyer valamint a jog- és alkotmánytörténeti kérdésekből kiinduló Steinacker egyúttal nemzetiségi politikával is foglalkoztak, s koruknál és neveltetésüknél fogva a régi Monarchia kategóriájában tanultak meg gondolkodni. A 30-as években kialakuló német Délkelet-Európa-ku-

atásra egyik tényező sem maradt hatás nélkül. A Habsburgok birodalmának felbomlása után Ausztria korábbi szerepét gazdasági és kulturális téren Németország igyekezett magára venni, a nemzetiségi érdeklődés a német „népiség”-kutatásához szolgáltatott anyagot, és az egykori monarchia területének vetületeként alakult ki Délkelet-Európának az a képe, amely nagyjából azonos a Habsburg birodalom Lajtán-túli részeivel. Csehszlovákiát nem számították ide, mert ez a német kelet-kutatás illetékességi körébe került át.

Valjavec tudományos jelentősége Bleyer és Steinacker után abban áll, hogy vállalkozott elődei koncepciójának kultúrtörténeti adatokkal való megtöltésére, s ezt elismerést érdemlő szorgalommal, kivételesen gazdagnak mondható dokumentáló anyaggal, gyakran önálló levél- és kéziratári kutatás alapján 1940-re a kezdetektől a XIX. századig terjedő szakaszban el is végezte. Magában a könyvben az elvi alapokat nem fogalmazta meg, de cikkeinek tanúsága szerint nagyjából ugyanúgy gondolkozott mint Bleyer és Steinacker. Ami új nála, és ami a válogatott tanulmányok kötetében ma, 20 évvel a háború befejezése után kifejezetten bántja az olvasó szemét, elsősorban a hitleri korszak frazeológiájának hatása: a német „népi gondolat”, az „életter”, a délkelet-európai „német küldetés” emlegetése és más effélék. Különben Valjavec mestereihez hasonlóan hirdette a kulturális lejtő elméletét, tagadta, hogy ebben bármiféle „kulturális nacionalizmus” lenne, hangsúlyozta a településtörténet fontosságát, Délkelet-Európa ugyanazt jelenti nála, mint mintaképeinél, s ezért került könyvének alcímébe, hogy a feldolgozást elsősorban Magyarországra tekintettel írta. Más elképzelésekről nem vett tudomást, mint ahogy általában sem érdekelték az összefüggések, amelyekből adatait kiemelte. Ha valami, még leginkább Székfű történetírása és a két világháború közötti Széchenyi-portré nyerte meg rokonszenvét.

Sok mindent el lehetne még mondani Valjavec első könyvéről, de ennyi is elégnek látszik, hogy az 1945-ös fordulat után megjelent második, bővített kiadást megíthessük. A korforduló természetesen legkevésbé az alkotó tudós munkamódszerét, az adathalmazozást és a külsőleges szerkesztést változtatta meg. Új kéziratoss anyagot Délkelet-Európáról már csak Nyugat-Németországban tárhatható ugyan fel, de most még bővebben kiaknázták a nyomtatásban megjelent közléseket, így az 1945 utáni legfontosabb magyar kiadványokat. Emellett a nyugat-német tudományban általánosan tapasztalható tendenciának megfelelően jóval többet használt angol, amerikai és francia feldolgozásokat, mint korábban. Az új mű szempontjából az eddig említett változásoknál sokkal fontosabb

azonban a Délkelet-Európa-fogalom átalakulása. Németország megmaradt a kontinens közepének, melyből a hatások kiindulnak, de délkelet a Kárpátok északi gerincétől Görögországig terjed, vagyis nemcsak „közeli” része kerül szóba, és erősen kidomborodik Délkelet-Európa kulturális fogalmának történetileg változó jellege, mely Valjavecnél főképpen abban szemléltethető, hogyan csatlakoztak fokozatosan a Balkán-félsziget népei a nyugati kultúrkörhöz. Az eredetileg a régi Monarchia képzetének hatására alkotott Délkelet-Európa-koncepció ezzel erősen közeledik ahhoz az elképzeléshez, amit Julius Dolansky fejtett ki a budapesti komparatista konferencián. A kutatási területen végbemenő kulturális fejlődés szélesebb perspektívájú leírása megkívánná azonban, hogy legalább néhol, analógia-keresés céljából felmerüljön az északi Kárpátoktól Finnországig terjedő zóna történeti alakulásának rajza, amely sokban hasonló Valjavec Délkelet-Európájához. Az elhanyagolásra nem elég mentség, hogy a tudományszakok nyugat-német beosztása szerint ezzel a területtel a kelet-kutatás foglalkozik, mert a történeti és tárgyi összefüggés többet nyom a latban, mint a szervezésben megnyilvánuló praktikus megfontolás.

Hasonló, de súlyosabb következményekkel járó hiba, hogy a négykötetes hatásnyomozó műben és a vele párhuzamosan megírt cikkekben nem tisztázódik a németéssel azonosított „közép” és „nyugat” viszonya; ezzel függ össze továbbá az a távolabbi, de igen lényeges kérdés, hogy vajon a geográfiai közelségén kívül egyengette-e más, egyetemesebb kultúrtörténeti ok a német művelődési hatások útját Délkelet-Európa felé. Az európai háttér szélességének és mélységének elhanyagolása okozta azután, hogy Közép- és Délkelet-Európa kulturális viszonya Valjavec új könyvében sem sokkal különbözik attól, amit 1940-ben bemutatott. A változtatások a terjedelmet és a stílust, de nem a szerkezetet, a külsőt és nem a lényegét érintik, s ez maradéktalanul jellemző magára a műre. Ahogyan pedig a szerző a módosításokat beállítja és véghezviszi, a háború utáni Valjavecet állítja elének élesen.

A tudós a két kiadás közötti különbséget a terjedelem növekedésében igyekezett láttatni. Erősen hangsúlyozta, hogy a második változat folytatása az elsőnek, és mintegy bizonyítékul az 1953-ban megjelent első kötet elejére az 1940-ből való előszóból iktatott egy részletet. Ha azonban összehasonlítjuk a két szöveget, meglepetten tapasztaljuk, hogy az új lenyomatot áttisztálta, és egy-két nem lényegtelen részlettel megtöltötte Valjavec. Ki hagyta pl. az „életter” kifejezést, a német kulturális befolyás most csak ösztönös szerepére, nem formális egyúttal, és ide sorolható az új kiadás címének megváltoztatása is,

amely szerint ez nem „kulturális befolyásról” szól többé, hanem a „kulturális kapcsolatokat” tárgyalja. Alkalmazkodó készséget eláruló átfogalmazásokat az új kiadás négy kötetéből szép számmal lehetne még citálni. Végig kimaradt a „kulturális lejtő”, jobbra szelidültek a német hatást eltúlzó megfogalmazások: ami előbb „valószínű” volt, „elképzeltető”-vé, a tagadás megerősítésé gyengült. Az új stílári kifejezések tehát határozott békülénységet, tárgyalási hajlandóságot árulnak el Délkelet-Európa irányába.

Nagyon fontos már most, hogy az újonnan bedolgozott illusztráló anyag a régi tartalmi összefüggést bővítette ki. Településtörténet és etimológiák, képzőművészeti adatok és hadtörténeti tények hatalmas tömegben vonulnak fel, hogy lehető teljességgel mutakozzék meg a végül mégiscsak döntő jelentőségűnek tartott német kulturális befolyás, ha a megfogalmazás most nem is olyan erős mint korábban. Megvan pl. az a Bleyertől származó gondolat, amely szerint a középkorvégi magyar kódexirodalom a hazai német városok írásbeliségének hatására jött létre, hogy a Mátyás-kori udvari humanizmus gyökértelesen és hatástalan volt, a hazai reformáció történetében a német polgárságé a döntő szó, s értesülünk, hogy a költő Zrínyi szellemének kiformalására Bécs hatott legdöntőbben. Folytathatnánk a téves állítások listáját azal, hogy Valjavec lebecsüli a reneszánsz kor magyar—olasz kapcsolatait és a felvilágosodás korában a francia hatásokat, végezhetnénk olyan tények felsorolásával, amelyeknek egy ekkora terjedelmű munkából nem lett volna szabad kimaradniok, de a hosszas részletezés helyett célsebb lesz a hibák két közös okára rámutatni, s a rövidség kedvéért csak ezekkel foglalkozni.

Mindkettő a régi koncepcióból került át változatlanul. Az egyik a magyarországi német polgárság kulturális szerepének véleményünk szerint helytelen megítélésében áll, a másik a német „Közép-Európa” művelődéstörténeti helyzetének teljesen hibás felméréséből fakad. Nem nehéz belátni, hogy mindkét tehertertel még Bleyer és Steinacker örökségeként nyomja Valjavec könyvét, és mikor magyar irodalomtörténeti szempontból kritikát mondunk, arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a „kulturális lejtő” és más rosszemlékű szavak után a régi teória tartalmi, szerkezeti hatásától is meg kell szabadulni, ha a német—magyar kapcsolatokat valóban európai perspektívában, realisabban, nyugat-német és magyar szempontból egyformán kielégítően akarjuk ábrázolni.

A polgársággal kapcsolatban a minket érdeklő terület lehatárolása érdekében mindekelőtt azt szögezzük le, hogy a magyarországi német irodalom a magyar irodalom-

történetet csak a XVIII—XIX. század fordulójáig érdekli. Ami ez után, a hazai népek nacionalista korszakában történik, magyar szempontból a nemzetiségi kérdés történetébe tartozik. Megítélése elsősorban történeti feladat még akkor is, ha a szépirodalmi művek teljes megértéséhez irodalmi jártasság szükséges.

Az első német telepések megjelenésétől a XVIII—XIX. század fordulójáig terjedő időszakban a hazai polgárság irodalmának történeti értékelésében nézetünk szerint az az egyedül helyes kiindulópont, hogy a németül beszélő városi lakosság Magyarországon a társadalmi szerkezet általános fejlettségének megfelelő polgári funkciót töltött be. Ezen a legkevésbé sem változtat, hogy nyelve a nemesi uralkodó osztályétól és a város környékének szlovák, magyar vagy román jobbágyaiétól különbözött. A városi lakosság egészének vagy egy részének nyelvi elkülönülése ma persze tudományos probléma, de megoldását a különbség történetiellen kiélézés helyett csak a rendi struktúra összefüggésében végzett vizsgálat hozhatja, amit még nem végeztünk el. A német nyelv megtartásának feltételeit ugyanis — a nyelvcseré általános törvényszerűségein túl — a befogadó régi magyar államtól adományozott rendi privilégiumok jobban biztosították, mint a német nyelvterülethez fűződő kapcsolatok és a frissen érkezett bevándorlók. Az a vélemény pedig, amely a hazai városi fejlődés XV. századi megtorpanását a német városi lakosság gyorsan előrehaladó elmagyarosodásával vagy elszlovákosodásával magyarázza, teljesen figyelmen kívül hagyja a hazai történeti tendenciákat, és a német polgárságnak olyan kultúra-teremtő erőt tulajdonít, amit a faji mítoszok világába tartozik.

A hazai német városi kultúra nagy irodalmi teljesítményei, Honterus és Stöckel, Frölich és Windisch művei a hazai viszonyok adta kereteket egyáltalán nem feszítik szét, hanem a kor színvonalának megfelelően betöltik azt, és nem helyezendők magasabb szintre, mint ahol Kolozsvár, Kassa vagy Debrecen XVI—XVIII. századi magyar íróinak értéke áll. Annak a kultúra-közvetítő szerepnek a jelentőségét, amelyet a német polgárság anyanyelvének segítségével végeztett, erősen eltúloztottnak tartom. Nem hiszem, hogy egy löcsei vagy szebeni század diák sokkal többet hozott haza a német nyelvterület akadémiaiáiról, mint egy debreceni, vagy a Thurzók és az Illésházyak akármelyik szlovák alumnusa. Az előadások, a tudomány és az irodalom nyelve Magyarországon és a Birodalomban jórészt latin volt még, s aki szükségét érezte, magyar létére is megtanulhatott németül, mint pl. Szenci Molnár Albert. Ugyanígy tanultak angolul a XVII. századi

magyar puritánusok, és tanult franciául Pápai Páriz Ferenc.

A régi Magyarország gazdasági, társadalmi és politikai fundamentumán egyszerre több nép irodalma fejlődött a XVIII. század végén uralkodóvá váló nacionalizmusig. Azóta minden nemzet igyekezett a XIX. század előtti korszak írásbeli készletéből kiválasztani azt, amit különösen sajátjának mondhat. Az anyanyelvi anyag nem adott különösebb vitára okot, legfeljebb az történt, hogy a két- vagy háromnyelvű hazai szerzők egyszerre több nemzeti irodalmának történetében szerepeltek. Már sokkal nehezebb kérdés annak eldöntése, hová sorolandók be a latin művek, melyeknek irodalmi nyelvét mindenki értette: a magyar vagy a szlovák irodalomba tartozik-e Révay Péter, a történetíró és Bél Mátyás, a polihisztor, magyar vagy szász író-e Brenner Márton, a hazai történeti tudatot a XVIII. századig meghatározó olasz Bonfini első kiadója? Nyilvánvaló, hogy ezek is többfelé oszthatók el, de világos az is, hogy írói működésüknek csak egy-egy részlete tárgyalható kimerítően a nemzeti irodalmak keretében. Munkásságuk egésze a régi magyarországi kultúra irodalmi megnyilatkozása, melynek története épebb és egységesebb, nagyobb és színesebb bármelyik belőle kivált nemzeti irodaloménál.

Az anyag nemzeti szempont szerinti differenciálását közmegegyezéssel már elvégeztük, és felépítettük a szerény kezdetekből egyre erőteljesebb, önállóbb és terjedelmesebb anyanyelvi irodalmak történetét. Azt hiszem azonban, hogy gondolni kellene az integrálásra is, és meg kellene próbálni az egész régi írásbeli kultúra szintetikus áttekintését, vagy legalábbis állandóan tekintettel kellene erre lenni, ha a nemzeti irodalmak történetét írjuk és összehasonlítjuk. Ha az idővel állandóan kiterjedő nemzeti irodalom csúcsára állított gúlahoz hasonlítható, a magyarországi irodalom gúláját a talpán állónak lehet mondani, melynek hegye a nemzetiségi viták komor légkörében vész el. Ebben az egyre keskenyedő építményben helyezkedik el a német és a magyar polgár, a szlovák és a magyar nemes irodalmi kultúrája, melynek szintjeit az illető társadalmi vagy népi csoportnak a rendi szerkezetben elfoglalt helye és vallási hovatartozása határozza meg leginkább. A keskenyedés mértékét, a régi Magyarország irodalmi műveltségének lassú elsorvadását pedig az szabja meg, hogy milyen mértékben önállósodnak, erősödnek a nép-nemzeti kultúrák.

A régi magyarországi összlakosság közös írásbeli műveltségének létezését és történetének néhány vonását azért emlitem, mert Valjavec a német polgárságot igazában csak a település- és a „népieség”-történet oldaláról ábrázolja, kultúráját és annak hatását a

környezetre egyszerűen német befolyásnak minősíti. Hosszan előszámolja a németiség városait és falvait, aggódva szemléli, hogyan vesztí el lassanként ősei nyelvét, hogyan hagyja el szokásait, melyeket magasabb rendűeknek tart a befogadó országban ismerteknél, számon tartja még a vándorló mesterlegényeket is, akik itt vagy ott alkalmilag felütötték sátorfájukat. Éppen csak szóba kerül azonban az a rendkívül érdekes kérdés, hogy milyen történeti szakaszokon át fejlődött a hazai német polgárság magyarországi rendi és nemzeti tudata, amely egyebek között bizonyára hozzájárult, hogy a városi lakosság a XIX. században rohamosan elmagyarosodott. Az előtanulmányt a kérdés feldolgozásához már megírta Karl Kurt Klein, aki az erdélyi szászok és a cipszerek gót-géta-dák áltudományos lezármaszítás-hitének eredetét mintaszerűen tisztázta (*Transsylvania*. München 1963. 90–139.). Beszélni kell persze a XV. századi Szepesszombati Krónikáról is, amelyben igen korán, félre nem érthető határozottsággal nyilvánul meg a hazai németiség nemzeti-rendi tudata. Még további kérdés, és a régi Magyarország keretében elvégzendő összehasonlító feladat, hogy milyen okokból és hogyan indul meg az ország népei között a vetélkedés az őslakos büszke címéért — de tény, hogy megindul. (Otrokocsi Főris Ferenc, Szentiványi Márton stb.)

A hazai német polgárság teljesítményeit az iparban, a kereskedelemben, a bányászatban és a gazdasági élet más területén senkinek nem jut eszébe kétségbe vonni, és elismeréssel tekintünk a városi élet minden kulturális emlékére. Miután azonban a polgárság ősei a mesterségbeli készséget német hazájukból magukkal hozták, és az újban meglepedve századokon át gyakorolták, itteni honosok lettek, és nagyon jellemző, hogy rendi-nemzeti tudatuk XVII. századi kifejtői tagadták, hogy elődeik a Birodalomból jöttek volna, és hogy eredetük azonos lenne az ország határain túl lakó németekével.

Összefoglalva: a hazai német városok kulturális hatását senki nem tagadhatja, irodalmi értékeit mindenki elismeri. Az az állítás azonban, amely e hatást és irodalmat minden további nélkül egyszerűen németnek minősíti, és, ha kimondatlanul is, a „össznémet népiesség” termékének nyilvánítja, teljességgel elfogadhatatlan. A magyarországi német irodalom csak a hazai rendiség viszonyai között értelmezhető és írható meg, s ebben az összefüggésben egyenesen kíváncsok is történetének minél alaposabb feltárása. Nem tagadom, hogy egyes esetekben a német nyelv megkönnyítette a kulturális javak útját, a felvevőképesség határát azonban nyilvánvalóan a hazai viszonyok szabták meg.

Nagy kérdés ezek után, hogy milyen kultúrjavakat tudott átadni a német „közép”

Délkelet-Európának és a magyar irodalomnak, most már nem a határokon belül, hanem kintről, mit engedett át és mit tartott vissza a német „kulturális szűrő” (Valjavec), vagy pontosabban: milyen minőségűek voltak azok a művelődési és irodalmi hatások, amelyek Németországból és Ausztriából hozzánk eljutottak.

Igen fontosnak tartom, hogy az 1945-ös összeomlás után újjáéledt nyugat-német tudományban a hitleri korszak imperialista gögje, a legszűkebbébb nacionalizmus önimádata után nyíltan és őszintén beszélnek német visszamaradottságról, fejlődésbeli késésről, ha a régi birodalom viszonyait bizonyos korszakokban, így a XVI–XVIII. században a „nyugatot” képviselő Angliával és Franciaországgal vetik egybe. Az elmaradás okai: Németország széthullása, a fejedelmi centralizáció hiánya, a polgári fejlődés megrekedése, a harmincéves háború, a világtengek kereskedelméből való kimaradás eléggé ismertek, semhogy bővebben kellene beszélni róluk. A német gazdasági, társadalmi és politikai gyengeség tette később szükségessé, hogy a fejlődésben megrekedt területek uralkodói a felvilágosodott abszolutizmus korszakában felülről reformálják meg országaikat és így vezessenek be olyan rendet és intézményeket, amelyeket nyugaton a társadalom spontán, természetes mozgása hozott létre. A német elmaradottság rányomta bélyegét a szellemi életre, a vallásosság formáira, a tudományra és persze az irodalomra is, melyet francia és angol mintákat követve szívós munkával kellett a XVIII. század folyamán polgári szellemben megújítani.

Bleyer és Steinacker egyszerűen eleve felteszik a „nyugat” valamint a német „közép” történetileg adott kulturális egyenrangúságát, és követi őket ebben tanítványuk, Valjavec is. Márpedig éppen az európai kultúrtörténeti helyzet teljes figyelmen kívül hagyása a fő oka annak, hogy a szerző véleményünk szerint a lényegét illetőleg helytelenül ítéli meg a magyar–német kulturális és irodalmi kapcsolatokat; ezzel függ össze, hogy csak formálisan tud korszakokat megállapítani, és teljesen képtelen a művelődés különböző területei között fontossági sorrendet megállapítani. (A kvalitatív elemzést a legkevésbé sem pótolja az előszavaknak az a tétele, hogy a német hatás nem mindig „a haladást” közvetítette Délkelet-Európa irányába.) A kapcsolatok lényege ugyanis abban keresendő, hogy a német „közép” és az ettől keletre húzódó sáv viszonylatában a nyugattól különböző fokon, de egyképpen elmaradott két zóna került érintkezésbe egymással.

A magyar–német irodalmi érintkezés egész történetét ebből a szempontból bajos lenne most áttekinteni. Az 1526-ig terjedő időszakra vonatkozólag elég talán annyit meg-

jegyezni, hogy a középkori német hatás érdemileg korántsem olyan jelentős, mint Valjavec első kötetének terjedelméből gondolni lehetne, hiszen pl. a magyar állam történetírása szinte teljesen független tőle, Prága és Krakkó XIV–XV. századi befolyása nem egyszerűen német belső ügy; ami pedig a XIX. századot illeti, a német irodalmi befolyás túlsúlyát egyre inkább kiegyenlítette a francia és az angol. A német, pontosabban birodalmi és osztrák hatás klasszikusnak mondható korszaka ezek szerint a XVI–XVIII. századra esik, arra az időszakra, amikor Közép-Európa elmaradottsága egészében a legnagyobb mértékű.

Ebben a korban Délkelet-Európa számára éppen elmaradott jellege miatt tudott sok tekintetben példa lenni a német kultúra (irodalom és tudomány), amely egyetemeivel, vallási ortodoxiájával, latinul polihisztorkodó tudósaival, elidegenedett fejedelmi udvaraival az óceán melletti országok fejlettségével szemben a legszembetűnőbben jeleníti meg a kontinentális Európa visszamaradott kultúrájának vonásait. Nyilvánvaló, hogy példája zsinórmérték lehetett Délkelet-Európában. Ellenpróbaként azt említem, hogy az igazán termékeny mozgalmak és jelenségek, a kartézianizmus, a puritánizmus, Zrínyi életműve francia, holland, angol és olasz indítékokkal kapcsolatosak. Mikor aztán a német fejedelemségek politikájában és a társadalmi életben felülkerekedett az elmaradottság megszüntetésére irányuló törekvés, a mozgalom kész példaként kinálkozott Délkelet-Európa számára, ahol gyakran szerényebb keretek között, több évtizedes késéssel, de lényegében ugyanaz a fejlődés indult meg, mint a német Közép-Európában.

Azt hiszem, az elmondottakból elég világossá vált, hogy minden elfogultságot félretéve, a történeti változások iránt nagyobb fogékonyságot mutatva át kell rajzolni Európa kulturális zónáinak térképét, mert csak ezután értelmezhető a múltbeli valóságban a magyar–német kapcsolatok természete, melynek alapos, történeti kidolgozását különben — éppen a kapcsolatok nagy száma, fontossága és valóban európai perspektívája miatt — a magam részéről a legnagyobb mértékben kíváncsún tartom. Valjavec kétségtelenül jóindulatú, de kellőképpen át nem dolgozott új munkája, valamint a múltat és a jelent őszintén feltáró tanulmánykötet alkalmas arra, hogy a helytelen, sőt káros teóriáktól terhes múltat lezárja, és talán jó lesz arra is, hogy belőle kiindulva nagyobb megértés fejlődjék ki a nyugat-német délkelet-kutatás és a magyar irodalomtörténetírás között.

Az a megállapítás, hogy a német városok lakossága a régi Magyarország keretében maradéktalanul betöltötte a polgárság funkcióját, egyenesen arra sarkall, hogy minél beha-

többan foglalkozunk e sajátosan kelet-európai jelenséggel, s ennek kapcsán az irodalom és a társadalom többnyelvűségével, az idegen származás és a hazai rendi tudat megnyilvánulásai és más hasonló problémákkal-Európa kulturális zónáinak történetileg hű, új feltérképezése és a régi Magyarország irodalmi (kulturális) egységének problémája mellett a Habsburg-birodalomban élő irodal-

mak közös vonásainak felkutatása a számos kérdés között kétségtelenül olyanok, amik mindkét felet érdekelní fogják. A magam részéről csak kívánhatom, hogy az azonos tudományos kérdések iránti közös érdeklődés a korábbián szorosabb kapcsolatot eredményezzen a nyugat-német és a magyar kutatás között.

Tarnai Andor

ALBERT TEZLA: AN INTRODUCTORY BIBLIOGRAPHY TO THE STUDY OF HUNGARIAN LITERATURE

Cambridge, Massachusetts 1964. Harvard University Press. XXVI, 292 p.

„Két kultúrában nevelkedni és élni” — így fogalmazza meg a kisebbségi sors alap-problémáját munkájának előszavában a bibliográfia amerikai magyar származású szerzője. Egyszerre két kultúrában, amelyek közül az egyik állandóan, kézzelfoghatóan jelen van mint az emigráns-lét természetes közege; a másik rejtettebb életet él, megnyilvánulásai szűkebb, esetleg pusztán családi körre korlátozódnak, de szívós és ellenálló, mert a tudat és a lélek mélységeiből táplálkozik. A gyermekeit mostoha módjára kitaszító és mégis felejthetetlen, távoli magyar haza tájai, népi dallamok, nóták és táncok, aratási mulatság, háromszínű lobogó, jelszavak, melyeknek tartalma konkrét jelentésükkel sokszorosan több, mesék a magyar huszárról és a bakonyi erdőről: ilyen hazulról hozott és dédelgetve őrzött emlékek élnek és hatnak tovább a következő nemzedék tudatában is. Mert Tezla Albert szülei azzal a másfél millió föld és munka nélküli magyarral vándoroltak ki az Újvilágba, akiket a század elején az egykori Osztrák-Magyar Monarchia bűnös, tudatosan népellenes politikája száműzött őseik földjéről. S hogy milyen nehéz szívvel váltak meg a hazai tájtól, arról nemcsak a keserves-panaszos kivándorló nóták tanúskodnak, hanem azok a sokáig, mindhalálig melengetett emlékek is, melyeknek hatása alatt az Egyesült Államokban született és nevelkedett Tezla Albert egyre bensőségebb kapcsolatra került a magyar irodalommal. A chicagói egyetemen angol irodalomtörténeti tanulmányokat folytatott, s ekkor figyelt fel arra, mint írja, hogy irodalmunk — más nemzetekéhez viszonyítva — milyen híven tükrözi a nép életét, mert nagy íróink, kevés kivétellel, a népből vagy a hozzá közel álló rétegekből származnak. A nyugati világ tehát — folytatja a gondolatmenetet Tezla — nem juthat el a magyarság problémáinak megértéséhez irodalmának alaposabb ismerete nélkül. S amikor a szerző, magyar irodalomtörténeti tanulmányokba kezdve, ha-

zájában a kutatást akadályozó legelemibb gyakorlati nehézségekkel találta magát szemben, megérlelődött benne az elhatározás, hogy a magyar irodalmi romanticizmus eredetével kapcsolatos vizsgálódásait egyelőre félbeszakítja, s először egy bibliográfiai útmutatót szerkeszt a magyar irodalom tanulmányozásához a nyugati országok, elsősorban az angol-szász nyelvterület számára, mind ez ideig nélkülözött alapvető segédeszközt adva ezzel mind a kutatók és egyetemi hallgatók, mind az érdeklődő nagyközönség kezébe.

A két kötetre tervezett vállalkozás első kötete, az általános, bevezető rész elkészült. Előttünk fekszik ez az izléses kiállítás, nagy hozzáértéssel s egyúttal szívvel-lélekkel szerkesztett kiadvány. Érezzük, hogy Horváth Jánoshoz intézett ajánlása nemcsak a magyar irodalomtudománynak, hanem a magyar öházában, egész népünknek is szól. Egy magyar származású amerikai állampolgár „hálaáldozata” azért, amit gyermekkorától kezdve a magyar kultúrától és irodalomtól kapott. S hogy ezek a kegyetes érzések éppen egy bibliográfiában öltöttek testet, arra csak azt jegyezzük meg, hogy a magyar irodalom és művelődés külföldi megismertetését és népszerűsítését az adott körülmények között alig szolgálhatná valami hasznosabban, mint ez a könyvészeti tájékoztató. Nem tudunk példát említeni még csak hasonló vállalkozásra sem: a magyarul nem tudók, ha irodalmunkról akartak tájékozódni, a magyar vonatkozásban megbízhatatlan és felületes nagylexikonokra, elszórt népszerű cikkekre, legjobban esetben a külföld számára írt, aránylag kis példányszámú magyar irodalomtörténeti művek adataira és bibliográfiai hivatkozásaira voltak utalva. Tezla gondolatát voltaképpen nekünk magyaroknak illett és — saját jól felfogott érdekünkben — kellett volna jóval korábban megvalósítanunk. Bizonyos, hogy az alig felmérhető erkölcsi haszon mellett anyagi ráfizetéstől sem kellett volna tartani.

De nemcsak kultúránk és irodalmunk külföldi népszerűsítése szempontjából tartjuk figyelemre méltónak ezt a kiadványt. Szükség lenne valami hasonlóra itthon is. Egy ilyen jellegű — de természetesen a hazai igényekhez igazított — bibliográfiai bevezető például mint egyetemi segédkönyv nagy mértékben megkönnyíthetné az irodalomszakos hallgatók és tanáraik munkáját. Érdekes volna elgondolkozni azon, hogy az Irodalomtörténeti Intézet bibliográfus-kollektívája a nagy, tudományos magyar irodalomtörténeti bibliográfiai kézikönyv-sorozat folyamatban levő munkálataival párhuzamosan nem szerkeszthetné-e egy ilyenféle bibliográfiai bevezetőt az egyetemi oktatás, az irodalom iránt érdeklődő nagyközönség számára s a kezdő kutatók megsegítésére.

Nemcsak az ötlet volt szerencsés, a megvalósítása is jól sikerült. A szerző azt a maximális segítséget igyekszik nyújtani könyvével, amit egy bevezető jellegű bibliográfiától egyáltalán várni lehet. Lemérhető ez úgyszólván minden vonatkozásban: az adatszolgáltatás megbízhatóságán, a gondosan szerkesztett annotációkon, utalásokon és indexeken, az alább külön is említendő lelőhely-megjelöléseken stb., de a legszembetűnőbbben talán a kötet tartalmi keresztmetszetén. Tezla nem szűkíti le összeállítását a szorosan vett irodalomtörténeti anyagra: könyve bevezető fejezeteiben logikus, jól áttekinthető rend szerint, szem előtt tartva a nagyobb összefüggéseket, tájékoztat mindazokról a segédesszözökről is, melyeknek a magyar irodalom iránt érdeklődő kutatók vagy olvasók hasznát vehetik s melyeket adott esetben nem is nélkülözhetnek. Így az I. fejezetben általános, majd fordítás-, ill. kapcsolatbibliográfiákat, végül irodalmi szakbibliográfiákat sorol fel; a II. fejezetben általános lexikonaink, a III.-ban nyelvi szótáraink, a IV.-ben magyar nyelvtanok és nyelvészeti tanulmányok, az V.-ben irodalmi vagy irodalmi vonatkozású szaklexikonok, a VI.-ban — megfelelő tagolásban — történelmünk, ill. művelődésünk történetét ismertető művek jegyzékét kapja az olvasó. A VII. fejezet kulturális és irodalmi kapcsolataink általános jellegű, ill. országonként csoportosított irodalmát tartalmazza. Csak ezután tér rá Tezla a tulajdonképpeni irodalomtörténeti anyagra (VIII. fejezet: Magyar irodalomtörténetek, IX. Egyes korszakokra vonatkozó munkák, X. Irodalmi műfajok története, XI. Esztétikai, kritikai művek), majd a XII. fejezetben különféle vegyes kiegészítéseket közöl (néprajzi, szociológiai munkák, kiadástörténet, tanulmánykötetek stb.). A szerző tehát, mint látuk, bibliográfiájának szerkezeti felépítésével — nagyon helyesen — arra ösztönzi olvasóit, hogy irodalmunk történetét ne elszigetelten, hanem az ország politikai és művelő-

déstörténetébe ágyazva, a magyar nyelv fejlődésével összefüggésben tanulmányozzák. A kötet második része szövegkiadásokat (a szerző kifejezése szerint „elsődleges források” — szemben az első rész „másodlagos”, feldolgozás-anyagával) regisztrál: a XIII. fejezetben antológiákat és sorozatokat, a XIV.-ben mintegy 100, betűrendbe szedett író és költő műveinek legjobb kiadásait. Értékes gyakorlati segítséget nyújt a Függelékben a fontosabb irodalmi vagy irodalmi érdekű folyóiratok bibliográfiai adataival, valamint — angol anyanyelvű olvasói számára — a magyar — angol, angol — magyar szótárak felsorolásával.

Az 1960-ban lezárt kötet két része és függeléke összesen 1295 bibliográfiai tételt foglal magában: ez a szám akkor sem haladja meg lényegesen a 2000-et, ha a sorozatcímek alatt külön sorsszám nélkül szereplő műveket hozzáadjuk. Ebből azonban a voltaképpeni irodalomtörténeti anyag (VIII—XI. fejezet) alig több, mint 300 tétel; a kiadásoké pedig — a sorozatok többletével együtt — körülbelül 900 (pl. Jókai egymaga közel 100). Tezla ebben az első kötetben — bevezető jellegének megfelelően — csak az általánosabb jellegű és érdekű irodalmat, illetve csak a jelentősebb írók főbb műveit (kiadásait) sorolja fel. Az írók jóval szélesebb körét kimerítőbben képviselő szerzői bibliográfiát (kiadások és irodalom) az értesülésünk szerint ugyancsak kész, előreláthatólag jövőre megjelenő második kötet fogja tartalmazni.

A szerzőnek még az említett korlátozás mellett is erősen meg kellett rostálnia a rendelkezésére álló bibliográfiai anyagot. A válogatás munkáját megnehezítette két, figyelmen kívül nem hagyható gyakorlati szempont is. Egyrészt tekintettel kellett lennie arra, hogy nyelvünket a nyugati országokban viszonylag kevesen ismerik, s ezért lehetőleg minden, a bibliográfia tárgykörébe illő, csak valamennyire is használható, angol vagy egyéb világnyelven írt tanulmányt fölvevett. Ezáltal összeállítás a kultúránk és irodalmunk idegen-, főként angol nyelvű visszhangjának ez idő szerint legteljesebb könyvésztévé is vált, de természetesen jóval több ennél. (A nyelvi szempontú tájékozódás megkönnyítésére az indexek között külön mutatót is közöl a nem-magyar nyelvű tételekről, ill. a nem-magyar nyelvű bevezetést, tartalomjegyzéket vagy összefoglalót tartalmazó munkákról.) Másrészt bizonyos mértékig nyilvánvalóan alkalmazkodnia kellett az Egyesült Államok könyvtárainak lelőhely-adataihoz, hiszen nem lett volna értelme tömegével sorolni fel olyan műveket, amelyek esetleg hasznosabbak a meglevőknél, de hozzáférhetetlenek. (Nekünk erre nézve természetesen nincsenek konkrét értesüléseink, de a kötet bizonyos hiányosságait, kisebb aránytalan-

ságait hajlandók vagyunk ezzel magyarázni.) Mindezeket szem előtt tartva nyugodtan állíthatjuk, hogy a válogatás majdnem kifogástalan; kirívó hiányosságokra sehol sem akadtunk. A nagy körültekintéssel szerkesztett fejezetekben a polgári irodalomtörténet-írás alapvető, immár klasszikusnak számító alkotásai mellett örömmel fedezzük fel fiatal marxista irodalomtudományunk legjobb teljesítményeit is. A szerző elismerésre méltó tárgyilagossággal végezte válogató munkáját: a műveket általában szakmai súlyuk, hatásuk szempontjából igyekezett mérlegre vetni, és ez kevés kivétellel sikerült. Egyes fejezetek pedig, így elsősorban a külföldi kapcsolatokról tájékoztató VII., határozottan érdekesek, számunkra is sok újat tartalmazók és sehol másutt így összegyűjtve nincsenek. Csak egyetlenegy általánosabb jellegű következtetlenséget érdemes e vonatkozásban szóvá tenni: Tezla elég gyakran vesz fel adataikban szemléletükben többé-kevésbé elavult század eleji vagy múlt századi dolgozatokat, doktori értekezéseket (összefoglaló jellegű vagy műfaj történeti, esztétikai stb. témájuk alapján), melyeknek egy ilyen bevezető, tájékoztató célzatú útmutatóban véleményünk szerint nincs helyük (pl. Gárdonyi Zseni: *A magyar szentimentális regény főbb képviselői*. 1907. — Gedő Szeréna: *Filozófiai költészetünk áttekintése*. . . 1911. — Molecz Béla: *A nyelvújítás korának nyelvszépítő törekvései*. Szentés 1928. stb.). A következőkben a válogatással kapcsolatos kisebb észrevételeinket soroljuk fel, anélkül, hogy ezeknek a tanácsadáson túlmenő jelentőséget tulajdonítanánk, hiszen egy ilyen szűk válogatásban a fontos és kevésbé fontos, az általános és a korlátozott érdeklődés irodalom közti határvonalat szinte lehetetlen valamelyes szubjektív önkény nélkül meghúzni. A fordításbibliográfiák között (I. B. alfejezet) első helyen említett Demeter Tibor-féle *Magyar szépirodalom idegen nyelven* c. kiadványának 1957—1958-ban egy lényegesen kibővített, 11 kötetes 2. kiadása is jelent meg. A szakbibliográfiák közé (I. C. alfejezet) fel kellett volna venni Sándor István magyar néprajztudományi bibliográfiáját (1956) és Geréb Lászlónak a hazai parasztlázadások verses és elbeszélő irodalmáról készített összeállítását (1949) is; Várkonyi Nándor *Az újabb magyar irodalom* c. monográfiájának nélkülözhetetlen, részletes könyvészeti anyagára pedig már itt, a szakbibliográfiai rész élén külön utalni kellett volna. A magyar nyelvi szótárak közt (III. fejezet) feltűnő a *Magyar tájszótár* (2 kötet. 1893—1901.) és az Akadémia új magyar helyesírási szótárának (10. javított és bővített kiadás, 1959) hiánya; de szívesen látnánk itt Tóth Béla *Szájru-l-szájra* c. szólásgyűjteményét is (1895). Szily Kálmán kitűnő nyelvújítási szótára, melyet Tezla a reformkori anyagba iktatott

(540. tételszám), ugyancsak inkább ide illett volna. (Megjegyzendő: ennek 1908-ban megjelent egy, Tezla által nem említett 2. része is.) A nyelvészeti tanulmányok közé (IV. B. alfejezet) fel kellett volna venni Benkő Loránd *Magyar nyelvújrástörténetét* (1957), Kálmán Béla *A mai magyar nyelvújítások* c. füzetét (1951), de mindenekelőtt O. Nagy Gábor *Mi fán terem?* c. szótásmagyarázatait (1957). Az életrajzi lexikonok közé (V. fejezet) odakiváncozott volna még a Wurzbach-féle *Biographisches Lexikon* . . . magyar irodalomtörténeti szempontból is fontos 60-kötetes sorozata (1856—1891). Sajnáljuk, hogy Zsirai Miklós *Finnugor rokonságunk* c. alapvető munkája (1937), amely annyira alkalmas arra, hogy a magyarság eredetével, nyelvvel kapcsolatos, külföldön ma is lépten-nyomon tapasztalható tájékozatlanságot eloszlassa, nem szerepel a történeti-kulturális vonatkozású irodalmat tartalmazó VI. fejezetben. A külföldi kapcsolatok anyagába (VII. fejezet) illett volna még Waldapfel József *Gorkij és Madách* c. tanulmánya (1958), valamint Turóczy-Trostler József *Zur weltliterarischen Bedeutung Petőfis* c. terjedelmes, elvi jelentőségű dolgozata (A. Litt. 1959, 1960). Az általános, összefoglaló irodalomtörténeti munkák között (VIII. fejezet) több ma már csak tudománytörténeti jelentőséggel bír, mint pl. a Ferenczy Zsigmond-vagy a Toldy Ferenc-féle; némelyiküknek felvételét pedig szerintünk még az sem indokolhatja, hogy idegen nyelvűek (pl. Bowring vagy Újfalvy munkája). Kiegészítések a IX. fejezetben korszakanként csoportosított irodalomtörténeti anyaghoz: Horánszky Lajos: *Batsányi János és kora*. 1907. — *Csokonai emlékek*. Szerk. Vargha Balázs. 1960. — Mezei Márta: *Történelemszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában*. 1958. — *Petőfi nyomában*. Szerk. Békés István. 1959. (Képeskönyv, a költő világhírét is gazdagon illusztráló fejezettel.) — Szabolcsi Bence: *A XIX. század magyar romantikus zenéje*. 1951. (Irodalmi vonatkozásokban gazdag tanulmány.) Mailáth János 1825-ben megjelent, ma már ásatagnak számító bevezető írása kéri a költészeti fejezetből (X. B.). A XI. fejezet (esztétika, kritika) anyagát szerencsésen egészítette volna ki a bevezető tanulmánnyal is ellátott *Haladó kritikánk Bessenyeitől Adyig* c. szöveggyűjtemény (szerk. Lukácsy Sándor, 1952) s a felszabadulás utáni kritikákból válogató *Irodalom és felelősség* c., Szabolcsi Miklós szerkesztette kötet (1955). A néprajzi anyag (XII. A. alfejezet) feltűnően sovány; kár, hogy hiányzik belőle Ortutay Gyula *The science of folklore in Hungary* . . . c. áttekintése (A. Ethn 1955); helyet kaphatott volna itt a *Magyar Népzene Tára* c. alapvető jelentőségű, nemzetközileg is elismert sorozatunk eddig megjelent 4 kötete is

(I. Gyermekekjátékok. 1951. — II. Jelel napok. 1953. — III. Lakodalom. 2 rész. 1955 — 1957. — IV. Párosítók. 1959.). A XII. D. alfejezetbe sorolt tanulmánykötetek számát könnyű szerrel meg lehetne sokszorozni. Ez esetben a szerző, kivételesen, kissé következetlenül járt el: több fontos tanulmánykötetet, egy-egy benne megjelent dolgozat címén, más fejezetekben említ és ismertet (pl. 533. tételszámon: Sötér István *Romantika és realizmus* c. kötetét), anélkül, hogy itt utalna rájuk. De, tekintettel ezeknek egyetlen korszakhoz leg-többször nem köthető tartalmára, még helyesebb lett volna a fordított megoldás. Ez a fejezet így túlságosan ötletszerűen hat. Hiába keressük benne az irodalomtörténeti emlékek fontosabbjait is (pl. a *Magyar századok* c., 1948-ban megjelent Horváth János-emlékkönyvet). Az antológiák és sorozatok körét is nagymértékben lehetne bővíteni (XIII. fejezet), pl. a *Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig* c., a *Magyar Klasszikusok* sorozatban 1953-ban megjelent fontos kötettel, (melynek Esze Tamás-írta bevezető tanulmánya is kimaradt a gyűjtésből) vagy Pálóczi Horváth Ádám *Ötödfélszáz énekeinek* kritikái kiadásával (1953). Tezla nem említi a *Hét évszázad magyar versei* c. gyűjtemény második, jelentősen kibővített 4-kötetes kiadását sem (1954).

A gyűjtést, mint említettük, 1960-ban zárta le a szerző, tehát a kötet megjelenése előtti 4 esztendő irodalmi-irodalomtörténeti természetű nem értékesíthette. Ez — egyfelől — teljesen érthető és indokolt. A szerző könyvének minden adatát személyesen ellenőrizte, a címleírásokat, annotációkat közvetlenül feldolgozás útján maga készítette, ami az ő sajátos körülményei között valóban rendkívüli időáldozattal járt. Ráadásul közli a bibliográfiában felsorolt művek lelőhelyeit is: több mint 100 egyesült államokbeli és közel 20 európai (Magyarországon kívüli) könyvtár adatait dolgozta fel, részben személyes gyűjtőmunkával, részben különféle könyvtárjegyzékek és egyéb források alapján. Nagy segítséget, lényeges idő- és költségmegtakarítást jelent ez például egy kisebb amerikai egyetememen működő kutatónak, mert könyvkölcsönzési igényével mindjárt a megfelelő címhez fordulhat, de hallatlan munkatöbbletet is rótt ez az adatszolgáltatás Tezla Albertre; a *Magyar Könyvszemle* c. folyóirat bibliográfiái adatait például közel 30 könyvtár rövidített jele s utánuk külön-külön a meglevő évfolyamok felsorolása követi, a

hiányos évfolyamok megjelölésével (1). — Másfelől azonban sajnálatosnak tartjuk ezt a néhány éves „lemaradást”, mert éppen ez az időszak a magyar tudományos kutatásnak és a könyvkiadásnak a bibliográfia profiljává vágó területein rendkívül termékeny volt, s fontos részleteredmények mellett több, évek óta folyó kollektív munkálatot értelt kiadvánnyá. Vajon nem volna-e lehetséges, hogy a szerző, munkájának előkészületben levő 2. kötetében pótlólag regisztrálja (vagy legalább összefoglalóan ismertesse) ezeket a legújabb teljesítményeket?

A kiadvány általában logikus, áttekinthető tagolású; csak a XII. fejezetet (*Vegyesek*) érezzük némileg következetlennek, illetve bizonyos mértékig feleslegesnek. A. pontját (*Néprajz*) a VI. fejezetben (*Történeti, kulturális stb. művek*), B. pontját (mely mindössze két tételből áll s *Humor* című) a XI-ben (*Esztétikai irodalom*), a D. pontban felsorolt tanulmányköteteket pedig az irodalomtörténetek szomszédságában, esetleg velük egy fejezetben, külön alpont alatt kellett volna elhelyezni. Az E. alá sorolt szociológiai munkákat a VI. fejezet 3. pontjába lehetett volna beolvasztani. Így a XII. fejezetben tulajdonképpen csak a kiadástörténeti anyag és az *Egyebek* maradt volna. De ezt a tagolási egyenetlenséget jól ellensúlyozzák a kötet egyes fejezeteit sokrétűen összekapcsoló utalások (a fejezetcímek alatt felsorolt tételszámok formájában), melyeknek rendszerét Tezla dicsérendő gondossággal építette ki, nagymértékben növelve ezzel összeállítása használhatóságát.

Tezla Albert 1955 óta több ízben járt Magyarországon, s nemegyszer hónapokon át dolgozott különféle itthoni intézményekben, könyvtárak kutatótermeiben. Sok jó barátára tett szert, akik munkáját végig őszinte érdeklődéssel figyelték és tanácsaikkal támogatták. (A kötet előszavában majdnem egy teljes oldalon át sorolja fel őket, s mond nekik köszönetet.) Mégis, úgy hiszszük, valójában csak most, kötetének megjelenése után ismerkedtünk meg igazán ezzel a rokonszenves tudóssal, aki nemcsak a legőszintébb jószándékkal és segíteni akarással, hanem nagy tárgyi tudással és nem utolsósorban kitűnő gyakorlati érzékkel végzi önként vállalt feladatát: irodalmunk, művelődésünk külföldi megismertetését. Érdeklődéssel várjuk a második kötet megjelenését; meg vagyunk győződve róla, hogy vállalkozásának az első kötethez méltó befejezése lesz.

Kiss József

Studien zur ungarischen Frühgeschichte.

George Vernadsky: Lebedia. — Michael de Ferdinandy: Álmos. München, 1957. Verlag R. Oldenbourg. 112 S. (Südosteuropäische Arbeiten, 47.)

Ferdinandy dolgozata — hogy a kötet hosszabb lélegzetű munkájával kezdjük — szellemes írás és érdekes olvasmány. Szerzője Kerényi Károlynak, „a mesternek és barátának” ajánlotta, ezzel elárult valamit szemléletmódjáról és módszeréről is. (Érdekes lenne tudnunk, Kerényi hogyan vélekedik módszerének megvalósulásáról ebben a tanulmányban.)

A szerző Álmos alakját kíséri végig: „egy alapító alakját a mondában és a történelemben” — amint a dolgozat alcímében mondja. Anonymusnak, Kézainak és bővebb szövegezésű krónikáinknak Álmosra és az ősmagyarok vándorlására vonatkozó híradásait vizsgálja, veti össze egyéb keleti mondaelemekkel, s kísérli meg felvázolni az így adódó párhuzamokból az „Álmos-sorsot”: azt a történeti és mondai eseménysort, mely a magyarság szétválásától (Levedi és Álmos szétválásától) a honfoglalóknak a Vereckei-hágón keresztül való bejöveteleig és Álmos haláláig tartott. A kísérlet: monda (mitológiai alapelemek) és a valóban megtörtént dolgok szembesítése érdekes és hasznos lehet. Ennek azonban legalább az az egy feltétele van, hogy a vizsgáló az elgondolt (tehát mitológiai) és a valóságos események és erőtényezők között mindig vonja meg a pontos határt. Ha ezt nem teszi, zavar keletkezik, s a vizsgálódás során szétválaszthatatlanul összefolyik mindaz, ami megtörtént, azzal ami megtörténhetett, s azzal is, ami csak elgondolható. Sajnos, Ferdinandy módszere összevethető, mondhatni, „összefolyató” módszer; mindegy neki, hol találja tárgyát: történelemben-e, a magyar mondai hagyományban-e, a magyarral némileg rokon, vagy épenséggel nem rokon (pl. antik római) mondai hagyományban-e — rekonstruál, illetőleg konstruál mindebből egy élmény-sorozatot s ennek reális vetületeként egy eseménysorozatot, s ezenközben természetesen nem ér rá a történettudomány vagy az irodalomtudomány számos még eldöntetlen kérdésével birokra kelni, vagy ezeket akár csak tudomásul venni. (Hogy csak néhány pontot érintsünk: a magyarok szétválásának problémakörét; a krónika- és gesta-szövegeink egymáshoz való viszonyának kérdését; vagy azt a tényt, hogy a honfoglaló magyarok egyik része — talán éppen a zöme — Erdélyen keresztül jött be a Kárpát-medencébe, és a krónikának azt a híradását, hogy Álmost Erdélyben ölték meg, ő nem tartja érdemesnek fontolóra venni. Ferdinandy honfoglalói valamennyien a Vereckei-szoroson

léptetnek be az új haza területére, s Álmosa is „magasan az Ung-folyó fölött, Ungvár hegyén” áll, „ahol lejátsszódik az a szörnyű-szent cselekmény, amely után hatalma és szerencsége, sőt az ősi mitikus-mágikus kiválasztottsága is fiára száll át. Sára templom-má válik, s a templom a makrokozmosz jelképévé.” Stb.) — Nem vagyunk hivatva arra, hogy ezt a vallástörténeti módszert újólag bíráljuk, mindössze azt állapítjuk meg, hogy Ferdinandy dolgozata nem győzött meg módszerének tudományos szoliditágáról.

Am az irodalomtörténet szempontjából is kifogásolnunk kell módszerét. Ferdinandynak feltűnik, hogy egyes „mitológémák” (pl. a turul-ős, a hyperboreusi táj, a folyóvíz-jelkép) rendkívül sokáig élnek a magyar gesta- és krónika-irodalomban, sőt megfigyelése szerint egyre tartalmasabbakká válnak. És most megint zavarban vagyunk: valóban a monda továbbélését bizonyítják-e ezek a jelenségek (mint ahogyan a szerző fogalmazása sejteti velünk), vagy inkább a szépirodalmi igényekkel fellépő s ugyanakkor politikai indítékoktól is vezetett gesta- és krónika-írók különböző mintákra visszavezethető toposzairól van-e szó? Hogy Bonfini nem élő vallási hagyományra támaszkodva foglalta írásba Attila anyjának álmát fiának születése előtt; hogy a nagyobbik István-legenda írója megint csak nem pogány mitológémát épített bele elbeszélésebe István születésének leírása kapcsán — ezt biztosra vehetjük. Nem meggyőző az sem, hogy Anonymus színtelen közlésében: „cum maximo labore ad terram, quam sibi adoptabant, pervenerant” — még mindig a honfoglaló magyarok „hegy-élménye” tükröződnék, és hogy ebben a „hegy-élményben”, mely a Vereckei-hágó megmászásakor keletkezett, az ősi urali táj „hegy-élménye” született volna újjá. Amikor egy vérbeli író a hőseit magas hegyeken vezeti át, nem inkább őbenne magában mozdul-e meg a fantázia? És nem bővelkedik-e az antik irodalom is efféle leírásokban, amik azután a gesta-író fantáziáját mozdulásra serkentik? Nem tagadjuk, hogy a királyi jegyző sok mindent tudhatott, részben a nép száján élő hagyományból (ott is, ahol ezt nem jelzi), részben a királyi családban élő „hagyományból” — ám ezeknek elválasztása az előbb említett másfajta forrásanyagtól, az irodalmi mintáktól, rendkívül fontos. Ferdinandy még *elvi* szükségét sem érzí ennek a szétválasztásnak.

Ami Vernadsky rövidebb, őstörténeti jellegű dolgozatát illeti (1–32. l.), annyit állapíthatunk meg belőle, hogy szerzője egyáltalán nem ismeri a magyar nyelvészek és történészek ide vonatkozó eredményeit, s nyelvészeti megállapításai (mint pl. hogy a „Lebedia” szó a dél-oroszországi Lebed-Lybed-féle helynevekkel függ össze, s hogy a „Le-

bedias" név „hattyú” jelentésű nemzetségnév) éppoly dilettáns jellegűek, mint ahogyan egész koncepciója az. Nem értjük, hogy ennek a régi dolgozatnak a felújítása miért volt szükséges (első megjelenése angol nyelven: Byzantion 14:1939).

Boronkai Iván

Karácsonyi Béla: Tanulmányok a magyar—lengyel krónikáról. Szeged, 1964. József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara. 63 l. (Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica. Tom. XIV).

Karácsonyi Béla jelen tanulmánya csupán kezdő részlete egy nagyobb munkának, felmérése a magyar—lengyel krónika mai szövegahagyományának, ami nélkül a krónikával kapcsolatos irodalomtörténeti és történeti problémák nemigen oldhatók meg. A bevezetőben Karácsonyi megjelöli a nagyobb tanulmány céljait is: a mű „irodalmi műfajának, keletkezési helyének és idejének, akkor aktuális eszmei mondanivalójának, más kútfőkhöz való viszonyának, szerzője kilétének” problémái várnak megoldásra.

Mindebből a jelen részlet a szövegahagyomány mai állapotát, azaz a szöveg két változatát, a kéziratok s a kiadások kritikai leírását tartalmazza, s a fenti problémakörből a keletkezéssel részben a más kútfőkkel kapcsolatos kérdéseket közelíti meg. Karácsonyi a szöveg két változatának, a bővebb és a rövidebb variációinak részletes tartalmi kivonattal tipográfiailag is párhuzamba állítja, így fény derül a témák-motívumok hol érintkező hol eltérő viszonyára; bár a végleges, nagyobb tanulmányban filológiaiilag meggyőzőbb lenne, ha — legalábbis a problematikus helyeken — az eredeti latin szöveget is párhuzamba állítva olvashatnánk. Különösebb filológiai apparátus igénybe vétele nélkül fogalmazódik meg a két variációnak a Hartvik-legendához való viszonya is; eszerint elfogadhatónak tetszik, hogy a bővebb változat a Hartvik-legendára nyomán készült, a rövidebb pedig részben a bővebbet, részben az eredeti Hartvik-legendát használja fel, bár ez utóbbinak elemzése a tanulmány a későbbiek során sem vállalkozik.

A két variáció műfajának megjelölése körül tapasztalható zavar nem Karácsonyinak róható fel, sőt, a legenda-vita párhuzamot meggyőző okfejtéssel világítja meg, de a szakirodalom tisztázatlan gesta-krónika műfaj-problémáját neki sem sikerül megoldania, ez persze egy sajátosan ilyen irányú tanulmányra vár.

A kéziratok vizsgálata során kiderül, hogy a bővebb változatot négy lengyel kódex (amelyek közül az egyik a háborúban megsemmisült), a rövidebbet pedig csak egy tar-

talmazza. Valamennyi kódexről kötéstechnikai, paleográfiai, ortográfiai, tartalmi és provenienciális szempontból kapunk megnyugtató ismertetést. A varsói Zamoyski-kódex elemzésekor szellemesen bebizonyítja Karácsonyi, hogy a scriptor és a rubricator nem volt ugyanaz a személy, hogy az alapul vett kéziratban a fejezetcímek tömörebbek voltak, de ez a kézirat már nem állt a rubricator rendelkezésére. Írás, helyesírás, tartalom alapján határozza meg a kódexek hozzávetőleges keletkezési idejét is.

A kódexeket egymással is párhuzamba állítva megállapítja a szerző, hogy a krakkói Czartoryski-kódex kétségtelenül a Zamoyski alapján készült, s a wrocławi Ossolinski-kódex egy a Zamoyskinál korábbi, de a Hartvik és a Zamoyski között álló szöveg alapján. Az Ossolinski-kódex tartalmazza a magyar—lengyel krónika rövidebb változatának egyetlen fennmaradt szövegét. A meggyőző filológiai bizonyítás jó példája itt, hogy tételének cáfolatát is előre kivédi.

Végül az eddig sajnos gyenge és pontatlan kiadások részletes bírálatát kapjuk. Mivel Deér Józsefnek a Szentpétery-féle Scriptorum (SRH) számára készült szövegkiadása is gondatlan, felületes, hiányos, igaza van Karácsonyinak, amikor a pontos kritikai kiadást sürgeti.

A dolgozat eredményeit, a kódexek és kiadások viszonyát egy grafikus melléklet foglalja össze.

Kurcz Ágnes

Orationes Ladislai de Macedonia. Edidit: I. K. Horváth. Textum translationum Germanicarum recensuit: L. Valaczkai. Szeged, 1964. Szegedi nyomda. 48 p. (Acta Universitatis de Attila József nominata. Acta antiqua et archaeologica. Tom. VII.)

Több mint fél évtizeddel Macedóniai László életrajzának megjelenése után (Horváth—Obermayer: *De vita operibusque Ladislai de Macedonia*. Szegedini 1958.), ezzel a szövegkiadással befejezettek tekinthető az ismert, de jelentősnek nem mondható humanista diplomata életének és munkásságának felmérése. A most közreadott beszédek lényegében a turcica-irodalom jellegzetes termékei, önmagukban kevés újdonságot és értéket hordoznak. A legnagyobb szolgálatot azzal teszik, hogy immár hozzáférhető kiadásuk révén megteremtik a lehetőségét egy tipikus hazai átlaghumanista életmű irodalomtörténeti elemzésének, vagyis éppen azt, amivel Horváth és Obermayer egyébként kitűnő dolgozata annak idején adós maradt.

A betűhív kiadás szövege megbízható, a jegyzetelés azonban szinte jelképes, annyira kevés. Szívesen vettük volna még azt is,

ha a vékonyka kötet két nyelven jelenik meg: humanista beszédek. sajnos még szöveggyűjtemények sem igen szoktak közölni, egyébként is Horváthot, nagyszerű stílusú, elegáns predesztinálta volna erre a feladatra.

A kiadvány ismét fölveti bennünk a kérdést: miért nincs a hazai latin irodalom termékeinek publicitásuk valamilyen tudományos sorozatban, ha már a *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum* folytatása, 20 év óta nem lehetséges? A szövegkiadások hiánya súlyos problémaként nehezedik a XV–XVI. századi irodalomkutatás munkájára, de addig is, míg ez megoldódik, lehetetlen föl nem figyelni arra a tervszerű, hasznos munkára, amelyre a szegedi tudományegyetem nem irodalomtörténeti (történeti- és klasszika filológiai-) tanszékei mutatnak példát évek óta.

V. Kovács Sándor

Mészáros István: A középkori nevelés. Bp. 1964. Tankönyvkiadó V. 156 l. (Egyetemes neveléstörténet)

A sok tekintetben hézagpótló munka — Finácsy Ernő: *A középkori nevelés története* c. művének második és egyben utolsó kiadása 1926-ban jelent meg — ismertetése magyar irodalomtörténeti folyóiratban is helyet érdemel, mert a szerző — az egyetemes fejlődés menetébe beleágyazva — a hazai neveléstörténet fontosabb mozzanatait, s így középkori irodalmunk képviselőinek ismeretszerzési útját is röviden felvázolja.

A „világi értelmiség” kialakulásának a tárgyalásánál Mészáros bizonyos pontokon eltér a legújabb szakirodalom megállapításaitól. A középkori klerikusokról szólva rámutat ugyan a klerikus megjelölés tág voltára és olykor folytatott „értelmiségi” foglalkozására, megemlíti, hogy a klerikusok többségükben nem végeztek papi funkciókat, de még így is túlságosan a papsághoz sorolja őket, a „polgári értelmiségi réteg” első képviselőit, a deákokat pedig jóval később, a XIV–XV. század fordulójától ismeri csak. (Ezzel szemben vö.: Mezey László: *Paleográfia*. Egyetemi jegyzet. 1962. 61.) A klerikusok és a deákok külön-külön fejezetben, egymástól távol tárgyalása a nem szakember számára a „klerikus” > „literatus” fejlődést szinte teljesen eltünteti, a deákok működési területeinek a felsorolásánál pedig Hajnal (*L'enseignement de l'écriture aux universités méévdiiales*. Budapest 1959²), Gerézdi (*A magyar világi líra kezdetei*. Bp. 1962. kül. 19–37.) és mások adatainak a figyelmen kívül hagyásával éppen egyik legfontosabbról, a királyi kancelláriákban és a bíróságoknál betöltött szerepükről nem emlékezik meg a szerző. Mészáros a vo-

natkozó két fejezethez nem közöl bizonyító anyagot. Hajnal szerint a magyarországi és a nyugati klerikusok társadalmi helyzete közt különbségek vannak: nálunk ez a réteg homogénabb volt és inkább megőrizte egyházas jellegét (im. 215) Gerézdi állításai csaknem kizárólag nyomtatásban megjelent forrásanyagon alapulnak. A kérdésben igen nehéz állást foglalni mindaddig, amíg történet-tudományunk régi adósságát nem törleszti és a magyar világi értelmiség kialakulásának a problémáját a teljes levéltári forrásanyag bevonásával meg nem oldja. Hajnal és Mezey felfogása mindenestre meggyőzőbb, mint szerzőé, az pedig már most biztosnak mondható, hogy a Mészáros által használt „polgári értelmiségi réteg” kifejezés (135). nem a leg-szerencsésebb. Származását tekintve ez a réteg — a polgárság mellett — szegényebb nemesi, feltörekvő paraszti és plebejus elemekből is rekrutálódott, ha pedig foglalkozását kívánjuk szembeállítani az egyházi pályán működő értelmiséggel, sokkal meggyőzőbb — a másutt a szerző által is használt — „világi értelmiség” kifejezés.

Itt szeretnénk még szóvá tenni néhány hiányosságot, pontatlan fogalmazást. Az első magyarországi helyi legendák keletkezési helyeként a szerző a Szent-Márton-hegyi kolostort jelöli meg (36). A vonatkozó mondatot nem ártott volna egyértelműbbé tenni, mert jelenlegi megfogalmazásában úgy is érthető, hogy a legendákat ott is írták, ami nem áll maradéktalanul (pl. Mór pécsi püspök korában írta meg Zoerard és Benedek legendáját. — vö. Zoltvány Irén: *A magyarországi bencés irodalom a tatárjárás előtt*. PRT I. 413). Végül megemlítjük, hogy helyesebb lett volna, ha a történeti áttekintést nyújtó fejezeteknél a legmodernebb szakirodalomra épít a szerző: A magyar államszervezet kiépítései az általa alapul vett frank hatás (36) mellett szláv hatással is számolnunk kell (Elekes Lajos—Lederer Emma—Székely György: *Magyarország története. Az őskortól 1526-ig*. Bp. 1961. 64), a céhes oktatásról és nevelésről szóló fejezet (135–143.) pedig neveléstörténeti szempontból is nyert volna, ha a magyar ipar és a céhek történetének régi, Szádeczky Lajos által adott feldolgozása mellett Szűcs Jenő jóval frissebb monográfiáját (*Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon*. Bp. 1955) is használja a szerző. Így sort keríthetett volna — többek közt — a legények mesterré válását nehezítő intézkedések mélyebb társadalmi okainak a vizsgálatára is.

Mindemellett a munka szemléletesen összeállított képanyagával, könnyed, élvezetes stílusával hasznos olvasmányt nyújt a neveléstörténet iránt érdeklődőknek.

Bertényi Iván

Bornemisza Péter: Énekek három rendbe. Detrekő 1582. A kísérő tanulmányt írta: Kovács Sándor Iván. A faksimile szövegét gondozta: Varjas Béla. Bp. 1964. MTA Irodalomtörténeti Intézet — Akadémiai K. 3+333+5 lev. (Bibliotheca Hungarica Antiqua. 6.)

A Bornemisza-énekeskönyv — leggazdagabb XVI. századi énekgyűjteményünk — nem kizárólag templomi használatra készült, hanem (főleg a második és harmadik rész anyaga) a magánajátosság céljait is hivatva volt szolgálni. Magába olvasztotta a korábbi gyűjtemények csaknem teljes anyagát (276 éneket tartalmaz) és számos olyan darabot is megőrzött, melyek egyetlen más forrásban sem maradtak fenn (pl.: Nyilas István: *Házások éneke CCXXXVIII.* és Szepetneki János: *Bátorítás halál ellen CCXLVI b. stb.*) Faksimile-kiadása az irodalomtörténet, a nyelvtudomány, a nyomda- és helyesírástörténet, könyvdíszai révén pedig a művészettörténet számára olyannyira szükséges és kíváncsú volt, jelentősége mindenki számára annyira nyilvánvaló, hogy ennek külön méltatására felesleges is szót vesztegetnünk, máris rátérhetünk tulajdonképpeni feladatunk; a kísérő tanulmány méltatására.

Kovács Sándor Iván az énekeskönyvet nem önmagában, elszigetelten vizsgálja, hanem — igen helyesen — Bornemisza írói életművének szerves részeként igyekszik bemutatni. Felvázolja, hogyan kapcsolódik a korábbi énekhagyományhoz és miben hoz újat, részletesen elemzi Bornemisza szöveggéközlési módszerét, áttekinti szövegjavításait (azokat a helyeket is felsorolja, ahol Bornemisza „rontott” az eredeti szövegen), befejezésül az énekeskönyv jellegéről, célkitűzéseiről, valamint utóéletéről tájékoztat.

Tanulmánya első részében Bornemisza életrajzában fehér foltjait igyekszik eltüntetni. Eredményei (Bornemisza 1553 és 57 között valószínűleg Sárovarott tartózkodott) igen elgondolkodtatóak, azonban nem tartoznak szorosan az énekeskönyv problematikájához és így ez a kitérés a tanulmány szerkezetének sem válik előnyére. A dolgot gerincét B. szöveggéközlési módszeréről és javításairól szóló rész alkotja. Már első áttekintésre feltűnik néhány apróbb hiba. Olyanok, hogy ha nagyobb melléfogások nem lennének, a szövegben egyszerű tollhibának minősülne: A 32. lapon idézi Kákonyi Péter Sámsonjából a 15. sort: „Egy ember, *Mánne*, ő közötték vala,” holott helyesen Bornemisznál is és Hoffgreff szövegében is *Manue* áll. (CCLXXXIVb.) Hibás sorszámozás a 33. la-

pon: „Sámson örömeiben beküldték vala” nem a 67. hanem a 71. sor. A 34. lapon idézi a Sámson 84. sorát: „De még annyit *adok*, ha meg nem lelitök.” — de hibásan, mert Bornemisznál és Hoffgreffnél *allok* van.

„Kákonyi felező tizenkettősökben írta énekét; néhány jó sorát Bornemisza elrontja, az eleve rosszakat pedig olykor nem javítja ki” írja Kovács Sándor Iván a 32. lapon és az elrontott sorok között idézi a 16. sort: „Sokaig ő tarsi *magtalan élt*.” Elkerülte figyelmét, hogy Bornemisza énekeskönyvében így van: „Sokaig ő tarsi *magtalan élt vala*.” (CCLXXXIVb.) Szó sincs tehát arról, hogy elrontotta volna a szöveget. Több helyen Bornemisza javításait viszont nem regisztrálja. A 68. sor rimelését pl. így állítja helyre: Csak attya, anyja es akkor véle vala” (Hoffgreff szövege) az énekeskönyvben helyes formában: „Czac attya es annya ackor vala vele.” (CCLXXXV.) A 105. sornak: „Igen ijede Sámson felesége” szótagszámát állítja helyre: „Igen megijede Samson felesége.” (CCLXXXVb.)

Kákonyi Hester-históriájával kapcsolatban ezeket írja: „Hiányzik viszont Bornemisznál az utolsó strófa, s Szilády szerint helyette ez áll: Az úristent félni, őtet szeretni. Minden kevelységet eltávoztatni, Nyavalyánkban segítségül őt hívni, Példa lehet az Hesternek éneke. Ez a strófa Bornemisza kéziratából egyszerűen hiányozhatott, mert nincs meg pl. az általa közölt szövegben a 89—101. sor sem. Tehát csonkább szövegből dolgozott, mint a Hoffgreff-énekeskönyv szerkesztője...”

A fogalmazás félreérthető. Úgy tűnik, mintha az idézett négy sor hiányozna Bornemisza szövegéből. De az éppen úgy megvan, mint ahogy a 89—101. sorig sem hiányzik. A 89. sor így indul Hoffgreffnél: „Hamar házak szerte mind eljáznak”, Bornemisznál pedig így: „Hamar ország szerint mind el iaranak” és végig a 101. sorig hasonló apróbb változtatásokkal megtalálható a szöveg (CCCXIIIab). A 38. lapon A Folio postilla XVI. századi énekeskönyvekben nem található ének-utalásai között megemlíti a *Vala-mely ember üdvözülni akar kezdetűt*, pedig az általa méltatott Bornemisza-énekeskönyvben megvan (XXXV.), a tartalomjegyzékben is szerepel.

Szaporíthatnók még a kisebb-nagyobb hibák számát, de felesleges. Ennyiből is nyilvánvaló, hogy Kovács Sándor Iván nem vizsgálta meg elég alaposan a szövegeket és ezzel eredményeit, következtetéseit tette iluzorikussá.

Tarnóc Márton

Apácai Csere János válogatott munkái. 1—2. köt. Összeállította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Szigeti József. Bukarest, 1965. Ifjúsági K. 138 169 l.

A két kis kötetből álló kiadvány az ifjúság számára készült, a szövegek válogatása is ennek a célnak felel meg. A *Magyar Enciklopédia* az előszó és az első rész teljes szövegét közli a szerkesztő, s részleteket a további fejezetekből. Helyesíthető ez a válasz, hiszen Apácai az előszóban indokolja meg főművének megírását, itt tisztázza forrásait és azok jellegét, valamint módszertani utasításokat ad a mű anyaga tanulásának sorrendjére vonatkozólag. (Az *Enciklopédia* egyes fejezetei ugyanis a tudományok objektív rendszerének sorrendjében és nem a tanítás sorrendjében követik egymást.) Az első rész pedig Descartes ismeretelméletének első hazai rövid összefoglalása. E szemelvények (45—124) egészében, a hozzájuk fűzött jegyzetekkel együtt, a mű filozófiai megértése szempontjából is helyes képet adnak XVII. századi irodalmunk eme úttörő alkotásáról. — A második kötetben Apácai kisebb filozófiai és pedagógiai műveiből, a *Magyar Logikáskából* kapunk részleteket, s olvashatjuk a szerző legszebb magyar írását, a *Tanács* dialógusban írott szövegét. A művelődéspolitikai írások sorába tartozik Apácai két itt közölt latin nyelvű remeke, gyulafehérvári (*De studio sapientiae*) és kolozsvári (*De summa scholarum necessitate*) székfoglalója, a „bölcsetség tanulásáról” és az „iskolák feletti szükséges voltáról”. Néhány levele (1657—1659) után Apácai *Akadémiai terveze* (1658) zárja le nagy horderejű munkáinak sorát. Megemlítjük, hogy a szövegekhez (5—139) jól tagolt, világos és tömör fogalmazású jegyzetek, életrajzi adatok és névmagyarozatok tartoznak (143—169).

Az ifjúsági kiadványba szánt értékes bevezető szakfolyóiratban is megállná a helyét. Szigeti nem első ízben foglalkozik Apácaival. Egyetemi jegyzetén kívül ismerjük „a világi tudományosság úttörőjéről” írott dolgozatát (Korunk. 1959), valamint Apácai „társadalmi nézeteinek kérdéséhez” c. tanulmányát (*Studia Universitatis* ... Cluj 1962). A bevezető-dolgozat kiegyensúlyozott, szilárd alapon nyugvó, önálló elemzésekben és marxista fejtegetésekben gazdag írás, amely ugyanakkor kritikailag feldolgozza és mérlegeli az Apácai-kutatások legfrissebb eredményeit. Különös erőnye a tanulmány, hogy európai távlata van, s a XVI—XVII. századi európai fejlődés szemszögéből közeledik az erdélyi gazdasági, társadalmi és kulturális viszonyok jellemzéséhez. Módszerbeli erőnye, hogy Erdély népei művelődéstörténetének egészét belátja, végig tekint a magyar, román és szász iskolázás helyzetén;

Apácai mellett jól ismeri a román Mihail Halici s a szász Valentin Frank von Frankenstein, a kartézianus nézetek kiváló erdélyi képviselőinek működését is.

A bevezető azt tekinti fő feladatának, hogy képet adjon Apácai belső fejlődéséről, melynek során Szigeti szem előtt tartotta a kartézianus filozófiának és puritánus ideológiának kelet-európai útjait is. Az Apácai gondolatrendszerben mutatkozó ellentmondásokra is rátapintva megállapítja: „... ezek az ellentétes gondolatrendszerek nem töltheték be ugyanazt a szerepet, mint ott, ahol az objektív fejlődés felvetette szükségletek ideológiai megfogalmazásaiként jelentkeztek, hanem megváltoztatták funkciójukat, a hazai viszonyokhoz alkalmazkodtak ... a feudális uralkodó osztálynak nem volt szüksége a tudományokra, ezért az irántuk való igény sem fejlődhetett ki, s az adott pillanatban értetlenül állottak Apácai törekvéseivel szemben.” (43).

Szigeti tanulmánya ismét rávilágít arra, hogy Apácai pályájában nem a meg nem értett „magyar értelmiségi” tragikus vergődését kell szemlélünk. Hiszen a hozzá hasonló korai nagy felvilágosítók és nemzetevelők, mint pl. a német Wolfgang Ratke, Comenius, Mihail Halici sorsát is az Apácaiéhoz hasonló objektív akadályokból adódó helyzet döntötte el. Apácai életútja nemcsak erdélyi jelenség volt — hangsúlyozza Szigeti, az ő sorában osztoztak más kelet-európai népek legműveltebb fia is. Az összehasonlító szempont érvényesítése és a kelet-európai fejlődési jellegzetességek kiemelése értékes hozzájárulás egy középkelet-európai irodalomtörténet mai feldolgozásához.

Hopp Lajos

Szalatnai Rezső: A szlovák irodalom története. Bp. 1964. Gondolat K. 257 l.

Közhely, de ismét hangsúlyozni szeretnénk: a Gondolat Kiadó helyes célt tűzött maga elé, amikor megjelentette a környező népek irodalmát ismertető könyvsorozatát. A magyar összehasonlító irodalomtörténet-írásnak régi mulasztását pótolja ezzel: Heinrich Gusztáv Világirodalomtörténetének vonatkozó fejezeteit nem magyar tudósok írták, Babits Mihály nem foglalkozott a kis népek irodalmával, Szerb Antalnál kapott ugyan egy rövidke fejezetet a kérdés, de a korabeli politikai helyzet nem segítette elő alaposabb és helyesebb tájékozódását, így nála is torzóban maradt kezdeményezésről beszélhetünk csak. Pedig százados egymásra utaltságunk, majd szocializmust építő népeink barátsága és szövetsége egyaránt szükségessé tették és teszik a helyes tájékozódást egymás kultúrájában, irodalmában. A XIX. század óta újra és újra fellángoló nacionalista

uszítás, a két világháború közötti időszak sovinszta hangulatkeltése után különösen fontos volt a reális kép megvonása. Nem véletlen tehát, hogy Sziklay László nagylélegzetű tudományos összegezése (*A szlovák irodalom története*, Bp. 1962) után e népszerűsítő-ismeretterjesztő szándékú sorozat is helyet adott a szlovák irodalom történetét tárgyaló kötetnek.

Szalatnai Rezső, aki maga is felvidéki születésű, s 1945 után is tevékeny részese volt még egy ideig a szlovákiai irodalmi életnek, a cseh irodalom történetének megírása után vállalkozott a szlovák irodalom bemutatására is.

A szlovák irodalom összefoglaló tárgyalása nem lehetséges annak a problémának megkerülésével, hogy a szlovák irodalom évszázadokig mint a magyarországi irodalom szerves része, sokszor éppen a magyar irodalommal szemben folytatott harc termékeként fejlődött. Helyes, hogy Szalatnai nem hátrált meg e kérdés elől, azonban nem minden esetben járt el kellő tapintattal (Kollár túl leegyszerűsített bemutatására gondolunk). Könyvét egyébként két szembenállóan elkülöníthető részre oszthatjuk. Az 1914–18-cal kezdődő időszakkal kezdődő fejezetek olvasásakor érezhető, hogy a szerző otthonosan kezeli anyagát: személyes ismerősként mutatja be az írókat, helyesen tájékozódik a polgári, majd a szocializmust építő Csehszlovákia politikai-társadalmi viszonyai között. Ezeknél a részeknél stílusát a személyes élmény tüze fűti, mégis kiegyensúlyozott, higgadt, adatai is megbízhatóak.

Könyvének történeti anyagánál elbizonytalanodik. Különösen szembetűnő ez a XVI–XVII. századi irodalom esetében. Martin Rakovský nevét hiába keressük a latin nyelven verselő szlovák írók között, pedig, ha nem is túl jelentős, jellegzetesen reneszánszköltő volt. A Fanchali Jób-kódex (s nem Fancsali Joób!) jelentőségét a szlovák irodalomtörténet szempontjából pedig fel sem ismeri Szalatnai. Kár, mert az 1958-ban az Osztrák Nemzeti Könyvtárban (s nem a bécsi Staats-archivban, ahogyan Szalatnai jelzi!) talált szöveggyűjtemény szép példája a két név közös irodalmi múltjának. Ján Mišianik — a kódex felfedezője — még azt is valószínűnek véli, hogy a szlovák nyelvű szerelmi dalok szerzője Balassi Bálint volt!

Sajnos, a régi szlovák irodalom történetének-körképének megrajzolásakor pontatlanul hivatkozik forrásaira is, s ez egy népszerűsítő könyv esetében is megengedhetetlen. (Selecky versének teljes címe: *Obraz panej krásnej perem malovaný*. Beniczky Péter születési évét hibásan adja meg 1606-ban. Amade László *valóban* írt szlovák nyelven verset, nem csak „mondják” stb.) Fel-tétlenül arányt tévesztő, hogy Bél Mátyás

„finom mosolyú arcánál” alig időz pár sor-nyit!

Még az a kérdés is felmerülhet, hogy mindenben megfelel-e az ismeretterjesztés, a *nívós* ismeretterjesztés szempontjainak, ha egy tudományosság igényével is fellépő műben ilyen sorok fordulnak elő, és sajnos nem is ritkán: „(Vajanský) az elmagyarosodott felvidéki arisztokráciát hívta *fájdón-szerelmes szarvasbögéssel*”; „Stúr... nemcsak Herdert veszi be, hanem Hegelt is”, vagy: „Chalupka... a szlovák bocskoros nemesek ostoba magyarkodását *kapta le*”, majd alább ugyanő „újra *nekicipelődött*” drámái fordításának stb. Ahogy a sűrűn szereplő ellágyult jelzők és hasonlatok („vadgalamb bűgös hangulat”, „pöttöm szlovák értelmiség”, „lábujjhegyen járó esti szellő susogása”) nem avatják stílusát emelkedetté, a népies „kiszólások” sem teszik népszerűvé!

Végh Ferenc

Fábry Zoltán: Kúria, kvaterka, kultúra. Adalékok a csehszlovákiai magyar kultúra első fejezetéhez (1918–1938). 1964. Bratislava, Slovenské Vydavateľstvo Krásnej Literatúry. 318 l.

Több mint egy évtized telt el a felszabadulás után, amikor múltunk felé fordulva a szocialista irodalom, a hazai s a világha szétszóródott kommunista írók hagyatékának felmérése közben, kezdtük felfedezni a két világháború közti csehszlovákiai magyar irodalom pozitív hagyományait is. Nemcsak az életkoruk hajlatához érkezett írók természetakarításának igénye, de elmúlt korok történeti és irodalomtörténeti feldolgozása, az internacionalista magatartásra tanító példák keresése is aktuálisá tette, hogy ezen irodalom legjobbjai, Balogh Edgár, Győry Dezső, Forbáth Imre és Fábry Zoltán kötetei sorra megjelenjenek. 1955-ben jelent meg Fábry Zoltán felszabadulás utáni első könyve, s azóta ez a mostani, mely az egyelőre még hiányzó csehszlovákiai magyar irodalomtörténet pótlására hivatott, a hatodik. Szerves kiegészítő, helyesebben megelőző része az 1963-as *Harmadvirágzásnak*, mely az 1948–1958-as időszak irodalmának kritikai feldolgozása.

Anyagát két fő fejezetre osztotta a szerző. Az I. részben 1938 előtt írt kritikáit, tanulmányait adja közre. Az első írás 1923-ból való. „... kezdő léptemből — a nacionalista periódusból — nem iktathattam ide semmit. 1920-ban partra vetett, levegő után kapkodó halként, a talajlatlan, hazát, történelmet vesztett magyar szólt belőlem.” A kötet első itt közölt írása, a *Kassai Napló* 1923. április 1-i számában megjelent *Irodalom és magyarság*,

már új világszemléletet keres, a csehszlovákiai magyarság és irodalom elé életet adó és biztosító feladatokat vázol, leküzdvé az elvesztettség és reménytelenség közérzetét. Valószínűleg első megfogalmazása annak a továbbiak folyamán a kiteljesedésig tökéletesített magatartás-eszménynek, mely a többszörösen széttördelt, elveszettnek hitt nemzeti irodalom helyett a világirodalom és a szocialista jövő távlatainak nekifeszülve, a küldetés hitével vállalja acsarkodó és búsmagyarkodó sovinizmusok ellenében egy új erkölcsű irodalom normáinak kialakítását. „A háború utáni magyar szellemi glóbus a mi másult szemünknek a török hódoltság térképét idézte. A magyarországi terület: ellenforradalmi hódoltság, következképp csak mi és Erdély lehetünk a jövő folyamatossága. Ez a felismerés célja lényegült. Egy kisebbség vállalta az akadályozott többség progresszív munkakörét.” A britanniás Budapest idejében fogalmazódott meg az egységesen reakciónak tekintett magyarországi irodalommal való szembenállás, a sommás ítékezésre való hajlandóságból azonban valamennyit megőriztek még a későbbi kritikák is. A legnagyobb hűvel Fábry Zoltán a nacionalizmus és a provincializmus ellen fordul cikkeiben. Gyilkosan ironikus tolla élet magasra felfokozott szenvedéllyel tudta forgatni a „kúriás-kvaterkás”, „uram-bátyám” asztaltársasági irodalmi élet leleplezésében, de igényes, szigorú, kegyetlenül szókimondó kritikusa volt a progresszív irodalom képviselőinek is, ha úgy látta, hogy azok letértek célkitűzéseik útjáról.

Amint a szerző szép bevezető „Visszanéző”-jében megemlíti, az itt közölt válogatás „esetleges”, több fontos, e korszakból való írása nem került bele a kötetbe. Azonban így is szemléltető és jól érzékelhető képet ad egy induló irodalom pozitív szándékairól, eredményeiről és meg-megbotló lépéseiről, s mindenekelőtt az adott kor irodalmi életének atmoszférájáról. Hogy ez az irodalom csakhamar kinőtte gyermekcipőit és progresszivitásában valóban több esetben tudott indítatást adni a magyarországi irodalomnak is, abban nem kis szerepe volt Fábry Zoltán céltudatosan irányító, következetes kritikai munkásságának. Szellemi erjesztő, eszmei tisztázást kiváltó szerepe volt cikkeinek. Az *Etnográfiai szocializmus* c. kritikája, mely annak idején a *Korunkban* jelent meg, kortársi visszaemlékezések szerint is majdnem hogy történelmi jelentőségű volt a csehszlovákiai társadalmi mozgalmak alakulása szempontjából. Hatására indult meg a Sarlós mozgalmon belül az a fejlődési folyamat, mely a sarlósok nagy részét a cserkész-játékos

kirándulásoktól, a szociográfiai munkálkodáson át a kommunista mozgalommal való azonosuláig vezette. Morvay Gyuláról, Ilku Pálról, Győry Dezsőről, Egri Viktorról, Vozári Dezsőről, Szabó Béláról szóló kritikái mindig lényegre tapintóak. Értékmérő kritériumai: humanizmus és szociális érzékenység. Szocialista irodalmat akar nevelni s ezért — igen helyesen —, elsősorban szociális mondani-valót kér számon az íróktól. E szempont kizárólagos érvényesítése és felfedezésvágya, mellyel kezdő ígéretek sokszor túlhamar magasra emel, néha az értékek arányeltolódásához, egyoldalú ítéletekhez vezet.

A két világháború közti csehszlovákiai magyar kulturális életet végigtekintve meg kell állapítani, hogy politikai, irodalompolitikai mozgalmak jelentősebbek, mint irodalma. Fábry egész élete munkásságának is nagyobb hányadát alkotják politikai, publicisztikai írásai. Ilyen karakterű művek a kötetben „A Major-per” és a „Megváltók, legendák, mementók” c. fejezet cikkei, melyek többnyire csak közvetett módon kapcsolódnak valamiképp az irodalomhoz, de nélkülözhetetlen dokumentumok az adott kor társadalmi helyzetének tanulmányozásához. A *Major-per* c. riport, amelyet *Az Útban* az akkori cenzúra nem engedett megjelentetni, s itt jelenik meg teljességében első ízben, arról a híres „kosuti sortűz”-ről és következményeiről tudósít, mely a csehszlovák demokrácia álarcának lelepleződését és a progresszív magyar erők balratolódását vonta maga után. A „Megváltók, legendák, mementók” c. fejezetben pedig olyan írásokat találunk, mint pl. az *Úzenet Kassán át*, amely azon az antifasiszta manifesztációs nagygyűlésen hangzott el 1938. július 31-én, ahol Klement Gottwald, Major István és Villiam Siroky után a szlovák írók nevében Laco Novomesky, a csehek nevében Marie Pujmanová beszélt.

A kötet második kisebbik részében ugyanezt a korszakot az évtizedek távlatával és tapasztalatával visszanező író idézi újra egy-egy író, költő, irodalmi irányzat értékeléseként. Legfontosabbak: a Szentiványi Kúria, a *Korunk*, Sellyei József, Vass László, Forbáth Imre, Balogh Edgár munkásságának értékelése.

Kétszeresen teljes képet ad így a kötet. Nyomon követhetjük benne egyrészt Fábry Zoltán fejlődését, első jelentős írásától napjainkig, s ugyanakkor, ha nem is szintetikus összefoglalásban (ezzel még adósunk), de izgalmas irodalomtörténetet nyújt a polgári Csehszlovák Köztársaság magyar irodalmáról

Varga Rózsa

Az Intézet tíz évének (1956—1965) főbb eseményei

1956

Január 1: a Minisztertanács 1955. decemberi rendelete alapján megalakult az MTA Irodalomtörténeti Intézete. Az Intézet megalakulásával egyidejűleg az Irodalomtörténeti Dokumentációs Központ megszűnt és beolvadt az Intézet kötelékébe. Az Eötvös Könyvtár az Intézet könyvtára lett. Az Intézet élén a Tudományos Tanács állt, mely a megszűnt Irodalomtörténeti Főbizottság funkcióját is átvette. A Tanács elnöke Sötér István, tagjai Baróti Dezső, Barta János, Bóka László, Eckhardt Sándor, Horváth János, Illés Béla, Kardos Tibor, Képes Géza, Király István, Klaniczay Tibor, Nagy Péter, Ortutay Gyula, Szauder József, Szőke Sándor, Tolnai Gábor, Turóczi-Trostler József, Waldapfel József. Az Intézet igazgató-helyettese Klaniczay Tibor lett. Megalakult a Magyar Osztály, Szauder József és a Világirodalmi Osztály, Kardos Tibor vezetésével. Az Eötvös Könyvtár vezetője Szőke Sándor lett.

Január 24—27: négynapos vita volt Szegeden az Irodalomtörténeti Kézikönyv tematikájáról, az Intézet munkatársainak részvételével.

Június 1—2: az Intézet és az Oktatásügyi Minisztérium kétnapos ankétot rendezett a XX. kongresszus tanulságairól az irodalomtörténetírásban és az egyetemi irodalomtörténeti oktatásban. A bevezető referátumot Tolnai Gábor tartotta „A XX. kongresszus és az irodalomtörténetírás” címmel.

Október: az intézeti kutatók létszámának növekedése folytán az egységes Magyar Osztály megszűnt, helyette három új osztály alakult: a Régi Magyar Osztály, Gerézy Rabán, a XIX. századi Osztály, Szauder József, és a XX. századi Osztály, Komlós Aladár vezetésével.

1957

Július 1: az MTA elnöke Sötér Istvánt az Intézet igazgatójává nevezte ki.

Október 1: Sötér István összehívta az Intézet igazgatói ülését az Intézet programját.

Október 15: megalakult az Intézet Bibliográfiai Osztálya, Kemény G. Gábor vezetésével.

December 1: a Világirodalmi Osztály vezetője Képes Géza lett.

1958

Június 1: a XX. századi Osztály vezetését Szabolcsi Miklós vette át.

Szeptember 8—9: az Intézet kétnapos konferenciát rendezett a „népi írók” mozgalma-ról. Bevezető referátumot Sötér István tartott. „A népi írók nacionalizmusáról” címmel Diószegi András, „A népi írók osztályszemlélete és társadalmi bázisa” címmel K. Nagy Magda tartott előadást.

Október: az MTA I. Osztályának javaslatára az Akadémia elnöke kinevezte az Intézet Tudományos Tanácsának új tagjait. A tagok névsora: Barta János, Bóka László, Horváth János, Király István, Klaniczay Tibor (titkár), Sötér István (elnök), Tolnai Gábor, Turóczi-Trostler József, Waldapfel József és az Intézet osztályvezetői.

Október 23—24: az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya és az Intézet kétnapos József Attila-ülésszakot rendezett. Az Intézet részéről előadást tartott Szabolcsi Miklós „József Attila, Bartók Béla és Derkovits Gyula” és Diószegi András „József Attila hatása felszabadulás utáni költészetünkre” címmel.

December 1: az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya és az Intézet közös rendezésében felolvasó ülés volt Balassi drámájának felfedezése alkalmából. A művet, illetve az azt tartalmazó kódexet Ján Mišianik, a kézirat felfedezője, Eckhardt Sándor és Klaniczay Tibor mutatta be.

December 8: az Intézet osztályvezetői értekezlete elhatározta, hogy a Szovjet Tudományos Akadémia Maxim Gorkijról elnevezett Világirodalmi Intézetével közösen az Intézet feldolgozza a magyar—oroszi irodalmi kapcsolatok történetét.

December 17: az 1957—58-as szovjet realizmus-vita tanulságairól az Intézet vitát rendezett. A referátumot Nyíró Lajos tartotta „Vita a realizmusról a Szovjetunióban” címmel.

December 29: a XX. századi Osztály munkaértekezleten vitatta meg a magyar proletárirodalom kutatásainak kérdését. A vitában részt vettek a Történettudományi Intézet és a Párttörténeti Intézet munkatársai is. A megbeszélés nyomán indult meg az Intézetben a magyar szocialista irodalom szervezett kutatása.

1959

Február 16: az Intézet vitaülésen foglalkozott a pozitivizmus kérdéseivel. A bevezető referátumot Horváth Károly tartotta „A pozitivizmus a magyar irodalomtörténetírásban” címmel.

Május 13: a Kiadói Főigazgatóság vitát rendezett a Szépirodalmi Kiadó 1958. évi munkásságáról. A vita referátumait az Intézet munkatársai, név szerint Czine Mihály, Illés László, K. Nagy Magda, Szauder József, Kispéter András, Somogyi Sándor tartották.

Június 1: az Intézet és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság vitaülést rendezett az MSzMP Központi Bizottsága mellett működő Kulturális Elméleti Munkaközösségnek „A felszabadulás utáni magyar irodalom néhány kérdéséről” című téziseiről. Bevezetőt Sötér István mondott. Tolnai Gábor a modernizmusról, Kiss Lajos a kommunista kritika felszabadulás utáni fejlődéséről, Diószegi András felszabadulás utáni irodalmunk egyes problémáiról tartott referátumot.

Szeptember 25: megkezdte munkáját az Intézet Irodalomelméleti Csoportja, Nyíró Lajos vezetésével; a Világirodalmi Osztály vezetését Vajda György Mihály vette át.

Október 12: az Intézet Tudományos Tanácsa kibővített ülésen vitatta meg a kritikai kiadások és forráskiadványok elvi kérdéseit. A bevezető referátumot Klaniczay Tibor tartotta. Az itteni megbeszélés eredményeként került sor a textológiai munka szervezettebbé és intenzívebbé tételére, az Akadémián létrehozott Textológiai Bizottság keretében.

December: a XIX. századi Osztály keretén belül megalakult a Petőfi-csoport, Pándi Pál vezetésével, megindítva a Petőfi-élettrajz munkálatait. A csoport önálló egységként 1962-ig, a Kézikönyv munkálatainak kibontakozásáig működött.

1960

Január: az Igazgatóság munkájának támogatása érdekében tudományos titkári funkció létesült. Az Intézet tudományos titkárai voltak: Tóth Dezső (1961. szeptember 15-ig), Bor Kálmán (1962. szeptember 4—1963. április 23), Miklós Pál (1963. április 24—1965. március 1), Illés László (1965. március 1—).

Április 11—12: az Intézet ülőszakot rendezett „A nacionalizmus kérdései a magyar irodalom tükrében” címmel. Klaniczay Tibor „A nacionalizmus előzményei a magyar irodalomban”, Tóth Dezső „A polgári nacionalizmus kialakulása a magyar irodalomban”, Somogyi Sándor „Nacionalizmus az önkényuralom és a dualizmus korának irodalmában” címmel tartott előadást. Az ülőszak megvitatta Szabolcsi Miklós „Nacionalizmus és a legújabb magyar irodalom néhány problémája” című téziseit is.

1961

Augusztus 21—26: az Association Internationale de Littérature Comparée III., utrechti kongresszusán az Intézetet Sötér István és Klaniczay Tibor képviselte. Sötér István tartotta a kongresszus egyik főreferátumát „A magyar és orosz irodalom párhuzamos jelenségei a XIX. században” címmel.

Október 2: az Intézet Tudományos Tanácsa elhatározta a Világirodalmi Osztály megszüntetését és egy Irodalomelméleti Osztály felállítását. November 13-án az Intézet Igazgató Tanácsa megállapította az újonnan megszervezett Irodalomelméleti Osztály személyi összetételét és vezetésével Nyíró Lajost bízta meg. A volt Világirodalmi Osztály tagjaiból megalakult az Összehasonlító Irodalomtörténeti Csoport, Vajda György Mihály vezetésével és a Dokumentációs Csoport, Bor Kálmán vezetésével.

December 11: az Intézet Tudományos Tanácsa megvitatta és elfogadta az Intézet vezetőségének „A magyar irodalom története” című Kézikönyv elkészítésére vonatkozó tervzetét.

December 13: Sötér István intézeti plenáris ülésen ismertette az MSzMP Agit.-prop. Bizottságának az Intézet munkájáról adott értékelését és az Intézet elé tűzött új feladatokat: az irodalomtörténeti Kézikönyv 1964-ig történő elkészítését, az irodalomelméleti munka erőteljes továbbfejlesztését és a jelenkori irodalommal való hatékonyabb foglalkozást.

1962

Január 31: az egyes kötetek szerkesztői megbízták munkatársaikat a Kézikönyv-fejezetek megírásával.

Május 8—25: Sötér István, Klaniczay Tibor és Nyíró Lajos a Szovjetunióban, Lengyelországban és Csehszlovákiában tárgyalásokat folytattak az 1962 őszi Budapesten megrendezésre került Összehasonlító Irodalomtörténeti Konferencia előkészítése érdekében.

Július 10: megszűnt a Régi Magyar Osztály, a XIX. századi Osztály és a Bibliográfiai Osztály. Helyükbe létrejött a Kézikönyv Osztály, Horváth Károly vezetésével, és a Bibliográfiai és Textológiai Osztály, melynek vezetője Gerézy Rabán lett.

Július 2: az Irodalomelméleti Osztály kibővített ülésen vitatta meg az irodalomelméleti munka programját Nyíró Lajos „Irodalomelméletünk helyzete és feladatai” című tanulmánya alapján.

Szeptember 17: a budapesti Összehasonlító Irodalomtörténeti Konferencia Előkészítő Bizottsága ankétot rendezett az Intézetben a Konferencia hazai meghívottai részére.

Október 26—29: az MTA I. Osztálya és Irodalomtörténeti Intézete rendezésében nemzetközi kelet-európai Összehasonlító Irodalomtörténeti Konferencia volt Budapesten. Főreferátumot tartott az Intézet részéről Sötér István „A komplex-összehasonlító kutatások elvi kérdései” és Klaniczay Tibor „Egy kelet-európai összehasonlító irodalomtörténet lehetőségei” címmel.

December 5—7: az Intézet — az Irodalomtörténeti Társasággal közösen — három vitautülés keretében megvitatta a magyar szakos egyetemi hallgatók irodalomoktatásának reform-tervezetét.

1963

Április 23: egyesült a Könyvtár és a Dokumentációs Csoport. Az új Könyvtári és Dokumentációs Osztály vezetője Bor Kálmán lett.

Június 24: az Intézet Tudományos Tanácsa megvitatta az MSZMP Agit.-prop. Bizottsága határozatának végrehajtásáról szóló jelentést és a Kézikönyv munkálatainak helyzetéről készült beszámolót.

Szeptember 1: megindult az MTA Irodalomtörténeti Intézete, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság és a Magyar Írók Szövetsége közös elméleti-kritikai folyóirata, a Kritika. Az új folyóirat programját az Akadémián rendezett sajtófogadás alkalmával Sötér István és Diószegi András, a folyóirat szerkesztője ismertette.

1964

Augusztus 31—szeptember 5: az AILC IV., fribourgi kongresszusán az Intézet részéről részt vett Bor Kálmán, Hopp Lajos, Klaniczay Tibor, Nyíró Lajos, Sötér István, Vajda György Mihály. A kongresszus egyik főreferátumát Klaniczay Tibor tartotta „A nemzeti irodalom fogalma” címmel.

November 24: megjelent „A magyar irodalom története” című Kézikönyv I. kötete. Az Akadémián rendezett sajtófogadáson Tamás Lajos, az MTA I. Osztályának titkára és Klaniczay Tibor, a kötet szerkesztője ismertette a művet. A Kézikönyv II. kötete 1964. decemberében, a III. 1965. áprilisában, a IV. 1965. májusában, az V. 1965. júliusában és a VI. 1966. februárjában jelent meg.

1965

Február 1: a megszűnt Kézikönyv Osztály helyébe, Lukácsy Sándor vezetésével, megalakult a Klasszikus Magyar Irodalmi Osztály. Megszűnt a Bibliográfiai és Textológiai Osztály is, funkcióját a Textológiai csoport (vezetője Kiss József) és a Bibliográfiai Csoport (vezetője Vargha Kálmán) vette át.

Március 29: az Intézet MSZMP vezetősége és Irodalomelméleti Osztálya vitát rendezett az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő Kulturális Elméleti Munkaközösségnek a Társadalmi Szemle 1965/2. számában megjelentetett, „A szocialista realizmusról” című tanulmánya felett. A referátumot Köpeczi Béla, az MSZMP Kulturális Osztályának vezetője tartotta.

Április 23: az MTA közgyűlése Sötér Istvánt rendes taggá, Klaniczay Tibort és Szabolcsi Miklóst levelező taggá választotta.

Május 12—23: a szocialista országok irodalomtudományi intézeteinek vezetői két-napos konferenciát tartottak az Intézetben. A konferencia megvizsgálta egy nemzetközi

jellegű marxista irodalomtudományi folyóirat létrehozásának lehetőségét s vitát folytatott e folyóirat kialakítandó profiljáról; foglalkozott egy összehasonlító kelet-európai szintézis megalkotásának problémájával. Az értekezlet megállapodott abban, hogy rendszeresítik az intézet-vezetők konferenciáit.

Május 19: az Eötvös Loránd Tudományegyetem az Intézet bevonásával ideológiai ülésszakot rendezett az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő Kulturális Elméleti Munkaközösségnek „A szocialista realizmusról” című téziseiről. (Társadalmi Szemle 1965/2. sz.). A vitában az Intézet részéről felszólalt Diószegi András, Illés László, Klaniczay Tibor, Nyíró Lajos, Sötér István, Szabolcsi Miklós, Szili József.

Augusztus 1: az Összehasonlító Irodalomtörténeti Csoport Osztálya alakult, s ezzel befejeződött az Intézet belső szervezetének a kialakítása. Ennek megfelelően az 1966-ban kezdődő új ötéves tervét az Intézet az alábbi szervezeti keretben kívánja megvalósítani: Irodalomelméleti Osztály (vez. Nyíró Lajos); Modern Magyar Irodalmi (azelőtt XX. századi) Osztály (vez. Szabolcsi Miklós); Klasszikus Magyar Irodalmi Osztály (vez. Lukácsy Sándor); Összehasonlító Irodalomtörténeti Osztály (vez. Vajda György Mihály); Textológiai Csoport (vez. Kiss József); Bibliográfiai Csoport (vez. Vargha Kálmán); Könyvtári és Dokumentációs Osztály (vez. Bor Kálmán).

December 13: az Intézet tagsága plenáris értekezleten vitatta meg az Intézet új Szervezeti Szabályzatának és Ügyrendjének tervezetét és az 1966–1970. évekre kialakított kutatási tervet. Az elkövetkezendő öt év fő feladatai a következők: az irodalomelmélet művelése, egy irodalomelméleti kézikönyv létrehozása; az utolsó évtizedek magyar irodalmának kutatása, különös tekintettel a szocialista irodalom kialakulására, a felszabadulás utáni irodalom történetére és a mai irodalom problémáira; a magyar irodalmi kritika és irodalomtudomány történetének feldolgozása, összefoglaló kézikönyvben való rendszerezése; a Petőfi-kutatások továbbfejlesztése, elsősorban egy részletes Petőfi-életrajz megteremtése; az összehasonlító irodalomtörténet művelése nemzetközi vállalkozások keretében; a magyar irodalomtörténet bibliográfiájának, mint a további munka nélkülözhetetlen segédanyagának létrehozása; a magyar irodalomtörténet néhány különösen elhanyagolt fejezetének (pl. XVIII. század) vizsgálata, valamint egyes különösen munkaiányes kritikai kiadások elkészítése.

Az Intézet tudományos teosztottjainak névsora (1956. január 1 — 1965. december 31.)

A névsor azoknak a kinevezett tudományos kutatóknak és könyvtárosoknak a nevét tartalmazza, akik 1956. január 1-től 1965. december 31-ig az Intézetben dolgoztak. Nem szerepelnek benne az aspiránsok, gyakornokok, részfoglalkozású munkatársak.

Barla Szabó Ödönné K. Nagy Magda 1958. szeptember 1—1963. március 31.

Béládi Miklós 1956. január 1—1957. szeptember 30.; 1960. július 1 —

Bodnár György 1957. október 1 —

Bojtár Endre 1965. augusztus 1 —

Bokor László 1956. január 1—1958. július 15.

Bor Kálmán 1956. január 1 —

Czine Mihály 1956. december 1—1964. január 31.

Debreceni Pál 1956. január 1—december 3.

Dienes András 1956. június 14—1962. augusztus 30.

Diószegi András 1960. február 1 —

Fekete Sándor 1958. február 1—1958. október 18.

Ferenczi (Fischer) László 1965. augusztus 1 —

Fónyi Gézané 1961. március 1 —

Gedő Andrásné H. Lukács Borbála 1964. szeptember 1 —

† Gerézy Rabán 1956. január 1 — **1968.**

Heltai György 1956. január 1—november 8.

Hopp Lajos 1956. január 1 —

Horányi Mátyás 1958. november 20—1962. március 31.

Horváth Dénesné Törő Györgyi 1956. január 1 —

Horváth Károly 1957. január 1 —

Illés László 1958. november 1 —

Imre Katalin 1959. december 1—1966. február 28.

† Jenei Ferenc 1957. január 15—1963. február 28.

József Farkas 1958. február 1 —

- † Juhász Ferencné Szeverényi Erzsébet 1963. szeptember 1 —
 Juhász László 1956. szeptember 1—1959. február 28.
- † Kardos Tibor 1956. január 1—1957. február 15.
 Kemény G. Gábor 1957. október 15—1962. október 31.
 Kenéz Ernő 1956. január 1—1957. február 15.
 Kenyeres Imréné 1956. április 1—1957. március 31.
 Kenyeres Zoltán 1964. augusztus 1 —
 Képes Géza 1957. december 1 —
 Kispéter András 1956. január 1—1960. október 15.
 Kiss Ferenc 1962. április 1 —
 Kiss József 1957. január 1 —
- * Klaniczay Tibor 1956. január 1 —
 Komlós Aladár 1956. január 1 —
 Kovács József 1959. július 1 —
 V. Kovács Sándor 1956. október 15 —
 Lukácsy Sándor 1962. november 1 —
 Martinkó András 1959. szeptember 1 —
 Mezey László 1956. január 1—1958. november 19.
 Miklós Pál 1958. február 16 — 1975
 Nagy Péter 1956. december 15—1962. december 31.
 Németh Géza 1957. január 1—1959. január 31.; 1963. március 1—1964. január 31.
 Németh Miklós 1956. január 1 —
 Nyíró Lajos 1956. január 1—február 29.; 1956. december 1 —
 Oltványi Ambrus 1956. július 1—1958. december 31.
Osváth Béla 1961. május 1—1965. augusztus 21.
 Patyi Sándor 1959. július 1—1960. február 16.
 Pirnát Antal 1956. január 1 —
 Pomogáts Béla 1965. október 1 —
 Pölöskei Ferencné Varga Rózsa 1960. február 16 —
 Rába György 1957. január 1 —
 Rejtő István 1956. január 1—1961. július 31.
 Rigó László 1963. szeptember 1 —
 Sargina Ludmilla 1960. február 15 —
 Santa Ferenc 1958. szeptember 1 —
 Sipos István 1959. október 1 —
 Stoll Béla 1956. január 1 —
- † Somogyi Sándor 1959. március 1 —
 Sótér István 1957. július 1 —
 Süteő Imre 1956. január 1—1958. december 31.
 Szabó György 1956. január 1—1965. március 31.
 Szabolcsi Miklós 1956. december 1 —
 Szauder József 1956. január 1—1961. január 31.; 1965. november 1 —
 Szekeres László 1961. július 16—1962. május 15.
 Szenczi Miklós 1956. január 1—1957. augusztus 31.
 Szerb Antalné 1959. március 1 —
 Sziklay László 1956. július 1 —
 Szili József 1960. december 29 —
- † Szilvás Gyula 1956. január 1—1958. február 15.
 Szőke Sándor 1956. január 1—1965. szeptember 30.
 Tarnóc Márton 1962. december 1—1963. február 28.
 Tarnai Andor 1958. április 10 —
 Tomasz Jenőné 1956. január 1 —
 Tóth Dezső 1956. január 1—1960. szeptember 15.; 1962. május 15—1964. március 31.
 Török Tamásné Erdélyi Ilona 1956. január 1 —
 Vajda György Mihály 1956. augusztus 16 —
 Varga Imre 1958. február 1 —
 Varga József 1957. szeptember 1 —
 Vargha Kálmán 1956. január 1—
 Varjas Béla 1957. szeptember 1 —
 Végh Ferenc 1956. január 1—1957. december 31.
 Vezér Erzsébet 1958. július 16—1963. február 28.
 Vujicsics D. Sztóján 1958. október 1—1959. szeptember 30.

Az Intézet kiadványai (1956—1965)

Sorozatok:

A magyar irodalom története. 1964-től 1966-tal bezárólag 6 kötet. Főszerkesztő: Sötér István.

Bibliotheca Hungarica Antiqua. (BHA) 1959-től eddig 6 kötet. Szerkeszti: Varjas Béla. *Fontes ad historiam litterarum Hungariae spectantes. A magyar irodalomtörténetírás forrásai.* (Fontes) 1960-tól eddig 7 kötet. Szerkesztik: Somogyi Sándor és Tóth Dezső.

Irodalomtörténeti Füzetek. (IF) 1956-tól eddig 47 füzet az 5—51. számig. Szerkesztők: 5—36. számig Szauder József, 37—42.: Horváth Károly, 43-tól: Bodnár György és Szabolcsi Miklós.

Irodalomtörténeti Könyvtár. (IK) 1957-től eddig 17 kötet. Szerkesztők: 1—10. kötetig: Sötér István, 11-től: szerkesztő bizottság; Sötér István [elnök], Béládi Miklós, Horváth Károly, Klaniczay Tibor, Szabolcsi Miklós.

Az irodalomelmélet klasszikusai. (IrodelmKl) 1963-tól eddig 1 kötet. Szerkesztik: Nyirő Lajos és Vajda György Mihály.

Irodalom-Szocializmus. (Irod-Szoc) 1962-től eddig 7 kötet. Szerkesztik: Király István és Szabolcsi Miklós.

Irodalomtörténeti Bibliográfiák. (ItBibl) 1959-től eddig 1 kötet. Szerkesztő: Kemény G. Gábor.

MTA Irodalomtörténeti Intézetének vitái. 1958-tól eddig 2 kötet.

Régi Magyar Költők Tára. (RMKT) XVII. századi sorozat. 1959-től eddig 3 kötet. Szerkesztik: Klaniczay Tibor és Stoll Béla.

Új Magyar Múzeum. (Új MMúz). 1958-tól eddig 8 kötet. Szerkesztők: 1. kötet; szerkesztő bizottság: Belia György, Bokor László, Komlós Aladár, Kovalovszky Miklós, Németh G. Béla, Szauder József, Vargha Kálmán. 2—3.: Tóth Dezső és Vargha Kálmán. 4-től: Diószegi András és Vargha Kálmán.

Vörösmarty Mihály összes művei. [kritikai kiadás] (VörösmKrk) 1960-tól eddig 9 kötet az 1—18-ig tervezettekből. Szerkesztik: Horváth Károly és Tóth Dezső.

*

Folyóiratok:

Irodalomtörténeti Közlemények. 1956—1962: az MTA Irodalomtörténeti Intézetének, 1963-tól az MTA Irodalomtörténeti Intézetének és a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak folyóirata. Felelős szerkesztők: 1957-ig: Tolnai Gábor, 1958-tól Klaniczay Tibor.

Helikon. 1956—1957: Irodalmi Figyelő, 1958—1963: Világirodalmi Figyelő néven jelent meg. Felelős szerkesztők: 1956: Kardos Tibor. 1957: Senczi Miklós. 1958—1959 [a 2. számig]: Képes Géza. 1959 óta [a 3. számtól]: Köpeczi Béla.

Kritika. Felelős szerkesztő 1963-tól: Diószegi András.

*

1956—1965 között megjelent kiadványok (amely könyv Budapesten, az Akadémia i Kiadónál jelent meg, a hely és a kiadó feltüntetése nélkül szerepel).

1956

Fejős Imre: *Vörösmarty arca.* 1956. 60 p. (IF 8.)

Hegedüs Nándor: *Ady Endre Nagyváradon.* 1956. 160 p. (IF 6.)

Komlós Aladár: *Irodalmi ellenzéki mozgalom a XIX. század második felében.* 1956. 116 p. (IF 7.)

Pukánszky Kádár Jolán: *A drámaíró Csonkai.* 1956. 84 p. (IF 5.)

1957

Baránszky Jób László: *Arany lírai formanyelvének fejlődéstörténeti helye.* 1957. 104 p. (IF 12.)

Eckhardt Sándor: *Új fejezetek Balassi Bálint viharos életéből.* 1957. 106 p. (IF 10.)

Gergely Pál: *Arany János és az Akadémia.* 1957. 146 p. (IF 11.)

Hegedüs Nándor: *Ady Endre nagyváradai napjai.* 1957. 463 p. (Új MMúz 1.)

Tóth Dezső: *Vörösmarty Mihály.* 1957. 631 p. (IK 1.)

Trócsányi Zsolt: *A nagyenyedi kollégium történetéhez (1831—1841).* 1957. 88 p. (IF 9.)

1958

- Bán Imre: Apáczai Csere János. 1958. 606 p. (IK 2.)
 Busa Margit: A Thököly-kódex és kuruckori versei. 1958. 104 p. (IF 13.)
 Dienes András: Petőfi a szabadságharcban. 1958. 643 p. (IK 3.)
 Fekete Sándor: Petőfi, a segédszerkesztő. 1958. 98 p. (IF 20.)
 Gáldi László: Szenci Molnár Albert zsoldárverse. 1958. 132 p. (IF 18.)
 József Attila összes művei. III. köt. Cikkek, tanulmányok, vázlatok. Sajtó alá rendezte: Szabolcsi Miklós. 1958. 468 p.
 Kortársak MórícZ Zsigmondról. I. Tanulmányok és kritikák. Kiadta: Vargha Kálmán. 1958. 500 p. (Új MMúz 2.)
 Mezei Márta: Történetiszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában. 1958. 96 p. (IF 19.)
 Nagy Péter: Szabó Dezső indulása. 1958. 148 p. (IF 22.)
 Rejtő István: Az orosz irodalom fogadtatása Magyarországon. 1958. 116 p. (IF 21.)
 Scheiber Sándor—Zsoldos Jenő: Vajda János levelei Milkó Izidorhoz. 1958. 48 p. (IF 15.)
 Sükösd Mihály: Tudós Wessprémi István. 1958. 100 p. (IF 16.)
 Vita a népi írókról. 1958. Felsőoktatási Jegyzetellátó V. 181 p. (Az MTA Irodalomtörténeti Intézetének vitaülései, 1.)
 Vörös Károly: Adalékok Pálóczi Horváth Ádám életéhez. 1958. 74 p. (IF 17.)
 Waldapfel József: Gorkij és Madách. 1958. 521 p. (IF 14.)

1959

- A szovjet realizmus-vita tanulságai. 1959. Felsőoktatási Jegyzetellátó V. 56 p. (Az MTA Irodalomtörténeti Intézetének vitaülései, 2.)
 A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete. Sajtó alá rendezte: Bisztray Gyula, Klaniczay Tibor, Nagy Lajos és Stoll Béla. 1959. 678 p. (RMKT XVII/1.)
 Babits—Juhász—Kosztolányi levelezése. Kiadta: Belia György. 1959. 348 p. (Új MMúz 3.)
 Fenyő István: Reformkori irodalmunk az egykorú orosz sajtó tükrében. 1959. 104 p. (IF 28.)
 Fónagy Iván: A költői nyelv hangtanából. 1959. 292 p. (IF 23.)
 Hegedűs Nándor: Ady elnyeri a főváros szépirodalmi díját. 1959. 60 p. (IF 26.)
 Komlós Aladár: A magyar költészet Petőfitől Adyig. 1959. Gondolat K. 523 p.
 „Mindenki újakra készül...” Az 1918/19-es forradalmak irodalma. (Szöveggyűjtemény.) 1. köt. (1918. november—1919. március 20.) Szerk.: József Farkas. 1959. 654 p. (Irod-Szóc)
 Mišianik, Ján—Eckhardt Sándor—Klaniczay Tibor: Balassi Bálint szép magyar komédiája. A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei. 1959. 208 p. (IF 25.)
 Nemeskürty István: Bornemisza Péter az ember és az író. 1959. 558 p. (IK 4.)
 Nyugat repertórium. Függelék: Magyar GéniusZ (1902—1903), Figyelő (1905), Szerda (1906) és Magyar Csillag (1941—1944) repertórium. Összeállította: Galambos Ferenc. 1959. 571 p. (ItBibl 1.)
 Pogány Péter: Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán. 1. köt. 1959. 198 p. (IF 24.)
 Rejtő István: Mikszáth Kálmán, a rimaszombati diák. 1959. 108 p. (IF 27.)
 Tinódi Sebestyén: Cronica. A kísérő tanulmányt írta: Bóta László. 1959. 160 lev (BHA 2.)
 Weber Antal: A magyar regény kezdetei. 1959. 237 p. (IK 5.)

1960

- Czine Mihály: MórícZ Zsigmond útja a forradalmakig. 1960. Magvető K. 611 p.
 Csokonai emlékek. Összeállította és a jegyzeteket írta: Vargha Balázs. 1960. 666 p. (Fontes, 1.)
 Erdélyi János levelezése. 1. köt. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: T. Erdélyi Ilona. 1960. 520 p. (Fontes 2.)
 Kazinczy Ferenc levelezése. Huszonharmadik kötet. (1927 óta előkerült és kötetbe nem foglalt levelek gyűjteménye.) Közzéteszi: Berlász Jenő, Busa Margit, Cs. Gárdonyi Klára, Fülöp Géza. 1960. 594 p.
 „Mindenki újakra készül...” Az 1918/19-es forradalmak irodalma. (Szöveggyűjtemény.) 3. A Tanácsköztársaság szépirodalma. Szerk.: József Farkas. 1960. 741 p. (Irod-Szóc)
 MórícZ Zsigmond hagyatékából. Kiadta: Réz Pál. 1960. 486 p. (Új MMúz 4.)
 Radó György: Majakovszkijról. 1960. 136 p. (IF 29.)
 Sáfár Györgyi: Arany János és Rozvány Erzsébet. 1960. 176 p. (IF 31.)
 Sylvester János: Új Testamentum. A kísérő tanulmányt írta és a faksimile szövegét gondozta: Varjas Béla. 1960. 384 lev. (BHA 1.)

- Székely István: *Chronica* ez vilagnác jeles dolgairól. A kísérő tanulmányt írta és a faksimile szövegét gondozta: Gerézdi Rabán. 1960. 237 lev. (BHA 3.)
- Vörösmarty Mihály: Kisebb költemények. 1. köt. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta: Horváth Károly. 1960. 771 p. (VörösmKrk 1.)
- Vörösmarty Mihály: Kisebb költemények. 2. köt. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta: Horváth Károly. 1960. 726 p. (VörösmKrk 2.)
- Zimándi István: Péterfy Jenő és baráti köre. 1960. 102 p. (IF 30.)

1961

- Csanda Sándor: A törökellenes és kuruc harcok költészetének magyar–szlovák kapcsolatai. 1961. 224 p. (IF 32.)
- Csakas István: Ady Endre a szlovák irodalomban. 1961. 152 p. (IF 35.)
- Emlékezések Ady Endréről. 1. köt. Kiadta: Kovalovszky Miklós. 1961. 659 p. (Új MMúz 5.)
- Fenyő István: Kisfaludy Sándor. 1961. 446 p. (IK 6.)
- Geréb László: A munkásügy irodalmunkban. 1961. 180 p. (IF 34.)
- Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Somogyi Sándor. 1961. 723 p. (Fontes 4.)
- Gyulai Pál: Bírálatok, cikkek, tanulmányok. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Bisztray Gyula és Komlós Aladár. 1961. 685 p. (Fontes 5.)
- Merényi Oszkár: Ismeretlen és kiadatlan Kölcsy dokumentumok. 1961. 200 p. (IF 36.)
- Mezősi Károly: Petőfi családja a Kiskunságban. 1961. 126 p. (IF 33.)
- Ozorai Imre vitairata. A kísérő tanulmányt írta: Nemeskürty István. A faksimile szövegét gondozta: Varjas Béla. 1961. 222 lev. (BHA 4.)
- Pirnat, Antal: Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren. 1961. 271 p.
- Szerelmi és lakodalmi versek. Sajtó alá rendezte: Stoll Béla. 1961. 751 p. (RMKT XVII/3.)
- Tanulmányok az orosz–magyar irodalmi kapcsolatok köréből. 1–3. köt. Szerk.: Kemény G. Gábor. 1961. 595; 487; 486.

1962

- Gerézdi Rabán: A magyar világi líra kezdetei. 1962. 327 p. (IK 7.)
- Erdélyi János levelezése. 2. köt. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: T. Erdélyi Ilona. 1962. 641 p. (Fontes 3.)
- Heltai Gáspár: Cancionale, az az historias énekes könyw. A kísérő tanulmányt írta és a faksimile szövegét gondozta: Varjas Béla. 1962. 231 lev. (BHA 5.)
- Kiss Ferenc: A beérkezés küszöbén. (Babits, Juhász és Kosztolányi ifjúkori barátsága.) 1962. 156 p. (IF 37.)
- „Mindenki újakra készül...” Az 1918/19-es forradalmak irodalma. (Szöveggyűjtemény.) 2. A polgári forradalom publicisztikája és irodalmi élete. Szerk.: József Farkas. 1962. 970 p. (Irod-Szoc)
- Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei. Sajtó alá rendezte: Jenei Ferenc, Klaniczay Tibor, Kovács József és Stoll Béla. 1962. 537 p. (RMKT XVII/2.)
- Sziklay László: A szlovák irodalom története. 1962. 885 p.
- Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből. Szerk.: Szabolcsi Miklós és Illés László. 1962. 676 p. (Irod-Szoc)
- Tanulmányok Petőfiről. Szerk.: Pándi Pál és Tóth Dezső. 1962. 509 p. (IK 9.)
- Vargha Kálmán: Móricz Zsigmond és az irodalom. 1962. 402 p. (IK 8.)
- Vörösmarty Mihály: Kisebb költemények. 3. köt. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta: Tóth Dezső. 1962. 661 p. (VörösmKrk 3.)
- Vörösmarty Mihály: Drámák. 3. köt. Sajtó alá rendezte: Fehér Géza. 1962. 905 p. (VörösmKrk 8.)
- Zrinszky László: A Magyar Tanácsköztársaság emléke költészetünkben. 1919–1945. 1962. 150 p. (IF 38.)

1963

- A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840). Összeállította: Stoll Béla. 1963. 537 p.
- Ambrus Zoltán levelezése. Előszóval ellátta: Diószegi András. Kiadta: Fallenbüchl Zoltán. 1963. 527 p. (Új MMúz 6.)
- Baranyi Imre: A fiatal Madách gondolatvilága. 1963. 150 p. (IF 42.)
- Bodolay Géza: Irodalmi diáktársaságok, 1785–1848. 1963. 810 p.

- Csapláros István: Kraszewski és Magyarország. 1963. 160 p. (IF 39.)
 Forradalmi magyar irodalom. Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből.
 2. rövidített kiadás. Szerk.: Szabolcsi Miklós és Illés László. 1963. 431 p.
 Kovács Kálmán: Fejezet a magyar kritika történetéből. Gyulai Pál irodalmi elveinek kialakulása (1850–1860). 1963. 303 p. (IK 10.)
 La littérature comparée en Europe orientale. Conférence de Budapest 26–29. Octobre 1962
 Rédigé par I. Sötér de l'Académie Hongroise des Sciences et K. Bor, T. Klaniczay.
 Gy. M. Vajda. 1963. 534 p.
 Lengyel Géza: Magyar újságmnások. 1963. 196 p. (IF 41.)
 Lessing, Gotthold Ephraim: Laokoön. Hamburgi dramaturgia. A Hamburgi dramaturgiát:
 Timár Ilona, a Laokoönt: Vajda György Mihály fordította. Sajtó alá rendezte: Vajda
 György Mihály. 1963. 768 p. (IrodelmKl 1.)
 Móricz Zsigmond levelei. 1–2. köt. Kiadta: F. Csanak Dóra. 1963. 439; 429. (Új MMúz 7–8.)
 Sötér István: Nemzet és haladás. Irodalmunk Világos után. 1963. 781 p. (IK 12.)
 Szabolcsi Miklós: Fialat életkek indulója. József Attila pályakezdése. 1963. 634 p. (IK 11.)
 Varga József: Ady útja az „Új versek” felé. 1963. 94 p. (IF 40.)
 Vörösmarty Mihály: Nagyobb epikai művek, 1. köt. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta:
 Horváth Károly és Martinkó András. 1963. 553 p. (VörösmKrk 4.)

1964

- A magyar irodalom története 1600-ig. Szerk.: Klaniczay Tibor. Írták: Gerézdi Rabán, Klaniczay Tibor, V. Kovács Sándor, Pirnát Antal, Stoll Béla, Varjas Béla. 1964. 576 p. (A magyar irodalom története, 1.)
 A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Szerk.: Klaniczay Tibor. Írták: Bán Imre, Hopp Lajos, Klaniczay Tibor, Pirnát Antal, Stoll Béla, Tarnai Andor, Varga Imre. 1964. 648 p. (A magyar irodalom története, 2.)
 Gergely Gergely: Tolnai Lajos pályája. 1964. 454 p. (IK 15.)
 Grezsa Ferenc: Juhász Gyula egyetemi évei. 1964. 112 p. (IF 44.)
 Kispéter András: Tömörkény István. 1964. 299 p. (IF 13.)
 Klaniczay Tibor: Zrínyi Miklós. 2. átdolg. kiadás. 1964. 852 p. (IK 14.)
 Lengyel Béla: Szovjet irodalom Magyarországon. 1919–1944. 1964. 373 p. (Irod-Szoc)
 Littérature hongroise, littérature Européenne. Études de littérature comparée publiées par l'Académie des Sciences de Hongrie à l'occasion du IVe congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée. Rédigé par István Sötér et Ottó Süpek. 1964. 647 p.
 Markovits Györgyi: Üldözött költészet. 1964. 187 p. (IF 45.)
 Nagy Péter: Szabó Dezső. 1964. 604 p. (IK 16.)
 Petőfi Sándor levelezése. Függelék: (Vegyes feljegyzések, szerkesztői jegyzetek, dedikációk, másolatok, rajzok). Pótlás e kiadás korábban megjelent kötetéhez. Sajtó alá rendezte: Kiss József és V. Nyilassy Vilma. A Függelék H. Törő Györgyi, a Pótlás Kiss József munkája. 1964. 701 p. (Petőfi Sándor összes munkái, 7.)
 Tamás Aladár: A 100% — A KMP legális folyóirata, 1927–1930. 1964. 519 p. (Irod-Szoc)
 Tamás Attila: Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig. 1964. 166 p. (IF 43.)
 Tompa Mihály levelezése. 1–2. köt. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Bisztray Gyula. 1964. 499; 601. (Fontes 6–7.)

1965

- A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig. Szerk.: Pándi Pál. Írták: Dezsényi Béla, Fenyő István, Horváth Károly, Julow Viktor, Lukácsy Sándor, Mezei Márta, Orosz László, Pándi Pál, Solt Andor, Sötér István, Szauder József, Tarnai Andor, T. Erdélyi Ilona, Tóth Dezső, Weber Antal. 1965. 831 p. (A magyar irodalom története, 3.)
 A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig. Szerk.: Sötér István. Írták: Diószegi András, Gergely Gergely, Horváth Károly, Komlós Aladár, Kovács Kálmán, Mezei József, Nagy Miklós, Németh G. Béla, Németh Lajos, Osváth Béla, Somogyi Sándor, Sötér István, Szabolcsi Bence, Vajda György Mihály. 1965. 1072 p. (A magyar irodalom története, 4.)
 A magyar irodalom története 1905-től 1919-ig. Szerk.: Szabolcsi Miklós. Írták: Bodnár György, Czine Mihály, Ferenczi László, Hanák Péter, József Farkas, Kiss Ferenc, Komlós Aladár, Osváth Béla, Rába György, Szabolcsi Miklós, Ungvári Tamás, Varga József, Vargha Kálmán. 1965. 543 p. (A magyar irodalom története, 5.)
 A magyar irodalom története 1919-től napjainkig. Szerk.: Szabolcsi Miklós. Írták: Béládi Miklós, Bodnár György, Bori Imre, Czine Mihály, Csanda Sándor, Diószegi András,

Illés László, Imre Katalin, József Farkas, Kenyeres Zoltán, B. Nagy László, Nagy Péter, Osváth Béla, Pomogáts Béla, Rába György, Szabolcsi Miklós, Szelei István, Tamás Attila, Tóth Dezső, Ungvári Tamás, Vargha Kálmán. 1966. 1106 p. (A magyar irodalom története, 6.)

Bornemisza Péter: Énekek három rendbe. A kísérő tanulmányt írta: Kovács Sándor Iván. A faksimile szövegét gondozta: Varjas Béla. 1965. 334 lev. (BHA 6.)

T. Erdélyi Ilona: Az Ifjú Magyarország és Kazinczy Gábor. 1965. 135 p. (IF 48.)

Herepei János: Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében. Szerk.: Keszérű Bálint. Bp.—Szeged 1965. Szegedi József Attila Tudományegyetem. 627 p. (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 1.)

Komlós Aladár: A szimbolizmus és a magyar líra. 1965. 98 p. (IF 46.)

Kunszery Gyula: A magyar szonett kezdetei. 1965. 107 p. (IF 47.)

Martinkó András: A prózaíró Petőfi. 1965. 634 p. (IK 17.)

Péczy László: Tartalom és versforma. 1965. 233 p. (IF 49.)

Péter László: Juhász Gyula a forradalmakban. 1965. 341 p. (Irod-Szoc)

Poszler György: Szerb Antal pályakezdése. 1965. 165 p. (IF 51.)

Sziklay László: Az ifjú Hviezdoslav. 1965. 190 p. (IF 50.)

Tanulmányok a csehszlovák—magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Szerk.: Zuzana Adamová, Karol Rosenbaum, Sziklay László. 1965. 591 p.

Vörösmarty Mihály: Drámák. 1. köt. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta: Fehér Géza. 1965. 557 p. (VörösmKrk 6.)

Vörösmarty Mihály: Levelezés. 1—2. köt. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta: Brisits Frigyes. 1965. 481; 499. (VörösmKrk 17—18.)